

Καλλιόπη Ν. Μαυρομμάτη

Φύση και άνθρωπος στις επιστολές της Υστεροβυζαντινής περιόδου
(13ος-15ος αι.)

[Διδακτορική Διατριβή]

Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) - Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας

Αθήνα 2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Επιβλέπουσα:

Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας του
Βυζαντινού Κράτους

Μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του
Βυζαντινού Κράτους

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Καθηγητής Βίου και Πολιτισμού των Βυζαντινών

Μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Κωνσταντίνα Μέντζου-Μειϊμάρη, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού
Κράτους

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους

Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους

Βασιλική Σειρηνίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού

Εικόνα εξωφύλλου: Κωνσταντινούπολη, *Μέγα Παλάτιον*, λεπτομέρεια από
ψηφιδωτό δάπεδο (ca. 5ος – ca. 8ος αι.). Ιδιωτικό αρχείο.

στον πατέρα μου
και στη μνήμη της μητέρας μου

Πρόλογος

Η σχέση φυσικού περιβάλλοντος και Βυζαντινού Κόσμου δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα την ιστορική έρευνα. Η αναζήτηση του δεσμού των Βυζαντινών με τη φύση προέκυψε μέσα από την ανάγκη να δοθούν εξηγήσεις και να επαναπροσδιορισθεί μία διαταραγμένη σήμερα σχέση, με βάση άλλα δεδομένα σε άλλες εποχές της Ιστορίας. Πώς αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί το περιβάλλον στην καθημερινή ζωή; Υπάρχουν συνδέσεις με την σημερινή κατάσταση; Μπορεί το Βυζάντιο να αποτελέσει έμπνευση για νέες σύγχρονες προσεγγίσεις στα θέματα αυτά;

Όταν η Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους κ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά μου ανέθεσε σχετική διπλωματική εργασία στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού προγράμματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διαπιστώσαμε ότι το θέμα αυτό θα μπορούσε να επεκταθεί γόνιμα και σε διδακτορική διατριβή.

Οφείλω αμέριστη ευγνωμοσύνη στην κ. Νοταρά, την επιβλέπουσα της εργασίας αυτής, που μου εμπιστεύθηκε ένα πρωτότυπο θέμα μέσα από ένα δύσκολο είδος πηγής ως προς τη συγκέντρωση και τη διαχείριση. Κατά την διάρκεια της πολύχρονης αυτής πορείας, επέβλεψε ενδελεχώς τα κείμενα και το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, καθοδηγώντας με σε όλα τα στάδια της εκπόνησης. Η κ. Νοταρά κατέβαλε μεγάλο προσωπικό κόπο και χρόνο, προκειμένου να προκύψει μία κατά το δυνατόν άρτια, ίσως και ενδιαφέρουσα, εργασία από μία νέα ερευνήτρια. Θα ήθελα να την ευχαριστήσω από την καρδιά μου για την απέραντη καλοσύνη της, προσωπική και «επιστημονική», με την οποία με τροφοδότησε όλα αυτά τα χρόνια.

Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά και τα άλλα Μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής. Η κ. Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους, μου προσέφερε πολύτιμη συμβουλευτική στη σύνθεση και τελική παρουσίαση της διδακτορικής διατριβής με απαραίτητες, εύστοχες επισημάνσεις τόσο στο κείμενο όσο και στη βιβλιογραφία.

Επίσης, ευχαριστώ τον κ. Ταξιάρχη Κόλια, Καθηγητή Βίου και Πολιτισμού των Βυζαντινών, ο οποίος επιδεικνύει πάντα γνήσιο ενδιαφέρον, ειδικά για νέους ιστορικούς, προσφέροντας απλόχερα επιστημονική εμπειρία, καίρια συμβουλευτική και υλικό για πρωτότυπες θεματικές συνδέσεις που αξιοποιήθηκαν στον μέγιστο βαθμό.

Βεβαίως, δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην αποχωρήσασα Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους κ. Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά, η οποία αρχικά υπήρξε και μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής για αυτήν την εργασία. Η κ. Δεληβοριά επεσήμανε προβλήματα της θεματικής που επεξεργάστηκα και οι προτάσεις της άλλαξαν πολλές φορές την παρουσίαση, ακόμη και τον τίτλο αυτής της μελέτης. Η συνεισφορά της υπήρξε κρίσιμη και καθοριστική.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσω ότι όλα τα παραπάνω πρόσωπα, όπως και ορισμένα ακόμα, που θα μνημονευθούν στη συνέχεια, προσέφεραν κάθε δυνατή επικουρία και, το 2009, το θέμα εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό πρόγραμμα

«Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), και ειδικότερα στο Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: «Ηράκλειτος II. Εκπαίδευση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου». Το πρόγραμμα προσέφερε απαραίτητη επικουρία προκειμένου να έλθει εις πέρας η εργασία αυτή χωρίς σημαντικές δυσκολίες. Ευχαριστώ όλους τους ανθρώπους του προγράμματος που μου προσέφεραν ποικίλες, πρακτικές διευκολύνσεις κατά την διάρκεια της εκπόνησης.

Στη συνέχεια, θα περάσω στα πρόσωπα, χωρίς τα οποία δεν θα ήταν εφικτό να ολοκληρωθεί αυτό το έργο ή να τύχει υποτροφίας.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνω στην Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους και διευθύντρια του Εργαστηρίου Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών κ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, η οποία ενήργησε προτείνοντάς με σε συνεργασίες και ερευνητικά προγράμματα στο πλαίσιο του Ηράκλειτος II και μου προσέφερε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με το Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Οφείλω να ευχαριστήσω την αποχωρήσασα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας κ. Χαρά Κωνσταντινίδη, η οποία χωρίς δισταγμό δέχθηκε να με διαφωτίσει σε θέματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος κατά την διαδικασία της πρότασης για το πρόγραμμα Ηράκλειτος II καθώς και στο τελικό στάδιο της διατριβής.

Επιπλέον, δεν ξεχνώ την Καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού κ. Αθανασία Παπαδιά-Λάλα, η οποία δέχθηκε να συμμετάσχω ως υποψηφία διδάκτωρ στο μεταπτυχιακό σεμινάριο «Το φυσικό περιβάλλον στην Ελληνοβενετική Ανατολή», κατά το εαρινό εξάμηνο του 2009-2010, και με εφοδίασε με τα πορίσματα σχετικού ερευνητικού προγράμματος που διηύθυνε, τα οποία αξιοποιήθηκαν στην παρούσα διατριβή.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τον πρόεδρο της Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών κ. Απόστολο Ζορμπά, ο οποίος μου χορήγησε άφθονο βοηθητικό υλικό για την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας. Ο κ. Ζορμπάς με τίμησε και αργότερα διατυπώνοντας επιμέρους προβληματισμούς στα κείμενα της διατριβής. Για τους λόγους αυτούς του είμαι βαθύτατα ευγνώμων.

Βεβαίως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής, την κ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, την κ. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μειμάρη, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους, την κ. Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους και την κ. Βασιλική Σειρηνίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού, για τις επιμέρους παρατηρήσεις τους, που ενίσχυσαν τους στόχους της εργασίας μου.

Τέλος, οφείλω θερμές ευχαριστίες σε φίλους και συναδέλφους και ιδιαίτερα στην οικογένειά μου για την ηθική υποστήριξη, ιδιαίτερα σε κρίσιμες προσωπικές περιόδους. Η εργασία αυτή αφιερώνεται στους γονείς μου, στη μνήμη της μητέρας μου, σε όλα τα παραπάνω πρόσωπα και άλλα που δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν εδώ, γνωρίζουν όμως τη συμβολή τους. Τα πρόσωπα αυτά, που προσέφεραν την αγάπη, την καλοσύνη και την φροντίδα τους, ώστε να γίνει πραγματικότητα ένα απίθανο για εμένα όνειρο, ευχαριστώ από καρδιάς.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Μέρος Α΄: Οι τόποι και τα πρόσωπα	15
I. Γρηγόριος Αντίοχος. Βουλγαρία (1172-1173).....	15
II. Μιχαήλ Χωνιάτης.....	30
1. Αττική (1182-1204)	35
2. Κέα (1205-1217)	49
3. Εύριπος (ca. 1185/87).....	61
4. Τερέβινθος (Πριγκηπόννησα/Βόσπορος) (μετά το 1183).....	71
III. Ιωάννης Απόκαυκος.....	74
1. Νότια Αιτωλία (1210 – 1232/4)	77
2. Ναύπακτος (1210 – 1232/4)	94
3. Λάρισα (1224-1227)	105
IV. Βασίλειος Πεδιαδίτης. Κέρκυρα (τέλος 12ου αι.)	108
V. Νικόλαος Μεσαρίτης. Περιοχή Νίκαιας (Βιθυνία) (1218).....	111
VI. Νικηφόρος Χούμνος. Περιοχή Βροντίτζης (Κοζάνη) (1303/4 – 1307/8) ..	114
VII. Νικηφόρος Γρηγοράς. Περιοχή Στρυμόνος (1326/27)	118
VIII. Γεώργιος Οιναιώτης. Γάνος (ανατ. Θράκη) (1326/30)	133
IX. Μανουήλ Γαβαλάς. Βρύσις (ανατ. Θράκη) (1332).....	135
X. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Λέσβος (1387).....	140
XI. Βησσαρίων. Πελοπόννησος (1444-1446)	143
Μέρος Β΄: Φυσικά φαινόμενα	148
Μέρος Γ΄: Η πανίδα.....	199
I. Ο άλογος κόσμος.....	209
II. Τα ζώα στην οικονομία και την καθημερινή ζωή.....	215
1. Ζωϊκά προϊόντα	215
2. Υποζύγια.....	232
3. Φίλοι και εχθροί	240
Μέρος Δ΄: Η χλωρίδα	251
I. Ο σίτος και ο άρτος.....	254
II. Το ελαιόλαδο	261
III. Ο οίνος	264
IV. Φρούτα και λαχανικά	276
V. Αρωματικά φυτά και άνθη	284
Μέρος Ε΄: Παράμετροι της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση	295
I. Ο ετήσιος κύκλος ως άξονας της δραστηριότητας	295
1. Χειμερινή περίοδος: εσωστρέφεια και περιορισμός	298
2. Εαρινή και θερινή περίοδος: επικοινωνία και δραστηριότητα	312
II. Ο χώρος. Το παράδειγμα των θαλασσών.....	325
Πλεύση στις βυζαντινές θάλασσες	329
Γενικά συμπεράσματα	353
Παράθεμα.....	363
Χάρτης/ Ψηφιακές απεικονίσεις	364
Βραχυγραφίες	374
Βιβλιογραφία.....	376
A. Πηγές	376
I. Επιστολές	376
II. Λοιπές πηγές.....	382
B. Σύγχρονη Βιβλιογραφία.....	387

Παράρτημα 1: Οι Βυζαντινοί Επιστολογράφοι (12ος-15ος αι.).....	421
Παράρτημα 2: Εικόνες.....	439

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο ενός γενικότερου προβληματισμού, που κυριαρχεί σε παγκόσμιο επίπεδο, σχετικά με το μεγάλο σήμερα οικολογικό πρόβλημα που έχει προκύψει, η επιστημονική έρευνα ολοένα και συχνότερα διατυπώνει ερωτήματα που αφορούν στην εξέλιξη του φυσικού περιβάλλοντος· μία σχέση έντονης αλληλεξάρτησης με τον άνθρωπο, η οποία με την ραγδαία οικονομική ανάπτυξη κατέστη σήμερα οδυνηρά προβληματική.

Στα θέματα αυτά, ο ρόλος της Ιστορίας είναι καταλυτικός. Εικόνες και αντιλήψεις για την φύση και πληροφορίες για το κλίμα, που σώζονται στις ιστορικές πηγές, επιβάλλεται πλέον να αξιοποιηθούν άμεσα, ώστε να συμπληρώσουν σύγχρονες μελέτες των θετικών επιστημονικών κλάδων, με στόχο τον άνθρωπο, το παρόν και το μέλλον του. Η σύγχρονη ιστορική έρευνα αναζητά εντατικότερα την ανθρώπινη μαρτυρία, την μόνη ικανή να εμφυσήσει ζωή σε πρακτικές εφαρμογές και μελέτες, όπως και στα θέματα που κατεξοχήν την αφορούν, να επιβεβαιώσει ή να αποσαφηνίσει λογικές απορίες σχετικά με την εξελικτική πορεία και την αξιοποίηση του περιβάλλοντος από τις κοινωνίες διαχρονικά.

Τέτοιες αναζητήσεις εντάσσονται στα επίκαιρα θέματα της διεθνούς βιβλιογραφίας και έχουν ιδιαίτερο εθνικό και διεθνές ενδιαφέρον. Η ενασχόληση με την ιστορική μελέτη του περιβάλλοντος απευθύνεται κατά κύριο λόγο στην ικανοποίηση μιας βασικής και ιδιαίτερης σήμερα ανάγκης να συνδεθούμε με το περιβάλλον· επιβάλλεται δε από την αναγκαιότητα για ριζικό επαναπροσδιορισμό της σχέσης ανθρώπου - φύσης μετά την κρίση που προέκυψε από την αναπτυξιακή δράση του ανθρώπου που σημειώθηκε τον 20ο αιώνα. Επομένως, η Ιστορία αναλαμβάνει το καθήκον να ρίξει φως στα σκοτεινά σημεία αυτής της σχέσης με απαντήσεις πρόσφορες, ικανές ίσως να διαμορφώσουν νέες προσεγγίσεις, όχι μόνο σε σχέση με τα ιστορικά θέματα αλλά και σε άμεση συνάφεια με την επείγουσα στις μέρες μας ανάγκη για νέες οικονομικές διεξόδους με την αξιοποίηση της παράδοσης.

Η συνδρομή του περιβάλλοντος ως υπαρκτού και αναγκαίου διαμεσολαβητικού παράγοντα ερμηνείας του ιστορικού γίνεσθαι αποτελεί

πάγια αντίληψη, λογική εκτίμηση και ικανή αφετηρία για τον ερευνητή του παρελθόντος. Ανατρέχοντας στο βάθος της ανθρώπινης πορείας ανασύρονται πλήθος παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την ουσιαστική επιρροή του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη και εξέλιξη των κοινωνιών. Είναι εύλογο ότι η γεωφυσική και κλιματική εικόνα κάθε περιοχής, σε συνδυασμό με την νευραλγικότητα της γεωγραφικής θέσης, όπως αυτή καθορίζεται με βάση το κοινωνικο - πολιτικό στερέωμα της εκάστοτε χρονικής περιόδου, αποτελούν τους βασικότερους συντελεστές για την οικονομική ανάπτυξη και κατ' επέκταση την επιβίωση. Δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς ένα από τα άπειρα ομολογουμένως, χαρακτηριστικά περιστατικά της Ιστορίας, που ένα ακραίο φυσικό φαινόμενο άλλαξε άρδην την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση, πολλές φορές περισσότερο καταλυτικά από κάθε ανθρώπινο παράγοντα. Το περιβάλλον καθίσταται μοχλός, το μέσο που επιταχύνει καθοριστικές εξελίξεις και διαμορφώνει την ιστορική συγκυρία.

Ωστόσο, οι μελέτες που αφορούν αποκλειστικά στο περιβάλλον ή επιχειρούν να ανασυστήσουν ως ένα βαθμό την φυσική όψη μιας άλλης εποχής, και ειδικά της Βυζαντινής περιόδου, είναι ελάχιστες. Μέχρι τώρα, η έρευνα είχε ρίξει το βάρος στην καταγραφή μετεωρολογικών και γεωλογικών φαινομένων, στην ιστορική γεωγραφία, στην αγροτική και βιοτεχνική οικονομία ή στην παρουσίαση σχετικής πληροφόρησης σε συνδυασμό με την μελέτη άλλων πολιτικών, οικονομικών ή κοινωνικών συνθηκών της περιόδου. Με άλλα λόγια, ο ιστορικός του Βυζαντίου εστιάζει συχνά στις οικονομικές δομές της κοινωνίας, αναζητώντας τις βάσεις της παραγωγής, της διακίνησης και διάθεσης των προϊόντων. Άλλοτε καταγράφει στοιχεία γεωγραφικά, σχετικά με το δομημένο περιβάλλον ή την θέση και τον οικιστικό ιστό των πόλεων φωτίζοντας πτυχές της οικολογίας και χωροταξίας των τόπων αυτών ή, μελετώντας την πολιτική και στρατιωτική κίνηση, συγκεντρώνει μαρτυρίες που μπορούν να προσφέρουν συνθετικά στην ανάλυση της αλληλεξάρτησης ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος.

Οι μελέτες αυτές, αν και αξιόλογες και εξαιρετικά χρήσιμες, όπως αποδεικνύεται, για την ανασύσταση και κατανόηση του ρόλου του περιβάλλοντος στην ιστορική εξέλιξη, εξετάζουν τα γεγονότα σε άλλη βάση. Για την ανασυγκρότηση της γενικής εικόνας του περιβάλλοντος απαιτείται, όχι

μόνο η συνδυαστική μελέτη όλων των παραπάνω επιμέρους στοιχείων με κεντρικό άξονα τη φύση, αλλά και η αναλυτική και συγχρόνως συνθετική επισκόπηση αυτών σε σχέση με τα περιβαλλοντικά δεδομένα του χώρου.

Η περιβαλλοντική μελέτη αποτελεί ίσως την μόνη περίπτωση στην ιστορική επιστήμη κατά την οποία ο ερευνητής είναι ικανός να στρέψει το βλέμμα στο παρελθόν, ενώ παράλληλα βασίζεται με αρκετή ασφάλεια στο σήμερα και αυτό συμβαίνει επειδή η γενική κλιματική, γεωλογική και ως ένα βαθμό γεωφυσική εικόνα κάθε περιοχής δεν έχει αλλάξει. Παρ' όλο που η έντονη βιομηχανική ανάπτυξη ή τα σύγχρονα βελτιωτικά έργα έχουν οδηγήσει στην υποβάθμιση ή, αντίθετα, στην επαναξιοποίηση του φυσικού τοπίου με την εισαγωγή νέων καλλιεργειών, η βάση του φυσικού περιβάλλοντος, απαλλαγμένη από τις σύγχρονες ανθρώπινες παρεμβάσεις, έχει παραμείνει γενικά ανέπαφη.

Αναμφίβολα, το φυσικό περιβάλλον δεν είναι σύνολο στατικό, αλλά υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές, υποκινούμενες από τις συντελεσθείσες κατά περιόδους φυσικές διεργασίες με βάση τις μεγάλες γεωλογικές περιόδους του πλανήτη. Το κλίμα λ.χ. έχει παρουσιάσει κατά καιρούς διακυμάνσεις¹. Μάλιστα, η ανθρώπινη δραστηριότητα του τελευταίου αιώνα θεωρείται σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την κλιματική μεταβολή σήμερα καθώς και για το φαινόμενο του θερμοκηπίου, που είναι δυνατόν να επιφέρουν ανυπολόγιστες συνέπειες, εφόσον δεν ληφθούν μέτρα. Είναι γεγονός ότι βρισκόμαστε ενώπιον αλλαγών, για τις αιτίες των οποίων η επιστήμη δεν έχει ακόμα αποφανθεί με βεβαιότητα².

---

¹ Για όψεις κλιματικών αλλαγών κατά την διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου βλ. P. Squatriti, The floods of 589 and climate change at the beginning of the Middle Ages: an italian microhistory, *Speculum* 85.4 (2010) 799–801· M. McCormick – P. E. Dutton – P. A. Mayewski, Volcanoes and the climate forcing of Carolingian Europe, A.D. 750–950, *Speculum* 82 (2007) 865–895· D. Stathakopoulos, Reconstructing the climate of the byzantine world. State of the problem and case studies, στο J. Laszlovsky - P. Szabó (έκδ.), *People and nature in historical perspective* [CEU Medievalia 5], Budapest 2003, 247–261· I. G. Telelis, Historical-climatological information from the time of the Byzantine empire (4th-15th centuries AD), *History of Meteorology* 2 (2005) 47· Του Ίδιου, Medieval warm period and the beginning of the little Ice Age in eastern Mediterranean. An approach of physical and anthropogenic evidence, στο K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal (έκδ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, 7], Wien 2000, 223-226.

² Εφημερίδα *Καθημερινή*, «Για την κλιματική αλλαγή φταίει ο άνθρωπος. Η Διακυβερνητική Επιτροπή του ΟΗΕ έδωσε στη δημοσιότητα την τελευταία έκθεση

Μέχρι στιγμής, όμως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για επαναπροσδιορισμό της υπάρχουσας γενικής κλιματικής κατάταξης των περιοχών (των ζωνών μεσογειακού, ηπειρωτικού, τροπικού κλίματος κ.λπ.) ή για αλλαγές τέτοιες που έχουν μεταβάλει ριζικά το γεωφυσικό υπόβαθρο του χώρου που εξετάζουμε, ώστε να αναφερόμαστε σε τομές στη συνέχεια του φυσικού περιβάλλοντος από την Βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα. Με άλλα λόγια, το κλίμα, ο χαρακτήρας της χλωρίδας, οι κορυφογραμμές, ο υδάτινος χάρτης έχουν παραμείνει γενικά ίδια, ακόμη και μετά την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης³. Επομένως, η ιστορική μελέτη σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των στοιχείων από τεχνικές μελέτες άλλων κλάδων μπορεί να παρουσιάσει βάσιμες και αξιοποιήσιμες εικόνες για την όψη του περιβάλλοντος σε προγενέστερες περιόδους.

Προκειμένου για την Βυζαντινή εποχή, όπως θα δούμε, οι μαρτυρίες των πηγών συνεισφέρουν στην καταγραφή φυσικών φαινομένων, στην πληροφόρηση για το περιβάλλον μέσω της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής διάφορων περιοχών του Βυζαντινού Κόσμου και, συνεπώς, στην σκιαγράφηση του φυσικού τοπίου περιοχών και πόλεων, που σήμερα με την έντονη οικιστική και βιομηχανική ανάπτυξη έχει αλλοιωθεί σημαντικά. Όσον αφορά στους σκοπούς της ιστορικής επιστήμης και για την μελέτη των κοινωνιών, αναδεικνύονται οι τρόποι με τους οποίους το κλίμα και το περιβάλλον επηρέασαν την ιστορική εξέλιξη, προωθείται η έρευνα σχετικά με τις αντιλήψεις του μεσαιωνικού ανθρώπου στα θέματα αυτά, καθώς και οι μέθοδοι ή οι λόγοι για τους οποίους τα δεδομένα καταγράφονται από τους συγγραφείς.

Επιμέρους στόχος της παρούσας εργασίας είναι και η προσπάθεια να ταυτοποιηθούν ποιοτικά, ιδιότυπα προϊόντα με φήμη ή παράδοση, τα οποία κατάγονται από έναν συγκεκριμένο τόπο και των οποίων τα χαρακτηριστικά

αξιολόγησης των έως σήμερα ερευνών (από τους *The New York Times*)», *Στήλη: Κόσμος*, Ημερομηνία δημοσίευσης: 28-9-2013, σ. 1, 9. Ας σημειωθεί ότι η άποψη που εκφράζεται δεν εκπροσωπεί το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την επισήμανση: «Ειδικοί που δεν συμμετέχουν στην επιτροπή λένε ότι η φετινή έκθεση ακολουθεί πολύ συντηρητικές επιστημονικές προσεγγίσεις».

³ Με την άποψη αυτή συμφωνεί γενικά και η σύγχρονη έρευνα. Βλ. αναλυτικότερα J. Koder, *Handels Güter und Verkehrswege Problemstellung, Quellenlage, Methoden*, στο *Handels Güter und Verkehrswege*, 15–16· Laiou - Morrisson, *Economy*, 9–11· Decker, *Tilling the hateful earth*, 7–11· Beresford, *Sailing season*, 58 κ.ε.· Morton, *The role*, 5–7.

οφείλονται κυρίως στο ιδιαίτερο γεωγραφικό περιβάλλον ή όλα τα στάδια της παραγωγής τους εκτελούνται εντός μιας γεωγραφικής περιοχής. Πρόκειται για προϊόντα που με σύγχρονους όρους θα χαρακτηρίζαμε «με ονομασία προέλευσης». Πέρα από την μελέτη της περιόδου σε επίπεδο καθημερινής ζωής, τα στοιχεία που αξιοποιούνται στα κεφάλαια για την χλωρίδα και την πανίδα μπορούν να συντελέσουν καινοτομικά στην ανασύσταση και αναζωογόνηση της αγροτικής δομής του ελληνικού χώρου σήμερα με προϊόντα παραδοσιακά, ιδιαίτερης φήμης και μοναδικότητας, ικανοποιώντας σύγχρονες τάσεις της οικονομίας.

Οι άξονες αυτοί αποτελούν τους βασικούς στόχους της συγκεκριμένης εργασίας που φιλοδοξεί να συμβάλει στη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης της όψης του τοπίου διάφορων περιοχών καθώς και του τοπικού μικροκλίματος, που σήμερα με την έντονη οικιστική δόμηση δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί. Άμεσο αποτέλεσμα της διατριβής είναι η καταγραφή και αποσαφήνιση της ταυτότητας του φυσικού περιβάλλοντος περιοχών που ανήκαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μεταξύ του 13ου και 15ου αιώνα, δηλαδή κατά την λεγόμενη Υστεροβυζαντινή περίοδο.

Βέβαια, όπως είναι γνωστό, απόψεις για το περιβάλλον και τη θέση του ανθρώπου στον Κόσμο δεν είναι αποκλειστικό θέμα της Ύστερης Βυζαντινής εποχής, αλλά διαγράφουν μακραίωνη παράδοση. Η σύνθεση του φυσικού περιβάλλοντος απασχόλησε και την φιλοσοφική σκέψη από την Αρχαιότητα. Κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, η ιδεολογική ζύμωση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με τον Χριστιανισμό διαμόρφωσε την νέα θεολογική ερμηνεία ως προς την δομή του κόσμου. Η ειδωλολατρική παράδοση της Αρχαιότητας «εκχριστιανίσθηκε» και ως ένα βαθμό «επενδύθηκε» από την νέα θρησκεία. Η Θεία Πρόνοια αναγνωρίζεται ως ο βασικότερος συντελεστής της φυσικής εξέλιξης⁴. Ο χαρακτήρας της χριστιανικής θρησκείας και οι συχνές

---

⁴ Η θεολογική διάσταση της δημιουργίας του Κόσμου αποτέλεσε βάση για την μελέτη του περιβάλλοντος. Η αρχαία ελληνική ειδωλολατρική παράδοση επηρέασε την διαμόρφωση των μεγάλων θεολογικών έργων της Πρώιμης περιόδου. Βέβαια, οι απόψεις αυτές είναι συνυφασμένες με την επιστημονική σκέψη καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής. Θεολογία και Επιστήμη θεωρούνται αλληλένδετες αξίες. Μάλιστα, ο Μιχ. Δ. Δερμιτζάκης, ο οποίος συσχέτισε την *Έξαήμερον* του Μεγάλου Βασιλείου με σύγχρονα πορίσματα της γεωλογικής επιστήμης ως προς την δημιουργία

έριδες για δογματικά ζητήματα έστρεψαν το ενδιαφέρον σε περιοχές της διανόησης που δεν ευνοούσαν την συνέχιση της αρχαίας ελληνικής και λατινικής πνευματικής παράδοσης. Ωστόσο, η αρχαία ελληνική και ιδιαίτερα η Πλατωνική και η Αριστοτελική φιλοσοφία δεν ήταν ξένη στους Βυζαντινούς.

Εξάλλου, η ευρύτατη οικειοποίηση της Αρχαιότητας μέσω του «Εγκυκλοπαιδισμού» τον 10ο αιώνα και η συστηματικότερη μελέτη των αρχαίων κλασικών από τον 11ο και εξής εξέθρεψαν σταδιακά νέο, ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την μελέτη της εσωτερικής συνοχής του φυσικού περιβάλλοντος. Μολονότι τέτοια ενδιαφέροντα παρατηρούνται αρχικά σε μεμονωμένα άτομα και δεν έλειψε η άσκηση ελέγχου, η *θύραθεν* παιδεία συντήρησε με αξιοσημείωτο ενδιαφέρον το αρχαίο ελληνικό πνεύμα⁵.

Από τον 13ο αιώνα και αργότερα, με την λεγόμενη Αναγέννηση των Παλαιολόγειων χρόνων, επιταχύνεται η ανάπτυξη των θετικών επιστημών, ο ορθολογισμός της Αρχαιότητας αναζωογονείται και αποτελεί πλέον αντικείμενο της βυζαντινής επιστήμης, η οποία αξιοποιεί με μεγαλύτερο εύρος τα πορίσματα

του Κόσμου, καταλήγει ότι η συνέπεια του κειμένου είναι αξιοθαύμαστη (βλ. *Γεωλογικές προσεγγίσεις*, σποράδην). Συνεπώς, θα ήταν ενδιαφέρουσα μία διεπιστημονική προσέγγιση των σχετικών βυζαντινών κειμένων. Ως προς τις θεολογικές απόψεις σχετικά με τα στοιχεία της φύσης καθώς και για την θέση του ανθρώπου στον Κόσμο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Για το τεράστιο αυτό θέμα βλ. ενδεικτικά τους G. Kapriev, *Philosophie in Byzanz*, Würzburg 2005, 68-69, 128-130· A. K. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην Πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος - 6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003, 38-41· E. Νικολαΐδης, Η κοσμολογία των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας. Μέγας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης, *Βυζκ* 11 (1991) 203-230· Θ. Ν. Ζήσης, *Άνθρωπος και κόσμος εν τη οίκονομία του Θεού κατά τον ιερόν Χρυσόστομον* [Ανάλεκτα Βλατάδων 9], Θεσσαλονίκη 1971, 21-39, 61-68.

⁵ Η χριστιανική κοσμοθεωρία επέφερε σημαντικές τομές στην συνέχεια της αρχαίας ελληνικής σκέψης, μέχρι την Ύστερη Βυζαντινή εποχή. Στις μελέτες λ.χ. του Μιχαήλ Ψελλού (1018-78) αναβιώνει ο φιλοσοφικός διάλογος για το φυσικό περιβάλλον. Όμως, οι σχετικές ενασχολήσεις του *υπάτου τῶν φιλοσόφων* του 11ου αιώνα, έγειραν υποψίες ως προς την ορθότητα της πίστης του. Τέτοιες επικρίσεις δέχθηκαν και άλλοι λόγιοι του Βυζαντίου, όπως ο Ιωάννης Ιταλός (1025-90). Από την ιδιαίτερα εκτεταμένη βιβλιογραφία παραπέμπουμε ενδεικτικά στους Kazhdan – Epstein, *Change*, 121-141, 148-166/Αλλαγές, 192-220, 231-257· C. Niarchos, The philosophical background of the eleventh-century revival of learning in Byzantium, στο *Byzantium and the classical tradition*, 127-135· R. Bolgar, The classical tradition: Legend and reality, στο *Byzantium and the classical tradition*, 7-8, 17-19. Αναλυτικά για την πνευματική ανάπτυξη στο Βυζάντιο βλ. Lemerle, *Βυζαντινός Ουμανισμός*, 46-70, 277-278· A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007, 202-208, 219-255, 283-294, 368-388 και κυρίως τα γενικά συμπεράσματα στις σ. 389-397. Πρβλ. γενικά B. N. Tatakis, *La philosophie Byzantine*, Paris 1949.

της Αρχαιότητας. Όπως προκύπτει από το έργο των βυζαντινών συγγραφέων, κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο η αφομοίωση της κλασικής παράδοσης προκάλεσε ερωτήματα, ενέπνευσε αυστηρή πολλές φορές κριτική σκέψη απέναντι σε αυθεντίες της Αρχαιότητας και, κατά συνέπεια, έδωσε το έναυσμα για νέες φιλοσοφικές προσεγγίσεις ως προς την θεώρηση της συνοχής του κόσμου⁶.

Επιπλέον, η Ύστερη Βυζαντινή περίοδος, εποχή βαθμιαίας συρρίκνωσης της Αυτοκρατορίας και παρακμής του κρατικού μηχανισμού, γέννησε νέες δυνάμεις. Η νεοελληνική συνείδηση εκκολάφθηκε στο πλαίσιο της εθνικής και δογματικής διαφοράς με την Δύση και παράλληλα μέσω της αντιπαλότητας χριστιανικού και ισλαμικού κόσμου⁷. Οι ποικίλες πολιτισμικές επικοινωνίες, διασταυρώσεις και αλληλεπιδράσεις, που παρατηρούνται σε όλη την διάρκεια του Μεσαίωνα, διαμόρφωσαν έναν κοινό πολιτιστικό παρανομαστή, στον οποίο μπορούν να αναζητηθούν οι ρίζες του νεότερου δυτικού πολιτισμού. Στο Βυζάντιο, ο πολιτισμός που αναπτύσσεται είναι συνέπεια μιας πρωτότυπης σύνθεσης ελληνικών και χριστιανικών στοιχείων που οδήγησε στην πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση κατά τον 15ο και 16ο αιώνα.

Με την επιλογή της Υστεροβυζαντινής περιόδου ως το χρονικό πλαίσιο αυτής της εργασίας επιχειρούμε να διερευνήσουμε κατά πόσο η στροφή της σκέψης, που παρατηρείται κυρίως κατά την Παλαιολόγεια Αναγέννηση, αφορά και στις αντιλήψεις για το περιβάλλον, ενώ παράλληλα αναζητούμε το υλικό

---

⁶ Για την επιστήμη από τον 13ο ως τις αρχές 14ου βλ. K. Ierodiakonou, *The anti-logical movement in the fourteenth century*, στο K. Ierodiakonou (έκδ.), *Byzantine philosophy and its ancient sources*, Oxford 2002, 119-236. E. Fryde, *Early Palaeologan Renaissance (1261 – c.1360)* [The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 27], Leiden – Boston – Köln 2000, 15-35. Για την *θύραθεν*, την *έγκύκλιον* παιδεία και τα *ιερά γράμματα* από τον 12ο αιώνα και εξής βλ. Mergiali, *L'enseignement*, 26-29, 90-95. Browning, *Patriarchal school*, 168-202. Πανόραμα της εξέλιξης των μαθηματικών και της αστρονομίας κατά την βυζαντινή εποχή βλ. Hunger, *Litatur* 2, 221-260, 245-260/Λογοτεχνία Γ', 11-65. Πρβλ. L. Couloubaritsis, *Platonismes et aristotélismes à Byzance dans l'empire de Nicée et sous les Paléologues*, στο *Philosophie et sciences*, 143-156. S. Runciman, *The last Byzantine renaissance*, Cambridge 1970, ειδικά την ενότητα «The achievements of the renaissance», σ. 85-103. Για την Παλαιολόγεια Αναγέννηση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τα γενικά συμπεράσματα του A. Touwaide, *The development of palaeologan renaissance. An analysis based on Dioscoride's De Materia Medica*, στο *Philosophie et sciences*, 211-213.

⁷ Ν. Γ. Σβορώνος, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004, 33-109.

μας στις βάσεις του Νέου Ελληνισμού και κατ' επέκταση του σύγχρονου κόσμου, ώστε να προκύψουν νέες συνδέσεις με το παρελθόν. Βέβαια, για να εξαχθούν συνολικά συμπεράσματα απαιτείται ολόπλευρη εξέταση της Βυζαντινής περιόδου και ειδικά της φιλοσοφικής διανόησης του Μεσαίωνα. Συνεπώς, όσο είναι δυνατόν και για ό,τι σχετίζεται με τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, όπως διαμορφώνονται τμηματικά αλλά και συνολικά, ανατρέχουμε σε στοιχεία από άλλες περιόδους, ικανά να διαφωτίσουν όψεις των πληροφοριών και των αντιλήψεων που εκφράζουν οι συγγραφείς των επιστολών της υπό εξέταση περιόδου.

Στην προσπάθεια αυτή η μεγάλη αξία της διερεύνησης του θέματος μέσω των επιστολών αναδεικνύεται καθοριστικός παράγοντας. Τα κείμενα συντάχθηκαν από πρόσωπα ευρύτερων πνευματικών καταβολών, τα οποία, σε θέματα που αφορούν στο περιβάλλον, μπορούν να παρέχουν αξιόπιστη πληροφόρηση λόγω προσωπικής αντίληψης, εφόσον υπήρξαν μάρτυρες άρα και γνήσιοι εκφραστές όσων παραδίδονται. Επιπλέον, οι επιστολές παρέχουν στοιχεία από τον λόγιο κόσμο πολλών διαφορετικών κατηγοριών: πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, άνδρες και γυναίκες, που, βέβαια, διαθέτουν όλοι ως κοινό παρανομαστή την παιδεία. Επομένως, αποκτούμε πλουραλισμό απόψεων από πολλά παράλληλα επίπεδα του βυζαντινού κοινωνικού ιστού. Συνεπώς, η εκμετάλλευση των κειμένων αυτών προσφέρει σημαντικά αποτελέσματα.

Βέβαια, οι επιστολές είναι κείμενα πολυσύνθετα, τα οποία έχουν καθιερωθεί στη βυζαντινή λογοτεχνία ως ιδιαίτερα είδη που εντάσσονται στη ρητορική λογοτεχνία, και για τον λόγο αυτόν παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες και συχνά, όπως θα δούμε, ιδιομορφίες. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο ερευνητής των κειμένων αυτών καλείται να σταχυολογήσει τις πληροφορίες που τον αφορούν μέσα από τις ποικίλες μνείες ρητορικού χαρακτήρα, ώστε να αξιολογήσει την μαρτυρία στις πραγματικές της διαστάσεις⁸. Άλλωστε, το

---

⁸ Για την επιστολική επικοινωνία, τους διάφορους ρητορικούς και συμβολικούς κώδικες στις επιστολές αλλά και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ιστορικός επιχειρώντας να προσεγγίσει αφαιρετικά τα κείμενα βλ. Riehle, *Epistolography*, 3-4· G. T. Dennis, *The Byzantines as revealed in their letters*, στο *Gonimos*, 155-165· S. Papaioannou, *Letter-writing*, στο P. Stephenson (έκδ.), *The byzantine world*, London - New York 2010, 189-193· Hatlie, *Life*, 76-78· Του Ίδιου, *Critical studies. Redeeming byzantine epistolography*, *BMGS* 20 (1996) 226-227· M. Mullett, *The classical tradition in the Byzantine letter*, στο *Byzantium and the classical tradition*, 75-93 (= *Letters*,

φυσικό περιβάλλον αποτέλεσε ανεξάντλητη πηγή συμβολισμών, αλληγοριών και ιδιαίτερων εκφραστικών θεμάτων που αξιοποιήθηκαν μεθοδικά αποδίδοντας φιλολογικές προεκτάσεις μέσα από το προσωπικό ύφος και την καλλιέργεια των λογίων· θέματα που εύλογα απαντώνται και στις επιστολές τους. Παρ' όλα αυτά, όπως διαπιστώνεται από την συνολική εξέταση των κειμένων, οι λόγιοι καταγράφουν τα δεδομένα που μας αφορούν εδώ με αρκετή αξιοπιστία, γεγονός που επιβεβαιώνει ως επιτυχημένη την επιλογή αυτού του υλικού.

Επομένως, η συνδυαστική θεώρηση των επιστολών με πληροφορίες από άλλα κείμενα της εποχής και άλλες περιόδους καθώς και η καταγραφή της εξεταζόμενης μαρτυρίας από πρόσωπα σύγχρονα των δεδομένων που καταγράφουν, έχοντας, μάλιστα, και προσωπική εικόνα, καθίσταται ως αναγκαία βάση για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας καθώς καταλήγει στην εξαγωγή βάσιμων συμπερασμάτων τόσο σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον όσο και σε σχέση με την αξιολόγηση αυτών καθ' εαυτών των προσώπων για όσα περιγράφουν.

Στα πλαίσια αυτά, έχει μελετηθεί και αξιοποιηθεί υλικό και από τον προηγούμενο 12ο αιώνα, με σκοπό να αναζητηθούν τυχόν τομές ή συνέχειες αλλά και να διαφωτισθούν όψεις των θεμάτων που παρουσιάζονται. Τα κείμενα αυτά χρησίμευσαν σε μεγάλο βαθμό στις περιπτώσεις εκείνες που το υλικό των επιστολών από την Ύστερη περίοδο δεν παρέχει σημαντικά στοιχεία, είναι ασαφές ή γενικόλογό, ώστε να διασαφηνισθούν επαρκώς και όσο το δυνατόν ολόπλευρα τα ζητήματα της παρούσας έρευνας.

Έτσι, συμπεριλαμβάνουμε επιστολές που πλησιάζουν στα χρονικά πλαίσια του 13ου αιώνα, όπως για παράδειγμα κείμενα του λογίου από την Κωνσταντινούπολη Γρηγορίου Αντιόχου (ca. 1135 - ca. 1200), που χρονολογούνται στο 1172-73. Οι επιστολές του διασώζουν αξιόλογες

---

literacy and literature in Byzantium, Aldershot 2007, II). Της Ίδίας, *The Madness of the genre*, *DOP* 46 (1992) 233-243. Μαρκόπουλος, *Η επικοινωνιακή*, 163-168. Littlewood, *Statistical survey*, 138-139. Του Ίδιου, *The byzantine letter of consolation in the Macedonian and Komnenian periods*, *DOP* 53 (1999) 19-41. I. Ševčenko, *Nicolaus Cabasilas' correspondence and the treatment of late byzantine literary texts*, *BZ* 47 (1954) 50. Γενικά για την ρητορική στη βυζαντινή επιστολή βλ. Hunger, *Literatur* 1, 208-213 / *Λογοτεχνία Α'*, 306-322. Τωμαδάκης, *Είσαγωγή Γ'*, 80-86, 108-140. Γενικά για τη ρητορική στο Βυζάντιο ενδεικτικά βλ. τον συλλογικό τόμο *Rhetoric in Byzantium*.

πληροφορίες που απαντούν και σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Προκειμένου να μην υποβαθμισθεί ο σημαντικός τους ρόλος στην ανάδειξη του περιβάλλοντος, κρίθηκε αναγκαίο να παρουσιασθούν μεμονωμένα παρά το γεγονός ότι οι επιστολές του δεν εμπίπτουν επακριβώς στα τυπικά χρονικά πλαίσια που εξετάζουμε. Με την ίδια λογική, αξιοποιήθηκαν ορισμένα σημεία από επιστολές άλλων λογίων, όπως λ.χ. του Ιωάννη Τζέτζη (1110-1180), του Γεωργίου Τορνίκη (1110/20 - 1166/7), του Θεοφυλάκτου Αχρίδας (1088/9 - μετά το 1126) και άλλων, σε όποιο σημείο κρίνεται αναγκαίο να δοθεί επιμέρους πληροφόρηση ικανή να συντελέσει στην κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη παρουσίαση της εκάστοτε εξεταζόμενης περίπτωσης. Άλλωστε, οι αλληλογράφοι είναι πρόσωπα που δεν είναι ορθό να τοποθετηθούν με βάση τα αυστηρά καθορισμένα χρονολογικά πλαίσια που θέτει η ιστορική επιστήμη. Δεν είναι δυνατόν λ.χ. ο Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (ca. 1178 - 1195/6), αν και αλληλογραφεί με τον Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνών (1182-1204), να μην συμπεριληφθεί στην έρευνα για τον τυπικό λόγο ότι απεβίωσε στη λήξη του 12ου αιώνα.

Αντιστοίχως, το χρονολογικό ορόσημο του 1453 δεν σηματοδότησε το ακριβές τέλος της εργασίας όχι μόνο για τον εύλογο λόγο ότι πολλοί αλληλογράφοι καθίστανται μάρτυρες της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης και ξεπερνούν με το έργο τους το όριο αυτό αλλά και επειδή, όπως και προηγουμένως, το συγκλονιστικό αυτό γεγονός δεν μπορεί να αποτελέσει τερματικό όριο που επηρεάζει τα συνολικά συμπεράσματα στα θέματα που εξετάζουμε.

Η διατριβή, ακολουθώντας τους κανόνες της ιστορικής έρευνας, έχει δομηθεί κυρίως με βάση τα στοιχεία που λαμβάνουμε από τις επιστολές. Το πρώτο μέρος αφορά σε πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον διαφόρων πόλεων και περιοχών της υπαίθρου της Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για υλικό που σχετίζεται με την περιβαλλοντική δομή του χώρου, όπου έδρασαν τα πρόσωπα, με το κλίμα, τις καλλιέργειες, την βιοτεχνία κ.ά., στοιχεία ικανά να σκιαγραφήσουν επαγωγικά την γενική όψη του περιβάλλοντος. Γύρω από τον βασικό άξονα της ιστορικής μαρτυρίας χρησιμοποιούνται επικουρικά άμεσες και έμμεσες ιστοριογραφικές πηγές συνδυαστικά με την υπάρχουσα

βιβλιογραφία, την νέα τεχνολογία (διαδίκτυο, λογισμικά προγράμματα) καθώς και την σύγχρονη γεωλογική και κλιματική έρευνα, προκειμένου να δοθεί μια αναλυτική αλλά συγχρόνως και συνθετική εικόνα για κάθε περίπτωση.

Παράλληλα, στα υπόλοιπα μέρη της διατριβής καταγράφονται στοιχεία που περιγράφουν την σχέση του ανθρώπου με την φύση και, ειδικότερα, όψεις της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και περιβάλλοντος. Στο δεύτερο μέρος, περιλαμβάνονται και κατατάσσονται χρονολογικά όλα τα φυσικά φαινόμενα, κλιματικά και γεωλογικά, που μαρτυρούνται στα κείμενα, με την προοπτική της συμβολής στην συνολική κλιματική και γεωλογική μελέτη της περιόδου μέσω της αξιοποίησης του υλικού των επιστολών.

Το τρίτο και τέταρτο μέρος αφορά σε αντιλήψεις και δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, ικανές να περιγράψουν την σχέση με την πανίδα και την χλωρίδα. Πρόκειται για αναφορές σχετικές με την θεωρητική και την πρακτική αντιμετώπιση ζώων και φυτών, όψεις της εκμετάλλευσης στην οικονομία και την καθημερινή ζωή, σε συνδυασμό με την αξιολογική θέση που κατέχουν ζώα και φυτά με βάση αντιλήψεις από τις επιστολές. Σε αυτά τα επιμέρους τμήματα της διατριβής, συλλέγονται στοιχεία για την καλλιεργούμενη παραγωγή περιοχών για τις οποίες το υλικό δεν επιτρέπει συνολική θεώρηση με την μορφή ξεχωριστών κεφαλαίων, όπως στο πρώτο μέρος. Οι πληροφορίες αυτές συνεισφέρουν στη μελέτη της σχέσης και των αντιλήψεων για την χλωρίδα και την πανίδα της Βυζαντινής εποχής, ενώ συγκεντρώνονται στοιχεία που μπορούν να οδηγήσουν στην διαφύλαξη τοπικών ποικιλιών.

Στο πέμπτο μέρος, αναλύονται όψεις της δυνατότητας ή ακόμα και της θέλησης του λόγιου ανθρώπου να ξεπεράσει βασικά εμπόδια του περιβάλλοντος, όπως οι απαγορεύσεις και δυσκολίες που καθορίζονται από τον ετήσιο κύκλο και τον γεωγραφικό χώρο, όπως αυτές προβάλλονται τόσο στις επιστολές όσο και σε άλλα έργα, σε σχέση με τις γενικές αντιλήψεις της εποχής γύρω από τέτοια θέματα.

Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται σε δύο άξονες. Η επιλογή δύο διαμετρικά αντίθετων θεμάτων, ο φυσικός χρόνος, με την εξέταση των εποχών του έτους, και ο φυσικός χώρος, με το παράδειγμα της θάλασσας, ενός από τα μεγαλύτερα και συχνά ανυπέρβλητα εμπόδια για τον μεσαιωνικό άνθρωπο, εξυπηρετεί την ανίχνευση δύο βασικών παραμέτρων του περιβάλλοντος, που καθίστανται

αναγκαίοι ρυθμιστικοί παράγοντες της ανθρώπινης ζωής. Επιπρόσθετα, σκιαγραφείται η γενική σχέση που αναπτύχθηκε και σε άλλα επιμέρους θέματα, όπως η ταχύτητα της εξέλιξης των γεγονότων και, συνεπώς, των κοινωνιών, οι περιορισμοί από τα στοιχεία της φύσης στην επικοινωνία και στην δραστηριότητα, οι μέθοδοι προστασίας και αντιμετώπισης κ.ά., ώστε η σχέση του ανθρώπου με την φύση να εξετασθεί όσο το δυνατόν συνολικά.

Τέλος, εκτός από την βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση αυτής της εργασίας, αποφασίσαμε να συμπεριληφθεί εδώ ένας συγκεντρωτικός κατάλογος όλων των εκδόσεων των επιστολών της περιόδου. Κατά το στάδιο της συλλογής του υλικού, αντιμετωπίσαμε ένα σύνθετο πρόβλημα: εκδόσεις διάσπαρτες, εκδότες διάφοροι και συχνά με διαφορετική κριτική προσέγγιση των επιστολικών κειμένων του ίδιου συγγραφέα, πολλές εκδόσεις αρκετά παλαιές, με συνέπεια την δυσκολία πρόσβασης στις πηγές λόγω σπανιότητας των βιβλίων ή των επιστημονικών περιοδικών. Επίσης, το γεγονός ότι, ακόμα και τα τελευταία χρόνια, έρχονται συνεχώς στο φως νέα έργα καθιστά την ενδελεχή μελέτη των κειμένων σύνθετο ζήτημα.

Όταν το 1930, στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στην Αθήνα, ο Ιωάννης Συκουτρής τόνιζε την αναγκαιότητα να βρεθούν νέες μέθοδοι ανάγνωσης της Επιστολογραφίας, καθώς και την σημασία ενός συνολικού *corpus* των επιστολών⁹, δεν είχε βεβαίως προβλέψει τις εξαιρετικές κριτικές εκδόσεις που προέκυψαν, ειδικά τα τελευταία χρόνια, οι οποίες προκάλεσαν νέο ενδιαφέρον για το είδος αυτό, ανανέωσαν ή τελειοποίησαν παλαιότερες και πιο λιτές προσεγγίσεις των κειμένων.

Ωστόσο, το πρόβλημα της συγκέντρωσης του υλικού δεν παύει να αποτελεί περίπλοκη εργασία, ειδικά για εκείνον που επιθυμεί να εξετάσει τα κείμενα συνολικά. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη του Ιωάννη Συκουτρή, η ιδέα

---

⁹ J. Sykutris, *Probleme der Byzantinischen Epistolographie*, στο A. C. Orlandos (έκδ.), *ACIÉB III (12-18 Octobre) Athènes 1930*, Athènes 1932, 303-309, ιδιαίτερα 304-305. Ανάλογα σχόλια εκθέτει ο συγγραφέας και στο λήμμα "Epistolographie," στο *RE*, Suppl. 5. 185-220. Σχετικούς προβληματισμούς ως προς τις «αδυναμίες» της έρευνας γύρω από την επιστολογραφία θέτει και ο A. Markopoulos, *Problèmes relatifs à l'épistolographie byzantine. L'absence de commentaires*, στο *L'épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16e Table ronde org. par Wolfram Hörandner et Michael Grünbart dans le cadre du XXe Congrès international des études byzantines* [Dossiers byzantins 3], Paris 2003, 55-61. Ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση του A. Riehle (*Epistolography*, 19) για μία ηλεκτρονική έκδοση των επιστολικών κειμένων.

ως προς την αναγκαιότητα συγκέντρωσης του υλικού κρίνεται πιο επιτακτική από κάθε άλλη εποχή¹⁰. Για τους λόγους αυτούς, προσφέρουμε, εν είδει παραρτήματος, όλες τις εκδόσεις των επιστολών που μελετήθηκαν και συγκεντρώθηκαν από διάφορες πηγές σύμφωνα με την τρέχουσα βιβλιογραφία, ώστε να παρέχεται και μία συνολική εικόνα των Βυζαντινών επιστολογράφων της εποχής που εξετάζουμε.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να δοθούν ορισμένες διευκρινίσεις ως προς την χρήση των βοηθημάτων, όπως και την διάταξη των κεφαλαίων. Καταρχάς, επειδή η μελέτη για το περιβάλλον είναι εξαιρετικά συνθετική εργασία, απαιτείται ολόπλευρη εξέταση και συνδυαστική επεξεργασία πολλών επιμέρους όψεων. Όσες μελέτες χρησιμοποιούνται άπαξ δεν συντομογραφούνται και παρατίθενται στην εν λόγω παραπομπή. Ωστόσο, αυτά τα έργα, μαζί με όσα έχουν συντομογραφηθεί μπορούν να αναζητηθούν και στην κατηγορία «Σύγχρονη Βιβλιογραφία».

Επιπρόσθετα, κρίθηκε αναγκαίο να παρουσιασθούν αρκετά γενικά εισαγωγικά κεφάλαια για διάφορα θέματα. Στις εισαγωγές των κεφαλαίων και σε σημεία που χρησιμοποιούνται άλλες πηγές, προγενέστερες ή μεταγενέστερες της εποχής που εξετάζουμε, στην σχετική παραπομπή αναγράφουμε επικουρικά τη χρονολογία ή τον αιώνα που συντάχθηκαν, προκειμένου να γίνεται εύκολα κατανοητό ότι αναζητούμε υλικό από άλλες εποχές.

---

¹⁰ Έχει γίνει προσπάθεια συγκέντρωσης των εκδόσεων των Βυζαντινών επιστολογράφων έως τον 15ο αιώνα καταρχάς από τον Ν. Τωμαδάκη, *Εισαγωγή Γ*, 161-345· μία νέα προσπάθεια που παρουσιάστηκε το 2001 από τον Μ. Grünbart, σήμερα επεκτείνεται με σκοπό ανάλογη έκδοση που να αφορά στους επιστολογράφους μετά το 1500 και μέχρι το 1830, ακριβώς εξαιτίας των προβλημάτων που παρουσιάζει η συγκέντρωση του υλικού. Η προσπάθεια αυτή, αν και εξαιρετικά σημαντική, δεν περιλαμβάνει όλες τις εκδόσεις και τα πρόσωπα. Βλ. Μ. Grünbart, *Alpha-Omega, Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie CCXXIV. Epistularum Byzantinarum Initia*, Hildesheim-Zürich-New York 2001, σε αντιπαραβολή με το Παράρτημα της παρούσας διατριβής. Πρβλ. βιβλιοκρισία του Σαρρή, ΒΔ 14 (2004-2005) 246, όπου συνοψίζονται και απόψεις άλλων σχετικά με τις ελλείψεις του έργου. Για τα προβλήματα συλλογής του υλικού βλ. Μ. Grünbart, *Prologomena zu einem Verzeichnis der byzantinischen Briefanfänge (Epistularum byzantinarum initia [EBI], JÖB 50 (2000) 1-4*. Για το νέο έργο που ετοιμάζεται βλ. Α. Rhoby – Μ. Grünbart, *Epistularum Neograecarum Initia*, στο Ε. Jeffreys (έκδ.), *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006*, τ. Ι, Great Britain 2006, 153-156.

Σχετικά με τα συμπεράσματα που κάθε φορά προκύπτουν, ανάλογα με την πυκνότητα των αναφορών από το έργο κάθε συγγραφέα και την έκταση της ανάλυσης στην οποία προβαίνουμε, είτε παραθέτουμε χωριστά στο τέλος κάθε κεφαλαίου ή υποκεφαλαίου συνοψίζοντας το σχετικό νόημα υπό τον τίτλο «γενικές διαπιστώσεις» είτε όχι, όταν η πηγή δεν προσφέρει τόσες πληροφορίες.

Αντίστοιχα και οι εισαγωγές που αφορούν στον Μιχαήλ Χωνιάτη και τον Ιωάννη Απόκαυκο στο κεφάλαιο «Οι τόποι και τα πρόσωπα». Λόγω των πολλών πληροφοριών που απαντούν στο σύνολο του έργου τους και καλύπτουν πολλά και διάφορα ζητήματα της παρούσας εργασίας, κρίθηκε σκόπιμο να δημιουργηθούν εκτενείς εισαγωγικές παρατηρήσεις που διευκρινίζουν τόσο την δράση των προσώπων αυτών όσο και το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Οι υπόλοιποι συγγραφείς που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο αυτό προσφέρουν υλικό σε μεμονωμένες επιστολές, οπότε η ανάλυση των στοιχείων δεν λαμβάνει μεγάλη έκταση, οι εισαγωγικές αναφορές περιορίζονται σε επιμέρους θέματα και, επομένως, δεν τίθενται χωριστά.

Γενικά, φιλοδοξούμε η εργασία αυτή να αποτελέσει ένα εύχρηστο εγχειρίδιο και στο μέτρο που της αναλογεί να συμβάλει στην Ιστορία και στην περιβαλλοντική έρευνα. Κατ' επέκταση, επιδιώκουμε να συνδέσουμε τον σύγχρονο άνθρωπο με το παρελθόν και το περιβάλλον, εμβαθύνοντας σε επίκαιρα θέματα που απασχολούν ιδιαιτέρως και την διεθνή βιβλιογραφία, όπως η διαμόρφωση της κοινωνίας, η καθημερινή ζωή των ανθρώπων και η μελέτη του χώρου της Μεσογείου· όψεις που συνδυαστικά οικοδομούν περιβαλλοντική γνώση και ιστορική εμπειρία.

Μέρος Α': Οι τόποι και τα πρόσωπα

I. Γρηγόριος Αντίοχος. Βουλγαρία (1172-1173)-

Το 1172, ο λόγιος Γρηγόριος Αντίοχος (ca. 1135 - ca. 1200), ο οποίος κατείχε τον τίτλο του βασιλικού γραμματέως και αργότερα τους τίτλους του κριτού του βήλου και από το 1196 του μεγάλου δρουγγαρίου¹, βρέθηκε στην Βουλγαρία ως μέλος εκστρατευτικού σώματος που εστάλη για να παρακολουθήσει τις πρόσφατες εξελίξεις στο ουγγρικό ή/και στο σερβικό σύνορο.

Το 1172, επέκειτο η στέψη του διαδόχου του θρόνου της Ουγγαρίας Βέλα, πράξη που θα εξασφάλιζε στο Βυζάντιο την Δαλματία. Την ίδια στιγμή στο σερβικό σύνορο, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) εξαπέλυσε την τελευταία, όπως αποδείχθηκε, στρατιωτική επιχείρηση εναντίον της επαναστατημένης Σερβίας. Ακολούθησε η ήττα του Μεγάλου Ζουπάνου της Ρασκίας, Ντέσα (Stephen Nemanja)². Η θριαμβευτική νίκη του

---

* Το παρόν κεφάλαιο αποτέλεσε ομιλία στο KB΄ Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στην Σόφια (22-27 Αυγούστου 2011) και πλέον βρίσκεται δημοσιευμένο στο περιοδικό *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012) 95-107 υπό τον τίτλο: The 12th century physical landscape and climate of Bulgaria: the case of Gregorios Antiochos.

¹ Για τον Γρηγόριο Αντίοχο βλ. Loukaki, *Grégoire*, 3-28. Της Ίδιας, *Contribution l'étude de la famille Antiochos*, *REB* 50 (1992) 185-205. Πρβλ. A. Sideras, *Textkritisches und Exegetisches zur Lobrede des Gregorios Antiochos an den Patriarchen Basileios Kamateros*, *RShN* 45 (2008) 191-195, όπου σχολιάζει προηγούμενες διαπιστώσεις της Loukaki σε σχέση με τα βιογραφικά του Αντιόχου.

² Με σκοπό την προσάρτηση της Δαλματίας και του Σιρμίου στην Αδριατική, την αντιμετώπιση των Νορμανδών, με τους οποίους είχαν συνασπισθεί οι δύο χώρες, και γενικά με στόχο την ενίσχυση της σφαίρας επιρροής του Βυζαντίου στην Βαλκανική και την Κ. Ευρώπη, ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός οδήγησε αρκετές φορές τα βυζαντινά στρατεύματα εναντίον της Ουγγαρίας και της Σερβίας. Στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της νορμανδικής απειλής, ο αυτοκράτορας εκστράτευσε αρκετές φορές στην Σερβία κυρίως την περίοδο 1145-1150. Το θέμα απασχόλησε την βυζαντινή εξωτερική πολιτική μέχρι το 1196, όταν η ήττα του Στεφάνου Νεμάνια σήμανε την καταστολή των κινητοποιήσεων των Σέρβων και την ανάκτηση του ελέγχου της περιοχής. Όσον αφορά στην Ουγγαρία, η σύναψη ειρήνης το 1155 έπαυσε την προηγουμένως εμπόλεμη περίοδο με το Βυζάντιο, ωστόσο η μάχη για την επιβολή συνεχίστηκε με έντονο παρασκήνιο σε διπλωματικό επίπεδο. Το 1162, με τον θάνατο του Ούγγρου βασιλιά Γεΐζα Β΄ και την ανάπτυξη έντονου αντιβυζαντινού ρεύματος στην Ουγγαρία, η κατάσταση ανατράπηκε εις βάρος του Βυζαντίου, που εκτός των άλλων επεδίωκε την ανάκτηση κυρίως της Δαλματίας. Ο Μανουήλ συμμετείχε ενεργά στα θέματα διαδοχής της χώρας και το 1163 υποστήριξε τον Βέλα, τον νεότερο γιο του Γεΐζα Β΄, άτομο της εμπιστοσύνης του, εκπαιδευμένο από νεαρή ηλικία στο βυζαντινό περιβάλλον, και όχι

Μανουήλ Β΄ στην Σερβία και η επανάκτηση της Δαλματίας μέσω του Βέλα επέτρεψαν στο Βυζάντιο να διατηρήσει σημαντικό πολιτικό ρόλο στην Βαλκανική χερσόνησο, για μερικά χρόνια ακόμα.

Κατά την διάρκεια του ταξιδιού, δύο από τις επιστολές που συνέταξε ο Αντίοχος προς τον δάσκαλό του Ευστάθιο Καταφλώρον (ca. 1115 - ca. 1195), *μαΐστορα τῶν ρητόρων* τότε στην Κωνσταντινούπολη και από το 1175 μητροπολίτη Θεσσαλονίκης³, παρουσιάζουν την ζωή ενός λογίου ως μέλους του στρατού, επιφορτισμένου με δικαιοδοσίες διαφορετικές από τα πνευματικά του ενδιαφέροντα. Εν τούτοις, διασώζουν σημαντικά περιβαλλοντικά στοιχεία για την περιοχή.

Η ιδιότητα με την οποία συμμετείχε ο Αντίοχος στο ταξίδι αυτό δεν είναι δυνατό να διευκρινισθεί. Ίσως συνδέεται με τους Βυζαντινούς αξιωματούχους που εστάλησαν από την πρωτεύουσα για την ενθρόνιση του Βέλα Γ΄ στην Ουγγαρία, οι οποίοι μνημονεύονται από τον Ιωάννη Κίνναμο και τον Νικήτα Χωνιάτη⁴.

Οι δύο αυτές επιστολές γράφτηκαν διαδοχικά. Ο χρόνος σύνταξης της πρώτης επιστολής τοποθετείται κατά την διάρκεια της θερινής περιόδου του 1172. Ακολουθεί η δεύτερη επιστολή, το ίδιο έτος ή ίσως το επόμενο, εφόσον ο

τον νόμιμο διάδοχο Στέφανο Γ΄, προσπάθεια που επισφραγίστηκε με τον αρραβώνα του Βέλα με την κόρη του Μανουήλ, Μαρία. Ο αιφνίδιος θάνατος του Στεφάνου Γ΄ έδωσε την ευκαιρία για επιτυχή κατάληξη της προώθησης του Βέλα, ο οποίος ως αντάλλαγμα θα παραχωρούσε στο Βυζάντιο την Δαλματία. Παρόλο που η αναγόρευση του Βέλα πραγματοποιήθηκε το 1172 σε καλό κλίμα και με την παρουσία εκπροσώπων της βυζαντινής αυλής, η συνένωση του ουγγρικού με τον βυζαντινό οίκο δεν ευωδόθηκε, γιατί, το 1169, ο Μανουήλ απέκτησε γιό, τον Αλέξιο. Αναλυτικά για τα γεγονότα αυτά βλ. P. Stephenson, *Manuel I Comnenus, the hungarian crown and the "feudal subjection" of Hungary 1162-1167*, *BSL* 57 1 (1996) 33-59. Του Ίδιου, *Political authority in Dalmatia during the reign of Manuel I Comnenus (1143-1180)*, στο G. Prinzing – M. Salamon (επίμ), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3], Wiesbaden 1999, 127-150. Magdalino, *Manuel I*, 78-83/*Μανουήλ Α΄*, 125-152. Για την βυζαντινή διοίκηση στην περιοχή βλ. αναλυτικά I. Božilov, *L' administration Byzantine en Bulgarie (1018-1186). Le cas de Paristrion – Paradounavon (Paradounavis)*, στο *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 91-97.

³ Για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης βλ. σ. 150 και υπ. 1. Για την στενή σχέση που ανέπτυξαν οι δύο άνδρες βλ. τα σχόλια του A. Sideras, ο οποίος πρόσφατα εξέδωσε νέες επιστολές του Αντίοχου προς τον Ευστάθιο, της ίδιας περιόδου. Αντίοχος, Επιστολή, έκδ. Sideras 1, 155-158.

⁴ Κίνναμος, *Έπιτομή*, 286.20-287.1. Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, 170.7. Ο εκδότης των επιστολών J. Darrouzès (Αντίοχος, Επιστολή 1, έκδ. Darrouzès 1, 276-277) συμπεραίνει ότι ο Αντίοχος μάλλον είχε δικαστικές αρμοδιότητες, παρόμοιες με τον τίτλο που κατείχε στην βυζαντινή αυλή.

Αντίοχος ξεκινά με την παροιμιακή ρήση *αὐτὸ τὰ πέρυσι καὶ βελτίω*, στοιχείο που υπογραμμίζει κάποια ίσως μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο κειμένων (με την προϋπόθεση ότι δεν είχαν προηγηθεί και άλλα άγνωστα σε μας). Επιπλέον, και στις δύο επιστολές μνημονεύονται φρούτα της όψιμης θερινής περιόδου (σύκα και σταφύλια) αλλά και της χειμερινής (μήλα και αχλάδια), επομένως, πριν την σύνταξη και των δύο επιστολών, πρέπει οπωσδήποτε να είχε προηγηθεί κάποιο σεβαστό χρονικό διάστημα⁵.

Με βάση την μαρτυρία του συγγραφέα, η πρώτη επιστολή συντάχθηκε στην Σαρδική (Σόφια) και η άλλη σε απροσδιόριστη περιοχή, *περὶ τὴν Σαρδικὴν*⁶, οδοιοπορία ολίγων ημερών από την πόλη, πιθανότατα προς την Ναϊσσό (Niš), πρωτεύουσα του *θέματος Βουλγαρίας*⁷.

Ο τελικός προορισμός του βυζαντινού στρατού δεν ξεκαθαρίζεται. Το πιο πιθανό είναι ότι ακολούθησε τον γνωστό στρατιωτικό δρόμο από την Κωνσταντινούπολη προς τα δυτικά, *τὴν βασιλικὴν ὁδόν*⁸. Επομένως, το

---

⁵ Αντίοχος, Επιστολή 2.16-20 (έκδ. Darrouzès 2). Για την κατεύθυνση του στρατού και την χρονολόγηση των επιστολών βλ. τα σχόλια του εκδότη της επιστολής J. Darrouzès, Αντίοχος, Επιστολή 1, (έκδ. Darrouzès 1), 277-278, 281, υπ. 5.

⁶ Αντίοχος, Επιστολές 1.1-2· 2.16 (έκδ. Darrouzès 1/2).

⁷ Μέχρι τον σχηματισμό του «Δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους», το 1185, το *θέμα Βουλγαρίας* υπήρξε πολύτιμο ως γεωπολιτικό προπύργιο και ασφαλής ενδιάμεση ζώνη μεταξύ της βυζαντινής πρωτεύουσας και του βόρειου συνόρου. Λόγω της άσκησης άμεσου ελέγχου των γειτονικών χωρών και εποπτείας των βόρειων εχθρών, η περιοχή της Βουλγαρίας αποδείχθηκε ζωτικής σημασίας για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό στην προσπάθειά του να ανακτήσει τον έλεγχο παλαιών βυζαντινών κτήσεων της Βαλκανικής και να επιβάλει την γεωπολιτική κυριαρχία του Βυζαντίου. Σημειωτέον ότι ως *θέμα Βουλγαρίας* νοείται η διοικητική περιφέρεια που ιδρύθηκε το 1018 και συμπεριλάμβανε το Σίρμιο (Mitrovica) και το δυτικό τμήμα του *Παριστρίου θέματος*. Οι Βυζαντινοί λόγιοι του 11ου και 12ου αιώνα ονομάζουν *Βουλγαρία* ή *Μοισία* την περιοχή του *θέματος Βουλγαρίας* συμπεριλαμβανομένης και της περιοχής βόρεια της οροσειράς του Αίμου. Αναλυτικότερα βλ. Κόλια, Η εικόνα, 78-79· H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert Studien zur Organisation der Tagmata* [Byzantinische Geschichtsschreiber 2], Bienna 1991, 223-228, 233-234. Για το νόημα του όρου *θέμα* από τον 11ο αιώνα και εξής βλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση*, 95.

⁸ Η *βασιλική ὁδός* (για τους Ρωμαίους η *Via Militaris*) με ΒΔ/ΝΑ κατεύθυνση, μέσω του ποταμού Έβρου (Marica) διέσχιζε ολοκληρή την πεδιάδα της Θράκης και ένωνε την Κωνσταντινούπολη με άλλες πόλεις, την Αδριανούπολη (Edirne), την Φιλιπούπολη (Plovdiv), την Σαρδική (Sofia) και προς τα ΒΔ την Ναϊσσό (Niš), τα Βελέγραδα (Σιγγιδόνα/Belgrade) κ.ά. προς την Κ. Ευρώπη. Υπήρξε κατεχοχόν στρατιωτικός δρόμος ως η ομαλότερη διάβαση προς την καρδιά των Βαλκανίων. Για την *βασιλικήν ὁδόν* βλ. Αβραμέα, Επικοινωνίες, 135-136· Asdracha, *La Région*, 30-34· TIB 6, 57-58· Obolensky, *Commonwealth*, 17/ *Κοινοπολιτεία Α΄*, 41-44· K. Belke, Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period, στο *Travel in the Byzantine world*, 74, υπ. 3, 87-90. Αναλυτικότερη βιβλιογραφία συγκεντρώνει η Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Το οδικό δίκτυο, 157-158.

εκστρατευτικό σώμα του Μανουήλ, αφού έφτασε στην Σαρδική, συνέχισε προς τα ΒΔ, χωρίς να μπορεί να διευκρινισθεί εάν κατευθυνόταν προς το Σερβικό ή το Ουγγρικό μέτωπο ή και στα δύο.

Οι πληροφορίες που αφορούν στο κλίμα προέρχονται κυρίως από την πρώτη επιστολή, η οποία, αν και δεν σώζεται ολόκληρη, περιγράφει με ενάργεια τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά του ΒΔ τμήματος της πεδιάδας της Θράκης. Ο Αντίοχος αντιλαμβάνεται την κλιματική εικόνα της περιοχής ως υστέρηση εποχών, γεγονός που χαρακτηρίζει ως *τὸ τῆς ὥρας ἀνώμαλον*⁹. Επισημαίνει ότι επικρατούν ψυχρές θερμοκρασίες, παγετός, ομίχλη και συχνές βροχοπτώσεις καθ' όλη την διάρκεια της μέρας, ακόμα και κατά το θέρος¹⁰. Η βουλγαρική επαρχία καταγράφεται ως «δυσχείμερος» περιοχή, περιστοιχίζεται από άγονη γη, χωρίς να διακρίνονται δένδρα, οπωρώνες ή αμπελώνες ούτε καν πουλιά¹¹. Με μεγάλη αίσθηση υπερβολής, γράφει χαρακτηριστικά: *Ἄδενδρος γὰρ ἡ χώρα καὶ ἄκηπος καὶ πεδίον μονονουχί, κατὰ τὸν προφήτην, ἀφανισμοῦ*¹².

Ο Αντίοχος αποδίδει στις κλιματικές συνθήκες την αδυναμία της γης για εποικοδομητική καρποφορία. Επιπλέον, διαμαρτύρεται για τις λιγοστές προμήθειες που μεταφέρονταν από άλλες περιοχές για να καλύψουν τις ανάγκες του στρατού και, συνεπώς, κάποιες έφταναν αλλοιωμένες. Η ποιότητα των τροφίμων πυροδότησε την ρητορική δεινότητα του Βυζαντινού λογίου και στις δύο επιστολές. Ο Αντίοχος συνέθεσε ειρωνικά, σχεδόν σαρκαστικά, σχόλια για

---

⁹ Αντίοχος, Επιστολή 1.9-11 (έκδ. Darrouzès 1): (...) *καὶ μάλιστα τὸ περὶ αὐτὴν (τὴν Βουλγαρίαν) τῆς ὥρας ἀνώμαλον, ὡς εἰκέναι τοῦτο μόνον τῆς οἰκουμένης μέρος μὴ οἰκεῖσθαι θέρει καὶ μετοπώρῳ καὶ ξαρι, μόνῳ μὲν οὖν χειμῶνι τῇ πικροτέρῃ ὥρῳ καὶ ἀλγεινοτέρῃ.*

¹⁰ Αντίοχος, Επιστολή 1.11-13 (έκδ. Darrouzès 1): *Ἐν τε γὰρ ἀκμαίῳ τῷ παρ' ἡμῶν θέρει κρυμὸς ἐνταῦθα καὶ πάχνη καὶ πηγυλὶς, καὶ χειμῶνος τὸ ψῦχος ἄντικρυς Τάρταρος. Ὅ δ' ὑπὲρ κεφαλῆς ἀήρ ἀεὶ συννεφὴς (...).* 16-24: *Αἱ δὲ νεφέλαι, πολλάκις τῆς ἡμέρας εἰς τοκετοὺς ὑδάτων ῥηγνύμεναι (...) κἂν εἰ λάθῃ ποτὲ φανεῖσα ῥοδοδάκτυλος ἠώς, αὐτίκα μάλα, τοῖς ὀρῶσιν ὥσπερ φθονοῦσα τῆς θεᾶς (...), ἐπεσύρατο νέφη χιτώνιον τοῖς δακτύλοις καὶ μέλασι φαρέεσι χροῖα καλὸν ἐκαλύψατο.*

¹¹ Αντίοχος, Επιστολή 1.28-32 (έκδ. Darrouzès 1): (...) *ὅτι ἐν δυσχειμέρῳ τόπου λάχοι θέσιν ἢ Σαρδική, οὔτε κηπεῦσαι φυτηκόμοις ἐστὶν ἀγαθὴ καὶ ὑπὸ πρασιαῖς λαχανηφορῆσαι καὶ δένδρων ὁπώραν ἐξευγεῖν, οὔτε ἀμπελοκόμοις κλῆμα δέξασθαι καὶ βλαστῆσαι καὶ ὑπὸ πυκνοῖς ὀρχάτοις πολὺν τὸν βότρυν ἐκθρέψασθαι.* 37: *διὰ ταῦτα μήτε ὁπωροφόρα δένδρα τὴν χώραν ἴσχειν μήτε ἀμπέλους (...).* 52-54: *Ἄλλ' οὐδ' ἂν σε τὴν ὁδὸν παριόντα καταθέλξειεν ἀηδὼν κελαδοῦσα καὶ χελιδὼν τιτυβίζουσα καὶ οἱ μουσικοὶ τῶν ὀρνίθων καὶ ὅσα τῶν πτηνῶν φιλωδὰ (...).*

¹² Αντίοχος, Επιστολές 1.59-60· 2.22-23 (έκδ. Darrouzès 1/2): *μηδὲ τοῖς ἐκδήμοις ἡμῶν φανεῖσαν ἀγαθὴν ξεναγόν (τὴν Βουλγαρίαν), ἀλλὰ τούναντίον καὶ τὰ πάντων διαθεμένην οἰκτρότατα, «ἀφανισμοῦ πεδίων» (...).*

την ποιότητα των μήλων, των αχλαδιών, των σταφυλιών και των σύκων, που αποτέλεσαν μέρος της τροφοδοσίας του βυζαντινού στρατού. Κατά τα γραφόμενα, τα φρούτα ήταν μαλακά, υπερβολικά ωριμασμένα ή σάπια, τα μήλα ζαρωμένα, τα αχλάδια μελανά, ως «άτεχνῶς παγκρατιστάντα» εντός των καλαθιών, τα σύκα συμπιεσμένα και στεγνά, ενώ τα σταφύλια έφταναν σε ρόγες, σχεδόν πολτοποιημένα, όπως στη λήνο¹³.

Ο Αντίοχος συνεχίζει με νέα σαρκαστικά σχόλια για την ποιότητα του ψωμιού που κατανάλωνε ο στρατός. Συνήθως σπάνιζε, ήταν σκληρό και πολυκαιρισμένο και χωρίς άλλη επιλογή, όπως δηλώνει με περιπαικτική διάθεση, αναγκάζονταν να το καταπίνουν σχεδόν αμάσητο, *κατὰ τοὺς πελεκάνας*¹⁴. Το κρασί, που επίσης δεν ήταν αρκετό, έφθανε σε κακή κατάσταση, χαλασμένο, ξινό και θολό¹⁵. Όσο για τα ταριχευτά ψάρια, τα οποία ο μητροπολίτης Αχρίδος, Θεοφύλακτος (1088/92 - 1108), συνήθιζε να αποστέλλει σε γενναίες ποσότητες ως εκλεκτό έδεσμα, δώρο συνοδευτικό των επιστολών του¹⁶, φάνηκαν στον Αντίοχο μάλλον σάπια¹⁷.

Ως προς την υπόλοιπη διατροφή, ο Βυζαντινός απεσταλμένος δείχνει εξαιρετικά εντυπωσιασμένος από το γεγονός ότι τα ψάρια δεν εκτιμώνται από τους ντόπιους, κυρίως φτωχούς κτηνοτρόφους που ζούν σε πνιγνές και χορταριασμένες καλύβες¹⁸, οι οποίοι αντί αυτών γράφει ότι προτιμούσαν το τυρί και τα γαλακτοκομικά. Ο Αντίοχος εστιάζει τώρα στις μεγάλες ποσότητες και την χαμηλή τιμή των τυριών στην Βουλγαρία¹⁹, σχόλια που υποδηλώνουν

---

¹³ Αντίοχος, Επιστολές 1.39-50· 2.37-68 (έκδ. Darrouzès 1/2).

¹⁴ Αντίοχος, Επιστολές 1.63-65· 2.26-33, 85-131 (έκδ. Darrouzès 1/2). Παρόμοιο σχόλιο είχε διατυπωθεί από τον *δομέστικον* Νικηφόρο Ουρανό (αρχές 11ου αιώνα), όταν, βρισκόμενος στο Ανατολικό μέτωπο, παραπονείται ότι η ποιότητα του ψωμιού που κατανάλωναν οι στρατιώτες ήταν άθλια. Ο άρτος (η γαλέτα) ήταν ξερός σαν λίθος και αναγκάζονταν να τον καταπίνουν αμάσητο (Ουρανός, Επιστολή 47, σ. 246.29-34). Αικ. Καραπλή, Το σιτάρι, το ψωμί και ο βυζαντινός στρατός, στο «Ο άρτος ημών», από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' τριήμερο εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1994, 110.

¹⁵ Αντίοχος, Επιστολές 1.65-67· 2.33-36, 132-145 (έκδ. Darrouzès 1/2).

¹⁶ Θεοφύλακτος, Επιστολές 12.32-33· 13.17-24· 73.48-56· 105.2-13· 119.2-10. Mullett, *Letters*, 297, 298, 321-322, 335, 340-341.

¹⁷ Αντίοχος, Επιστολή 1.67-68 (έκδ. Darrouzès 1).

¹⁸ Αντίοχος, Επιστολή 1.25-28, 77-80 (έκδ. Darrouzès 1).

¹⁹ Αντίοχος, Επιστολή 1.71-76 (έκδ. Darrouzès 1): *Καὶ -ὃ δὴ χεῖριστον, ὅτι φαυλότατον- ἰχθύων πλείονος ἐκτιμᾶται ἢ βοῦς, τὸ τῶν τετραπόδων ἀδρότατον· τοῦτο μόνον εὖωνον κομίζειν οἶδεν ὁ τόπιος ὅλους μὲν γαυλοὺς καὶ κισσύβια πλήρη γάλακτος ἀποδοδόμενα δραχμῶν, ὅλους τε ταρσοὺς τυροῦ πλήθοντας ἀρτιπαγοῦς καὶ σαλεύοντος*

ανεπτυγμένη κτηνοτροφία στην περιοχή. Μάλιστα, σε άλλο σημείο ο Αντίοχος δηλώνει για το ίδιο θέμα ότι παρενοχλούνταν και αδυνατούσε να συγκεντρωθεί από τα βελάσματα των προβάτων και τις φωνές των χοίρων²⁰. Τα κοπάδια αυτά, ειδικά ακριβών ζώων, όπως τα βοοειδή, υπογραμμίζουν την οικονομική και εμπορική δυναμική της περιοχής, τουλάχιστον ως προς τα κτηνοτροφικά είδη²¹.

Είναι εμφανές ότι οι επιστολές του Αντιόχου αντικατοπτρίζουν την ευρέως γνωστή και ποικιλοτρόπως εκφρασμένη απογοήτευση των βυζαντινών λογίων για κάθε περιοχή έξω από το πολιτιστικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης²². Τέτοια καυστικά σχόλια αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα έκφρασης πολιτιστικών διαφορών μεταξύ των δύο λαών, στην οποία κυριαρχεί η έμφαση στην πολιτιστική ανωτερότητα των Βυζαντινών σε συνδυασμό με νοσταλγική διάθεση για την πρωτεύουσα. Στην περίπτωση του Γρηγορίου Αντιόχου αυτά τα συναισθήματα ενισχύονται λόγω δυσaráσκειας από τον αθέλητο και ατυχή «εκπατρισμό»²³ ή ακόμα και λόγω προκατάληψης απέναντι στην Βουλγαρία²⁴,

---

άσσαρίων τιμωμένους καὶ λεπτῶν κερμάτων καὶ ὀβολῶν, κινὰβρωντας καὶ τούτους καὶ πολλῶ τῷ γράσῳ λυποῦντας τοῦ προσφερομένου τὴν αἴσθησιν.

²⁰ Αντίοχος, Επιστολή 1.60-62 (έκδ. Darrouzès 1).

²¹ Η Βουλγαρία διέθετε ικανοποιητική, αν όχι πλεονασματική, αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή και εμπορευόταν με το Βυζάντιο. Ο στρατός, που βρισκόταν σε βυζαντινό έδαφος, εφοδιαζόταν από τοπικές αγορές κατά μήκος της βασιλικής ὁδοῦ. Για την παραγωγή στη Βουλγαρία σε D. Angelov, *Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk inden Grenzen des byzantinischen Reiches in IX.-XII. Jahrhundert (1018-1185) (Sozial-ökonomische Verhältnisse)*, στο J.M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman (έκδ.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966*, London – New York – Toronto 1967, τ. 5, 163-164. Για την οικονομική αξία των βοοειδών βλ. κεφ. «Πανίδα», σ. 200, υπ. 4.

²² Όλα τα προαναφερθέντα σχόλια αντικατοπτρίζουν την ζωή του Αντιόχου εκτός της πρωτεύουσας. Οι επιστολές αυτές έχουν ανάλογο χαρακτηριστικό ύφος με αντίστοιχες άλλων προσώπων, οι οποίες απεστάλησαν όχι μόνο από ξένες περιοχές αλλά και από διάφορες βυζαντινές επαρχίες. Οι λόγοι παραπονούνται συχνά για την εξαναγκαστική παραμονή μακριά από την πρωτεύουσα, *τὴν τῆς ἐπαγγελίας γῆν*, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Αντίοχος (Επιστολή 2.396, έκδ. Darrouzès 2), και απομονωμένοι από αγαπημένα πρόσωπα. Αναφέρονται συχνά στην υποβάθμιση της ζωής τους ή στην πολιτιστική και οικονομική πενία των περιοχών αυτών για διάφορους λόγους. Ενδεικτικά για τα θέματα αυτά βλ. Mullet, *In peril*, 259-284. Της Ίδιας, *Originality in the byzantine letter: the case of exile*, στο *Originality, 39-58* [= *Letters, literacy and literature in Byzantium* [Variorum Collected Studies], Ashgate 2007, IV]. πρβλ. P. Magdalino, *Literary perception of everyday life in Byzantium: some general considerations*, *BSL* 47 (1987) 28-38, για τον Αντίοχο σ. 30-31.

²³ Οι A. Kazhdan - S. Franklin, (*Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries*, Cambridge 1984, 223) αποδίδουν τα υποτιμητικά σχόλια του Αντιόχου ως προς την υποβάθμιση της ζωής του σε σειρά άτυχων επιλογών στην

αλλά κυριότερα εξαιτίας των συνθηκών της ζωής του στην περιοχή. Ανεξάρτητα από το βαθμό υποκειμενικότητας που διακρίνεται στις επιστολές του Αντιόχου, τα σχόλια για το κλίμα και το φυσικό περιβάλλον της Βουλγαρίας είναι, όπως θα δούμε, αξιόπιστα.

Καταρχάς, η υστέρηση εποχών που διαπιστώνει ο Βυζαντινός λόγιος, δηλαδή ο ατέρμων και διαρκής χειμώνας στην Βουλγαρία, αποδίδει τα κλιματικά χαρακτηριστικά της βόρειας πεδιάδας της Θράκης (ανατολική Ρωμυλία), που ενισχύονται σημαντικά με κατεύθυνση από την Κωνσταντινούπολη προς τα ΒΔ και ιδιαίτερα στα ορεινά της Σαρδικής· σχόλια σαφώς ενισχυμένα με μεγάλη δόση υπερβολής.

Το κλίμα στην Βουλγαρία διαμορφώνεται από τις ισχυρές αντιθέσεις της ηπειρωτικής με την μεσογειακή ζώνη που διαμορφώνουν την βόρεια πεδιάδα της Θράκης ως κλιματικά μεταβατική περιοχή. Κινούμενοι από τις θρακικές ακτές προς τα ΒΔ, οι αντιθέσεις γίνονται εντονότερες όσο υπερισχύει σταδιακά το ηπειρωτικό κλίμα. Τυπικό χαρακτηριστικό αυτής της μεταβατικής περιοχής θεωρείται το ξηρό και υγρό θέρος, που προσομοιάζει με το υποτροπικό κλίμα, ενώ η χειμερινή περίοδος είναι γενικά ήπια στις ακτές, με τα φαινόμενα να εντείνονται κυρίως στην ενδοχώρα λόγω της επιρροής του ηπειρωτικού κλίματος και στα μεγαλύτερα υψόμετρα και εξαιτίας της προσέγγισης με τα βουνά. Συχνές βροχοπτώσεις, πρωϊνή ομίχλη και διακυμάνσεις της θερμοκρασίας, ειδικά κατά τις βραδινές ώρες, αποτελούν τυπικά κλιματικά χαρακτηριστικά που ενισχύονται σημαντικά κατά την θερινή περίοδο²⁵.

προσπάθειά του να ανέλθει στη διοικητική βαθμίδα της βυζαντινής αυλής. Εύστοχα σημειώνει ο Α. Kazhdan: «his whole life, like most of his writings, stands as a monument to compromise and conformity». Στον ίδιο τόνο και η C. Galatariotou (Travel and perception, 240) δεισδύει ακόμη περισσότερο στην ψυχολογία του Αντιόχου διαπιστώνοντας ότι προέβαλε στον εξωτερικό κόσμο την προσωπική του απόγνωση, συνεπώς, η αντικειμενική πραγματικότητα των γραπτών του είναι αρκετά περιορισμένη. Εδώ επιχειρούμε να αποδείξουμε ότι η αναφορά του, τουλάχιστον ως προς τα περιβαλλοντικά στοιχεία που διασώζει, είναι απόλυτα ρεαλιστική.

²⁴ Για την εικόνα των Βουλγάρων στις βυζαντινές πηγές βλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, Η εικόνα, 59-89· M. Mullett, Byzantium and the Slavs: the view of Theophylact of Ochrid, στο *Annuaire de l'université de Sofia "St. Kliment Ohridski" de recherches Slavobyzantines "Ivan Dujčev"* 87/6 (1994) 55-70. Ανάλογη είναι, βέβαια, και η εικόνα των Βυζαντινών για άλλους λαούς, βλ. τον συλλογικό τόμο *Strangers to themselves*.

²⁵ Πιο αναλυτικά, η οροσειρά του Αίμου διαχωρίζει τις δύο κλιματικές ζώνες και διαμορφώνει τις καιρικές συνθήκες όλης της περιοχής. Η κεντρική αυτή οροσειρά αποτελεί το νότιο φυσικό φράγμα των αέριων μαζών από τα βόρεια, ενώ νοτιότερα η οροσειρά της Ροδόπης αποτελεί το βορειότερο σημείο επιρροής του Μεσογειακού

Τα μεγάλα υψόμετρα, οι μεγάλες οροσειρές του Αίμου και της Ρίλα-Ροδόπης, καλύπτονται από πυκνά δάση κωνοφόρων. Ωστόσο, στα πεδινά και στις πλαγιές των χαμηλότερων ορεινών όγκων της περιοχής το έδαφος παρουσιάζει έντονη διάβρωση, λόγω του βραχώδους υποστρώματος ασβεστολιθικού χαρακτήρα, και καλύπτεται από θαμνώδη, χαμηλή βλάστηση· στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν γενικά τα σχόλια του Αντιόχου περί άγονης γης που περιγράψαμε παραπάνω.

Πιο αναλυτικά, ο Βυζαντινός λόγιος φαίνεται ότι περιγράφει τα περιβαλλοντικά δεδομένα της διαδρομής κατά μήκος της *βασιλικής οδοῦ* προς την Σαρδική μέσω της Θρακικής πεδιάδας. Πρόκειται για ανοικτές πεδινές εκτάσεις με την γεωφυσική κυριαρχία του ποταμού Έβρου (Maritsa) και παρακείμενων παραποτάμων και χειμάρρων. Η τυπική εικόνα του τοπίου κατά μήκος του Έβρου και συνεπακόλουθα της *βασιλικής οδοῦ*, που ακολουθεί γενικά τις διακλαδώσεις του ποταμού στην βόρεια πεδιάδα της Θράκης, διαμορφώνεται από τους χαμηλούς λόφους της οροσειράς της Sredna Gora, που διατρέχει παράλληλα την νότια πλευρά της οροσειράς του Αίμου, η οποία παρουσιάζει έντονη διάβρωση και γενικά είναι «αποπλυσμένη» από δασώδη βλάστηση, κατάλληλος τόπος κυρίως για κτηνοτροφία. Προς τα ΝΔ η οροσειρά της Sredna Gora ενώνεται με τα όρη της Ρίλα-Ροδόπης. Στο σημείο αυτό, η *βασιλική οδός* αφήνει την ανοικτή έκταση της πεδιάδας της Θράκης, διασχίζει ανηφορικά το στενό ορεινό πέρασμα *Sukeis* (φρούριο γνωστό ως Πύλη του Τραϊανού ή *claustra Sancti Basili*), για να φθάσει στην κλειστή ορεινή λεκάνη που απλώνεται η Σαρδική²⁶.

κλίματος. Δημιουργείται λοιπόν μια ενδιάμεση μεταβατική ζώνη, αυτή της πεδιάδας της Ρωμυλίας, που διαμορφώνεται από το συνδυασμό των δύο κλιματικών θέσεων. Η κίνηση κατά μήκος της πεδιάδας της ανατολικής Ρωμυλίας προς την Σόφια, παρουσιάζει έντονες διαφορές λόγω αυτής της μεταβατικότητας. Το κλίμα, εντονότερα μεσογειακό στα νότια τμήματα της Θράκης και κοντά στις ακτές, ηπειρωτικό όσο κινούμαστε προς την ενδοχώρα, λόγω της υψομετρικής διαφοράς αλλά και της εγγύτητας με τα βουνά, παρουσιάζει χαμηλότερες θερμοκρασίες. Asdracha, *La région*, 18· TIB 6, 57-58· Obolensky, *Commonwealth*, 6-8/ *Κοινοπολιτεία Α΄*, 34-35· Hendy, *Studies*, 21-25.

²⁶ Για την εικόνα του τοπίου βλ. Avramea, *Land and Sea*, 65· Obolensky, *Commonwealth*, 20-21/ *Κοινοπολιτεία Α΄*, 42-44· Asdracha, *La région*, 3-18· TIB 6, 52-55. Εκτεταμένη φυσικογεωγραφική περιγραφή των περιοχών αυτών με βάση σύγχρονες μεθόδους και παλαιοβοτανικά δεδομένα βλ. σε R. Dennell, *Early farming in south Bulgaria from the VI to the III millennia B.C.* [British Archaeological Reports (Supplementary) 45], Great Britain 1978, 76-80· Popova, *Plant environment*, 51.

Επιπρόσθετο στοιχείο στην παραπάνω διαπίστωση είναι η περιγραφή που δίνει ο Αντίοχος για τις «λίμνες» και τα ποτάμια της περιοχής που περιγράφονται ως «ίλυώδη», κατάλληλα μόνο, όπως σχολιάζει επικριτικά, για την αναπαραγωγή βατράχων και βδελλών. Η πεδινή περιοχή κατά μήκος του Έβρου καταλαμβάνεται από χώματα αργιλώδη με μεγάλα ποσοστά οργανικής ύλης, πηλού και χούμου. Κατά την διάρκεια του χειμώνα, η έντονη ροή των υδάτων και η έλλειψη αποστράγγισης ευνοεί την δημιουργία βάλτων. Το έδαφος στα σημεία αυτά σχηματίζει πλημμυρισμένες λεκάνες που καλύπτονται από βαλτώδη βλάστηση, τις οποίες κατέγραψε ο Βυζαντινός λόγιος καθ' οδόν προς την Σαρδική ως λίμνες πλήρεις «βορβόρου»²⁷. Κατά την θερινή περίοδο, η έντονη εξάτμιση των υδάτων αποξηραίνει τις περιοχές αυτές.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι τα σχόλια του Βυζαντινού λογίου αφορμώνται από την εικόνα του τοπίου κατά μήκος της βασιλικής οδοῦ στην βόρεια πεδιάδα της Θράκης. Όσο πλησιάζουμε προς τα ορεινά περάσματα της Σαρδικής ο χώρος γίνεται, κατά την έκφραση του Αντιόχου, «άγονος», ακατάλληλος ακόμα και για την φιλοξενία των αποδημητικών πουλιών, όπως τα αηδόνια και τα χελιδόνια, που εις μάτην αναζητούσε ο συμπαθής λόγιος· μία ζωντανή, βέβαια, ανάμνηση της θαλερής υπαίθρου, ίσως της Κωνσταντινούπολης, και, βεβαίως, γνωστός ρητορικός τόπος στις επιστολές²⁸.

Στο δεύτερο κείμενο, ο Αντίοχος συνεχίζει στους ίδιους τόνους, επικεντρώνοντας στην θλιβερή, κατά το γενικό νόημα, διαμονή στις τάξεις του στρατού και, μάλιστα, στην ύπαιθρο της Βουλγαρίας. Εξαιρετικά ενδιαφέρον

Χαρακτηριστική είναι η Εικόνα 1. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ως άνω αρχαιολογικές μελέτες αφορούν άλλες χιλιετίες, όμως περιλαμβάνουν εκτεμμένη γεωγραφική, γεωλογική και γεωφυσική ανάλυση του χώρου, η οποία δεν παρέχεται για την εποχή που εξετάζουμε. Επομένως, χρησιμοποιούμε εδώ επικουρικά.

²⁷ Αντίοχος, Επιστολή 1.68-71 (έκδ. Darroutzès 1): *Εἰσὶ δὲ καὶ λιμνῶν καὶ ποταμῶν νεαλῇ βορβόρου πλήρη καὶ ταῦτα καὶ ἰλυώδη καὶ χάζειν ποιοῦντα τὸν προσφερόμενον*. Στην περιοχή που περιγράφουμε δεν υπάρχουν λίμνες. Ο Αντίοχος ίσως είχε κατά νου τις λίμνες του ΝΔ τμήματος της Βουλγαρίας κοντά στην Αχρίδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο άνω τμήμα της Θρακικής πεδιάδας εκδηλώνεται το γεωλογικό φαινόμενο του σχηματισμού λόφων που εκτοξεύουν λάσπη, στα οποία οι σύγχρονοι ερευνητές αναφέρονται ως «mud-volcanoes». Σήμερα το τοπίο στις περιοχές αυτές και γενικά στην κοιλάδα του Έβρου έχει αλλοιωθεί σημαντικά εξαιτίας των εργασιών του μεγαλύτερου ενεργειακού συμπλέγματος στα Βαλκάνια, του ονομαζόμενου Marica-Iztok. Αναλυτικά για τα θέματα αυτά βλ. Popova, *Plant environment*, 52-53.

²⁸ Για τα χελιδόνια και αηδόνια όσο και για άλλα πουλιά ως ρητορικά σχήματα στις επιστολές βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 241-242.

σημείο της επιστολής είναι μία μικρή, αλλά ενδιαφέρουσα, περιγραφή του τοπίου, η οποία μπορεί να ταυτισθεί με τα περιβαλλοντικά δεδομένα μιας ευρύτερης περιοχής.

Ο Βυζαντινός απεσταλμένος, έχοντας απομακρυνθεί και ευρισκόμενος πλέον «περὶ τὴν Σαρδικήν»²⁹, διαμαρτύρεται ὅτι υπομένει συνεχείς ορεινές διαδρομές με έντονες υψομετρικές μεταπτώσεις, χαμηλή βλάστηση, σχεδόν χωρίς ανθρώπινη παρουσία, πέρα από λιγοστά ορεινά χωριά που διακρίνονταν από μακριά³⁰. Η περιοχή είναι άνυδρη και, έτσι, αναγκάζονταν να μεταφέρουν νερό από άλλα σημεία για τις ανάγκες του εκστρατευτικού σώματος³¹.

Με κατεύθυνση προς τα ΒΔ, ο δρόμος αφήνει την ορεινή λεκάνη της Σαρδικής, διασχίζει περιοχές με έντονο ορεινό στοιχείο, ὥσπου να φτάσει στον ποταμό Nišava. Μέχρι εκεί, η εικόνα του τοπίου συνεχίζεται παρόμοια: έντονη διάβρωση και χαμηλή βλάστηση στους χαμηλούς γενικά ορεινούς ὄγκους κατά μήκος της διαδρομής, ενώ στο βάθος διακρίνονται οι δασώδεις κορυφές των μεγάλων ορέων Vitosha και της Ρίλα-Ροδόπης. Πλησιάζοντας προς την ευρύτερη περιοχή κοντά στην Ναϊσσό, κατά μήκος του ποταμού Nišava, το τοπίο αλλάζει. Ο χώρος καταλαμβάνεται σταδιακά από πυκνή δασική βλάστηση³². Συνεπώς, με βάση την εικόνα του τοπίου των περιοχών αυτών πρέπει να θεωρήσουμε αξιόπιστη την δήλωση του Αντίοχου ὅτι βρίσκεται *περὶ τὴν Σαρδικήν*³³, όταν

---

²⁹ Αντίοχος, Επιστολή 2.16 (έκδ. Darrouzès 2).

³⁰ Αντίοχος, Επιστολή 2.213-231 (έκδ. Darrouzès 2): *κάντεῦθεν καὶ τραχεῖνοῖς χωρίοις ἐμπεριπατοῦμεν καὶ ἀποκρήμνοις (...). Καὶ ὡς ἐπὶ πελάγους ἀστατοῦμεν, ἄλλοτε ἄλλη μετασκηνοῦμενοι καὶ ὁσημέραι μεταφερόμενοι καὶ οὐ μόνον τὰ ἐκατέρωθεν τῆς τριβομένης ὁδοῦ πελάγους δίκην κυμαίνοντα πυροφόρα ἢ χορτοφόρα λήϊα παραμείβοντες, ἀλλὰ καὶ τοῖς κατὰ τόπους ὑψοῦ κορυφουμένοις ὄρεσι καὶ βουνοῖς καὶ ταῖς εἰς βάθος διηρημέναις κοιλάσι καὶ χαράδραις καὶ φάραγξιν, ὅσα καὶ κύμασιν ἐς αὐτὰς νεφέλας μετεωριζόμενοις καὶ αὖ πάλιν ἐς αὐτὰς ἀβύσσους χασματουμένοις (...).*

³¹ Αντίοχος, Επιστολή 2.146-162 (έκδ. Darrouzès 2): *Εἰσὶ γάρ τινες τῶν χωρῶν σύν γε τῇ λοιπῇ σφῶν ἀκαρπία τε καὶ λυπρότητι οὕτω καὶ δυστυχήσασαι λειψυδρεῖν, ὡς μηδεμιᾶ τὸ παράπαν διοικεῖσθαι φλεβὶ καὶ τὸ πολυδίψιον Ἄργος ἀποκρύπτειν εἰς ἀνικμότητα. (...) Ὅθεν οὔτε αὐτόχθον αὐτοῖς ἀποβλύζει τὸ ὕδωρ καὶ ἰθαγενές καὶ ἐγγώριον ἀπὸ γνησίων φλεβῶν, οὔτε ἄλλοθεν ἦκει ξένον καὶ ἔπηλυ, ἐπ' ἄλλοδαπῆς μὲν ἴσχον τὰς ἐκβολὰς κάκεῖθεν πρῶτως ἀναπιδύον, αὐτοῖς δὲ παροδεῦον καὶ παρεπιδημοῦν καὶ μέτοικον ἐπερχόμενον καὶ τὸ οἰκεῖον νᾶμα τούτοις κιχρῶν καὶ δανεῖζον εἰς χάριν ούμενοῦν ἔντοκα.*

³² Η δασώδης περιοχή υποδηλώνεται και από το τοπωνύμιο του 12ου αιώνα Δένδρα. Hendy, *Studies*, 38· P. Stephenson, *Byzantium's balkan frontier. A political study of the Northern Balkans 900-1204*, Cambridge 2000, 267. Αναλυτικότερα για την εικόνα του τοπίου βλ. Obolensky, *Commonwealth*, 19-20/ *Κοινοπολιτεία Α'*, 42-44.

³³ Βλ. παραπάνω υπ. 6.

συντάσσει την δεύτερη επιστολή, και όχι κοντά στην Ναϊσσό, όπου, όπως είπαμε, το τοπίο σταδιακά αλλάζει άρδην.

Επιπλέον, τα δεδομένα της περιοχής αμέσως μετά την Σαρδική δικαιολογούν τις δηλώσεις για λειψυδρία, φαινόμενο που επισημαίνεται κυρίως κατά την θερινή περίοδο. Η στάθμη του νερού στην κλιματικά μεταβαλλόμενη αυτή περιοχή αγγίζει χαμηλά επίπεδα κατά το θέρος, κυρίως τον Αύγουστο, εξαιτίας μεγάλης εξάτμισης. Συνεπώς, αρκετές περιοχές θα μπορούσαν να παρουσιάσουν έλλειψη³⁴.

Η περιοχή από τα Βελέγραδα (Βελιγράδι) μέχρι την Σαρδική μέσω της Ναϊσσού μνημονεύεται στα κείμενα της Πρώτης (1096), Δεύτερης (1147) και Τρίτης (1189/90) Σταυροφορίας, όπου γίνεται λόγος για ερήμωση της περιοχής αυτής από ανθρώπινη παρουσία. Το γεγονός εξηγείται μάλλον από την παρουσία των Σταυροφόρων ή, σύμφωνα με άλλη άποψη, υπήρξε ενέργεια σκόπιμη και μόνιμη επιλογή, υποκινούμενη από πολιτικούς λόγους προς αποθάρρυνση επίδοξων εισβολέων³⁵. Ο Odo του Deuil, ο μόνος που παρέχει λεπτομερή σχετικά περιγραφή του χώρου γύρω από την Ναϊσσό, κατέγραψε πυκνά δάση και άλλα μέρη κατάλληλα για αμπελώνες και σιτοβολώνες, εφόσον μπορούσαν να υδρεύονται από διάφορους παρακείμενους χειμάρρους³⁶. Προφανώς, πρόκειται για περιγραφή πολύ διαφορετική από εκείνη του Αντιόχου.

---

³⁴ B. I. Gaydarska, *Landscape, material culture and society in prehistoric south east Bulgaria* [British Archaeological Reports 1618], Great Britain 2007, 57.

³⁵ Ο P. Magdalino (*Manuel I*, 134-136/ *Μανουήλ Α΄*, 231) θεωρεί ότι τα γεγονότα της δεκαετίας του 1150 στο Βαλκανικό μέτωπο οδήγησαν στην διατήρηση μιάς ευρύτερης ενδιάμεσης ζώνης μεταξύ του Δούναβη και προς τα νότια για αποθάρρυνση των εισβολέων. Στην δεύτερη επιστολή του Αντιόχου, η μνεία στην έλλειψη πληθυσμού ίσως αποτυπώνει αυτές τις συνθήκες. Ο Magdalino καταλήγει ότι η περιγραφή του Αντιόχου αφορά μια ζώνη, που δεν θα μπορούσε να εκτείνεται νοτιότερα της Ναϊσσού και η οποία αποτυπώνεται και στα κείμενα των Σταυροφόρων. Για τα κείμενα αυτά βλ. παρακάτω υπ. 36. Πρβλ. Hendy, *Studies*, 38. Η ζώνη στην οποία αναφέρεται ο Αντιόχος θα μπορούσε να αφορά τουλάχιστον στην περιοχή από την Σαρδική μέχρι και την ύπαιθρο κοντά στην Ναϊσσό, όπου το τοπίο αλλάζει.

³⁶ Odo of Deuil, 30-32: (...) *Quod de illa superest, ut ita dixerim, pratum est nemorosum vel nemus pabulosum* (...) *Non plana iacet, nec montibus asperatur; sed inter colles vineis et segetibus habiles rivis et fontibus lucidissimis irrigatur. Caret fluviiis*. πρβλ. *William of Tyre*, 166· πρβλ. E. A. Babcock - A. C. Krey, *A History of deeds beyond the sea*, τ. 1, New York 1943, 100. Τα γεγονότα αυτής της περιόδου σε C. Tyerman, *God's war: a new history of the Crusades*, London 2006, 97-98, 317-318, 422-423.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι δύο αναφορές, του Οδο και του Αντίοχου, παρουσιάζουν δύο αντίθετες εικόνες του τοπίου, όπως διαμορφώνεται επάνω στον ίδιο δρόμο μεταξύ της Σαρδικής και της Ναϊσσοῦ. Οι Σταυροφόροι ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο, την ίδια περίοδο του έτους με τον Αντίοχο, αν και στην αντίθετη κατεύθυνση (από το Βελιγράδι προς τα ΝΑ) κατέγραψαν την πυκνή δασική κάλυψη αυτών των περιοχών, που, επιπλέον, διαθέτουν πλούσια υδατογραφικά δίκτυα. Ο Αντίοχος βαδίζοντας προς τα ΒΑ κατέγραψε τα απογυμνωμένα σημεία της ορεινής αυτής διαδρομής, λίγο πριν εισέλθει στην κατάφυτη δασική έκταση κοντά στην Ναϊσσό.

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να σημειωθεί ότι το δεύτερο κείμενο είναι εκτενές (περίπου 400 στίχοι) και θα ήταν δύσκολο να συνταχθεί με τον στρατό εν κινήσει και με τα καθήκοντα που ο συγγραφέας είχε επωμισθεί κατά την διάρκεια του ταξιδιού. Ο Αντίοχος παρουσιάζει στον Ευστάθιο μία γενική εικόνα της χώρας, όπως διαμορφώνεται μετά την Σαρδική (αν και, κάλλιστα, θα μπορούσε να αναφέρεται και στον ορεινό χώρο πριν την Σαρδική), επιδεικνύοντας μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην περιγραφή των συνθηκών της ζωής του και στην επίδειξη των ρητορικών του ικανοτήτων παρά στην καταγραφή στοιχείων οδοιπορικού.

Είναι ενδιαφέρον ότι στην δεύτερη επιστολή απασχολείται και πάλι με τα ίδια θέματα: τα φρούτα, το ψωμί και το κρασί και, ενώ φαίνεται να ολοκληρώνει τα θέματα αυτά, λίγους στίχους αργότερα επιστρέφει δριμύτερος συνθέτοντας εκτενείς περιγραφές με περίτεχνα και σαρκαστικά ρητορικά σχήματα. Επομένως, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένη η άποψη ότι η επιστολή αυτή γράφτηκε τμηματικά, ίσως κατά την διάρκεια μιας στάσης ή έστω σε κάποιο περισσότερο πολιτισμένο περιβάλλον³⁷. Η δομή του κειμένου δίνει την εντύπωση ότι, αφού βρέθηκε ο κατάλληλος χρόνος, ο Αντίοχος επιχείρησε μία νέα, καυστική επαναφορά στα ίδια θέματα. Άλλωστε, όπως ο ίδιος αναφέρει, δεν μπορούσε να αφιερωθεί στις λόγιες ασχολίες του κατά την διάρκεια της

---

³⁷ Βλ. και την άποψη του εκδότη της επιστολής. Αντίοχος, Επιστολή 2 (έκδ. Darrouzès 2, 75, υπ. 3).

εκστρατείας και αγανακτούσε επιφορτισμένος με την φροντίδα των αλόγων και των υποζυγίων του στρατού³⁸.

Όσο για τα σχόλια του Αντίοχου περί του *μοχθηροῦ τῆς διαίτης*³⁹, πρόκειται για μνείες που δεν αφορούν στην ποιότητα της βουλγαρικής γης. Αν και δύσκολα στο όργωμα λόγω των πλούσιων υδάτων, τα εδάφη της πεδιάδας της Θράκης είναι εξαιρετικά γόνιμα. Σιτηρά, δημητριακά και όσπρια μπορούν να καλλιεργηθούν με μεγάλη επιτυχία. Επιπροσθέτως, το κλίμα και η πλούσια σε οργανική ύλη γη μπορούν να παράγουν μήλα, αχλάδια, σταφύλια και σύκα εξαιρετικής ποιότητας.

Συνεπώς, η κακή κατάσταση των φρούτων οφείλεται σε διάφορους άλλους παράγοντες, συνυπολογιζόμενης της ευπάθειας ορισμένων από αυτά κατά την μεταφορά, ειδικά σε δύσκολους ορεινούς δρόμους. Ίσως, πάλι, υπονοείται ένα είδος φυσικής καταστροφής ή, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, η κακίστη εικόνα της αγροτικής παραγωγής υπήρξε αποτέλεσμα των πολιτικών, δημοσιονομικών ή στρατιωτικών συνθηκών, που επιβλήθηκαν κατά το παρελθόν⁴⁰.

---

³⁸ Αντίοχος, Επιστολή 2.226-227 (έκδ. Darrouzès 2). Για τα καθήκοντά του κατά την διάρκεια της εκστρατείας βλ. και Επιστολή 2.163-205, 235-395. Την περίοδο της εκστρατείας ο Αντίοχος απευθύνει επιστολές προς άλλους παραλήπτες, στις οποίες, ωστόσο δεν παρέχονται στοιχεία για το περιβάλλον. Σε άλλη επιστολή της ίδιας περιόδου προς τον λογοθέτην Δημήτριο Τορνίκη αναφέρεται στην ποιότητα της ζωής του καθώς και στην αποχή από τα λόγια ενδιαφέροντα. Βλ. Αντίοχος, Επιστολή, 130-137, 184-193 (έκδ. - σχ. Sideras 2, 789-791). Για τα σχόλια σχετικά με την ενασχόληση με τα άλογα του στρατού βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 233 και υπ. 145.

³⁹ Αντίοχος, Επιστολή 1.63-65 (έκδ. Darrouzès 1): *Τό γε μὴν μοχθηρόν τῆς διαίτης κομιδῇ σχετλιώτερον*.

⁴⁰ Η Αθ. Κόλια-Δερμιτζάκη (Η εικόνα, 84, 86-87) συμπεραίνει εύστοχα ότι οι επαναστάσεις του 11ου αιώνα, οι επιδρομές των Πετσενέγων τον 11ο και των Κουμάνων τον 12ο, η πορεία τριών Σταυροφοριών αλλά και η συνεχής επάνδρωση του βυζαντινού στρατού με Βουλγάρους είναι δυνατόν να αποδυνάμωσαν την αγροτική δύναμη αυτής της περιοχής. Από την άλλη, ο Α. Kazhdan και η Α. Warton-Epstein (*Change*, 31-32/*Αλλαγές*, 68-69) διαπιστώνουν γενικά ότι οι πόλεις της Βουλγαρίας άκμαζαν κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, παρά τις επιδρομές και την βυζαντινή δημοσιονομική πολιτική που εφαρμόστηκε. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανάλογα με του Αντίοχου σχόλια του λογίου Νικηφόρου Βασιλάκη για την ποιότητα ζωής στην Φιλιππούπολη, όπου βρέθηκε εξόριστος μετά το 1157 (βλ. παρακάτω υπ. 42 και κεφ. «Χλωρίδα» σ. 273 και υπ. 113, σ. 278), γεγονός που υπογραμμίζει μία βαθύτατη δυσарέσκεια για την ζωή στα βουλγαρικά εδάφη, που χρωματίζει τις αναφορές αυτές με μεγάλο υποκειμενισμό, ο οποίος, άλλωστε, διαπιστώνεται και στα κείμενα που εξετάζουμε. Σε κάθε περίπτωση, μνεία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου, λίγα χρόνια αργότερα, επισημαίνει οικονομική ευμάρεια στην Βουλγαρία, τουλάχιστον στην μητρόπολη της Αχρίδας. Το 1218, ο Απόκαυκος συνέταξε επιστολή

Πέρα από αυτά, τέτοια σχόλια αποκαλύπτουν προκατάληψη προς τους Βούλγαρους και την χώρα τους, η οποία αποτυπώνεται σε εκτενείς ρητορικές συγκρίσεις των πολιτιστικών πρακτικών των δύο χωρών. Παρ' όλα αυτά, η Βουλγαρική γη θεωρούνταν εύφορη και με προϊόντα που έφταναν και στο Βυζάντιο ⁴¹, στοιχεία που ο ίδιος ο Αντίοχος μάλλον δεν αγνοεί, όταν χρησιμοποιεί, έστω και σε ειρωνικό τόνο, έκφραση με παροιμιακό νόημα, κάνοντας λόγο για *τὰ ὠραῖα τῆς Σαρδικῆς*, τα οποία γίνονται βορά του ψύχους και του παγετού της περιοχής⁴².

Γενικές διαπιστώσεις

Συνοψίζοντας, ο Αντίοχος, παρ' όλη την οξεία κριτική που εξαπέλυσε, διασώζει αξιόλογα στοιχεία των περιβαλλοντικών και κλιματικών δεδομένων της υπαίθρου της Βουλγαρίας, κατά την περίοδο της επίσκεψής του στην περιοχή. Ο Βυζαντινός λόγιος περιγράφει τα κλιματικά χαρακτηριστικά της μεταβατικής ζώνης, που διαμορφώνεται στην άνω πεδιάδα της Θράκης: χαμηλότερες θερμοκρασίες, ειδικά στα μεγάλα υψόμετρα, όπου κυριαρχεί το ηπειρωτικό κλίμα, ξηρές και υγρές συνθήκες κατά την διάρκεια του θέρους, λόγω των αντιθέσεων των δύο κλιματικών ζωνών.

Ο Αντίοχος περιγράφει όψεις του τοπίου της βουλγαρικής υπαίθρου: την έλλειψη δασών και την διάβρωση του εδάφους που γίνεται εμφανής στα

προς τον τότε *χαρτοφύλακα* στην Αθήνα Γεώργιο Βαρδάνη, η οποία παρουσιάζει τα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα των επισκοπών της Αχρίδας. Ο μητροπολίτης θεωρεί ότι οι βουλγαρικές επισκοπές, παρ' όλο που δεν παρουσιάζουν γλωσσική ενότητα, υπερέχουν ως προς την οικονομική δυνατότητα. Αναλυτικά βλ. Απόκαυκος, Επιστολή 29, σ. 109: (...) *κατά τε προσόδους κατά τε τοπικὰς θέσεις καὶ ὑψηλογολογούμεναι καὶ μεγαλιζόμεναι* (...). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 188-189. Πρβλ. Magdalino, *Manuel I*, 132-136/ *Μανουήλ Α΄*, 232. Βλ. και την Επιστολή 5 του Βαρδάνη (έκδ. Vasiljevskij).

⁴¹ Ενδεικτικά βλ. παραπάνω σ. 21, υπ. 21.

⁴² Αντίοχος, Επιστολή 1.51-52 (έκδ. Darrouzès 1): *Οὕτω κατέφαγε τὰ ὠραῖα τῆς Σαρδικῆς οὐ πῦρ φλογίζον, ὥς λόγος, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετον ψύχος καὶ τοῦ κρυμοῦ τὸ πολύ. Ἀνάλογη ειρωνική διάθεση εκφράζεται και σε άλλα σημεία. Βλ. Επιστολή 2.17 (έκδ. Darrouzès 2): (...) (περὶ τὴν Σαρδικὴν) γῆν ἐκείνην Βουλγάρων αὖχμα (...)· 78-79: Ἐμέλλομεν δὲ ἄρα μεμνήσεσθαι γῆς ἐκείνης καὶ τῶν ἐκεῖθεν καλῶν καὶ γῆν μακάρων οὐ τί τοι Βουλγάρων ταύτην μεταμαθεῖν. Σχετικό σχόλιο και από τον Νικηφόρο Βασιλάκη, Επιστολή 4.5 (μετά το 1157): *χοίρων γάρ εἰσὶν ὥς ἀληθῶς ἄξια τὰ τῶν Φιλιππουπολιτῶν ὠραῖα* (...).*

χαμηλότερα σημεία, την έλλειψη νερού σε ορισμένες περιοχές, λόγω εκτεταμένης εξάτμισης, τον αλλουβιακό χαρακτήρα των εδαφών κοντά στον Έβρο κατά μήκος της βασιλικής οδοῦ, φαινόμενα που χαρακτηρίζουν την μεταβατική κλιματική ζώνη, στην οποία εμπίπτει η περιοχή.

Βέβαια, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το μέγεθος της υπερβολής στα κείμενα αυτά. Πέρα από τις εύγλωττες εκφράσεις και την εμφανή σύνδεση με τον βυζαντινό πολιτισμό της πρωτεύουσας, οι επιστολές αυτές βασίζονται σε πραγματικά στοιχεία, των οποίων, υπό ενδελεχή εξέταση, η υποκειμενικότητα και ο σαρκασμός, δεν δύνανται να επηρεάσουν την αντικειμενική πραγματικότητα.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η υπερβολή του Βυζαντινού λογίου επικεντρώνεται στην ποιότητα της διατροφής και την κατάσταση των τροφίμων. Ο Αντίοχος δίνει την εντύπωση ότι στην Βουλγαρία δεν υπάρχει αξιόλογη αγροτική παραγωγή παρά μόνο κτηνοτροφία. Η συστηματική εκτροφή ζώων αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό ορεινών περιοχών και της υπαίθρου, ωστόσο, ως προς τα μεγέθη της αγροτικής παραγωγής, τα σχόλια του λογίου απεσταλμένου δεν συνάδουν με τις περιβαλλοντικές δυνατότητες του χώρου, όπως επίσης και με τα ιστορικά στοιχεία από άλλες πηγές.

Πάνω από όλα, τα κείμενα αυτά εκφράζουν προσωπικές αντιλήψεις υπό το πρίσμα της απρόθυμης απομάκρυνσης από το πολιτισμικό περιβάλλον της πρωτεύουσας⁴³. Μεταξύ εκτενών ρητορικών σχημάτων, που υπονοούν συχνά σύγκριση με την Κωνσταντινούπολη, ο Αντίοχος αξιολογεί επικριτικά το κλίμα, το τοπίο, την αγροτική παραγωγή και τον ντόπιο πληθυσμό μιας, κατά το γενικό νόημα, εχθρικής περιοχής. Παρ' όλο που οι τεταμένες σχέσεις και οι υπόγειες αντιπάθειες μεταξύ Βυζαντινών και Βούλγαρων αναδεικνύονται στα κείμενα αυτά, οι επιστολές του Αντιόχου περιέχουν πολύτιμη και σημαντικά αξιόπιστη πληροφόρηση για το κλίμα και την γεωφυσική εικόνα της βουλγαρικής υπαίθρου κατά το τέλος του 12ου αιώνα.

---

⁴³ Αντίοχος, Επιστολή 1.2-7: *ἀποξένωσις*. Επιστολή 2.21-25: *έκδημία*, 2.296: *ἀποδημία* (έκδ. Darrouzès 1/2).

II. Μιχαήλ Χωνιάτης

Τον 12ο αιώνα, η Αττική υπήρξε αξιόλογο αγροτικό κέντρο. Ένας φορολογικός κατάλογος (*Πρακτικόν*), έγγραφο πιθανόν μεγάλης μονής της Αττικής, που δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συντάχθηκε, πάντως οπωσδήποτε πριν από το 1204, καταγράφει περισσότερα από εικοσιπέντε χωριά, εξαρτημένους αγρότες (*παροίκους*), μεγάλα υποστατικά (*προάστεια*) και δωρεές, που υποδηλώνουν σημαντικά έσοδα για την μητρόπολη Αθηνών⁴⁴. Ωστόσο, από τα μέσα του αιώνα, η δημοσιονομική πολιτική που ασκήθηκε στην Αυτοκρατορία, καθώς και η ανεξέλεγκτη πειρατική δράση οδήγησαν προοδευτικά στην αποδυνάμωση του αγροτικού εισοδήματος⁴⁵.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην περιοχή της Αττικής όπως παρουσιάζεται από τον Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222), πατριαρχικό *υπογραμματέα* στην Κωνσταντινούπολη και από το 1182 μητροπολίτη Αθηνών, η δριμεία μεταβολή

---

⁴⁴ *Πρακτικόν*, 10-15 (σημειωτέον ότι το κείμενο σώζεται αποσπασματικά). Στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Αθηνών υπάγονταν μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα, όπως η μονή Δαφνίου και η μονή Καισαριανής. Η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει σταθερή ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας στην Αττική από τον 10ο αιώνα. Οι επιστολές του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, φωτίζουν όψεις της οικονομικής και εμπορικής ζωής της μητρόπολης, πριν την ανάληψη των καθηκόντων του [βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, *Επιστολές* 44.54-57· 60.17-21 (σχ. Κολονου, 74*-75*, 85*-86*)]. Επίσης, πολυάριθμοι ναοί στην Αθήνα που ανεγέρθηκαν κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο υπογραμμίζουν ακμαία οικονομία στην περιοχή. Για τα κτίσματα αυτά και την θέση τους βλ. C. Bouras, *Byzantine Athens*, 330-1453, στο *Heaven and earth*, 168-179· Πάλλης, *Τοπογραφικά*, 162-166, 170 κ.έ. Του Ίδιου, *Τοπογραφία*, 504-509. Η οικονομική κατάσταση στην Αθήνα σε Setton, *Athens*, 187, 195-196, 207· Harvey, *Expansion*, 218-219/ *Ανάπτυξη*, 353-354). Για τα όρια της μητρόπολης Αθηνών βλ. Herrin, *Provincial government*, 259-266· TIB 1, 127. Για την έννοια του Πρακτικού βλ. ODB 3, 1711.

⁴⁵ Η απορρόφηση του επαρχιακού πλούτου από τα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως την πρωτεύουσα, η αλματώδης ανάπτυξη της γαιοκτησίας μέσω των ισόβιων παραχωρήσεων γης (*πρόνοιαι*), η απουσία κρατικού ελέγχου των επαρχιακών διοικήσεων για φορολογικές αυθαιρεσίες υπήρξαν αποτελέσματα της δημοσιονομικής πολιτικής που εφαρμόστηκε κατά την βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) και του Αλεξίου Β΄ (1180-1183). Η πολιτική αντιμετώπισης του Ανδρονίκου Α΄ (1183-1185) παρείχε βραχύβιους καρπούς, εφόσον με την άνοδο στον θρόνο του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195) ενισχύθηκαν εκ νέου τα συμφέροντα των δυνατών εις βάρος των κατώτερων στρωμάτων. Η κατάσταση δεν καλυτέρευσε στα χρόνια του διαδόχου του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203). Κατά την διακυβέρνησή του τριπλασιάστηκαν οι φόροι για την κατασκευή πλοίων, ενώ επεβλήθη και ο φόρος των *πλωϊμων*. Για την τοπική διοίκηση και την φορολογική κατάσταση των Αθηνών βλ. Herrin, *Provincial government*, 266-276· Κολοβού, *Χωνιάτης*, 12-16. Για τον χαρακτήρα της βυζαντινής γαιοκτησίας κατά τον 12ο αιώνα βλ. Magdalino, *Manuel I*, 160-171/ *Μανουήλ Α΄*, 268-285· Kazhdan – Epstein, *Change*, 56-62 / *Αλλαγές*, 98-106.

της οικονομικής κατάστασης αποτέλεσε φλέγον ζήτημα, που, όπως είναι γνωστό, κυριάρχησε στα κείμενα και στην αλληλογραφία του μέχρι την λατινική κατάκτηση. Ο μητροπολίτης συνέταξε επιστολές προς κάθε εμπλεκόμενο στην πολιτική και οικονομική τύχη του ποιμνίου του, ώστε να επιστήσει την προσοχή, να αιτηθεί αρωγή και πάταξη κάθε παράβασης καθηκόντων σε βάρος της οικονομικής πραγματικότητας της μητρόπολης⁴⁶.

Οι επιστολές, οι ομιλίες και τα *προσφωνήματα*, οι κατηχήσεις και γενικά τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη⁴⁷ φωτίζουν όχι μόνο τις οικονομικές συνθήκες της περιόδου 1182-1204, αλλά, στα θέματα που μας αφορούν εδώ, την περιβαλλοντική όψη και αγροτική δυνατότητα της πόλης των Αθηνών και της περιοχής της Αττικής.

Σύμφωνα με τα έργα αυτά, ο πληθυσμός παρουσίασε δραματική μείωση την περίοδο αυτή. Ο Χωνιάτης διαμαρτύρεται ότι κάθε είδους *πράκτορες, πραιτώρες, άπογραφείς, άναγραφείς, δασμολόγοι, ναυτολόγοι* και όσοι άλλοι αποστέλλονταν από την πρωτεύουσα για να συλλέξουν τους φόρους αποδεκάζιζαν ανενόχλητοι το αγροτικό εισόδημα, εξωθώντας τους κατοίκους στην μετανάστευση⁴⁸. Ο Χωνιάτης με αρκετή δόση υπερβολής κάνει λόγο για ερήμωση της Αττικής και αδυναμία των κατοίκων να υπερασπισθούν την

---

⁴⁶ Στην Κατήχηση 8 του Μιχαήλ Χωνιάτη γίνεται αναφορά στην *άγχιστροφον μεταβολήν* της κατάστασης, όπου η πόλη δεν έχει πλέον να αποδώσει τα παλαιότερα εισοδήματα και, επιπλέον, παρουσιάζεται έρημη. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1133a.15-MXB1135.5-6, 9-17. Για τις κατηχήσεις βλ. παρακάτω υπ. 47.

⁴⁷ Οι επιστολές του μητροπολίτη Αθηνών έχουν εκδοθεί από την F. Κολονου. Το υπόλοιπο έργο βρίσκεται δημοσιευμένο στο δίτομο έργο του Σπ. Λάμπρου (βλ. Αντίοχος, Επιστολή, έκδ. Λάμπρος). Οι κατηχήσεις του Χωνιάτη μέχρι πρόσφατα ήταν ανέκδοτα έργα, που συμπεριλαμβάνονταν σε αρχείο με τα κατάλοιπα του Σπ. Λάμπρου. Πλέον προσφέρονται ψηφιοποιημένα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) και ειδικότερα από το Εργαστήριο Ψηφιακής Απεικόνισης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών (βλ. «Λοιπές Πηγές»). Για όλα τα σωζόμενα έργα του μητροπολίτη Αθηνών βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 25 κ.ε. Για τις κατηχήσεις βλ. και κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 154, υπ. 22.

⁴⁸ Για τις διαμαρτυρίες του Χωνιάτη βλ. ενδεικτικά Επιστολές 64.25-29· 50.52-68· 65.33-39· 8.9-17· 27.19-22 (σχ. Κολονου, 53*-54*, 64*-65*, 78*-79*, 87*-89*). Αναφορές στον πληθυσμό της πόλης από το έργο του Χωνιάτη βλ. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 158.30-31, σ. 339.22, σ. 309.5-10. Στις κατηχήσεις ο Χωνιάτης μνημονεύει παραστατικά τον τρόπο δράσης των υπαλλήλων αυτών. Κατήχηση 12, MXB2029.16-18, MXB2030.1-16, MXB2031.4-9, MXB2035.1-12, MXB2036.1-8. Μαυρομάτη, Κατηχήσεις, 56-57. Για τα πρόσωπα που αποδεκάζιζαν φορολογικά τους πληθυσμούς βλ. Herrin, *Provincial government*, 266-276 και για τον πληθυσμό της περιοχής της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 11ο και 12ο αιώνα σ. 135· Κολοβού, *Χωνιάτης*, 12-16.

περιουσία τους, η οποία, επιπλέον, ρημάζονταν από τους πειρατές⁴⁹. Λίγα χρόνια αργότερα η κατάσταση επιδεινώθηκε από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Λέοντος Σγουρού, άρχοντα Κορίνθου και Ναυπλίας⁵⁰.

Η πειρατεία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας της δυσκολίας επισιτισμού και της αριθμητικής διαμόρφωσης του πληθυσμιακού στοιχείου της περιοχής. Ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα, οι σημαντικότεροι σιτοβολώνες της Αττικής, μεταβλήθηκαν σε πειρατικά άντρα, ενώ τα παρακείμενα της Αττικής νησιά, η Αίγινα, η Μάκρη (Μακρόνησος), η Σαλαμίνα, ακόμα και το λιμάνι του Πειραιά μαστίζονταν από τους πειρατές⁵¹. Σύμφωνα με τις επιστολές του Χωνιάτη, ο

---

⁴⁹ Εκτός από τις εκτενείς αναφορές στις Επιστολές (βλ. ενδεικτικά υπ. αρ. 46.31-35, σχ. Κολονου, 76*-77*), στις κατηχήσεις ο Χωνιάτης ασχολείται συχνά με το φλέγον ζήτημα της πειρατείας. Στα κείμενα αυτά, η πειρατεία αναπαρίσταται δραματοποιημένα με εκτενείς περιγραφές σε περιστατικά αρπαγής γυναικόπαιδων, σε τραυματισμούς και ακρωτηριασμούς θυμάτων, μετοικήσεις, επιδρομές και «πολιορκίες» καταφυγίων, περιστατικά που φωτίζουν έντονα την πειρατική δραστηριότητα. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1135.23-MXB1140.24· Κατήχηση 18, MXB2276.10-MXB2277.5. Πρβλ. Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 59-61.

⁵⁰ Γύρω στο 1200, ο τοπικός άρχοντας Ναυπλίας και Κορίνθου Λέων Σγουρός σε μία αυτονομιστική απόπειρα επιχείρησε στρατιωτικά εναντίον της Αθήνας, την οποία υπερασπίστηκε ο Χωνιάτης χωρίς όμως να αναφερθεί στα έργα του. Η ακριβής χρονολογία της πολιορκίας των Αθηνών δεν είναι γνωστή. Θεωρείται ότι συνέβη μετά το 1202 ή 1204. Η εξέταση του θέματος μαζί με την σχετική βιβλιογραφία προσφέρεται στην μελέτη της Φ. Θ. Λαμπροπούλου, *Λέων Σγουρός, ο βίος και η πολιτεία του Βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα*, Αθήνα 2002, 64-65. Πρβλ. τον συλλογισμό του Κορδώση, Η κατάκτηση, 68. Πάντως, ο Σγουρός ίσως συνιστούσε πρόβλημα ήδη από το 1200 (ενδεικτικά σε Επιστολές 75.18-25· 77.17-23, σχ. Κολονου, 95*-96*). Πρβλ. Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 42, υπ. 14.

⁵¹ Για τον Μαραθώνα και την Ελευσίνα βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, Επιστολές 20.25-30· 27.30-39 (σχ. Κολονου, 63*, 70*-71*). Η εθνικότητα όσων επάνδρωναν τους πειρατικούς στόλους δεν διευκρινίζεται στα κείμενα του Χωνιάτη. Στις κατηχήσεις, ο Χωνιάτης τους συσχετίζει με *Λογγοβάρδους*, σχόλιο που ίσως υπονοεί την δράση μεμονωμένων Λατίνων στον βυζαντινό χώρο, πριν το 1204. Επίσης, οι πληροφορίες για την Σαλαμίνα και τον Πειραιά διασώζονται μόνο στις κατηχήσεις. Μάλιστα, ο λόφος της Μουνυχίας (σημ. Τουρκολίμανο) υπήρξε ασφαλές προκάλυμμα για τις πειρατικές επιθέσεις, ενώ η έλλειψη αντίστασης είχε ενθαρρύνει την δράση βαθιά στην ενδοχώρα, στα κρησφύγετα των κατοίκων στα βουνά. Όσον αφορά στην Αίγινα, ο Χωνιάτης διαφωνεί με την ανάθεσή της στην μητρόπολη Αθηνών, επειδή, λόγω των πειρατών, δεν μπορούσε εύκολα να αποστείλει αντιπρόσωπο και είναι τόσο αμετάπειστος που δηλώνει διατεθειμένος να διευθετήσει προσωπικά το ζήτημα με επίσκεψη στην πρωτεύουσα. Η Μάκρη (Μακρόνησος) ήταν *πανέρημος και πάντη δόικητος* και ο Χωνιάτης εκφράζει τον φόβο μήπως ερημωθεί μονή του νησιού, πιθανόν ο Άγιος Γεώργιος. Χωνιάτης, Κατήχηση 8, MXB1136a.12.10-14, MXB1142a.3-4· MXB1141a.1-MXB1144.5. Επιστολές 46.24-35· 116.24-33, 64-65 (σχ. Κολονου, 76*-77*, 120*-121*)· Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 315.12-22. Πρβλ. Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 60-61. Για την πειρατεία στην περιοχή βλ. Magdalino, *Manuel I*, 139-140/ *Μανουήλ Α΄*, 233-238· Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 290-292. Για την κατάσταση του Πειραιά βλ. Χ. Μπαλόγλου - Ν. Νικολούδης, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους,

στόλος δεν επαρκούσε για την περιφρούρηση των παραλίων και το τείχος των Αθηνών δεν ήταν ικανό να τους αποτρέψει⁵². Οι επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις σε κρατικούς αξιωματούχους⁵³, όπως και στους αυτοκράτορες Ισαάκιο Β΄ (1185-1195) και Αλέξιο Γ΄ Άγγελο (1195-1203), δεν απέδωσαν ουσιαστικά αποτελέσματα⁵⁴.

Ο Χωνιάτης αποδίδει σε *θεομηνίαν* την γενική εικόνα της πόλης, σε *παιδαγωγίαν παρὰ Θεοῦ*, λόγω της ανθρώπινης πλεονεξίας και διαπλοκής, και ως άλλος Ιερεμίας συσχετίζει την κατάσταση στην Αθήνα με βιβλική καταστροφή:

Βυζκ 21 (2001) 378-379 (= Ν. Γ. Νικολούδης, *Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία, άγνωστες σελίδες της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, 5).

⁵² Βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, Κατήχηση 16, MXB2187.5-11. Για τα τείχη βλ. Κατήχηση 8, MXB1143.12-13, όπου ο Χωνιάτης εμμέσως χαρακτηρίζει την πόλη ατείχιστη. Πρβλ. το *Προσφώνημα εἰς Δημήτριον Δριμύν* και το *Προσφώνημα εἰς τὸν μέγαν δοῦκα τὸν Στρυφνόν*, Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 159.23-24, σ. 340.1. Δεν είναι σαφές σε ποιο τείχος αναφέρεται ο Χωνιάτης. Ίσως πρόκειται για το βασιλικὸν τεῖχος του βου αἰώνα, στην θέση του αρχαίου Θεμιστόκλειου, το οποίο σε συνδυασμό με το Υστερορωμαϊκό αποτέλεσαν την δεύτερη και τρίτη γραμμή άμυνας μετά το τείχος της Ακρόπολης, μέχρι την λατινική κατάκτηση. Γκιολές, *Αθήνα*, 21-28, 61-63· Μπούρας, *Πόλεις*, 5-6· Καζανάκη-Λάππα, *Μεσαιωνική Αθήνα*, 385-386. Για την στρατιωτική οργάνωση στην περιοχή βλ. Herrin, *Provincial government*, 276-281. Για την ναυτική επικοινωνία στην περιοχή με την χρήση *συμμαχικῶν* πλοίων ή για τα *καρύστεια πορθμεῖα*, εμπορικά πλοία από την Κάρυστο, που διέσχιζαν το Αιγαίο βλ. Χωνιάτης, *Επιστολές* 81.7-19· 90.55-56 (σχ. Κολονου, 98*, 103*). Πρβλ. Koder, *Νησιωτική επικοινωνία*, 446· TIB 1, 103· Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 287.

⁵³ Απευθύνθηκε σε κρατικούς αξιωματούχους, όπως τους *πραίτωρας* του *θέματος* Ελλάδος, Νικηφόρο Προσούχο (1182-83), Δημήτριο Δριμύ (1183-85) και Νικόλαο Τρίψυχο (1186-87), καθώς και με σειρά επιστολών (ca. 1183-99) προς τον αυτοκρατορικό υπάλληλο Θεοδόσιο Ματζούκη με την ελπίδα να λάβει κρατική μέριμνα. Τον Σεπτέμβριο του 1187, ο Χωνιάτης επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, όπου εκφώνησε εγκώμιο προς τον νέο αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄. Από την επίσκεψη αυτή δεν προέκυψε αποτελεσματική επικουρία. Αναλυτικότερα βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 13, 145, 156-158, 170. Για την δράση του Χωνιάτη ως προς την υπεράσπιση των Αθηνών καθώς και για την πολιτική σκοπιμότητα πίσω από τις αγωνιώδεις εκκλήσεις του βλ. αναλυτικά Angold, *Church and society*, 197-206.

⁵⁴ Το 1195, ο Χωνιάτης συντάσσει δριμύ λόγο προς τον *λογοθέτην* Βασίλειο Καματηρό. Το 1198, με σειρά επιστολών προς τους *λογοθέτας* Δημήτριο Τορνίκη και Θεόδωρο Ειρηνικό, προς τον *ἐπὶ τῆς ἱερᾶς σακέλλης* Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, τον *μέγαν λογοθέτην* Ιωάννη Βελισσαριώτη και τον αδελφό του Μιχαήλ, ο Χωνιάτης αναζητά αρωγούς στο έργο του. Δίκαιη διακυβέρνηση αιτείται με επιστολές σε κρατικούς αξιωματούχους, όπως τον *μέγαν δοῦκαν* Μιχαήλ Στρυφνό (1198-1204), ο οποίος και επισκέφθηκε την πόλη των Αθηνών μεταξύ των ετών 1202-03. Για τα πρόσωπα και τα γεγονότα αυτά βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 15-16, 119-120, 137-140, 145-146, 150, 161-162.

χαλκοῦς ὁ καθ' ἡμᾶς οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ· ἡ πάλαι ποτε χρυσῇ ζώνῃ της Ἀττικής ἀπέμεινε ἄνομβρος και στερημένη ουσιαστικής κρατικής αρωγῆς⁵⁵.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η ρητορικότητα του Χωνιάτη και ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο διατυπώνει τα διανοήματά του, αλλά και η υψηλή πνευματική επικοινωνία με τους λόγιους κύκλους της εποχής, προσδίδουν στα έργα του ιδιαίτερο τόνο. Ορισμένες φορές η έντονη συναισθηματική φόρτιση εμποτίζει το ύφος του με μεγάλη υπερβολή που διακυβεύει την αξιοπιστία των λόγων του. Τα στοιχεία για το φυσικό περιβάλλον αναμιγνύονται συχνά με εικόνες φυσικής καταστροφής βιβλικών διαστάσεων. Παρ' όλα αυτά, όπως θα δούμε, μπορούν να εξαχθούν βάσιμα στοιχεία. Το βέβαιο είναι ότι τέτοιες ζωντανές εικόνες οικονομικού αφανισμού, παρ' όλη την ρητορική υπερβολή, υπήρξαν αποτελέσματα μιας ζοφερής καθημερινότητας στην Αθήνα στο γύρισμα του 12ου αιώνα.

Μετά την λατινική κατάκτηση ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποσύρθηκε τελικά στην Κέα. Από το 1205 το μικρό νησί των Κυκλάδων υπήρξε επί δώδεκα χρόνια ξενοδόχος και ἄσυλον για τον γηραιό μητροπολίτη. Παρέμεινε εκεί ζώντας λιτά, αρνούμενος να λάβει καταφύγιο στην αυλή της Νίκαιας⁵⁶ με μόνη *ψυχαγωγίαν* την γραπτή επικοινωνία με προσφιλή πρόσωπα και την ενασχόληση με τα φιλολογικά του ενδιαφέροντα⁵⁷. Το 1222 ο Χωνιάτης πέθανε σε βαθύ γήρας και λίγα χρόνια αργότερα τιμήθηκε στην Αθήνα ως Άγιος, ένδειξη αναγνώρισης του σθένους και της αποφασιστικότητάς του στην προάσπιση των συμφερόντων της μητρόπολης⁵⁸.

---

⁵⁵ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 151 κ.ε.

⁵⁶ Με την λατινική κατάκτηση ο Μιχαήλ αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα. Κατέφυγε στην Θεσσαλονίκη και αργότερα επισκέφθηκε τον Εύριπο, την Αυλίδα, την Ερέτρια και την Κάρυστο, για να καταλήξει στην επισκοπή της Κέας, αρνούμενος να μεταβεί στη Νίκαια. Βλ. Χωνιάτης, Επιστολές 94, 95, 129, 137 (σχ. Κολονου, 105*-107*, 125*, 130*. πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 17). Angold, *Church and society*, 207-212.

⁵⁷ Το θέμα της *ψυχαγωγίας* αποκτά μεγάλες διαστάσεις στο έργο του Χωνιάτη, μετά την εθελούσια απομόνωση στην Κέα. Από τα πρώτα χρόνια και καθ' όλη την διάρκεια της παραμονής του, αναφέρεται συχνότατα στην *ψυχαγωγίαν* των επιστολών και στην ανάγνωση συγγραμμάτων (ενδεικτικά βλ. Επιστολές 90, 91, 92, 96, 97, 108, 136, 138 κ.ά.).

⁵⁸ Το 1217, εγκαταστάθηκε στην μονή Ιωάννου του Προδρόμου στην Μενδενίτσα κοντά στις Θερμοπύλες, απ' όπου απέστειλε τις τελευταίες επιστολές του αιτούμενος επικουρία στην δύσκολη κατάσταση της υγείας του. Οι Αθηναίοι τίμησαν τον Χωνιάτη ως τοπικό Άγιο. Δύο απεικονίσεις του με φωτοστέφανο στο ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά της Λαυρεωτικής (12ος-13ος αι.) και στο ναό της Σπηλιάς Πεντέλης (1233/34) επιβεβαιώνουν την ευγνωμοσύνη απέναντι σε έναν ουσιαστικό ευεργέτη της

Οι επιστολές της περιόδου 1205 και εξής, απαλλαγμένες από τον φόρτο της εξασφάλισης κρατικής επικουρίας, παρουσιάζουν τις συνθήκες διαβίωσής του στη νήσο και διασώζουν στοιχεία για την φυσική δομή της, τα οποία θα μας απασχολήσουν αναλυτικά⁵⁹. Λιγότερες αλλά ουσιαστικές πληροφορίες για το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον, το κλίμα και ορισμένα φυσικά φαινόμενα στην Κάρυστο και στον Εύριπο (Χαλκίδα) καθώς και στο νησί της Τερεβίνθου στην Προποντίδα καταγράφηκαν μέσα από τα κείμενα του μητροπολίτη ως όψεις της περιβαλλοντικής εικόνας των περιοχών αυτών. Γενικά, τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη εκφράζουν διάφορες αντιλήψεις και απόψεις που καλύπτουν μεγάλο μέρος των θεμάτων που μελετώνται στην παρούσα έρευνα.

1. Αττική (1182-1204)

Το φυσικό τοπίο της Αττικής και ιδιαίτερα της πόλης των Αθηνών άσκησε μεγάλη γοητεία στον Μιχαήλ Χωνιάτη. Στις επιστολές του αποτύπωσε με χαρακτηριστικές εγκωμιαστικές εκφράσεις τον χώρο που φιλοξένησε τον Χρυσοῦν Αἰῶνα της Αρχαιότητας. Ήδη από τον *Εἰσβατήριον* λόγο στην Αθήνα, που εκφώνησε με την ευκαιρία της ανάληψης των νέων καθηκόντων του, δεν παρέλειψε να τονίσει την φιλολογική παράδοση και την τεράστια ιστορική διαδρομή της πόλης, ώστε να εμφυσήσει στους πολίτες το αίσθημα να αναδειχθούν άξιοι συνεχιστές⁶⁰.

Αττικής. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 22. υπ. 68, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για το θέμα του έτους θανάτου του και την θέση της μονής βλ. Κατσαρός, *Η «κατά την Ελλάδα»*, 101-137.

⁵⁹ Το 1216, ο Χωνιάτης επισκέφθηκε την Αθήνα για σύντομο χρονικό διάστημα, γεγονός που κίνησε τις υποψίες των Λατίνων για πιθανή συνεργασία με τον δεσπότη της Ηπείρου, Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα (1215-30), ο οποίος ένα χρόνο αργότερα έμελλε να εκδιώξει τους Λατίνους από την Θεσσαλία. Το ενδεχόμενο αυτό θεωρείται μάλλον αβάσιμο, αν και παραμένουν αδιευκρίνιστοι οι ακριβείς λόγοι της αναχώρησης από την Κέα. Κορδώσης, *Η κατάκτηση*, 144-146.

⁶⁰ Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 93-94. Βέβαια, σε άλλα σημεία υπερτονίζει το γεγονός ότι η οικτρή πραγματικότητα της πόλης τον κρατούσε αλυσοδεμένο, σαν άλλο Προμηθέα, στον ιερό βράχο της Ακροπόλης, από όπου αλλοτε έγραφε εγκωμιαστικά ότι «πατεῖ τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ». Χωνιάτης, *Επιστολές* 8.4-6· 24.13-18 (σχ. Κολονου, 53*-54*, 63*). Επικριτικά σχόλια για την φιλολογική εικόνα της πόλης βλ. ενδεικτικά το *Προσφώνημα εἰς Δημήτριον Δριμύν*. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 157-160. Για τα

Η πόλη της Αθήνας απλώνεται περιμετρικά στην βάση του ασβεστολιθικού βράχου της Ακρόπολης. Από τον Παρθενώνα ο θεατής αποκτά την πανοραμική εικόνα του λεκανοπεδίου της Αττικής, τριγυρισμένου από βουνά και άλλους μικρότερους λόφους που φέρουν τις αρχαίες ονομασίες τους: το Αιγάλεω, το Ποικίλον όρος, η Πάρνηθα, η Πεντέλη, ο Υμηττός αγκαλιάζουν περιμετρικά το πεδίο της Αθήνας⁶¹. Από την θέση αυτή, μπορεί να θαυμάσει κανείς το Αττικό τοπίο και το επίνειο των Αθηνών, το λιμάνι του Πειραιά, καθώς και παρακείμενα της Αττικής νησιά: *τὴν Ψυτταλίαν, τὴν Σαλαμῖναν, τὴν Αἴγιναν καὶ ἀκτὰς καὶ πορθμοὺς καὶ λιμένας καὶ ὄρμους παντοδαπούς*. Στην συνέχεια, ο Χωνιάτης επισημαίνει ότι, αν ένας ακούραστος οδοιπόρος επιχειρήσει να διασχίσει τις τραχιές πλαγιές του Υμηττού, θα αποζημιωθεί από το τοπίο της Αττικής γης και των πλησίον της Κυκλάδων και Σποράδων, *περὶ αὐτὴν ἐπικειμένας πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν χοροῦ σχήματι*⁶².

Πέρα από τις εγκωμιαστικές αποτυπώσεις του Χωνιάτη, η Αττική γη παρουσιάζει αντιθέσεις. Η αγροτική παραγωγή μπορεί να μεγιστοποιηθεί και να αποδώσει σημαντικό γεωργικό πλεόνασμα σε λίγα σημεία του χώρου, κυρίως στα ανατολικά και δυτικά μέρη, ενώ στο κέντρο, στην ύπαιθρο που

θέματα αυτά βλ. αναλυτικά Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μορφές επικοινωνίας, 304-310· Rhoby, *Miscellanea*, 211-213· Του Ἰδίου, *Studien zur Antrittsrede des Michael Choniates in Athen*, *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie* 2 (2002) 83-111. Για τους *εἰσβατηρίους* λόγους βλ. Hunger, *Literatur* 1, 148/Λογοτεχνία Α', 233.

⁶¹ Η κατοικία του βρισκόταν πιθανότατα στα Προπύλαια, όπου βρισκόταν και το Επισκοπείο. Setton, Athens, 202. Αναλυτικά για τα βουνά της Αττικής σε Πάλλης, *Τοπογραφία*, 31-37. Βλ. και την Εικόνα 3.

⁶² Χωνιάτης, Επιστολή 9.15-26 (σχ. Κολονου, 54*-55*): *Εἰσὶ γὰρ καὶ παρ' ἡμῖν χωρία κατάρρυτα καὶ ἀνθεινὰ καὶ πολὺδενδρα καὶ περὶ που τὰ κράσπεδα τοῦ μελιχροῦ Ὑμηττοῦ οὐκ ἀηδὴ φροντιστήρια, τοσοῦτον ἀνακεχωρηκότα θαλάσσης ὥς μήτε κλύζεσθαι φλοίσβῳ καὶ τὰς τῆς θαλάσσης δρέπεσθαι χάριτας, εἴτε τις ἰχθὺν ἀσπαίροντα ἔτι ποθεῖ εἴτε καὶ τὴν ὄψιν ἄλλως ἐστιᾶν βούλεται. Ἐξὸν γὰρ αὐτόθεν καθήμενον βλέπειν πέλαιος ὅσον ὀφθαλμὸς βούλεται ἢ δύναται, ἔτι δὲ καὶ τὰς ἐν αὐτῷ νήσους, ὧν καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς ὀνόματα, τὴν Ψυτταλίαν, τὴν Σαλαμῖνα, τὴν Αἴγιναν καὶ ἀκτὰς καὶ πορθμοὺς καὶ λιμένας καὶ ὄρμους παντοδαπούς καὶ πρὸ πάντων τὸν Πειραιᾶ. Εἰ δ' οὐκ ὀκνεῖ τῆς τραχείας ἐπιβῆναι τοῦ Ὑμηττοῦ ῥάχεως, ὄψεται σχεδὸν τὴν Αττικὴν πᾶσαν ἐκεῖθεν, ἴδῃ δὲ καὶ τὰς Κυκλάδας καὶ τὰς Σποράδας περὶ αὐτὴν ἐπικειμένας πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν χοροῦ σχήματι. Οι αναφορές αυτές φαίνεται να έχουν συνταχθεί στο πρότυπο των ρητορικών ἐκφράσεων πόλεων. Μάλιστα, για παρόμοια ἐκφραση απαντά και στον Διονύσιο Περηγητή βλ. Πορφυρογέννητος (10ος αι.), *Περὶ Θεμάτων*, II. 17, σ. 43.11: *Δῆλον ἐκυκλώσαντο καὶ οὖνομα Κυκλάδες εἰσὶν*. Πρβλ. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός Κόσμος* Α', 309.*

αναπτύσσεται γύρω από την πόλη της Αθήνας⁶³, εντοπίζονται περιβαλλοντικές ιδιαιτερότητες, που μάλλον την εμπόδισαν να αναδειχθεί σε σπουδαίο αγροτικό κέντρο. Η ασβεστολιθική σύνθεση του εδάφους⁶⁴ και, κυρίως, η έλλειψη πλούσιων υδάτινων πόρων στο λεκανοπέδιο της Αττικής υπήρξαν οι κυριότεροι παράγοντες της εξέλιξης αυτής. Ο Πλάτων σχολίαζε ότι τα βουνά της Αθήνας προβάλλουν σαν οστά ενός αρρωστημένου σώματος. Ο Χωνιάτης, με ανάλογο ύφος, χαρακτηρίζει την γη με την παροιμιώδη έκφραση *πέτρα άγέλαστος*⁶⁵. Στις κατηχήσεις ο μητροπολίτης σκιαγραφεί την εικόνα του χώρου με βάση την οικονομική κατάσταση της περιόδου: *εὔσταχυς νομίζεται τις καὶ παμφόρος*⁶⁶.

Το γεωφυσικό ανάγλυφο και ο κατεξοχήν ορεινός και ημιορεινός χαρακτήρας της Αττικής ή, δανειζόμενοι και πάλι την έκφραση του μητροπολίτη, *τὸ ὕλοχαρές καὶ πετρῶδες τῆς ἀρούρης* εξανάγκαζαν σε διαρκή και άνισο αγώνα με την γη, σε σπορά *καθ' ἡλιβάτων πετρῶν*. Θέμα που θίγεται επανειλημμένα στις κατηχήσεις, ως ένα είδος παραμυθίας για εκείνους που αντιμετώπιζαν καθημερινά αυτό το τραχύ και δύσκολο περιβάλλον⁶⁷.

Η στέρηση πλούσιων υδάτινων πόρων από την Αθήνα είχε ως αποτέλεσμα την δυσκολία συντήρησης εκτενών αγροτικών εκτάσεων με μεγάλες ποτιστικές

---

⁶³ Η έννοια της πόλης στο Βυζάντιο δεν είναι πάντα σαφής. Κύρια λειτουργία των πόλεων κατά τον Μεσαίωνα ήταν η άμυνα. Τα τείχη διαχωρίζουν τον αστικό ιστό από την ύπαιθρο αλλά και εντός των τειχών υπήρχαν αγροτικές εκτάσεις. Αναλυτικότερα βλ. C. Bouras, *Byzantine cities in Greece*, στο *Heaven and earth*, 45. Του Ίδιου, *Πόλεις*, 1-14. H. G. Saradi, *The Byzantine cities (8th–15th centuries): old approaches and new directions*, στο *Βυζαντινές πόλεις*, 32–45. Kazhdan, *Polis*, 211–213. Για τον ρόλο της πόλης κατά την Παλαιολογία περίοδο βλ. Maksimović, *Provincial administration*, 248–253.

⁶⁴ Αναλυτικά για την γεωλογική σύσταση της Αττικής σε Νέζη, *Τα βουνά*, 22–23.

⁶⁵ Χωνιάτης, *Επιστολές* 20.31–33· 132.59 (σχ. Κολονου, 60*–61*, 127*–128*). Πλάτων, *Κριτίας*, 111b, 5–6: (...) *οἷον νοσήσαντος σώματος ὅστ᾽, περιερρηκυίας τῆς γῆς ὅση πείρα καὶ μαλακή, τοῦ λεπτοῦ σώματος τῆς χώρας μόνου λειφθέντος*. Ο χαρακτηρισμός πέτρα αφορά σε ορεινές περιοχές. Ενδεικτικά βλ. επιστολή του Αποκαύκου για τον χώρο του Πλαταμώνα (33, σ. 117).

⁶⁶ Χωνιάτης, *Κατήχηση* 12, MXB2029-MXB2030: (...) (η Αττική) *εὔσταχυς νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται ταῖς πήχεσιν*. Εδώ, ο Χωνιάτης σχολιάζει την φορολογική πολιτική που εφαρμόζονταν.

⁶⁷ Χωνιάτης, *Κατήχηση* 12, MXB2029-MXB2030, MXB2036.1–8. *Κατήχηση* 16, MXB2177. 7–16. Βλ. και *Κατήχηση* 5, MXB1012a.4–15. *Κατήχηση* 8, MXB1105a.19–23. Για την επικράτηση τοπωνυμίων δηλωτικών του εδάφους της Αττικής, κυρίως μεταγενέστερων χρόνων βλ. ενδεικτικά την περιοχή των Πετραλώνων, της Σχιστής Πέτρας και της Πέτρας (ή Πετρίτης). Μπίρης, *Τοπωνυμίας*, 85, 104. Για το κοινό των κατηχήσεων βλ. Μαυρομάτη, *Κατηχήσεις*, 45–46. Σχετική περιγραφή για το Άγιον Όρος από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη σε επιστολή του 1239 προς τον βασιλικὸν γραμματικὸν Μακρωτό. *Επιστολή* 12.5–10 (έκδ. Westerink).

απαιτήσεις. Ο Κηφισ(σ)ός και οι εποχικοί χείμαρροι Ιλισ(σ)ός και Ηριδανός που απολήγουν σε αυτόν⁶⁸, μπορούν να εξασφαλίσουν επαρκή ύδρευση, κυρίως όμως παρακείμενων αγροτικών εκτάσεων. Επίσης, η έντονη εξάτμιση των υδάτων κατά τους θερινούς μήνες μειώνει ή και αποστραγγίζει την ροή σε αρκετά υδάτινα κανάλια, συνεπώς η συντήρηση μεγάλων καλλιεργειών κατά την θερινή περίοδο καθίσταται προβληματική.

Το υδρευτικό σύστημα των Αθηνών, έργο των ρωμαϊκών χρόνων, εφοδίαζε την πόλη με νερό από την Πάρνηθα που τροφοδοτούσε φρεάτια, βρύσες και δεξαμενές μερικές από τις οποίες διατηρήθηκαν μέχρι τους νεότερους χρόνους⁶⁹. Όμως, το νερό από φρεάτια δύσκολα συντηρεί μεγάλες εκτάσεις με πολλές ποτιστικές απαιτήσεις, καθώς η ανέλκυσή του είναι επίπονη διαδικασία⁷⁰.

Παρ' όλα αυτά, η Αττική ανέπτυξε ικανοποιητική αγροτική παραγωγή, ικανή να στηρίξει την τοπική αγορά⁷¹. Ο Χωνιάτης κάνει λόγο για *χωρία κατάρρυτα καὶ ἀνθεινὰ καὶ πολύδενδρα*, για μικρούς διάσπαρτους αγροτικούς οικισμούς και μονές σε σχετικά κοντινές αποστάσεις από τις Αττικές ακτές⁷². Στο *Πρακτικόν* μνημονεύονται αγροτικές περιοχές σε πολλά σημεία της Αθήνας μέσα στο *κάστρον* της Ακρόπολης, *ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ἑλάφου* και *τῇ γειτονίᾳ τοῦ Τζυγκανιτζηρίου* και *τῶν Κογχυλαρίων* καθώς και *ὑπὸ τὴν Ἐπάνω Πόρταν*,

---

⁶⁸ Πάλλης, *Τοπογραφία*, 39· TIB 1, 174-175. Ως προς την όψη του φυσικού περιβάλλοντος των χειμάρρων αυτών στο αθηναϊκό πεδίο, αξίζει να σημειωθεί ότι η εκβολή του Ιλισ(σ)ού, υποβαθμισμένη σήμερα, αποτελούσε σταθμό μεταναστευτικών υδρόβιων πουλιών. Αναλυτικά βλ. *Φιλότης-Τράπεζα στοιχείων για την Ελληνική φύση*, κωδικός τόπου: AG0060044.

⁶⁹ Γκιολές, *Αθήνα*, 19-20. Η επιβίωση σχετικών τοπωνυμίων, συχνά προερχόμενων από την Αρχαιότητα, επισημαίνει τοπογραφικά κάποιες θέσεις βρυσών και δεξαμενών στην πόλη της Αθήνας τους νεότερους χρόνους. Αναλυτικά βλ. τα Βρωμοφρέαρ (Βρωμοφρεάκι ή Βρωμοπήγαδο), Μπατζάς (κατά τον Μπίρη από το βυζαντινό *έμβασιά*), Μπουμπουνίστρα, Νερό Λουτρού, Μεγάλη Βρύση κ.ά. Μπίρης, *Τοπωνυμίες*, 30-31, 67, 71-72, 75-76.

⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά τα σχόλια του μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ιωάννου Αποκαύκου, κεφ. «Ναύπακτος» σ. 103, υπ. 331, 332.

⁷¹ Κατά την άποψη της Καζανάκη-Λάππα (Αθήνα, 393), τα αγροτικά προϊόντα μάλλον κάλυπταν μόνο την εγχώρια αγορά.

⁷² Χωνιάτης, *Επιστολή* 9.15-17 (σχ. Κολονου, 54*). Το οικιστικό τοπίο θα περιελάμβανε, βεβαίως, και έργα κοινής ωφέλειας: μύλους, υδρόμυλους, λήνους, ελαιοτριβεία κ.ά. Ίσως και τους πρωτοεμφανιζόμενους τον 12ο αιώνα στο βυζαντινό τοπίο ανεμόμυλους. Στο *Πρακτικόν* αναφέρεται *πατητήριον* στην τοποθεσία *Ρεύματα* (B1, 37.12-13). Πρβλ. Την Μεταβυζαντινή περίοδο ανευρίσκονται μύλοι στον άνω ρου του Κηφισού και ελαιοτριβεία στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Πάλλης, *Τοπογραφία*, 170· Του Ίδιου, *Τοπογραφία*, 501-502. Για την χρήση των έργων αυτών κατά την Βυζαντινή περίοδο βλ. Μπούρας, *Απόψεις*, 219-220. Πρβλ. Lefort, *Η αγροτική οικονομία* (7ος-12ος αι.), 384-385· Harvey, *Expansion*, 129-133/ *Ανάπτυξη*, 211-219.

όπου, μάλιστα, μαρτυρείται «καταστρωθέν» δάσος κ.ά.⁷³, καθώς και περισσότερα από εικοσιπέντε χωριά διάσπαρτα στην Αττική, ικανά, όπως φαίνεται από την καταμέτρηση της παραγωγής, να συντηρήσουν σημαντικού μεγέθους καλλιεργήσιμες εκτάσεις⁷⁴. Ειδικά στις πεδινές περιοχές του Μαραθώνα και της Ελευσίνας η ύπαρξη πλουσιότερου υδάτινου στοιχείου ευνόησε την καλλιέργεια σιτηρών. Στην ύπαιθρο γύρω από την πόλη της Αθήνας η ξηρότητα του εδάφους δεν δίνει τόσο σημαντική παραγωγή⁷⁵.

Τα σχόλια του μητροπολίτη ότι οι Αθηναίοι κατανάλωναν κριθή, δεύτερης ποιότητας σιτηρό προοριζόμενο κυρίως για ζωοτροφή, αφορούν στην πτώση της οικονομικής δυνατότητας της πόλης, λόγω των φορολογικών πρακτικών και της πειρατείας⁷⁶. Η εικόνα των πενήτων, που αναζητούσαν έστω και λίγο

---

⁷³ *Πρακτικόν*, Α2, 33.11-12, 34.15, 35.1, 4. *Καταστρώνω* με την έννοια του απλώνω, Δημητράκος, *Λεξικόν*, 7, 3761. Το τείχος που αναφέρεται είναι το ονομαζόμενο στο *Πρακτικόν* ως *βασιλικόν τείχος* (Α2, 34.3, 9, 22, 26, 35.5, 9). Για τα τείχη βλ. παραπάνω, υπ. 52. Για τις περιοχές που μαρτυρούνται στο *Πρακτικόν* βλ. την επόμενη υπ. 74.

⁷⁴ Ενδεικτικά *τὸ χωρίον Πέρσαι* (ή *Περσικονάριον*;) (*Πρακτικόν*, Α2, 33.3) κοντά στον Μαραθώνα που περιελάμβανε αγροτικές περιοχές με ελαιώνες. Βόρεια της Ελευσίνας, στην περιοχή *Μαγουλάδες* και στην *τοποθεσίαν τῶν Ψευμάτων* (*Πρακτικόν*, Α1, 31.4· Β1, 38.6· Β1, 37.1, 38.5-6), αναφέρονται σημαντικές αγροτικές εκτάσεις. Το ίδιο και στο *χωρίον Χρυσόχορς*, κοντά στο αρχαίο λιμάνι *Φοινικιάς* ανατολικά της Βάρης. Στα βόρεια, στους πρόποδες της Πάρνηθας, στο *χωρίον Δρυμάς* και *Ίσιον* (*Πρακτικόν*, Α2, 33.8· 35.13)· στα Μεσόγεια στο *χωρίον Μυρόντας* με ελαιώνες και αμπελώνες καθώς και η τοποθεσία *Λάκκοι* (*Πρακτικόν*, Α1, 32.9-15· Α2, 35.17). Για τις θέσεις αυτές πρβλ. ΤΙΒ 1, 128-129, 150, 178, 213, 223 κ.α. Ακόμα, στο *Πρακτικόν* αναφέρονται πλείστα ακόμη *χωρία* και *τοποθεσίαι*. Αναλυτικά βλ. *Πρακτικόν*, 10-15 τον πίνακα. Πρβλ. Πάλλης, *Τοπογραφικά*, 156, 160.

⁷⁵ Ο σίτος σπέρνεται το φθινόπωρο και συλλέγεται τον Ιούνιο. Δεν απαιτεί ιδιαίτερο πότισμα καθώς συντηρείται κυρίως από τις βροχές. Περιοχές με μεγαλύτερη δυνατότητα ύδρευσης μπορούσαν να εξασφαλίσουν καλύτερη συγκομιδή και ήταν εξασφαλισμένες από το ενδεχόμενο ενός άνυδρου χειμώνα. Η καλλιέργεια κριθής είναι ακόμα πιο εύκολη, καθώς είναι ανθεκτική στην έλλειψη νερού. Ας σημειωθεί ότι η δυνατότητα υδροδότησης υπήρξε ο βασικότερος παράγοντας για την μεγιστοποίηση της παραγωγής. Harvey, *Expansion*, 134, 146-147/*Ανάπτυξη*, 220, 235-236. Για την καλλιέργεια σίτου και κριθής βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 255 και υπ. 14.

⁷⁶ Αν και δεύτερης διαλογής, η κριθή, πέρα από ζωοτροφή, υπήρξε διατροφική επιλογή για τους κατοίκους της Αττικής τους δύσκολους εκείνους χρόνους, γεγονός που πιστοποιεί πτώση της οικονομικής δυνατότητας της περιοχής. Η μαρτυρία του 1183, ότι οι Αθηναίοι ήταν *κριθοφαγοῦντες* και *μηδὲ πολύχους μηδ' ἐριφύης Ἀθήνησιν ἢ κριθή* (Επιστολές 8.16· 27.43-56, σχ. Κολονου, 53*-54*, 64*-65*), αφορά όχι μόνο στην φορολογική πολιτική και στην κατάσταση της διατροφής των πενήτων, αλλά επιπλέον αποκαλύπτει έμμεσα τις ιδιαίτερες διατροφικές προτιμήσεις του μητροπολίτη, συνηθισμένου στο καλύτερο περιβάλλον της πρωτεύουσας, με σκοπό να τονίσει τις συνθήκες της ζωής του στην Αθήνα. Ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει την πόλη *έσχατιάν, υπερόριον, ἄκραν, ἀγροικίαν* σε επιστολές προς διάφορους παραλήπτες στην Κωνσταντινούπολη. Ενδεικτικά βλ. Επιστολές 13.9-12· 24.13-14· 28.6-7 κ.α. και γενικά τις Επιστολές υπ. αρ. 32, 39, 46, 50, 52, 55, 61, 65, 75, 95, 152.

κριθάρι, λιμοκτονούσαν και έμοιαζαν, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χωνιάτης, *τεταριχευμένοι* από την πείνα, σκιαγραφεί εξαθλιωμένους πληθυσμούς που συγκεντρώθηκαν στο κάστρο των Αθηνών με την προσδοκία της επιβίωσης⁷⁷. Η εικόνα αυτή μάλλον δεν αφορά στο σύνολο του πληθυσμού, όπως αφήνει να εννοηθεί ο μητροπολίτης. Πάντως, ο *σιτοφόρος καὶ ζείδωρος* Μαραθώνας, κατά τον χαρακτηρισμό του μητροπολίτη Νέων Πατρών (Υπάτης), Ευθυμίου Μαλάκη, όπως και το Θριάσιο πεδίο στην Ελευσίνα, αναδείχθηκαν σε κέντρα παραγωγής, καθώς μπορούσαν να συντηρήσουν μεγαλύτερες εκτάσεις και διέθεταν νερό, αν και την περίοδο που εξετάζουμε, πλήττονταν σφοδρά από την πειρατεία⁷⁸. Επίσης, οι διαμαρτυρίες του Χωνιάτη, ότι διάφορες, προφανώς εγκαταλειμμένες και, για τον λόγο αυτόν, κατεσκαμμένες, οικίες εντός των τειχών της Αθήνας χρησίμευαν ως καλλιεργήσιμη γη για τους εναπομείναντες στην πόλη, υπονοούν επέκταση των αγροτικών εκτάσεων και εντός του αστικού ιστού της πόλης⁷⁹.

---

⁷⁷ Οι επαίτες συνήθιζαν να συνωστίζονται έξω από ευαγή ιδρύματα της Εκκλησίας. Υπάρχουν χαρακτηριστικές αναφορές και στις επιστολές. Σε επιστολή του 1217 στον *πρωτοβεστιάριον* του Θεοδώρου Κομνηνού, του οποίου το όνομα δεν σώζεται, ο Ιωάννης Απόκαυκος τον παρακαλεί να βοηθήσει οικονομικά κάποιον φίλο του, γιατί ο ίδιος αδυνατούσε λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων και επειδή οι αιτήσεις των φτωχών για βοήθεια δεν μπορούσαν να καλυφθούν από την μητρόπολη. Ο Απόκαυκος γράφει χαρακτηριστικά: *ἡ μὲν φωνὴ τῶν αἰτούντων παρὰ τῷ πίθῳ βαρεῖα, ὃ δ' ἀντηχεῖ τούτοις μόνον καὶ τὴν τῆς ψυχαγωγίας ἀδυναμίαν πιστοῦται τῷ ἀντηχήματι καὶ δείκνυσιν ὡσανεὶ, ὡς κενὰ παρὰ κενῷ φωνασκοῦσιν* (Επιστολή 21, σ. 90-91. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 153, 184). Ο διδάσκαλος του 14ου αιώνα Θεόδωρος Υρτακηνός διασώζει γλαφυρές περιγραφές των καταστάσεων που δημιουργούνταν από τους φτωχούς που συνωστίζονταν έξω από τον ναό της Αγίας Σοφίας (βλ. Επιστολές 3 και 4). Πρβλ. τα σχόλια του Κουρούση, Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός, Επιστολή, σ. 344-345. Για τους φτωχούς στις πόλεις βλ. και κεφ. «Χειμώνας», σ. 305. Για τον Υρτακηνό βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 176 και υπ. 113.

⁷⁸ Μαλάκης, Επιστολή 1, σ. 39.2 κ.ε. (σχ. Μπόνης, 14 κ.ε.). Χωνιάτης, Επιστολή 20.25-30 (σχ. Κολονου, 60*-61*). Πάντως, η μητρόπολη Αθηνών προσποριζόταν σιτηρά και από άλλες περιοχές, βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, Επιστολή 111, η οποία αναφέρεται σε κατάχρηση αλεύρων από την Κάρυστο, που ανήκαν στη μητρόπολη Αθηνών. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα», σ. 160 κ.ε.

⁷⁹ Ο Χωνιάτης αναφέρεται σε οικίες *κατεσκαμμένες καὶ γεωργουμένες* (βλ. το *Προσφώνημα εἰς Δημήτριον Δριμύν* και το *Προσφώνημα εἰς τὸν μέγαν δοῦκα τὸν Στρυφνόν*, Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 159.24-25, σ. 326.3-4). Στις κατηχήσεις ο Χωνιάτης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο φαινόμενο της εγκατάλειψης και της συνακόλουθης καταπάτησης αγροτικών εκτάσεων και οικιών *κτημάτων ὀρφανικῶν* (βλ. Κατήχηση 13, ΜΧΒ2077.12-13· 12, ΜΧΒ2028.10-17· ΜΧΒ2026.5-13· 5, ΜΧΒ1028a.7-9). Κρίνοντας από την συχνή επαναφορά στο θέμα αυτό στις κατηχήσεις διαπιστώνεται κάποια δυσκολία επανεγκατάστασης των φυγάδων στις οικίες τους. Αναλυτικότερα σε Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 54-55.

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται ότι η διαμαρτυρία του Χωνιάτη ότι αδίκως θεωρούσαν την Αττική *εὔσταχυν* και εφάρμοζαν φορολογικά δεδομένα που δεν ανταποκρίνονταν στα επίπεδα παραγωγής της περιοχής⁸⁰, αφορά τόσο σε στοιχεία από την αγροτική δυναμική του χώρου, τουλάχιστον στο λεκανοπέδιο της Αττικής, όσο και στην μεταβολή της κατάστασης. Την περίοδο που εξετάζουμε τα επίπεδα αυτά θα ήταν ασφαλώς χαμηλά, εφόσον διαμορφώνονταν με βάση δημογραφικούς και δημοσιονομικούς συντελεστές αλλά και την απειλή της πειρατείας. Πάντως, είναι γνωστό ότι ο Χωνιάτης, στα πλαίσια της προσπάθειάς του για οικονομική ανάκαμψη της Αθήνας, ζήτησε να λάβει γεωπονικά εγχειρίδια, εργαλεία και αμαξοποιούς από γνωστά κέντρα αγροτικής παραγωγής, όπως το Γαρδίκιον και η Περιστερά στην κοντινή Βοιωτία, και ασχολήθηκε έμπρακτα με το ζήτημα αναγκαζόμενος, όπως δηλώνει, να καταβάλλει προσωπική εργασία⁸¹.

Συνεπώς, ανεξάρτητα από τα δημοσιονομικά και δημογραφικά δεδομένα της εποχής, η ασβεστολιθική σύσταση του εδάφους με έντονα φαινόμενα διάβρωσης και η περιορισμένη διάθεση υδάτινων πόρων δικαιολογούν την επιλογή καλλιεργειών προσαρμοσμένων στις συνθήκες αυτές⁸². Αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία παρά μόνο έμμεσες αναφορές στον Χωνιάτη και σχετικές μνείες στο *Πρακτικόν*, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένη η άποψη ότι η παραγωγή στην ύπαιθρο της Αθήνας και γενικά στην Αττική θα μπορούσε να είναι αρκούντως πλεονασματική σε προϊόντα από καλλιέργειες ξηρικές, που δεν απαιτούν δηλαδή εντατικό πότισμα. Στο έργο του Χωνιάτη επισημαίνονται διάφορα αγροτικά παράγωγα κυρίως ξηρικών καλλιεργειών, κτηνοτροφίας και μελισσοκομίας, καθώς και βιοτεχνικά παράγωγα σαπωνοποιίας και κηροποιίας.

---

⁸⁰ Χωνιάτης, Κατήχηση 12, MXB2030.7-8.

⁸¹ Ο Χωνιάτης απευθύνεται στον πρώην πατριάρχη Θεοδόσιο στην Τερέβινθο για την αποστολή γεωργικού βιβλίου και στον επίσκοπο Γαρδικίου και Περιστεράς Επιφάνιο, αιτούμενος την συμβολή των άριστων αμαξοποιών της περιοχής καθώς και την αποστολή γεωπονικών εργαλείων και εγχειριδίων (Επιστολές 22.15-19· 43.8-13, σχ. Κολονου, 62*, 74*). Ελλείψει τεχνιτών, ειδικευμένων στην αγροτική παραγωγή, ο γηραιός μητροπολίτης αναγκάζεται να ασχοληθεί προσωπικά και να επιδοθεί σε χειρωνακτικές εργασίες υποτιμητικές, όπως θεωρούνταν, για τους λόγιους [πρβλ. Χωνιάτης, Επιστολή 30.18-22, σχ. Κολονου, 66*-67*]. Για την θέση και την εμπορική σημασία της επισκοπής βλ. Αβραμέα, *Θεσσαλία*, 162-163.

⁸² Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 381.

Από τα αγροτικά προϊόντα γίνεται λόγος μόνο για το λάδι και τον *έχεπευκῆ* οίνο της Αττικής και δεν πιστοποιούνται άλλες καλλιέργειες⁸³. Πιο αναλυτικά, στο *Πρακτικόν* αναφέρονται ελαιοκαλλιέργειες που καλύπτουν σχεδόν όλο το εύρος της Αττικής⁸⁴. Μάλιστα, ο Χωνιάτης ήταν σε θέση να αποστέλλει ελαιόλαδο ως δώρο, συνοδευτικό των επιστολών του, ακόμα και κατά την περίοδο την οποία τόσο έντονα διεκτραγωδούσε⁸⁵.

Τα ελαιόδενδρα αποτελούν ξηρική καλλιέργεια χωρίς μεγάλες απαιτήσεις σε νερό μετά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης⁸⁶. Η ελαιουργία ενίσχυσε την βιοτεχνία σάπωνος⁸⁷ και μάλλον διοχετεύθηκε εμπορικά σε γειτονικές πόλεις για την επεξεργασία υφασμάτων, καθώς και στην τοπική υφαντουργία⁸⁸.

---

⁸³ Δεν μπορεί να πιστοποιηθεί η ύπαρξη συκεώνων στην βυζαντινή Αττική, όπως κατά την Αρχαιότητα ή τους νεότερους χρόνους. Ωστόσο, η αρχαία Αθήνα υπήρξε ονομαστή για τα σύκα της. Ο Ευθύμιος Μαλάκης (Επιστολή 1, σ. 39.24 - σ. 40.1) κάνει λόγο για τα *θρυλήματα* των Αθηνών από την Αρχαιότητα, δηλαδή το λάδι και τα σύκα, ενώ επίσης ονομαστό υπήρξε το κρασί και το μέλι. Ο Χωνιάτης στο ποίημά του *Θεανώ* αναφέρεται στα διασημότερα προϊόντα της Αττικής, μάλλον κατά την Αρχαιότητα. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 378.77-80. Στο ποίημα, αναγνωρίζεται η Αττική ως η *πρωτοτόκος γενέτειρα* της συκιάς στον ίσκιο, μάλιστα, της οποίας ο μητροπολίτης εμπνεύστηκε το ποίημα, που περιλαμβάνει συχνότατες μνείες στα γλυκά προϊόντα της «βασίλισσας των φρούτων». Επίσης ξηρική, η καλλιέργεια της συκιάς μπορεί να αναπτυχθεί με επιτυχία στην Αττική γη και, σε συνδυασμό με το μεσογειακό μικροκλίμα, της περιοχής να δώσει εξαιρετικής ποιότητας καρπό. Harvey, *Expansion*, 143/ *Ανάπτυξη*, 234· Dalby, *Feasts*, 126-127. Για την εκτίμηση των Βυζαντινών στα σύκα βλ. κεφ. «Χλωρίδα», σ. 277.

⁸⁴ Στις περιοχές *Χρυσοχός* κοντά στο Σούνιο, *Μυρόντας* στα Μεσόγεια, *Πέρσαι*, κοντά στον Μαραθώνα, *Θρόνοι* στον Κεραμεικό (βλ. σ. 41, υπ. 75). Επίσης, στο *Πρακτικόν* (A1, 31.9, 16, 23, 29, 32.4, 9, 14· A2, 33. 7· B1, 36.17), γίνονται αναφορές σε διάφορες κατηγορίες ελιάς: *άγρια*, *ήμιξηρος* και *κουτουλή* (το είδος της τελευταίας δεν μπορεί να διευκρινισθεί). Κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, η περιοχή του Ελαιώνα της Αθήνας είχε σημαντική παραγωγή ελαιολάδου και επιτραπέζιας ελιάς με την ονομασία *κολυμπάδα*. Πάλλης, *Τοπογραφία*, 57-58. Για το προϊόν βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 264, υπ. 55.

⁸⁵ Χωνιάτης, Επιστολή 84.14-16 (σχ. Κολονου, 99*-100*). Μαζί με το λάδι στέλνει και σαπούνι.

⁸⁶ Για την καλλιέργεια της ελιάς σε Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 402. Για την διατροφική αξία και τις ποιότητες του ελαιολάδου στο κεφ. «Χλωρίδα», σ. 264.

⁸⁷ Χωνιάτης, Επιστολή 60.11-12 (σχ. Κολονου, 85*-86*). Τα εργαστήρια επεξεργασίας του ελαιοκάρπου θα βρίσκονταν στα περίχωρα της πόλης, όπως και κατά την Αρχαιότητα, κοντά σε περιοχές με τρεχούμενο νερό. Η Αθήνα, λόγω των ελαιώνων, πρέπει να παρήγαγε αξιόλογες ποσότητες σάπωνος, μεγάλο μέρος του οποίου πιθανόν επωλείτο στην Θήβα για το καθάρισμα των υφασμάτων. Οι τοποθεσίες αυτές εξυπηρέτησαν τέτοιες βιοτεχνίες και στα νεότερα χρόνια. Με βάση τον Μπίρη (*Τοπωνύμια*, 96, 101) το τοπωνύμιο Στακτοθήκη, το οποίο είναι Μεσαιωνικό και προκύπτει από την απόρριψη της στάχτης από τα σαπωνοποιεία της πόλης, απαντά σε δύο θέσεις, στην περιοχή του Άρειου Πάγου και στην περιοχή σήμερα κοντά στις στήλες Ολυμπίου Διός. Πάντως, η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε ότι τα σαπωνοποιεία

Σε σχέση με την μεταξουργία, το μόνο που διαθέτουμε από το έργο του Χωνιάτη είναι την διαμαρτυρία προς στον *μέγαν δοῦκα* Μιχαήλ Στρυφνό για την φορολογική πρακτική, μάλλον σε σχέση με την Θήβα. Η αναφορά ότι στην Αθήνα δεν παράγονται μεταξωτά φαίνεται αξιόπιστη, εφόσον η κατεργασία του κουκουλιού απαιτεί μεγάλη ποσότητα νερού. Δεν θα ήταν απίθανο, βέβαια, να υπήρχε κάποια παραγωγή στο αρχικό στάδιο, με σκοπό την πώληση ακατέργαστων κουκουλιών στην γειτονική Θήβα, με γνωστή παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων, πρακτική που ίσως ενίσχυε το εισόδημα, αν κάποιος διέθετε λίγα δένδρα⁸⁹.

Αν και η συντήρηση συκαμινεώνων δεν πιστοποιείται στο έργο του Χωνιάτη, η μουριά, το βασικότερο συστατικό της διατροφής του μεταξοσκώληκα, ευδοκίμει σε ευρύ φάσμα εδαφών και μετά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης δεν απαιτεί νερό τους θερινούς μήνες⁹⁰. Επομένως, μπορεί να προσαρμοσθεί με επιτυχία στο περιβάλλον της Αττικής. Βέβαια, δεν μπορεί να γίνει σύγκριση με τα επίπεδα μεταξουργίας της Θήβας ή της Κορίνθου, και για τον λόγο αυτόν ο Χωνιάτης γράφει στον *πραίτωρα* Δημήτριο Δριμύ με το αίτημα οι φοροεισπράκτορες να είναι πιο δίκαιοι με τους Αθηναίους⁹¹.

Ως προς την αμπελοκαλλιέργεια, μοναδική μνεία από τις επιστολές, αφορά, όπως προαναφέρθηκε, στον *πευκεδανή* ή *έχεπευκή* οίνο των Αθηνών, που,

---

βρίσκονταν στον Κεραμεικό, κοντά στο Δίπυλον, ενώ βυρσοδεψεία και ελαιοτριβεία στην περιοχή του ναού του Ολυμπίου Διός, το Ολυμπείον. Καζανάκη-Λάππα, Αθήνα, 394· Μπούρας, Απόψεις, 219· Γκιολές, *Αθήνα*, 60-62.

⁸⁸ Κάποια παραγωγή υφασμάτων ασφαλώς πρέπει να υπήρχε στην πόλη. Αν και το υλικό των ενδυμάτων δεν ξεκαθαρίζεται, ο Χωνιάτης πάντως είχε την δυνατότητα να αποστείλει ράσα στον φίλο του κληρικό Ησαΐα Αντιοχείτη. Επιστολή 84.14-16 (σχ. Κολονου, 99*-100*).

⁸⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 60.11-12 (σχ. Κολονου, 85*-86*): (...) *ἡ καθ' ἡμᾶς αὕτη χώρα τῶν Ἀθηνῶν οὐ κάρπιμός τις ἐστίν, οὐ ζωοτρόφος, οὐχ ἰστοργὸς ὑφασμάτων σηρικῶν* (...). Για την παραγωγή στην Αττική βλ. ανάλογη άποψη της Λαΐου, *Ανταλλαγές*, 531 και υπ. 94. Για κάποιον που διέθετε δένδρα, μία μικρή παραγωγή κουκουλιού δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη διαδικασία, καθώς για την ανάπτυξη του μεταξοσκώληκα απαιτείται αποκλειστικά τροφή από τα φύλλα της μουριάς, αν και σε σχετικά μεγάλες ποσότητες. Η ύπαρξη μεγάλης παραγωγής στην γειτονική Θήβα, ίσως υπήρξε δέλεαρ, ως ένα βαθμό, για ενασχόληση με την σηροτροφία και στην Αθήνα, όσο, βέβαια, επέτρεπε το περιβάλλον.

⁹⁰ Για την καλλιέργεια της μουριάς στον βυζαντινό χώρο βλ. Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 403· Harvey, *Expansion*, 147-149/*Ανάπτυξη*, 241, 354, 355.

⁹¹ Χωνιάτης, Επιστολή 50.52-70,68 (σχ. Κολονου, 78*-79*· πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 145). Herrin, *Ecclesiastical organization*, 136-137· Setton, Athens, 195. Για την Θήβα βλ. Α. Λούβη-Κίζη, Θήβα, στο *Οικονομική Ιστορία Β'*, 381.

μάλιστα, δεν απολάμβανε ο Χωνιάτης εξαιτίας της υψηλής οξύτητας, λόγω της ρητίνης⁹². Το αμπέλι θεωρείται ξηρική καλλιέργεια και μετά την βασική περίοδο ανάπτυξης δεν απαιτεί εντατικό πότισμα, αν και σε αντίθετη περίπτωση δίνει καλύτερης ποιότητας καρπό⁹³. Τα σχόλια του Χωνιάτη για την ποιότητα του κρασιού δεν είναι ικανά να πιστοποιήσουν το μέγεθος της παραγωγής, όμως οι διαμαρτυρίες του στην κατήχηση υπ' αρ. 12 ότι νεόφυτοι αμπελώνες αξιολογούνται από τους φοροεισπράκτορες ως ανεπτυγμένες καλλιέργειες και κατά συνέπεια φορολογούνται αναλόγως είναι ενδεικτικές τόσο του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο μητροπολίτης όσο και της περιβαλλοντικής δομής της πόλης⁹⁴.

Από το έργο του Χωνιάτη δεν υπάρχουν μαρτυρίες για άλλες δενδρώδεις καλλιέργειες στην περιοχή πέρα από το γενικόλογο της αναφοράς για τὸ ὄπωροφόρον καὶ πάμφορον⁹⁵ της Αττικής υπαίθρου. Η μόνη μνεία σε λαχανικά περιορίζεται στην σταλείσα από την Αθήνα κάππαρη, δώρο του ηγούμενου της μονής των Θείων Ομολογητών, για να ανακουφίσει την παραμονή του Χωνιάτη στην Κέα⁹⁶.

---

⁹² Κατά την δύσκολη περίοδο 1183-1185, ο Χωνιάτης γράφει στον Ευθύμιο Μαλάκη ότι ούτε ο *πικρός, ἔχεπευκής* οίνος των Αθηνών δεν μπορεί να τον απαλλάξει από την δυσθυμία που του προξενούσε η κατάσταση της Αττικής (Επιστολή 19.14-19, σχ. Κολονου, 59*-60*). Την *θανατώδεα γεῦσιν* του οίνου αυτού σχολιάζει στο ποίημά του *Θεανῶ* (σ. 378.92). Πάντως, η Αττική φαίνεται ότι παρήγαγε μεγάλη ποικιλία και εκλεκτών κρασιών κατά τους αιώνες που ακολούθησαν. Ενδεικτικά βλ. τις περιοχές Μπαρόλιο (ή Μπαράλιο), κατά τον Μπέρη μεσαιωνικό, από την ομώνυμη καλλιέργεια είδους αμπέλου από το Πεδεμόντιο, *Μοσχᾶτο*, Πομφύλια (ή Μποφύλια), ΝΑ των Κουκουβαούνων (σημ. Πεύκη), κατά τον Μπέρη μάλλον εκ παραφθοράς της αρχαίας τοπωνυμίας Παμφυλία, περιοχή όπου παράγονταν εκλεκτής ποιότητας κρασιά τα λεγόμενα Μποφύλια, Ρούλια (ή Ρούλια), Αμπέλια κ.ά. Μπέρης, *Τοπωνυμιαί*, 70-71, 91, 95. Επίσης, και τον 16ο αιώνα μαρτυρείται μεγάλη παραγωγή κρασιού στα χωριά της Αττικής. Σημειωτέον ότι η παραγωγή της ρετσίνας συνεχίσθηκε στην Αττική μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα. Πάλλης, *Τοπογραφία*, 59. Για τον ρητινίτη οίνο και το κρασί της Αττικής βλ. και κεφ. «Χλωρίδα» σ. 274.

⁹³ Για την αμπελουργία σε Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 403-404.

⁹⁴ Ενδεικτικά Χωνιάτης, Κατήχηση 12, ΜΧΒ2035.11. Στο *Πρακτικὸν* μαρτυρούνται περιοχές με αμπέλια (Α1, 32.9, 33.7· Α2, 35.21, 36.4).

⁹⁵ Χωνιάτης, Επιστολή 8.29 (σχ. Κολονου, 53*-54*). Δενδροκομία φανερώνουν πολλά μεταγενέστερα τοπωνύμια της Αττικής. Μπέρης, *Τοπωνυμιαί*, Σύκινο σ. 103, Αχλαδόκαμπος σ. 21, Τζανεριά, Τζίτζιφιές σ. 107-108 κ.ά.

⁹⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 127.10-12 (σχ. Κολονου, 125*). Η κάππαρη ευδοκίμει χωρίς κόπο και είναι αποκλειστικά αυτοφυής. Για την κάππαρη στο κεφ. «Χλωρίδα» σ. 281.

Ιδιαίτερο ρόλο στην οικονομία της περιοχής φαίνεται ότι διατήρησε η μελισσοκομία. Το μέλι του Υμηττού υπήρξε ονομαστό προϊόν⁹⁷, που ενέπνευσε παροιμιώδεις ρητορικές εκφράσεις⁹⁸. Τα μελίσσια παρείχαν έσοδα στις μονές της Αττικής, ακόμα και κατά τις δύσκολες εποχές της Λατινικής κυριαρχίας, όπως φαίνεται από τις διαμαρτυρίες του Χωνιάτη από την Κέα προς τον ηγούμενο της μονής Καισαριανής, ότι δηλαδή ιδιοποιήθηκε κυψέλες που δεν του ανήκαν⁹⁹.

Η κτηνοτροφία υπήρξε σημαντικό μέρος της οικονομίας των κατοίκων της υπαίθρου¹⁰⁰. Από το έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, αν και παρέχονται μόνο γενικά στοιχεία, σχηματίζεται η εντύπωση της, αν όχι μεγάλης, τουλάχιστον σημαντικής παραγωγής, ενώ τονίζεται η μεταβολή της κατάστασης. Πάντως, στο *Πρακτικόν* εκτός από ακτήμονες, βοϊδάτους και ζευγαράτους¹⁰¹, δεν μαρτυρούνται κτηνοτρόφοι. Σαφή μνεία στην κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής παρέχει το *Υπομνηστικόν* προς τον Αλέξιο Γ' Άγγελο, όπου γίνεται λόγος για *θρεμμάτων δλα ποίμνια καὶ όρνίθων δλας άγέλας* που πλήττονται από την ληστρική οικονομική πολιτική¹⁰². Οι επιστολές του Χωνιάτη δεν παρέχουν ιδιαίτερα στοιχεία. Ο μητροπολίτης αρκείται στο σχόλιο ότι η Αττική δεν υπήρξε

---

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Ψελλός (11ος αι.), *Ερμηνεία*, υπ. αρ. 55.14: *έστι μέλι τὸ λεγόμενον χαλβανόριον τῶν μελισσῶν βοσκομένων χαλβάνιον, έτερον Αίγύπτιον, τὸ δέ άριστον τὸ νησιωτικόν καὶ τὸ Υμηττιον*. Το μέλι του Υμηττού παρέμεινε ονομαστό και κατά την Μεταβυζαντινή περίοδο. Πάλλης, *Τοπογραφία*, 59.

⁹⁸ Χωνιάτης, Επιστολή 8.30 (σχ. Κολονου, 53*-54*). Το μέλι του Υμηττού απέκτησε παροιμιώδεις διαστάσεις. Ενδεικτικά Απόκαυκος, Επιστολή 22, σ. 93. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

⁹⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 156.8-16 (σχ. Κολονου, 138*-139*).

¹⁰⁰ Ο Μαραθώνας παρείχε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης μεγάλης κτηνοτροφίας. Μάλιστα, το μεγάλο έλος του Σχινιά στον Μαραθώνα, που αποτελεί σήμερα υπό προστασία βιότοπο, αποξηραίνεται σημαντικά τους θερινούς μήνες και χρησίμευε ως βοσκότοπος μέχρι τα νεότερα χρόνια. *Φιλότης-Τράπεζα στοιχείων για την Ελληνική φύση*, κωδικός τόπου: AG10219, GR3000003.

¹⁰¹ Πρόκειται για *Άναγραφή παροίκων τῶν έν διαφόροις προαστείοις*. *Πρακτικόν*, Β2, 38.1 κ.έ. Ως ζευγαράτος νοείται ο πάροικος που κατείχε την φορολογική και οικονομική μονάδα ενός ζευγαρίου (με την έννοια ενός ζευγαριού βοδιών, που αντιστοιχεί σε καλλιεργήσιμη γη. *ODB* 3, 2224-2225. Για την οικονομική σημασία του ζευγαρίου βλ. S. N. Oikonomidès, *Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle, une formule d'attribution de la parèques à un pronoiaire*, *REB* 22 (1964) 169-170 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe - XVe s.)* [VR], London 1976, VI).

¹⁰² Βλ. το *Υπομνηστικόν είς Αλέξιον Κομνηνόν*. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 309.7-10. Η κατεργασία δερμάτων πρέπει να συνεχίσθηκε και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας. Ο *ύπομνηματογράφος* Γεώργιος Βαρδάνης απέστειλε από την Αθήνα στον Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα *φελλωτά* (από φελλό) *καὶ εύρύχωρα σανδάλια*. Επιστολή 158. 69-70 και 43 (σχ. Κολονου, 139*-140*)

ζωοτρόφος στο επίπεδο άλλων πόλεων, ενδεχομένως της γειτονικής Θήβας¹⁰³. Ωστόσο, φαίνεται ότι συντηρούνταν κοπάδια κάποιου σημαντικού μεγέθους, όπως φαίνεται από τις κατηχήσεις που συμπληρώνουν τα δεδομένα των άλλων πηγών. Εδώ γίνονται αναφορές σε βόες, βουκόλια και ποίμνια προβάτων που έχουν εκλείψει¹⁰⁴. Συνεπώς, η κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, άποψη που ενισχύεται από την μαρτυρία του Νικίτα Χωνιάτη ότι ο Λέων Σγουρός κατέσχεσε πολλά ζώα κατά την λεηλασία της Αττικής¹⁰⁵.

Το ομαλό γεωφυσικό ανάγλυφο της παραλιακής ζώνης της Αττικής επιτρέπει την ανάπτυξη αλιείας¹⁰⁶. Ο Χωνιάτης στις επιστολές του αρκείται στην αυτονόητη πληροφορία ότι, λόγω της γεωγραφικής θέσης της Αττικής, η αλιεία υπήρξε κύρια ενασχόληση των κατοίκων¹⁰⁷. Το σχόλιο στην κατήχηση 5, ότι η δίαιτα των κατοίκων έχει υποβαθμισθεί και ότι δεν τρέφονται πλέον ούτε με ψάρια¹⁰⁸, ενισχύει την εύλογη σκέψη ότι η διατήρηση εκτενούς αλιευτικής δραστηριότητας ανακόπηκε, προφανώς εξαιτίας της πειρατείας και της γενικότερης οικονομίας της περιοχής την περίοδο αυτή.

Σε ειρηνικές περιόδους, οι θάλασσες της Αττικής θα κατακλύζονταν από αλιευτικά πλοία, που, εκτός των άλλων, θα αλίευαν και πορφύρα, προερχόμενα και από άλλες περιοχές, τον Εύριπο ή την Κάρυστο¹⁰⁹. Η πορφύρα (συνηθέστερα με την επιστημονική ονομασία *Haustellum Brandaris*), μαλάκιο χρήσιμο στην βαφική, βρίσκεται άφθονο στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο

---

¹⁰³ Χωνιάτης, Επιστολή 60.11 (σχ. Κολονου, 85*-89*). Ο μητροπολίτης, παραπονούμενος το 1198/99 στον Μιχαήλ Στρυφνό, σχολιάζει έμμεσα την οικονομική δυνατότητα της πόλης πιθανόν σε σχέση με τη γειτονική Θήβα, δεδομένου ότι την ίδια περίοδο συγκρίνει και αλλού τις δύο πόλεις για να επιτύχει καλύτερους φορολογικούς διακανονισμούς. Επιστολή 65.52-57· *Υπομνηστικὸν εἰς Ἀλέξιον Κομνηνόν*. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 308.4-14.

¹⁰⁴ Χωνιάτης, Κατηχήσεις 8, MXB1136a16-18, MXB1135.10 και 5, MXB1012a.9-10.

¹⁰⁵ Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, σ. 608.40-43. Για τις επιδρομές του Σγουρού βλ. παραπάνω υπ. 50.

¹⁰⁶ Για τα παράλια και τις ακτές της Αθήνας στη Μεταβυζαντινή περίοδο Πάλλης, *Τοπογραφία*, 40-44.

¹⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, Κατήχηση 19, MXB2312.14-15. Πρβλ. Επιστολή 9.15-19 (σχ. Κολονου, 54*), όπου αναφέρεται στην μονή Καισαριανής και του Κυνηγού των Φιλοσόφων που ανέπτυξαν αλιευτική δράση στις θάλασσες της Αττικής. Πρβλ. τον εκδότη του έργου του Χωνιάτη Σπ. Λάμπρο. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), τ. Β', 554. Για την θέση της μονής Κυνηγού των Φιλοσόφων βλ. TIB 1, 196-197. Για την μονή Καισαριανής βλ. Πάλλης, *Τοπογραφικά*, 147-149.

¹⁰⁸ Χωνιάτης, Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15. Πρβλ. Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 51.

¹⁰⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 135.9-12 (σχ. Κολονου, 129*).

και ιδιαίτερα, όπως φαίνεται, στις αττικές ακτές¹¹⁰. Το επάγγελμα του *κογχυλαρίου* γνώρισε σημαντική άνθηση στην Αθήνα και έδωσε το όνομα στην ομώνυμη συνοικία στα νότια της Ακρόπολης¹¹¹, όπου πιθανόν αποθηκεύονταν και φυλάσσονταν αποξηραμένα τα μαλάκια, εντός του κάστρου, για ασφάλεια. Κάποια πρωτογενής επεξεργασία των ζώων αυτών πιθανόν να ενίσχυε την τοπική αγορά. Περαιτέρω επεξεργασία, όπως η βαφή υφασμάτων, διαδικασία που απαιτεί πολύ νερό, ίσως δεν μπορούσε να υποστηριχθεί επαρκώς από τα περιβαλλοντικά δεδομένα της πόλης, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί κατηγορηματικά.

Ένα θέμα για το οποίο οι επιστολές του Χωνιάτη δεν προσφέρουν ουσιαστικά στοιχεία είναι οι κλιματολογικές συνθήκες της Αττικής. Μονη μνεία αφορά σε μια γενικόλογη παρατήρηση στο «εύκραες» κλίμα της περιοχής¹¹². Κάποιες αλληγορικές αναφορές σε «θεομηνίαν» και ανομβρία αλλά και ορισμένα σχετικά σχόλια στις κατηχήσεις του υπήρξαν παραπλανητικά ως προς την ύπαρξη μιας φυσικής καταστροφής στο τέλος του 12ου αιώνα και παρέσυραν παλαιότερους, όπως και σύγχρονους, ερευνητές στην διατύπωση επισφαλών συμπερασμάτων. Όμως, τα συμφραζόμενα των εν λόγω χωρίων, η ρητορικότητα και το προσωπικό ύφος του ευρυμαθούς λογίου από την Κωνσταντινούπολη, τα βιβλικά δάνεια και η επιλογή της αλληγορίας αποδεικνύουν ότι τέτοια σχόλια

---

¹¹⁰ Σύμφωνα με τον εκδότη του έργου του Χωνιάτη Σπ. Λάμπρο (Χωνιάτης, έκδ. Λάμπρος, τ. Β', 635), τα κοχύλια αλιεύονταν πιθανόν στις θάλασσες πλησίον της Αττικής, κοντά στην Ερμιόνη και την νήσο Γυάρο, όπως κατά την Αρχαιότητα. Πρβλ. Μπούρας, *Απόψεις*, 216· Καζανάκη-Λάππα, Αθήνα, 392, 394. Βέβαια, τα κοχύλια μπορούσαν να συλλέγονται χωρίς ιδιαίτερο κόπο ακόμα και στις ακρογιαλιές της Αττικής και των γύρω περιοχών, όπως συνέβαινε κατά τους Νεότερους χρόνους, όχι πλέον για την βαφή υφασμάτων, αλλά προς βρώση. (Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας κ. Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά για την προσωπική της μαρτυρία). Για τους *κογχυλευτάς* και τις τεχνικές επεξεργασίας των μαλακίων, τα οποία πρώτα αποξηραίνονταν και μετά χρησιμοποιούνταν για την βαφή των υφασμάτων βλ. *RE* II A1, 601-613. Πρβλ. Jacoby, Silk, 455-456 και για την χρήση της πορφύρας στην Θήβα σ. 466, 481-499. Σχετικά με την επεξεργασία της πορφύρας είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά του ποιητή Μανουήλ Φιλή, *Στίχοι περί ζώων ιδιότητος*, στ. 1966-1980. Αξίζει να σημειωθεί, σχετικά με τους *κογχυλευτάς*, ότι σε επιγραφές της Πρώιμης περιόδου απαντούν και με τις ονομασίες *κυρτενταί*, λόγω της αλίευσης των κοχυλιών την χρήση *κύρτου* ή *κιούρτου* (πλεκτό καλάθι), *πορφυρεῖς* και *κοτυλιάριοι*. Αναλυτικότερα βλ. Κ. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου* [διατριβή ἐπὶ διδακτορίᾳ], Αθήναι 1975, 166-167· Κουκουλές, *BBP* 2.1, 180-181· *BBP* 5, 334.

¹¹¹ Βλ. σ. 39-40 και υπ. 73.

¹¹² Χωνιάτης, Επιστολή 8.29 (σχ. Κολονου, 53*-54*). Για το κλίμα Νέζης, *Τα βουνά*, 28.

αποδίδονται στην άθλια οικονομική κατάσταση της πόλης και το πιθανότερο είναι ότι δεν αποτελούν ενδείξεις φυσικής καταστροφής¹¹³.

Γενικές διαπιστώσεις

Το έργο του Χωνιάτη διασώζει πληροφορίες για το περιβάλλον της Αττικής, οι οποίες καλύπτουν διάφορες όψεις και επιμέρους διακριτά συστατικά της φυσικής εικόνας της. Ο βράχος της Ακρόπολης, ο επονομαζόμενος *μελιχρός* Υμηττός, το επίνειο των Αθηνών, ο Πειραιάς, τα νησιά του Σαρωνικού, μαζί με άλλα κοντινά νησιωτικά συμπλέγματα των Κυκλάδων και Σποράδων έδωσαν το έναυσμα για την σύνθεση εγκωμιαστικών εκφράσεων του φυσικού τοπίου. Ποικίλα, κυρίως έμμεσα, σχόλια αποκαλύπτουν την φυσική δομή του περιβάλλοντος και την αγροτική, κτηνοτροφική και αλιευτική δυνατότητα της περιοχής, η οποία ήταν σημαντική.

Η ασβεστολιθικής προέλευσης γεωλογική σύσταση του εδάφους με την παρουσία έντονης διάβρωσης και οι περιορισμένοι υδάτινοι πόροι στο λεκανοπέδιο της Αττικής, γύρω από την πόλη των Αθηνών, οδήγησαν, όπως είναι φυσικό, στην επιλογή ξηρικών καλλιεργειών, που, σε συνδυασμό με το Μεσογειακό κλίμα, ευδοκίμοιζαν κατά παράδοση στην περιοχή και απέδιδαν προϊόντα ικανά να συντηρήσουν ικανοποιητικά την τοπική αγορά και να ενισχύσουν το εμπόριο. Πεδινές περιοχές με πιο ικανοποιητική άδρευση, όπως ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα, αναδείχθηκαν αγροτικά κέντρα με μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη.

Πιο αναλυτικά, από το έργο του Χωνιάτη αποκαλύπτεται δραστηριότητα ελαιουργίας, αμπελουργίας, μελισσοκομίας, κτηνοτροφίας και αλιείας με αξιολογα αποτελέσματα. Το λάδι, ο ρητινίτης οίνος των Αθηνών, η διάσημη μελισσοκομία του Υμηττού και η αλιεία πορφύρας υπήρξαν προϊόντα συνδεδεμένα με την Αττική. Επιπλέον, αποκτούμε πληροφορίες για τα βιοτεχνικά προϊόντα σάπωνος και κηρού, ενώ πιστοποιείται κάποια ενασχόληση με την υφαντική.

Συνεπώς, η Αττική υπήρξε αγροτικό κέντρο με σημαντική παραγωγή προσαρμοσμένη στην γεωφυσική δομή της περιοχής. Τα σχόλια του

---

¹¹³ Βλ. και σ. 34-35 και αναλυτικά στο κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 151 κ.ε.

μητροπολίτη Αθηνών για την φτωχή εικόνα της οικονομίας δεν αφορούν στις παραγωγικές δυνατότητες του χώρου, αλλά πιθανόν αφορμώνται από την μεταβολή της κατάστασης τα τελευταία χρόνια του 12ου αιώνα.

2. Κέα (1205-1217)

Μετά την λατινική κατάκτηση ο Μιχαήλ Χωνιάτης αρνήθηκε να εγκαταλείψει την γενική εποπτεία της μητρόπολης Αθηνών. Η επισκοπή της Κέας κατέστη *ἄσυλον καὶ φυγαδευτήριον* για τον αυτοεξόριστο μητροπολίτη¹¹⁴, καθώς παρέμεινε απαλλαγμένη από την λατινική κυριαρχία για κάποια χρόνια μετά το 1204¹¹⁵. Μάλιστα, μεταξύ 1211-12, ο Χωνιάτης συνέθεσε στην Κέα ποίημα με το όνομα *Θεανώ*¹¹⁶, στο οποίο εκφράζει συναισθήματα βαθιάς εκτίμησης για την γενναιότητα και το σθένος των κατοίκων του νησιού και δίνει μεγάλη έκταση στην αντίσταση που προέβαλαν ενάντια στους Λατίνους. Εκεί πρέπει να τον ακολούθησαν αρκετοί μαθητές του¹¹⁷. Αν και είχε ήδη απολέσει την βιβλιοθήκη του¹¹⁸, κατάφερε να ανακτήσει ορισμένα βιβλία και διέθεσε τον χρόνο του στην μελέτη, ενώ παράλληλα δεν έπαψε να ασχολείται με εκκλησιαστικά και άλλα θέματα του νησιού¹¹⁹.

---

¹¹⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 129.53-55 (σχ. Κολονου, 125*-126*). Η Κέα και η Θερμία (Κύθνος) αποτέλεσαν ενιαία επισκοπή. Herrin, *Provincial government*, 259.

¹¹⁵ Το ακριβές έτος κατάληψης της νήσου δεν γίνεται γνωστό στις πηγές. Η Κέα παρέμεινε ελεύθερη για αρκετά χρόνια μετά το 1207, όταν ξεκίνησε η κατάληψη των νησιών του Αρχιπελάγους. Η νήσος διοικήθηκε από τον Michiel Ghizi Giustinian. Malamut, *Les îles* 1, 103.

¹¹⁶ Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 387.361 κ.ε. Το ποίημα, που μάλλον αφιερώνεται στην Θεανώ την Θουρία, σύζυγο του Πυθαγόρα, διασώζει διάφορες πληροφορίες για τα ανδραγαθήματα των Κείων εναντίον των Λατίνων, χωρίς όμως να παρέχει χρονολογικούς ή άλλους προσδιορισμούς. Για την χρονολόγηση του ποιήματος βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 40-41. Επίσης, από το έργο του μητροπολίτη δεν σώζονται πληροφορίες για τον πληθυσμό του νησιού. Γενικά για τον πληθυσμό των Κυκλάδων κατά την Βενετοκρατία βλ. Slot, *Archipelagus* I, 35-37.

¹¹⁷ Stadtmüller, *Choniates*, 191 [69] -193 [71].

¹¹⁸ Για την καταστροφή της βιβλιοθήκης του στην Αθήνα βλ. Χωνιάτης, Επιστολή 146.18-36 (σχ. Κολονου, 134*). Εξειδικευμένη μελέτη για το θέμα αυτό παρέχει ο H. J. de Jonge, *La bibliothèque de Michel Choniates et la tradition occidentale des Testaments des XII Patriarches*, *Nederlandsche Archief voor Kerkgeschiedenis* N. S. 53 (1972-73), 171-180. Πρβλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 16, υπ. 44, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹¹⁹ Κολοβού, *Χωνιάτης*, 21. Για το θέμα της *ψυχαγωγίας* του Χωνιάτη κατά την διάρκεια της παραμονής στην Κέα βλ. κεφ. «Αττική», σ. 35, υπ. 57.

Στις επιστολές του σχολιάζει την ποιότητα της ζωής και την πενία της Κέας. Δηλώνει αναγκασμένος να ζει *ἀπέναντι τῆς Ἀττικῆς*, που φάνταζε ως άλλη *Ἐδὲμ* σε σχέση με την μικρή νήσο, στην οποία συνήθως αναφέρεται ως *ὑπερόριον, νησύδριον* και *σκόπελον* στα *ἔσχατα τῶν κατ' Αἰγαῖον Κυκλάδων* ή με μεγαλύτερη υπερβολή στα *ἔσχατα τῆς θαλάσσης*¹²⁰.

Η Κέα αποτελεί το δυτικότερο νησί του συμπλέγματος των Κυκλάδων. Κατέχει σημαντική θέση στην περιοχή τόσο ως προς τους τοπικούς άξονες ναυσιπλοΐας από τον Σαρωνικό, Κορινθιακό και Νότιο Ευβοϊκό κόλπο όσο και προς τους ευρύτερους, διεθνείς θαλάσσιους δρόμους από το βόρειο προς το ΝΔ Αιγαίο¹²¹. Το 1198, συμπεριλήφθηκε στα ελεύθερα εμπορικά κέντρα μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας μαζί με την Άνδρο, την Κάρυστο και την Μήλο, γεγονός που πιστοποιεί την εμπορική χρησιμότητα της νήσου, κυρίως ως σταθμού ανεφοδιασμού και συγκοινωνιακού κόμβου, αν και όχι στο βαθμό της γειτονικής της Άνδρου¹²². Το ΒΔ λιμάνι της Κέας, ο Άγιος Νικόλαος, υπήρξε αξιόλογο σημείο αγκυροβόλησης¹²³. Προσέφερε καταφύγιο στα παραπλέοντα πλοία και αποτέλεσε κατάλληλο σταθμό, εφόσον παρείχε το πλεονέκτημα της ύπαρξης τρεχούμενου νερού. Σε επιστολή προς τον επίσκοπο Θηβών Μανουήλ ο Χωνιάτης με αφορμή την συχνότητα της αλληλογραφίας τους αποκαλύπτει ότι από την Άνδρο, *εἴτε ἐξ Ἰωνίας εἴτε ἐκ Βυζαντίου*, τα παραπλέοντα πλοία μετέφεραν ειδήσεις και εμπορεύματα, ενώ έφταναν και συγκοινωνιακά πλοία από την Κάρυστο. Από την διακίνηση των επιστολών του μητροπολίτη Μιχαήλ, φαίνεται ότι τα πλοία διαπεραιώνονταν μάλλον τακτικά και στην Κέα¹²⁴.

---

¹²⁰ Χωνιάτης, Επιστολές 129.58· 93.10 (σχ. Κολονου, 104*, 125*-126*). Για τον χαρακτηρισμό *νησύδριο*, βλ. Επιστολή 90.20· *ὑπερόριον*: Επιστολές 91.17· 93.23· 112.21· 145.1· 156.7· 161.12· *σκόπελον*: Επιστολή 118.15· *ἔσχατα τῶν κατ' Αἰγαῖον Κυκλάδων*: Επιστολή 129.45-46· *ἔσχατα τῆς θαλάσσης*: Επιστολή 165.11 (σχ. Κολονου, 142*-143*).

¹²¹ Για την αναλυτική γεωγραφική περιγραφή της νήσου βλ. Μενδώνη, *Κέα*, 1-4.

¹²² Για την Κέα ως σταθμό ανεφοδιασμού βλ. Malamut, *Les îles* 2, 539. Για την θέση της νήσου στους θαλάσσιους δρόμους βλ. Slot, *Archipelagus* I, 20-21, 26-27· II, 328, αρ. 44, 333, αρ. 49-51. Για τα ελεύθερα εμπορικά κέντρα και δρόμους με βάση την διακίνηση των επιστολών του Χωνιάτη βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 198-200. Πρβλ. Koder, *Νησιωτική επικοινωνία*, 446.

¹²³ Πρβλ. Στέφας, *Κέα*, 32, 35-41. Για το ίδιο θέμα και παρακάτω υπ. 136. Για τις επιλογές σταθμών ανεφοδιασμού εν πλώ βλ. Kislinger, *Τρώγοντας*, 52.

¹²⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 90.50-56 (σχ. Κολονου, 103*· πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 118). Η συγκοινωνία πρέπει να ήταν τακτικότερη, ακόμα και την χειμερινή περίοδο, αν και με καθυστερήσεις. Σε μία περίπτωση, ο μητροπολίτης έλαβε από τον Γεώργιο Βαρδάνη στην Αθήνα δύο επιστολές μαζί, με διαφορά λίγων ωρών (Επιστολή 158.4-6, 19-20). Το

Η γεωγραφική θέση της νήσου και η συχνότητα των διερχόμενων πλοίων θα υπήρξαν, ασφαλώς, μεγάλο δέλεαρ για τους πειρατές. Ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει το νησί *εὔξεινον* ως προς την πειρατεία. Μάλιστα, σε επιστολή προς τον Ευθύμιο Τορνίκη, ο Χωνιάτης παραπονείται για την έλλειψη διακομιστών της αλληλογραφίας τους, λόγω της πειρατείας¹²⁵.

Σε άλλη επιστολή προς τον ιατρό Νικόλαο Καλοδούκη με θέμα τις δυσχέρειες της εκτέλεσης των ιατρικών πρακτικών του Γαληνού στην Κέα, όπου δεν βρίσκονται *ἰχθύες πετραῖοι καὶ πελάγιοι*, ο Χωνιάτης επισημαίνει ότι οι Κείοι δεν επιδίδονται στην αλιεία, αν και νησιώτες¹²⁶. Οι λόγοι της αποθάρρυνσης αποσιωπώνται. Ωστόσο, η φυσιολογία της περιοχής, που περιλαμβάνει πάνω από τριάντα όρμους και ορμίσκους, καθώς και ομαλές παραλίες, που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στην αλιεία, δεν δικαιολογεί τέτοια επιλογή. Επίσης, η συχνή επαφή με εμπορικά πλοία από άλλες περιοχές δεν θα απέκλειε το εμπόριο αλιευτικών προϊόντων, ειδικά εφόσον θα μπορούσαν να επιτευχθούν ανταλλαγές με άλλα προϊόντα, όπως κρέας ή άλλα κτηνοτροφικά παράγωγα, τα οποία, όπως θα δούμε στην συνέχεια, διέθετε σε αφθονία το νησί. Ίσως η πειρατεία υπήρξε σοβαρός λόγος για την αποθάρρυνση από την αλιεία¹²⁷.

Ως προς την θέση της νήσου, ο Χωνιάτης τοποθετεί την Κέα στην συμβολή *τῶν μεσημβρινῶν τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν ἀρκτικῶν τῆς Ἀττικῆς*¹²⁸. Πράγματι, η Κέα βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τις ακτές της Αττικής και της Εύβοιας. Από τα ανατολικά, βρίσκεται στην συμβολή της νοητής προέκτασης της θαλάσσιας περιοχής ΝΔ του ακρωτηρίου του Καφηρέα (σημ. Κάβο Ντόρο), του ΝΑ άκρου

σχόλιο του Χωνιάτη στην ίδια επιστολή περί «ψυχρότητος τῆς ὥρας» (στ. 71) υπονοεί χειμερινή περίοδο. Για την ναυτική συγκοινωνία βλ. και κεφ. «Αττική», σ. 47 και παρακάτω σ. 53-54.

¹²⁵ Χωνιάτης, Επιστολές 90.40· 153.4-14 (σχ. Κολονου, 103*, 137*).

¹²⁶ Χωνιάτης, Επιστολές 103.57· 115.65-68 (σχ. Κολονου, 112*-113*, 119*): *Ποῦ γὰρ παρὰ τοῖς Κείοις τοῖσδε, οὐδαμῶς ἰχθυωμένοις, κρέατι δὲ καὶ τυρῷ μόνον ὄψω χρωμένοις, ἰχθύες πετραῖοί τε καὶ πελάγιοι, ἔνθα οὐδὲ ὅσα λαπάττει γαστέρα κηπεύεται*; Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Rhoby (Miscellanea, 218-219) σχετικά με την ερμηνεία της μετοχής *ἰχθυώμενος*, ως ενασχόληση με την αλιεία. Σχετικά είναι και τα σχόλια του εκδότη του έργου του Χωνιάτη Σπ. Λάμπρου, Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), τ. Β', 622. Για την σημασία της διατροφής με ψάρια μέσα από τις επιστολές βλ. το κεφ. «Πανίδα» σ. 224 κ.ε.

¹²⁷ Ο κίνδυνος απαγωγής από τους πειρατές ήταν μεγάλος. Στο έργο του Χωνιάτη διασώζονται γλαφυρές περιγραφές. Βλ. παραπάνω σ. 33 και υπ. 49, 51.

¹²⁸ Χωνιάτης, Επιστολή 153.4-7. Βλ. σχετικές μνείες και στις Επιστολές 179.48-49· 165.14-15· 164.8-9 (σχ. Κολονου, 137*, 142*-143*, 149*). Χαρακτηριστική είναι και η Εικόνα 4.

της Εύβοιας και του ΒΔ της Άνδρου. Από τον Καφηρέα διέρχονται ισχυροί βόρειοι άνεμοι, ενώ τα θαλάσσια ρεύματα από το Αιγαίο στο ύψος της νήσου διαχωρίζονται εκατέρωθεν, δυτικά προς τον πορθμό μεταξύ Κέας και Μάκρης (Μακρόνησος) και ανατολικά μεταξύ Κέας και Θερμίας (Κύθνος). Ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει την θαλάσσια περιοχή του ακρωτηρίου *πονηρόν ὕδωρ και ἄδου μέγα χάσμα*, γιατί η τρικυμιώδης θάλασσα και οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι την καθιστούν επικίνδυνη *ἀπόρροιαν*, όπου έβρισκαν κακή τύχη *παρασυρόμενα οἴκιστα ναυάγια*¹²⁹.

Ο πορθμός μεταξύ Κέας και Μάκρης, λόγω της γειτνίασης με τις ακτές της Αττικής, ήταν γνωστό θαλάσσιο πέρασμα για τα διερχόμενα πλοία: *ἐνθένδε αὐτόθι καὶ αὐτόθεν δεῦρο διαπεραιοῦνται πλοιάρια*, τονίζει χαρακτηριστικά ο Χωνιάτης, επισημαίνοντας την συχνότατη κίνηση αυτών των θαλάσσιων οδών¹³⁰. ΒΔ της Κέας, οι θάλασσες του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου και του κόλπου των Πεταλιών είναι γενικά απαλλαγμένες από τα δυνατά ρεύματα του Καφηρέα και, κατά συνέπεια, διευκολύνεται η διέλευση πλοίων, σχεδόν καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Ο Χωνιάτης είναι ευχαριστημένος που κάποια από τα διερχόμενα πλοία διαπεραιώνονται στην Κέα, διασχίζοντας αυτές τις θαλάσσιες οδούς *μεταξὺ Ἑρετριέων καὶ τοῦ καλοῦ*, όπως χαρακτηρίζει τον Βόρειο Ευβοϊκό, *Ἀρτεμισίου πελάγους*¹³¹.

Από γεωλογική σκοπιά, η Κέα, αποτελεί τμήμα της καταβυθισθείσης παλαιοντολογικά προέκτασης της νότιας Αττικής και, συνεπώς, αποτελείται από συναφή ασβεστολιθικά και σχιστολιθικά εδάφη¹³². Το γεωφυσικό ανάγλυφο χαρακτηρίζεται από επάλληλες σειρές χαμηλών ορεινών όγκων που σχηματίζουν μικρά ορεινά πλατώματα, απόκρημνες κλιτύες¹³³ και βαθιές κοιλάδες, πρόσφορες για καλλιέργεια σε αναβαθμίδες. Αυτές οι έντονες

---

¹²⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 90.37-45 (σχ. Κολονου, 103*). Η επικινδυνότητα των υδάτων στο σημείο αυτό ήταν γνωστή στους ναυτικούς. *Μέγα Ἑτυμολογικόν*, 481.54 - 482.6. Τα ακρωτήρια Καφηρεύς και Μαλέας καλούνται στις πηγές και *ξυλοφάγοι*. TIB 1, 281. Πρβλ. Makris, *Studien* 242.

¹³⁰ Χωνιάτης, Επιστολή 90.50-52 (σχ. Κολονου, 103*).

¹³¹ Για την επικοινωνία της Χαλκίδας με την Κέα βλ. Χωνιάτης, Επιστολή 103.90-92 (σχ. Κολονου, 112*-113*).

¹³² Αναλυτική γεωλογική περιγραφή και σχετικά με την ύπαρξη μεταλλείων στην Κέα από την Αρχαιότητα βλ. Μενδώνη, *Κέα*, 4-5. Πρβλ. για την Βυζαντινή περίοδο Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, 36, 39· Στέφας, *Κέα*, 44-46.

¹³³ Ενδιαφέροντας ο χαρακτηρισμός του Χωνιάτη στο *Θεανώ*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 387.383.

υψομετρικές μεταπτώσεις, που συχνά διαμελίζουν την ακτογραμμή, συνθέτουν περιοχές με ιδιαίτερο χαρακτήρα, ορισμένες από τις οποίες σήμερα τελούν υπό καθεστώς προστασίας¹³⁴. Η Κέα παρουσιάζει ποικιλία τοπίων. Το βόρειο τμήμα καλύπτεται από χαμηλή δασώδη ή φρυγανώδη βλάστηση, ενώ το νότιο παρουσιάζει σημεία απογύμνωσης του εδάφους, έντονης απόπλυσης των εδαφών και διάβρωσης¹³⁵.

Κατά την Αρχαιότητα, αναπτύχθηκαν τέσσερις κύριοι οικισμοί, τους οποίους ο Χωνιάτης αναφέρει ονομαστικά στο *Θεανώ*: ΒΔ η *Ίουλις* (σημ. Χώρα) με τον παρακείμενο οικισμό της *Κορησίας*, που εξυπηρετούνται από το λιμάνι του Αγ. Νικολάου¹³⁶, ΝΑ η *Ποιήεσσα* (σήμ. Ποίεσες) και στα ΝΔ η *Καρθαία*¹³⁷. Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την χρήση των οικισμών αυτών κατά την Μέση ή Ύστερη Βυζαντινή περίοδο¹³⁸. Υποθέτουμε ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης κατέφυγε

---

¹³⁴ *Φιλότης-Τράπεζα στοιχείων για την Ελληνική φύση*, κωδικός τόπου GR4220011.

¹³⁵ Στο νότιο τμήμα του νησιού η περιοχή της Πετρούσας υπήρξε ακατοίκητη, λόγω των απότομων υψομετρικών μεταπτώσεων και της γεωφυσικότητας του εδάφους. Αποτελείται κυρίως από φρυγανικά είδη, κατάλληλα μόνο για κτηνοτροφία. Στέφας, *Κέα*, 48, 92-93. Για άλλα τοπωνύμια του νησιού από την βυζαντινή εποχή βλ. Malamut, *Les îles* 1, 213-214.

¹³⁶ Το φυσικό αυτό λιμάνι σχηματίζει δύο προστατευμένους κόλπους, εκ των οποίων ο βόρειος σήμερα ονομάζεται Βουρκάρι και ο νότιος Λιβάδι. Η σημερινή ονομασία του λιμανιού Γιαλισκάρι θεωρείται Βυζαντινής προέλευσης. Malamut, *Les îles* 1, 213. Εικόνα 4.

¹³⁷ Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 387.354.

¹³⁸ Ο οικισμός της αρχαίας Ποιήεσσας στα ΝΔ, σχεδόν απέναντι από το Σούνιο, ο οποίος εξυπηρετείται από τον παρακείμενο φυσικό όρμο, είναι περισσότερο εκτεθειμένος στην πειρατεία και, για τον λόγο αυτόν, θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκε μάλλον κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή. Αρχαιολογικά ευρήματα αποκαλύπτουν ίχνη πρωτοβυζαντινού οικισμού, χωρίς άλλα αξιόλογα στοιχεία. Αναλόγως, το φυσικό λιμάνι της Καρθαίας (Πόλες) στα ΝΑ, εξυπηρετούσε κατά την Αρχαιότητα τους θαλάσσιους δρόμους προς τον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για την χρήση του κατά την Βυζαντινή εποχή. Η περιοχή του όρμου Πόλες, όπου βρισκόταν η αρχαία Καρθαία, υπήρξε πολυσύχναστο λιμάνι κατά την Αρχαιότητα, ενώ μαρτυρείται οικισμός και κατά τους πρωτοχριστιανικούς αιώνες. Με βάση νομισματικά ευρήματα, ο οικισμός της Καρθαίας κατοικούνταν κατά τα τέλη του 14ου αιώνα. Στην βόρεια ακτή του νησιού, ο φυσικός όρμος του Οτζιά, αν και έχει κατάλληλο βάθος, δεν αποτελεί ασφαλές αγκυροβόλιο, λόγω των μεγάλων ανέμων των στενών. Κατάλοιπα λιμενικών έργων πιθανότατα των κλασικών χρόνων, αποκαλύπτουν την χρήση του μάλλον ως σταθμού φορτοεκφόρτωσης. Σήμερα, η περιοχή του Οτζιά θεωρείται τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, που χρήζει προστασίας. J. Baker, Monete, monetazione e zecche nelle Cicladi medievali, 13o-15o secolo, στο *Δουκάτο του Αιγαίου*, 354/379. *Λιμενοσκόπιον, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων*, Λιμένες: Κέα-Όρμος Οτζιάς. Πρβλ. *Φιλότης, Τράπεζα Στοιχείων για την Ελληνική Φύση*, κωδικός τόπου: AT5010093. Για την Καρθαία και την Ποιήεσσα βλ. Στέφας, *Κέα*, 88-91. Πρβλ. *Καρθαία άλλοτε και τώρα*, ΥΠΠΟ Επιτροπή Συντήρησης και Ανάδειξης Αρχαίας Καρθαίας Κέας, Αθήνα 2004. Για την οικιστική διαίρεση της νήσου κατά την Αρχαιότητα βλ. Μενδώνη, *Κέα*, 5-8.

στην μονή της Επισκοπής στον οικισμό της Ιουλίδος κοντά στο βασικότερο ενεργειακό την περίοδο αυτή λιμάνι, τον Άγιο Νικόλαο. Στο έργο του δεν διασώζει δημογραφικά ή άλλα στοιχεία για τους οικισμούς ή τον τόπο παραμονής του¹³⁹.

Η Ιουλίσ, τοποθετημένη αμφιθεατρικά στις πλαγιές των χαμηλών ορέων του νησιού¹⁴⁰, αξιοποιεί το γεωφυσικό ανάγλυφο της περιοχής, που καθιστά την πόλη δύσβατη για τον κάθε κακόβουλο επισκέπτη. Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι τα όρη της Κέας προβάλλουν σαν φυσικά τείχη, καθιστώντας την περιοχή γενικά *δυσέμβολον*¹⁴¹, παρ' όλο που το νησί θα μπορούσε να θεωρηθεί γενικά εύκολα προσβάσιμο από την θάλασσα, μέσω αρκετών ομαλών κολπίσκων και γι' αυτό ευπρόσβλητο στην πειρατεία. Το βαθύ φαράγγι μεταξύ του οικισμού και του λιμανιού του Αγίου Νικολάου και οι έντονες ορεινές πτυχώσεις με πλούσια βλάστηση παρείχαν ασφαλή προκάλυψη σε εχθρικές ενέργειες, εμποδίζοντας την ορατότητα του οικισμού από τους παραπλέοντες, ενώ εξασφάλιζαν πλήρη εποπτεία της περιοχής από τους κατοίκους¹⁴².

Το κλίμα του νησιού ακολουθεί τα ήπια δεδομένα των υπόλοιπων Κυκλάδων νήσων. Διάφορες κλιματικές διακυμάνσεις κατά την διάρκεια του θέρους οφείλονται στους δυνατούς ΒΑ ανέμους των στενών του Καφηρέα, καθώς και στα μελτέμια (*έτησίαι*)¹⁴³. Ο Χωνιάτης δεν παραλείπει να σχολιάσει το κλίμα, όταν, στα τέλη του θέρους του 1206, γράφει προς τον επίσκοπο Θηβών Μανουήλ. Η θερινή περίοδος στην Κέα χαρακτηρίζεται ως *μαλακή και χλιαρά* μόνο για λίγες ώρες την ημέρα, εφόσον νωρίς το πρωί, όπως και το

---

¹³⁹ Για τη θέση της μονής Επισκοπής βλ. Στέφας, *Κέα*, 103-104.

¹⁴⁰ Κατά την Αρχαιότητα περιλάμβανε Ακρόπολη στην θέση της οποίας τον 14ο αιώνα κατασκευάστηκε βενετικό φρούριο. Για την Ιουλίδα και το οδικό δίκτυο βλ. Στέφας, *Κέα*, 83-88, 94-95.

¹⁴¹ Βλ. στο *Θεανώ*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 387.368-374.

¹⁴² Η τοποθεσία του οικισμού έδινε την δυνατότητα της εποπτείας όλου του βόρειου τμήματος του νησιού, καθώς και της πέριξ της περιοχής ζώνης, από τα νότια του Σουνίου (Κάβο Κολώνες), την ανατολική ακτή της Αττικής, δηλαδή το στενό του Μαραθώνα, την Μάκρη, το στενό των Πεταλιών, τον κόλπο της Καρύστου και, βέβαια, τα στενά του Καφηρέα, μέχρι τις βόρειες παρυφές της Άνδρου. Το τοπωνύμιο της περιοχής Μεροβίγλι, βυζαντινής προέλευσης, είναι ενδεικτικό της ύπαρξης βίγλας στην περιοχή. Ο Ν. Μπελαβίλας [*Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας (15ος-19ος αι.)*] [Ανθρώπων Άστεα], Αθήνα 1997, 80-81] σημειώνει ότι μία σημαντική ιδιομορφία της θέσης της Ιουλίδος είναι ότι, ενώ είναι ορατή από πλοία σε μεγάλες αποστάσεις, χάνεται πίσω από τους λόφους, μόλις αυτά πλησιάσουν την είσοδο του λιμανιού, αποπροσανατολίζοντας τον επίδοξο εισβολέα. Για τον Άγ. Νικόλαο βλ. Malamut, *Les îles* 1, 214. Βλ. και την Εικόνες 5, 6.

¹⁴³ Για το φαινόμενο των μελτεμιών βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, 54· Malamut, *Les îles* 1, 55.

βράδυ, επικρατεί ψύχρα. Μάλιστα, όταν συνέτασσε αυτές τις γραμμές, δήλωσε απογοητευτικά ότι ήδη, ενώ βρίσκονταν στο θέρος, επικρατούσε *ὁ κρυμὸς* από τους βόρειους ανέμους¹⁴⁴.

Κατά την Αρχαιότητα, η Κέα έλαβε τον χαρακτηρισμό *ὕδροῦσσα*, που επιβεβαιώνεται και με τοπωνύμια από την νεότερη εποχή που μαρτυρούν την ύπαρξη ικανοποιητικού υδάτινου στοιχείου. Ο αρχ. Ελιξός (σημ. Ποταμός) είναι ο μεγαλύτερος από τους χειμάρρους του νησιού, πηγάζει από τα όρη της Ιουλίδος και καταλήγει στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου. Τα νερά του τροφοδοτούνται από άλλους μικρότερους χείμαρρους, οι οποίοι συντήρησαν αξιόλογη αγροτική παραγωγή, κυρίως στο ορεινό πλάτωμα της περιοχής των Ποισών¹⁴⁵. Τα νερά αυτά πιθανότατα τροφοδοτούσαν το βαλανείο, στο οποίο αναφέρθηκε ο Χωνιάτης, σε επιστολή προς τον ιατρό Νικόλαο Καλοδούκη, με αφορμή την δυσάρεστη, όπως υποδηλώνεται, εμπειρία από την επίσκεψη αυτή¹⁴⁶.

Γεωφυσικά, η Κέα μπορεί να παρουσιάσει αξιόλογη αγροτική παραγωγή, ως προς την καλλιέργεια σιτηρών και κριθής ¹⁴⁷. Ο Χωνιάτης, βέβαια, διαμαρτυρήθηκε ότι μεταβάλλεται σε *κριθοφαγοῦν ὑποζύγιον* και στερείται εκλεκτών εδεσμάτων από πρώτης ποιότητας σίτο¹⁴⁸, σχόλια που συνοδεύουν συχνά τους χαρακτηρισμούς των λογίων για την ζωή εκτός της πρωτεύουσας.

---

¹⁴⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 90.58-66 (σχ. Κολονου, 103*). Πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 118. Βέβαια, θυελλώδεις άνεμοι πνέουν συχνά στην περιοχή καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου, απότοκο της γεωγραφικής θέσης του νησιού. Ο οικισμός της Ιουλίδος λόγω υψομέτρου είναι αρκετά εκτεθειμένος, αλλά το λιμάνι του Αγίου Νικολάου είναι φυσικά προστατευμένο από τον άνεμο και τα ισχυρά θαλάσσια ρεύματα της περιοχής.

¹⁴⁵ Θωμόπουλος, *Μελέτη τοπωνυμική*, 210· Στέφας, *Κέα*, 47-49, 50-53, 110-111. Ο Ψύλλας (*Κέα*, 70) καταγράφει πάνω από 230 πηγές στις αρχές του 20ου αιώνα. Μόνο η νότια περιοχή της Πετρούσας είναι άνυδρη. Επίσης, ο Θωμόπουλος (*Στο Ίδιο*, 202, 337, κ.ά.) καταγράφει διάφορα μεταγενέστερα τοπωνύμια δηλωτικά ύδατος.

¹⁴⁶ Οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν ως χώρους λουτρού (βαλανείο) οικίσκους, τους οποίους διαπερνούσε το νερό, χωρίς όμως να θερμαίνεται εντελώς. Ο Χωνιάτης σχολιάζει ότι πολλοί, όπως ο επίσκοπος του νησιού, κάλυπταν το κεφάλι τους για να μην «καταψυχθούν». Από τα σχόλια του Χωνιάτη φαίνεται ότι οι Κείοι έλουζαν μόνο το κεφάλι τους, πρακτική που θεωρούνταν υποτιμητική. Πάντως, ο Μιχαήλ σημειώνει ότι απεχθανόταν τον «κεφαλαλή καπνόν» αυτού του βαλανείου. Επιστολή 115.32-58, 69 (σχ. Κολονου, 119*). Βλ. και το *Θεανώ*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 388.386.

¹⁴⁷ Κατά τον Θωμόπουλο (*Τοπωνύμια*, 300· πρβλ. και Στέφας, *Κέα*, 83-84) η λέξη *Ίουλis* προέρχεται από τους *Ίουλους*, τα δράγματα των σιτηρών. Ας σημειωθεί ότι ο Ψύλλας (*Κέα*, 286, 288) καταγράφει μεγάλη εξαγωγή κριθαριού στα τέλη του 19ου αιώνα.

¹⁴⁸ Χωνιάτης, Επιστολή 117.26 (σχ. Κολονου, 121*).

Πάντως, εκείνη την περίοδο η Επισκοπή προμηθευόταν σιτηρά από την γειτονική Κάρυστο. Σε μακροσκελή επιστολή προς τον γιο του επισκόπου Καρύστου Γεώργιο Βαρδάνη, ο Χωνιάτης δηλώνει ότι κάποιοι καταχράστηκαν άλευρα από κτήματα, που ανήκαν στην μητρόπολη Αθηνών¹⁴⁹. Ο μητροπολίτης υπερβάλλει γενικά ως προς τις αγροτικές επιδόσεις στο νησί, αν και δεν πρέπει να ήταν μεγάλες και πιθανότατα υπήρξαν περιορισμένες στα πλαίσια του οίκου, ενώ κάποια στέρηση κηπευτικών μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη. Πάντως, με μεγάλη δόση υπερβολής, χαρακτηρίζει την νήσο άνυδρη και *λυπράν*¹⁵⁰, δηλαδή φτωχή και άγονη. Αλλού αναφέρει με έμφαση ότι εξέλιπε παντελώς η κήπευση λαχανικών, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υπονοεί τέτοιες καλλιέργειες, όταν δηλώνει ότι αναγκάζεται να *κραμβοφαγεῖ* διαρκώς¹⁵¹. Βέβαια, τρόφιμα προσπορίζονταν και από την Αθήνα και ειδικά *κράμβας*, λαχανικά συντηρημένα ως τουρσί. Πάντως, ο Χωνιάτης επιμένει ότι στην νήσο δεν βρίσκονται λαχανικά, αλλά μόνο βαλανίδια¹⁵².

Αυτή η τελευταία αναφορά του Χωνιάτη είναι ιδιαίτερα σημαντική. Το δάσος βασιλικής δρυός (*Quercus Macrolepis*) του νησιού, σήμερα προστατευόμενο είδος¹⁵³, μνημονεύεται στα κείμενα του μητροπολίτη με

---

¹⁴⁹ Χωνιάτης, Επιστολές 111.1-22· 118.23-27 (σχ. Κολονου, 117*, 121*-122*). Για κατάχρηση αλεύρων στην Κάρυστο βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 160 κ.ε.

¹⁵⁰ Χωνιάτης, Επιστολές 129.52· 115.68-69 (σχ. Κολονου, 119*, 125*-126*). Ο Χωνιάτης λάμβανε συχνά δώρα τρόφιμα και ποτά από την Αθήνα. Βλ. Επιστολή 93.14-16 (σχ. Κολονου, 104*).

¹⁵¹ Χωνιάτης, Επιστολή 127.13-14: *ἡ ξεναγὸς νῆσος ἔρημός ἐστιν πάσης ἄλλης λαχανείας* (...). Η έμμεση πληροφορία από το *Θεανώ* (Χωνιάτης, έκδ. Λάμπρος, σ. 375.15-16) ότι μία αυτοφυής κολοκύνθη υπήρξε αφορμή για την έμπνευση και την ψυχαγωγία του, αποκαλύπτει, με κάποιες πιθανότητες, έστω επιγραμματικά, την ύπαρξη και άλλων καλλιεργειών, αν και είναι πολύ πιθανόν το σχήμα να είναι ρητορικό, καθώς απαντά γενικά και σε άλλους (βλ. παρακάτω υπ. 155 και κεφ. «Θέρος» σ. 320-321). Ο Θωμόπουλος (Μελέτη τοπωνυμική, 337) καταγράφει διάφορα τοπωνύμια δηλωτικά καλλιέργειας λαχανικών, αν και μεταγενέστερης εποχής.

¹⁵² Χωνιάτης, Επιστολή 103.64-73 (σχ. Κολονου, 112*-113*): *Ἀθήνηθεν ἡμῖν κράμβαι κομίζονται (ένταῦθα γάρ οὐ μόνον ἀκροδρύων (αμυγδάλων) σπάνις πολλή, ἄτε τῶν ἐγχωρίων ὡς ἄλλοις Διὸς βαλάνοις (καστάνων) μόνοις τοῖς καρποῖς τῆς φηγοῦ (οξυάς, καταχρηστικά και βελανιδιάς) χρωμένων κατὰ τοὺς πάλαι βαλανοφαγοῦντας Ἀρκάδας, ἀλλὰ καὶ λαχανεία ἡγνότηαι*. Πρβλ. το *Θεανώ*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 377.51-55.

¹⁵³ Η γένεση του δάσους θεωρείται παλαιοντολογικό υπόλειμμα, που προέρχεται από την κάλυψη των Κυκλάδων με φυλλοβόλα δάση, ή, σύμφωνα με άλλη θεωρία, το δρυόδασος είναι ανθρωπογενούς προέλευσης. Αναμφισβήτητα, πρόκειται για το μεγαλύτερο στην περιοχή των Κυκλάδων και ίσως ολόκληρου του Κεντρικού Αιγαίου και, όπως σημειώνεται: «αποτελεί από τους πλέον απειλούμενους τόπους ενδιατημάτων στη Μεσόγειο εξαιτίας της δυσκολίας ανάκαμψης από την φωτιά και

ποικίλους τρόπους. Κάποιοι στίχοι στο *Θεανώ*, όπως και μνεία σε επιστολή προς τον Ευθύμιο Τορνίκη, υποδηλώνουν ότι οι κάτοικοι κατανάλωναν τις βαλάνους και, μάλιστα, με ευχαρίστηση¹⁵⁴. Ίσως η επιλογή αυτή υποκινήθηκε από τις οικονομικές συνθήκες της εποχής, εφόσον, ως γνωστόν, οι βάλανοι προορίζονταν κυρίως για ζωοτροφή και στην βυρσοδεψία, αν και με βάση προφορικές μαρτυρίες που ανάγονται στα μέσα του 20ου αιώνα, οι νεαροί, τρυφεροί καρποί της δρυός καταναλώνονταν σε διάφορα μέρη και όχι για οικονομικούς λόγους. Πάντως, ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει με μεγάλη υπερβολή την Κέα *ἄχλοον καὶ πλὴν τῆς βαλανηφόρου φηγοῦ πάντη ἄδενδρον*¹⁵⁵.

Κατά την Αρχαιότητα η Κέα παρήγαγε εκλεκτής ποιότητας οίνο¹⁵⁶. Τον 11ο αιώνα, ίσως διατηρούσε ακόμη κάποια φήμη, όπως φαίνεται από τα γραφόμενα του Μιχαήλ Ψελλού, αν και το σχόλιο αυτό ίσως υπόκειται στον απόηχο της

την υπερβόσκηση». *Φιλότης-Τράπεζα στοιχείων για την Ελληνική φύση*, Κωδικός τόπου GR4220011.

¹⁵⁴ Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 388.382-385: *Οὐ γάρ τοι πολυσαρκέες οὐδέ τε πίνονές εἰσιν, ἀλλ' αἰὲν λαγαροὶ κενεῶνας, γυῖα δ' ἑλαφροὶ, ὕδροπόται Ἀχιλείους κάγχχρνας ἄδδην ἔδοντες καὶ βαλάνους δρυὸς ἡδίων ἥπερ φοι[νικείους]* (...).Βλ. και παραπάνω υπ. 152.

¹⁵⁵ Χωνιάτης, Επιστολή 115.68-69 (σχ. Κολονου, 119*). Το χωρίο της επιστολής θα μπορούσε επίσης να ερμηνευθεί ως έλλειψη ενασχόλησης με την δενδροκομία και να μην αφορά την συνολική φυσική όψη της νήσου. Σε κάθε περίπτωση, τονίζεται το μέγεθος της παραγωγής. Δεν μαρτυρούνται άλλες καλλιέργειες στο έργο του Χωνιάτη. Μόνη συγκυριακή, έμμεση και μάλλον ρητορική μνεία που αναφέρεται σε γνωστό ρητορικό σχήμα, που προέρχεται από το *Θεανώ* είναι στην συκιά, στον ίσκιο της οποίας ο Χωνιάτης εμπνεύστηκε, όπως γράφει, το ποίημα (βλ. παραπάνω υπ. 151). Η αναφορά είναι μάλλον ρητορική, καθώς υποψιάζει η συνοδευόμενη αναφορά σε μία αυτοφυή κολοκύνθη, που περιπέπλεκε το δένδρο. Σε *ἔκφρασιν* του Ιωσήφ Βρυεννίου για την Νάξο (έκδ. Τωμαδάκης), στ. 84-85, όπου ανάλογο ρητορικό σχήμα, στην συκιά τυλίγεται κισσός. Συνεπώς, ο Χωνιάτης μάλλον δεν αποδίδει μία περιβαλλοντική όψη της νήσου. Πέρα από αυτά, στα νεότερα χρόνια καταγράφονται πολλές δενδρώδεις καλλιέργειες στην Κέα, καθώς επίσης και παραγωγή μετάξης, η οποία πιστοποιείται τόσο κατά την Αρχαιότητα όσο και κατά τους νεότερους χρόνους. Για την ελαιοκαλλιέργεια και άλλες δενδρώδεις καλλιέργειες βλ. Στέφας, *Κέα*, 114-119. Επιπρόσθετα, ο Ψύλλας, (*Κέα*, 288) καταγράφει σημαντική παραγωγή μετάξης στην Κέα επί βασιλείας Όθωνος Α' (1832-1862). Στοιχεία για την Βυζαντινή περίοδο δεν υπάρχουν. Ας σημειωθεί ότι παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων μαρτυρείται στην γειτονική Άνδρο από τον 11ο αιώνα. Κατά την Βενετοκρατία μαρτυρούνται εξαγωγές μετάξης από τις γειτονικές Τήνο και Κύθνο. D. Jacoby, *Silk in Mediaeval Andros*, στο *Καπετάνιος και Λόγος*, 137-142· Λαΐου, *Ανταλλαγές*, 531-532. Για την βενετική περίοδο, βλ. Slot, *Archipelagus I*, 18-19· II, 331, αρ. 24.

¹⁵⁶ Ο Ψύλλας (*Κέα* 283-285) καταγράφει πάνω από τριάντα ονομασίες ειδών αμπέλου στις αρχές του 20ου αιώνα και συγκαταλέγει τον οίνο ως το δεύτερο εξαγωγίμο προϊόν μετά τα προϊόντα του δρυοδάσους. Πρβλ. Στέφας, *Κέα*, 112-113. Σημειωτέον ότι η αναφορά του Χωνιάτη στην Επιστολή 115.69 κ.ε. (σχ. Κολονου, 119*) δεν φαίνεται να πιστοποιεί εξαγωγή κρασιού από το νησί, όπως ερμηνεύεται από τον Στέφα (*Κέα*, 112-113).

Αρχαιότητας. Σε κάθε περίπτωση, ο Μιχαήλ Ψελλός συνέταξε Κανόνα με τον οποίο ψέγει κάποιον μέθυσο μοναχό Ιάκωβο από την μονή Συγκέλλου, ο οποίος απασχολείτο με την οινοποσία εκλεκτών κρασιών, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ὁ Κεῖος¹⁵⁷. Βέβαια, την περίοδο της παραμονής του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα πιθανότατα να υπήρξε πτώση της παραγωγής, ίσως λόγω της λατινικής κατάκτησης¹⁵⁸.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για τα επίπεδα μελισσοτροφίας του νησιού, αγροτική δραστηριότητα γνωστή στην Κέα από την Αρχαιότητα¹⁵⁹. Κάποιες αποστολές μελιού και μικροποσοτήτων κηρού ως δώρο από την Αθήνα και την Κάρυστο, δεν μπορούν να είναι ενδεικτικές των επιπέδων μελισσοτροφίας στο νησί¹⁶⁰. Μεταξύ 1209-10, ο μητροπολίτης συντάσσει επιστολή προς τον ηγούμενο της μονής Καισαριανής, για να δηλώσει την επί τετραετίας εκμετάλλευση που υφίστατο ηγούμενος μονής της Κέας, ο οποίος από την φύλαξη δέκα κυψελών δεν είχε λάβει ποτέ έσοδα¹⁶¹. Η ύπαρξη τέτοιων διακανονισμών αποκαλύπτει, ως ένα βαθμό, τις διασυνδέσεις του νησιού, αν και το περιβάλλον της Κέας θα μπορούσε να συντηρήσει με ευκολία κάποιου μεγέθους εγχώρια παραγωγή.

Σύμφωνα με τις επιστολές του Χωνιάτη, η κυριότερη ενασχόληση των κατοίκων ήταν η κτηνοτροφία, αν και κάνει λόγο μόνο για άφθονα γουρούνια, που οι κάτοικοι έσφαζαν, επειδή δήθεν κατέστρεφαν τις καλλιέργειες¹⁶². Κτηνοτροφικά παράγωγα, όπως τυρί και αβγά, υπήρχαν, κατά τα γραφόμενα,

---

¹⁵⁷ Ψελλός (11ος αι.), *Κανών*, 22.180. Πρβλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 71.

¹⁵⁸ Από μνεία της Επιστολής 115.69-74 (σχ. Κολονου, 119*) φαίνεται ότι ο μητροπολίτης υπήρξε νοσταλγός καλύτερης ποιότητας οίνου, προφανώς από εκείνη που διέθετε το νησί.

¹⁵⁹ Η κτηνοτροφία, η μελισσοτροφία και η ελαιουργία ήταν γνωστές δραστηριότητες στο νησί από την Αρχαιότητα. Μενδώνη, Κείος ή Κύθνιος, 127.

¹⁶⁰ Μέλι και κερί ως δώρο φιλίας απέστειλαν ο ηγούμενος της μονής Κυνηγού των Φιλοσόφων στον Υμηττό, ο Δημήτριος Μακρεμβολίτης και ο επίσκοπος Καρύστου. Χωνιάτης, Επιστολές 120.11- 150.29- 109.20 (σχ. Κολονου, 115*-116*, 122*-123*, 136*). Για την θέση της μονής Κυνηγού των Φιλοσόφων βλ. κεφ. «Αττική», σ. 47 υπ. 107.

¹⁶¹ Χωνιάτης, Επιστολή 156.8-16 (σχ. Κολονου, 138*-139*· πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 100). Για τον μητροπολίτη Κερκύρας (από το 1219) Γεώργιο Βαρδάνη και την σχέση που ανέπτυξε με τον Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 87-93· Angold, *Church and society*, 200, 232-239.

¹⁶² Χωνιάτης, Επιστολή 102.101. Στην Επιστολή 103.63 (σχ. Κολονου, 111*-113*) αναφέρει ότι οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν για τα ζώα αντί της ονομασίας *θρέμματα* τη λέξη *κτῆματα*. Για τον συσχετισμό αυτόν, ο οποίος επιβιώνει μέχρι σήμερα στην ελληνική ύπαιθρο, βλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 278. Για το ίδιο θέμα βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 200, υπ. 3.

σε τόση αφθονία, που ο μητροπολίτης διαμαρτύρεται συχνά ότι η συνεχής κατανάλωσή τους αντενδείκνυτο για την υγεία του¹⁶³.

Ο Χωνιάτης δεν αξιολογεί την ποιότητα αυτού του τυριού. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά την Αρχαιότητα, ο Κείος ή αλλιώς *Κύθνιος* τυρός θεωρούνταν εκλεκτό έδεσμα με μεγάλη εμπορική αξία. Ονομαζόταν Κύθνιος παρ' όλο που παρασκευαζόταν στην Κέα, όχι μόνο λόγω της παράδοσης, αλλά και γιατί σχετίζεται με το φυτό κύτισος (*Cytisus decumbens*), το οποίο υπήρξε ενδημικό στην Κύθνο και αξιοποιήθηκε και στην Κέα ως ζωοτροφή, εφόσον θεωρείτο ότι συντελούσε στην αύξηση της γαλακτοπαραγωγής των ζώων και στην ποιότητα του τυρού¹⁶⁴.

Γενικές διαπιστώσεις

Αξιόλογος συγκοινωνιακός κόμβος και σταθμός ανεφοδιασμού, η Κέα κατείχε σημαντική θέση μεταξύ των Κυκλάδων νήσων. Ο Χωνιάτης στις επιστολές επισημαίνει την γεωγραφική θέση του νησιού σε σχέση με τους τοπικούς άξονες ναυσιπλοΐας και με τις κεντρικές θαλάσσιες οδούς, από και προς την πρωτεύουσα, και παρέχει σημαντικά στοιχεία για το δίκτυο της επικοινωνίας μεταξύ διαφόρων γειτονικών περιοχών.

Επιπλέον, αναφέρεται στα δυνατά ρεύματα της θαλάσσιας περιοχής της Κέας, στο στενό του Καφηρέα, καθώς και στον ασφαλέστερο κόλπο των Πεταλιών. Η ιδιαίτερη θέση της νήσου, η οποία μαστίζεται από τους βόρειους άνεμους του Αιγαίου, διαμορφώνει κλιματικές διακυμάνσεις στα πλαίσια των γενικών κλιματικών συνθηκών στις Κυκλάδες.

Ως προς το γεωφυσικό ανάγλυφο, ο Χωνιάτης επισημαίνει το ορεινό και ημιορεινό στοιχείο της περιοχής με την έντονη κατάτμηση, που έδρασε ως φυσικό οχυρωματικό τείχος προστασίας της Ιουλίδος, του μόνου οικισμού που μνημονεύεται σε χρήση κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η αμφιθεατρική

---

¹⁶³ Ο Χωνιάτης θεωρεί το τυρί και τα αβγά ως *μοχθηροτάτη τροφή* για τους γηραιότερους. Σε άλλο σημείο, καταγράφεται το τυρί ως το μόνο *προσφάγιον* που διέθεταν οι κάτοικοι. Επιστολές 115.79-80· 103.59-62 (σχ. Κολονου, 112*-113*, 119*). Η γνώμη του Χωνιάτη συμφωνεί με τα ιατρικά παραγγέλματα της εποχής. Αναλυτικότερα βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 217-218, 230.

¹⁶⁴ Μενδώνη, Κείος ή Κύθνιος, 127-138.

χωροθεσία του οικισμού με τον Άγιο Νικόλαο, παρακείμενο λιμάνι φυσικά προστατευμένο από τα θαλάσσια ρεύματα της περιοχής και με το πλεονέκτημα της ύπαρξης τρεχούμενου νερού, ανέδειξαν την Κέα σε αξιόλογο συγκοινωνιακό κόμβο, που περιλήφθηκε σε διεθνείς συνθήκες.

Το υδάτινο στοιχείο του νησιού είναι ικανό να στηρίξει ικανοποιητική αγροτική παραγωγή, κυρίως στις πλαγιές των ορέων καθώς και στην πεδιάδα των Ποισών. Από το έργο του Χωνιάτη παρέχονται μόνο ενδείξεις της αγροτικής δυναμικής του νησιού. Ο μητροπολίτης επικεντρώνεται κυρίως σε ό,τι αφορά στην κριτή και στα προϊόντα από το δάσος της βασιλικής δρυός, ένα από τα μεγαλύτερα του Κεντρικού Αιγαίου, το οποίο σήμερα βρίσκεται υπό καθεστώς προστασίας. Ο Χωνιάτης φαίνεται ότι εντυπωσιάστηκε από το μέγεθος του δρυοδάσους και σημειώνει, μάλλον υπερβολικά, ότι οι Κείοι κατανάλωναν τους καρπούς αυτούς με μεγάλη ευχαρίστηση, παρ' όλο που ως γνωστόν προορίζονταν κατεξοχήν για ζωοτροφή ή πρώτη ύλη στην βυρσοδεψία.

Τοπωνυμικές μελέτες για την Κέα, κυρίως της νεότερης εποχής, σκιαγραφούν το φυσικό περιβάλλον του νησιού, αναδεικνύουν τους υδάτινους πόρους, πιστοποιούν την πανίδα, την μελισσοκομία κ.ά., όμως από το έργο του Χωνιάτη δεν μπορούν να εξαχθούν ανάλογα στοιχεία. Στις επιστολές γίνεται λόγος για έλλειψη σιτηρών, κηπευτικών και αλιευτικών προϊόντων και μάλλον ικανοποιητικής μελισσοκομίας και αμπελοκαλλιέργειας. Ο Κεῖος οίνος, το μέλι, η παραγωγή μετάξης και η πρώτη ύλη για την βυρσοδεψία υπήρξαν εξαγωγίμα προϊόντα τόσο κατά την Αρχαιότητα όσο και κατά τους νεότερους χρόνους. Ορισμένα από αυτά, όπως ο οίνος, απέκτησαν ευρεία φήμη, που ίσως συνεχίσθηκε τουλάχιστον μέχρι την Μέση Βυζαντινή περίοδο.

Οι πολλαπλές αναφορές του Χωνιάτη στην κτηνοτροφία ως βασική ενασχόληση των κατοίκων, υπαινίσσονται συστηματική εκτροφή των ζώων και πλήρη εκμετάλλευση και αξιοποίηση των προϊόντων τους. Το ορεινό και ημιορεινό γεωφυσικό ανάγλυφο και η ύπαρξη του εκτεταμένου δρυοδάσους εξασφάλιζαν, όπως φαίνεται, επαρκή τροφή στα κοπάδια. Με βάση τις επιστολές, τα κτηνοτροφικά προϊόντα αποτέλεσαν την βάση της διατροφής, γεγονός που απασχόλησε τον μητροπολίτη σε αρκετές περιπτώσεις. Αβγά, τυρί και χοίρειο κρέας παράγονταν εύκολα και ίσως αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία

της ύπαρξης σημαντικών, πιθανόν και εμπορεύσιμων, μεγεθών μέσω της συχνής επικοινωνίας με άλλες περιοχές.

Η έλλειψη εκτεταμένης αλιείας αποδόθηκε στην εκτενή ενασχόληση του πληθυσμού με την κτηνοτροφία. Άλλοι λόγοι αποσιωπώνται. Η κτηνοτροφία φαίνεται ότι υπήρξε η ασφαλέστερη και αποδοτικότερη ενασχόληση ως αξιοποίηση της φυσικής δομής της νήσου, ενώ ο βαθμός υπερβολής του Χωνιάτη στις σχετικές δηλώσεις πρέπει να θεωρηθεί δεδομένος.

Από τα παραπάνω, καθίσταται εμφανές ότι η Κέα υπήρξε οξυδερκής επιλογή ως τόπος αυτοεξορίας του γηραιού μητροπολίτη. Μη αποκομμένη από τα τοπικά και διεθνή δίκτυα επικοινωνίας, απαλλαγμένη τα πρώτα χρόνια από τους Λατίνους και με σχετικά ικανοποιητική παραγωγή η Κέα εξυπηρέτησε πλήρως την πρόθεση του Μιχαήλ Χωνιάτη να παραμείνει κοντά στην πρότερη θέση του και να διατηρήσει την εποπτεία της μητρόπολης Αθηνών.

3. Εύριπος (ca. 1185/87)

Η πόλη του Ευρίπου (Χαλκίς)¹⁶⁵ βρίσκεται σχεδόν στο μέσον της δυτικής ακτής της νήσου Εύβοιας, απέναντι από τις νότιες ακτές της Βοιωτίας. Η Εύβοια εκτείνεται κατά μήκος της ηπειρωτικής παραλιακής ζώνης της Φθιώτιδας και της Βοιωτίας μέχρι τις ΒΑ ακτές της Αττικής, από τις οποίες διαχωρίζεται από τον θαλάσσιο χώρο του Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου¹⁶⁶. Ο Ευθύμιος Τορνίκης χαρακτηρίζει την Χαλκίδα *έγγωνιάζουσα*¹⁶⁷, επειδή στο σημείο αυτό ο βραχίονας της χερσονήσου εκτείνεται σχεδόν μέχρι την απέναντι ηπειρωτική

---

¹⁶⁵ Εύριπος ή *Έγριπος* και μετά το 1205 Negroponte ή Nigropont. Α. Γ. Σαββίδης, Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ΄ - αρχές του ΙΓ΄ αι. μ.Χ., *AEM* 24 (1981-2), 314.

¹⁶⁶ Αναλυτικά βλ. Koder, *Negroponte*, 37-39, 65-66. Η επιμήκης μορφή της Εύβοιας της προσέδωσε από την Αρχαιότητα την ονομασία *Μάκρη*. βλ. ενδεικτικά Ευστάθιος, *Παρεκβολαί*, 520.2-6.

¹⁶⁷ Τορνίκης Ευθ., Επιστολή 69.101-102 (έκδ. - σχ. Κολονου 53-65). Ο Ευθύμιος Τορνίκης, γιός του Δημητρίου Τορνίκη και αδελφός του *λογοθέτου* Κωνσταντίνου. Αναλυτικότερα για το πρόσωπο αυτό με εκτενή βιβλιογραφία καθώς και για την σχέση του με τον Χωνιάτη μέσω της αλληλογραφίας τους βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 126-131 και υπ. 291.

χώρα της Βοιωτίας, με την οποία συνδεόταν με ξύλινη γέφυρα από την Αρχαιότητα¹⁶⁸.

Η θέση αυτή προσέδωσε στην πόλη νησιάζουσα όψη, σύμφωνα με χαρακτηρισμό του Μιχαήλ Χωνιάτη, εφόσον ο Εύριπος σχεδόν *δορυφορείται παρά γῆς καὶ θαλάττης*¹⁶⁹. Τα νερά του Βόρειου Ευβοϊκού φθάνουν ανεμπόδιστα στο βόρειο λιμάνι της περιοχής, όμως τα θαλάσσια ρεύματα του Νότιου Ευβοϊκού, πριν φθάσουν στον πορθμό του Ευρίπου, διέρχονται πρώτα από τον κλειστό διάυλο της Αυλίδας. Το πέρασμα αυτό φαίνεται ότι έδωσε παραπλήσια ονομασία στις θάλασσες της περιοχής ως *παλιρρόθιος πορθμός τῆς Αὐλίδος*¹⁷⁰.

Το φαινόμενο της παλιρροϊκής κίνησης των υδάτων στον πορθμό του Ευρίπου υπήρξε αντικείμενο παρατήρησης και θαυμασμού και αποτέλεσε αφορμή για την σύνθεση αλληγορικών και ρητορικών εκφράσεων, που διατηρήθηκαν καθ' όλη την διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Άλλωστε, ο *Εύριπος*, όπως ονομάζεται αλλιώς η παλίρροια, συνδέθηκε μεταφορικά με κάθε είδους απότομη και ραγδαία μεταβολή και καταγράφηκε ως σύμβολο του ευμετάβλητου της τύχης ή της μοίρας, του άστατου νου, της ιδιοτροπίας και γενικά της έλλειψης σταθερότητας¹⁷¹.

Πρόκειται για μοναδικό περιβαλλοντικό φαινόμενο. Η συνεχής κίνηση των υδάτων αλλάζει φορά κάθε έξι ώρες, προς Βορρά ή προς Νότο. Για 20 με 23 ημέρες, από την Νέα Σελήνη μέχρι την Πανσέληνο, διατηρείται κανονικότητα στις εναλλαγές αυτές. Κατά τον σχηματισμό τετραγώνου μεταξύ της σελήνης και του ηλίου (θέση 90°), εξαιτίας της εντονότερης βαρυτικής έλξης η στρέψη

---

¹⁶⁸ Γύρω στο 1195, ο Χωνιάτης στο *Προσφώνημα εἰς Καματηρόν* (Χωνιάτης, έκδ. Λάμπρος, σ. 315.29-316.1) μνημονεύει την ξύλινη γέφυρα, που οχυρώθηκε την περίοδο της Λατινοκρατίας. Βλ. Α. Παντελίδου-Αλεξιάδου – Σ. Μαμαλούκος, Το φρούριο της γέφυρας του Ευρίπου, στο *Βενετία – Εύβοια, Από τον Εγριπο στο Νεγροπόντε, Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, επιμ. Χ. Α. Μαλτέζου – Χ. Ε. Παπακώστα, Βενετία - Αθήνα 2006, 293-318· Koder, *Negroponte*, 76-79. Η ξύλινη γέφυρα μνημονεύεται από την Αρχαιότητα. Βλ. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 1, 429. 24-26 (σημειωτέον ότι τα σχόλια του Ευσταθίου βασίζονται στον Στράβωνα, αλλά αποτυπώνουν εντυπώσεις της εποχής του. Hunger, *Literatur* 2, 63-64 /*Λογοτεχνία Α'*, 365-366). Για την χρονολόγηση της ομιλίας βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 30.

¹⁶⁹ Βλ. ομιλία του Χωνιάτη στην πόλη. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 181.16-21. Για το κείμενο της ομιλίας βλ. παρακάτω σ. 66, υπ. 187.

¹⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά το *Προσφώνημα εἰς Καματηρόν*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 316.1-4· Χωνιάτης Νικ., *Χρονικὴ διήγησις*, 427.36-37· Κυδώνης, *Επιστολή*, 282.37-38· 387.18-19. Για άλλες ονομασίες της Αυλίδος βλ. Koder, *Negroponte*, 106.

¹⁷¹ Βλ. ενδεικτικά σε *Σούδα*, Α. 2536.3. Πρβλ. Δημητράκος, *Λεξικόν* 6, 3103.

των υδάτων γίνεται ακανόνιστη¹⁷². Η ερμηνεία του φαινομένου είχε δοθεί με σχετική ακρίβεια από την Αρχαιότητα. Ο συσχετισμός της παλίρροιας με την κίνηση των πλανητών και η σύζευξη των αντιθετικών ρευμάτων στον στενό δίαυλο του Ευρίπου ήταν γνωστά θέματα στους λόγιους βυζαντινούς κύκλους¹⁷³.

Το σημείο αυτό υπήρξε επικίνδυνο για τα διερχόμενα σκάφη, εφόσον η συστροφή των υδάτων προκαλεί δίνες, που παρέσυραν τα πλοία. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης χαρακτηρίζει το σημείο *χάσμα τῶν πονηρῶν*¹⁷⁴, ενώ σε άλλη περίπτωση επισημαίνει την επικινδυνότητα της διάβασης του καναλιού, που συγκρίνει με την διάβαση του ανοιχτού πελάγους¹⁷⁵.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν ο φόβος που ανέπτυξε ο διάκονος Ευθύμιος Τορνίκης για τα θαλάσσια ταξίδια οφειλόταν σε προηγούμενη σχετική εμπειρία από το λιμάνι του Ευρίπου, τόπου καταγωγής του, από όπου, όπως χαρακτηριστικά γράφει, *ναυαγεῖν ἔδοκοῦμεν ἐν μέσῳ λιμένι*¹⁷⁶, επειδή στο σημείο εκείνο υπάρχει χάσμα στο κείμενο. Πάντως, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης,

---

¹⁷² Το φαινόμενο οφείλεται στην κίνηση του θαλάσσιου ρεύματος από το Αιγαίο προς τον Βόρειο και Νότιο Ευβοϊκό κόλπο. Το ρεύμα από τον Βόρειο Ευβοϊκό στο ύψος του Μαλιακού κόλπου, λόγω της απότομης στροφής από τον δίαυλο των Ωρεών μέχρι τον δίαυλο της Κνήνιδας, καθυστερεί να φτάσει στο σημείο του πορθμού του Ευρίπου κατά μία ώρα και 15 λεπτά, σε σχέση με το ρεύμα του Νότιου Ευβοϊκού, που διέρχεται ανεμπόδιστα από τον ανοιχτό κόλπο των Πεταλιών. Έτσι, τα νερά του Νότιου Ευβοϊκού συνωστίζονται στο σημείο του πορθμού της Χαλκίδας, ενώ, έξι ώρες αργότερα, η δυναμική αυτή αντιστρέφεται και επικρατούν οι υδάτινοι όγκοι από τον Βόρειο Ευβοϊκό. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς καταγράφουν επτά συστροφές των υδάτων ανά μέρα. Βλ. ενδεικτικά Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 2, 16.16-22· Του Ἰδίου, *Παρεκβολαί*, 473. 8-9. Αναλυτικά για το φαινόμενο βλ. Σ. Ν. Λεοντάρης, *Εισαγωγή στην Ωκεανογραφία*, Αθήνα 1995, 132-153. Για την ερμηνεία της θέσης τετραγώνου βλ. κεφ. «Στρυμόνας» σ. 123, υπ. 417.

¹⁷³ Ενδεικτικές είναι οι αναφορές του Μιχαήλ Χωνιάτη, όπως και του Νικηφόρου Γρηγορά. Βλ. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 181.26 – σ. 182.2· Γρηγοράς, *Επιστολή* 69.98-111. Αναλυτικά η περιγραφή του φαινομένου στον Μιχαήλ Ψελλό (11ος αι.), *Αποκρίσεις*, 171. 1-11.

¹⁷⁴ Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 186.2-4.

¹⁷⁵ Βλ. το *Προσφώνημα εἰς Καματηρόν*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 315.29 - σ. 316.3.

¹⁷⁶ Τορνίκης Ευθ., *Επιστολή*, στ. 145-153 (έκδ. - σχ. Κολονου, 53-65): *οἶδε πάντως ἡ σὴ ἀγιότης, ὅτι τὴν θάλασσαν δειλαίνομαι, ὁπότε συμπλεῦσαι ταύτῃ τοῦ Εὐβοιωτικοῦ λιμένος, εἰς ὅρεξιν ... [...]ονι[.] προεθυμήθην, ὁπότε καὶ ναυαγεῖν ἔδοκοῦμεν ἐν μέσῳ λιμένι καὶ τὰ πολλὰ κινδυνεύειν ἐφантаζόμεθα· καὶ ταῦτα μὴδὲ τῆς πρώτης κώπης οὕπῳ τυψάσης τὴν θάλασσαν· οὐχ' ἦττον δὲ τούτων καὶ τὰς κατὰ θάλασσαν Σκύλας τε καὶ Χαρύβδεις, Κίκονάς τε καὶ Λαιστρυγόνας καὶ θαλαττίους τινὰς δαίμονας, πᾶν εἴ τι θαλάττιον αἰμοχαρές τε καὶ ληστρικόν, ὧν πλείη μὲν γαίῃ, πλείη δὲ θάλασσα.*

υιοθετώντας τις κρίσεις του Στράβωνα στον υπομνηματισμό των ομηρικών έργων, θεώρησε τέτοιες περιοχές συνώνυμες με την ομηρική *Χάρυβδιν*¹⁷⁷.

Πέρα από αυτά, η γεωγραφική θέση του Ευρίπου, ως διαύλου επικοινωνίας των παράκτιων οδών του Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, συνέδεσε την πόλη με τα τοπικά εμπορικά δίκτυα του δυτικού Αιγαίου, καθώς και με τους χερσαίους δρόμους του ανατολικού τμήματος της Βαλκανικής, από και προς την Θεσσαλονίκη και την Μακεδονία¹⁷⁸. Ήδη από τον 10ο αιώνα, ως κυριότερο λιμάνι εξαγωγής των προϊόντων της Βοιωτίας¹⁷⁹, ο Εύριπος, προσέλκυσε το εμπορικό ενδιαφέρον της Βενετίας¹⁸⁰. Το 1082, οι Βενετοί απέσπασαν επίσημα εμπορικά προνόμια στην περιοχή. Το 1147, οι Νορμανδικές επιθέσεις στην Βοιωτία επεκτάθηκαν και στον Εύριπο¹⁸¹, όμως η πόλη μάλλον ανέκαμψε γρήγορα, όπως φαίνεται από την μαρτυρία του Βενιαμίν Τουδέλης, ο οποίος, το 1160, μνημονεύει μεγάλο πληθυσμό και έντονο το Εβραϊκό στοιχείο¹⁸².

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1171, ο ανταγωνισμός του Βυζαντίου με την Γαληνοτάτη οδήγησε εκ νέου σε πολιορκία της πόλης για σύντομο χρονικό διάστημα¹⁸³. Οι Βενετοί δεν διετίθεντο να διακόψουν εύκολα τους δεσμούς με την περιοχή. Το 1187, ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε στην Βενετία νέες εμπορικές ατέλειες, που συμπεριελάμβαναν τον Εύριπο, και, το 1198, με νέο *χρυσόβουλλον* η δικαιοδοσία των Βενετών επεκτάθηκε και στην Κάρυστο¹⁸⁴.

---

¹⁷⁷ Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 2. 16. 13-15.

¹⁷⁸ Για την θέση του Ευρίπου στους θαλάσσιους οδικούς άξονες βλ. Magdalino, *Manuel I*, 144-145/ *Μανουήλ Α΄*, 244. Βλ. και παρακάτω σ. 69, υπ. 198.

¹⁷⁹ Το κείμενο του *χρυσόβουλλου* που παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός σώζεται μόνο στην λατινική μορφή. Βλ. *TTh*, I, 43-54, 95-98, 113-124. Πρβλ. διορθώσεις και παρατηρήσεις του D. Jacoby, *Italian privileges and trade in Byzantium before the Fourth Crusade: a reconsideration*, *Anuario de estudios medievales* 24 (1994) 349-356 [= *Trade, commodities and shipping in the Mediterranean* [Variorum Collected Studies], Great Britain - USA 1997, II].

¹⁸⁰ Για την οικονομική ανάπτυξη της Θήβας και το ενδιαφέρον των Βενετών από τον 10ο αιώνα βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 158-159.

¹⁸¹ Ενδεικτικά βλ. E. Vranoussi, *A propos des operations des Normands dans la Mer Egée*, *Βυζ* 8 (1976) 209.

¹⁸² *Benjamin de Tudela*, 17. Πρβλ. Jacoby, *La consolidation*, 152· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Γ΄1, 357. Για τον Εβραϊκό πληθυσμό βλ. M. Georgopoulou, *Venice's Mediterranean colonies, architecture and urbanism*, Cambridge 2001, 192-202, 246-248.

¹⁸³ Για την πολιορκία του Ευρίπου από τους Βενετούς σε Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, 172 κ.ε. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Γ΄1, 142.

¹⁸⁴ *TTh*, I, 246-278. Jacoby, *La consolidation*, 152 κ.ε.· Malamut, *Les îles* 1, 96-97, 101-102, 121.

Σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική και πληθυσμιακή κατάσταση της πόλης του Ευρίπου κατά την αμέσως προηγούμενη του 1204 εποχή προέρχονται κυρίως από το έργο του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Με βάση τα στοιχεία αυτά, παρουσιάζεται η εικόνα ανθηρής οικονομίας και η ύπαρξη ικανού ανθρώπινου δυναμικού κατά τις παραμονές της Λατινικής κατάληψης.

Τόσο το βόρειο όσο και το νότιο λιμάνι της πόλης χρησιμοποιούνταν ως εμπορικοί ναύσταθμοι¹⁸⁵. Ο Χωνιάτης με εγκωμιαστικό ύφος χαρακτηρίζει τον Εύριπο *χορηγόν έμπορίας κερδαλεόφρονον* και όχι μόνο λόγω της γειτνίασης με τις αγροτικές περιοχές της Βοιωτίας και την Αττική. Η θαλάσσια περιοχή του Ευρίπου, στην σύζευξη του Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, πέρα από συγκοινωνιακός σταθμός, υπήρξε και γνωστός αλιευτικός τόπος¹⁸⁶.

Ο μητροπολίτης Αθηνών, που επισκέφθηκε την πόλη μεταξύ 1185-87, διασώζει γενικές πληροφορίες για τον πληθυσμό στο *κάστρον* του Ευρίπου. Στην ομιλία, που εκφώνησε εκεί, δείχνει εντυπωσιασμένος από *τὸ πολυπληθές, τὸ πολυάνθρωπον, τὴν ὁμοψυχίαν καὶ σύμπνοιαν*, που κατέστησαν την πόλη *μελιχρὰν πολιτείαν*. Κατά τα λεγόμενα, η γεωγραφική θέση της πόλης και η οικονομική ευμάρεια της περιοχής υπήρξαν απότοκα της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης των πολιτών και αποτέλεσαν την βάση της οικονομικής ανάπτυξης¹⁸⁷.

---

¹⁸⁵ Τριανταφυλλόπουλος, Χαλκίδα, 191.

¹⁸⁶ Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 181.22-23 και Χωνιάτης, Επιστολή 135.9-12 (σχ. Κολονου, 129*). Για τον συγκοινωνιακό σταθμό και για τα πλοία που ὀργωναν τις θάλασσες αυτές βλ. κεφ. «Κέα», σ. 53 και «Αττική» σ. 34, υπ. 52. Επιπλέον, η ονομασία της αθερίνας ως *χαλκίς*, ίσως συνδέεται με αλιεύματα της περιοχής από την Αρχαιότητα. Πρβλ. ενδεικτικά Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 1, 137. 5-9. Του Ἰδίου, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, 2, 292. 31. Dalby, *Feasts*, 72, 127. Τα αλιεύματα της περιοχής βλ. Σ. Κ. Καλλίας, *Ἡ Χαλκίς ὑπὸ φυσικὴν καὶ ἱατρικὴν ἄποψιν*, Ἀθῆναι 1896 (ανατ. Χαλκίς 1997), 73-74. Τ. Ζάππας, Αλιευτικό χρονικό του Ευβοϊκού, *ΑΕΜ* 14 (1968) 10-15.

¹⁸⁷ Η επισκοπή Ευρίπου ανήκε στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Αθηνών. Μεταξύ 1185-95 με αφορμή επίσκεψη στην πόλη, για την διευθέτηση οικονομικών διαφορών της Εκκλησίας, ο Μιχαήλ Χωνιάτης εκφώνησε λόγο, όπου υπαινίσσεται ὅψεις της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης και παραθέτει στοιχεία της οικονομικής δυνατότητας της περιοχής. Βλ. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 182.7-12, σ. 184.1-17, σ. 185.12-15, 19-23. Για το κάστρο του Ευρίπου βλ. Koder, *Negroponte*, 133-138. Τριανταφυλλόπουλος, Χαλκίδα, 185 κ.ε. Η χρονολόγηση της ομιλίας σε Κολοβού, *Χωνιάτης*, 28. Πρβλ. τον εκδότη του έργου του Χωνιάτη Σπ. Λάμπρο. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), τ. Β', 474. Τους λόγους της επίσκεψης του Μιχαήλ στην επισκοπή Ευρίπου πληροφορούμαστε κυρίως από τις επιστολές του προς τον Ευθύμιο Μαλάκη (Επιστολές 19- 20). Για τους λόγους της ρήξης βλ. τα σχόλια του εκδότη των επιστολών του

Ως προς τα φυσικά πλεονεκτήματα της περιοχής, ο Χωνιάτης αποδίδει τους χαρακτηρισμούς: *εύδρότατη, πολυθρέμμων, ἀμπελόεσσα, ἀγαθή κουροτρόφος και κάρπιμος*. Μάλιστα, με αίσθημα δικαίου και ρητορικής αδειάς, συμβουλεύει τους κατοίκους να μην περιπέσουν σε *ὑβριν* λόγω της *ἀφθονίας τῶν ἐπιτηδείων*, αλλά να επιδείξουν αυτοσυγκράτηση¹⁸⁸.

Οι επιστολές παρέχουν μόνο γενικόλογα στοιχεία για τις αγροτικές καλλιέργειες της Χαλκίδας και κατ' επέκταση της Εύβοιας. Στα *ώραϊα κάρπιμα* της νήσου αναφέρθηκε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, σε ευχαριστήρια επιστολή προς τον Ευριπιώτη Ιωάννη Καλοκαιρό, ο οποίος προηγουμένως του είχε αποστείλει κρασί, ελιές, οξωτούς ιχθύες και *κίτρα* παρασκευασμένα με μέλι¹⁸⁹.

Από γεωφυσική άποψη, η πόλη βρίσκεται στο μέσον μεταξύ δύο εύφορων πεδινών περιοχών, της πεδιάδας των Ψαχνών και του Ληλαντίου πεδίου, που εξυπηρετούνταν από το βόρειο και το νότιο λιμάνι της¹⁹⁰. Σε αυτά τα πεδινά μέρη, που υδροδοτούνται επαρκώς¹⁹¹, η παραγωγή πρέπει να επικεντρώθηκε στα σιτηρά. Σε επιστολή προς τον *ὑπομνηματογράφον και χαρτοφύλακαν* στην

Μαλάκη Μπόνη. Μαλάκης, Επιστολή, 14-16. Το ίδιο θέμα αναλύεται και από τον Γ. Δ. Α. Χατζηκώστα, *Η Χαλκίς κατά τον 12ο αιώνα* (βάσει της μαρτυρίας Μιχαήλ Ακομινάτου), *ΑΕΜ* 6 (1959) 184 κ.ε.

¹⁸⁸ Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 180.18 – σ. 181.8, σ. 182.24-29.

¹⁸⁹ Ευστάθιος, Επιστολή 32.4-10, 20-28 (σχ. Κολονου, 146*-147*). Ο Φ. Κουκουλές (*Λαογραφικά Α'*, 200) θεωρεί ότι πρόκειται για γλυκά του κουταλιού. Κατά την Αρχαιότητα, υπήρξαν ονομαστά τα καρύδια και τα κάστανα από τα δάση της βόρειας και κεντρικής Εύβοιας. Η κοινή ονομασία *Εύβοϊκόν κάστανον* υπήρξε δηλωτική της φημισμένης αυτής παραγωγής. *Μέγα Έτυμολογικόν*, 388. 56-58. Πρβλ. Dalby, *Feasts*, 81, 127· Κουκουλές, *Στο Ίδιο*, 210. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ονομασία *κίτριον* αποδίδει διάφορα γένη εσπεριδοειδών. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 94 κ.ε.

¹⁹⁰ Μάλιστα, τον 11ο ή 12ο αιώνα, η εκκλησία της Αγίας Τριάδος των Ψαχνών επενδύθηκε με ορθομαρμάρωση, ενώ η εγκαταλελειμμένη μονή του Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτου στα ΒΔ της περιοχής επανεμφανίζεται στις πηγές στα τέλη του 12ου αιώνα. Τέτοια στοιχεία είναι ενδεικτικά της οικονομικής και πληθυσμιακής κατάστασης της περιοχής. Malamut, *Les îles* 1, 221-227. Koder, *Negroponte*, 100-102. Η περιοχή υδροδοτείται επαρκώς από τις ποτάμιες οδούς της Αρέθουσας. Για το ζήτημα της υποβάθμισης της περιοχής σήμερα βλ. Α. Αν. Καραπασχαλίδου, *Η θρυλική Αρέθουσα*, Χαλκίδα 2007.

¹⁹¹ Τα νερά από τα μεγάλα όρη της κεντρικής Εύβοιας (Κανδήλιο, Πυξαριάς, Δίρφος, Ξεροβούνι, Όλυμπος κ.ά.) υδροδοτούν ικανοποιητικά τις πεδιάδες του νησιού, οι οποίες περιορίζονται στο δυτικό παραλιακό τμήμα της νήσου και τροφοδότησαν επαρκώς το κάστρο του Ευρίπου. Σχετικά με την ύδρευση του Ευρίπου, ανασκαφικές έρευνες στο κάστρο και την γύρω περιοχή αποκάλυψαν φρεάτια, στέρνες και υδραγωγείο, που βρίσκονταν σε χρήση από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Το θέμα της ύδρευσης της πόλης αναλύεται διεξοδικά από τον Koder, *Negroponte*, 88 κ.ε. Άλλοι μελετητές τοποθετούν την κατασκευή του έργου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, με βάση την έλλειψη μαρτυριών για ένα τόσο μεγάλο έργο στις πηγές. Το θέμα αυτό σε Τριανταφυλλόπουλος, Χαλκίδα, 189.

Αθήνα Γεώργιο Βαρδάνη, ο οποίος τότε βρισκόταν στην Κάρυστο, ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει τα κοίλα, δηλαδή τις πεδιάδες του νησιού, ως «πυρφόρα»¹⁹², χώροι όπου παράγονταν σιτηρά και άλλα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα¹⁹³. Αλλού ο Χωνιάτης μνημονεύει και τον Ευβοϊκό *άνθοσμίαν*, οίνο τον οποίο τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο με τον εκλεκτό *Χῖον καὶ τὸν Ῥόδιον*¹⁹⁴.

Μετά την Λατινική κατάκτηση και την οριστική κατανομή των εδαφών, η Εύβοια διαιρέθηκε σε τρεις φεουδαρχικούς κλήρους και τέθηκε υπό την διοίκηση Λομβαρδών τριτημορίων (*terzieri*)¹⁹⁵. Το λιμάνι του Ευρίπου ως βασικός βενετικός ναύσταθμος απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη εμπορική σημασία, ως βάση ανεφοδιασμού των βενετικών πλοίων, που κινούνταν πλέον μέσω της Μεθώνης και Κορώνης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα του Βορρά και την Μαύρη θάλασσα¹⁹⁶.

Η θέση και η εμπορικότητα της περιοχής ευνόησαν γενικά την συγκέντρωση του πληθυσμού, η οποία διατηρήθηκε και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας, με διαφορετική, βέβαια, πληθυσμιακή σύνθεση και πιο έντονο

---

¹⁹² Η επιστολή συντάχθηκε με αφορμή ανεμοφθορία στην Κάρυστο. Χωνιάτης, Επιστολή 111.111-112 (σχ. Κολονου, 117*-118*): *Ἐνθεν τοι τὰ μὲν περὶ ἡμᾶς κοῖλα τῆς Εὐβοίας κοιλὰς ἄλλη κλαυθμῶνος ἄδεται, αἱ δὲ πυροφόροι πεδιάδες πεδίον ἀφανισμοῦ*. Χωνιάτης, (έκδ. Λάμπρος), σ. 362.30. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 160 κ.ε.

¹⁹³ Ως τοπικά προϊόντα της Εύβοιας κατά την Βενετική περίοδο μνημονεύονται σιτηρά, ξυλεία, δέρματα, βαλανίδια, κερύ και σε μικρές ποσότητες βαμβάκι. Ως προς το διαμετακομιστικό εμπόριο, γίνεται λόγος για μεταφορές σταφίδας από την Αττική, αλατιού από τον Παγασητικό, σιτηρών από την Θεσσαλία, μετάξης από την Θήβα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταξουργία είχε αναπτυχθεί στην Εύβοια, όπως και την Άνδρο, πριν το 1204. Πρβλ. Jacoby, Silk, 460-462, 480, 495-496· Γερολυμάτου, *Αγορές*, 160· Λαΐου, *Ανταλλαγές*, 531-532. Για την παραγωγή κατά την Βενετική περίοδο βλ. αναλυτικά Ν. Γ. Μοσχονάς, *Εύριπος, κέντρο βενετικού εμπορίου, στο Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, 164-165. Γενικά για τα διακινούμενα προϊόντα από τις κτήσεις της Βενετίας προς τον ελληνικό χώρο βλ. Χ. Γάσπαρης, *Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων, στο Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, 255, 259.

¹⁹⁴ Χωνιάτης, Επιστολές 154.36· 50.62-63 (σχ. Κολονου, 119*-120*, 137*-138*). Για τον ευβοϊκό οίνο βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 266-267. Κατά τον 17ο και 19ο αιώνα, ο οίνος υπήρξε βασικό εξαγωγίμο είδος της Εύβοιας. Φ. Παπαθανασίου-Σπύρου, *Η κοινωνία και οικονομία της Χαλκίδας μέσα από τις αφηγήσεις των ταξιδιωτών (1630-1815), στο Πόλη της Χαλκίδας*, 259-260.

¹⁹⁵ *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, 217-222. Πρβλ. Γάσπαρης, *Η Βενετική κυριαρχία*, 141-142. Για την κατάληψη της περιοχής μετά την άλωση βλ. Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, 610 κ.ε.

¹⁹⁶ Αβραμέα, *Επικοινωνίες*, 156· Μ. Σ. Κορδώσης, *Συμβολή στην Ιστορία και Τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 159], Αθήνα 1981, 50-53. Η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με τις Ιταλικές πόλεις, μέσω του Ευρίπου, διαφαίνεται σε επιστολή του 14ου αιώνα κάποιου κατά τα άλλα αγνώστου σε εμάς προσώπου *ἐκ τῆς τάξεως τῶν κηρύκων*, όπως αυτοπαρουσιάζεται, ονόματι Σίμων (1), Επιστολή, σ. 121-122.

το δυτικό στοιχείο¹⁹⁷. Όπως φαίνεται από την διακίνηση των επιστολών του μητροπολίτη, η αξιολογή εγχώρια ναυτιλία της πόλης, τουλάχιστον ως συγκοινωνιακό μέσο, διατηρήθηκε ως ένα βαθμό¹⁹⁸.

Μετά τα γεγονότα του 1204, οι επιστολές του Χωνιάτη επικεντρώθηκαν κυρίως στις σχέσεις μεταξύ της νέας διοίκησης και των Βυζαντινών εκκλησιαστικών και λόγιων κύκλων της πόλης και σκιαγραφούν τις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στον χώρο. Παρ' όλο που το καθεστώς των Ελλήνων κατοίκων της Εύβοιας παρέμεινε τελικά όπως και κατά την Βυζαντινή εποχή¹⁹⁹, η λατινική κατοχή ανάγκασε πολλούς αρχικά να διαφύγουν σε ασφαλέστερες περιοχές. Οι μετακινήσεις πληθυσμών εξαιτίας της σχέσης με τους Λατίνους, καθώς και το κλίμα φόβου και ανασφάλειας, υπήρξαν θέματα που θίχτηκαν και στις επιστολές του Χωνιάτη²⁰⁰. Βέβαια, μετά τα πρώτα χρόνια

---

¹⁹⁷ Η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων αποτελεί, ως γνωστόν, αποτέλεσμα του έμψυχου δυναμικού της. Για το μέγεθος και την σύνθεση του πληθυσμού βλ. Malamut, *Les îles* 1, 155, 173-174, 271, για την κατάσταση του πληθυσμού στα νησιά από τον 10ο μέχρι τον 12ο αι., σ. 178-179.

¹⁹⁸ Η μνεία του Χωνιάτη σε επιστολή από την Κέα ότι Χαλκιδικό πλοιάριο μετέφερε την αλληλογραφία του επιβεβαιώνει το γεγονός αυτό. Χωνιάτης, Επιστολή 108.36 (σχ. Κολονου, 115*). Για το δίκτυο της αλληλογραφίας του προς πόλεις της Εύβοιας και την Θήβα βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 185-186, 198-200. Πρβλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μορφές επικοινωνίας, 310-317· Koder, Νησιωτική επικοινωνία, 446· Malamut, *Les îles* 2, 536-561. Για μονεμβασιώτικα πλοία που δρούσαν στην περιοχή βλ. K.-P. Matschke, Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνας) στο *Οικονομική Ιστορία Β'*, 589.

¹⁹⁹ *TTh*, 2, 180-184. Πρβλ. Γάσπαρης, Η Βενετική κυριαρχία, 127-130, 148-150· Α. Πανοπούλου, Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση, στο *Venetiae quasi alterum Byzantium*, 288-297.

²⁰⁰ Ενδεικτικά βλ. Χωνιάτης, Επιστολή 100.204-208 (σχ. Κολονου, 109*-110*). Παρ' όλ' αυτά, κάποιοι λόγιοι παρέμειναν στην πόλη, αν και ορισμένοι ήρθαν σε ρήξη με την νέα διοίκηση και αναγκάστηκαν να μετοικήσουν. Από τις επιστολές του Χωνιάτη φαίνεται ότι αυτό συνέβη στον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο, τον θεματικό άρχοντα Χαλκούτζη και τον άγνωστο γενικά, όμως σύγχρονο του Χωνιάτη, Ιωάννη Καλοκαιρό. Ο Θεόδωρος, ωστόσο, τελικά επανήλθε στη θέση του, αφού προσέφερε υπακοή στην αποστολική Έδρα της Ρώμης (Χωνιάτης, Επιστολές 136.24-30· 154.5 κ.ε. σχ. Κολονου, 129*-130*, 137*-140*. πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 98, 154. Βλ. και παρακάτω υπ. 201). Σύμφωνα με την σύγχρονη έρευνα, το γαιοκτητικό σύστημα που επέβαλε η Βενετία δεν επηρέασε καθοριστικά τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της υπαίθρου. Διαπιστώνεται πάντως ότι άλλοι έκριναν «καλὸν τὸ ζῆν καὶ μὴ φαίνεσθαι» στην Χαλκίδα της εποχής των Λατίνων, όπως ομολογεί για τον εαυτό του ο Ευθύμιος Τορνίκης, ο οποίος μάλλον είχε αναπτύξει δράση κατά των Λατίνων και για το λόγο αυτόν παρέμεινε στην Χαλκίδα (βλ. Χωνιάτης, Επιστολή 102.9 κ.ε., σχ. Κολονου, 111*-112*. πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 127-131)· Τορνίκης Ευθ., Επιστολή στ. 69, 92-96, 101-70.106 (έκδ. - σχ. Κολονου, 53-65)]. Μ. Φώσκολος, Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας, στο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, 345. Αναλυτικά για την κατάσταση της ιδιοκτησίας μετά την βενετική κατάληψη βλ. Γάσπαρης, Η Βενετική κυριαρχία, 137. Για

της λατινικής κατάκτησης το ενδιαφέρον των κοσμικών και εκκλησιαστικών ανδρών για την πόλη αναζωπυρώθηκε και αρκετοί επέλεξαν να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους²⁰¹.

Πάντως, η γενική οικονομική δυνατότητα της πόλης και μετά την λατινική κατάληψη υπήρξε ακμαία και φαίνεται ότι επέτρεψε αξιόλογη πολιτιστική ανάπτυξη. Την πτυχή αυτή αποκαλύπτει επιστολή του Ιωάννη Αποκαύκου. Το 1218, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου έγραψε προς τον επίσκοπο Βονδίτζης (Βόνιτσας) Νικόλαο με το αίτημα να μεταβεί στην Ναύπακτο κάποιος «ονομαστός» ζωγράφος Νικόλαος με καταγωγή από τον Εύριπο για την ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού της πόλης²⁰². Η αναφορά θα μπορούσε να είναι ενδεικτική της αξιοποίησης του έργου των τοπικών καλλιτεχνικών εργαστηρίων της πόλης. Εάν συμβαίνει αυτό, τότε υπογραμμίζεται αναμφισβήτητα μία όψη της οικονομικής και πολιτιστικής πραγματικότητας του Ευρίπου τουλάχιστον κατά τις παραμονές της λατινικής κατάκτησης, πολύ πιθανό και στη συνέχεια.

την αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού στην Λατινική κατάκτηση βλ. D. M. Nicol, Refugees, Mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade, στο *ACIÉB XV, Athènes - Septembre 1976*, 4. *Histoire. Communications*, Athènes 1980, 11-29 [= *Studies in Late Byzantine History and Prosopography* [VR], London, 1986, IV]. Για τις μορφές αντίστασης του πληθυσμού βλ. Χ. Γάσπαρης, Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204, στο *Τέταρτη Σταυροφορία*, 271-272.

²⁰¹ Σε επιστολή μετά το 1208 προς τον Ιωάννη Καλοκαιρό, που καταγόταν από τον Εύριπο, ο Χωνιάτης με σκωπτικό ύφος αναρωτιέται για τους λόγους που τον οδήγησαν να εγκαταλείψει την Κέα και να καταφύγει στην Χαλκίδα (Επιστολή 135). Σε άλλες σχολιάζει την απόφαση του Ευθύμιου Τορνίκη (Επιστολή 134.9-13) αλλά και των διακόνων στην Χαλκίδα Μανουήλ Βεριβόδη (Επιστολή 152) και Νικολάου Πιστοφίλου, ο τελευταίος ίσως ήταν Χαλκιδεύς (Επιστολή 114.10-16), να επιστρέψουν στην Χαλκίδα. Επίσης, ο Δημήτριος Μακρεμβολίτης διατηρούσε δεσμούς με την πόλη και διέμεινε στην περιοχή (Επιστολή 145.7-8). Στον Εύριπο πρέπει να δραστηριοποιούνταν αρκετοί γνωστοί και φίλοι του Χωνιάτη. Στην Επιστολή 103 (123-125) ο μητροπολίτης από την Κέα στέλνει μέσω του Ευθυμίου Τορνίκη χαιρετισμούς στους λόγιους κύκλους της πόλης. Για τις επιστολές αυτές βλ. σχ. Κολονου, 118*-119*, 128*-129*, 134*, 136*-137*. πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 123, υπ. 270, 129, 131, 141, 150, 155, υπ. 495-496. Πρβλ. Angold, *Church and society*, 209-212.

²⁰² Απόκαυκος, Επιστολή 31, σ. 113. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το πρόσωπο του Νικολάου, πέρα από το γεγονός ότι για κάποιο χρονικό διάστημα διέμενε στην Βόνιτσα κοντά στον επίσκοπο Νικόλαο. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 151-152, 190.

Γενικές διαπιστώσεις

Η γεωγραφική θέση του Ευρίπου, μεταξύ του Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, συνέδεσε την πόλη με τα μεγαλύτερα χερσαία και θαλάσσια εμπορικά δίκτυα του δυτικού Αιγαίου και της ανατολικής Βαλκανικής και εξυπηρέτησε το διαμετακομιστικό εμπόριο των προϊόντων της εύφορης πεδιάδας της Βοιωτίας. Το εμπορικό ενδιαφέρον της Βενετίας, ήδη από τον 10ο αιώνα, πιστοποιεί την σημαντική θέση που απέκτησε η περιοχή στον διεθνή εμπορικό στίβο και πριν την λατινική κατάκτηση.

Από το έργο του Χωνιάτη δεν παρέχονται λεπτομερή στοιχεία για το φυσικό περιβάλλον της πόλης. Ο μητροπολίτης σχολιάζει αρκετά γενικόλογα και με έντονη εγκωμιαστική διάθεση, που ως ένα βαθμό επιβάλλει μία ομιλία ενώπιον όλων των κατοίκων, την αγροτική παραγωγή, την κτηνοτροφία, την εμπορική και αλιευτική δυνατότητα της περιοχής σε ομιλία που εκφώνησε με αφορμή επίσκεψη στην πόλη, σχετικά με εκκλησιαστικά θέματα. Όμως, από τις αναφορές αυτές προκύπτουν βάσιμα στοιχεία.

Η μαρτυρία του Χωνιάτη σκιαγραφεί την σημαντική οικονομική κατάσταση του Ευρίπου κατά τις παραμονές της λατινικής κατάκτησης. Η ευμάρεια της πόλης αποδίδεται εύστοχα στην κομβική γεωγραφική της θέση, στην χρήση της ως κέντρου διαμετακομιστικού εμπορίου και, με βάση την σύγχρονη έρευνα, ως επικοινωνιακού κόμβου της διεθνούς εμπορικής ναυτιλίας. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, το φυσικό περιβάλλον της πόλης του Ευρίπου, η ύπαρξη του βόρειου και του νότιου λιμένα φορτοεκφόρτωσης προϊόντων από τις εύφορες περιοχές της Εύβοιας και των πεδιάδων στα πέριξ του κάστρου, καθώς και ο πλούσιος σε αλιεύματα θαλάσσιος χώρος στην ζεύξη του Βόρειου με τον Νότιο Ευβοϊκό εξυπηρετούσαν επαρκώς τις τοπικές ανάγκες. Για τους λόγους αυτούς ο Χωνιάτης εστιάζει στην «άφθονίαν τῶν ἐπιτηδείων» της πόλης του Ευρίπου.

Μετά το 1204, ορισμένες από τις επιστολές του Χωνιάτη επικεντρώνονται στις συμβιωτικές σχέσεις Βυζαντινών και Λατίνων στον Εύριπο. Η αλληλογραφία του με κατοίκους της πόλης αποκαλύπτει την τάση ορισμένων να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους, προφανώς γιατί οι συνθήκες δεν παρουσίαζαν την δυσκολία των πρώτων ετών μετά την λατινική κατάληψη.

Φαίνεται ότι η θέση και η εμπορικότητα της περιοχής ευνόησαν την συγκέντρωση του πληθυσμού και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας, και, όπως συμπεραίνουμε από την διακίνηση των επιστολών του μητροπολίτη, η αξιόλογη εγχώρια ναυτιλία της πόλης διατηρήθηκε ως ένα βαθμό, τουλάχιστον ως συγκοινωνιακό μέσο.

Από την σκοπιά του φυσικού περιβάλλοντος, ο *Εϋριπος* παρέμεινε στην βυζαντινή συνείδηση για αυτό που κατονομάζει: την παλίρροια. Το μοναδικό αυτό περιβαλλοντικό φαινόμενο της στρέψης των υδάτων του πορθμού κάθε έξι ώρες υπήρξε αντικείμενο παρατήρησης και θαυμασμού και απέδωσε νέα ονομασία στην Χαλκίδα της κλασικής Ελλάδας και των ρωμαϊκών χρόνων. Στην λόγια σκέψη, η παλίρροια συνδέθηκε με κάθε είδους επικίνδυνη εναλλαγή και ενέπνευσε την σύνθεση αλληγορικών και ρητορικών εκφράσεων, οι οποίες απαντούν σε διάφορα είδη της βυζαντινής γραμματείας²⁰³.

4. Τερέβινθος (Πριγκηπόννησα/Βόσπορος) (μετά το 1183)

Στα ανατολικά της Πριγκήπου, η Τερέβινθος²⁰⁴, (*Sedef adasi*) αποτελεί το μεγαλύτερο από τα πέντε μικρότερα νησιά του συμπλέγματος των Πριγκηπονήσων²⁰⁵. Το 1183, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος Α΄ Βοραδιότης (1179-83)²⁰⁶ κατέφυγε σε μονή της μικρής αυτής νήσου μετά την παραίτησή του από την πατριαρχία, λόγω άρνησης να συναινέσει στον γάμο της

---

²⁰³ Για ενδεικτικά παραδείγματα από τις πηγές βλ. παραπάνω υπ. 171.

²⁰⁴ Η ονομασία της νήσου Τερεβίνθου σχετίζεται με το φυτό τερέβινθος (ποικιλία σχίνου), αν και δεν υπάρχουν μνείες για την ύπαρξή του είδους εκεί. Για το φυτό αυτό βλ. ενδεικτικά *Γεωπονικά*, 10, 65.2.2-5.

²⁰⁵ Το σύμπλεγμα των Πριγκηπονήσων αποτελείται από τέσσερα μεγαλύτερα νησιά, Πρώτη (*Kinaliada*), Αντιγόνη (*Burgazada*), Χάλκη (*Heybeliada*), Πρίγκηπος (*Büyükkada*), καθώς και πέντε μικρότερα Πλάτη (*Yassiada*), Οξεία (*Sivriada*), Πίτα (*Kaşıkkada* ή *Pide*), Αντι(ε)ρόβυ(ι)θος ή Τερέβινθος (*Sedef adasi*), Νιάνδρος (*Niandros/Tavşan adasi/Balikçi adasi*). Μήλλας, *Αναδρομή*, 481-482· Janin, *Les églises*, 61. Βλ. και Εικόνα 8.

²⁰⁶ Βοραδιότης/Βορραδιότης/Βοραδιώκτης. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 93-95 και υπ. 89, για τη σχέση των δύο ανδρών.

κόρης του Ανδρονίκου Α΄ (1183-85) με νόθο γιο του προκατόχου του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁰⁷.

Ο Βοραδιώτης ασχολήθηκε με έργα ανάπλασης του περιβάλλοντος, πληροφορία που διασώζεται από την αλληλογραφία του με τον Μιχαήλ Χωνιάτη, με τον οποίο διατηρούσε βαθιά φιλία²⁰⁸. Το 1183, ο Χωνιάτης περιγράφει στον Βοραδιώτη το φυσικό περιβάλλον της Αττικής, ως απάντηση σε προηγούμενη, μάλλον ενθουσιώδη, όπως αφήνεται να εννοηθεί από την απάντηση του μητροπολίτη Αθηνών, επιστολή του Θεοδοσίου σχετικά με το περιβάλλον της Τερεβίνθου. Ο Χωνιάτης αποκρίθηκε σε παρόμοιους τόνους και συνέθεσε σειρά εγκωμιαστικών εκφράσεων για την Αττική²⁰⁹. Λίγο αργότερα, με νέα επιστολή από την Αθήνα, ο Χωνιάτης τον παρακαλεί να αποστείλει γεωργικό εγχειρίδιο, είτε ως δώρο είτε ως δάνειο προς αντιγραφή²¹⁰, έμμεση απόδειξη της έμπρακτης ενασχόλησης του Θεοδοσίου με την ανάπλαση του περιβάλλοντος στην Τερέβινθο.

Αργότερα, ο Χωνιάτης γράφει στον φίλο του και αυτοκρατορικό υπάλληλο Θεοδόσιο Ματζούκη²¹¹ σχετικά με τον ερχομό κάποιου *πραίτορος* στην Αθήνα, πιθανόν του Δημητρίου Δριμύ, και, ορμώμενος από το γεγονός ότι και ο Ματζούκης είχε καταφύγει σε κάποια μονή, πλησίον της Κωνσταντινούπολης, πιθανόν και στην ίδια νήσο, σχολιάζει την εξορία του Βοραδιώτη και συνθέτει κάποιες εγκωμιαστικές εκφράσεις για την μικρή και άγονη Τερέβινθο, από τις οποίες μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα στοιχεία για το φυσικό της περιβάλλον.

Πιο αναλυτικά, στην επιστολή ο Χωνιάτης εκφράζει την επιθυμία να μεταβεί και ο ίδιος εκεί, ώστε να απαλλαγεί από τις χειρωνακτικές εργασίες και την ενασχόληση με ευτελή έργα στην Αθήνα²¹². Η, κατά τον Χωνιάτη, *ἄχλος, ἄφυλλος, πολυδίψιος, και αλλού κραναϊκή καὶ διψηρὰ νῆσος* μετατράπηκε σε

---

²⁰⁷ Κολοβού, *Χωνιάτης*, 93. Στην Τερέβινθο λειτουργούσαν μονές από τον 9ο αι. Μήλλας, *Αναδρομή*, 482-483· Janin, *Les églises*, 63.

²⁰⁸ Αναλυτικότερα Κολοβού, *Χωνιάτης*, 94-95.

²⁰⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 9.26-34 (έτος 1183) (σχ. Κολονου, 54*· πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 93, 95). Για τις αναφορές αυτές βλ. και κεφ. «Αττική» σ. 37, υπ. 62.

²¹⁰ Χωνιάτης, Επιστολή 22.15-19 (άδηλης χρονολογίας) (σχ. Κολονου, 62*· πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 94). Βλ. κεφ. «Αττική» σ. 42, υπ. 81.

²¹¹ Για το πρόσωπο αυτό που μάλλον διετέλεσε *ὑπογραμματέας* στην Κωνσταντινούπολη δεν γνωρίζουμε περισσότερες πληροφορίες πέρα από πληροφορίες από την αλληλογραφία του με τον Χωνιάτη. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 156 και υπ. 506.

²¹² Χωνιάτης, Επιστολή 30.17-20 (σχ. Κολονου, 66*-67*· πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 157).

κατάρρυτον παράδεισον και στεφανώνεται με δάφνες και μυρτιές, σύμφωνα με τις Γραφές²¹³. Η Τερέβινθος μετατράπηκε σε εϋδρον και πολύδενδρον τόπο μακαριότητας. Ο Χωνιάτης τονίζει ότι η παρουσία αγαθών ανδρών ανέδειξε ως μυρσινήεσσαν, σύμφυτον και δασύσκιον την προηγούμενως έξηκανθωμένην και αύχημράν, πετρήεσσαν και άδενδρον, γενικά, νήσο πέρα από τις «πίτυες» (το είδος πεύκη ή χαλέπιος και συναφή αυτών)²¹⁴. Από τις περιγραφές αυτές, αλλά και από σχόλιο σε άλλη επιστολή, φαίνεται ότι ο Χωνιάτης μάλλον είχε αποκομίσει κάποια προσωπική εικόνα της Τερεβίνθου²¹⁵.

Η εγκωμιαστική διάθεση του Χωνιάτη λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις στο κείμενο. Οι περιγραφές διαπλέκονται με βιβλικά δάνεια και συμφωνούν με την πρακτική της εκφοράς εγκωμίων, αναφορικά με την δράση και την προσωπική παρουσία λογίων ανδρών στα μοναστικά ιδρύματα²¹⁶.

---

²¹³ Η μεγαλοστομία κάποιου δεσποτικού γράμματος, ίσως της επιστολής του πατριάρχη Θεοδοσίου δημιούργησε μεγάλη εντύπωση για την εικόνα της νήσου. Χωνιάτης, Επιστολή, 30.38-49: (...) *έκ γε μὴν τῆς μεγαλοφωνίας άλλοιαν τινὰ καὶ ὑπερφυῆ φαντάζεσθαι τοῦ λοιποῦ βιάζομαι. Ἦν γὰρ τῷ τέως ἡδὲν ὡς τοῦτ' αὐτὸ φυλλοβόλον Τερέβινθον, ἀειθαλῆ τινα εἶναι ἀθρόον διδάσκομαι καὶ τὴν μικροῦ πολυδίψιον, παράδεισον ἄρτι κατάρρυτον. Καὶ θαυμάζειν ἔχων οὐ πάνυ τεθαύμακα. Ἡ γὰρ ἔπαινος μόνον ἦν ἀνδρὸς ἐραστοῦ καὶ σοφοῦ καὶ τὴν γλῶτταν λαμπροῦ καὶ καινὸν οὐδὲν εἰ τὴν μικρὰν νῆσον ὑψηγορεῖ καὶ ταῖς δάφναις στεφανοῖ καὶ τοῖς μύρτοις κοσμεῖ, ἢ καὶ ἐν ἔργοις τὰ ἐπαινούμενα καὶ οὐδ' οὕτως παράλογος ἡ καινοτομία, οὐδὲ τῆς περὶ τοὺς ἀγίους φιλοφροσύνης τοῦ Χριστοῦ ἀπάδουσα· ὃς οὐ μόνον ξηραίνει ποταμοὺς Ἡθὰμ καὶ τὴν καρποφόρον εἰς ἀλμώδη μεταβάλλει γῆν ἀπὸ κακίας τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ τὸυναντίον γῆν ἄνυδρον εἰς διεξόδους ὑδάτων τοῖς ἀγίοις μεταποιεῖ καὶ μέλι θηλάζειν ἐκ στερεᾶς πέτρας δίδωσι καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς πέτρας. Το χωρίο συσχετίζεται με δάνειο από τον Ησαΐα 6.30: ἔσονται γὰρ ὡς τερέβινθος ἀποβεβληκυῖα τὰ φύλλα καὶ ὡς παράδεισος ὕδωρ μὴ ἔχων. Πρόκειται για γνωστό δάνειο που απαντά και σε άλλες περιπτώσεις. Ενδεικτικά βλ. Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 21, σ. 153.15-17 (τέλη 1155, σχ. Darrouzès, 16)· Θεοφύλακτος, Επιστολή 37.48-49 (τέλη 11ου, σχ. Gautier 119-120· Mullett, *Letters*, 306). Η συνέχεια της επιστολής παρακάτω, υπ. 214.*

²¹⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 30.49-57: *Τί γοῦν θαυμαστὸν εἰ καὶ νῦν διὰ τὸν δίκαιον τὴν κραναϊκὴν νῆσον καὶ διψηρὰν εἰς εϋδρον καὶ πολύδενδρον καὶ μακάρων νῆσον μετεσκεύασε καὶ κατὰ τὸ πάλαι προφητευθὲν ἀντὶ τῆς ἐν αὐτῇ κονύζης (φυτό) τε καὶ στοιβῆς (φρυγανώδες, ακανθώδες φυτό) μυρσίνη τε καὶ κυπάριττος ἀναβέβηκεν. Ἄλλως γὰρ πόθεν ἡ Τερέβινθος μυρσινήεσσα αἴφνης καὶ σύμφυτος καὶ δασύσκιος ἢ χθὲς ἔξηκανθωμένη καὶ αύχημρά καὶ πετρήεσσα καὶ παρὰ τοσοῦτον καὶ ἄδενδρος παρ' ὅσον πίτυν καὶ μόνον προβάλλεται, φυτὸν οὗ τὸ ψιθύρισμα οὐ πάνυ τι χαρίεν τοῖς ἀσκηταῖς ὡς λάλον ἄλλως καὶ ὀκληρὸν καὶ τὴν νοερὰν ἀνάβασιν καθέλκον εἰς αἴσθησιν.*

²¹⁵ Βλ. την Επιστολή 9.26-34 (σχ. Κολονου, 54*), όπου ο Χωνιάτης αποκαλύπτει αίσθηση νοσταλγίας για την Τερέβινθο.

²¹⁶ Οι αγροτικές επεμβάσεις των μοναχών στις μονές με την δημιουργία κήπων, οπωρώνων και αμπελώνων χαρακτηρίζεται συχνά στα κείμενα ως παράδεισος (βλ. και υπ. 213). Το θέμα εξετάζει η Α.-Μ. Talbot, *Byzantine monastic horticulture: the textual evidence*, στο *Byzantine garden culture*, 48 κ.ε.

Βέβαια, ορισμένα περιβαλλοντικά δεδομένα μπορούν να εξαχθούν με βεβαιότητα, ειδικά εάν βασισθούμε στους αντιθετικούς χαρακτηρισμούς που καταγράφηκαν παραπάνω. Πράγματι, η Τερέβινθος είναι άγονο και πετρώδες νησί, ασβεστολιθικού χαρακτήρα, που παρουσιάζει έντονη διάβρωση και δεν διαθέτει άφθονα νερά ή πλούσια βλάστηση. Η τροφοδότηση της μονής πιθανόν γινόταν από τεχνητούς ταμειυτήρες, τις κινστέρες.

Άλλη συνακόλουθη αναφορά, στην ίδια επιστολή προς τον Θεοδόσιο Ματζούκη, ρίχνει φως για την πανίδα του νησιού, στα τέλη του 12ου αιώνα. Ολοκληρώνοντας την περιγραφή, ο Χωνιάτης συμπληρώνει ότι στο νησί υπήρχαν τόσοι πολλοί λαγοί που προκαλούσαν ζημιές στις καλλιέργειες²¹⁷. Σύμφωνα με τον Ακ. Μήλλα, λόγω της ύπαρξης των ζώων αυτών, οι Οθωμανοί μετονόμασαν την Τερέβινθο σε Tavanlı ada και Tavan adasi (νησί των κουνελιών), ενώ δυτικοί περιηγητές μεταγενέστερων χρόνων μετέφρασαν σε Île de lapins ή Coniglio. Αργότερα, τον 19ο αιώνα, έλαβε νέα ονομασία ως Sedef adasi (νήσος του απήγανου) με βάση το ομώνυμο φυτό, γνωστό ως Βαρύοσμος ή Ρούτα (*Ruta graveolens*), που σύμφωνα με μαρτυρίες αφθονούσε στο νησί κατά τους νεότερους χρόνους²¹⁸.

Συνεπώς, ο Χωνιάτης, αν και περιγράφει εγκωμιαστικά την Τερέβινθο με έμφαση στην αγαθή παρουσία των Θεοδοσίου Βοραδιότη και Θεοδοσίου Ματζούκη, παρ' όλα αυτά, παραδίδει αξιόλογη πληροφόρηση για την φυσική όψη και την πανίδα του νησιού.

III. Ιωάννης Απόκαυκος

Το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, η ταραγμένη εποχή που ακολούθησε τον διαμελισμό της Αυτοκρατορίας μετά το 1204, χαρακτηρίζεται από τους

---

²¹⁷ Χωνιάτης, Επιστολή 30.59-66: *βόσκει γάρ συχνὰ λαγῶδια, κνώδαλα δειλὰ μὲν καὶ ἀσθενῆ, λυπηρὰ δὲ ἄλλως μοναχοῖς καὶ μᾶλλον τοῦ ὄψεως βλαπτικώτερα*. Για τις απόψεις του Χωνιάτη σχετικά με τους λαγούς και τους όφεις βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 214-215.

²¹⁸ Κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, το νησί της Τερεβίνθου, όπως και η Νιάνδρος, χρησίμευαν σχεδόν αποκλειστικά για κτηνοτροφία καθώς και για κυνήγι λαγών. Α. Μήλλας, *Πρώτη Αντιγόνη. Τα Πριγκηπόνησα*, Αθήνα 1992, 58, 65, 547, 556-560. Για το φυτό βλ. Koder, *Gemüse*, 123.

αλληπάλληλους αγώνες του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα (1215-1230) εναντίον της Λατινικής κυριαρχίας²¹⁹. Την περίοδο αυτή, μεταξύ 1199-1200 και μέχρι το 1232-1234, στον θρόνο της μητρόπολης Ναυπάκτου και Άρτης βρέθηκε ο επί σειρά ετών πατριαρχικός νοτάριος, Ιωάννης Απόκαυκος. Μέσα από τις 156 ολοκληρωμένες επιστολές του, οι οποίες καλύπτουν το διάστημα από το 1210 έως το τέλος της ζωής του, ο Απόκαυκος διακρίνεται για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που ανέλαβε σε σχέση με τις εκκλησιαστικές εξελίξεις στο κράτος της Ηπείρου και την διαμάχη με την αυτοκρατορία της Νίκαιας²²⁰. Όσον αφορά στα εσωτερικά της μητρόπολης, ο Απόκαυκος προασπίστηκε τα συμφέροντα της Εκκλησίας έναντι ποικίλων κρατικών παρεμβάσεων που απείλησαν συχνά την ακεραιότητα και την επιβίωση του πληθυσμού²²¹.

---

²¹⁹ Μετά την λατινική κατάκτηση, η δράση του Μιχαήλ Κομνηνού Δούκα (1205-1215) και, μετά το 1217, του αδελφού του Θεοδώρου (1215-1230) επέκτεινε το παλαιό κράτος της Ηπείρου με κέντρο την Άρτα, το οποίο έως τότε περιελάμβανε μόνο τις περιφέρειες της Αιτωλίας, Ακαρνανίας, και Θεσπρωτίας. Το 1224, ο Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας ανακατέλαβε την Θεσσαλονίκη και, λίγο αργότερα, στέφθηκε αυτοκράτωρ Ρωμαίων από τον Δημήτριο Χωματηνό αρχιεπίσκοπο Αχρίδας, γεγονός που πυροδότησε νέες εντάσεις με την Εκκλησία και την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης και κατείχε διοικητικά μία ευρύτερη περιοχή από το Δυρράχιο και την Αδριανούπολη μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο. Παράλληλα, ο αγώνας του Θεοδώρου εναντίον των Βουλγάρων συνεχίστηκε επιτυχώς μέχρι το 1230, όταν δημιουργήθηκαν νέες ισορροπίες στην περιοχή. Αναλυτικότερα βλ. Nicol, *Despotate*, 8-14 / *Δεσποτάτο* 9-15· ODB 1, 135. Για το έτος της στέψης του Κομνηνού βλ. σ. 107 υπ. 347.

²²⁰ Με την συναίνεση της πολιτικής εξουσίας, η Εκκλησία της Ηπείρου επεδίωκε διοικητική αυτοτέλεια από την δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Το 1212, η εκλογή και η χειροτονία των μητροπολιτών Δυρραχίου και Λαρίσης πυροδότησε εκ νέου την ένταση μεταξύ των δύο Εκκλησιών, εφόσον το Πατριαρχείο έκρινε τις πράξεις ως αντικανονικές. Μεταξύ 1217 - 1230, η ένταση κορυφώθηκε με την εμπλοκή στο θέμα της επικείμενης ένωσης με την Δυτική Εκκλησία καθώς και της στέψης του Θεοδώρου Κομνηνού στην Θεσσαλονίκη. Ο Απόκαυκος ενεπλάκη στον εκκλησιαστικό διχασμό αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο, προασπιζόμενος τα συμφέροντα της Εκκλησίας της Ηπείρου και του Θεοδώρου Β' Κομνηνού Δούκα και αρνούμενος την ένωση και το αντικανονικό της χειροτονίας των δύο μητροπολιτών. Το 1230, μετά την ήττα του Θεοδώρου από τον Βούλγαρο ηγεμόνα Ιβάν Ασάν Β', το Πατριαρχείο επεβλήθηκε στην Εκκλησία της Ηπείρου, απομακρύνοντας όσους θεωρήθηκαν υπεύθυνοι, ανάμεσα στους οποίους και τον Απόκαυκο, ο οποίος εξαναγκάστηκε σε παραίτηση δύο χρόνια αργότερα. Αποσύρθηκε στην μονή Κοζύλης (ή στην μονή Κοζίτσης) στην Ήπειρο, όπου και πέθανε ως μοναχός Ιωαννίκιος. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7], Θεσσαλονίκη 1991, 62-87· Karpozilos, *Controversy*, 55-86. Για την μονή, όπου πέθανε ο Απόκαυκος βλ. Κατσαρός, Απόκαυκος, 125-133.

²²¹ Αν και γενικά υπερασπιζόταν την πολιτική εξουσία της Ηπείρου (βλ. παραπάνω υπ. 220), ο Απόκαυκος δεν δίστασε να έρθει συχνά σε συγκρούσεις. Στηλίτευσε την ληστρική δημοσιονομική πολιτική, που επέβαλε ο Θεόδωρος Β' Κομνηνός καθώς και την

Οι επιστολές, τα συνοδικά και νομοκανονικά έγγραφα, οι αποφάσεις και οι γνωμοδοτήσεις του Ιωάννου Αποκαύκου²²², πέρα από την πολιτική και εκκλησιαστική εικόνα της εποχής, παρέχουν σημαντικές, επιμέρους πληροφορίες για την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα καθώς και για την αγροτική δραστηριότητα σε διάφορες περιοχές του Κράτους της Ηπείρου κυρίως στην νότια Αιτωλία και τη Ναύπακτο²²³. Το έργο του μητροπολίτη παρέχει στοιχεία εξαιρετικά βοηθητικά στην ανασύνθεση όψεων της φυσικής εικόνας του χώρου αυτής της ευρύτερης περιοχής, αν και σε πολλές περιπτώσεις είναι αρκετά γενικόλογα και χωρίς ακριβή γεωγραφική τοποθέτηση, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επίσης, το έργο του Αποκαύκου διασώζει πληροφορίες για ορισμένα φυσικά φαινόμενα που έπληξαν την περιοχή, τα οποία εξετάζονται αναλυτικότερα στο κεφάλαιο «Φυσικά Φαινόμενα»²²⁴.

Το βέβαιο είναι ότι τα κείμενα του Ιωάννου Αποκαύκου αποτελούν την σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για την οικονομική, αγροτική και οικιστική εικόνα της βυζαντινής Ναυπάκτου. Οι πληροφορίες για την πόλη αρκούν για να δοθεί μια σχετικά ακριβής όψη της οικιστικής δομής της, ειδικά σε συνδυασμό με αρχαιολογικά ευρήματα και στοιχεία από μεταγενέστερες εποχές. Επιμέρους στοιχεία για τις καλλιέργειες, τους μικρούς αγροτικούς οικισμούς στις παρυφές

«τυραννική», όπως χαρακτήρισε, στάση του αδελφού του, Κωνσταντίνου Δούκα διοικητή της Αιτωλοακαρνανίας. Οι σχέσεις του Αποκαύκου με τον Θεόδωρο Κομνηνό αποκαταστάθηκαν, όμως με τον Κωνσταντίνο Δούκα δεν συμφιλιώθηκαν ποτέ οριστικά, αν και ήρθαν σε συμβιβασμό. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος εκδίωξε τον Απόκαυκο από την Ναύπακτο και τον εισήγαγε σε δίκη με άγνωστη έκβαση. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 69-75.

²²² Το έργο του Αποκαύκου έχει δημοσιευθεί κυρίως στις αρχές του προηγούμενου αιώνα από τους V. Vasiljevskij, A. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, S. Petrides, N. Βέη και E. Βέη-Σεφερλή (βλ. «Παράρτημα 1»). Προσφάτως, ο αρχιμανδρίτης Ι. Δελημάρης δημοσίευσε μία ενιαία συλλογή των κειμένων, με βάση την μελέτη του Κ. Λαμπρόπουλου (*Απόκαυκος*), όπου μπορεί κανείς να αναζητήσει τον συσχετισμό με τις παλαιότερες εκδόσεις. Κατά πολλούς η έκδοση Δελημάρη δεν πληροί κριτήρια φιλολογικής έκδοσης απολύτως, ωστόσο, λύνει το σύνθετο πρόβλημα του κατακερματισμού των κειμένων σε πολλές και διαφορετικές εκδόσεις. Για μία κριτική έκδοση που ετοιμάζεται από την Διεθνή Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών στην σειρά CFHB βλ. B. Κατσαρός, Ιωάννης Απόκαυκος ο «σύγχρονος» βυζαντινός λογοτέχνης, *Ναυ I*₂ (2001) 518 και υπ. 12.

²²³ Η επισκοπή της Ναυπάκτου προήχθη σε μητρόπολη κατά τις αρχές του 10ου αιώνα. Περιλάμβανε τις περιοχές της Παλαιάς Ηπείρου, ενώ σταδιακά ενσωματώθηκαν και άλλες: Βόνιτσας (Βονδίτζης/ Βουδίτσης), Αετού, Αχελώου, Ρωγών, Ιωαννίνων, Βελ(λ)άς (Φωτικής), Δρυινοπούλεως (Αδριανουπούλεως), Βουθρωτού, Χειμάρρας (Χιμάρας), Δραγαμεστού (Δραγαμηστού/ Δραγαμεστίου/ Δραγαμεστώνας), Ανατολικού (Αιτωλικού). TIB 3, 85-87.

²²⁴ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα», σ. 162 κ.ε.

της πόλης και την διαβίωση του πληθυσμού στην ύπαιθρο χρησιμεύουν ως ποιοτικοί και ποσοτικοί συντελεστές βάσει των οποίων επιχειρείται μια γενική αναπαράσταση της φυσικής εικόνας της μέσω της αγροτικής ανάπτυξης της περιοχής.

1. Νότια Αιτωλία (1210 - 1232/4)

Οι πολυσχιδείς κορυφογραμμές της Πίνδου, που διαχωρίζουν κάθετα την νότια Βαλκανική χερσόνησο, συνεχίζουν στα ΝΔ, οριοθετώντας ένα φυσικό σύνορο που απομονώνει γενικά την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και κυρίως την Αιτωλία από την ομαλή πρόσβαση στην κεντρική Στερεά και την Ήπειρο. Τα Αθαμανικά όρη, τα Άγραφα, ο Τυμφρηστός, το Παναιτωλικό, τα Βαρδούσια, ακόμη ανατολικότερα η Οίτη και από τα δυτικά τα όρη του Βάλτου και τα Ακαρνανικά διαμορφώνουν μια σχετικά κλειστή και δύσκολα προσβάσιμη από την ενδοχώρα περιοχή. Ο χώρος αυτός περικλείει τα πεδινά μέρη της περιοχής, τις εύφορες εκτάσεις κατά μήκος των ποτάμιων οδών του Αχελώου (ή Ασπροπόταμος), του Ευήνου (ή Φίδαρης) και του Δάφνου (σημ. Μόρνος²²⁵) και την εκτεταμένη στα νότια παράλια ζώνη²²⁶.

Οι ορεινοί όγκοι καλύπτονται κυρίως με δασικές εκτάσεις βελανιδιάς και ελάτης, που δεν διακόπτονται μέχρι τα Ακαρνανικά όρη. Στα δάση βελανιδιάς των Ακαρνανικών ορέων διενεργούνταν οργανωμένη κτηνοτροφία, που σε πολλές περιπτώσεις εμπίπτει στον γνωστό θεσμό της *πρόνοιας*²²⁷. Επίσης, επισημαίνεται η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της δρυός και γενικά των δασών,

---

²²⁵ Για τον Μόρνο δεν υπάρχουν σημαντικές ιστορικές πληροφορίες. Ενδιαφέρον είναι το σχετικό άρθρο του Χ. Δ. Χαραλαμπίδου, Δάφνος ή Μόρνος το ποτάμι της Ναυπακτοδωρίδας, *Ναυ* 9 (1999) 321-341.

²²⁶ Για την γεωφυσική εικόνα και τις εκτεταμένες αλλαγές λόγω των ποικίλων υδάτινων όγκων της περιοχής του Κράτους της Ηπείρου από την Βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα και για την Αιτωλοακαρνανία βλ. Veikou, *Epirus*, 19-39, 561-563. Βλ. Εικόνες 9, 10.

²²⁷ Ο θεσμός αφορά στην παραχώρηση (αργότερα ισόβια) κτημάτων και φορολογικών εσόδων με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Για αυτό το μεγάλο θέμα βλ. ενδεικτικά Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο Βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* [διδασκαρική διατριβή], Θεσσαλονίκη 1990.

που χρησίμευαν είτε ως ξυλεία²²⁸ είτε στην βυρσοδεψία είτε στην συντήρηση των ζώων²²⁹. Τα δάση, πέρα από θηρευτικοί και κτηνοτροφικοί τόποι²³⁰, παρείχαν επί αιώνες ξυλεία και πρώτη ύλη για την ανάπτυξη δευτερογενούς εκμετάλλευσης²³¹.

Ποτάμια, λίμνες και λιμνοθάλασσες στα νότια παράλια υπήρξαν σημαντικοί υγρότοποι που στήριξαν την γεωργική, κτηνοτροφική και αλιευτική

---

²²⁸ Από το έργο του Αποκαύκου δεν συνάγονται πληροφορίες για την διαχείριση της ξυλείας. Θεωρείται, πάντως, ότι μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα τα δάση της Αιτωλίας προσέφεραν εξαιρετικής ποιότητας κάρβουνο. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, 20-21, 28. Σήμερα, η περιοχή των δασών δρυός έχει κηρυχθεί υπό προστασία. Natura, κωδ. GR2310011. Γενικά για την εκμετάλλευση των δασών κατά τον Μεσαίωνα βλ. Lefort, *Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.)*, 419-421.

²²⁹ Οι γνωμοδοτήσεις και τα κείμενα του μητροπολίτη, που αφορούν σε κτηνοτροφικές διαφορές επισημαίνουν σχετικές περιοχές κυρίως στην ορεινή Ακαρνανία. Από το έργο του Αποκαύκου σώζονται τρεις περιπτώσεις φόνου στα Ακαρνανικά όρη, σχετιζόμενες με τέτοιες διαφορές. Η πρώτη, το 1228, αφορά στην επαρχία της Βόνιτσας και συγκεκριμένα τον Λόγγο, *χωρίου Βελκονοβών*, και στην συμπλοκή που κατέληξε σε φόνο με αφορμή την καταπάτηση από κάποιο βοσκό ιδιωτικών κτημάτων με δρυς, που οι καρποί τους προορίζονταν μόνο για την σίτηση των χοίρων του δεσπότη (Απόκαυκος, *Σημείωμα* 22, σ. 409-411. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 282-284). Η δεύτερη, αχρονολόγητη, σχετίζεται με την συμπλοκή που κατέληξε στον θάνατο του βοσκού Μαύρου από τον κτηνοτρόφο Θεόδωρο Βοδινόπουλο, μετά από λογομαχία για άγνωστη αιτία, την περίοδο του φθινοπώρου κατά την μεταφορά αλεύρων στα χαμηλότερα μέρη της Βαγενιτίας, περιοχή στα σύνορα με το θέμα Νικόπολης, για το ξεχειμώνιασμα των ζώων (Απόκαυκος, *Επιστολή* 27, σ. 427-429. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 289). Η τρίτη αφορά στον βοσκό Στάνη, ο οποίος κατηγορήθηκε για το θάνατο του ζευγολάτη Βασιλείου, επειδή ήρθαν σε λογομαχία για την καταπάτηση οικοπέδου του αφεντικού του αποθανόντα από τα πρόβατα του βοσκού (Απόκαυκος, *Επιστολή* 26, σ. 426-427. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 288). Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ΙΓ' αιώνα. Δύο υποθέσεις φόνου*, *Πρακτικά Α'*, 297-306. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα, στο Πρακτικά Συνεδρίου*, 313-333. Για την τοποθεσία της περιοχής Βαγενιτίας στον άνω ρου του Αχελώου βλ. Α. Ασδραχά – Σ. Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενιτίας, στο Πρακτικά Συμποσίου*, 242-243. TIB 3, 119-120. Πρβλ. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Πληροφορίες για την Ήπειρο σε σημειώματα κωδίκων*, *HX* 27 (1985), 115-121.

²³⁰ Δεν υπάρχουν στοιχεία για θηράματα την περίοδο που εξετάζουμε. Οι εκθέσεις της Natura παρουσιάζουν την κατάσταση της πανίδας στην περιοχή σήμερα, όπου ενδημούν σπάνια και απειλούμενα είδη. Κωδ. GR 2110006, GR2310011, 13, 15.

²³¹ Τα δάση δρυός εντοπίζονται κυρίως στα βόρεια της Αιτωλίας και περιλαμβάνουν διάφορα είδη: Μεράδι (*Quercus Brachyphylla*), Γρανίτσα (*Quercus Esculus*) και Ρουπάκι (*Quercus Sessiliflora*). Οι Αιτωλικές λίμνες περιστοιχίζονται από δάση μελιάς και κλήθρας. Τα δάση της περιοχής του Αρακύνθου συνεχίζονται χωρίς διακοπή μέχρι το Παναιτωλικό και περιλαμβάνουν μεγάλες περιοχές από ελάτη. Υπάρχουν όμως και δασώδεις περιοχές με πρίνους, φιλύρες και σχίνους. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, 20, 28.

οικονομία, ενώ παρουσιάζουν ιδιαίτερο φυσιοκρατικό ενδιαφέρον, ώστε σήμερα να τελούν υπό το καθεστώς προστασίας διεθνών συνθηκών²³².

Η Αιτωλία διαμορφώνεται γεωλογικά κυρίως από στρώματα ασβεστολιθικά και σχιστολιθικά²³³, τα οποία σμιλεύονται από το πλούσιο υδάτινο στοιχείο τριών μεγάλων ποταμών και δύο μεγάλων φυσικών λιμνών, της Τριχωνίδας και της Λυσιμαχίας, υδάτινες λεκάνες που συντηρούν ένα πολύπλοκο σύμπλεγμα παραποτάμων, χειμάρρων και βάλτων²³⁴. Συνεπώς, ο ορεινός και ημιορεινός χαρακτήρας της περιοχής, σε συνδυασμό με ένα πλούσιο και ποικίλο υδρογραφικό δίκτυο, συνθέτουν το πολύμορφο γεωφυσικό τοπίο της περιοχής, με μικρές κοιλάδες, βαθιά φαράγγια και πολλά υψίπεδα²³⁵.

---

²³² Το Δέλτα του Αχελώου και τα νησιά Εχινάδες, οι λιμνοθάλασσες του Μεσολογίου και του Ανατολικού (Αιτωλικού), οι εκβολές του Ευήνου και το όρος της Βαράσοβας, οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχία, το Παναιτωλικό, το όρος Τσερεκάς στα Ακαρνανικά ανήκουν σήμερα στις ζώνες ειδικής προστασίας του δικτύου Natura (κωδ. GR2310001, 04, 05, 011, όπου οι επίσημες εκθέσεις για τις περιοχές αυτές).

²³³ Γ. Στουρνάρας - Γ. Γιόξας, Το υδατικό δυναμικό της Αιτωλοακαρνανίας, στο *Αχελώος χθές, σήμερα, αύριο*; 198-199· Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία*, 25-27. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη νομισματοκοπείου στην περιοχή της Ναυπάκτου από τα τέλη του 13ου είναι ενδεικτική της αξιοποίησης των μεταλλευμάτων της ευρύτερης περιοχής και κατ' επέκταση της γεωλογικής δομής του χώρου, όμως το έργο του μητροπολίτη δεν προσφέρει στοιχεία. Το κυριότερο νομισματοκοπείο την εποχή του Κράτους της Ηπείρου βρισκόταν στην Άρτα. Αναλυτικότερα σε Μ. Οικονομίδου, Ανασκόπηση της νομισματοκοπίας του «δεσποτάτου της Ηπείρου», στο *Πρακτικά Συμποσίου*, 95-99· Δ. Κραβαρτόγιαννος, Η νομισματοκοπία της Ναυπάκτου στον Μεσαίωνα, στο *Συμπόσιο Β'*, τ. Β', 249-255.

²³⁴ Η πεδιάδα του σημερινού Αγρινίου, πριν τα σύγχρονα εγγειοβελτιωτικά έργα, ήταν μια εκτεταμένη κυρίως βαλτώδης περιοχή γύρω από τις λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχία, περιοχή κατάλληλη για κτηνοτροφία ή αλιεία, αλλά αντίθεση στην ανάπτυξη οικισμών ή πόλεων λόγω της αστάθειας του εδάφους και των λοιμωδών ασθενειών. Οι ελώδεις περιοχές της Αιτωλίας, ειδικά κοντά στα δέλτα των ποταμών, είχαν ανθυγιεινό κλίμα. Το έργο του Αποκαύκου δεν διασώζει στοιχεία για τέτοια περιστατικά, παρά μόνο ίσως για μία περίπτωση έκτικου, όπως περιγράφεται, πυρετού, όπου ίσως υπονοείται λοιμογόνος ασθένεια αυτού του είδους (*φθίσις*). Απόκαυκος, *Σιγίλλιον ήγουμενείας*, σ. 356. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 263-264. Κατσαρός, Καθημερινή ζωή, 668· Tiblalexī, *Medizinisches*, 55-56. Για το ανθυγιεινό κλίμα της περιοχής βλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 56. Για την περιοχή του Αγρινίου βλ. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, 27-28.

²³⁵ Κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, το κατώτερο τμήμα του Αχελώου σχημάτιζε μεγάλες ελώδεις εκτάσεις που εκτείνονταν μέχρι την θάλασσα. Παλαιότερα ο ποταμός τερμάτιζε σε μία από τις αρκετές λιμνοθάλασσες που υπήρχαν πίσω από τα νησάκια Εχινάδες, τα οποία σχηματίστηκαν από φερτά υλικά που μετέφερε ο ποταμός. Μέσω γεωλογικών διεργασιών, η εκβολή του ποταμού σταδιακά μετακινήθηκε προς τα δεξιά, ώστε τον 16ο-17ο αιώνα να εκβάλλει απευθείας στην θάλασσα. Το πεδινό τμήμα αριστερά του Αχελώου, η περιοχή Παραχελιώτη, που σήμερα έχει αποστραγγιστεί, καταλαμβάνονταν από υφάλμυρα ύδατα. Ο μέσος ρους του ποταμού έχει αλλάξει σήμερα μορφή, μετά την δημιουργία τεσσάρων τεχνητών λιμνών, ενώ τροφοδοτεί και τέσσερις φυσικές λίμνες.

Ο Απόκαυκος παρουσιάζει τον ιδιόμορφο ημιορεινό χαρακτήρα της περιοχής το 1120-1121, όταν διέμενε σε παροικία στη θέση Βελ(λ)ιά, που γενικά τοποθετείται έξω από τα Ιωάννινα, αν και ο Βασίλειος Κατσαρός θεωρεί επικρατέστερη ομώνυμη περιοχή κοντά στον ποταμό Δάφνο (Μόρνος)²³⁶. Ανεξάρτητα από την ακριβή θέση του οικισμού, η περιγραφή του Αποκαύκου αποδίδει τον ορεινό χαρακτήρα μιας ευρύτερης περιοχής που, οπωσδήποτε, θα μπορούσε να ανταποκρίνεται και στο φυσικό τοπίο της Αιτωλίας. Βρισκόμενος στην ύπαιθρο, ο Απόκαυκος θυμάται νοσταλγικά τις εναλλαγές του φυσικού περιβάλλοντος της Ναυπάκτου κατά το θέρος και τον χειμώνα και δίνει στον Δοκειανό, μητροπολίτη Δυρραχίου, την άγρια εικόνα της υπαίθρου: *περιπατικούς βουνούς άναβαίνω, φάραγγας διαβαίνω καὶ καταβαίνω πρὸς τὰ ἐπίπεδα, εἴ που καὶ παρ' ἡμῖν πεδιάς, ἀλλὰ μὴ πάντα πέτραι ἀπότομοι καὶ πορεῖαι λίθοις κατάστρωτοι, ἄκανθαί τε πολυειδεῖς καὶ παλίουροι, τὰ τῶν ὀδευόντων ἱμάτια διαμεριζόμεναί τε καὶ διαξαίνουσαι*²³⁷.

Αυτό το αδάμαστο ορεινό τοπίο αποτυπώνεται και λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1218, όταν η πυρπόληση της Ναυπάκτου οδήγησε τους κατοίκους να προχωρήσουν γυμνόποδες *ἐπὶ πετρῶν ὄξυβελῶν*²³⁸, ενώ, σε άλλη ανάλογη περίπτωση, το 1212, οι κάτοικοι είχαν καταφύγει σε *βουνούς καὶ νάπας καὶ κατάδενδρα ὄρη καὶ θάμνους δασεῖς*, για να γλιτώσουν από υπέρογκα φορολογικά χρέη, ενώ αναγκάζονταν να φροντίζουν τα κτήματά τους την νύκτα ²³⁹. Τέτοιες αναφορές, ορμώμενες από την πολιτική κατάσταση, αποκαλύπτουν την θέση του ανθρώπου απέναντι στον γεωφυσικό χαρακτήρα

Ο ποταμός σήμερα ανήκει στο δίκτυο προστασίας Natura και έχει συμπεριληφθεί στην συνθήκη Ramsar. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 48· Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία*, 21-25. Για την υδατογραφική εξέλιξη της περιοχής μέχρι σήμερα βλ. Μ. Δ. Δερμιτζάκης – Χ. Ντρίνια, Παλαιογεωγραφική εξέλιξη και μεταβολές της σχετικής στάθμης της θάλασσας της παράκτιας ζώνης της Ακαρνανίας κατά το Ολόκαινο, στο *Αχελῷος χθές, σήμερα, αύριο*; 72-73,77.

²³⁶ Η επισκοπή Βελ(λ)ιάς βρίσκεται 30 χλμ. ΝΔ των Ιωαννίνων. ΤΙΒ 3, 123f· Stavridou–Zafra, Relations, 17-19· Nicol, *Despotate*, 222/ *Δεσποτάτο*, 199. Σύμφωνα με τον Β. Κατσαρό (Απόκαυκος, 124) υπάρχει τοπωνύμιο Βελλά και κοντά στον ποταμό Δάφνο (Μόρνος), όπου θεωρεί τόπο εξορίας του μητροπολίτη. Πρβλ. ΤΙΒ 1, 132.

²³⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 182-188. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 210-211.

²³⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 110-112: *ὁ σύμπας λαὸς ἕως καὶ δεῦρο ἀνατρέχει ἐπὶ βουνούς, ἄνδρες ἐπελάθοντο τῶν γυναικῶν, γυναῖκες τέκνων, πόδες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν ὄξυβελῶν ἐπορεύοντο. καὶ ἦν ἡ δῆθεν ἀπαγωγὴ ὀδυνηρὰ καὶ πολύκλαυστος*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190.

²³⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 1^α, σ. 44. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 171-172.

μιας περιοχής που περιόρισε την δράση του στις λιγοστές ομαλές περιοχές και κυρίως στις, όχι πάντα ασφαλείς, νότιες παραλιακές ζώνες.

Το παράλιο τμήμα της Αιτωλίας, παρουσιάζει ιδιαίτερη εικόνα, που διαμόρφωσε την ιστορική συνέχεια και την οικονομική της πραγματικότητα. Οι καλλιεργήσιμες πεδινές εκτάσεις περιορίζονται κυρίως στις προσχωσιγενείς πεδιάδες γύρω από τις εκβολές των ποταμών, στην στενή πεδινή έκταση του Αντιρρίου και γύρω από την Ναύπακτο²⁴⁰. Οι περιοχές υπήρξαν ευάλωτες σε εχθρικές επιθέσεις σε όλη την διάρκεια της ιστορικής τους διαδρομής, εφόσον βρίσκονται πλησίον φυσικών όρμων, που αφήνουν ανοικτή την πρόσβαση των εισβολέων προς το εσωτερικό.

Αντίθετα, η δυτική παράλια ζώνη της Αιτωλίας είναι κατά βάση ορεινή και βραχώδης και προσδιορίζεται από μικρότερους ορεινούς όγκους με σημαντικότερο τον βράχο της Βαράσοβας, μεταξύ του Αντιρρίου και των εκβολών του Εύηνου, που διαμορφώνει φυσικό φρούριο, καθώς εισχωρεί απότομα στον Πατραϊκό κόλπο. Πρόκειται για περιοχή με έντονο φυσιοκρατικό²⁴¹ και ιστορικό ενδιαφέρον λόγω των υποθαλάσσιων πηγών αλλά και των εκκλησιαστικών μνημείων που διασώζονται²⁴².

Η αμυντική διάρθρωση της νότιας Αιτωλίας επικεντρώνεται στο κάστρο της Ναυπάκτου και τα φρούρια της Κατοχής, του Αγγελοκάστρου, του Ανατολικού (Αιτωλικού) και του Βλοχού²⁴³. Τα μέρη αυτά υπήρξαν ασφαλή καταφύγια του πληθυσμού και προστάτευαν τις εύφορες περιοχές της ενδοχώρας, λιγότερο ευάλωτες σε εχθρικές επιθέσεις σε σχέση με τα παράλια²⁴⁴.

---

²⁴⁰ Κατσαρός, Καθημερινή ζωή, 633.

²⁴¹ Πρβλ. την έκθεση της Natura (κωδ. GR2310005), όπου η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται ως «μοναδικός βιότοπος». Τα πιο σημαντικά είδη πτηνών της περιοχής είναι αρπακτικά, όπως χρυσαετοί (*Aquila chrysaetos*), σπιζαετοί (*Hieraaetus fasciatus*) και πετρίτες (*Falco peregrinus*), είδη υπό εξαφάνιση σήμερα. Τα πουλιά χρησιμοποιούσαν επί αιώνες τις περιοχές αυτές ως καταφύγιο, όπως δηλώνει σατιρική λαογραφική έκφραση της Αιτωλίας για την Βαράσοβα (βλ. Δ. Β. Φούρλας, Σατιρικά και παροιμιακά της Αιτωλίας, *Ναυ* 9 (1999), 241: «Βόϊδια τς Βαράσοβας κι ὄρνια τς Κλεισούρας»). Για την εικόνα της περιοχής βλ. Δ. Μιτάκης, Εύηνος, Βαράσοβα, Κλόκοβα, *Ναυ* 3 (1986-87) 37-120.

²⁴² Κατά την Βενετική περίοδο, η περιοχή οχυρώθηκε με το φρούριο του Γαλατά. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 56, υπ. 114, όπου σχετική βιβλιογραφία. Για τα μνημεία της Βαράσοβας βλ. Veikou, *Epirus*, 52, 66-68, 295-298, 327-329, 505-510· Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία*, 21, 24-25· Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, 19-27.

²⁴³ Veikou, *Epirus*, 511-512.

²⁴⁴ Τα παράλια της Αιτωλίας υπήρξαν εκτεθειμένα στην πειρατεία την περίοδο αυτή, κυρίως λόγω της μορφολογικής εικόνας των ακτών, ενώ, επιπλέον, δεν

Η πειρατεία στις θάλασσες του Κορινθιακού και Πατραϊκού κόλπου καθώς και άλλοι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες δημιούργησαν συχνά την ανάγκη προσωρινής ή μόνιμης μετανάστευσης στο εσωτερικό, γεγονός που υπογραμμίζεται, όπως είδαμε προηγουμένως, σε πλήθος επιστολών του Αποκαύκου, με σκοπό την εξεύρεση λύσης στο ακανθώδες πρόβλημα, που επηρέασε την παραγωγή απειλώντας και την επιβίωση²⁴⁵. Συνεπώς, το γεωφυσικό ανάγλυφο διαμόρφωσε έναν ιδιαίτερο περιβαλλοντικό χαρακτήρα στην περιοχή, ενώ η γεωπολιτική θέση του χώρου της Αιτωλοακαρνανίας διέπλεσε, όπως θα δούμε, την οικονομική και πολιτική πραγματικότητα της περιοχής τόσο στις αρχές του 13ου αιώνα όσο και αργότερα.

Ως προς την αγροτική και κτηνοτροφική δυναμική της νότιας Αιτωλίας, το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης αρκεί για να σχηματίσει κανείς την εικόνα ακμαίας παραγωγής που αποτέλεσε βορά της κοσμικής εξουσίας μέσω ληστρικής φορολόγησης. Ο χρυσόβουλλος λόγος του 1228 του Θεοδώρου Κομνηνού, που συντάχθηκε για να προστατεύσει τα δικαιώματα της μητρόπολης έναντι της κοσμικής εξουσίας, φανερώνει μια σημαντικής αξίας οικονομική δύναμη, που έγινε κατά καιρούς στόχος της πολιτικής και

προστατεύονταν από οργανωμένο στόλο. Ο Θεόδωρος Β΄ Κομνηνός Δούκας προσπάθησε να περιορίσει το φαινόμενο με εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του 1218, την περίοδο της εκστρατείας του Θεοδώρου εναντίον των Λατίνων στην Αιτωλία, οι οποίοι επετίθεντο σε παραθαλάσσιες περιοχές. Απόκαυκος, Επιστολή 27, σ. 103. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 139, 187. Για την πειρατεία στην περιοχή βλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 277 κ.ε. Συγκέλλου, *Αιτωλοακαρνανία*, 560-562. Στα φρούρια της περιοχής πρέπει ίσως να συνυπολογισθεί και το φρούριο «*Βρωμιάριν*», 15 χλμ. ΒΔ της Ναυπάκτου, στην περιοχή του Βενέτικου. Μόνη αναφορά στις πηγές είναι το 1481, αλλά, σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη («*Βρωμιάριν*», 355-356), ίσως πρόκειται για κτίσμα του 1217-30/40. Το φρούριο προστάτευε τις διαβάσεις κατά μήκος του Ευήνου, που οδηγούν στη Ναύπακτο.

²⁴⁵ Διασώζονται αρκετές αναφορές στην πειρατεία της περιοχής. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του 1220 προς τον επίσκοπο Βουθρωτού Δημήτριο. Απόκαυκος, Επιστολή 55, σ. 165-168. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 205-206. Οι πειρατές απήγαγαν πρόσωπα και απαιτούσαν λύτρα. Θύμα τέτοιας εκμετάλλευσης υπήρξε ο μητροπολίτης Ανδρέας (ή Ιωάννης), ο επονομαζόμενος Τζίρος, άμεσος προκάτοχος του Ιωάννου Αποκαύκου στην μητρόπολη Ναυπάκτου, ο οποίος είχε αναγκασθεί να καταβάλει 500 *υπέρπυρα* ως λύτρα. Η περίπτωση του προκάλεσε ειρωνικά παροιμιώδη σχόλια που διασώθηκαν πολλά χρόνια μετά το γεγονός. Αναλυτικότερα για τον Τζίρο βλ. Γερμανός Β΄, Επιστολή 63 (έκδ. ΜΜ). Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ανδρέας ο επικαλούμενος Τζίρος, *ΘΗΕ* 2 (1963) 693-695. Βλ. κεφ. «Θάλασσα» σ. 335. Για την περιοχή Βουθρωτού βλ. Ασωνίτης, *Ηπειρωτικά παράλια*, 62-63. Για την πειρατεία του Κορινθιακού και Πατραϊκού κόλπου, αν και σε μεταγενέστερη εποχή σε Ε. Γιαννακοπούλου, *Η ληστροπειρατεία στις κλειστές θάλασσες. Η περίπτωση του Αμβρακικού και του Πατραϊκού Κόλπου* (τέλη 17ου – αρχές 19ου αι.), στο *Πειρατές και κουρσάροι*, 124-162.

στρατιωτικής πρακτικής τόσο του ίδιου του Θεοδώρου, για τις ανάγκες του στρατού, και του αδελφού του, Κωνσταντίνου Δούκα, διοικητή της περιοχής, όσο και της ανεξέλεγκτης πειρατείας²⁴⁶.

Το 1217, ο μητροπολίτης κάνει λόγο για *βόες καὶ πρόβατα καὶ ἄρτους καὶ οἶνους*, που αφαιρούνται συστηματικά, και παρακαλεί τον μεσάζοντα Νικηφόρο Γοριανίτη να μην συνεργάζεται με τον Θεόδωρο Κομνηνό και τον Κωνσταντίνο Δούκα²⁴⁷, που ἄρπαζαν ζώα και ἄλογα, απογυμνώνοντας τον πληθυσμό από σημαντικά εισοδήματα *καὶ χρυσὸν καὶ ὑφάσματα καὶ βρώματα καὶ πόματα* (δηλαδή τρόφιμα και ποτά) *καὶ διάφορα ζῶα καὶ συκαμίνους καὶ γήδια*²⁴⁸. Ο Δούκας, μάλιστα, υπήρξε τόσο αδίστακτος που απαιτούσε «δώρα», ακόμα και για την τέλεση βαπτίσεων (γούνες, ἄλογα, χήνες και πετεινούς)²⁴⁹. Από τις αναφορές αυτές γίνεται κατανοητό ότι η καταχρηστική συμπεριφορά της ἀρχουσας τάξης, τουλάχιστον το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, επισημαίνει ως ένα βαθμό την ύπαρξη ανθηρής αγροτικής οικονομίας.

Ακόμα και οι απαιτήσεις του Θεοδώρου Κομνηνού το 1217 για την είσπραξη 1000 *ὑπερπύρων* από την μητρόπολη, γεγονός που πυροδότησε έντονη αντίδραση του μητροπολίτη και την σύνταξη εκτενούς απαντητικής επιστολής, αποδεικνύει ἔμμεσα τον παραπάνω συλλογισμό²⁵⁰. Ο Απόκαυκος επισημαίνει ότι η κακή σοδιά του προηγούμενου έτους, η διέλευση του στρατού και η συμπεριφορά του διοικητή της περιοχής, Κωνσταντίνου Δούκα²⁵¹ απαγόρευαν την συγκέντρωση ενός τέτοιου ποσού, εφόσον, μάλιστα, αλιείς,

---

²⁴⁶ Απόκαυκος, Επιστολή 77, σ. 228-229. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 223.

²⁴⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 13, σ. 72. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 179-180.

²⁴⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 12, σ. 65-70 (προς τον Θεόδωρο Κομνηνό): (...) *καὶ κατεβαλόμεν πολλὰκις καὶ χρυσὸν καὶ ὑφάσματα καὶ τὸ ποσὸν τῶν καταβληθέντων εἰς τρεῖς καὶ τεσσαράκοντα καὶ τριακοσίους χρυσοῦς περιῖσταται· (...) Βρωμάτων δὲ καὶ πομάτων καὶ διαφόρων ζώων προσαγωγάς· βλ. και Επιστολές 62, σ. 182-188 (έτος 1217)· 13, σ. 71: Ἡ Ναύπακτος δὲ ἀλλὰ καὶ αὐτὴ βοῦς ἡμετέρας καὶ πρόβατα καὶ ἄρτους εἶδε καὶ οἶνους τῇ ἐξουσίᾳ προσαγομένους. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 178-180, 210-211.*

²⁴⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 60, σ. 173-180. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 208-209.

²⁵⁰ Αν και το ποσό θεωρήθηκε υπερβολικό και μάλλον καταβλήθηκε παρά μόνο το ποσό των 843 *ὑπερπύρων*, με τα 500 να προέρχονται από πωλήσεις ζώων, στην επιχειρηματολογία του Αποκαύκου υπερτονίζεται η ἔλλειψη δυνατότητας της μητρόπολης, λόγω ἄλλων συγκυριῶν και ὅχι της γενικότερης δυναμικής της, ὅπως λ.χ. στην περίπτωση του Μιχαήλ Χωνιάτη για την μητρόπολη της Αθήνας σε σχέση με την γειτονική της Θήβα και Κόρινθο, που εξετάσθηκε προηγουμένως, στο οικείο κεφάλαιο. Βλ. ενδεικτικά κεφ. «Αττική» σ. 44, 46.

²⁵¹ Απόκαυκος, Επιστολή 12, σ. 65-70. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 178-179.

υφαντουργοί, βυρσοδέψες και άλλοι που εργάζονταν για λογαριασμό της μητρόπολης ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες απασχολούνταν αναγκαστικά και αποκλειστικά από τον Δούκα, παρ' όλες τις απαγορεύσεις του ισχύοντος χρυσοβούλλου²⁵².

Επίσης, οι επανειλημμένες προσπάθειες του μητροπολίτη για άρση της καταβολής του *πλωΐμου*, ορισμού του 1217 από τον Θεόδωρο Β' Κομνηνό, υποψιάζουν για την προηγούμενη κατάσταση της εμπορικής ή αλιευτικής ναυτιλίας στην περιοχή. Για το θέμα αυτό ο Απόκαυκος υπήρξε κάθετα αρνητικός και συνέταξε επιστολές όχι μόνον απευθείας στον Κομνηνό, αλλά προηγουμένως και στον *μεσάζοντα* Νικηφόρο Γοριανίτη για να παρέμβει προς χάριν της μητρόπολης²⁵³. Επομένως, η οικονομική δυνατότητα της μητρόπολης Ναυπάκτου πρέπει να υπήρξε αρκούντως ικανοποιητική, αν και δέχθηκε ισχυρούς κλυδωνισμούς, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες της σύστασης του Κράτους της Ηπείρου, λόγω της στρατιωτικής και πολιτικής πρακτικής καθώς και της δράσης Λατίνων και πειρατών²⁵⁴.

Ο Απόκαυκος δεν φανταζόταν ούτε στον ύπνο του, όπως γράφει χαρακτηριστικά, ότι θα άδειαζαν ξαφνικά *αἱ ἀποθῆκαι τῶν μελισσῶν*, δηλαδή τα αποθέματα της μητρόπολης, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες άμυνας, τα *κεντρίσματα*, που καθόλου δεν πτόησαν *τοὺς συλητὰς τοῦ μέλιτος* να αφαιρέσουν πλήρως όλες *τὰς μελιτούττας* της μητρόπολης. Το καλοκαίρι του 1218, όταν ο Απόκαυκος συνέτασσε αυτές τις γραμμές απευθυνόμενος προς τον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, η καταστροφή και η αποδιοργάνωση στα παράλια της Αιτωλίας από τις επιθέσεις Λατίνων και πειρατών αποδείχθηκαν συντριπτικές για τον πληθυσμό ενώ, επιπλέον, τις επιθέσεις συνόδευσε περαιτέρω λαφυραγώγηση από τους φρουρούς του κάστρου²⁵⁵.

Το ίδιο έτος, ο Κωνσταντίνος Δούκας πυρπόλησε παρακείμενο οικισμό της Ναυπάκτου παραδειγματικά, για την μη καταβολή των φόρων, και, σύμφωνα με

---

²⁵² Απόκαυκος, Επιστολή 129, σ. 312-316 (βλ. και υπ. 269): *τοῖς ἀλιεῦσι τῆς ἐκκλησίας οὐκ ἀπολέγει μὲν τὸ ὀψώνιον*.

²⁵³ Απόκαυκος, Επιστολές 11, σ. 64· 12, σ. 65-70. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 178-179.

²⁵⁴ Για την πειρατεία βλ. παραπάνω υπ. 244, 245.

²⁵⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 110-112: (...) *οὐδὲ εἰς ὄναρ ἡμῖν αἱ τῶν μελισσῶν ἀποθῆκαι κεκένωνται. καὶ κἂν αἱ μέλισσαι τοὺς συλητὰς τοῦ μέλιτος κατεκέντριζον, ἀλλ' οὗτοι, εἰς οὐδὲν ἡγούμενοι τὰ κεντρίσματα, αὐταῖς μελίτταις ἐξεφόρουν τὰς μελιτούττας*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190.

τον Απόκαυκο, συμπεριφερόταν άδικα και στους αλιείς, υποχρεώνοντάς τους να του παρέχουν τους *ήμερησίους ίχθῦς* που απαιτούνταν στο καθημερινό τραπέζι του²⁵⁶. Την ίδια περίοδο οι καλύβες των αγροτικών οικισμών στα προάστεια της πόλης πυρπολήθηκαν από τους πειρατές σε συνεννόηση με τους Λατίνους²⁵⁷ και όλα αυτά, γιατί ο στόλος απουσίαζε, εκθέτοντας στο έλεος του εχθρού τους μόχθους των αγροτών.

Το 1218 υπήρξε, πράγματι, συντριπτικό για τα οικονομικά της μητρόπολης. Στις δυσκολίες συντέινει και μια φυσική καταστροφή από ανεμοθύελλα στα περίχωρα της Ναυπάκτου. Δυνατοί άνεμοι που έπνευσαν στην παραλιακή περιοχή της Βαράσοβας στην νότια Αιτωλία²⁵⁸ και στο χωριό Τρόχωμα, του οποίου η θέση δεν μπορεί να εξακριβωθεί²⁵⁹, είχαν ως αποτέλεσμα να καταστραφούν σιτηρά. Οι άνεμοι έπνευσαν ισχυροί ακόμα και στην Ακαρνανία, στον χώρο της Αμμωδηράς²⁶⁰ και του Αετού, και αφάνισαν καλλιέργειες μεστωμένων σιτηρών και τις ελπίδες των γεωργών για καλή σοδιά²⁶¹. Ο Απόκαυκος αποκαλύπτει την δυσκολία που αντιμετωπίζουν μη απάνεμα μέρη, όπως τα Νεσιανά, στην περιοχή του Λεσινίου σήμερα, καθώς και η Σκρίζοβα, που, επίσης, δεν μπορεί να τοποθετηθεί επακριβώς, πάντως στην νότια Αιτωλία και την περιοχή της Ναυπάκτου²⁶². Η αναφορά υπογραμμίζει την επιπρόσθετη ευπάθεια των αγροτικών εκτάσεων των παραλιακών τουλάχιστον περιοχών από ισχυρούς ανέμους.

Επιπλέον, την άνοιξη του 1218, στις επιμέρους δυσχέρειες των αγροτών προστέθηκε χαλαζόπτωση στη Ναύπακτο, στην περιοχή Γοβλάστου, που κατέστρεψε δενδροκαλλιέργειες, ειδικά τις κερασιές, αμπελώνες, κηπευτικά και σιτηρά, ακόμα δε και κεραμίδια στις στέγες²⁶³.

---

²⁵⁶ Απόκαυκος, Επιστολή 129, σ. 312-316. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 250-251.

²⁵⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 110-112. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190.

²⁵⁸ Σύμφωνα με τον Κατσαρό (Συμβολή, 1526-1529), ίσως πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο Ευηνοχωρίου, ενώ κατά την άποψη της Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου (Ναύπακτος, 92, υπ. 40) ίσως πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο του Μολυκρείου.

²⁵⁹ Veikou, *Epirus*, 439-440.

²⁶⁰ Η Αμμωδηρά ίσως ταυτίζεται με την περιοχή Αμαδερός της Βόνιτσας. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, Ναύπακτος, 92, υπ. 45,46.

²⁶¹ Απόκαυκος, *Σημείωμα*, σ. 360-362. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 264-265. Άγνωστη η ακριβής περιοχή. Πιθανόν στην ΝΑ Αιτωλία. TIB 3, 159.

²⁶² Veikou, *Epirus*, 453-454.

²⁶³ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 162.

Τα επόμενα χρόνια ήταν εξίσου δύσκολα. Οι πένητες που συσσωρεύονταν στην πόλη για ενίσχυση και επισιτισμό γίνονταν ολοένα και περισσότεροι διαμορφώνοντας μια νέα ζοφερή εικόνα στην οικονομική πραγματικότητα της μητρόπολης²⁶⁴. Στα θέματα που μας αφορούν εδώ, η πληροφόρηση που δίνεται από τον Απόκαυκο πιστοποιεί επιμέρους αγροτικές καλλιέργειες της παράλιας ζώνης της ευρύτερης περιοχής της νότιας Αιτωλίας, που αντιμετώπιζε επιπρόσθετες δυσχέρειες και λόγω της γεωγραφικής της θέσης.

Οι φυσικές καταστροφές, ως φαινόμενα ανεξέλεγκτα και απροσδόκητα, επηρεάζουν, ως γνωστόν, άρδην την οικονομία και, ειδικά όταν συμπέσουν με περιόδους ακραίων πολιτικοστρατιωτικών καταστάσεων, απειλούν καίρια την ανθρώπινη επιβίωση. Τέτοια είναι η περίπτωση καθολικής ζωοφθορίας, που έπληξε την περιοχή, άγνωστο πότε ακριβώς, και επηρέασε όχι μόνο την αγροτική ζωή αλλά και την ανθρώπινη υπόσταση με τον κίνδυνο επιδημίας. Οι γεωργοί αναγκάστηκαν να αλωνίσουν τα χωράφια προσαρμόζοντας ράβδους δεμένες κατάλληλα ανά δύο ή να χρησιμοποιήσουν χοίρους, σε μια προσπάθεια να ελαχιστοποιηθεί η επικείμενη γεωργική καταστροφή. Τα πτώματα των ζώων παρέμεναν αναξιοποίητα με άμεσο τον φόβο μόλυνσεων. Ο Απόκαυκος αποδίδει παραστατικά την εικόνα: *οὐδὲ τὰ δέρματα ἀποδέρονται· σαπροῦνται γὰρ ἓκ τοῦ παρευθὺ καὶ ἡ δυσώδης ἀποφορὰ οὐ συγχωρεῖ τὴν ἀπόδαρσιν. καὶ μολύνεται μὲν ὁ ἀήρ, δυσπνοῦσι δὲ ἄνθρωποι. καὶ παροδίτης ἡ χεῖρα ἢ ὀθονίδιον ἐπιτίθησι ταῖς ῥισίν, ὡς μὴ φθαρέντα σπάσας ἀέρα μετὰσχη τοῦ ἀρρώστηματος*²⁶⁵.

Τέτοιες πληροφορίες, εκτός των άλλων, υποδηλώνουν το μέγεθος της κτηνοτροφικής εικόνας στη μητρόπολη. Η χρήση βοδιών στο αλώνισμα και όχι όπως ήταν πιο συνηθισμένο μουλαριών, υπογραμμίζει την ύπαρξη εύρωστων κτηνοτροφικών μονάδων και, μάλιστα, με ακριβά ζώα, όπως τα βοοειδή²⁶⁶. Πρόκειται για άμεσο αποτέλεσμα της αξιοποίησης κυρίως των ορεινών,

---

²⁶⁴ Απόκαυκος Επιστολές 21, σ. 94 (έτος 1218): 12.65-70. Για το πρόσωπο του πρωτοβεστιαρίου και τις δικαιοδοσίες του βλ. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 153, υπ. 232 όπου σχετική βιβλιογραφία.

²⁶⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 28, σ. 105-106: (...) *νοείτω δὲ πᾶς, ὡς θεόθεν ἡμῖν ἡ μῆνις καὶ τὰ δεινὰ· ἰδοὺ γὰρ καὶ πόλεμος ἕτερος ἐν τοῖς ἀλόγοις ἐνταῦθα καὶ ζωοφθορία καθολική*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 187-188. Για την κτηνοτροφία της περιοχής βλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 273-276.

²⁶⁶ Ζαχαριάδου, Παραγωγή, 90.

ημιορεινών και βαλτωδών εκτάσεων της περιοχής της Αιτωλίας, ακατάλληλων για γεωργική οικονομία, που, όμως, προσέφεραν τροφή στα κοπάδια²⁶⁷.

Επιμέρους δραστηριότητα αυτής της εκτενούς κτηνοτροφικής οικονομίας αλλά και της θηρευτικής, υπήρξε, βεβαίως, η κατεργασία και μεταποίηση δερμάτων. Είδαμε προηγουμένως ότι ο μητροπολίτης έδωσε μεγάλη έμφαση στην αδυναμία αξιοποίησης των νεκρών ζώων με ιδιαίτερη μνεία στα δέρματα. Ακόμα και τα δώρα που προσέφερε ο Απόκαυκος πιστοποιούν την ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων. Σε μία περίπτωση, το 1225, ενημέρωσε τον επίσκοπο Βονδίτζης ότι δεν προλάβαινε να του ετοιμάσει δερμάτινο πανωφόρι, γιατί βιαζόταν να μεταβεί στην Άρτα για την τελετή αναγόρευσης του Θεοδώρου Β' Κομνηνού, και, έτσι, απέστειλε ένα ήδη υπάρχον με την σημείωση ότι είναι πιθανό να χρειάζεται μεταποίηση λόγω φάρδους²⁶⁸. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1218, ο Απόκαυκος είχε στείλει γούνα αρνιού και λινό ένδυμα ως δώρο προς τον φίλο του επίσκοπο Βονδίτζης²⁶⁹, ενώ περιβόλαιον από δέρμα αλεπούς είχε αποσταλεί στον μητροπολίτη από κάποιον μοναχό Άνθιμο, ίσως από το Αγγελόκαστρο²⁷⁰.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η βυρσοδεψία υπήρξε ενασχόληση σύμφωνη με την περιβαλλοντική δομή της περιοχής, ικανής να συντηρήσει εκτενή κτηνοτροφική οικονομία και θηρευτική, σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση των δασών βελανιδιάς των Αιτωλοακαρνανικών ορέων, πρακτική που συνεχίσθηκε και τους αιώνες που ακολούθησαν²⁷¹.

Σε σχέση με την γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, οι επιστολές του Αποκαύκου αποκαλύπτουν δυνατότητες και τόπους καλλιέργειας. Οι πληροφορίες αυτές, αν και επικεντρώνονται γύρω από την ακίνητη περιουσία της μητρόπολης, τις καταπατήσεις κτημάτων και μετοχίων και τις σχέσεις των παροίκων, πιστοποιούν χώρους καλλιέργειας, κυρίως στην Βαράσοβα. Ο Απόκαυκος ασχολήθηκε σε σειρά επιστολών του έτους 1223 ή 1225/26 με την

---

²⁶⁷ Οι ελώδεις περιοχές προσφέρονται κυρίως για βοσκή. Για τα βοσκοτόπια βλ. Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 422-426.

²⁶⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 102, σ. 273. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 236. Πρβλ. για το ίδιο θέμα και κεφ. «Πανίδα» σ. 230.

²⁶⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 31, σ. 112-113. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 190. Για τον ζωγράφο Νικόλαο βλ. κεφ. «Εύριπος» υπ. 202, «Ναύπακτος» σ. 101 και «Φυσικά φαινόμενα» σ. 162.

²⁷⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 103, σ. 274-275. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 236.

²⁷¹ Πρβλ. Γιαννακοπούλου, Καλλιέργειες, 377.

αφαίρεση ελαιώνα στην *ἐπίσκεψιν* Βαράσοβας, ο οποίος είχε προηγουμένως παραχωρηθεί από τον δεσπότη Θεοδώρο Κομνηνό Δούκα στην μητρόπολη για κατοχή και χρήση, αλλά τον αφαίρεσε προκειμένου να δοθεί σε Κορίνθιο «στρατευόμενο». Για το θέμα αυτό, ο μητροπολίτης έγραψε τόσο προς τον Θεόδωρο Κομνηνό όσο και προς τον *βασιλικὸν γραμματικὸν* Καματηρό²⁷². Επίσης, στην ίδια περιοχή μνημονεύεται μετόχι μονής του Αγίου Όρους, το οποίο επισκέφθηκε ο Απόκαυκος²⁷³ και σημειώνει ότι βρέθηκε στην ευχάριστη θέση να καταναλώσει οίνο και πουλερικά. Αργότερα, ο μητροπολίτης γράφει στον Νικόλαο Γοριανίτη για να τον παρακαλέσει να μην εκμεταλλεύεται το κέρδος από την μονή και το μετόχι της²⁷⁴. Μάλιστα, παρακείμενο κτήμα της μητρόπολης υπενουκιάστηκε από τον Γοριανίτη σε «κακό», σύμφωνα με την κρίση του μητροπολίτη, γείτονα έναντι 24 *ὑπερπύρων* χωρίς την άδεια της μητρόπολης²⁷⁵. Αν και η νότια πλευρά του βράχου της Βαράσοβας είναι, όπως προαναφέρθηκε, απότομη, οι ανατολικοί πρόποδες συντηρούν ακόμα και σήμερα ελαιώνες, ενώ οι δυτικοί διαθέτουν καλλιεργούμενα χωράφια και λιβάδια²⁷⁶.

Στις βασικές αγροτικές ασχολίες θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η σηροτροφία. Οι επιστολές παρέχουν στοιχεία για οργανωμένη και μάλλον ανθηρή απασχόληση που άκμαζε στα περίχωρα της πόλης, όπως φαίνεται από επιστολή σχετικά με την πυρπόληση και ολοσχερή καταστροφή σηροτροφικών μονάδων στα παραλιακά προάστεια της μητρόπολης²⁷⁷. Ο Απόκαυκος γνώριζε

---

²⁷² Απόκαυκος, Επιστολές 88, σ. 252· 90, σ. 254-255. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 228-230 και 137, υπ. 175 για το πρόσωπο που έλαβε τον ελαιώνα. Η Σταυρίδου-Ζαφράκα (Χρονολόγηση, 150) τοποθετεί κατά τα τέλη του 1225 - αρχές 1226.

²⁷³ Φαίνεται ότι ο Απόκαυκος μετέβαινε συχνά στην Βαράσοβα είτε για να διευθετήσει διάφορα θέματα είτε για να επισκεφθεί τα εκκλησιαστικά ιδρύματα της περιοχής. Σε μία, μάλιστα, περίπτωση στις αρχές του θέρους του 1212 ο Απόκαυκος δηλώνει αόριστα ότι κατέβαινε *τὸν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως βουνόν*, όπου είχε την ευκαιρία να ακούσει την καταγγελία μίας *σαρκώδους* γυναίκας από την Κόρινθο για εγκατάλειψη από τον σύζυγό της (Απόκαυκος, Επιστολή 1^α, σ. 43-45. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 171-172.). Αν δεν πρόκειται για το Ριγάνιο όρος, στους πρόποδες του οποίου αναπτύσσεται η Ναύπακτος, δεν θα ήταν απίθανο να πρόκειται για τον παρακείμενο στην μητρόπολη βράχο, περιοχή που ως γνωστόν αποτέλεσε μοναστικό κέντρο της βυζαντινής Αιτωλοακαρνανίας. Για τα μνημεία της Βαράσοβας βλ. Veikou, *Epirus*, 64-68, 504-509· TIB 3, 121-122· Α. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αγκρίνιο 2004, 176.

²⁷⁴ Για το ίδιο θέμα βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 221.

²⁷⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 38, σ. 128 κ.ε. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 194-195.

²⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά την έκθεση της Natura, κωδ. GR2310005.

²⁷⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 110-112: (...) *καὶ ἐταλαιπωρήσαμεν καὶ κατεκαύθημεν ἕως τέλους. οὐχ ὑπελείφθη ἄκαυστον δένδρον, οἱ μεταξογεννήτορες σκώληκες αὐταῖς*

πολύ καλά τα στάδια επεξεργασίας του μεταξοσκώληκα, όπως αποκαλύπτει στον Νικήτα Χωνιάτη, ανιψιό του μητροπολίτη Μιχαήλ, στον οποίο αποστέλλει μεταξωτό ύφασμα που του ζητήθηκε, και δηλώνει ότι θα στείλει κι άλλο για ιερατικό άμφιο. Στην επιστολή περιγράφει την διαδικασία παραγωγής, επεξεργασίας, ύφανσης και βαφής των υφασμάτων ως χρονοβόρα και κοπιαστική εργασία, χωρίς εγγυημένα αποτελέσματα²⁷⁸.

Επίσης, ως παράγωγο της εκτενούς κτηνοτροφίας, η υφαντική αποτέλεσε αξιόλογο τμήμα της οικιακής βιοτεχνίας και, κρίνοντας από το μέγεθος των κοπαδιών, πρέπει να ξεπέρασε τα όρια του οίκου με σημαντικά αποτελέσματα. Ο χρυσόβουλλος λόγος του Θεοδώρου Β΄ Κομνηνού²⁷⁹ αναφέρεται ιδιαίτερα στους ράφτες και τους υφαντουργούς, ορίζοντας να αφεθούν ελεύθεροι από κάθε καταχρηστική εξουσία· δείγμα της ανάπτυξης της υφαντικής στην περιοχή και εμμέσως της φυσικής δομής που χώρου, που εξυπηρετούσε και την σηροτροφία.

Οι λιμνοθάλασσες της περιοχής²⁸⁰ συντήρησαν ακμαίες αγροτικές και αλιευτικές μονάδες, ως χώρους παραγωγής αβγοτάριχου, ιχθύων και άλλων αλιευμάτων. Ειδικά δε οι παραποτάμιες και παραλιμναίες εκτάσεις, που υπερχείλιζαν συχνά, θα μπορούσαν να συντηρήσουν καλλιέργειες με μεγάλες ανάγκες σε νερό, όπως ίσως το ρύζι. Το 1219, ο Απόκαυκος έστειλε στον Μιχαήλ Χωνιάτη ξηρά αβγοτάριχα, καλά στεγνωμένα στον ήλιο, όπως σημειώνει, μαζί με ρύζι²⁸¹, προϊόν το οποίο δεν σχολιάζεται στο κείμενο, παρά μόνο δηλώνεται στον τίτλο της επιστολής²⁸². δώρα ενόψει της νηστείας των Χριστουγέννων. Αξίζει να

καλύβαις ἀπώλοντο, τὰ λήϊα καταπεπάτηνται καὶ μῆσι μᾶλλον ἢ δράγμασι γνωρίζεται τὸ θέρος ἡμῶν. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190. Για την ανάπτυξη της σηροτροφίας στη Ναύπακτο ή την περιοχή της βλ. Χ. Χαραλαμπίδης, Η σηροτροφία-μεταξουργία ως βασικός παράγοντας της οικονομικής ζωής της επαρχίας Ναυπακτίας από τους βυζαντινούς μέχρι τους νεώτερους χρόνους, στο *Πρακτικά Β΄*, 938-942.

²⁷⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 43, σ. 139-141. Χωνιάτης Νικ., Επιστολή 2, σ. 14-19. Πρβλ. και κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 162.

²⁷⁹ Vasiljevskij, *Epirotica*, 298.19-28.

²⁸⁰ Μικρότερης έκτασης λιμνοθάλασσες υπάρχουν και σε άλλες θέσεις δυτικά του Μεσολογγίου. Βλ. Natura, κωδ. GR2310001. Για την Αιτωλοακαρνανία βλ. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, 20-21, 28· Κατσαρός, Το πρόγραμμα, 322.

²⁸¹ Απόκαυκος, Επιστολή 39, σ. 130-132: *ταῦτα δὲ ἰχθύων ῥά, τάριχα, ἡλίου μὲν ἀκτῖνι ξηρά, ποιότητα δὲ ἀποβαλόντα τὴν φυσικὴν αὐτὴν ταύτην συνημμένην ὑγρότητα.* Βλ. και την απάντηση του Χωνιάτη (Επιστολή 173.2-3, σχ. Κολονου, 146*-147*: *Ὡς εἰς καιρὸν ἡμῖν πέπομφας, σοφὴ καὶ φίλη μοι κεφαλὴ, τὰ ἐκ γῆς καὶ θαλάττης ἐν ἡμέραις ἐγκρατείας ἐδώδιμα*). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 195 και για την σχέση των δύο ανδρών, σ. 81-82.

²⁸² Αντίθετα με το αβγοτάραχο, η μνεία στην αποστολή *όρύζων* (ρυζιού) δεν

σημειωθεί ότι παρ' όλη την ένδεια των πηγών, ή *όρυζα*, δεν ήταν άγνωστη στους Βυζαντινούς²⁸³, ενώ το φυσικό περιβάλλον της νότιας Αιτωλίας θα μπορούσε να συντηρήσει εύκολα τέτοιες καλλιέργειες.

Ο Απόκαυκος δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου ή του Ανατολικού (Αιτωλικού), αν εξαιρέσουμε μία περίπτωση στην οποία αναφέρεται στην μονή των Ασωμάτων δυτικά της θαλασσολίμνης του Αιτωλικού, για την οποία γράφει προς τον *πρωτοβεστιάριον* του Κομνηνού, χωρίς όμως να επεκτείνεται σε άλλες περιβαλλοντικές πληροφορίες²⁸⁴. Εικόνα της φυσικής όψης της περιοχής λαμβάνουμε από τον Evlijah Celebi (17ος αι.). Σύμφωνα με τον Οθωμανό περιηγητή και διανοούμενο, το Μεσολόγγι «δίνει την εντύπωση νησιού» και διαθέτει αμπέλια και κήπους. Στα ιχθυοτροφεία γινόταν η συλλογή του αβγοτάραχου, το οποίο διατηρημένο σε κίτρινο μελισσοκέρι, όπως μέχρι τις μέρες μας, «αποστέλλεται σε όλη την Γαλλία»²⁸⁵.

αναφέρεται ρητά ούτε στο κείμενο του Αποκαύκου ούτε στην ευχαριστήρια απάντηση του Χωνιάτη, εκτός και αν η αποστολή υπονοείται σε μία μόνο φράση από την επιστολή του τελευταίου (βλ. παραπάνω υπ. 293: *τὰ ἐκ γῆς*). Η *όρυζα* αναφέρεται μόνο στον τίτλο της επιστολής του Αποκαύκου. Βέβαια, το κείμενο του μητροπολίτη Ναυπάκτου παρουσιάζει χάσματα και ίσως η αναφορά στο ρύζι να μην έχει διασωθεί. Οπωσδήποτε, η αναφορά του τίτλου στο ρύζι δημιουργεί την υποψία ότι ίσως αποτέλεσε μεταγενέστερη προσθήκη. Η πρώτη έκδοση της επιστολής από τον Ν. Α. Βέη από τον Κώδ. Petropol. Graev. CCL/250 (13ου-15ου αι.) (για την έκδ. βλ. Απόκαυκος στο «Παράρτημα 1»), την οποία επιμελήθηκε η Ε. Βέη-Σεφερλή εκ των καταλοίπων του, σημειώνεται ότι ο τίτλος είναι «μáλλον συμπληρωτέος» (βλ. σ. 9, 183-184 της έκδ. Βέη). Συνεπώς, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την γνησιότητα της αναφοράς ως προς την αποστολή *όρύζων*. Πάντως, σε οθωμανικά έγγραφα της περιόδου μεταξύ των ετών 1521 και 1562 γίνεται λόγος για καλλιέργειες ρυζιού στη νότια Αιτωλία. Βλ. M. Kiel, *Population and settlement of the sandjak of Karli-Illi – Aetolia/Akarnania – during the Turkokratia*. According to unpublished or little-known Ottoman-Turkish administrative records from the years 1489, 1521, 1562, 1642, 1732 and 1810, στο *Πρακτικά Β'*, 709. Βέβαια, η χρήση του ρυζιού γενικεύτηκε κατά την Οθωμανική περίοδο.

²⁸³ Ιδιαίτερες μνείες λαμβάνουμε από το έργο του Συμεώνος Σήθ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον περὶ τροφῶν δυνάμεων* (11ος αι.), όπου ειδική αναφορά στην *όρυζα* (*Σύνταγμα*, Ο, 2-13, App. 1-7) καθώς, όπως φαίνεται, και στο ρυζόγαλο (*μετὰ δὲ γάλακτος κατασκευαζομένη καὶ σὺν σακχάρῳ μεταλαμβανομένη εὐεξίαν τε καὶ εὐχροίαν ποιεῖται καὶ τῇ γονῇ προστίθῃσι*). Στα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα (11ος-12ος αι.) αναφέρεται ως είδος που καταλώνεται τις περιόδους της νηστείας μαγειρεμένο με μέλι Πτωχοπρόδρομος, 4. 324 Βλ. «Παράρτημα 2» σ. 468: (...) *όρύζιν μὲ τὸ μέλι* (...). Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 121. Έμμεσες μαρτυρίες για το ρύζι απαντούν και στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (10ος αι.). Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός Κόσμος Α'*, 174. Για την *όρυζαν* βλ. και Koder, *Gemüse*, 66, 123.

²⁸⁴ Απόκαυκος Επιστολή 21, σ.91-92. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 184, υπ. 36.

²⁸⁵ Πέρα από την αλιεία, ο Celebi μαρτυρεί ότι οι Μεσολογγίτες ασχολούνται και με την παραγωγή μετάξης και την σταφίδα, ενώ οι κάτοικοι του Ανατολικού υπήρξαν κυρίως αλιείς. Evlijah Celebi, (μετ. - σχ. Γιαννόπουλος, 187-189).

Αν και τον 16ο αιώνα, το βενετικό διαμετακομιστικό εμπόριο από την Ναύπακτο συνίστατο εκτός από τα σιτηρά κυρίως από αλάτι²⁸⁶, δεν υπάρχουν αναφορές για αλοπηγία στο έργο του μητροπολίτη ή για την ύπαρξη και την κατάσταση των αλυκών κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Το 1430, πέρα από τα ιχθυοτροφεία υπήρχαν αλυκές τόσο στο Ανατολικό όσο και στην Ναύπακτο²⁸⁷. Δεν γνωρίζουμε αν οι μεταφορικές αναφορές στο αλάτι, τις οποίες συνέθεσε ο μητροπολίτης σε σχέση με την λογοτεχνική χάρη του λόγου του λογαριαστοῦ Ιωάννη Κοστομήρη²⁸⁸, επηρεάζονται από την ασφαλώς γνώριμη στην περιοχή διαδικασία. Η αναφορά στο *μετακομισθὲν εἰς Ναύπακτον ἄλας* υποψιάζει ως προς την σύνδεση με το γνωστό εμπόρευμα της περιοχής, όμως πέρα από αυτή την ένδειξη το έργο του Αποκαύκου δεν προσφέρει πιο σαφείς μνείες. Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι τέτοιες αναφορές, αν και ρητορικού χαρακτήρα, αντικατοπτρίζουν μεγάλη εξοικείωση με το δημοφιλές προϊόν.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι οι πεδινές περιοχές της Αιτωλίας βασίσθηκαν στην παραγωγή εσπεριδοειδών, σιτηρών, δημητριακών πιθανότατα και ρυζιού, ενώ η αμπελοκαλλιέργεια και ελαιουργία υπήρξε γενικευμένη, κυρίως σε περιοχές μη σιτοπαραγωγικές, διαμορφώνοντάς τα βασικά εξαγώγιμα εμπορεύματα συμπεριλαμβανομένων των δερμάτων, των ιχθύων, της μετάξης και του άλατος.

Το έργο του Αποκαύκου αποκαλύπτει τα βασικά στοιχεία της παραγωγής. Γίνεται λόγος για ψάρια, καὶ γένος παντοδαπὸν καὶ φυλαὶ μυριόχρωμοι, για αβγοτάριχο²⁸⁹, για κίτρα ωραία και εύοσμα, ως δείγμα της δυνατότητας

---

²⁸⁶ Αναλυτικότερα για αλοπηγικές εγκαταστάσεις στο Βυζάντιο βλ. Θ. Πετανίδου, Η γεωγραφία της παραγωγής άλατος στον ελληνικό κόσμο, στο *Το Ελληνικό Αλάτι*, Η' τριήμερο εργασίας Μυτιλήνη, 6-8 Νοεμβρίου 1998, έκδ. Υπουργείο Αιγαίου – Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, 74-80, για την Ναύπακτο κυρίως 76, 78.

²⁸⁷ Ζαχαριάδου, Παραγωγή, 92. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 273-274. Για την θέση των αλυκών και την τεχνική συλλογής αλατιού από το παράδειγμα της Πελοποννήσου βλ. Α. Πανοπούλου, Παραγωγή και εμπόριο αλατιού στην Πελοπόννησο (13ος – 16ος αι.), στο *Χρήμα και αγορά*, 164-167.

²⁸⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 46, σ. 148-149: (...) *πλὴν ἴσθι, φίλη ψυχὴ καὶ λογία, ὡς τὸ μετακομισθὲν εἰς Ναύπακτον ἄλας τόσου ἦν ἀνταλλάγματος, ὡς εἴ τις ἡμισεύσας στατῆρα χρυσοῦ, τῷ τῶν τμημάτων ἐνὶ τοσοῦτον ὠνήσεται*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 201 και για το πρόσωπο αυτό, σ. 144, υπ. 203.

²⁸⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 39, σ. 130-132. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 195.

παραγωγής εσπεριδοειδών²⁹⁰, αλλά και για κερασιές, για παραγωγή σιτηρών καθώς και για αμπελοκαλλιέργειες, όσπρια, ποικίλα λάχανα και λάδι, γάλα, τυρί και αβγά, ως μέρος των επιτιμιών που επέβαλλε ο μητροπολίτης σε αξιόποινες πράξεις²⁹¹. Τέλος, για κατεργασία δερμάτων, σηροτροφία, υφαντική και βαφική²⁹², ασχολίες που αναδεικνύουν την φυσική δομή του χώρου την περίοδο που εξετάζουμε.

Γενικές διαπιστώσεις

Από το έργο του Αποκαύκου λαμβάνουμε στοιχεία για την αγροτική, κτηνοτροφική και αλιευτική παραγωγή κυρίως στην νότια Αιτωλία. Οι περιορισμένες καλλιεργούμενες περιοχές, στις πλαγιές των ορεινών όγκων, τα πεδινά μέρη γύρω από την Τριχωνίδα και την Λυσιμαχία, οι εύφορες εκτάσεις κατά μήκος του Αχελώου, του Ευήνου και του Δάφνου καθώς και η παράλια ζώνη κατά μήκος των ακτών της Αιτωλίας αποτέλεσαν βάση για την ανάπτυξη μιας παραδοσιακής οικονομίας, που διαγράφεται μέσα από τις επιστολές του Αποκαύκου και μαρτυρείται από την Αρχαιότητα ως τα μέσα του 20ου αιώνα.

Τα κείμενα του μητροπολίτη αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα σχεδόν σε όλες τις παραπάνω δραστηριότητες, αν και δεν λείπουν στοιχεία γενικόλογα και ασαφή που όμως υποψιάζουν τόσο για το μέγεθος όσο και το είδος της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και δυνατότητας. Ως προς την δευτερογενή παραγωγή και την βιοτεχνία, πιστοποιείται βυρσοδεψία, σηροτροφία και υφαντική.

Η ευρεία ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και η συντήρηση ακριβών ζώων υπογραμμίζει την αξιοποίηση των μεγάλων δυνατοτήτων της περιοχής σε βοσκή και προσανατόλισε την οικονομία σε έναν κυρίως κτηνοτροφικό χαρακτήρα,

---

²⁹⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272: (...) *μὴ καὶ τοὺς ἰχθύας ἡμῶν, μὴ καὶ τὰ κίτρα ἡμῶν οὐκ ἐπαινέσεις εἰς ἐπαρκές; ὅτι τῶν μὲν ἔστιν ἃ κάδδοις ἀμιλλῶνται πρὸς μέγεθος καὶ ὡς ὥραϊα μὲν ἰδεῖν, καλὰ δὲ φαγεῖν καὶ τὴν ὀσφραντικὴν θηλῦναι διὰ τὴν εὐπνοιαν; οἱ δὲ διαφορογενεῖς μὲν, εὐβρωτοὶ δέ, καθαροὶ δέ, πῖοι δὲ καὶ γένος παντοδαπὸν καὶ φυλαί, ὡς εἴποι τις, μυριόχρωμοι;* Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

²⁹¹ Ενδεικτικά βλ. Απόκαυκος, *Σημείωμα* 21, σ. 406-409. Βλ. και Επιστολή 101, σ. 266-272. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 281-282.

²⁹² Κατσαρός, *Καθημερινή ζωή*, 649-651.

που συνοδεύτηκε με όλη την επιμέρους σχετική παραγωγή ζωικών προϊόντων, η οποία, όπως φαίνεται, παρουσίασε πλεονάσματα ικανά να συντηρήσουν επί αιώνες τον πληθυσμό. Μέσα από τις επιστολές αποκαλύπτεται η ύπαρξη εκτεταμένης κτηνοτροφικής δραστηριότητας, που συμφωνεί με τον ορεινό και ημιορεινό χαρακτήρα της περιοχής και βρίσκει επιπλέον διέξοδο στις βαλτώδεις εκτάσεις, γύρω από τις παραποτάμιας και παραλίμνιες τοποθεσίες.

Οι λιμνοθάλασσες υπήρξαν αλιευτικοί τόποι, όπου διεξαγόταν οργανωμένη ιχθυοπαραγωγή και συλλογή άλατος, χώροι που παρείχαν ιδιαίτερο πλεονέκτημα στους τόπους αυτούς, καθώς και ένα ακριβό και επικερδές εμπορικό προϊόν. Στις θαλάσσιες, ποτάμιες και λιμναίες περιοχές η αλιεία υπήρξε, όπως είναι φυσικό, εκτενής ενασχόληση είτε ως βασική είτε ως συμπληρωματική εργασία, ενώ το ιδιαίτερο πλεονέκτημα της ύπαρξης λιμνοθαλασσών (του Μεσολογίου και του Ανατολικού/Αιτωλικού) ανέδειξε την Αιτωλία σε κέντρο αλιευτικής δράσης και ιχθυοκαλλιέργειας, αν και το έργο του μητροπολίτη δεν αναφέρεται στα θέματα αυτά.

Στην ενδοχώρα, οι καλλιεργούμενες περιοχές συνδέθηκαν με φυσικά υδρευόμενους χώρους κατά μήκος των παράλιων, παραποτάμιων και παραλίμνιων περιοχών, όπου άκμασε η αγροτική οικονομία με τις συνηθισμένες στο μεσογειακό κλίμα καλλιέργειες. Οι περιορισμένες καλλιεργούμενες εκτάσεις στα παράλια, εύκολα προσβάσιμες σε εχθρικές εισβολές, λόγω του ομαλού φυσικού ανάγλυφου δέχθηκαν επιθέσεις που καθόρισαν την πορεία της οικονομίας κατά τις αρχές του 13ου αιώνα.

Επομένως, υπήρξε πλήρης αξιοποίηση των γεωπολιτικών και εμπορικών πλεονεκτημάτων που προσέφερε η περιοχή είτε στον χερσαίο είτε στον υδάτινο χώρο. Η Αιτωλία λόγω του φυσικού ανάγλυφου και της γεωγραφικής της θέσης διαμόρφωσε έναν διττό χαρακτήρα: τον κλειστό κτηνοτροφικό και εσωστρεφή χαρακτήρα των ορεινών όγκων σε συνδυασμό με την εμπορική δραστηριότητα και επικοινωνία της ανοιχτής και εκτεταμένης παραλιακής γραμμής.

2. Ναύπακτος (1210 - 1232/4)

Η Ναύπακτος αποτέλεσε το ΝΔ προπύργιο του Κράτους της Ηπείρου. Υπήρξε οχυρωμένη και γενικά δυσπρόσβατη από την Αρχαιότητα και η γεωγραφική της θέση μεταξύ του Κορινθιακού και του Πατραϊκού κόλπου, στους δρόμους του εμπορίου με την Δύση, επέτρεψε σημαντική οικονομική ανάπτυξη ²⁹³. Για το αστικό περιβάλλον της Ναυπάκτου διασώζονται πληροφορίες από επιστολές του Αποκαύκου και από κείμενα περιηγητών μεταγενέστερων εποχών, καθώς και από ανασκαφικές έρευνες. Όπως θα δούμε, η πόλη αξιοποίησε το φυσικό περιβάλλον της περιοχής ως προς την θέση και κυρίως ως προς την υδροδότηση, ενώ μαρτυρείται η ύπαρξη εκτάσεων έξω από τα τείχη, που ίσως φιλοξένησαν βιοτεχνικά κτίρια, λουτρά και άλση κατά μήκος των αγροτικών εκτάσεων.

Παρ' όλο τον κλειστό και τραχύ ορεινό χαρακτήρα της ενδοχώρας της Αιτωλίας που περιγράψαμε παραπάνω, ένα περίπλοκο οδικό δίκτυο εξυπηρέτησε την επικοινωνία και, σε συνδυασμό με τους θαλάσσιους δρόμους, το εμπόριο. Έτσι, αναδεικνύεται το γεωπολιτικό ενδιαφέρον της νότιας Αιτωλίας, ως χώρος με αξιόλογη σημασία στα ΝΔ της Βαλκανικής, στην συμβολή της Στερεάς Ελλάδας με την Ήπειρο και την Πελοπόννησο και στις θάλασσες του Ιονίου πελάγους, του Πατραϊκού και του Κορινθιακού κόλπου, ώστε να αποτελέσει σημαντικό κέντρο επικοινωνίας και μέρος των διεθνών αγορών²⁹⁴. Η μεγάλη Καστροπολιτεία της Ναυπάκτου και τα μικρότερα λιμάνια της περιοχής αποτέλεσαν διαμετακομιστικά κέντρα ενός εκτεταμένου εμπορικού δικτύου και, όπως είδαμε, στόχος πολλών και διαφόρων εχθρικών επιθέσεων²⁹⁵.

---

²⁹³ Η Ναύπακτος υπήρξε από τους σημαντικότερους εμπορικούς σταθμούς της Βενετίας στην ηπειρωτική Ελλάδα και ναυτικός κόμβος ήδη από τον 9ο αιώνα. Γ. Σ. Πλουμίδης, Έγγραφα για τη Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510), *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-3) 493. Γιαννακοπούλου, Καλλιέργειες, 375, 405-407. Για την χερσαία και θαλάσσια επικοινωνία στην περιοχή βλ. Αβραμέα, Επικοινωνίες, 145-146.

²⁹⁴ Για το οδικό δίκτυο της περιοχής βλ. Veïkou, *Epirus*, 295-298. TIB 3, 90 κ.ε. Κατσαρός, Το πρόγραμμα, 325-326.

²⁹⁵ Ζαχαριάδου, Παραγωγή, 88-89. Για το εμπόριο και για τις εμποροπανηγύρεις της περιοχής βλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 269 κ.ε., 273.

Στις αρχές του 13ου αιώνα, το κάστρο της Ναυπάκτου²⁹⁶, ως εμπορικός κόμβος και ασφαλές καταφύγιο, υπήρξε πολυπληθές αστικό κέντρο με ιδιαίτερη πληθυσμιακή σύνθεση. Μάλιστα, το 1218, ο Απόκαυκος αναγκάστηκε, όπως γράφει προς τον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, να καταφύγει στην θέση Αβαρνίτζα της Ακαρνανίας²⁹⁷, για να αποφύγει την οχλαγωγία της πόλης²⁹⁸.

Οι κάτοικοι της Ναυπάκτου ήταν κυρίως ελληνικής καταγωγής, αν και, από τις αρχές του 13ου αιώνα, Αλβανικά και Βλάχικα φύλα από τα ορεινά άρχισαν να έρχονται συχνά σε ρήξη με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Ο Απόκαυκος θεωρούσε πλεονέκτημα την ύπαρξη αμιγών πληθυσμών στις επισκοπές και μητροπόλεις²⁹⁹, υπονοώντας τις δυσκολίες γειτνίασης και συγχρωτισμού με αλλοεθνείς. Πάντως, οι άξεστοι και άγελαῖοι χωρικοί και οι φρουροί του κάστρου που κατέβηκαν το καλοκαίρι του 1218 στα γειτονικά παράλια, για να ολοκληρώσουν το έργο της λεηλασίας των πειρατών, είναι δείγμα των σχέσεων εντοπιότητας στα πλαίσια του μεσαιωνικού αστικού περιβάλλοντος της πόλης³⁰⁰.

Από το έργο του Αποκαύκου δεν συνάγονται συγκεκριμένα στοιχεία για την εθνολογική σύνθεση της πόλης της Ναυπάκτου. Η εβραϊκή συνοικία, που δραστηριοποιήθηκε με βεβαιότητα κατά το τέλος του 13ου αιώνα, πολύ πιθανόν είχε αποκτήσει μια θέση στις εμπορικές δραστηριότητες και κατά τους

---

²⁹⁶ Για τον τύπο των πόλεων στην Αιτωλοακαρνανία βλ. Kazhdan, Polis, 222-224.

²⁹⁷ Βρίσκεται στην περιοχή της Βόνιτζας. Είναι άγνωστη η ακριβής θέση της Αβαρνίτζας. TIB 3, 101.

²⁹⁸ Απόκαυκος, 17, σ. 81: *Ἐφύγομεν γὰρ Ναυπάκτοθεν οὐ λιμὸν ἄρτου οὐδὲ δίψαν ὕδατος οὐδὲ στέρησιν τοῦ ἱλαρύναντος καρδίαν ἐλαίου, ἀλλὰ στέρησιν ἡσυχίας καὶ πληθυσμὸν πολυοχλίας καὶ ταραχῆς· καὶ κατελάβομεν χωλεύοντες εἰς τὴν Ἀβαρνίτζαν καὶ ἐλαίου χωρὶς τὰ πρὸς ζωαρχίαν εὗρομεν*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 181-192, 123, υπ. 122, για το πρόσωπο αυτό.

²⁹⁹ Ο Απόκαυκος, γράφοντας, στις αρχές του 1218, προς τον *χαρτοφύλακα* Αθηνών Γεώργιο Βαρδάνη, που είχε αρνηθεί πρότασή του να χειροτονηθεί επίσκοπος Βόνιτσας προτιμώντας την θέση του *χαρτοφύλακος* στην επισκοπή Γρεβενών, αναφέρεται στα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των Βουλγαρικών επισκοπών και παραδέχεται ότι οι επισκοπές της Αχρίδας μειονεκτούσαν, επειδή δεν κατοικούνταν από αμιγείς ελληνόφωνους πληθυσμούς. Σύμφωνα με τον Απόκαυκο, η Βόνιτσα διέθετε το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν σε βυζαντινό έδαφος και περιελάμβανε ελληνόφωνο πληθυσμό, έστω κι αν ήταν φτωχή. Απόκαυκος, *Επιστολή* 29, σ. 107-110. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 188-189, 120-121. (Βλ. και κεφ. «Βουλγαρία» σ. 28, υπ. 40).

³⁰⁰ Για τους Σλάβους, Βλάχους και άλλες πληθυσμιακές ομάδες της Ηπείρου βλ. Ν. Γ. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ἡπειρος καὶ Δεσποτάτο της Ελλάδας, συμβολή στο Νέο Ελληνισμό*, Αθήνα 1974, 54-57, 232 κ.ε. Για την ύπαρξη Βλάχικου πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή μέσα από κείμενα του Αποκαύκου βλ. Απόκαυκος, *Σημείωμα* 21, 406-409· *Σημείωμα* 12, σ. 382-385. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 271-272.

προηγούμενους χρόνους, αλλά για το θέμα αυτό δεν διασώζονται μνείες. Το βέβαιο είναι ότι η πόλη φιλοξένησε επισκέπτες διαφόρων εθνοτήτων, ως διοικητικό, εμπορικό και μητροπολιτικό κέντρο, αν και ο Απόκαυκος δεν την συγκαταλέγει ανάμεσα στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής και, ίσως με αίσθημα ταπεινοφροσύνης ή ακόμα και παραπονετικά, αναφέρεται στον εαυτό του ως «σμικροπολίτην καὶ ἔρημοπολίτην», σε σχέση με άλλες μεγαλύτερες μητροπολιτικές πρωτεύουσες³⁰¹.

Η γενική πανοραμική άποψη της Καστροπολιτείας πρέπει να υπήρξε ξεχωριστό θέμα. Ο Απόκαυκος περιγράφει γλαφυρά την Ναύπακτο σε επιστολή του 1225 προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη³⁰². Κατά τα γραφόμενα, ο τελευταίος φάνηκε σκωπτικός απέναντι στην πόλη, την οποία είχε προηγουμένως επισκεφθεί, γεγονός που ώθησε τον Απόκαυκο να συγκρίνει τις δύο πόλεις υπερτονίζοντας τα πλεονεκτήματα της Ναυπάκτου³⁰³.

Δεν είναι βέβαιο τί ακριβώς προκάλεσε την σύνταξη αυτής της επιστολής. Ίσως σχετίζεται με άλλη, λίγα χρόνια νωρίτερα προς τον Γεώργιο Δισύπατο, στην οποία ο Απόκαυκος εκφράζει την απορία μήπως ο Μεσοποταμίτης επιθυμούσε να τον διαδεχθεί στην μητρόπολη Ναυπάκτου³⁰⁴. Το βέβαιο είναι ότι οι δύο άνδρες συναντήθηκαν στην Θεσσαλονίκη με αφορμή την στέψη του Θεοδώρου Κομνηνού το 1225 ή το 1227³⁰⁵ και, ίσως με αφετηρία προσωπικές συζητήσεις, προέκυψε τελικά αυτή η έξοχη περιγραφή της πόλης της Ναυπάκτου, η οποία, αν και παρουσιάζει έντονες ρητορικές αποχρώσεις, φαίνεται, ωστόσο, ότι διατηρεί την αντικειμενική πραγματικότητα.

Έτσι, ο Απόκαυκος αφού δώσει έκταση στην σύγκριση των επισκοπείων των δύο πόλεων, έδρες των μητροπολιτών, στη συνέχεια περιγράφει ορισμένα στοιχεία της φυσικής όψης και του περιβάλλοντος της Ναυπάκτου. Η

---

³⁰¹ Απόκαυκος, Επιστολή 101.266-272: *ταῦτα τὰ τῶν ἐλαχίστων ἡμῶν, τῶν σμικροπολιτῶν, τῶν ἔρημοπολιτῶν, ἵνα τι καὶ τῶν σῶν φίλων εἴπω*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³⁰² Για την χρονολόγηση βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Χρονολόγηση, 148-149. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235. Για το πρόσωπο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (μέχρι το 1198), Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη και την σχέση που ανέπτυξε με τον Απόκαυκο βλ. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 83, 149, υπ. 217, 234-235. Angold, *Church and society*, 196.

³⁰³ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³⁰⁴ Απόκαυκος, Επιστολή 83, σ. 237-239. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 225.

³⁰⁵ Σταυρίδου-Ζαφράκα, Χρονολόγηση, 145-146. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 74.

μεσαιωνική πόλη αναπτύσσεται αμφιθεατρικά από το κάστρο μέχρι το λιμάνι³⁰⁶. Το φρούριο δίνει την εντύπωση ότι είναι μετέωρο μεταξύ ουρανού και γης, η δε πόλη ότι υπερίπταται σαν την *Νεφελοκοκκυγία* του Αριστοφάνη, ενώ τα τείχη φτάνουν κλιμακωτά μέχρι την θάλασσα.³⁰⁷

Η Ναύπακτος βρίσκεται στην νότια πλευρά του Ριγανίου όρους, μεταξύ των διαζωμάτων που σχηματίζουν τα οχυρωματικά τείχη του φρουρίου, του οποίου πλέον μόνο ο αρχικός πυρήνας ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια, εφόσον επισκευάσθηκε πολλές φορές κυρίως κατά την διάρκεια της Βενετικής περιόδου (μετά το 1407)³⁰⁸. Ασφαλώς, η γενική εικόνα που δίνει ο Απόκαυκος διατηρήθηκε γενικά, εφόσον ανάλογη περιγραφή του κάστρου παρέχει αργότερα και ο Οθωμανός περιηγητής Evlijah Celebi (17ος αι.)³⁰⁹.

Βέβαια, όπως είδαμε, το κάστρο δεν υπήρξε ικανό να προστατεύσει τους πλησιόχωρους παράκτιους οικισμούς από επικίνδυνους παράγοντες. Το 1218, ο Απόκαυκος γράφει προς την Μαρία Δούκαινα παρακαλώντας την να πείσει τον σύζυγό της, Θεόδωρο Β΄ Κομνηνό, να αναλάβει την υπεράσπιση της παράλιας Αιτωλίας από τις επιθέσεις των Λατίνων, εφόσον ο διοικητής της πόλης Κωνσταντίνος Δούκας ήταν απασχολημένος με την κατάληψη του φρουρίου

---

³⁰⁶ Με βάση την σύγχρονη έρευνα, η υπόθεση ότι η πόλη υπήρξε βάση βυζαντινού στόλου παρουσιάζει αδυναμίες. Οι Soustal και Koder (TIB 3, 210) βασίζουν την άποψη αυτή σε αναγραφή σφραγίδας του 9ου αιώνα Ναυπάκτιου «έξαρτιστή» (κατασκευαστή ιστίων). Πρβλ. Veïkou, *Epirus*, 265. Για το λιμάνι ο Απόκαυκος δεν δίνει πληροφορίες, παρ' όλο που η πόλη ανέπτυξε έντονη εμπορική και αλιευτική ναυτιλία. Γνωρίζουμε, πάντως, ότι εξυπηρετούνταν τελωνειακά από κτιριακό συγκρότημα και ανάλογη εμπορική συνοικία την οποία πυρπόλησαν οι Βενετοί το 1407, στην προσπάθεια κατάληψης του κάστρου και ότι, τουλάχιστον στα 1675, έκλεινε με αλυσίδα. Πρβλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 269 κ.ε.

³⁰⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272: τὸ φρούριον δὲ ἡμῶν οὐ δυσανάλωτον ἢ μικροῦ καὶ ἀνάλωτον; οὐκ ἐπὶ μετεώρου τοῦ ἀέρος ἐπωκοδόμηται; οὐ τῇ τοῦ κωμικοῦ *Νεφελοκοκκυγία* παραμιλλᾶται; πόλις αὕτη παρ' ἐκείνῳ μὴ ψάυουσα γῆς, ἐν δὲ τῷ μανῶ ἀέρι καὶ τῷ μικροῦ μὴ ἀναπνευστῶ διηρμένα ἔχουσα τείχη καὶ τὸν περίβολον ἐνάεριον. Ο Evlijah Celebi (17ος αι.) μνημονεύει τον αμφιθεατρικό δομικό χαρακτήρα της πόλης (μετ.-σχ. Γιαννόπουλος, 177). Ας σημειωθεί ότι οι Βυζαντινοί έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για την θέα των σπιτιών προς την θάλασσα ή το βουνό. Χατζηφώτης, *Η προστασία*, 16-17. Το 1220/1, ο Απόκαυκος διαμαρτυρήθηκε ότι ο Κωνσταντίνος Δούκας ανέγειρε κτίσμα που του έκρυψε την θέα στην υποκείμενη θάλασσα. Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 185.

³⁰⁸ Άλλες βενετικές οχυρώσεις της περιοχής υπήρξαν το κάστρο στην περιοχή Μεντεμέδι, το κάστρο του Γαλατά και της Μέλισσας, χωρίς στοιχεία για την ύπαρξη ανάλογων οχυρώσεων κατά την Βυζαντινή εποχή. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 56 υπ. 115 όπου εκτενής βιβλιογραφία για το φρούριο της Ναυπάκτου. Ενδεικτικά βλ. και TIB 3, 211· Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 168.

³⁰⁹ Βλ. τα σχόλια του Γιαννόπουλου. Evlijah Celebi, σχ. Γιαννόπουλος 173-182.

των Νέων Πατρών. Ο Απόκαυκος γράφει ότι, επειδή η Ναύπακτος δεν διαθέτει παραλιακά τείχη, ο πληθυσμός, για μία ακόμα φορά, απομακρύνθηκε από τις εστίες του και κατέφυγε στα βουνά της ενδοχώρας, με συνέπεια να έχει εγκαταλειφθεί η άμυνα της περιοχής, όπως και η αγροτικές εργασίες³¹⁰.

Ως προς την όψη της πόλης, σε επιστολή προς τον Μεσοποταμίτη ο Απόκαυκος αρκείται στην αναφορά ότι διαθέτει όμορφα κτίρια, που ήταν μάλλον πέτρινα, αν ερμηνεύσουμε με το νόημα αυτό την προσπάθειά του να συγκρίνει κάποια πλίθινα και ξύλινα κτίρια της Θεσσαλονίκης με την πέτρα και το μάρμαρο, με τα οποία ήταν κτισμένα και διακοσμημένα άλλα σπίτια³¹¹.

Τα κτίρια της πόλης αναπτύσσονται από την κορυφή του κάστρου προς την θάλασσα και μόνο από την παραλιακή πλευρά, καθώς το βόρειο τμήμα του Ριγανίου όρους είναι βραχώδες και ακατοίκητο³¹². Οικίες που ανασκάφηκαν εντός του οικισμού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η μορφή των σπιτιών διατηρούσε, τουλάχιστον παλαιοχριστιανικά, την εικόνα εκείνων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, και, συνεπώς, διέθεταν εσωτερική αυλή και αποθηκευτικούς χώρους καθώς και χώρους εργαστηρίων, ενσωματωμένους στο ίδιο συγκρότημα. Πυκνή δόμηση μαρτυρείται και κατά την Οθωμανική περίοδο³¹³, γεγονός που δίνει την εντύπωση ότι δεν θα ήταν απίθανο να υπήρχαν ανάλογες πολεοδομικές συνθήκες κατά την περίοδο του Αποκαύκου³¹⁴.

---

³¹⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 26, σ. 101. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 186-187. Και σε άλλη περίπτωση ο Απόκαυκος θεωρεί ότι ο Δούκας είναι ανάξιος διοικητής της περιοχής Ναυπάκτου, γιατί, αν και είναι κύριος της Βελεχατουίας [περιοχή μεταξύ Ναυπάκτου και Σαλώνων] δεν προβάλλει αντίσταση στον Λατίνο Θωμά, κύριο των Σαλώνων, ο οποίος απειλεί να καταλάβει την ευρύτερη περιοχή και απειλεί την ασφάλεια των παροίκων της μητρόπολης. Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 182-188. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 210-211.

³¹¹ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272: *ὥς δὲ πρὸς τὸ προκείμενον ἐπαναδραμεῖν, σὺ μὲν ἔχε τὰ σὰ πλάτη καὶ ταῖς πολυξύλοις καὶ ταῖς πολυπλίνθοις οἰκίαις ἐπὶ χαιρε, ἀθύροις δὲ ὅμως καὶ τεταπεινωμέναις τὴν δόκωσιν· καί, ὥς τὸ πᾶν εἰπεῖν τοῦ Σιράχ, ἐν ἀργίᾳ χειρὸς σταζούσαις ἐπὶ τὸ ἔδαφος. οὐκ ἐπαινέσομεν λίθον, ὅτι βαρὺς, ὅτι πυκνὸς καὶ ὅτι δυσβάστακτος. ἐπαινέσομαι μάρμαρον, οὐχ ὅτι μικρὸς, ἀλλ' ὅτι στρογγύλος, ἀλλ' ὅτι διάλευκος, ἀλλ' ὅτι κατὰ τὸ τοῦ σφαιρώματος κέντρον τὴν ὁπὴν οὐκ ἔχει παράλοξον.* Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³¹² Πρβλ. Πριόβολος, *Αιτωλοακαρνανία*, 46-48.

³¹³ Το 1668, ο Evlijah Celebi καταγράφει περίπου 300 πέτρινα σπίτια και 245 βρύσες (μετ. - σχ. Γιαννόπουλος, 173-182). Πρβλ. Παπαγεωργίου, *Ναύπακτος*, 463-464.

³¹⁴ Αν και κατοικία στην ύπαιθρο, το στενό οίκημα όπου διέμενε ο μητροπολίτης όταν εξορίστηκε από την Ναύπακτο, παρουσιάζει την διάρθρωση που περιγράψαμε. Ο Απόκαυκος δίνει μεγάλη έκταση στην περιγραφή του το 1220 σε επιστολή προς τον Δημήτριο Χωματηνό: *αὐλαία μεγάλη τετράγωνος καὶ ἰσόπλευρος, καὶ διαλαμβάνουσι τὰ*

Πέρα απ' αυτά, η πόλη μάλλον διέθετε προσεγμένη ρυμοτομία και λιθόστρωτους δρόμους, κατασκευασμένους με τρόπο που να διοχετεύουν το νερό της βροχής, ώστε να μην ταλαιπωρούνται οι οδοιπόροι από την λάσπη, διατηρώντας την ομορφιά της πόλης, γεγονός που τονίζει ο μητροπολίτης με εμφανές αίσθημα υπερηφάνειας³¹⁵. Επίσης, όπως απέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη, υπήρξε μέριμνα για αποχέτευση με πήλινους αγωγούς ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή³¹⁶.

Βέβαια, η μεγαλοπρέπεια της πόλης συγκεντρωνόταν στα μεγάλα εκκλησιαστικά και διοικητικά ή άλλα δημόσια κτίρια με κυρίαρχο, όπως φαίνεται, το Επισκοπείο. Αν και μικρότερο από εκείνο της Θεσσαλονίκης, ο Απόκαυκος το παρουσιάζει ως εξαιρετικά λειτουργικό και σε όμορφο,

---

μήκη καὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν ταπεινὰ οἰκίαι καὶ παλαιαί, διαιρεταὶ εἰς κελλάθρας (δηλ. κλειστοὺς χώρους/δωμάτια), αἷς ἐνσκηνοῦμεθα. Ἀδιαίρετον δὲ ὄν τὸ τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὡς δε γεωμέτραι λέγουσιν ἐμβαδόν, καὶ μὴ διαιρεθὲν ὡς ἐχρῆν εἰς αὐλὴν αὐτὴν καὶ εἰς μέσaulον, ὡς ἐν τούτῳ μὲν τὴν ἐκ ζώων ἡμετέραν ὑπαρξιν ἐνοικιάζεσθαι, ἡμᾶς δὲ τῷ ὑπολοίπῳ μέτρῳ τῆς αὐλῆς ἐνσκήνουν, ἐσμὲν ὁμοῦ χρήματα πάντα, ἄνθρωπος, ἵππος, νῆττα καὶ χῆν καὶ σύες, περιστερὰ, πρόβατα, βοῦς τε καὶ κύων, σῖτος, κριθὴ καὶ κέγχρος, ὄσπριον, λῖνον, ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος ὡς δὲ καὶ ξύλον (Απόκαυκος, Επιστολή 50, σ. 157-158. Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος, 203-204). Σε άλλες περιπτώσεις χαρακτηρίζει τέτοιες οικίες κλωβούς καὶ πυραμικά οἰκημάτια, για να τονίσει τις συνθήκες της ζωής του ως καλυβίτης. (Απόκαυκος, Επιστολή 51, σ. 159-161. Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος, 204. Πρβλ. Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 182-188: χειμῶνος δὲ χωρικῇ καλύβῃ ἐγγωνιάζω. Επιστολή 30, σ. 110-112: καλυβίται δὲ οἱ ἐμοὶ πολῖται, καὶ χόρτος τούτοις αἱ κέραμοι, ὕλη ξηρὰ μὲν τῷ χρόνῳ, εὐπρηστος δὲ πυρὶ πλησιάζουσα. Βλ. καὶ Επιστολή 12, σ. 65-70. Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος, 178-179, 204, 210-211). Ὅπως εἶδαμε, τέτοια κτίσματα, φτιαγμένα ἀπὸ ευτελὲς υλικά, βρίσκονταν στα περὶχωρα της πόλης, τὴν ὑπαιθρο καὶ τα χωριά. Παρόμοιες οικίες κατασκευάζονταν βεβαίως καὶ αλλοῦ. Σε ἐπιστολὴ του Βασιλείου Πεδιادίτη (τέλη 12ου - αρχές 13ου αἰῶνα), (Επιστολή 1, ἐκδ. Diethart) πρὸς τον Κωνσταντῖνο Στιλβὴ περιγράφονται με ἀνάλογο τρόπο οἱ ευτελεῖς κατοικίες των Κερκυραίων. Για τον Πεδιادίτη βλ. κεφ. «Κέρκυρα», σ. 109 κ.ε.

³¹⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272: καὶ τοῖς τῶν φυτῶν εὐώδεσι σκιαζόμενα, καὶ τὸν ἐν κύκλῳ τοῦτον φραγμόν, τοῦ ἐδάφους μὲν ἀνατρέχοντα, ἐκ κιονίσκων δὲ ποικιλλομένων μαρμαρίνων (...) ἢ δὲ πᾶσα πόλις ἡμῶν οὐχὶ ἄπηλος; καὶ μὴν πολλῶν ἀκούω μακαρίζόντων τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ὅτι μὴδὲ τὰ περὶ τοὺς πόδας τούτων καττύματα ἐν χειμῶνι, ἐν ὄμβρῳ, καταμολύνονται τῷ πηλῷ, οὐδ' ἰλυσπῶνται βορβόροις, ὡς τὰ τῶν ζώων φιλόπηλα, οὐδὲ τῆς τετριμμένης διὰ τὸ ἐκ τοῦ πηλοῦ πλαδαρόν ἐκ τοῦ παραβαδίζειν ἀπομηκίζονται, οὐδὲ ξυλῖνας ἐμβάδας, ὡς ποδοκάκην, ἕκαστος ὑποδέεται, καθηλωμένας, καὶ ταῦτα, ὡς μὴ τὸ περὶ τὴν γῆν μέρος τῶν ὑποδημάτων τούτων ἐκτρίβοιτο, οὐδ' ἀλληλόκτυπον πάταγον ἐξηχοῦσι περὶ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, οὐδὲ μολύνουσιν ὅπως οὖν πατοῦντες αὐτό, κἄν οἱ καταρράκται αὐθις τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐμῇ Ναυπάκτῳ ἐπανοιχθῶσιν. ὅσαι τοῦ ἡμετέρου περιβόλου ἐντός, ὅσαι τούτου ἐκτός καὶ ὅσαι ἄλλῃ ἐπ' ἄλλῃ προρρέουσιν ἀργυρίζουσαι οὐδ' αὐταὶ σου τὴν γλῶσσαν πρὸς ὕμνησιν ἐκκαλέσονται; Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος, 234-235.

³¹⁶ Παπαγεωργίου, Ναύπακτος, 463.

φροντισμένο περιβάλλον, ευάερο και ευήλιο, με μαρμάρινη είσοδο, δάπεδα και κιγκλιδώματα, γραφική αυλή και περίβολο με μαρμάρινο λουτρό. Αντίθετα, το Επισκοπείο Θεσσαλονίκης, αν και υπερτερεί σε μέγεθος, ο Απόκαυκος διατείνεται ότι τελικά η αρχιτεκτονική του κατασκευή είναι στοιχείο αρνητικό για την επαφή του μητροπολίτη με το ποίμνιο³¹⁷.

Το Επισκοπείο μάλλον βρισκόταν στην θέση παλαιοχριστιανικής πεντάκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο πιθανότατα κλίτος, που σήμερα τοποθετείται επί της οδού Καπορδέλη στη Ναύπακτο, και διακοσμούνταν με γλυπτά και κίονες ιωνικού τύπου και στο εσωτερικό από περίτεχνη ορθομαρμάρωση³¹⁸. Ο Απόκαυκος είχε σφοδρή επιθυμία να ανακαινίσει τον ναό της Θεοτόκου Ναυπάκτου, διαδικασία που κράτησε αρκετά χρόνια και για το λόγο αυτό γράφει, αρχικά το 1218, στον Ευθύμιο Τορνίκη, όπως και στον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, στους οποίους εκφράζει φόβο για την εξεύρεση χρηματικών πόρων, αν και παρέμεινε αισιόδοξος ότι τελικά θα βρεθούν τα χρήματα, μολοντί διένυαν δύσκολα χρόνια³¹⁹. Επιπροσθέτως, ζήτησε τον ζωγράφο Νικόλαο από τον Εύριπο Ευβοίας για να ιστορήσει μέρη του ναού καθώς και τεχνίτη μαρμάρων, *έρμογλύφην*, για επισκευές στην ορθομαρμάρωση³²⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1222, γράφει πάλι προς τον επίσκοπο Βονδίτζης και δηλώνει ότι ο ναός έχρηζε και πάλι επιδιόρθωσης από τις φθορές του χρόνου και των σεισμών, η χρονική ένδειξη των οποίων δεν μνημονεύεται³²¹.

Κοντά στον χώρο του Επισκοπείου υπήρχε πολυτελής μαρμάρινο λουτρό με φωτιστικά υαλωμένα ανοίγματα³²², για το οποίο ο Απόκαυκος γράφει ότι χρησιμοποιούσε για την φροντίδα της υγείας του³²³.

---

³¹⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³¹⁸ Για την θέση του ναού και τις απόψεις που διατυπώθηκαν βλ. Veïkou, *Epirus*, 472-474· Κατσαρός, Συμβολή, 1522-1526.

³¹⁹ Απόκαυκος Επιστολή 24, σ. 94-98. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 185-186.

³²⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 31, σ. 112-113. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 190.

³²¹ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 194.

³²² Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³²³ Ο Απόκαυκος ταλαιπωρήθηκε κυρίως από χρόνιες ασθένειες κυρίως *ποδαλγία* και *δυσουρία*, για τα οποία συνιστάται κλιματοθεραπεία, λουτροθεραπεία, φλεβοτομία και εξειδικευμένη διαίτα, πρακτικές που από τις επιστολές του φαίνεται ότι ακολούθησε συστηματικά. Timpralexi, *Medizinisches*, 49, 55-56, 65-66, 75-76, 88, 124-125· Ευτυχιάδης, *Είσαγωγή*, 199-209.

Πληροφορίες για άλλα ανάλογα συγκροτήματα δεν υπάρχουν στο έργο του μητροπολίτη. Τα ερείπια λουτρού του 3ου αιώνα, που ανασκάφηκαν στην περιοχή του Α΄ Δημοτικού σχολείου Ναυπάκτου, υποψιάζουν ως προς την ύπαρξη και άλλου μεγάλων διαστάσεων δημοσίου χώρου³²⁴. Πάντως, το πλήθος θερμών πηγών της νότιας Αιτωλίας³²⁵ θα μπορούσε να εξυπηρετήσει λουτρά και σε άλλες θέσεις.

Ο Evlijah Celebi (17ος αι.), αν και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστος μάρτυρας ως προς τα μεγέθη που καταγράφει, μνημονεύει λουτρά εντός των τειχών σε τρία σημεία «εντός της αγοράς» με την δυσερμήνευτη σημείωση ότι «είναι διπλά». Ο Οθωμανός περιηγητής τοποθετεί άλλα λουτρικά συγκροτήματα κοντά στο λιμάνι της πόλης, εννοώντας ίσως τα πέριξ του κάστρου, καθώς και «πλείστα άλλα, διακόσια περίπου «των σαραγιών»³²⁶.

Πέρα από το Επισκοπείο, η πόλη ασφαλώς διέθετε διάφορα δημόσια κτίρια³²⁷ για την εξυπηρέτηση του εμπορίου, ίσως και ευαγή ιδρύματα. Πιθανόν διέθετε και χώρο για ορφανοτροφείο, αν κρίνει κανείς από την συστηματική μέριμνα του μητροπολίτη για τα ορφανά³²⁸. Προφανώς διέθετε πανδοχεία και

---

³²⁴ Στο κάστρο εντοπίζονται οικοδομικές και επισκευαστικές επεμβάσεις κατά την Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο καθώς και η ύπαρξη στα βόρεια της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία συγκρότημα, που εσφαλμένα είχε χαρακτηριστεί λουτρό. Δ. Χ. Αθανασούλης – Π. Ανδρούδης, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του «Βυζαντινού λουτρού» του κάστρου Ναυπάκτου, στο Β΄ Διεθνές, τ. Β΄, 515-534.

³²⁵ Αναλυτικά βλ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία*, 26. Θειούχες πηγές υπάρχουν και πολύ κοντά στην Ναύπακτο. Κατά μία άποψη, η ονομασία του κάστρου *Βρωμιάριν*, 15 χλμ. από την πόλη, προήλθε μάλλον από το γεγονός ότι η περιοχή από τα λουτρά της Στάχτης μέχρι τον Αγραπιδόκαμπο είναι γεμάτη θειούχες πηγές που αναδίδουν δυσάρεστες οσμές. Τριανταφυλλίδης, «Βρωμιάριν», 344.

³²⁶ Βλ. τα σχόλια του Γιαννόπουλου. Evlijah Celebi, σχ. Γιαννόπουλος 176.

³²⁷ Δημόσιο κτίριο που κατασκευάστηκε την περίοδο του Ιωάννου Αποκαύκου κοντά στο Επισκοπείο είναι ένα κτίσμα το οποίο ο μητροπολίτης ονομάζει *σουφά*, που αποτέλεσε έδρα του διοικητή Κωνσταντίνου Δούκα. Το 1220, ο Ιωάννης Απόκαυκος γράφει στον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Δημήτριο Χωματηνό και περιγράφει το στενό οικοδόμημα που περιείχε και θρόνο και λειτούργησε ως τραπεζαρία και αίθουσα συνεδριάσεων. Πρόκειται για επίμηκες κτίσμα σε δύο επίπεδα με διαφορά περίπου δύο μέτρων που επικοινωνούν με κλίμακα. Για το κτίσμα αυτό δεν σώζονται άλλες μαρτυρίες. Απόκαυκος, Επιστολή 50, σ. 157-158. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 203-204.

³²⁸ Τα πολλαπλά σχόλια που μνημονεύονται στις επιστολές του μητροπολίτη και αφορούν στην παιδεία προστατευόμενων ή ορφανών νεαρών υπονοούν την ύπαρξη ευαγών ιδρυμάτων στην πόλη, εφόσον την μόρφωση των νέων αναλάμβανε η μητρόπολη. Βέβαια, πρέπει να λάβουμε υπόψιν ότι μάλλον δεν επρόκειτο για παιδαγωγικά κέντρα, αν κρίνουμε από σχόλιο, στις αρχές του 1222, ότι στην πόλη δεν υπήρχε ψηφοδιδάσκαλος, με αποτέλεσμα ο Απόκαυκος να παρακαλέσει τον Νικόλαο Βονδίτζης να διδάξει προστατευόμενό του νέο αριθμητική, καλλιγραφία, ανάγνωση και

ξενώνες για οδοιπόρους και επισκέπτες, ενώ λίγο πιο έξω από την πόλη λειτουργούσαν βυρσοδεψεία, ελαιοτριβεία, μύλοι, υδρόμυλοι και λήνοι, πλησίον των κτημάτων³²⁹. Ο Evlijah Celebi (17ος αι.) καταγράφει πετρόκτιστα «χάνια» και άλλα εμπορικά και βιοτεχνικά καταστήματα στην πόλη της Ναυπάκτου³³⁰, γεγονός που θα μπορούσε να ανταποκρίνεται στα δεδομένα της πόλης και την περίοδο του Αποκαύκου καθώς η εμπορικότητα της περιοχής υπήρξε γενικά αδιάκοπη.

Όσον αφορά στα νερά, τις πηγές και τις βρύσες της πόλης ο Απόκαυκος δεν παραλείπει να υπερτονίσει την σπουδαιότητά τους σε πλήθος περιπτώσεων. Στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη δηλώνει ευτυχής, επειδή οι κάτοικοι δεν αναγκάζονται να πίνουν νερό από πηγάδια και δεν ταλαιπωρούνται να αντλήσουν το νερό³³¹, ενώ δεν παραλείπει να υπερτονίσει την σπουδαιότητα του καθαρού και τρεχούμενου νερού ως πλεονέκτημα της πόλης του, η οποία διαθέτει τόσες πηγές, που ακόμα και ένας ύδατομέτρης θα δίσταζε να καταμετρήσει³³². Βέβαια, όπως έχει αποδείξει η αρχαιολογική σκαπάνη, η πόλη

εκκλησιαστική μουσική, εφαρμόζοντας, μάλιστα, αυστηρότατες παιδαγωγικές μεθόδους. Απόκαυκος, Επιστολές 72, σ. 220-223· 73, σ. 223-224. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 220-221. Για τέτοια θέματα βλ. και Επιστολές 40, σ. 135· 62, σ. 182-188· 72, σ. 220-223· 57, σ. 169-170. Για την δράση του Αποκαύκου ως προς τα ορφανά βλ. αναλυτικά T. S. Miller, *The orphans of Byzantium. Child welfare in the christian Empire*, Washington D.C. 2003, 123-127, 269-272.

³²⁹ Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, Ναύπακτος, 99-100.

³³⁰ Βλ. τα σχόλια του Γιαννόπουλου. Evlijah Celebi, σχ. Γιαννόπουλος 177.

³³¹ Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272: (...) ἐξ ὧν ἡμεῖς πίνομεν ἄφθονον ὕδωρ, τὸ ποτὸν καθαρὸν καὶ χερσὶν αὐτῶν ἀπαντλοῦμεν καὶ τούτων ἀπορρόφωμεν, παλάμας κοιλαίνοντες, ἀλλ' οὐκ ἐκ φρεατίων ὑδάτων οὐδὲ φρεωρυχοῦμεν, ὡς οἱ ἀσπάλακες, καὶ χειρόκμητον ὕδωρ καὶ κατορωρυγμένον ἀφύσσομεν, οὐδὲ ποσὶ περὶ τὸ στόμα τοῦ φρέατος ἀντιβαίνομεν καὶ δακτυλοκοπούμεθα σχοίνῳ διὰ τὴν ἐκ ταύτης τραχύτητα. δυστυχήματα ταῦτα, οὐκ εὐτυχήματα πόλεως, παρ' ἧ καὶ γέρων ἴσως ἀπολεῖται τῇ δίψῃ, αὐτὸς μὲν παρειμένας ἔχων τὰς χεῖρας καὶ μὴ δυναμένης ἀντλεῖν, ἐτέρου δὲ μὴ εὐτυχῶν τοῦ ἀντλήσοντος· αἱ δὲ παρ' ἡμῖν καὶ γραῖαι καὶ γέροντες, ὡς οἱ νέοι, πρόχειρον ἀντλοῦσιν ὕδωρ, πίνουνσιν ὡς θέλουσιν εἰς ὅλον χρόνον· οὐ κἀδδος αὐτοῖς ἐξεχύθη πολλάκις εἰς δευτέραν ἀντλησιν ἠναγκασμένοις, ἢ σχοῖνος οὐκ ἔτριψεν αὐτῶν παλάμας, ἄλυσις οὐκ ἔθλιψεν αὐτῶν δακτύλους, σκληρὸν παρακρέμασμα πρὸς τῷ σχοινίῳ ἐξ ὑγρότητος μὴ σαπῇ τὸ σπαρτίον. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Χρονολόγηση, 148-149· Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235.

³³² Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 266-272, όπου σημειώνει για την έλλειψη τρεχούμενου νερού στις πόλεις: *δυστυχήματα ταῦτα, οὐκ εὐτυχήματα πόλεως* (...). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235. Ο Evlijah Celebi (17ος αι.) καταγράφει 45 βρύσες που τροφοδοτούνταν από 245 πηγές, μερικές από τις οποίες που ανέβλυζαν από Βράχους (μετ. - σχ. Γιαννόπουλος, 177-178). Για την σπουδαιότητα των πηγών εντός των τειχών βλ. Veïkou, *Epirus*, 324-327. Οι Βυζαντινοί έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τροφοδότηση των πόλεων με νερό. Αν και για την Πρωτοβυζαντινή περίοδο βλ.

διέθετε φρεάτια, ενώ το πλήθος των πηγών κυρίως στην ανατολική της πλευρά, μάλλον διοχετεύονταν επιτυχώς στο εσωτερικό ³³³, προωθούμενο από υδρόμυλους με κατάλληλα κανάλια. Οι ποικίλες αναφορές του Αποκαύκου ενισχύουν την σκέψη ότι υπήρχε ένα υδρευτικό σύστημα στην πόλη που κατέληγε σε κρήνες. Επιπλέον, η αρχαιολογική έρευνα επισημαίνει την ύπαρξη υδρόμυλων στην ανατολική πλευρά, που διοχέτευαν το νερό³³⁴.

Τα νερά που εξυπηρετούσαν το μεγαλοπρεπές και ογκώδες βυρσοδεψείο της εποχής του Enliljah Celebi (17ος αι.) νότια του κάστρου, στην Πύλη των Σαλώνων, πότιζαν παρακείμενα κτήματα και χύνονταν στην θάλασσα³³⁵. Το κτίριο ίσως λειτουργούσε και την περίοδο του Ιωάννου Απόκαυκου, πάντως, οι εγκαταστάσεις υφίστανται και σήμερα. Ανεξάρτητα από αυτά, τέτοιες αναφορές αποτελούν έξοχο δείγμα των δυνατοτήτων υδροδότησης και διαχείρισης των υδάτινων πόρων της περιοχής και για τους αιώνες που ακολούθησαν.

Επιπλέον, η θαυμάσια περιγραφή του εξωτερικού περιβόλου του Επισκοπείου της Ναυπάκτου κάνει λόγο για *μαρμαρόστρωτα ὕπαιθρα* που είχαν *θέα πρὸς τὴν ὑποκειμένην θάλασσαν*, τα οποία βρίσκονταν ανάμεσα σε άλση και φροντισμένα σημεία με περίπτερα διακοσμημένα με μαρμάρινους κιονίσκους, στοιχεία που επιτρέπουν την σκέψη ότι η πόλη μάλλον διατηρούσε κι άλλα ανάλογα μέρη αναψυχής, ίσως και στα πλαίσια του αστικού περιβάλλοντός της³³⁶. Είναι πολύ πιθανόν ο μητροπολίτης να είχε καταφύγει σε ένα τέτοιο παρόμοιο άλσος έξω από την πόλη, όταν γράφει, στα 1223, στον Θεόδωρο Κομνηνό ότι πλέον αναρρώνει από τις ασθένειές του και απολαμβάνει την πόλη

Α. Αβραμέα, Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων, *Αρχαιολογία* 35 (1990) 34-35.

³³³ Παπαγεωργίου, Ναύπακτος, 463.

³³⁴ Πρβλ. Πριόβολος, *Αιτωλοακαρνανία*, 46-47, 49-50, 65.

³³⁵ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Enliljah Celebi, το βυρσοδεψείο έξω από την πύλη των Σαλώνων διέθετε «δεξαμενές και δωμάτια για τους φιλοξενούμενους» και συμπληρώνει «το εργαστήριο τούτον έχει πολλές αμπέλους και κήπους και πολλά ρυάκια καθαρού ρέοντος προς την θάλασσαν και αναμειγνυομένου μετ' αυτής ύδατος». Enliljah Celebi, (μετ. - σχ. Γιαννόπουλος, 177).

³³⁶ Σύμφωνα με τον Πριόβολο (*Αιτωλοακαρνανία*, 49-50, 61) με βάση κείμενα περιηγητών τον 17ο αιώνα μνημονεύονται άλση και εξοχές που υδροδοτούνταν από τα νερά της περιοχής. Για την διαμόρφωση τέτοιων χώρων εντός των βυζαντινών πόλεων βλ. Constantinides, *Gardens* 92-94.

ἐξερχόμενος πρὸς ἀγρὸν ἐκ τῆς Ναυπάκτου, ὅπου κελαηδοῦν ἀηδόνια και αναβλύζει κρύο νερό³³⁷.

Ο Enliah Celebi (17ος αι.) μνημονεύει τόπους αναψυχῆς και περιπάτου σε 40 σημεία παρακείμενα στην πόλη. Ειδικά για την περιοχή έξω από την πύλη των Σαλώνων και κοντά στην θάλασσα αναφέρει πλατάνους και λεύκες «φυτεμένα με τάξιν ἐπὶ της εποχῆς προγενεστέρων βασιλέων», ενώ, κοντά στους υδρόμυλους της περιοχῆς, «με τα κρυστάλλινα νερά και τις λιθόκτιστες δεξαμενές», σχολιάζει ὅτι βρίσκονταν και «κάπου κάπου καθίσματα»³³⁸.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ὅτι ο Απόκαυκος περιγράφει ιδανικά την Ναύπακτο. Οι αναφορές του είναι ασφαλῶς ενθουσιώδεις για την πόλη που τον φιλοξένησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωῆς του. Μάλιστα, για να δώσει ἔμφαση στο χαρμόσυνο γεγονός της επιστροφῆς του μετά από ἐξορία στην ὑπαιθρο³³⁹, ο Απόκαυκος τονίζει στον Γεώργιο Δισύπατο ὅτι ο ζωογόνος ἥλιος και ο αέρας της Ναυπάκτου τον ἔκαναν πλέον να ανακάμψει³⁴⁰, καθώς δρούσαν θεραπευτικά στην υγεία³⁴¹, ὡποσδήποτε και στην ψυχολογία του.

Γενικές διαπιστώσεις

Σχετικά με την πόλη της Ναυπάκτου, οι ἐπιστολές του Αποκαύκου αρκούν για τον σχηματισμό γενικῆς εικόνας. Η Ναύπακτος αξιοποίησε την φυσική δομή της περιοχῆς, ὡς προς την ασφάλεια και την εξασφάλιση της ὑδρευσης ἐντός του κάστρου³⁴². Η διάταξη των οικιών ἀμφιθεατρικά εξασφάλιζε την ἐποπτεία της θάλασσας ἀπὸ το σύνολο σχεδόν των κατοικιών και ἀφήνε ελεύθερα τα παρακείμενα πεδινά μέρη για την ἀνάπτυξη της γεωργίας.

---

³³⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 89, σ. 252-254: *Καὶ μέντοι καὶ πρὸς ἀγρὸν ἐξῆλθον ἐκ τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀηδόνων ἀκούω καὶ ὕδωρ πίνω ψυχρὸν καὶ ὁ χθὲς που νεκρὸς κινουῖμαι ἄρτι καὶ φθέγγομαι διὰ σοῦ*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 229.

³³⁸ Βλ. τα σχόλια του Γιαννόπουλου. Enliah Celebi, σχ. Γιαννόπουλος 179.

³³⁹ Βλ. παραπάνω σ. 80 κ.ε. και σ. 76, υπ. 221.

³⁴⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 83, σ. 238: *ζῶ γοῦν ἀπὸ ἡλίου, ἀπολαύων ἀέρος, σὰρξ δέ μοι· κατὰ μικρὸν σφίγγεται ἢ συνάγεται, διαλυθεῖσα ὥσπερ τῇ νόσῳ καὶ πλαδαρωθεῖσα τῷ ἀρρώστηματι*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 225. Για τις νόσους που τον ταλαιπωρούσαν βλ. παραπάνω υπ. 323.

³⁴¹ Απόκαυκος, Επιστολές 89, σ. 253· 95, σ. 259.

³⁴² Veikou, *Epirus*, 316-329.

Τα μεγαλοπρεπή δημόσια συγκροτήματα, ως εκκλησιαστικά και διοικητικά κέντρα, απέδιδαν μεγαλοπρέπεια και υπήρξαν ικανά να στεγάσουν τις ανάγκες ενός ευρύτατου δικτύου εκκλησιαστικών και διοικητικών λειτουργιών, ενώ υπονοείται η ύπαρξη και άλλων χώρων για την εξυπηρέτηση επισκεπτών, εμπόρων και μικροεπιτηδευματιών.

Η πόλη παρουσίαζε πυκνό δομικό σύστημα εντός των τειχών για την καλύτερη εξοικονόμηση του χώρου. Τα εργαστήρια δραστηριοποιούνταν ανάμεσα στις οικίες, είτε στα πλαίσια της οικιακής οικονομίας είτε της εξυπηρέτησης τεχνικών επαγγελμάτων, όπως συνηθιζόταν, αν και για το θέμα αυτό δεν υπάρχουν μνείες στο έργο του Αποκαύκου³⁴³.

Την περίοδο αυτή, δόθηκε ιδιαίτερη μέριμνα για την συντήρηση και αποκατάσταση ζημιών σε δημόσια κτίρια, ακόμα και σε εποχές που τα οικονομικά δεν υπήρξαν ανθηρά, γεγονός που υπογραμμίζει τις προτεραιότητες της μητρόπολης. Η πόλη αξιοποίησε τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος ως προς την υδροδότηση, τα φρεάτια, την αποχέτευση και την ρυμοτομία, ώστε να αναταποκρίνεται στις περιβαλλοντικές ιδιαιτερότητες της περιοχής. Επίσης, μάλλον αξιοποιήθηκαν χώροι πρασίνου για αναψυχή και περιπάτους και σίγουρα λουτρικά συγκροτήματα για την δημόσια υγεία. Όλα τα παραπάνω συνθέτουν ένα τυπικό δείγμα μιας οργανωμένης μεσαιωνικής πόλης³⁴⁴, ικανής να φιλοξενήσει την μητρόπολη του Κράτους της Ηπείρου.

3. Λάρισα (1224-1227)

Στα ανατολικά της Θεσσαλικής πεδιάδας και στα ΒΑ της λίμνης Βοϊβίδος (Κάρλας), η οποία κατά τους νεότερους χρόνους αποξηράνθηκε, με στόχο την

---

³⁴³ Στην πόλη ασφαλώς δραστηριοποιούνταν τεχνικά επαγγέλματα, αποτέλεσμα της εμπορικής δυνατότητας της περιοχής. Ο Απόκαυκος δεν κάνει λόγο για το θέμα αυτό, παρά μόνο έμμεσα σε μία περίπτωση, όταν αναφέρει στον Θεόδωρο Β΄ Κομνηνό το παράδειγμα των αργυροκόπων, με το γενικό νόημα ότι εθίζονται στην καθιστική ζωή και δεν ασκούνται στις σωματικές εργασίες, με τρόπο που αφήνει να εννοηθεί ότι αυτές οι ειδικότητες δραστηριοποιούνταν στη Ναύπακτο (Απόκαυκος, Επιστολή 129, σ. 312-316. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 250-251).

³⁴⁴ Ενδεικτικά βλ. K.-P. Matschke, Η οικονομία των πόλεων κατά την Υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-15ος αιώνας), στο *Οικονομική Ιστορία Β΄*, 154-165, 176-187.

καταπολέμηση της ελονοσίας³⁴⁵, και μεταξύ των διακλαδώσεων του Πηνειού απλώνεται η πόλη και η ύπαιθρος της Λάρισας, η οποία αναδείχθηκε σε σημαντικό αγροτικό και μητροπολιτικό κέντρο της Βυζαντινής περιόδου³⁴⁶.

Κατά την επιστροφή από ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, το οποίο ο Κ. Λαμπρόπουλος χρονολογεί το 1224-1225, ενώ η Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα το 1227, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος έκανε μία στάση στην πόλη³⁴⁷. Το ίδιο έτος γράφει προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Καλοσπίτη³⁴⁸ για να τον ευχαριστήσει για την φιλοξενία. Ο Απόκαυκος επαινεί την πλεονεκτική θέση της Λάρισας, την πεδιάδα, *τὸν πλατυσμὸν αὐτῆς*, που προσφέρει κάθε είδους καλλιέργεια, *τὸ εὖβοτον, τὸ εὖμηλον, τὸ πολύφυρον, καὶ τὸ οἶνοπληθές* του Θεσσαλικού κάμπου. Εκτός αυτού, τροφοδοτείται με νερό που αναδεικνύει την πόλη ως *μητέρα ψυχροτέρων ὑδάτων καὶ ἀναδοτικῇ τοιούτων ποτῶν* και, ακολούθως, σημειώνει με νόημα ότι, αν το νερό ήταν και δροσερό, η περιοχή θα χαρακτηριζόταν *ἡλύσιον πεδίον*. Ολοκληρώνοντας ο Απόκαυκος γράφει ότι κατά την επίσκεψη αυτή αρρώστησε από κοιλιακή λοίμωξη λόγω του νερού, ασθένεια που του προκάλεσε ακατασίγαστη δίψα. Βέβαια, ως οφείλει, σπεύδει να τονίσει με αβρότητα ότι η ατυχής συγκυρία αντισταθμίστηκε από την θερμή φιλοξενία που δέχθηκε³⁴⁹.

Φαίνεται όμως ότι ο μητροπολίτης Ναυπάκτου δεν ξέχασε αυτή την περιπέτεια. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1232-34, βρισκόμενος πια στον τελευταίο σταθμό της ζωής του, ως μοναχός στη μονή Κοζύλης στην Ήπειρο³⁵⁰, θυμάται ακόμα την επίσκεψη, για την οποία, απαλλαγμένος πλέον από το

---

³⁴⁵ Σήμερα ένα τμήμα της φυσικής λίμνης έχει αποκατασταθεί με τα κατάλληλα τεχνικά έργα, με στόχο την συντήρηση του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής.

³⁴⁶ Για την μητρόπολη Λαρίσης βλ. Αβραμέα, *Θεσσαλία*, 124-132.

³⁴⁷ Βλ. παρακάτω Απόκαυκος, Επιστολή 97. Ο Κ. Λαμπρόπουλος χρονολογεί την επιστολή το 1224 και θεωρεί ότι ο Απόκαυκος πραγματοποίησε και δεύτερο ταξίδι στην Θεσσαλονίκη για την στέψη του Κομνηνού το επόμενο έτος, ενώ η Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα (*Χρονολόγηση*, 145-146, 159-160) θεωρεί ότι έγινε ένα ταξίδι, τοποθετεί την στέψη του Κομνηνού κατά τα τέλη Μαΐου-αρχές Ιουνίου 1227 και την παραμονή του Αποκαύκου στην Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Πρβλ. Απόκαυκος, Επιστολή 88, σ. 249-252, όπου μαρτυρία για επικείμενο ταξίδι στην Θεσσαλονίκη την οποία ο Λαμπρόπουλος (*Απόκαυκος*, 228-229) χρονολογεί στο 1223.

³⁴⁸ Για τον μητροπολίτη Λαρίσης βλ. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 135, υπ. 168.

³⁴⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 97, σ. 262. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 232-233. Για την προφύλαξη από μολυσμένα ύδατα βλ. Η. Αναγνωστάκης, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.), στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 92-93.

³⁵⁰ Για την θέση της μονής βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 76, υπ. 220.

ενδεχόμενο να θίξει το πρόσωπο που του προσέφερε φιλοξενία και απευθυνόμενος στον αξιωματούχο και πρωτοβεστιαρίτην Γεώργιο Χωνιάτη, ανιψιό του μητροπολίτη Μιχαήλ³⁵¹, ο Απόκαυκος εκφράζεται με μεγαλύτερη ειλικρίνεια, αποκαλύπτει τους σκοπούς της επίσκεψης και δίνει μία ακόμα σημαντική περιβαλλοντική πληροφορία για την περιοχή.

Το θέμα της επιστολής έχει σχέση με αίτημα του Αποκαύκου προς τον Χωνιάτη. Ο μητροπολίτης εκφράζει μεγάλη απογοήτευση, γιατί ο Χωνιάτης τον είχε πλέον εγκαταλείψει, παρ' όλο που στο παρελθόν ο Απόκαυκος του είχε προσφέρει πολλές ευεργεσίες. Θυμάται ότι, όταν επέστρεφε από την Θεσσαλονίκη, διέμεινε για λίγες μέρες στη Λάρισα για να εξυπηρετήσει υποθέσεις του Γεωργίου Χωνιάτη. Εκεί αντιμετώπισε δυσάρεστες καταστάσεις, εφόσον αρρώστησε βαριά και διέτρεξε μεγάλο κίνδυνο η ήδη εύθραυστη υγεία του. Για τον λόγο αυτόν, σημειώνει ο Απόκαυκος, ο Χωνιάτης πρέπει να ανταποδώσει την ευεργεσία και να μεσολαβήσει για την εγγραφή κάποιου ανιψιού του Αποκαύκου στους στρατιωτικούς καταλόγους.

Πέρα από την πληροφορία για την εντερική λοίμωξη στη Λάρισα, στην ίδια επιστολή διασώζεται μία όψη του τοπικού μικροκλίματος, η οποία συμφωνεί με τα δεδομένα της περιοχής κατά την διάρκεια της θερινής περιόδου. Ο Απόκαυκος χαρακτηρίζει την Λάρισα «καυσώδη», χωρίς μέρη σκιερά και δροσερό νερό που, επιπλέον, θα προσέφεραν αναψυχή κατά την θερινή περίοδο³⁵².

Από γεωλογική σκοπιά, το θεσσαλικό πεδίο αποτελεί τεκτονικό βύθισμα που περιβάλλεται από πολλαπλές οροσειρές (Ολύμπου – Καμβουνίων στα βόρεια, Πίνδου στα δυτικά, Όθρυος στα νότια και Πηλίου – Όσσας στα ανατολικά). Η δυτική και ανατολική Θεσσαλία χωρίζεται από τα μικρά Χαλκηδόνια όρη, που σχηματίζουν ανεξάρτητες πεδινές λεκάνες. Η αυξημένη τεκτονική κατακρήμνιση των πεδινών περιοχών της Θεσσαλίας και οι ορεινοί όγκοι διαμορφώνουν το μικροκλίμα της περιοχής που προσφέρει εξαιρετικά

---

³⁵¹ Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 157, υπ. 241.

³⁵² Απόκαυκος, *Επιστολή* 150, σ. 335: *ἐνθα οὐ σκιὰ δένδρου, οὐκ ἄλλο οὐδὲν, ὅσα ἀνθρώποις φέρει ἀναψυχὴν ἐν θερινῷ καταστήματι*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 157, 257.

ξηρά καλοκαίρια, αγγίζοντας συχνά τις μέγιστες για την εποχή θερμοκρασίες³⁵³. Συνεπώς, η μαρτυρία του Αποκαύκου προσφέρει αξιόπιστη πληροφόρηση ως προς την μελέτη του τοπικού κλίματος της περιοχής.

IV. Βασίλειος Πεδιαδίτης. Κέρκυρα (τέλος 12ου αι.)

Μετά την κατάληψη της νήσου από τους Νορμανδούς, το 1185, το Βυζάντιο ανέκτησε την κυριαρχία της Κέρκυρας το 1191, την οποία και διατήρησε μέχρι το 1204, όταν το νησί πέρασε σε Βενετικό έλεγχο³⁵⁴. Μητροπολίτης Κερκύρας στο διάστημα αυτό αναδείχθηκε ο Βασίλειος Πεδιαδίτης (+1219), Κωνσταντινουπολίτης λόγιος και διδάσκαλος, πρόσωπο για το οποίο δεν σώζονται εκτενείς μαρτυρίες και, συνεπώς, δεν γνωρίζουμε επακριβώς τα χρονικά όρια των καθηκόντων του στη μητρόπολη³⁵⁵.

Από τις επιστολές του, μία προς τον φίλο και συμμαθητή του στην πρωτεύουσα, μητροπολίτη Κυζίκου Κωνσταντίνο Στιλβή παρουσιάζει τις συνθήκες ζωής στην Κέρκυρα, κατά τον πρώτο καιρό της μετάβασής του στη νήσο, κατά το τέλος του 12ου αιώνα. Στο κείμενο, ο Πεδιαδίτης αναπαριστά τις πρώτες, θλιβερές κατά το γενικό νόημα, εντυπώσεις από την Κέρκυρα. Ο νέος μητροπολίτης περιγράφει το υποβαθμισμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον του νησιού - της *Κορυφού*, όπως ονομάζει, κατά την αρχαιότερη έκφραση, λόγω του δικόρυφου σχήματος της Ακρόπολης³⁵⁶- και σχολιάζει ορισμένες όψεις του κλίματος.

---

³⁵³ ΙΤΙΑ: Ερευνητικό Κέντρο, Διαχειριστική Μελέτη Υδατικών Πόρων Λεκάνης Απορροής π. Πηνειού. Πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον της Λάρισας βλ. σε μελέτες που δημοσιεύονται τον ιστότοπο του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών <http://diocles.civil.duth.gr>. Βλ. Εικόνα 11.

³⁵⁴ Το 1214, η Κέρκυρα κατακτήθηκε από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου, το οποίο διατήρησε την κυριαρχία μέχρι τα μέσα του αιώνα, όταν η νήσος πέρασε σταδιακά στα χέρια του Ανδεγαυικού βασιλείου της Νεάπολης. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική*, 61-63.

³⁵⁵ Για τον λογιώτατο μητροπολίτη Κερκύρας, Βασίλειο Πεδιαδίτη βλ. Constantinides, *Higher education*, 54· Stavridou-Zafraka, *Relations*, 14-15· Browning, *Patriarchal school*, 20-22, 176· Beck, *Kirche*, 665.

³⁵⁶ Πεδιαδίτης, *Επιστολή*, 75.41 (έκδ. - σχ. Diethart). Πρβλ. τα σχόλια στην παλαιότερη έκδοση του Σπ. Λάμπρου, *Κερκυραϊκά*, 46-47. Σε σχέση με την όψη του οικισμού, σύμφωνα με τον Δ. Τσουγκαράκη, (Βυζαντινή Κορυφή, Κάστρον ή πόλις; στο Α. Νικηφόρου (επίμ.), *Κέρκυρα μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις*,

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Πεδιαδίτη, οι Κερκυραίοι είναι αγροίκοι και αμαθείς³⁵⁷, ζουν σε κελλύδρια πνιγρὰ καὶ καλυβοπρεπῇ, φτιαγμένα με καλάμια, κατάλληλα μόνο για ευτελείς κατοικίες σε αμπελώνες και οπωρώνες³⁵⁸. Δανειζόμενος χωρίο του Ησίοδου, σχολιάζει το υγρό και νοσηρό κλίμα, ἢ τοῦ τόπου σηπεδών³⁵⁹, σημειώνοντας χαρακτηριστικά. Στο σημείο αυτό υπάρχει χάσμα στην ακολουθία του κειμένου και, δυστυχώς, η φράση δεν ολοκληρώνεται. Η συνακόλουθη παρατήρησή του ότι στην Κέρκυρα ο πεντηκονταετής θεωρείται ἐσχατόγηρος³⁶⁰, φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα με την παραπάνω φράση και ίσως εξηγεί κάποια πρόωρη θνησιμότητα των κατοίκων, εξαιτίας του υγρού κλίματος.

Πράγματι, σε πολλά σημεία του νησιού παρουσιάζεται έντονη υγρασία, λόγω των συχνών και έντονων βροχοπτώσεων, κατά την χειμερινή περίοδο, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του τοπικού μικροκλίματος, που συντηρεί την πυκνή βλάστηση καθώς και το πλούσιο και ποικίλο υδρογραφικό δίκτυο της νήσου³⁶¹. Ωστόσο, το κλίμα της Κέρκυρας θεωρείται γενικά ήπιο και, εκτός της αυξημένης υγρασίας, δεν παρουσιάζει άλλες ιδιαίτερες ιδιομορφίες. Είναι ενδιαφέρουσα η ειδική επισήμανση του Αποκαύκου στα ύδατα της νήσου, σε επιστολή του 1219 προς τον Βαρδάνη, ο οποίος μόλις είχε αναλάβει καθήκοντα μητροπολίτη, όπου ανάμεσα σε άλλα ο Απόκαυκος περιγράφει εγκωμιαστικά την Κέρκυρα³⁶².

Επιστρέφοντας στον Πεδιαδίτη, επόμενο σχόλιο ότι εξέλιπαν καλλιεργούμενες οπώρες και ότι δεν βρίσκονταν ούτε εισαγόμενες³⁶³, ίσως σχετίζεται και με την συχνά ελλιπή παραγωγή σίτου, η οποία, όπως γνωρίζουμε

νησιωτικά περιβάλλοντα 16ος-18ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996, Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα», Κέρκυρα 1998, 215-228), η μεσοβυζαντινή Κορυφώ ήταν «κάστρο χωρίς προοπτικές να μετατραπεί σε οικονομικά ανεπτυγμένη πόλη». Με την κατάκτηση από τους Βενετούς απέκτησε πιο σημαντικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα, κυρίως με βάση την γεωπολιτική θέση της νήσου και όχι μέσω της αξιοποίησης του οικονομικού δυναμικού της περιοχής.

³⁵⁷ Πεδιαδίτης, Επιστολή, 75.39-76.43 (έκδ. Diethart).

³⁵⁸ Πεδιαδίτης, Επιστολή, 75.26-33 (έκδ. Diethart).

³⁵⁹ Πεδιαδίτης, Επιστολή, 75.24-25 (έκδ. - σχ. Diethart, 73-74). Λάμπρος, *Κερκυραϊκά*, 44-45· Beck, Kirche, 665. Πρβλ. το σχόλιο του Πεδιαδίτη ως ρητορικό σχήμα από τον Ησίοδο: 48.17-19: *Τοῦ κατ' αὐτοὺς δὲ πέρι χωρίου Ἡσίοδος διασαφήςει κάλλιστα, χείματος μὲν λέγων εἶναι ψυχρὸν, θέρους δὲ ἀργαλέον, οὐδέποτε' ἐσθλόν.*

³⁶⁰ Πεδιαδίτης, Επιστολή, 75.24-25 (έκδ. Diethart).

³⁶¹ Για την εικόνα του Κερκυραϊκού τοπίου βλ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική*, 42-43, 49-52.

³⁶² Απόκαυκος, Επιστολή 37, σ. 126. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 194.

³⁶³ Πεδιαδίτης, Επιστολή, 75.33-34 (έκδ. Diethart): *Ὅπωρα ἀλλ' οὐδὲ μία ἔστιν αὐτόχθων, ῥητέον δὲ ὅτι οὐδὲ μέτοικος.*

από στοιχεία που ανάγονται στη Βενετική περίοδο, καλύπτονταν με εισαγωγές³⁶⁴. Μάλιστα, κατά την εποχή του Πεδιαδίτη, μνημονεύεται και περιστατικό λιμού στη νήσο, χωρίς όμως να προσδιορίζονται τα αίτια³⁶⁵. Το γεγονός διασώζεται σε ερώτηση του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη³⁶⁶, την οποία απηύθυνε προς την Σύνοδο της Άρτας, χρονολογείται τον Μάρτιο του 1222 και αφορά στην ενδεκαετή ποινή αργίας που είχε επιβάλει ο προκάτοχος του Βασίλειος Πεδιαδίτης, σε κάποιον Κερκυραίο ιερέα, ο οποίος κατηγορήθηκε για τον θάνατο ενός νέου. Μετά την παρέλευση του χρόνου αυτού και τριών επιπλέον ετών, πληροφορία που μας οδηγεί στο 1207/8, ο κληρικός ζήτησε προφανώς από τον Βαρδάνη επανεξέταση της υπόθεσης³⁶⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η τοπική παραγωγή σιτηρών στην Κέρκυρα υπήρξε γενικά ελλειμματική, λόγω των έντονων βροχοπτώσεων, με αποτέλεσμα την συνεχή απειλή και εμφάνιση λιμού τόσο σε προγενέστερες όσο και μεταγενέστερες εποχές. Μάλιστα, κατά την Βενετική περίοδο απαγορεύθηκε η εξαγωγή δημητριακών και σιτηρών από την Κέρκυρα προς την Βενετία, πρακτική την οποία επέβαλαν οι Βενετοί στις κτήσεις τους, αν και κατά διαστήματα πραγματοποιήθηκαν ορισμένες αποστολές, όπως γνωρίζουμε από πράξεις που ανάγονται από τον 15ο αιώνα κ.ε.³⁶⁸. Είναι πιθανό η

---

³⁶⁴ Ο Λάμπρος (*Κερκυραϊκά*, 46) επίσης θεωρεί την αναφορά δείγμα υπερβολής.

³⁶⁵ Δεδομένου ότι η Κέρκυρα πέρασε σε Βενετικό έλεγχο το 1204, ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι το 1214, το περιστατικό που εξετάζεται είναι πιθανόν να οφείλεται σε κακή διαχείριση της σιτοπαραγωγής της νήσου από τους Βενετούς, εάν δεν υπονοείται κάποια φυσική καταστροφή.

³⁶⁶ Ο Βαρδάνης διορίστηκε μητροπολίτης Κερκύρας τον Οκτώβριο του 1219. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 142-143· Karpozilos, *Controversy*, 58-60. Για τον Βαρδάνη βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 165 και υπ. 63.

³⁶⁷ Στην απόφαση της Συνόδου, η οποία διασώζεται από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο (*Ερώτησις*, σ. 378), περιγράφεται περιστατικό φόνου στη νήσο, όπου μνημονεύεται και λιμός. Πιο αναλυτικά, ο ιερέας είχε τιμωρηθεί με ενδεκαετή αργία από κάθε ιεροπραξία, ως έμμεσος υπαίτιος για τον θάνατο ενός νέου. Κατά την διάρκεια της νύκτας, ο ιερέας βρέθηκε να οδοιπορεί σε δασώδη περιοχή της νήσου, που δεν κατονομάζεται. Απαντώντας τον νεαρό ζήτησε βοήθεια. Ο νέος, όπως ισχυρίστηκε ο Βαρδάνης, *ταλαιπώρως ἔχων ἐκ τοῦ λιμοῦ, εἴτε τὸ κατὰ νύκταν βαδίζειν ἀποπεμπόμενος*, αρνήθηκε να προσφέρει επικουρία με αποτέλεσμα να ξυλοκοπηθεί από τον ιερέα για την ανυπακοή. Μετά από 28 ημέρες, ο νέος απεβίωσε και για το θάνατό του θεωρήθηκε υπαίτιος ο κληρικός. Η Σύνοδος αποφάνθηκε ότι εφόσον είχε κριθεί ένοχος φόνου θα έπρεπε να είχε καθαιρεθεί και όχι να τεθεί σε αργία, αλλά τελικά επανέφερε τον ιερέα στη θέση του. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 269-270.

³⁶⁸ Αξιόλογη και εξειδικευμένη στο θέμα του επισιτισμού της Κέρκυρας με βάση βενετικά έγγραφα είναι η έρευνα της Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, *Η τέχνη του ψωμιού στη*

αμπελοκαλλιέργεια να λειτούργησε συμψηφιστικά σε σχέση με την ανεπάρκεια σιτηρών στη νήσο, τουλάχιστον ως προς την εμπορική διακίνηση του είδους³⁶⁹.

V. Νικόλαος Μεσαρίτης. Περιοχή Νίκαιας (Βιθυνία) (1218)

Το 1208, ο διάκονος και *ἐπὶ τῶν κρίσεων* στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαος Μεσαρίτης³⁷⁰, ξεκίνησε για ένα ταξίδι στη Νίκαια για να παραστεί στην ενθρόνιση του πατριάρχη Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανού τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου³⁷¹. Συντάσσει επιστολή προς τους μοναχούς της μονῆς Ευεργέτιδος στην Νίκαια, στην οποία παρέχει εκτενή περιγραφή της μετάβασης και διασώζει πλήθος απρόοπτων συμβάντων στην ύπαιθρο της Βιθυνίας³⁷².

Πρόκειται για ταξιδιωτική επιστολή, η οποία κινείται στα πλαίσια παλαιότερων προτύπων και με εμβόλιμες διηγήσεις ευτράπελων περιστατικών με τον χαρακτηριστικό τόνο του Μεσαρίτη³⁷³. Το κείμενο παρέχει στοιχεία για την γεωγραφική θέση πόλεων και λιμένων και κάποιες, ελάχιστες και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μνείες για το φυσικό περιβάλλον ορεινών περιοχών κατά την διάρκεια της διαδρομής προς την Νίκαια.

Η επιστολή, που δεν σώζεται ολόκληρη, δημιουργεί επιπλέον δυσκολίες, καθώς τα φύλλα του χειρογράφου δεν σώθηκαν με σειρά, έχοντας ως αποτέλεσμα να υπάρχει σύγχυση για το ακριβές δρομολόγιο που ακολουθήθηκε.

Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: το σιτάρι, οι χώροι, οι άνθρωποι, Αθήνα 2009, 19-21, 25-58. Πρβλ. Ασωνίτης, *Ηπειρωτικά παράλια*, 395-405· Πανδής, *Νότια Κέρκυρα*, 142.

³⁶⁹ Με βάση βενετικά έγγραφα του 13ου και 14ου αιώνα, η τοπική παραγωγή κάλυπτε πλήρως τις εγχώριες ανάγκες και υπήρξε κερδοφόρα, ιδιαίτερα στο νότιο μέρος της νήσου, όπως φαίνεται από το πλήθος νοταριακών πράξεων σχετικά με αγροληπτικές διαδικασίες καθώς και από το πλήθος των αμπελο-οινικών πληροφοριών, που διασώζονται για την Κέρκυρα κατά την περίοδο αυτή. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Στοιχεία του διεθνούς εμπορικού και ναυτικού δικαίου σε συμφωνίες του 13ου αι., *Βυζκ* 14 (1994) 380. Ασωνίτης, *Ηπειρωτικά παράλια*, 406-416· Πανδής, *Νότια Κέρκυρα*, 142.

³⁷⁰ Ο Μεσαρίτης, μετέπειτα στενός συνεργάτης του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρως, διετέλεσε στην αυλή της Νίκαιας *ραϊφερενδάριος* και, αργότερα, μητροπολίτης Εφέσου και *ἐξαρχος πάσης Ἀσίας*. Γιαρένης, *Η Συγκρότηση*, 234 κ.έ.

³⁷¹ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 36.19-22 (έκδ. Heisenberg). Η εκλογή έγινε πιθανότατα τον Μάρτιο του 1208, ώστε να ακολουθήσει η στέψη του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄ στη Νίκαια. Γιαρένης, *Η Συγκρότηση*, 242, 245-246. Constantinides, *Higher education*, 6.

³⁷² Αναλυτική περιγραφή του ταξιδιού βλ. Καρπόζηλος, Περιγραφές, 520-523· Mullett, *In peril*, 274 κ.ε.· Makris, *Studien*, 224-225.

³⁷³ Καρπόζηλος, Περιγραφές, 520-521.

Παρά όλα αυτά, το ταξίδι περιγράφεται εδώ με βάση την ταξινόμηση της επιστολής από τον εκδότη της A. Heisenberg, ενώ για τα θέματα που εξετάζουμε, δεν υπάρχουν αμφιβολίες, εφόσον οι αναφορές αφορούν στον χώρο και όχι στην εξέλιξη και στα στάδια του ταξιδιού.

Πιο αναλυτικά, ο Μεσαρίτης και η συνοδεία του απέπλευσαν από το λιμάνι *Βοσπόριον* της πρωτεύουσας με κατεύθυνση ΒΔ προς τις ασιατικές ακτές. Μετά το λιμάνι του *Βουκολέοντος*, στη θέση *Μόδιον*, πλησίον της μονής Ρουφίνου, συνελήφθησαν από πειρατές που ενέδρευσαν στα στενά³⁷⁴. Οι πειρατές ερεύνησαν εξονυχιστικά τους επιβάτες και ο Μεσαρίτης περιγράφει με ενάργεια την σκηνή³⁷⁵. Στη συνέχεια, κατευθύνθηκαν προς το λιμάνι των Πυλών (σημ. Καρα-Κλίσια, ανατολικά της Υαλονα)³⁷⁶, *πολίχνιον εύπερίγραπτον* στα παράλια της Βιθυνίας, δυτικά του Κόλπου του Αστακού, πόλη για την οποία γράφει ο λόγιος από την Κωνσταντινούπολη ότι σηματοδοτεί την *άπαρχήν τῆς Ἀσίας*³⁷⁷.

Οι επιβάτες έπλευσαν μέχρι τις Πύλες, συνοδευόμενοι από το πειρατικό σκάφος³⁷⁸, όμως, λόγω καθυστερήσεων, έφτασαν αργά την νύκτα και αναγκάστηκαν να διανυκτερεύσουν σε παρακείμενη ακτή³⁷⁹. Την επομένη, νωρίς το πρωί συνάντησαν καραβάνι εμπόρων, οι οποίοι αναζητούσαν πελάτες να μεταφέρουν στη Νίκαια *καὶ ἑφωνάσκουν κατὰ τοὺς τῶν ἀλεκτρυόνων κρακτικωτέρους* το μίσθωμα. Τελικά, ο Μεσαρίτης και η συνοδεία του συνέχισαν μαζί με τους αγωγιάτες σε μία περιπετειώδη εξόρμηση στην ύπαιθρο.

Ο συμπαθής λόγιος περιγράφει την ταλαιπωρία, όχι μόνον από την οδοιπορία, αλλά και από τους άξεστους τρόπους των αγωγιατών, που εξαπέλυαν εναντίον του βροχή ύβρεων και απειλών, κυρίως για τον τρόπο που ίππευε το υποζύγιο, καθώς από τον φόβο του στις απότομες *λαβυρινθώδεις*,

---

³⁷⁴ Μεσαρίτης, Επιστολή σ. 36.26-32, σ. 37.3-31 (έκδ. Heisenberg). Ο Μεσαρίτης αποδίδει την ονομασία της περιοχής *Μόδιος* στο *κυκλοτερές καὶ κοῖλον τοῦ τόπου* (σ. 36.33 - σ. 37.2).

³⁷⁵ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 38.5 - σ. 39.5 (έκδ. Heisenberg).

³⁷⁶ Για την διαδρομή από τις Πύλες μέχρι την Νίκαια (περίπου 62 χλμ.) βλ. Lefort, *Routes*, 468-469. Για τους ναυτικούς δρόμους της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με την Βιθυνία βλ. Αβραμέα, *Επικοινωνίες*, 161.

³⁷⁷ Για την θέση των Πυλών βλ. Lefort, *Communications*, 210-212. Πρβλ. Ramsey, *Geography*, 187.

³⁷⁸ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 39.6-15 (έκδ. Heisenberg).

³⁷⁹ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 39.15-25 (έκδ. Heisenberg).

σηραγγώδεις καὶ ἑλικοειδεῖς στροφᾶς³⁸⁰ των ορεινῶν διαδρομῶν, ο λόγιος τιναζόταν επικίνδυνα με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να τραυματίσει το ζώο, εάν βέβαια, γλίστωναν και οι δύο από την πτώση στον γκρεμό. Πρόκειται για την μία και μόνη μνεῖα στο φυσικό περιβάλλον της περιοχῆς που διέσχισε.

Η γενικότητα της περιγραφῆς δεν επιτρέπει την ταυτοποίηση της περιοχῆς, η οποία μπορεί να τοποθετηθεῖ πολύ γενικά μεταξύ της περιοχῆς των Πυλῶν με κατεύθυνση την Νίκαια. Προφανῶς, βρίσκονταν στην κεντρική οδική αρτηρία της περιοχῆς, στον δρόμο προς τα Μαλαγινά, κεντρική διασταύρωση και γνωστό στρατιωτικό δρόμο προς την καρδιά της Μ. Ασίας, που ἔνωσε την Νίκαια με το Δορύλαιο και ἄλλες πόλεις, περιοχή την οποία πολύ αργότερα, το 1354, διέσχισε και ο Γρηγόριος Παλαμάς κατά την διαδρομή προς την ἴδια πόλη, ως αιχμάλωτος των Οθωμανῶν³⁸¹. Η διαπίστωση αὐτή ενισχύεται ἀπὸ την αναφορά του Μεσαρίτη σε κάποιο πανδοχεῖο που κατέλυσαν την νύχτα που ἀκολούθησε. Πρόκειται για το *Καστέλιον τοῦ κῦρ Γεωργίου*, ὅπου παρέμειναν για δύο ἡμέρες, κάστρο στα ανατολικά ἢ ΝΑ περὶχωρα της Νίκαιας, κοντά στην λίμνη Ἀσκανία³⁸².

Τα ἐπόμενα ἀφορούν στην υπόλοιπη διαδρομή, με ἔμφαση στις πολιτικο-κοινωνικές ἀντιθέσεις της υπαίθρου μέσα ἀπὸ τις διάφορες περιπέτειες που συνεχίσθηκαν. Η λεπτή ειρωνεία τις περιγραφές ἀναμφίβολα προκαλεῖ μειδῖαμα στον ἀναγνώστη³⁸³.

Σε κάποιο στάδιο αὐτῆς της δοκιμασίας, χωρίς να γνωρίζουμε επακριβῶς το σημεῖο της διαδρομῆς, καθῶς η σειρά των φύλλων εἶναι, ὅπως εἶπαμε,

---

³⁸⁰ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 39.26 - σ. 40.14 (ἐκδ. Heisenberg): (...) *τί οἴεσθε λέγειν ἡμᾶς, ὅτε ἀνείρπομεν ἕως τῶν οὐρανῶν καὶ ἕως τῶν ἀβύσσων ὥς τινες κύλινδροι ἐφερόμεθα κατωμάδιοι, ὅθ' ὑπὸ τῶν συνηρεφῶν δένδρων ὥσπερ ἐμαστιζόμεθα καὶ ὑπὸ τῶν λύγων οἶον ἐρραπιζόμεθα, ὅτε τὸν νεφελῶδη ἐκεῖνον ἀέρα τὸν οἶον καπνηρὸν καὶ κατὰσκοτον παριππεύομεν κάπῃ τὰς ἑλικοειδεῖς στροφᾶς τῶν ὀρῶν τὰς λαβυρινθώδεις καὶ σηραγγώδεις ἀδιεξίτητον ἐκαμπτόμεθα;*

³⁸¹ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 191 και για την ονομασία της περιοχῆς υπ. 187.

³⁸² Για τον δρόμο και την περιοχή αὐτή βλ. Lefort, Routes, 468-469. Πρβλ. Ramsay, *Geography*, 209.

³⁸³ Ἀνάμεσα σε αὐτά την ἀφήγηση του Μεσαρίτη συνοδεύει μία γλαφυρή εἰκόνα για τις συνθήκες στο χάνι, μοναδική στη βυζαντινὴ γραμματεία. Η πνιγερὴ ατμόσφαιρα ἀπὸ τον καπνὸ και η ἔλλειψη ἐλέγχου ἀπὸ την ἀκρατὴ οἰνοποσία των θαμῶνων ἀναπαριστοῦν μία ξεχωριστὴ λαϊκὴ σκηνή ἀπὸ την ζωὴ στην ὑπαίθρο, ἀποδοσμένη με ειρωνικούς, ἀπαξιωτικούς τόνους σε σύγκριση με τις ἐκλεκτικὲς συνήθειες της λόγιας κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης. Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 40.15- σ. 43.16 (ἐκδ. Heisenberg). Για τα πανδοχεῖα της Βιθυνίας βλ. Ἀναγνωστάκης, *Οἰνικός*, 54-55· Kislinger, Τρώγοντας και πίνοντας, 51.

συγκεχυμένη, ο Μεσαρίτης δηλώνει ότι πέρασε κρυφά στη Χαλκηδόνα, από όπου έφτασε οδικώς στον λιμένα τῶν Νοσσιῶν³⁸⁴. Εκεί επιβιβάσθηκε σε εμπορικό πλοίο που μετέφερε οστράκινα σκεύη³⁸⁵, το οποίο κατευθυνόταν στο λιμάνι του Ριτζίου³⁸⁶. Από εκεί διαπεραιώθηκε στη Νεακώμη³⁸⁷, διανυκτέρευσε πάλι στην ακτή και, την επομένη, αναχώρησε με κατεύθυνση την Νίκαια μαζί με αγωγιάτες που μετέφεραν παστά ψάρια³⁸⁸. Η πορεία συνεχίσθηκε και όλη την νύκτα χωρίς διακοπή, ενώ οι αγωγιάτες τραγουδούσαν για να μην αποκοιμηθούν. Ο Μεσαρίτης θέλησε να τους συνοδεύσει ψάλλοντας τον τρισάγιο ύμνο, όμως δέχθηκε ποικίλα σκώμματα και επικρίσεις από τους συμπορευόμενους, οι οποίοι θεωρούσαν βέβαιο ότι τα θεία άσματα θα κινητοποιούσαν οπωσδήποτε το ενδιαφέρον κακοποιών³⁸⁹. Σύντομα έφτασαν στη Νίκαια.

Όπως βλέπουμε, η επιστολή διακατέχεται από τον περιπετειώδη χαρακτήρα των αναφορών, κατά την μετακίνηση ενός λογίου από την πρωτεύουσα, με έμφαση στον ημερολογιακό χαρακτήρα του ταξιδιού και διάχυτο το σαρκαστικό στοιχείο. Σε όσα μας αφορούν, η επιστολή δεν προσφέρει ιδιαίτερα περιβαλλοντικά στοιχεία.

VI. Νικηφόρος Χούμνος. Περιοχή Βροντίτζης (Κοζάνη) (1303/4 – 1307/8)

Ως μεσάζων (ca. 1293-1305) του Ανδρονίκου Β΄, ο Νικηφόρος Χούμνος³⁹⁰ απηύθυνε στην κόρη του Ειρήνη³⁹¹ τρεις επιστολές που χρονολογούνται την

---

³⁸⁴ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 44.5-30 (έκδ. Heisenberg). Δεν μπορεί να προσδιορισθεί η ακριβής θέση. Janin, *Les Églises*, 59.

³⁸⁵ Καρπόζηλος, Περιγραφές, 522. Lefort, *Communications*, 211-212.

³⁸⁶ Η τοποθεσία δεν μπορεί να εξακριβωθεί. Lefort, *Communications*, 212. Ramsey, *Geography*, 185.

³⁸⁷ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 45.2-17 (έκδ. Heisenberg). Η θέση της Νεακώμης δεν εντοπίζεται. Lefort, *Communications*, 212. Πρβλ. Ramsey, *Geography*, 187.

³⁸⁸ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 45.18-25 (έκδ. Heisenberg).

³⁸⁹ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 45.25-σ. 46.6 (έκδ. Heisenberg).

³⁹⁰ Ο μαθητής του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου Νικηφόρος Χούμνος διετέλεσε *κοιαίστωρ* και *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* με μεγάλη συνεισφορά στους λόγιους κύκλους της εποχής. Constantinides, *Higher education*, 41-129. *PLP* 21475. Για τα βιογραφικά και την επιστολογραφία του Χούμνου καθώς και την νέα έκδοση των επιστολών του που ετοιμάζεται βλ. Riehle, *Epistolography*, 5-19 και 5, υπ. 13.

³⁹¹ Για την Ειρήνη (Ευλογία) Χούμναινα εκτενής βιβλιογραφία στην συνέχεια, υπ. 394, 401.

περίοδο μεταξύ 1303-04 και 1307-08³⁹², δηλαδή την περίοδο του γάμου της με τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο (1295-1307), γιο του Ανδρονίκου Β΄, διοικητή της Θεσσαλονίκης³⁹³.

Μία εξ αυτών παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το κλίμα μιας κατά τα άλλα άγνωστης περιοχής με την ονομασία *Βρόντιτζα*, τόπο που είχε μεταβεί η Ειρήνη, συνοδεύοντας τον σύζυγό της, για λόγο που δεν διευκρινίζεται. Από την ιδιότητα του Ιωάννη ως κυβερνήτη της Θεσσαλονίκης, εικάζουμε ότι η αφετηρία του ταξιδιού θα ήταν πιθανότατα η μεγάλη μητρόπολη του Βορρά, όπου άλλωστε δραστηριοποιούνταν και η οικογένεια του πατέρα της. Ο Νικηφόρος Χούμνος διέθετε μεγάλη οικογενειακή και κτηματική περιουσία στη Μακεδονία και, κατά το διάστημα 1309-10, διετέλεσε και κυβερνήτης της πόλης³⁹⁴.

Στην επιστολή ο Χούμνος, αφού ρωτήσει για τα νέα της κόρης και του συζύγου της³⁹⁵, εκφράζει ανησυχίες για την υγεία της και ζητά να επιστρέψει από το *νοσοποιόν χωρίον*, όπως σχολιάζει χαρακτηριστικά³⁹⁶. Γράφει ότι η περιοχή της *Βροντίτζης*, όπου είχαν μεταβεί, είναι νοσηρή τους θερινούς μήνες και στερείται πόσιμου ύδατος. Τα νερά αναβλύζουν θερμά και *κακόχυμα*, ίσως εννοεί υφάλμυρα, εφόσον συνοδεύει με μνεία σε «παράλιες πηγές». Βέβαια, τονίζει ότι τον υπόλοιπο χρόνο η περιοχή παρέχει γενικά ικανοποιητική παραγωγή: *ἀφθόνως πάντα χορηγοῦντα, ὅσα γῆ καὶ θάλασσα χρηστὰ φέρει, πλὴν γλυκέων ναμάτων*³⁹⁷. Η μαρτυρία του Χούμνου είναι έμμεση, καθώς, όπως

---

³⁹² Χούμνος, Επιστολές 4-6 (έκδ. - σχ. Leone, 88).

³⁹³ PLP 21475.

³⁹⁴ V. Laurent, Une princesse byzantine au cloître: Irene - Eulogie Choumnos Paléologine, του Philanthropou fondatrice du convent de femmes soterios, *EO* 29 (1930) 37· J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos: Homme d'état et humaniste byzantine (ca. 1250/1255 – 1327)*, Paris 1959, 43-46. Στην περιοχή του Στρυμόνα μνημονεύεται τοποθεσία Χουμνικόν. Verpeaux, *Στο Ίδιο*, 45 υπ. 4.

³⁹⁵ Χούμνος, Επιστολή 4.6 (έκδ. - σχ. Leone, 88).

³⁹⁶ Χούμνος, Επιστολή 4.31-37, 19 (έκδ. - σχ. Leone, 88).

³⁹⁷ Χούμνος, Επιστολή 4.7-14, 21-29 (έκδ. - σχ. Leone, 88): *Καὶ γὰρ ἐγὼ δέδοικα καὶ πολλὰ δέδοικα τὴν τε δυσχέρειαν λογιζόμενος τὴν ἐκ τοῦ τόπου. ἐφ' οὗ τὰς διατριβὰς οὐκ οἶδα, πῶς ἐν τοιῷδε καιροῦ ἡρετίσω ποιεῖσθαι, ὁμοῦ δ' ἀναλογιζόμενος τὸ πνιγερὸν τῆς ὥρας καὶ τὸ ἐντεῦθεν διεφθορὸς τοῦ ἀέρος τὸ τε κακόχυμον τῶν ὑδάτων, ἃ δὴ πάντα οὐδὲν ὑγιῇ τὸν τῆς Βροντίτζης περιρρέουσι χώρον, ἢ μᾶλλον ἐξ αὐτῶν μόνων ἀνίσχοντα τῶν παραλίων πηγῶν πολὺ τε ἀποφέρονται τὸ ἐκ τῆς θαλάττης πικρὸν καὶ θερμὰ τινα ἐκδίδονται ὥσπερ ἐκ βαλανείου, ἐτέρως, ὡς εἰπεῖν, ἔχοντα ἢ ὡς ἡ τῶν ὑδάτων ἔχει ψυχρὰ φύσις. (...) Τὸν μὲν γὰρ ἄλλον ἅπαντα χρόνον ἄριστον εἶναί φασι καὶ τῶν ἄλλων προκεκρίσθαι πῆξαι τε κατοικίαν καὶ διατριβὴν ἡδεῖαν ποιήσασθαι, ἀφθόνως πάντα χορηγοῦντα, ὅσα γῆ καὶ θάλασσα χρηστὰ φέρει, πλὴν γλυκέων ναμάτων· τότε καὶ τὸ περιέχον φασὶν ἄλυπον τὸ ὅλον καὶ προσηγὲς εἶναι, μηδὲν μηδ' ὑπὸ χειμῶνος μηδ' ὑφ'*

σημειώνει, έλαβε τις πληροφορίες αυτές από άλλα πρόσωπα, κατά συνέπεια δεν θεωρεί τον εαυτό του κατάλληλο να κρίνει³⁹⁸.

Το τοπωνύμιο που αναφέρει ο Χούμνος, με εμφανή σλαβική προέλευση, *τὸ χωρίον τῆς Βροντίτζης* έχει ταυτοποιηθεί μόνο από τον H. Vasmer στο έργο του για την σλαβική παρουσία και τα σχετικά τοπωνύμια της Ελλάδας³⁹⁹. Σε θέση υπαγόμενη στην δικαιοδοσία της Θεσσαλονίκης την περίοδο αυτή, στα περίχωρα της Κοζάνης, ανευρίσκεται το τοπωνύμιο Βρόντιτσα ή Βροντή (παλαιά Λειψίστα ή Ανασελίτσα, σημ. περιοχή Νεάπολης Κοζάνης). Η θέση του οικισμού σε υψόμετρο 450 μέτρων κοντά στον ποταμό Αλιάκμονα και με έντονο υδάτινο στοιχείο, λόγω των ποικίλων διακλαδώσεων του ποταμού, τα νερά του οποίου σήμερα τροφοδοτούν την τεχνητή λίμνη του Πολυφύτου, ανταποκρίνεται στην αναφορά του Χούμνου, ιδιαίτερα, μάλιστα, αφού σε σχετικά κοντινή απόσταση, περίπου 30 χλμ., στους ανατολικούς πρόποδες του Βόϊου όρους (σημ. Καϊμακτσαλάν), όπου πηγάζει ο Αλιάκμονας, αναβλύζουν θερμές θειούχες πηγές (σημ. περιοχή Λουτράκι Αριδαίας, κοντά στην Έδεσσα).

Η αναφορά του Χούμνου σε έλλειψη γλυκού νερού ίσως σχετίζεται και με την ύπαρξη εκτεταμένων ελωδών εκτάσεων, που σχηματίζονται από τις πλημμύρες του ποταμού. Κατά τα άλλα, ο ευρύτερος χώρος, όπου το υπό εξέταση τοπωνύμιο που σήμερα έχει εγκαταλειφθεί, μάλλον δεν θα παρουσίαζε προβλήματα έλλειψης γλυκού νερού τους θερινούς μήνες, λόγω της γειτνίασης με ένα μεγάλο ποτάμι, ενώ, πράγματι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ακμαία γεωργική και κτηνοτροφική περιοχή, με υψηλά ποσοστά αλιείας λόγω του ποικίλου υδάτινου δικτύου της περιοχής. Συνεπώς, η πληροφόρηση που έλαβε ο Χούμνος αφορά στα περιβαλλοντικά δεδομένα ενός ευρύτερου χώρου και ήταν μάλλον συγκεχυμένη, εφόσον, όπως είπαμε, δεν υπήρξε αυτόπτης του χώρου, και, συνεπώς, τα στοιχεία είναι δυνατόν να έχουν παρερμηνευθεί⁴⁰⁰.

έτέρας άωρίας τινὸς μεταβάλλον, ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸς ἀναπνοᾶς ἤκων ἀῆρ ἥδιστος τότε ἀπαννεῦσαι καὶ κάλλιστος δύναμιν ζωτικὴν σώμασιν ἀνθρώπων ἐνίεναι.

³⁹⁸ Χούμνος, Επιστολή 4.14-19 (έκδ. - σχ. Leone 88).

³⁹⁹ H. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 180.

⁴⁰⁰ Υπάρχει και ένα ακόμα τοπωνύμιο με κοινή ρίζα με το υπό εξέταση που απαντά στους δυτικούς πρόποδες των Πιερίων, κοντά στο αρχαίο Δίον. Πρόκειται για τον οικισμό που ονομάζεται σήμερα Βροντισμένη ή Βροντού όπου, μάλιστα, ανευρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής (τέλη 4ου - αρχές 5ου αι.), χωρίς όμως άλλες ενδείξεις για περαιτέρω κατοίκηση τους αιώνες που ακολούθησαν, έμμεση όμως απόδειξη της μεσαιωνικής καταγωγής του χώρου. Ο οικισμός εντάσσεται στα όρια

Όπως είπαμε, οι λόγοι της μετάβασης της Ειρήνης και του συζύγου της στην θέση αυτή παραμένουν άγνωστοι. Οι πληροφορίες για την ζωή της πριν τον θάνατο του Ιωάννη, είναι εξαιρετικά ελλιπείς και αποσπασματικές και δεν δύνανται να προσφέρουν επιπλέον στοιχεία. Προφανώς πρόκειται για μία άγνωστη πτυχή της ζωής της, που δεν έχει απασχολήσει την σύγχρονη έρευνα και διασώζεται μέσα από τις συγκεκριμένες επιστολές του πατέρα της. Περισσότερες πληροφορίες για το πρόσωπο της Ειρήνης, αποκομίζουμε μετά την χηρεία της και μετά την ένταξή της στον μοναχισμό ως μοναχής Ευλογίας, ιδιαίτερα δε όταν προέβη στην ανακαίνιση της μονής του Φιλανθρώπου Σωτήρος στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό της, λίγο μετά το 1355⁴⁰¹. Η αλληλογραφία που διατήρησε με κάποιο άγνωστο πρόσωπο που διετέλεσε πνευματικός της, πιθανότατα τον Θεόληπτο, μητροπολίτη Φιλαδελφείας, είναι η μόνη πηγή για τις ιδέες, την δράση και την προσωπικότητα αυτής της λόγιας δέσποινας του 14ου αιώνα ⁴⁰².

μεταξύ της επισκοπής Κίτρους και της επισκοπής Πέτρας, υπαγόμενες την περίοδο που εξετάζουμε στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Η θέση αυτή ίσως μπορούσε να δικαιολογήσει την αναφορά του Χούμνου για την αγροτική και αλιευτική παραγωγή, καθώς ο τόπος αναπτύσσεται πλησίον μικρής παραλιακής πεδιάδας. Όμως, δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη θερμών πηγών. Θ. Ν. Παπαζώτου, Μεσαιωνική τοπογραφία του Νομού Πιερίας, *ΙστΓεωγρ* 1 (1985-6) 29, 31. Σύμφωνα με τον Θ. Α. Τσουλιά, [*Η Πιερία και οι επισκοπές της, Κίτρους ή Πύδνης, Δίου, Πέτρας, Πλαταμώνος και Λυκοστομίου (από της ιδρύσεως μέχρι σήμερα)*], Κατερίνη 2010, 25-26] κατά την τοπική παράδοση στην τοποθεσία Βροντισμένη υπήρχε εκκλησία που καταστράφηκε από κεραυνό (βροντή), γεγονός που εξηγεί την ονομασία του τόπου. Για την επισκοπή Κίτρους βλ. Ε. Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430, ιεραρχική τάξη- εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, 127-131. Για την ακριβή θέση του τόπου βλ. TIB 1 στον χάρτη, αν και το τοπωνύμιο δεν μαρτυρείται ως μεσαιωνικό.

⁴⁰¹ Βλ. τα σχόλια της εκδότριας των επιστολών της Χούμναινας Constantinides-Hero, 16. Της Ίδιας, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, abbess of the convent of Philanthropos Soter in Constantinople, *BF* 9 (1985) 119-120. Πρβλ. Mergiali, *L'enseignement*, 103-105. V. Laurent, La direction spirituelle à Byzance. La correspondance d'Irène-Eulogie Choumnaina Paléologine avec son second directeur, *REB* 14 (1956) 54-55. Του Ίδιου, Une princesse, 37-44. Sinkewicz, *Theoleptos*, 18-20. D. M. Nicol, *The byzantine lady. Ten portraits, 1250-1500*, Cambridge 1994, 59-70. Για τις ενέργειές της εναντίον του Ησυχασμού βλ. Α.-Μ. Talbot, *Bluestocking nuns: Intellectual life in the convents of Late Byzantium*, στο C. Mango - O. Pritsak (έκδ.), *Okeanos, Essays Presented to I. Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* [Harvard Ukrainian Studies vol. 7], Harvard 1983, 616-617 [= *Women and religious life in Byzantium* [Variorum Collected Studies], Great Britain-USA 2001, XVIII].

⁴⁰² Σώζονται οκτώ επιστολές της ίδιας και δεκατέσσερις από τον πνευματικό της, που γράφτηκαν στη διάρκεια ενός έτους μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Β' το 1332 και πριν τον θάνατο του αδελφού της Ιωάννη Χούμνου, το 1338. Βλ. τα σχόλια της εκδότριας των επιστολών της Χούμναινας Constantinides-Hero. Χούμναινα, Επιστολή,

VII. Νικηφόρος Γρηγοράς. Περιοχή Στρυμόνος (1326/27)

Η περιοχή που εκτείνεται από τον Στρυμόνα έως τον Νέστο αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές ως *θέμα Στρυμόνος* κατά τα τέλη του 9ου αιώνα. Επί Παλαιολόγων υπήρξε ενιαία διοικητική περιφέρεια με το *θέμα Θεσσαλονίκης* (την περιοχή μεταξύ Πίνδου και Στρυμόνα) και *Βολεροῦ* (σημ. νομοί Ξάνθης και Ροδόπης), μέχρι να αποχωρισθεί και πάλι, ώστε τον 14ο αιώνα να υφίσταται ως ξεχωριστή μονάδα, με κέντρο τις Σέρρες⁴⁰³. Πέρα από την πρόσβαση στο Αιγαίο και την ύπαρξη νευραλγικών στρατηγικών θέσεων στο μέσον του δρόμου μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης, η περιοχή αυτή προσέφερε πλήθος οχυρωμένων πόλεων και κάστρων και διέθετε σημαντική οικονομική δύναμη λόγω των εύφορων εδαφών της ανατολικής Μακεδονίας⁴⁰⁴.

Από τις αρχές του 14ου αιώνα, με τις καταλανικές επιδρομές, μέχρι το 1345, όταν η περιοχή θα αποσπαστεί οριστικά από την βυζαντινή δικαιοδοσία και θα παραμείνει υπό σερβική κατοχή μέχρι την οθωμανική κατάληψη, ο χώρος του Στρυμόνα υπήρξε πεδίο πολεμικών συγκρούσεων και διεκδίκησης στα πλαίσια της σφοδρής διαμάχης του οίκου των Παλαιολόγων⁴⁰⁵.

18-19, 21. Για τον Θεόληπτο, μητροπολίτη Φιλαδελφείας βλ. κεφ. «Θάλασσα», σ. 346, υπ. 77.

⁴⁰³ Ο κατακερματισμός του θεσμού των *θεμάτων* οδήγησε στην υποβάθμιση του αρχικού χαρακτήρα τους, ώστε κατά την περίοδο που εξετάζουμε να υφίστανται πλέον ως τυπικό διοικητικό σχήμα, εφόσον σταδιακά κάθε κάστρο κατέληξε να συνιστά αυτόνομη ενότητα. Για τα γεωγραφικά όρια του *θέματος* Στρυμόνος, όπως αναπτύχθηκε από την ομώνυμη *κλεισούρα*, βλ. την άποψη της Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το *θέμα Στρυμόνος*, στο *Βυζαντινή Μακεδονία*, 307 κ.ε. και ιδιαίτερα την σ. 319. Πρβλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση*, 43, 88-91· Maksimović, *Provincial administration*, 99-102· Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, στο *Διεθνές Συνέδριο*, 229-237 [= *Βυζ* 18 (1995-6) 197-203]· Asdracha, *Rhodopes*, 115-209· Lemerle, *Phillipes*, 124-128.

⁴⁰⁴ Η πεδιάδα του Στρυμόνα και των Σερρών ήταν γενικά εύφορη περιοχή, όπως καταδεικνύεται από την μοναστηριακή και γαιοκτηματική περιουσία. Το θέμα εξετάζει η Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Αγροτική οικονομία στην πεδιάδα του Στρυμόνα την εποχή των Παλαιολόγων, στο *Νιγρίτα – Βισαλτία*, 470 κ.ε.

⁴⁰⁵ Πιο αναλυτικά, κατά τον εμφύλιο των ετών 1321-1328 μεταξύ του Ανδρονίκου Β' (1282-1328) και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ' (1328-1341) διενεργήθηκαν κινήσεις ισχύος στην περιοχή με στόχο την κατάληψη του χώρου. Η έριδα έδωσε το έναυσμα για την εκδήλωση αποσχιστικών προσπαθειών στο εσωτερικό, μία εκ των οποίων και του Ιωάννη Παλαιολόγου. Αναλυτικότερα βλ. Laiou, *Constantinople*, 166-167, 299· Μαυρομμάτης, *Παλαιολόγοι*, 52-78· Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, 371 κ.ε.

Ειδικότερα, το 1326, η φιλοδοξία του πανυπερσεβάστου Ιωάννη Παλαιολόγου (1324-26), διοικητή Θεσσαλονίκης και ανιψιού του Ανδρονίκου Β', βρήκε πρόσφορο έδαφος και τέθηκε σε εφαρμογή. Ο Ιωάννης κινήθηκε εναντίον της Αυτοκρατορίας με την βοήθεια του γαμπρού του, Σέρβου κράλη Στεφάνου Угoš Γ' Dečanski (1321-31). Ο στρατός προέλασε μέχρι τις Σέρρες, μέσω της Στρούμ(μ)ιτζας ή Στρώμνιτσας (αρχ. Τιβεριούπολη) και του κάστρου του Μελένικου⁴⁰⁶ κατά μήκος του ποταμού, με την βοήθεια των *έπιτρόπων* Δημητρίου Άγγελου⁴⁰⁷ και Μιχαήλ Λασκάρεως, υιών του *μεγάλου λογοθέτου* Θεοδώρου Μετοχίτη, υποστηρικτή του γηραιού Ανδρονίκου Β'. Ο Ιωάννης, βρισκόμενος στα Σκόπια (Scupi), αποδέχθηκε το αξίωμα του καίσαρα από τον Ανδρόνικο Β', με αντάλλαγμα την παύση των εχθροπραξιών, όμως ο αιφνίδιος θάνατός του δεν άφησε περιθώρια μακρόχρονης εφαρμογής αυτής της συμφωνίας. Στο μεταξύ, η σύζυγος του Ιωάννη, Ειρήνη⁴⁰⁸ κόρη του Θεοδώρου Μετοχίτη είχε μεταβεί στην Σερβία κοντά στην κόρη της Μαρία σύζυγο του Dečanski και από ντροπή για τις πράξεις του συζύγου της, όπως δηλώνεται επισήμως, μάλλον και φόβο, εξέφρασε άρνηση να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη.

Ο γηραιός Ανδρόνικος απέστειλε πρεσβεία στα Σκόπια, επικεφαλής της οποίας τέθηκε ο πολυγραφότατος λόγιος και δάσκαλος της Ειρήνης, Νικηφόρος Γρηγοράς (1293/4-1359/61)⁴⁰⁹, για να την μεταπείσει να επιστρέψει. Βέβαια, οι βαθύτερες αιτίες αυτής της αποστολής μάλλον κινούνταν γύρω από την εκπροσώπηση των αυτοκρατορικών συμφερόντων προς τον Σέρβο κράλη Στέφανο Γ', κυρίως σε σχέση με την εμφύλια διαμάχη του γηραιού Ανδρονίκου Β' με τον νεότερο που βρισκόταν σε εξέλιξη. Το πιθανότερο είναι ότι η πρεσβεία συνοδεύονταν με την πρόταση για σύναψη συμμαχίας, εφόσον από τότε και στο εξής ο κράλης τέθηκε στο πλευρό του Βυζαντινού αυτοκράτορα και εναντίον

---

⁴⁰⁶ Το φρούριο του Μελένικου υπήρξε ζωτικής σημασίας για τον έλεγχο της περιοχής του Στρυμόνα. Αναλυτικά βλ. Νικολούδης, Μελένικο, 105-107.

⁴⁰⁷ Για το πρόσωπο αυτό βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998, 111-112.

⁴⁰⁸ Για την Ειρήνη βλ. Βλαχάκος, Γεωγραφικά στοιχεία, 119 υπ. 74, όπου και συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁰⁹ Για τα προσωπογραφικά του Γρηγορά βλ. αναλυτικά παρακάτω υπ. 411.

του Ανδρονίκου Γ΄, ο οποίος πλέον αναζήτησε νέα ερείσματα στην Βουλγαρία στον οίκο των Šišman⁴¹⁰.

Πάντως, σε σχέση με την επίσκεψη στα Σκόπια, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ίσως από πρόθεση να τηρήσει εύλογες αποστάσεις από τους δύο άνδρες⁴¹¹, που μάχονταν για τον βυζαντινό θρόνο, αλλά πιθανόν και εξαιτίας της δέσμευσης στο διπλωματικό καθήκον, που απαιτεί τήρηση της μυστικότητας, δεν αποκαλύπτει τους βαθύτερους σκοπούς της συνάντησης και αρκείται να αναφερθεί γενικά σε όσα αφορούν στην επιστροφή της Ειρήνης στην πρωτεύουσα⁴¹².

Κατά το ταξίδι του, ο Γρηγοράς απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη δύο επιστολές με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο, αν και με διαφορετική εισαγωγή, οι οποίες θεωρούνται ενιαίο κείμενο. Πρόκειται για την επιστολή 32a προς κάποιον φίλο του ονόματι Αθανάσιο, με σκοπό να του παρουσιάσει τον ιδανικό τύπο μιάς ταξιδιωτικής περιγραφής⁴¹³, και την 32b προς έτερο φιλικό πρόσωπο,

---

⁴¹⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 374-383. Πρβλ. Γρηγοράς, Επιστολές 32a 186-226· 32b, 160-199. Laiou, *Constantinople*, 294-296· Μαυρομμάτης, *Παλαιολόγοι*, 51· Guiland, *Essai*, 11-12. Βλαχάκος, Γεωγραφικά στοιχεία, 121-131.

⁴¹¹ Σε μία περίοδο αλληλοσπαραγμού και διαμάχης, ο Γρηγοράς φαίνεται ότι προσπάθησε να διατηρήσει λεπτές ισορροπίες με την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, μολοντί όχι πάντα με επιτυχία. Παρέμεινε πιστός στον Ανδρόνικο Β΄ και κατάφερε να συνδεθεί και με τον Ανδρόνικο Γ΄, όπως επίσης και με τον μέγαν δομέστικον και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό (1347-1354), ο οποίος ενεπλάκη σε νέα δυναστική έριδα. Ωστόσο, επλήγη προσωπικά κυρίως λόγω της έντονης ανάμιξής του, για περισσότερο από 15 χρόνια, στην Ησυχαστική διαμάχη, γεγονός που το 1351 οδήγησε τελικά στην καταδίκη των απόψεών του, με αποτέλεσμα να στερηθεί την προσωπική του ελευθερία μέχρι το 1354, μετά από αυτοκρατορική εντολή του άλλοτε ευεργέτη του Ιωάννη Στ΄. Πρόκειται για μεγάλη φυσιογνωμία του 14ου αιώνα με υψηλή λογιότητα. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Γρηγορά βλ. την παλαιά αλλά ακόμα αξιόπεραστη μελέτη του Guiland, *Essai*, 3 κ.ε. Πρβλ. Βλαχάκος, *Γρηγοράς*, 13-23. Συνοπτικά βλ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, 87-88. Σχετικά με τις θεολογικές απόψεις του Γρηγορά βλ. Β. Ι. Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση της γεωγραφικής υφηγήσεως του Κλαύδιου Πτολεμαίου, οι επώνυμοι σχολιαστές*, Αθήνα 2006, 73-75. Για τις θεολογικές απόψεις του Γρηγορά βλ. ενδεικτικά Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντιησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά (1293-1361)*, Αθήνα 1988, 53-56.

⁴¹² Υπάρχουν, βέβαια, κάποιες προσεκτικά συγκαλυμμένες νύξεις για «άλλα» θέματα σχετικά με την αποστολή, μάλλον εκτός των διαδικασιών της πρεσβείας. Βλ. Γρηγοράς, Επιστολές 32a.227-231· 32b.200-204: (...) *τᾶλλα τῆς πρεσβείας τετελεσμένα* (...). Πρβλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 374.15-19: *ταῦτ' ἄρα ἀναγκασθεὶς ὁ πατὴρ αὐτῆς κεκίνηκε τὸν βασιλέα πρεσβείαν πρὸς Κράλην ποιήσασθαι περὶ τε καταστάσεως ἄλλης τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῆς Καισαρίσεως, ὅπως οἴκαδε ἀναγκάσῃ ταύτην ἐπανιέναι*.

⁴¹³ Καρπόζηλος, *Περιγραφές*, 523-524.

τον Ανδρόνικο Ζαρίδη⁴¹⁴. Εκεί περιγράφει το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στα Σκόπια, μέσω του Στρυμόνα, και αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες πτυχές του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος της περιοχής, εκτός των όσων εκτυλίχθηκαν μετά την συνάντηση με την Ειρήνη και τον Σέρβο κράλη. Οι επιστολές αυτές συμπεριλαμβάνονται σχεδόν αυτούσιες και στην *Ιστορία* του.

Σχετικά με την χρονολογική τοποθέτηση της αποστολής, η παλαιότερη αλλά και η σύγχρονη έρευνα θεωρεί πιθανότερο τον Μάρτιο του 1326. Βέβαια, η Αγγ. Λαΐου, με βάση την μαρτυρία του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και Βραχέος Χρονικού του 1327, ως προς την συμμετοχή του Βούλγαρου Μιχαήλ *Đišman* στην εμφύλια διαμάχη στο πλευρό του νεαρού Ανδρονίκου - γεγονός που ακολούθησε την πρεσβεία του γηραιότερου στην Σερβία τον Μάιο του ίδιου χρόνου - μεταθέτει την αποστολή το επόμενο έτος, το 1327⁴¹⁵. Ο ίδιος ο Γρηγοράς στις επιστολές του αναφέρεται μόνο στην εποχή κατά την οποία κινήθηκε στην περιοχή, δηλαδή λίγο πριν το Πάσχα, το οποίο γιόρτασε στην Στρούμ(μ)ιτζα, καθ' οδόν προς τα Σκόπια⁴¹⁶.

Οι επιστολές του Γρηγορά παρέχουν την ενδιαφέρουσα όσο και δυσερνήνευτη πληροφορία, που ίσως έχει ιδιαίτερη αξία στο θέμα του προσδιορισμού του ακριβούς έτους της αποστολής. Συγκεκριμένα, ο Γρηγοράς δίνει μία αστρονομική τοποθέτηση, που θα μπορούσε να συνεισφέρει στο θέμα της χρονολόγησης. Σχεδόν στο μέσον της διαδρομής, δύο περίπου ημέρες προτού η διπλωματική αποστολή φθάσει στην Στρούμιτζα, όπου διέμεινε για την ημέρα του Πάσχα, ο Γρηγοράς καταγράφει δύο σεληνιακά φαινόμενα:

---

⁴¹⁴ Για τον Ζαρίδη, μαθητή του Μαξίμου Πλανούδη βλ. *PLP* 6461. Πρβλ. Constantinides, *Higher education*, 83-84, 102, 143. Για τον Αθανάσιο δεν υπάρχουν άλλα προσωπογραφικά στοιχεία. Guiland, *Correspondance*, 303.

⁴¹⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, 207-208· Βραχύ χρονικό υπ. αρ. 18 (έτος 1352) (έκδ. - σχ. Loenertz, 355-356). Laiou, *Constantinople*, 295 και υπ. 51.

⁴¹⁶ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.158, 167· 32b.132, 141 (βλ. και *Ρωμαϊκή Ιστορία* I 379.14). Στην *Ιστορία* του αναφέρεται μόνο στον χρόνο στέψης του Ανδρονίκου Γ' το 1325 στην Κωνσταντινούπολη και δηλώνει ότι το επόμενο έτος ο Ιωάννης Παλαιολόγος, διοικητής Θεσσαλονίκης (1324-1326), κινήθηκε εναντίον του γηραιού Ανδρονίκου Β', χωρίς άλλους χρονολογικούς προσδιορισμούς. Βλ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 373.14-22. Σύμφωνα με μαρτυρία του Γρηγορά, με βάση την οποία χρονολογούνται οι δύο επιστολές του, η μετακίνηση της Ειρήνης στα Σκόπια, οι αυτονομιστικές κινήσεις του Ιωάννη και ο θάνατός του θα πρέπει να συνέβησαν μεταξύ Ιανουαρίου - Μαρτίου 1326, ώστε η πρεσβεία με τον Γρηγορά επικεφαλής να βρίσκεται καθ' οδόν προς τα Σκόπια το Πάσχα του ίδιου έτους. Για την χρονολόγηση της αποστολής βλ. παραπάνω υπ. 430 και 419· πρβλ. Μαυρομμάτης, *Παλαιολόγοι*, 51, ο οποίος τοποθετεί το θάνατο του Ιωάννη στο 1327.

έλλειψη σελήνης στον ουρανό (δηλαδή νέα σελήνη) σε θέση τετραγώνου σε σχέση με τον ήλιο (θέση 90°)⁴¹⁷. Η ιδιαίτερη αυτή φάση και θέση της σελήνης ίσως έλυνε το ζήτημα του έτους, όμως αυτό καθίσταται περίκτοκη διαδικασία, που δεν άπτεται των ενδιαφερόντων αυτής της έρευνας.

Πάντως, σύμφωνα με μία πρώτη εκτίμηση και με βάση εξακριβωμένους υπολογισμούς, που βρίσκονται σε συμφωνία με τους σχετικούς πίνακες του V. Grumel, το Πάσχα του 1326 τοποθετείται στις 23 Μαρτίου, ενώ, αν πρόκειται για το 1327, στις 12 Απριλίου. Με την προϋπόθεση ότι ο Γρηγοράς δίνει απόλυτα ακριβείς χρονολογικούς προσδιορισμούς για το ταξίδι, πρέπει η αναφορά στην παραπάνω φάση και θέση της σελήνης να έγινε δύο ημέρες πριν το Πάσχα⁴¹⁸. Ωστόσο, όπως ελέγχθηκε με βάση σύγχρονες βάσεις δεδομένων αστροφυσικών, η θέση που αναφέρει ο Γρηγοράς, δηλαδή έλλειψη σελήνης στον ουρανό (νέα σελήνη) σε θέση τετραγώνου με τον ήλιο, δεν ανευρίσκεται σε κανέναν από τους σεληνιακούς κύκλους εκείνων των μηνών (Μαρτίου 1326 / Απριλίου 1327). Εάν, όμως, ανέφερε χάση σελήνης και θέση τετραγώνου, τότε θα μπορούσε να γίνει λόγος για τον Απρίλιο του 1327, όταν έχουμε ακριβώς αυτήν την θέση της σελήνης και μάλιστα δύο ημέρες πριν το Πάσχα. Βέβαια, στην επιστολή 32b σημειώνεται ότι το τετράγωνο σελήνης και ήλιου έγινε *μετά πανσέληνον*, συνεπώς είναι πιθανόν να πρόκειται για χάση σελήνης, φαινόμενο

---

⁴¹⁷ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.84-87· 32b.59-62: (...) ἡ δὲ σελήνη ἀπῆν. ἐς γὰρ τὸ περίγειον τοῦ ἑαυτῆς τὸ δεύτερον ἄρτι ἐληλυθυῖα ἐκκέντρον καὶ κατὰ τετράγωνον τῷ ἡλίῳ γενομένη σχηματισμὸν οὐ μάλα ἀκρονύκτους ἡμῖν ἐβούλετο χαρίζεσθαι τὰς αὐγάς. Λίγο παρακάτω σημειώνει (Επιστολές 32a.90-94· 32b.64-68): *προσετίθετο γὰρ τῇ ἀσελήνῳ ἐκείνῃ νυκτὶ καὶ ἡ τῶν κυκλούντων λόφων σκιά. αἱ γὰρ σφῶν ὑπερβολαὶ παρὰ τοσοῦτον καὶ οὐρανοῦ τὴν θέαν ἡμᾶς ἀφηροῦντο, παρ' ὅσον οὐδ' ἄστροις, τὸ θρυλλούμενον, τεκμαίρεσθαι σαφῶς τὴν δυστυχῇ πορείαν εἶχομεν ἐκείνην*. Τετράγωνο ηλίου – σελήνης ονομάζεται η απόσταση ηλίου – σελήνης από ένα σημείο αναφοράς, συνήθως, ο βόρειος ουράνιος πόλος (ο πολικός αστέρας) ή κάποιο άλλο σημείο στον ουρανό (90 +/- 8 μοίρες), θέση επαναλαμβανόμενη μία φορά τον μήνα, που οφείλεται στις φαινόμενες τροχιές των δύο πλανητών. Έλλειψη σελήνης νοείται ως η νέα σελήνη, 14 περίπου ημέρες πριν ή μετά την πανσέληνο, ενώ ως χάση σελήνης νοείται το διάστημα από την επομένη της πανσελήνου μέχρι την νέα σελήνη, κοινώς όταν η σελήνη «αδειάζει» μέχρι να χαθεί (νέα σελήνη).

⁴¹⁸ Η αναφορά αυτή του Γρηγορά τοποθετείται δύο ημέρες πριν το Πάσχα, το οποίο γιόρτασαν στην Στρούμιτσα, όπου παρέμειναν μόνο για εκείνη την ημέρα. Συγκεκριμένα, ο Γρηγοράς δίνει την θέση και φάση της σελήνης σε σχέση με μία περιπετειώδη νύκτα στην ύπαιθρο του Στρυμόνα, η οποία περιγράφεται παρακάτω. Σημειώνει ότι την επομένη, μετά από πορεία μιας ημέρας, έφτασαν στην Στρούμιτσα. Γρηγοράς, Επιστολές 32a.153· 32b.127. Συνεπώς, θεωρούμε ότι η θέση αυτή της σελήνης αντιστοιχεί σε δύο ημέρες πριν το Πάσχα.

που ακολουθεί την πανσέληνο⁴¹⁹. Περαιτέρω εμβάθυνση στο θέμα αυτό ίσως είναι επικουρική σε σχέση με τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της αποστολής, ωστόσο και όπως προαναφέρθηκε, απαιτείται εξειδικευμένη μελέτη και σε σχέση με το ρητορικό ύφος του Γρηγορά⁴²⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα της «άσελήνου νυκτός» συχνά χρησιμοποιείται ρητορικά, με συμβολικό νόημα στις πηγές⁴²¹. Εδώ όμως δεν φαίνεται για τέτοια περίπτωση, καθώς η

---

⁴¹⁹ Για τις ερμηνείες των φαινομένων βλ. υπ. 417. Στις 19 Μαρτίου 1326, όπως και στις 6 Απριλίου 1327, τέσσερις και επτά ημέρες πριν το Πάσχα αντίστοιχα (23 Μαρτίου/12 Απριλίου), έχουμε την πανσέληνο, επομένως ο Γρηγοράς πρέπει να ταξίδευε με χάση σελήνης και όχι νέα σελήνη, δηλαδή υπήρχε φεγγάρι στον ουρανό. Επιπρόσθετα, εάν εννοούσε χάση σελήνης μάλλον θα έγραφε *ἡ δὲ σελήνη ἀπῆι* (από το *ἄπειμι/ἀπέρχομαι*), όμως ο Γρηγοράς σημειώνει σαφώς *ἡ δὲ σελήνη ἀπῆν* (βλ. υπ. 417). Υποθέτουμε ότι μάλλον δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι δύο ημέρες πριν το Πάσχα του 1327 παρατηρήθηκε αυτή ακριβώς η θέση της σελήνης στον ουρανό. Το τετράγωνο συμβαίνει μόνο μία φορά τον μήνα και μπορεί να εξακριβωθεί με σύγχρονες μεθόδους, δεδομένου ότι η ημερομηνία του Πάσχα δεν εμπίπτει στις διαφορές των ημερολογίων. Βέβαια, αυτή η σημείωση στην 32b δεν ανευρίσκεται ούτε στην *Ιστορίαν* του Γρηγορά, ενώ και στις δύο επιστολές γίνεται λόγος για βαθύ σκοτάδι και λόγω της σκιάς από τους λόφους και τα δένδρα του δάσους (βλ. υπ. 417). Για τις δύο ημερομηνίες του Πάσχα (23 Μαρτίου 1326 / 12 Απριλίου 1327) οι υπολογισμοί του Grumel ελέγχθηκαν πρόσφατα και εξακριβώθηκε ότι είναι σωστοί. Σημειωτέον ότι η ύπαρξη της εαρινής πανσελήνου λίγο πριν το Πάσχα οφείλεται στα κενά που παρουσιάζει το Ιουλιανό ημερολόγιο. Για τον υπολογισμό του Πάσχα βλ. Grumel, *Chronologie*, 260, 310, 31-55, 188-190, 227 και ιδιαίτερα σ. 155-158, για τις ημερολογιακές μεταρρυθμίσεις και το σύστημα Κωνσταντινουπόλεως σ. 111-153. Πρβλ. Μ. Παπαθανασίου, Εβραϊκό ημερολόγιο και εορτασμός του Πάσχα, στο *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, τευχ. 8ης Απριλίου 2001, γεν. επιμ. Δ. Παυλόπουλος – Σ. Κάραλης, 32-37. Για το Πάσχα βλ. και Ραβδάς, Επιστολή 12, 118-186 (PLP 1427). Για άλλες σχετικές βυζαντινές πραγματείες βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 298, υπ. 9.

⁴²⁰ Το θέμα αυτό αξίζει να διερευνηθεί σε βάθος, εφόσον ο Γρηγοράς διέθετε αξιόπιστη εμπειρία και πλούσια γνώση ειδικά σε αστρονομικά ζητήματα. Ως γνωστόν, είχε πρώτος αντιληφθεί τις ελλείψεις του Ιουλιανού ημερολογίου ως προς τον υπολογισμό της εαρινής πανσελήνου και της ημερομηνίας του Πάσχα. Είχε διαπιστώσει ότι η διάρκεια του έτους που λαμβανόταν ως ίση με 365 μέρες και έξι ώρες ήταν μεγαλύτερη από την πραγματική διάρκειά του. Μάλιστα, το 1324 υπέβαλε μεταρρυθμιστικό σχέδιο προς συζήτηση και ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', ο οποίος τελικά δεν προχώρησε στην εφαρμογή των σχετικών προτάσεων από τον φόβο αντιδράσεων στους κόλπους της Εκκλησίας, όπου η κατάσταση ήταν ήδη τεταμένη. Οι μεταρρυθμίσεις στο Ιουλιανό ημερολόγιο εφαρμόσθηκαν το 1582 από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ'. Για το θέμα του Πάσχα βλ. ενδεικτικά Γρηγοράς, Επιστολή 114.67 κ.ε.· *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 372-373. Για τα αστρονομικά έργα του, όπου και πραγματείες για το Πάσχα και τις εκλείψεις, βλ. ενδεικτικά Mergiali, *L'enseignement*, 73-83· J. Mogenet - A. Tihon - R. Royez - A. Berg, *Nicéphore Grégoras. Calcul de l'éclipse de soleil du 16 juillet 1330* [Corpus des Astronomes Byzantins 1], Netherlands 1983· K. Miller, *Die Ältesten Separatkarten der 3. Erdteile*, Stuttgart 1931.

⁴²¹ Μάλλον δεν μπορούμε να θεωρήσουμε απόλυτα τυχαίο τον συσχετισμό διάφορων περιπετειωδών και επικίνδυνων καταστάσεων με μνείες σε «άσελήνους νύκτας», χωρίο των Ψαλμών και ιδιαίτερα στο τροπάριο της Κασσιανής. Οι λόγιοι χρησιμοποιούν την έκφραση ρητορικά για να περιγράψουν δύσκολες καταστάσεις. Βλ.

μνεία συνοδεύεται με ακριβείς αστρονομικούς προσδιορισμούς.

Σε σχέση με το χρονικό της μετακίνησης και της παραμονής του στην περιοχή, ο Γρηγοράς δεν παραλείπει να δώσει απόλυτα ακριβείς λεπτομέρειες. Με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη, το διπλωματικό σώμα, που απαρτιζόταν από λίγα πρόσωπα και έναν μικρό αριθμό υποζυγίων⁴²², μέσα σε διάστημα πορείας τριών ημερών, προφανώς μέσω της Εγνατίας οδού⁴²³, διέσχισε την Θράκη και έφτασε προφανώς στην Χρυσούπολη, στο πλησίον του Στρυμόνος ἄστυ, για το οποίο ο Γρηγοράς αναφέρεται με την αρχαιότερη ονομασία Αμφίπολη⁴²⁴.

Εκεί διέμειναν τέσσερις ημέρες και, αφού έλαβαν αυτοκρατορική εντολή, άρχισαν να κινούνται μέσω του Στρυμόνα προς τα βόρεια, με κατεύθυνση τα Σκόπια. Διέσχισαν τον ποταμό και διάφορα ορεινά περάσματα και μετά από οδοιπορία τριών ημερών έφθασαν στην πόλη της Στρούμιτζας, όπου γιόρτασαν

ενδεικτικά επιστολή (μεταξύ 1303 και Απριλίου 1305) του πατριάρχη, Αθανάσιου Α΄, ο οποίος γράφει στον αυτοκράτορα με την παράκληση να επιδείξει έλεος σε μία υπόθεση που δεν ξεκαθαρίζεται. Επιστολή 46.62-76 (έκδ. - σχ. Talbot, 354-355). Επίσης, και ο Γεώργιος Ακροπολίτης, τον οποίο είχε υπόψιν ο Γρηγοράς στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, αναφέρει *ἀσέλγηνον νύκτα* κατά την περιγραφή της εκστρατείας του Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως το 1256 στην Θράκη (βλ. *Χρονική Συγγραφή*, 58. 117.4). Με άλλα λόγια, ενώ υποψιάζει η χρήση της έκφρασης στο κείμενο του Γρηγορά ως συμβολικής, η ακριβής αναφορά περί τετραγώνου διασκεδάσει αυτές τις εντυπώσεις. Αναλυτικότερα για τις πηγές του Γρηγορά βλ. A. Failler, *Les sources de Nicéphore Grégoras pour le règne des premiers Palaiologoi*, *REB* 69 (2011) 219 κ.ε. αν και η εξαιρετικά διεξοδική στο θέμα αυτό μελέτη αφορά τα έτη 1258-1307, κυρίως σε σύγκριση του Γρηγορά με τον Παχυμέρη.

⁴²² Γρηγοράς, Επιστολές 32a.44-53, 72-75· 32b, 22-29, 45-49.

⁴²³ Για την Εγνατία οδό βλ. N. C. Moutsopoulos, *Le trace de la via Egnatia à l' Est du Nestos*, στο *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής*, 91-97· Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Το οδικό δίκτυο*, 155-159· Asdraha, *La région*, 25-30.

⁴²³ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.34-36· 32b.16-17. Η αρχαία πόλη της Αμφίπολης βρισκόταν δίπλα στις εκβολές του Στρυμόνα, σε περιοχή που σχημάτιζε φυσικό λιμάνι, το οποίο κατά τους Υστεροβυζαντινούς χρόνους είχε μετατραπεί από θαλάσσια ζώνη σε αλίπεδο (έλος). Βλ. και παρακάτω υπ. 423.

⁴²⁴ Γρηγοράς, Επιστολή 32b.17-19. Η αρχαία Αμφίπολη είχε εγκαταλειφθεί πιθανότατα από τον 8ο - 9ο αιώνα και οι κάτοικοί της είχαν μετεγκατασταθεί ανατολικότερα στη θέση της αρχαίας Ηιόνας, όπου ίδρυσαν την Χρυσούπολη. Η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα αποκαλύπτει επανακατοίκηση του χώρου της αρχαίας Αμφίπολης κατά τον 13ο - 14ο αι. Lemerle, *Philippes*, 264· F. Papazoglou, *Eion, Amphipolis, Chrysopolis, Requeil de l'institut d'études byzantines* 2 (1953) 7-23 (= *ZRVI* 2 (1953) 16-17)· A. Dunn, *The Byzantine topography of Southeastern Macedonia: a contribution*, στο *Μνήμη Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, 327-330. Για τον χαρακτηρισμό ἄστυ στο έργο του Γρηγορά βλ. Βλαχάκος, *Γεωγραφικά στοιχεία*, 126-128.

το Πάσχα. Στην πόλη έμειναν μόνο για εκείνη την ημέρα και συνέχισαν με πορεία ακόμη τριών ημερών για τα Σκόπια, όπου διέμειναν συνολικά δέκα ημέρες μέχρι να ξεκινήσουν για την επιστροφή μαζί με την Ειρήνη, από διαφορετικούς όμως δρόμους, καθώς εκείνη κατευθύνθηκε προς την Θεσσαλονίκη⁴²⁵ και ο Γρηγοράς με την βοήθεια Σέρβου οδηγού πίσω στην βυζαντινή πρωτεύουσα, αφού τα γεγονότα εξελίσσονταν ταχύτατα και δεν θα υπήρχαν περιθώρια καθυστέρησης⁴²⁶.

Από το σύντομο αυτό ταξίδι, ο Γρηγοράς διασώζει, όπως είπαμε, σημαντικές πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον της περιοχής του Στρυμόνα και της ενδοχώρας της ανατολικής Μακεδονίας.

Ο Στρυμόνας, από τις εκβολές του στον Στρυμονικό κόλπο (κόλπο του Ορφανού) και μέχρι την σημερινή τεχνητή λίμνη της Κερκίνης⁴²⁷, υπήρξε πλωτός καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Παρ' όλα αυτά, οι απεσταλμένοι με τα ζώα τους διέσχισαν κάθετα τον ποταμό με την βοήθεια πλοιαρίου, γεγονός που ο Γρηγοράς σημειώνει ως χρονοβόρα διαδικασία⁴²⁸. Στα ΝΑ της λίμνης, τα νερά του Στρυμόνα, κυρίως στην συμβολή με τον βασικό παραπόταμό του, τον Αγγίτη, υπερχύλιζαν και σχημάτιζαν την λίμνη Αχινού/Ταχινού⁴²⁹, καθώς και μία μεγάλη αλλουβιακή πεδιάδα, περιοχές που σήμερα έχουν αποστραγγιστεί με

---

⁴²⁵ Για τους τοπικούς περιφερειακούς δρόμους και διαβάσεις της Μακεδονίας και Ροδόπης βλ. Lemerle, *Phillipes*, 54-55, 73-74· Asdracha, *La région*, 24-29, 55· Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία, 13.

⁴²⁶ Γρηγοράς, Επιστολή 32b.16-17, 20-21: (...) *τριταίοις ές τὸ πλησίον τοῦ Στρυμόνος ἄστὺ ἀφ᾽ ἵχθαι ξυνηνέχθη ἡμῖν. (...) τέτταρας δ' ένταυθοῖ διατετριφόσιν ἡμέρας έντυχεῖν* (...)· Επιστολές 32a.153-154, 157-158· 32b.127-128, 132: *Τῇ δ' οὖν ὑστεραίᾳ πανημέριον άνύσαντες πορείαν (...) Στρούμμιτζαν οὕτω πως έγχωρίως καλούμενον* (ενν. τὸ ἄστυ) (...). Επιστολές 32a.180-181· 32b.154-155: *Έκεῖθεν τριταῖοι ές τὸ τῶν Σκοπίων πολίχνιον καταλύομεν έν ὅροις ἤδη τῶν Τριβαλλῶν*. Επιστολές 32a.127-128· 32b.200: *Ἡμέραι μεταξὺ παρερρύησαν δέκα* (...). Επιστολές 32a.259-260· 32b.232-233: *Ἀλλ' ἵνα μὴ διατρίβωμεν, έπειδήπερ έπανόδου ἤμεν ἡμένοι, ἡμέρας διηνκότες ὁδόν, εἴτα άπαλλαττόμεθα*. Επιστολές 32a.264-267· 32b.238-239: *έμέ δέ τῶν κατά βούλησιν ὅσα οἱ πρὸς βουλήσεως ἦν άναθεῖσα, ὅσον τάχος τήν ές Βυζάντιον άνύττειν άφῆκε, δοῦσα και ὄντινα δὴ Τριβαλλῶν ἡγεμόνα τῆς ὁδοῦ μοι έκεῖθεν έσόμενον* (βλ. και *Ρωμαϊκή Ἱστορία* I, 379.8-10· 380.13-14· 382.16-18· 383.12-22).

⁴²⁷ Στα βόρεια της πεδιάδας των Σερρών βρίσκεται σήμερα η τεχνητή λίμνη Κερκίνη. Στα νότια, λίγο πριν την εκβολή του Στρυμόνα, υπήρχε η λίμνη Αχινού ή Ταχινού, που ορισμένοι ταυτίζουν με την αρχαία Κερκινίτιδα, η οποία έχει σήμερα αποξηρανθεί. Εδώ, χρησιμοποιούμε την σύγχρονη ονομασία και θέση της λίμνης ως Κερκίνη. Πρβλ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 21-22· Βαβρίτσας, *Στρυμών*, 71-78· Δήμιτσας, *Γεωγραφία*, 200-203. Βλ. Εικόνα 9, όπου σημειώνεται η θέση της Κερκίνης.

⁴²⁸ Γρηγοράς, Επιστολή 32a.71-72· Επιστολή 32b.46: (...) *άκατίω... άνηγγέμενος*.

⁴²⁹ Για τις λίμνες βλ. παραπάνω υπ. 426.

τεχνητά έργα εξυγίανσης⁴³⁰. Ο Γρηγοράς δεν κάνει λόγο, παρ' όλο που διέσχισε την περιοχή, ακολουθώντας την γνωστή διαδρομή κατά μήκος του Στρυμόνα μέχρι την συμβολή με τον παραπόταμό του Στρούμ(μ)ιτζα, που θα συζητηθεί στην συνέχεια.

Λόγω της ομαλής ροής του, κυρίως στον κάτω και μέσο Στρυμόνα, ο ποταμός αναδείχθηκε σε κύριο άξονα επικοινωνίας με τον Βορρά και μαζί με τον Αξιό αποτέλεσαν τους βασικότερους δρόμους επικοινωνίας του Αιγαίου με τις παραδουνάβιες περιοχές, αλλά και κύρια πύλη εισόδου εχθρικών εισβολέων⁴³¹.

Ο Γρηγοράς ενδιαφέρεται ιδιαίτερα να παρουσιάσει διάφορες γεωγραφικές πληροφορίες για τον Στρυμόνα. Θεωρεί ότι ο ποταμός είναι ο μεγαλύτερος από όσους διασχίζουν την Θράκη και την Μακεδονία και εκβάλλουν στο Αιγαίο και τον Ελλήσποντο, παρέχει στους παραλήπτες των επιστολών του γενικές πληροφορίες για τις πηγές του. Ο Στρυμόνας, που πηγάζει από όρη *ὑπερκείμενα* και *μέγιστα*, προεκτάσεις της οροσειράς που ο Γρηγοράς εκλαμβάνει ως ενιαία από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι την Αδριατική, χαρακτηρίζεται ως βαθύ και αδιάβατο ποτάμι τόσο για πεζούς όσο και για έφιππους⁴³².

---

⁴³⁰ Η αλλουβιακή πεδιάδα του Στρυμόνα, του Αγγίτη και των παραποτάμων τους κάλυπτε έκταση 300.000 στρεμμάτων. Η πεδιάδα των Φιλίππων (Δράμα) που καλύπτει την λεκάνη του ποταμού Αγγίτη αποξηράνθηκε, όπως επίσης και η περιοχή του έλους και της λίμνης των Φιλίππων. Για αναλυτική παρουσίαση της φυσικής εικόνας της περιοχής βλ. Σ. Παπαδόπουλος, *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 2002, 77, 81· πρβλ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 24-28. Για την εικόνα της περιοχής κυρίως στο Δέλτα, πριν τα σύγχρονα αποστραγγιστικά έργα, βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Σ. Σαμαρτζίδου - Α. Duhn - R. Catling - Χ. Τζιάβος - Χ. Αναγνώστου, Αρχαιολογικές και γεωμορφολογικές έρευνες στο δέλτα του Στρυμόνα. Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, *ΑΕΜΘ 10Β* (1996) 650 κ.ε.

⁴³¹ Όλο σχεδόν το βόρειο τμήμα της ανατολικής Μακεδονίας καλύπτεται από δύσβατους ορεινούς όγκους, που εμποδίζουν την επικοινωνία. Οι ορεινοί όγκοι του βόρειου τμήματος της ανατολικής Μακεδονίας (Κερκίνη, Όρβηλος και Φαλακρό), που θεωρούνται προεκτάσεις της Ροδόπης, καθιστούν σχεδόν αδύνατη την μετακίνηση με κατεύθυνση δυτικά ή ανατολικά. Τα υψίπεδά τους είναι δύσβατα. Μόνο οι λεκάνες του Νέστου και οι κλεισούρες του Στρυμόνα δίνουν την δυνατότητα διεξόδου από την βαλκανική ενδοχώρα στην ανατολική Μακεδονία και τις θρακικές ακτές. Αναλυτικότερα για τους ορεινούς σχηματισμούς της ανατολικής Μακεδονίας και τους κύριους φυσικούς άξονες επικοινωνίας βλ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 11-15.

⁴³² Γρηγοράς, Επιστολές 32a.60-72· 32b.36-44: *Ἀκούεις, οἶμαι, πεζοῖς καὶ ἵπποταϊς ἀνδράσιν ἄπορον ὄντα Στρυμόνα, ὅτι καὶ μέγιστος ἐπεφύκει, ὅπόσοι Θράκην καὶ Μακεδονίαν τέμνοντες ἔς τε Ἑλλήσποντον καὶ Αἰγαῖον ποιοῦνται τὰς ἐκβολὰς. τίκτουσι γὰρ αὐτὸν τὰ ὑπερκείμενα μέγιστα ὄρη, ἃ κατὰ τὸ συνεχὲς παρατείνει μέχρι τοῦ Ἰονίου πελάγους ἐκ τοῦ Πόντου ἀρξάμενα τοῦ Εὐξείνου, ὀρίζοντα μὲν πρὸς μεσημβρίαν καὶ*

Ο Στρυμόνας πηγάζει από το όρος Σκόμιο (Vitoshka), ΝΔ της Σαρδικής (Σόφια)⁴³³, από όπου πηγάζει και ο Αξιός (Βαρδάρης). Ο Γρηγοράς, που είδε τον Αξιό με την ευκαιρία της επίσκεψής του στα Σκόπια, αποφασίζει να παρεμβάλει στα κείμενά του γενικές πληροφορίες για τις πηγές και το μέγεθος και του ποταμού αυτού.

Η οπτική σύγκριση των δύο ποταμών ίσως παραπλάνησε τον Γρηγορά και, σε σχέση με τον Στρυμόνα, θεώρησε ότι ο Αξιός είναι μικρότερος⁴³⁴. Η πρεσβεία διέσχισε τον ευρύτερο και ορμητικότερο λόγω της εποχής, μέσο ή πιθανότατα κάτω ρου του Στρυμόνα, ενώ από τα Σκόπια διακρίνεται ο κατά πολύ στενότερος στο σημείο αυτό Αξιός, γεγονός που ίσως οδήγησε τον πολυμαθή λόγιο σε επισφαλή συμπεράσματα⁴³⁵.

Πέρα από την προσωπική εικόνα για τον Αξιό, ο Γρηγοράς βρίσκει και πάλι την αφορμή να παραθέσει διάφορες γεωγραφικές πληροφορίες, όπως την ονομασία της εποχής του *Βαρδάρης* (Vardar), την κινητικότητα του ποταμού στις πηγές, ότι είναι πλωτός και έχει ομαλή ροή, εκτός από τα σημεία που ενώνεται με διάφορους χειμάρρους⁴³⁶.

Επιπρόσθετα, ο Γρηγοράς διασώζει μία ζωντανή, αν και εξαιρετικά λιτή και κάπως συνηθισμένη στις επιστολές, εικόνα της ηπειρωτικής περιοχής κοντά στον άνω ρου του Στρυμόνα, με την διαφορά ότι οι αναφορές αυτές δεν

νότον άνεμον Θράκην καὶ Μακεδονίαν, πρὸς δ' ἄρκτους τάς τε Μυσῶν χώρας καὶ ποταμὸν τὸν Ἰστρον, ὃς μέγιστος ὢν ἢ πάντες, ὅσοι τὴν Σκυθικὴν ἐπίασι, πέντε στόμασιν ἐς τὸν Εὐξείνιον ἐκδίδοται Πόντον. Βλ. και *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* I, 375.9-18. Πρβλ. Βλαχάκος, *Γεωγραφικά στοιχεία*, 125. Βλ. Εικόνα 8.

⁴³³ Ο ποταμός πηγάζει από το όρος Σκόμιο ή Σκόμβρο. Σημαντικότεροι ποταμοί της περιοχής της ανατολικής Μακεδονίας είναι ο Στρυμόνας (Stuma), ο Νέστος (Mesta, Karasu) και ο Αγγίτης. Ο Στρυμόνας έχει συνολικό μήκος 360 χλμ., φτάνει τα 30 μ. πλάτος και 2,5 μ. βάθος κατά μέσο όρο. Παρ' όλο το σχόλιο του Γρηγορά ότι ο ποταμός είναι αδιάβατος, ο Στρυμόνας θεωρείται περατός καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Για την πορεία του ποταμού βλ. Βαβρίτσας, *Στρυμών*, 71-78. Για τον Νέστο βλ. TIB 6, 360· Δήμιτσας, *Γεωγραφία*, 172-173.

⁴³⁴ Ο Αξιός θεωρείται ο δεύτερος μεγαλύτερος ποταμός των Βαλκανίων μετά τον Έβρο με συνολικό μήκος 380 χλμ. Για την φυσική δομή της περιοχής του Αξιού βλ. Kravari, *Villes*, 26-30.

⁴³⁵ Βέβαια, τέτοιες ανακρίβειες είναι μάλλον ασφαλέστερο να αποδοθούν στις πηγές των γεωγραφικών γνώσεων του Γρηγορά, αν και για τις εν λόγω πληροφορίες δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, καθώς δεν συνάδουν με κείμενα γνωστών γεωγράφων. Γενικά για τις πηγές του Γρηγορά βλ. Βλαχάκος, *Γρηγοράς*, 222-224.

⁴³⁶ Γρηγοράς, *Επιστολές* 32a.180-186· 32b.155-160. Βλ. και *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* I, 380.14-19. Πρβλ. Βλαχάκος, *Γρηγοράς*, 151.

αποτελούν αυτόνομες γενικές περιγραφές, όπως προηγουμένως αλλά παρατίθενται σε συνάρτηση με τα γεγονότα κατά την διάρκεια του ταξιδιού.

Το χώρο καταλάμβανε *λόχμη δασεία καὶ ἀνώμαλος*, με συχνούς λόφους και *φάραγγας* που καλύπτονται από υψηλή, άγρια και ακανθώδη βλάστηση, επικίνδυνη για τους αναβάτες⁴³⁷. Η περιοχή ήταν έρημη, δεν υπήρχε κατάλυμα για διανυκτέρευση και, έτσι, τα μέλη της πρεσβείας αναγκάστηκαν να συνεχίσουν την οδοιπορία σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες και κατά την διάρκεια της νύκτας. Επιπλέον, η χάση της σελήνης και η πυκνή βλάστηση δυσκόλευαν την πορεία και ο φόβος στο άκουσμα αλυχτημάτων από τα γύρω βουνά⁴³⁸ και, κυρίως, το σοβαρό ενδεχόμενο ληστείας δοκίμασαν την ψυχραιμία της αποστολής⁴³⁹.

Το πέραςμα, που περιγράφεται εδώ, μπορεί να συσχετισθεί με πολλά ορεινά σημεία της περιοχής, ειδικά μετά την σημερινή λίμνη Κερκίνη και την μικρή κοιλάδα του Μελένικου με κατεύθυνση προς τα ΒΔ. Ο Γρηγοράς πιθανότατα περιγράφει την χερσαία διαδρομή από τον μέσο προς τον άνω ρου

---

⁴³⁷ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.96-111· 32b.70-85: *λόχμη γὰρ ἐντυγχάνομεν πάνυ δασεία καὶ ἀνωμάλῳ, συχνούς κατὰ μικρὸν ἐχούση λόφους καὶ φάραγγας· ὅτε δὴ καὶ ἐς τοσοῦτον ἀμελῶς ἔσχομεν ἐς τὸ δαψιλὲς διαρρηγνυμένων τῶν ἡμετέρων τῶν τε πεδίλων τῶν τε χλαμύδων ταῖς τῶν ἀκανθῶν ἀνθολκαῖς, ὥστε περὶ τῶν ὄψεων αὐτῶν ἐδεδίμεν, συχνοῖς καὶ ἄλλεπαλλήλοις τοῖς τῶν ἀκροδρύων βοστρύχοις χρώμενοι πολεμίοις τῶν ἡμετέρων προσώπων· καὶ μέντοι καὶ ἀμελήσαντες ἡνίων καὶ ῥυτήρων, οἷς τοὺς ἵππους ἰθύνομεν, σκέπην ἐποιούμεθα τὰς χεῖρας τῶν ὄψεων. τῆς γε μὴν ἐπομένης θεραπείας, οἷς οὐδὲ πάνυ τοι τῶν παρόντων ἔμελλε φόβων, ἦσαν οἱ φωναῖς ἐχρῶντο καὶ μέλεσι τραγικοῖς· ἦδον δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν, ὧν ὅϊον κλέος ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν'. αἱ τε περὶ ἡμᾶς φάραγγες καὶ ὅσα μεταξὺ κοῖλα τῶν πέριξ ὁρῶν περιλαμβάνουσαι τὴν κραυγὴν καὶ ὥσπερ ἔμψυχοί τινες ἀκήρατον φυλάττουσαι ταύτην καὶ ἀπαθῆ καὶ τῶν ἄρθρων ὁμοίως ἔχουσιν, κατὰ διαδοχὴν οἷον ἀντήχουν καὶ ἀντεφώνουν, ὥσπερ ἐν ταῖς χορείαις ἐπόμεναι καὶ αὗται καὶ ἀντάδουσαι πρὸς τὸ τοῦ μέλους ἐνδόσιμον. Βλ. καὶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία I, 376.21-377.19. Για τα δάση της περιοχής από κείμενα της Αρχαιότητας βλ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 24 κ.ε. Ανάλογες, δραματικές περιγραφές για την οδοιπορία σε δασώδεις περιοχές. Βλ. επιστολή του Μανουήλ Γαβαλά για ένα ταξίδι από την Σμύρνη στην Έφεσο το θέρος 1339, όταν χρειάστηκε να μετακινηθούν κατά την διάρκεια της νύκτας. Γαβαλάς, Επιστολή B55.54-60 (έκδ. Reinsch). Πρβλ. και τον Μανουήλ Γαβαλά στο οικείο κεφ.*

⁴³⁸ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.118-122· 32b.144-148: *ἄρτι δὲ καὶ κυνῶν ὕλακαὶ προσέβαλλον πόρρωθεν ἡμῖν, μονονουχὶ προσκαλούμεναι καὶ τὴν φέρουσιν κώμην δεικνῦσαι ὡς πολυάνθρωπος καὶ πόνῳ πολλῷ βαπτισθέντας ἀποχρῶσα ξενίσαι ἀνθρώπους, εἰ καὶ ἦκιστα πάνυ τελέως, ἀλλ' οὖν οὐδὲ πάνυ τοι ἦττον ἢ τελέως. Βλ. καὶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία I, 378.22-379.8. Για την πανίδα της περιοχής κατά την Αρχαιότητα βλ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 30-31.*

⁴³⁹ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.80-83· 32b.55-56: *ἔφοδοι γὰρ τινες ληστρικαὶ συνεχεῖα χρησάμεναι πρὸ μικροῦ τάχιστα τὸν τόπον ἔρημον ἐκείνον καὶ ἀτριβῆ πεποιήκεσαν. Βλ. καὶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία I, 374.21-375.2. Πρβλ. Βλαχάκος, Γρηγοράς, 228· Καρπόζηλος, Περιγραφές, 529.*

του Στρυμόνα, όπου ο ποταμός διέρχεται από ποικίλα ορεινά περάσματα. Βόρεια των στενών του Κλειδίου (Κούλας ή Ρούπελ)⁴⁴⁰, μεταξύ των οροσειρών Κερκίνης (Μπέλες) και Ορβήλου (Άγκιστρο), ο ποταμός δέχεται τα νερά του παραποτάμου του, του Στρούμ(μ)ιτζα (ή Στρούμιτσα). Στο σημείο αυτό, η αποστολή συνέχισε δυτικά κατά μήκος του ποταμού αυτού μέχρι την ομώνυμη πόλη, περιοχή εξαιρετικά δύσβατη και ορεινή, και στην συνέχεια ΒΔ προς τα Σκόπια. Συνεπώς, η περιγραφή του Γρηγορά συμφωνεί με την εικόνα της περιοχής από τον άνω ρου του Στρυμόνα μέχρι την συμβολή με τον Στρούμιτζα και προς τα δυτικά, εφόσον το τοπίο από την Κερκίνη και νοτιότερα, μέχρι τον κόλπο του Ορφανού, ανοίγει και γίνεται σταδιακά πεδινό.

Η αιφνιδιαστική εμφάνιση ομάδας γηγενών πληθυσμών που, κατά τα γραφόμενα, εκτελούσαν χρέη φρουράς στην περιοχή⁴⁴¹, αν και έδωσε αρχικά την αίσθηση της επιβεβαίωσης των φόβων της αποστολής για ληστεία, τελικά, όπως αποδείχθηκε, τα άτομα αυτά συνεργάσθηκαν με τα μέλη της αποστολής και υπήρξαν σωτήρια για την επιτυχία του εγχειρήματος⁴⁴².

Ο Γρηγοράς δίνει μία ξεχωριστή περιγραφή των ορεσίβιων αυτών πληθυσμών, βουλγαρικής καταγωγής (*ἄποικοι Μυσῶν*), που ζούσαν στα ΝΔ ορεινά περάσματα, που περιγράψαμε, και δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα⁴⁴³. Η ακριβής ταύτιση των ομάδων αυτών, δεν είναι εφικτή. Ως γνωστόν, ο χώρος της ευρύτερης περιοχής της Ροδόπης κατοικούνταν από διάφορα σλαβικά φύλα, ορισμένα από τα οποία διατήρησαν την εθνοτική τους προέλευση, αν και ζούσαν υπό βυζαντινή διοίκηση. Το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για σλαβόφωνους πληθυσμούς, τους οποίους ο Γρηγοράς ονομάζει γενικά Βούλγαρους, χαρακτηρισμός που από τον 11ο αιώνα είχε ήδη αρχίσει να αντικαθιστά την εθνοτική ονομασία Σλάβος⁴⁴⁴.

---

⁴⁴⁰ Kravari, *Villes*, 76.

⁴⁴¹ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.117-141· 32b.91-116. Βλ. και *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 377.19-378.22.

⁴⁴² Δεν μπορεί να προσδιορισθεί ο ρόλος των προσώπων αυτών. Ίσως συσχετίζονται με τα πολιτικά γεγονότα, που διαδραματίζονταν στην περιοχή. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι στην διαμάχη του αυτοκρατορικού οίκου ενεπλάκησαν και οι αγροτικοί πληθυσμοί της ορεινής Ροδόπης. Για το θέμα βλ. Κ. Π. Κύρρης, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ' αιώνα. Η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων (1321)*, Λευκωσία 1982, 24-25.

⁴⁴³ Γρηγοράς, Επιστολές 32a, 126-142· 32b, 100-116.

⁴⁴⁴ Στον κάτω ρου του Στρυμόνα κατοικούσαν οι λεγόμενοι Στρυμονίτες, ενώ στα βόρεια, μεταξύ του άνω Νέστου και άνω Άρδα, οι Σμολεάνοι. Για τους Στρυμονίτες πρβλ.

Στη συνέχεια, αφού τους παρασχέθηκε ασφαλής διανυκτέρευση και φιλοξενία, την επομένη, μετά από ολόημερη πορεία ⁴⁴⁵, έφτασαν στην Στρούμιτσα, για την οποία ο Γρηγοράς δίνει μία εντυπωσιακή, αν και λιτή, περιγραφή. Παρέχει στοιχεία για τον τύπο της πόλης (πολίχνιον, δηλαδή οχυρωμένο κάστρο), τον τόπο και τη θέση της (ὕπερνεφελον, ἀποτόμῳ καὶ δαιμονίῳς ὑψηλῶ), χωρίς άλλες λεπτομέρειες, εκτός από την αναφορά ότι το Πάσχα στην πόλη ήταν ασυνήθιστο σε σχέση με την πρωτεύουσα⁴⁴⁶, σχόλια συνηθισμένα στα κείμενα εκπροσώπων της βυζαντινής αυλής.

Αφού γιόρτασαν το Πάσχα, μετά από ολόημερη πορεία εισήλθαν στην σερβική επικράτεια⁴⁴⁷ και, τελικά, στα Σκόπια. Εδώ, ο Γρηγοράς αρκείται και πάλι στην αναφορά του τύπου της πόλης (πολίχνιον) και την ορεινή θέση της⁴⁴⁸. Σε σχέση με τους κατοίκους, προβαίνει σε υποτιμητικά σχόλια για τις μάλλον άκομψες προσπάθειες των Σέρβων να μιμηθούν την βυζαντινή αυλή⁴⁴⁹. Ως προς το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, επικεντρώνεται ιδιαίτερα, όπως είδαμε, στην περιγραφή του Αξιού.

Από το σημείο αυτό και μέχρι το τέλος της επιστολής, ο Γρηγοράς ασχολείται με τα θέματα της πρεσβείας σε σχέση με την Ειρήνη και τις επαφές με τον Σέρβο κράλη, συνεπώς, στο σημείο αυτό ουσιαστικά ολοκληρώνεται η περιγραφή του ταξιδιού.

τις αντικρουόμενες σε ορισμένα σημεία απόψεις των Ν. Δαπέργολα, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2009, 160-161 και Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία, 24. Πρβλ. Της Ίδιας, *Ιστορία Β'1*, 368-369. Βλ. και Lemerle, *Phillipes*, 113-118, για τους Στρυμονίτες σ. 116· Asdracha, *La région*, 69-72. Η μεγάλη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό συγκεντρώθηκε από τις Θ. Μπαζαίου-Barabas – Κ. Νικολάου, *Ελληνικός χώρος και πρώιμοι Σλάβοι (6ος-15ος αι.)*. Αναλυτική βιβλιογραφία (1945-1991), Αθήνα 1992.

⁴⁴⁵ Για την μέτρηση της διάρκειας της πορείας μιας μέρας, δηλαδή περίπου 45 χλμ. Ε. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, 36.

⁴⁴⁶ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.118-157· 32b.127-132: *ένταυθά γε μὴν καὶ τὸ θεῖον ἐτετελέκειμεν Πάσχα, ἀνιαρῶς μὲν καὶ παρὰ τὴν ἀρχῇθεν ἡμῖν συνήθειαν*. Πρβλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία Ι*, 379.9-13. Καρπόζηλος, Περιγραφές, 530. Ο χαρακτηρισμός πολίχνιον δηλώνει οχυρωμένο κάστρο και δεν είναι δηλωτικό πληθυσμού. Ε. Ζαχαριάδου, Πολίχνη και πολίχνιον, στο Β. Κρεμμύδας – Χ. Μαλτέζου, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επίμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, 242-247.

⁴⁴⁷ Σημειωτέον ότι λίγα χρόνια αργότερα η Στρούμιτσα όπως και νοτιότερα το Μελένικο θα περάσουν σε σερβική διοίκηση. Maksimović, *Provincial administration*, 54-55.

⁴⁴⁸ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.180-186· 32b.155-160. *Ρωμαϊκή Ιστορία Ι*, 380.13.

⁴⁴⁹ Γρηγοράς, Επιστολές 32a.234-238· 32b.207-212. *Ρωμαϊκή Ιστορία Ι*, 383.2-6.

Γενικές διαπιστώσεις

Συμπερασματικά, σε σχέση με το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον της περιοχής του Στρυμόνα, η επιστολή του Γρηγορά διακρίνεται κυρίως για ακρίβεια και τυπολογία. Πρόκειται για ένα ακριβές ταξιδιωτικό χρονικό μίας διπλωματικής αποστολής, κατά την σύνθεση του οποίου ο συγγραφέας κρατά γενικά σταθερή δομή. Ως επιστήμων και διπλωματικός αντιπρόσωπος, ο Γρηγοράς ενδιαφέρεται να καταγράψει πληροφορίες, που θα προσέφεραν μία ολοκληρωμένη και απτή θεώρηση της θέσης και του τύπου των πόλεων και των βασικών στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος που θα χρησίμευαν διαφωτιστικά στον παραλήπτη αλλά και πολιτικά. Με κίνητρο την ακρίβεια, παρέχει σαφείς αναφορές για τον χώρο και τον χρόνο σε συνδυασμό με άλλες γεωγραφικές γνώσεις καθώς και την προσωπική του εικόνα. Άλλωστε, όπως γράφει στον φίλο του Αθανάσιο, ενδιαφέρεται να παρουσιάσει τον τύπο που θεωρούσε ότι πρέπει να ανταποκρίνεται σε μία ταξιδιωτική επιστολή⁴⁵⁰.

Πιο αναλυτικά, παρέχει χρονολογικούς προσδιορισμούς σε κάθε στάδιο της πορείας, από την αφετηρία μέχρι την άφιξη στον τελικό προορισμό, χωρίς γενικά να αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για τις κινήσεις του. Ο Στρυμόνας και ο Αξιός αντιμετωπίζονται ως στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος για τα οποία κρίνει σκόπιμο να παρεμβάλει «εγκυκλοπαιδικής» φύσεως πληροφορίες. Ασχολείται ιδιαίτερα με την κινητικότητα των ποταμών και προβαίνει σε συγκρίσεις. Ως προς τον Στρυμόνα, ενδιαφέρεται να καταγράψει στοιχεία για την διάβαση του ποταμού και την διενέργειά της, εφόσον οι εξελίξεις πίεζαν, γεγονός που καθιστούσε αυτήν την πληροφορία αναγκαία και συμπληρωματική αναφορά σε σχέση με την αποστολή.

Στα κείμενα αυτά, οι γενικές πληροφορίες για τα ποτάμια φαίνεται ότι παρεμβάλλονται ως ένα είδος παρεκβάσεων, που καταγράφηκαν στις επιστολές αυτές είτε με την μορφή προσωπικών σημειώσεων, που χρησίμευσαν τελικά στην *Ιστορία* του, είτε ως αναγκαίες διευκρινίσεις προς τους αποδέκτες των επιστολών με σκοπό μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα δύο βασικών στοιχείων του συγκεκριμένου φυσικού χώρου, του Στρυμόνα και του Αξιού.

---

⁴⁵⁰ Βλ. παραπάνω σ. 122.

Σε σχέση με την οικιστική και εθνολογική δομή της περιοχής, ο Γρηγοράς σημειώνει και πάλι τυπολογικά στοιχεία. Αρκείται κυρίως στην καταγραφή της θέσης και του είδους των οικισμών και πολύ λιγότερο στην εικόνα τους. Ενδιαφέρεται, όμως, ιδιαίτερα να προσδιορίσει την ρίζα των ορεσίβιων εκείνων πληθυσμών, που συνάντησε, με έμφαση στην εθνολογική και γλωσσική τους ταυτότητα⁴⁵¹. Βέβαια, και εδώ δεν απουσιάζει το προσωπικό στοιχείο σε αναφορές πολιτιστικής υφής σε σύγκριση με την βυζαντινή αυλή.

Ωστόσο, η προσπάθεια για αντικειμενικότητα και ολοκληρωμένη θεώρηση των περιβαλλοντικών στοιχείων εφαρμόζεται χωρίς συναισθηματισμούς ή υπερβολικές κρίσεις με έντονη ρητορικότητα, στοιχεία που χαρακτηρίζουν κείμενα άλλων Βυζαντινών απεσταλμένων⁴⁵².

Στα πλαίσια αυτά, ο Γρηγοράς σχεδόν αποσιωπά κάθε αναφορά σε άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος, όταν δεν εξυπηρετούν τους σκοπούς της συγγραφής. Συνεπώς, δεν κρίνει αναγκαίο να αναφερθεί, λ.χ., στην μάλλον εντυπωσιακή εικόνα του τοπίου κατά τον μέσο Στρυμόνα, αν αναλογισθεί, μάλιστα, κανείς την έκταση του έλους, ή σε άλλες πληροφορίες για την πανίδα ή την χλωρίδα των περιοχών που διέσχισε, γενικά οικεία και γνωστή στον ελληνικό χώρο. Λιγοστές τέτοιες αναφορές περιλαμβάνονται συγκυριακά και σχετίζονται άμεσα με τα στάδια του ταξιδιού ή τα ειδικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν.

Συνεπακόλουθα, η έμφαση στους χρονικούς προσδιορισμούς, η καταγραφή όλων των σταδίων της διαδρομής και της εξέλιξης των γεγονότων φαίνεται ότι αποτέλεσαν προσωπικές σημειώσεις του συγγραφέα που ίσως συνέθεσε καθ' οδόν και τελικά απέστειλε σε φιλικά πρόσωπα με την προσθήκη μίας μικρής εισαγωγής. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος που οι επιστολές αυτές συμπεριλήφθηκαν αργότερα αυτούσιες στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*.

Από όλα τα παραπάνω, καθίσταται εμφανές ότι εδώ το περιβάλλον αντιμετωπίζεται ορθολογικά με βάση παραδοσιακούς κανόνες θεώρησης του φυσικού και δομημένου χώρου. Ο Γρηγοράς στρέφει το ενδιαφέρον του σε τυπικά χαρακτηριστικά και γενικής φύσεως πληροφορίες, χωρίς επιπλέον

---

⁴⁵¹ Για τα θέματα αυτά στο σύνολο του έργου του Γρηγορά βλ. Βλαχάκος, *Γρηγοράς*, 140-143, 173, 184, 202.

⁴⁵² Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα του Γρηγορίου Αντιόχου στο κεφ. «Βουλγαρία».

λεπτομέρειες ή άλλες, προφανώς περιττές, όπως αφήνεται να διαφανεί, κρίσεις. Κινείται με γνώμονα την ορολογία, το μέγεθος, την αναλογία και την ακρίβεια.

VIII. Γεώργιος Οιναιώτης. Γάνος (ανατ. Θράκη) (1326/30)

Ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Γεώργιος Οιναιώτης (τέλη 13ου – αρχές 14ου αι.)⁴⁵³ ταξίδεψε στο Γάνος της Θράκης, απέναντι από την Κύζικο, για τον εορτασμό κάποιου μοναστηριού της περιοχής⁴⁵⁴. Σε επιστολή προς τον πεθερό του Συρόπουλο⁴⁵⁵, περιγράφει την διαδρομή από την Κωνσταντινούπολη στην νότια περιφέρεια της Θράκης και περιλαμβάνει λιγοστές και εξαιρετικά γενικόλογες αναφορές για την ορεινή περιοχή που ονομάζεται *Ἀπέρατος*, η οποία τοποθετείται στα βόρεια περίχωρα του Γάνους. Κατά τα άλλα, η επιστολή του Οιναιώτη αποτελεί τυπικό δείγμα ταξιδιωτικής γραφής με αναλυτική πληροφόρηση για τα στάδια του ταξιδιού και τις περιπέτειες της αποστολής.

Πιο αναλυτικά, συνοδευόμενος από τον υπηρέτη του Χαλκεόπουλο και κάποιους ακόμα, που του μίσθωσαν τα άλογα, και μαζί με έναν έμπορο ως οδηγό, ο Οιναιώτης ακολούθησε τον παραλιακό δρόμο στην δυτική ακτή της Προποντίδας⁴⁵⁶. Σε άλλη επιστολή προς τον πεθερό του, σημειώνει ότι η διαδρομή κράτησε τέσσερις μέρες⁴⁵⁷.

Η πορεία στην ύπαιθρο προκάλεσε ανασφάλεια στην αποστολή, ειδικά στις ορεινές, επικίνδυνες διαδρομές, εξαιτίας του σοβαρού ενδεχομένου ληστείας, της παρουσίας Οθωμανών αλλά και του φόβου άγριων ζώων, όπως

---

⁴⁵³ Για το πρόσωπο του Οιναιώτη δεν διασώζονται πολλές πληροφορίες. Μαζί με τον λόγιο και κληρικό Γεώργιο Γαλησιώτη συνέγραψαν παράφραση της πραγματείας *Βασιλικὸς ἀνδριάς* του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ahrweiler, *Voyage d' Oinaïdès*, 10-11. Πρβλ. *PLP* 21026.

⁴⁵⁴ Για την περιγραφή του ταξιδιού βλ. Καρπόζηλος, *Περιγραφές*, 524, 531-532. Ahrweiler, *Voyage d' Oinaïdès*, 11-21.

⁴⁵⁵ Οιναιώτης, *Επιστολή* 157 (έκδ. Karisson – Fatouros). Βλ. και Ahrweiler, *Voyage d' Oinaïdès*, 23-26, για την χρονολόγηση σ. 14-21.

⁴⁵⁶ Για τον δρόμο αυτόν βλ. TIB 12, 197-199.

⁴⁵⁷ Οιναιώτης, *Επιστολή* 158.2 (έκδ. Karisson – Fatouros).

χαρακτηριστικά σημειώνει⁴⁵⁸. Την πρώτη μέρα του ταξιδιού ήλπιζε να φιλοξενηθεί στο σπίτι του φίλου του Μελισσηνού, όπως και έγινε. Την επομένη, ο Μελισσηνός τους συνόδευσε μέχρι την περιοχή των Αθύρων. Εκεί διανυκτέρευσαν στο πανδοχείο μίας *μιαροτάτης*, κατά τα γραφόμενα, *καπηλίδος*, η οποία, εκτός του ότι σέρβιρε *οἶνον ἐκτροπίαν καὶ ὀξίνην* ως *άνθοσμίαν*, *ἅπαντα μόνη ἀπερρόφησε* και, επιπλέον, τους επιβάρυνε με υπέρογκες χρεώσεις για την διαμονή⁴⁵⁹.

Επόμενος σταθμός οι Γέφυρες⁴⁶⁰ και η Δημοκράνεια⁴⁶¹. Παρ' όλο που σταμάτησαν στην θέση του Μακρού Αιγιαλού καθ' οδόν προς τους Επιβάτες, αποφάσισαν να διανυκτερεύσουν σε άλλη θέση στην ύπαιθρο της Σηλυμβρίας⁴⁶².

Την επομένη (τρίτη μέρα του ταξιδιού), κατευθύνθηκαν προς την Ραιδεστό με σκοπό να καταλύσουν στο πανδοχείο κάποιου Παλαιολόγου, όμως τελικά προσπέρασαν την περιοχή και βρέθηκαν δυτικά προς το Δάνειον και το Ψήφισμα. Ο χώρος χαρακτηρίζεται *ἀγροικία τὸ ὅλον*, παρ' όλα αυτά, οι ξενοδόχοι δεν φαίνονταν επικίνδυνοι. Ο Χαλκεόπουλος μάταια προσπάθησε να ξεγελάσει τους χωριάτες, επιχειρώντας να αγοράσει κρασί με νομίσματα παλαιότερης κοπής. Πρόκειται για ευτράπελη ιστορία που παρεμβάλλει ο Οιναιώτης, για να ευθυμήσει ο αλληλογράφος του⁴⁶³. Την επομένη, αφού προσπέρασαν τις Τρεις Εκκλησιές και τον Αύλακα, έφτασαν στην Ραιδεστό το σούρουπο, όπου φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του επισκόπου της πόλης⁴⁶⁴.

---

⁴⁵⁸ Οιναιώτης, Επιστολή 158.3-11 (έκδ. Karisson – Fatouros): *τίς γὰρ οὐκ ἂν ἐθορυβήθη, ἀνέθιστος πάνυ τοι μὴδ' ἔξω που τῶν τῆς πόλεων ὄρων διατρίψας οὐδ' ἐπὶ βραχύ, Ποντικῶν ὄρων λόχμας καὶ προσέτι κρημνοὺς παντοδαποὺς καὶ πάντας φρικωδεστάτους ἡμέραν ὅλην μόνος ἢ καὶ μετὰ δύο ἢ τριῶν περιπατῶν, ἔνθα πολλοὶ μὲν ἄγριοι θῆρες, πολλοὶ δ' ἐρπετῶν ἰδέαι διατελοῦσιν; Ἀλλὰ πρὸς τούτοις παρῆν κλάειν, παρῆν ὀδύρεσθαι καὶ στένειν ἀπαραμύθητα, χώρας ἀναρπάστους ὑπὸ βαρβάρων ὀρῶντι καὶ μονύδρια ἀπάσης ὥρας, τὰ μὲν ἀναστατωθέντα, τὰ δὲ μιανθέντα, φεῦ, ὑπὸ τῶν τῷ ἐναγεστάτῳ Μωάμετ δουλευόντων, εἰκόνας σεπτὰς ἀγίων καταπεπατημένας.*

⁴⁵⁹ Οιναιώτης, Επιστολή 157.6-17 (έκδ. Karisson – Fatouros). Καρπόζηλος, Περιγραφές, 532-534. Ahrweiler, Voyage d' Oinaiôtès, 11.

⁴⁶⁰ Asdraha, Le Thrace Orientale, 256-257.

⁴⁶¹ Ahrweiler, Voyage d' Oinaiôtès, 11· Καρπόζηλος, Περιγραφές, 533, υπ. 50.

⁴⁶² Οιναιώτης, Επιστολή 157.18-30 (έκδ. Karisson – Fatouros). Ahrweiler, Voyage d' Oinaiôtès, 12.

⁴⁶³ Οιναιώτης, Επιστολή 157.35-65 (έκδ. Karisson – Fatouros). Ahrweiler, Voyage d' Oinaiôtès, 11.

⁴⁶⁴ Οιναιώτης, Επιστολή 157.67-75 (έκδ. Karisson – Fatouros). Ahrweiler, Voyage d' Oinaiôtès, 12-13.

Τελευταία δοκιμασία του ταξιδιού για τον Οιναιώτη και τους συνταξιδιώτες του ήταν το πέρασμα από την περιοχή *Ἀπέρατος*, γεγονός που προξενούσε μεγάλη ανησυχία⁴⁶⁵. Η περιγραφή είναι αρκετά γενικόλογη, αναφέρει *ἄγρια βουνὰ ἀπέραντα*, ένας συσχετισμός που δικαιολογεί την ονοματοδοσία του τόπου, ως περιοχή χωρίς τέλος αλλά και χωρίς διάβαση⁴⁶⁶. Η περιοχή βρίσκεται στις παρυφές της οροσειράς του Ιερού όρους (Tekfur Dag)⁴⁶⁷, που φτάνει μέχρι τις ακτές του Βοσπόρου. Πέρα από την μικρή αυτή αναφορά στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής, ο λόγιος σχολιάζει την ερήμωση του τόπου και τις καταστροφές στις μονές από την δραστηριότητα *ἐχθίστων βαρβάρων*, πιθανότατα Τούρκων και Καταλανών, που δρούσαν στην περιοχή εκείνη την περίοδο⁴⁶⁸.

Ο Χαλκεόπουλος αναζητούσε κατάλληλο οδηγό και προσπαθούσε να καθησυχάσει τις ανησυχίες και το αίσθημα φόβου του Οιναιώτη, χωρίς όμως επιτυχία. Πριν αποπειραθούν να διασχίσουν τις ορεινές αυτές διαδρομές, αναπαύθηκαν για λίγο σε ένα ήσυχο και σκιερό σημείο, όπου γνωστοί τους, πληροφορούμενοι την άφιξη της ομάδας στην περιοχή, απέστειλαν *άνθοσμίαν* και έναν συνοδό, ο οποίος τους καθοδήγησε με ασφάλεια στις διαβάσεις αυτής της *θρυλλουμένης*, όπως χαρακτηρίζεται, περιοχής⁴⁶⁹.

Ο μεγάλος φόβος που προξένησε το πέρασμα από την εν λόγω περιοχή σχολιάζεται και σε άλλη επιστολή, χωρίς όμως περιβαλλοντικές αναφορές, αλλά με μεγάλη έμφαση στο δυσάρεστο συναίσθημα, στο οποίο ο Οιναιώτης αποδίδει τυχόν παρέκκλιση από τα καθιερωμένα ρητορικά πρότυπα, που ίσως διαπίστωνε ο αλληλογράφος του⁴⁷⁰.

ΙΧ. Μανουήλ Γαβαλάς. Βρύσις (ανατ. Θράκη) (1332)

Το 1329 ο Μανουήλ Γαβαλάς (1271/2 – 1355/60) διορίστηκε

---

⁴⁶⁵ Οιναιώτης, Επιστολή 157.76-102 (έκδ. Karisson – Fatouros). Βλ. και Εικόνα 12.

⁴⁶⁶ Οιναιώτης, Επιστολή 157.84 (έκδ. Karisson – Fatouros).

⁴⁶⁷ Καρπόζηλος, Περιγραφές 534, υπ. 52.

⁴⁶⁸ Οιναιώτης, Επιστολή 157.103-117 (έκδ. - σχ. Karisson – Fatouros, 237-238). Ahrweiler, *Voyage d' Oinaiôtès*, 13-14. TIB 12, 152-153.

⁴⁶⁹ Οιναιώτης, Επιστολή 157.113-130 (έκδ. Karisson – Fatouros).

⁴⁷⁰ Οιναιώτης, Επιστολή 158.15-17 (έκδ. Karisson – Fatouros).

μητροπολίτης Εφέσου, όμως η θέση του δεν είχε ουσιαστικό αντίκρουσμα, εφόσον, από το 1304, η περιοχή είχε περιέλθει στην οθωμανική κυριότητα⁴⁷¹. Παραμένοντας στην Κωνσταντινούπολη, τέθηκε στην υπηρεσία του πατριαρχείου. Κατά τα τέλη του 1332, ανέλαβε *κατὰ λόγον ἐπιδόσεως* την διαποίμανση της μητρόπολης της Βρύσεως στην ανατολική Θράκη⁴⁷² μετά από μεσολάβηση του *μεγάλου χαρτοφύλακος* Γεωργίου Κουτάλη⁴⁷³. Μετά την εγκατάσταση στην μητρόπολη, ο Γαβαλάς εκθέτει αναλυτικά στον Κουτάλη τα απρόοπτα συμβάντα της μετάβασης καθώς και τις ποικίλες ταλαιπωρίες που υπέστη κατά την διαδρομή, κυρίως από τον φόβο ληστείας⁴⁷⁴.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τα τέλη Ιουνίου 1332, ο μητροπολίτης και άλλα εννέα άτομα, μεταξύ των οποίων και ο γιός του, ξεκίνησαν το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη⁴⁷⁵. Πιθανότατα ακολούθησαν την παραλιακή οδό προς τα ΒΔ της πρωτεύουσας και σε κάποιο ύψος, ίσως της Μηδείας, συνέχισαν δυτικά προς την Βιζύη⁴⁷⁶. Πρώτη στάση και διανυκτέρευση στην κώμη Πρώτες⁴⁷⁷.

Την επομένη, οι οδηγοί αναχώρησαν νωρίτερα και οι υπόλοιποι χωρίς κατάλληλη καθοδήγηση εξετράπησαν από την πορεία και περιπλανήθηκαν σε διασώδη περιοχή, επικίνδυνη για την παρουσία ληστών, *Μυσῶν καὶ Σκυθῶν*⁴⁷⁸, όπως ονομάζει πιθανότατα τους Τατάρους που επέδραμαν στην Θράκη⁴⁷⁹. Ο Γαβαλάς αναφέρει ότι από μακριά φαίνονταν τα ερείπια κάποιου παλιού τείχους κοντά σε χαράδρα⁴⁸⁰. Η περιοχή δεν μπορεί να ταυτιστεί με ακρίβεια και τοποθετείται γενικά στον δρόμο μεταξύ της κώμης Πρώτες και της Βιζύης. Οι

---

⁴⁷¹ Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 344.

⁴⁷² Ο Κουρούσης (*Γαβαλάς*, 278-279) υποθέτει ότι τα γεγονότα διαδραματίστηκαν μετά τον θάνατο ή την απομάκρυνση του μητροπολίτη Βρύσεως, Γερασίου (*PLP* 3309). Για την μητρόπολη και τη θέση της βλ. Kravari, *Villes*, 362· Asdraha, *Le Thrace Orientale*, 240-241· TIB 12, 194-195.

⁴⁷³ Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 345-346.

⁴⁷⁴ Γαβαλάς, Επιστολή B64 (έκδ. - σχ. Reinsch, 369-383). Πρβλ. Καρπόζηλος, *Περιγραφές*, 524, 534-536.

⁴⁷⁵ Γαβαλάς, Επιστολή B64.6-7.

⁴⁷⁶ Για την Βιζύη και τον δρόμο αυτόν βλ. TIB 12, 288-294.

⁴⁷⁷ Γαβαλάς, Επιστολή B64.9-10 (έκδ. - σχ. Reinsch, 192, 6-12). Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 271.

⁴⁷⁸ Γαβαλάς, Επιστολή B64.7-32, 96-97, 346-351 (έκδ. Reinsch).

⁴⁷⁹ Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 274-277.

⁴⁸⁰ Γαβαλάς, Επιστολή B64.24-29 (έκδ. Reinsch): *εἰς φάραγγά τινα βαθεῖαν ἐμπίπτομεν λησταῖς αὐτόχημα καὶ ἀνδροφόνοις καταγωγὴν. ἥς ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνεῖργε τὴν εἰς τὰ πρόσω φορὰν καὶ βουλομένοις φέρεσθαι τεῖχός τι παλαιὸν ἐρυμνότατον ἄγαν ἰδρυθὲν ἐπὶ τῶν ἄνω χρόνων οὐκ οἶδ' ὅτῳ τῶν βασιλέων, ὥς φασιν, ἀποτεριχίζειν τὰς κατὰ Ῥωμαίων ἐκδρομὰς Μυσῶν ὁμοῦ καὶ Σκυθῶν.*

ορεινές αυτές διαβάσεις μάλλον βρίσκονται στο νότιο τμήμα των ορεινών όγκων, που εκτείνονται στην Θράκη, από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας προς το εσωτερικό (σημ. περιοχή Strandzha/Yıldız Dağları/Istranca).

Τελικά, ένας νέος οδηγός τούς συνόδευσε σε ασφαλές μέρος προς διανυκτέρευση. Στο καπηλειό, κάποιος από την ακολουθία πληροφορήθηκε ότι στην περιοχή δρούσε συμμορία περιβόητων λωποδυτών άνδροφόνων, όπως χαρακτηρίζονται, περίπου στα πενήντα άτομα⁴⁸¹. Οι αγωγιάτες, θορυβημένοι από την είδηση, δίσταζαν να προχωρήσουν. Τελικά, η ομάδα, αφού εξοπλίσθηκε κατάλληλα, αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο. Με επικεφαλής τον πιο θαρραλέο, τον γιό του Γαβαλά, έφτασαν σε ένα εξαιρετικά επικίνδυνο σημείο, το οποίο έπρεπε αναγκαστικά να διασχίσουν, κυριευμένοι από μεγάλο φόβο, αφού μνήματα και τάφοι μαρτυρούσαν την τύχη άλλων περιπλανώμενων. Η περιοχή αποκαλούνταν, όπως γράφει ο Γαβαλάς, *Σάντα Μαρία*⁴⁸².

Το τοπωνύμιο αυτό δεν απαντά σε άλλες πηγές και μάλλον αφορά σε κάποια περιοχή των ορεινών διαβάσεων της οδού από την κώμη Πρώτες και εξής προς την Βιζύη. Η περιοχή, στην καρδιά της επαρχίας που σήμερα ονομάζεται Kırklareli, καταλαμβάνεται μέχρι σήμερα από δασώδη κάλυψη. Ο Γαβαλάς περιγράφει την άγρια βλάστηση δρυός, που δυσκόλευε την πορεία και έφτανε πολύ χαμηλά, σχεδόν απέκλειε την διάβαση. Ο μητροπολίτης τονίζει την πυκνότητα της βλάστησης γράφοντας χαρακτηριστικά ότι κατά την πορεία *θατέρα τῶν χειρῶν ἑνὸς ἄψασθαι*, και συνεχίζει σχολιάζοντας ότι ο τόπος είναι κατάλληλος μόνο για τις συναφείς με την υλοτομία τέχνες⁴⁸³.

---

⁴⁸¹ Γαβαλάς, Επιστολή B64.33-52 (έκδ. Reinch). Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 271.

⁴⁸² Γαβαλάς, Επιστολή B64.66-67 (έκδ. Reinch): *Σάντα γὰρ Μαρίαν Ῥωμαῖστὶ καλοῦσι τὸν τόπον οἱ πρὸ ἡμῶν τοῦτον εἰδότες ἕκ τινος συμφορᾶς.*

⁴⁸³ Γαβαλάς, Επιστολή B64.69-85 (έκδ. Reinch): *ὁρος ἐστὶν ὑπερκείμενον οὐ πολὺ μάλα τῆς προσοίκου χώρας εἰς μακρὸν πάνυ διῆκον, καθ' αὐτὸ μέντοι νάπη τίς ἐστι πλεον συνηρρεφυῖα πυκνοῖς δένδροις τοῖς ἐκ δρυός, εἴ τις ὁρώη, ἐς τοσοῦτον δέ γε πυκνοῖς ὥστ' ἀλλήλων ἕκαστα βραχύ τι διεστηκέναι καὶ ὅσον θατέρα μὲν τῶν χειρῶν ἑνὸς ἄψασθαι, θατέρα δ' ἑνός· ὦν ὀλίγα μὲν συμμέτρῳ μήκει διῆρται, τὰ δὲ πλεῖστα τὸν αἰθέρα βάλλειν φιλονεικεῖ. ζηλοῦν δ' ὥσπερ τὴν αὐτῆς φύσιν ἐπιτεχνωμένης τῆς χώρας, ὅσαπερ αὐτῇ φύεται, ἡμερον οὐδὲν αὐτῇ φύεται, ἄγρια δὲ πάντα κατ' αὐτὴν ἐκείνην καὶ ἀφιλόξενα καὶ πόρρωθεν ἀπαντῶντα τοῖς ξένοις ἥκιστα ἐπιχωριάζειν, πλὴν εἰ μὴ τις ὑλοτομεῖν ἢ ξυλουργεῖν ἢ τιν' ἑτέραν πυρὶ πρόπουναν τέχνην ἐργάζεσθαι βούλοιο· λόχους δὲ καθίζειν καὶ κατασκευάζειν ἐνέδρας ὡς εἴ τις ἄλλη τῶν ὑπ' οὐρανόν, καὶ ἐπ' αὐτῷ δέ, οἶμαι καὶ πᾶς ἂν οἰήθει, αὐτομάτως ἀνείθη. εἰ δὲ τάληθές χρεὶ λέγειν, ἤκουσται μοι καὶ ὀρνίθων ἐν αὐτοῖς ἐπικαθημένων ῥοαὶ γοερὸν μάλα ἁδόντων καὶ οἶόν φασι τὰς ἀλκυόνας ἐνθρηνεῖν τῷ πάθει ἢ τὰς Ἡλιάδας διὰ τὴν συμφορὰν. Εἰκόνα 13.*

Περιγράφει μία μικρή χαράδρα, που είχε σχηματίσει ένα ποτάμι. Οι όχθες του ποταμού περιστοιχίζονταν από πυκνή βλάστηση. Ο γιός του Γαβαλά, οπλισμένος με ξίφος, προηγήθηκε της πομπής, πέρασε τον ποταμό και τὸ τῶν δυσμενῶν ἐλῶν φρούριον σε μία προσπάθεια να κατασκοπεύσει τον χώρο για τυχόν ενέδρα ληστών⁴⁸⁴. Η αλλουβιακή αυτή ζώνη οφείλεται προφανώς σε κάποιο από τα μικρότερα ποτάμια ή τους χειμάρρους από τα βουνά. Η περιοχή ήταν επικίνδυνη. Το θέαμα πτωμάτων σε προχωρημένη αποσύνθεση, κατεσφαγμένων από καιρό προκάλεσαν μεγάλη ταραχή στην ομάδα⁴⁸⁵.

Το τέρμα της επίπονης αυτής διαδρομής ήταν η Βιζύη⁴⁸⁶, όπου αμέσως επισκέφθηκαν τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής για να ευχαριστήσουν τον Θεό για την σωτήρια κατάληξη του ταξιδιού. Την επομένη το μεσημέρι, αναχώρησαν με κατεύθυνση ΒΔ, για την πόλη που βρίσκεται στις νότιες υπώρειες όρους που ονομάζεται σήμερα Pınarhisar, *διψηρὰν εἰς πᾶν ἀγαθὸν* Βρύσιν⁴⁸⁷. Πρόκειται για μικρό οικισμό, με ευτελείς οικίες και λιγοστούς κατοίκους, κυρίως αγρότες, κτηνοτρόφους και τεχνίτες, ανθρώπους χαλαρών ηθών, σύμφωνα με τον Γαβαλά, που περνούσαν τον χρόνο τους στα καπηλειά και δεν εκκλησιάζονταν ούτε διὰ παρακλήσεων ούτε διὰ ἀπειλῶν, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει⁴⁸⁸.

Επιπλέον, στην περιοχή είχε ενσκήψει επιδημική νόσος, την οποία χαρακτηρίζει *λοιμόν*, που, μάλιστα, έπληξε τους πάντες⁴⁸⁹. Ο Γαβαλάς παραχώρησε όλα τα φάρμακα που είχε στην διάθεσή του⁴⁹⁰ και απέδωσε την ασθένεια στις συνεχείς θερινές βροχοπτώσεις που, όπως πιστεύει, κατέστρεψαν και την σοδειά⁴⁹¹. Η περιοχή της Βρύσης ανήκει στην μεταβατική ζώνη, το κλίμα

---

⁴⁸⁴ Γαβαλάς, Επιστολή B64.195-219 (έκδ. Reinch): (...) *ποταμὸς δὲ ἐστὶν οὗτος οὐκ ἐξ ἐπιπέδου ῥέων τῆς γῆς, ἀλλὰ χαράδραν τινὰ βραχεῖαν ἐκ χειμερινῆς φορᾶς ἀναρρήξας δι' αὐτῆς ὀλίγος δίεισι. παραπεφύκασι δὲ τούτῳ ὕλαι παντοδαπαὶ τινες δένδρων, ἃς οἱ φῶρες ὑποδύντες παρακάθηνται τοῖς ὁδίταις, ὀρῶντες ἀλλ' οὐχ ὀρώμενοι* (...).

⁴⁸⁵ Γαβαλάς, Επιστολή B64.122-192 (έκδ. Reinch).

⁴⁸⁶ Asdraha, Le Thrace Orientale, 230-231.

⁴⁸⁷ Γαβαλάς, Επιστολή B64.231-234 (έκδ. Reinch): *ἀλλ' εἷς γε τὴν ἐπιούσαν ἡλίου κατὰ κεφαλὴν ἰσταμένου, πηνίκα δὲ καὶ ἄσκια τὰ σώματα γίγνεται, εἴσιμεν τὴν διψηρὰν εἰς πᾶν ὅτιοῦν ἀγαθὸν Βρύσιν τὴν ἡμῖν ἐπιδοθεῖσαν δηλαδὴ μητρόπολιν ὡς οὐκ ὠφελεν*.

⁴⁸⁸ Γαβαλάς, Επιστολή B64.242-253 (έκδ. Reinch).

⁴⁸⁹ Γαβαλάς, Επιστολή B64.291-292, 299 (έκδ. Reinch): *λοιμῶ τηκόμενοι χαλεπῶ καὶ κατὰ σμικρὸν πάντες θνήσκοντες* (...) *ἐξαμβλώσας παρὰ τοῖς θυλάκοις γύναια ἐξέτριψε καὶ παιδάρια* (...).

⁴⁹⁰ Γαβαλάς, Επιστολή B64.284-301 (έκδ. Reinch).

⁴⁹¹ Γαβαλάς, Επιστολή B64.292-295 (έκδ. Reinch): *τοῦ γὰρ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀέρος τῇ τῶν ὄμβρων ἀκαιρία ὥρᾳ θέρους συχνῶν καταρρηγνυμένων σεσηπότος καὶ διεφθορότος ἐπίδημόν τι πάθος τῷ πολυχνίῳ τῷδε ἐπέσκηψε. καὶ πρῶτα μὲν πόνους ἀνδρῶν καὶ*

χαρακτηρίζεται υποτροπικό, επομένως, οι ραγδαίες βροχοπτώσεις, ιδιαίτερα κατά το θέρος, είναι συχνό φαινόμενο, όπως επίσης και τα αυξημένα επίπεδα υγρασίας⁴⁹².

Το κλίμα ευνοεί την μεγάλη ανάπτυξη κουνουπιών. Ωστόσο, ο Γαβαλάς δεν εστιάζει μόνο στα έντομα αυτά αλλά και στους ψύλλους και τα τρωκτικά. Σε ευτράπελους τόνους, ο μητροπολίτης περιγράφει την εικόνα, όταν κάθε φορά που κάθιζε για φαγητό απαιτούνταν δύο με τρία άτομα για να διώχνουν τα έντομα και να αποκρούουν τις επιθέσεις των ποντικών. Η πληθώρα των ζώων αυτών αποτελούσε, όπως πιστεύει, το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής⁴⁹³, σε συνδυασμό με τα ήθη των κατοίκων, οι οποίοι, κατά τα γραφόμενα, ήταν και επιτήδριοι κλέφτες⁴⁹⁴.

Είναι γνωστή η βλαπτική στον άνθρωπο δράση ποντικών και ψύλλων, ζώα που αποτελούν κατεξοχήν ξενιστές της πανώλης και συντελούν στην διάδοση της ασθένειας. Παρ' όλο που δεν υπάρχουν μνείες για κρούσματα πανώλης αυτήν την περίοδο⁴⁹⁵, η αναφορά του Γαβαλά στην πληθώρα των ζώων αυτών, ίσως υπονοεί ασθένεια αυτού του είδους. Βέβαια, το πλήθος των κουνουπιών δικαιολογείται, ειδικά σε ελώδεις περιοχές, και από τα στάσιμα νερά των θερινών βροχοπτώσεων, ως απότοκο της κλιματικής θέσης της περιοχής, συνεπώς είναι πιθανό ότι πρόκειται για κρούσματα ελονοσίας ή ίσως κάποιας άλλης σχετικής λοιμογόνου ασθένειας, που χαρακτηρίζεται ως *λοιμός*.

Στο υπόλοιπο της επιστολής, ο Γαβαλάς απασχολείται με γνωστά στην βυζαντινή επιστολογραφία θέματα σχετικά με την χαμηλής ποιότητας

καρπούς γῆς ἐδήλωσεν ὥσπερ ἔμβρυα. Ο Κουρούσης (Γαβαλάς, 277-278) αποδίδει την ανεπάρκεια καλλιεργειών στις επιθέσεις των Τατάρων.

⁴⁹² TIB 6, 57-58. Για το κλίμα βλ. ενδεικτικά κεφ. «Βουλγαρία» σ. 22 και υπ. 25.

⁴⁹³ Γαβαλάς, Επιστολή B64.323-332 (έκδ. Reinch): *ἀλλ' ὅσον ἀπορεῖ παντὸς οὐτινοσοῦν τῶν χρηστῶν, τοσοῦτον εὐπορία τις τῆς χείρονος μερίδος αὐτῇ πρόσσεστι. μυιῶν γὰρ πέρι ἢ ψυλλῶν ἢ κωνώπων τί ἂν τις καὶ λέγοι; ἀπειρήκασιν ἡμῶν αἱ χεῖρες ἀμυνόμεναι τὰς τούτων ἐφόδους· δῆλον δέ, ὡς ἡμῖν ἐνίστε ἐπὶ τῆς τραπέζης καὶ εἰς ἐξήρκεσε τὰ σῖτα παρατιθείς, οἱ δὲ συχνὰ τὰς μυίας σοβοῦντες καὶ κατὰ σύνδυο καὶ κατὰ σύντρεϊς πολλάκις, εἰ σφοδρότερος ἡμῖν ὁ πόλεμος αὐτῶν παραγένοιτο. κἂν εἰ τις ἐπίσημον τῆς χώρας ταύτης ἐπιζητοῖ, ὥσπερ ταῖς ἄλλαις χώραις ἢ πόλεσιν ἔνεστιν ἄλλ' ἄττα ἢ χρηστὰ ἢ πονηρά, οὐκ ἂν, οἶμαι, ἕτερον εὖροι πλὴν τῶν αἰσχίστων τουτωνὶ ζῴων.*

⁴⁹⁴ Γαβαλάς, Επιστολή B64.334-335 (έκδ. Reinch).

⁴⁹⁵ Για την δράση των ζώων αυτών σε σχέση με την πανώλη βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 246-247.

διατροφή, την έλλειψη ιχθύων και την απουσία λουτρών⁴⁹⁶. Στο τέλος προβαίνει στην μεστή ειρωνικού νοήματος ευχετική δήλωση προς τον Κουτάλη, εξαιτίας του οποίου βρέθηκε στην περιοχή, να έχει λάβει στο μέλλον καλύτερη τύχη. Η διάρκεια παραμονής του στην μητρόπολη δεν είναι γνωστή⁴⁹⁷.

X. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Λέσβος (1387)

Δεσπότης Θεσσαλονίκης από το 1369/70 ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425), σε κλίμα έντονης αποδυνάμωσης της Αυτοκρατορίας από την παρουσία των Τούρκων και την διαπλοκή για ζητήματα ασφάλειας και διαδοχής, έφτασε στην Θεσσαλονίκη, πιθανόν από το φθινόπωρο του 1382⁴⁹⁸, με σκοπό να επαναφέρει την Μακεδονία και την Θεσσαλία στην βυζαντινή σφαίρα επιρροής⁴⁹⁹.

Από το επόμενο έτος ενεπλάκη σε πολεμικές συγκρούσεις με τους Τούρκους, οι επιτυχίες των οποίων παρείχε βραχύβια αποτελέσματα. Σύντομα, οι

---

⁴⁹⁶ Γαβαλάς, Επιστολή B64.306-322 (έκδ. Reinch): οὐ διέξειμι τὴν ἐτέραν ἀηδίαν τῆς χώρας καὶ τὸ πρὸς πᾶν εἶδος διαίτης σκληρόν τε καὶ ἀφιλόξενον. εἰ γὰρ ἔγνωσ ἐκ τίνων τρεφόμεθα καὶ τίσι διαιτῶμεν τὸ σῶμα ἀποκναισθέν ποτε πρὸς τὸ ἄηθες τῆς τροφῆς, ἐθαύμασας ἄν, ὅτιπερ τὸ ζῆν ἡμῖν ἔτι λείπεται. οὔτε γὰρ ἡμῖν ἐπιχορηγεῖ τι θάλαττα οὐ μὲν οὖν οὐδέν, ὣν αὐτῇ πρόσεστιν, οὔτε τις λίμνη ἐκ τῶν ἔγγιστα παρακειμένη, ἀλλ' οὐδέ τινες τῶν ποταμῶν παραρρέοντες κύκλῳ. ἀλλ' αἱ μὲν ὥσπερ μυσσάττονται τὴν χώραν καθ' ὅλας ἡμέρας μετροῦσι τὰς διαστάσεις, οἱ δὲ καὶ παντελῶς ἡγνοήκασιν ἰχθύων τὴν φύσιν ἢ μὴδ' ἀρχὴν πεφυκότες πρὸς τοῦτο ἢ καὶ τῇ πλημύρᾳ τῶν ὄμβρων ἐξοχετευθέντες τὸ γόνιμον τῶν ἰχθύων. λοετροῖς δὲ χρῆσασθαι πρὸς θεραπείαν ἡγουν ἰατρειάν σώματος οὔτ' ἔστι παρὰ τῇ πόλει οὔθ' ὅλως νομίζεται, ἀλλὰ ταύτῳ ἐστι ζητεῖν τι τοιοῦτον ἐνθάδε καὶ παρὰ τοῖς οἰκοῦσι τὰς ἀοικήτους. ἱκανὸν γὰρ τούτοις ἀπολοῦσθαι τὰς κεφαλὰς καὶ ταύτας, οἶμαι, ἵνα μὴ ἀχμῶντες τὰς κόμας ὥς τινες Τελχῖνες δοκῶσι τοῖς προστυγχάνουσι ἢ καὶ Ἑριννύες τινὲς κακῶς ἀνθρώπους δρᾶν εἰωθυῖαι, εἴθ' ὀρῶντες ἀλλήλους ἀποτροπιάζονται.

⁴⁹⁷ Από εκεί έστειλε την υπ. αρ. 76 επιστολή προς την Ευλογία Χούμναινα και καμία άλλη από όσο γνωρίζουμε. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 346-347.

⁴⁹⁸ Αναλυτικότερα βλ. J. W. Barker, *Late Byzantine Thesssalonike: a second city's challenges and responses*, *DOP* 57 (= *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*) (2003) 21-23.

⁴⁹⁹ Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος διοίκησε την Θεσσαλονίκη την περίοδο 1369-1372/3 με τον τίτλο του δεσπότη. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει την διακυβέρνηση του Κράτους και γύρω στο 1382 για σύντομο χρονικό διάστημα και στην συνέχεια επανήλθε στην Θεσσαλονίκη κατ' εντολήν του πατέρα του. Νταγιούκλας, *Προσωπογραφία*, 176-177, 179-180.

Οθωμανοί ζήτησαν την παράδοση της Θεσσαλονίκης. Ο Μανουήλ, αν και δεν διέθετε ισχυρά εσωτερικά ερείσματα, έπεισε τους κατοίκους να αντιμετωπίσουν στρατιωτικά τον εχθρό. Ωστόσο, κάθε διπλωματική ενέργεια προς ενίσχυση της πόλης απέβη άκαρπη, γεγονός που προκάλεσε την δυσαρέσκεια του βασιλέα Ιωάννη Ε΄ και των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Από τις αρχές του 1387, είχε γίνει εμφανές ότι η κατάληψη της πόλης ήταν πλέον θέμα χρόνου.

Όταν οι Οθωμανοί καταλάμβαναν την Θεσσαλονίκη στις 9 Απριλίου 1387, ο Μανουήλ Β΄ είχε ήδη αναχωρήσει προ τριών ημερών για την Λέσβο, κοντά στον ανήλικο εξάδελφό του Φραγκίσκο Β΄ Γατελούζο. Ωστόσο, δεν του επετράπη η είσοδος στην πόλη της Μυτιλήνης, άγνωστο για ποιούς λόγους⁵⁰⁰. Ο Μανουήλ εγκαταστάθηκε για λίγο καιρό σε απομονωμένη, όπως σημειώνει, περιοχή της νήσου. Κατά την διάρκεια της παραμονής συνέταξε επιστολή προς τον *μυστικόν* Νικόλαο Καβάσιλα μεστή πικρίας απέναντι στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι δεν τον υποστήριξαν και υπήρξαν, όπως πιστεύει, η βαθύτερη αιτία για την αποτυχία υπεράσπισης της πόλης⁵⁰¹. Σύντομα αναχώρησε από την Λέσβο για την Τένεδο⁵⁰².

Δεν γνωρίζουμε πόσο χρόνο διήρκεσε η προσωρινή εγκατάσταση του Μανουήλ στην νήσο. Στην επιστολή αναφέρει ότι βρίσκονται στην ακμή του θέρους, γεγονός που υπονοεί κάποιο σεβαστό χρονικό διάστημα, μετά την αναχώρηση από την Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο, εκτός κι αν προηγήθηκε κάποια άλλη ενδιαμέση στάση που δεν γνωρίζουμε.

Ο Μανουήλ γράφει ότι στρατοπέδευσε σε άγονη και λιθώδη περιοχή χωρίς δασική κάλυψη, η οποία βρισκόταν στο έλεος του ήλιου όλη την ημέρα από την ανατολή μέχρι το απόγευμα⁵⁰³. Το τελευταίο σχόλιο υποδηλώνει ότι μάλλον

---

⁵⁰⁰ Barker, *Manuel II*, 43-59. Για την πολιτική ιστορία του νησιού *TIB* 10, 230-234 και σ. 211 για την παραμονή του Μανουήλ. Πρβλ. Βασιλάτος, *Κάστρα*, 17-19.

⁵⁰¹ Μανουήλ Β΄, Επιστολή 67.11-35 (έκδ. - σχ. Dennis, 204-205). Barker, *Manuel II*, 59-60. Για τον θαλάσσιο δρόμο μεταξύ Θεσσαλονίκης - Λέσβου και τις ενδιαμέσες στάσεις βλ. *TIB* 10, 65-66 και τον χάρτη.

⁵⁰² Barker, *Manuel II*, 61-62. Για τον Καβάσιλα συνοπτικά βλ. Μέντζου-Μειμάρη, *Βιογραφία*, 96-97· *PLP* 30539.

⁵⁰³ Μανουήλ Β΄, Επιστολή 67.2-11: *Θέρους ακμή. καὶ ἡμεῖς ἐν Λέσβῳ ἡναγκάσμεθα νυνὶ ποιῆσθαι τὰς διατριβὰς ἐν ἣ τὸ πνίγος ὅσον ἐν τῇ τοῦ θέρους ὥρᾳ οὐδεὶς ὃς ἀγνοεῖ, εἰ μὴ καὶ αὐτὴν που τυγχάνει τὴν νῆσον παντάπασιν ἀγνοῶν. τὸ δ' ἐφ' ᾧ χωρίον ἤδη παροικοῦμεν, μηδὲ τέγους γοῦν εὐποροῦντες ἀλλ' ἐν σκηναῖς, πρῶτον μὲν λιθώδους οὔσης τῆς νήσου λιθῶδές ἐστι καὶ αὐτό, ἔπειτ' οὐδὲ ὕλη κομᾶ. γυμνὸν δὲ ὄν καὶ ἡλίῳ προσομιλοῦν ἀνίσχοντί τε ἅμα καὶ περὶ μεσημβρίαν καὶ δὴ καὶ μέχρι δυσμῶν, βαρὺ τι καὶ*

βρίσκονταν στο δυτικό μέρος του νησιού, που, λόγω της έντονης απόπλυσης των εδαφών, παρουσιάζει την εικόνα έρημης ζώνης⁵⁰⁴. Η περιοχή της Μηθύμνης (σημ. Μόλυβος) της Λέσβου στα βόρεια της νήσου, περιορισμένη από το εσωτερικό από το όρος Λεπέτυμνος και γενικά απογυμνωμένη από δασώδη κάλυψη, παρ' όλο το αξιόλογο λιμάνι, προστατευμένο από την οχύρωση της πόλης, μάλλον δεν υπήρξε σταθμός για τον Μανουήλ, καθώς ο οικισμός υπήρξε ανθηρός την περίοδο που εξετάζουμε και έδρα του μητροπολίτη Μηθύμνης⁵⁰⁵. Η εικόνα που αποκομίζουμε από το κείμενο είναι ότι βρέθηκαν σε περιοχή έρημη όχι μόνο ως προς το φυσικό τοπίο αλλά και ως προς την ανθρώπινη παρουσία.

Το ΒΔ τμήμα της Λέσβου, όπως και σχεδόν ολόκληρη η δυτική ακτή μέχρι τα ΝΔ στον Κόλπο της Καλλονής, αποτελείται από τριτογενή ηφαιστειακά πετρώματα και ο χώρος καλύπτεται από χαμηλή θαμνώδη βλάστηση. Η εικόνα της θέσης αυτής μπορεί να πιστοποιηθεί και από το τοπωνύμιο της περιοχής Πέτρα⁵⁰⁶. Από το 1311, στην θέση της αρχαίας Άντισσας (σημ. θέση του οικισμού των Τελωνίων), μνημονεύεται η ύπαρξη του κάστρου των Αγίων Θεοδώρων, το οποίο επεκτάθηκε και ενισχύθηκε την περίοδο της διακυβέρνησης των Γατελούζων (1355-1462). Στην θέση αυτή υπήρχε αξιόλογο αγκυροβόλιο, μοναδικό για την πλευρά αυτή του νησιού⁵⁰⁷. Με βάση την περιγραφή του Μανουήλ, το πιθανότερο είναι ότι τα πλοία του αγκυροβόλησαν στην περιοχή αυτή, γενικά αποκομμένη από το εσωτερικό, δεδομένης και της άρνησης εισόδου στην Μυτιλήνη, πιθανόν λόγω ευάλωτης θέσης μετά από την μεγάλη σεισμική καταστροφή κατά το θέρος του 1383⁵⁰⁸ ή λόγω τήρησης αποστάσεων μεταξύ βασιλέα και διαδόχου.

Στη συνέχεια της επιστολής, ο Μανουήλ εκθέτει με έντονη ρητορικότητα

οὐ φορητόν, πῶς οἶει, τοῦτο ποιεῖ. ἔν ἡ Λέσβος εἶχε φάρμακον τοῦ πάθους τουτουὶ ὡς δὴ τὸν Νεῖλον ἡ Αἴγυπτος, τοὺς ἔτησίαις, οὓς οὐχ ὀρῶμεν συνήθως πνέοντας ἐνταῦθα τὰ νῦν.

⁵⁰⁴ Με την εξαίρεση του οικισμού της Ερεσού και του Σιγρίου. Λουϊζίδης, *Λέσβος*, 17.

⁵⁰⁵ Λουϊζίδης, *Λέσβος*, 119-121. Βασιλάτος, *Κάστρα*, 43-46. Βλ. και Εικόνα 4.

⁵⁰⁶ Την Πρωτοβυζαντινή εποχή ο οικισμός της Πέτρας αναπτύχθηκε σημαντικά, όμως κατά την Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο συρρικνώθηκε λόγω πειρατικών επιδρομών. Ο οικισμός της Πέτρας διέθετε κάστρο το οποίο κατά τον Λουϊζίδη (*Λέσβος*, 119-121) αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές το 1422, ενώ ο Βασιλάτος (*Κάστρα*, 47) το τοποθετεί πιο γενικά την περίοδο των Γατελούζων (1355-1462). Πρβλ. TIB 10, 65-66, 209-213· Malamut, *Les Îles* 1, 232-236.

⁵⁰⁷ Λουϊζίδης, *Λέσβος*, 115-116.

⁵⁰⁸ Πρόκειται για τον σεισμό της 6ης Αυγούστου 1383. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 77-83.

τις καταστάσεις και την απογοήτευση που του προκαλούσε *τρικυμία τοῦ νοῦ*⁵⁰⁹, συναίσθημα που επιχειρεί να υπερκεράσει συντάσσοντας *παραμύθιον*, μία φανταστική ψυχαγωγική διήγηση για ένα ειδυλλιακό περιβάλλον με τρεχούμενα νερά, ωδικά πτηνά και ποικίλα ψάρια, όπου ο ίδιος καθισμένος στην σκιά ενός πλατάνου ανέπτυσσε με τους οικείους του φιλοσοφικά ζητήματα⁵¹⁰.

XI. Βησσαρίων. Πελοπόννησος (1444-1446)

Ο μητροπολίτης Νικαίας (από το 1437) και καρδινάλιος (από το 1449) Βησσαρίων απευθύνει επιστολές από την Ιταλία προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο (1449-1453), την εποχή που διατελούσε δεσπότης του Μυστρά (1443-49). Η αλληλογραφία τους χρονολογείται μετά την συντριπτική ήττα των δυτικών δυνάμεων στην μάχη της Βάρνας, τον Νοέμβριο του 1444, η οποία έθεσε τέρμα στην προσπάθεια αναχαίτισης της πορείας των Οθωμανών σε ευρωπαϊκό έδαφος⁵¹¹.

Ο φόβος για την τύχη του κράτους είναι έκδηλος. Από τις τρεις κατά σειρά επιστολές που απέστειλε στον Βυζαντινό αυτοκράτορα διασώζεται μόνον η τρίτη, η οποία τοποθετείται χρονικά μετά την τείχιση του Εξαμιλίου στον Ισθμό της Κορίνθου (1444/46)⁵¹². Η επιστολή προσφέρει μία σημαντική πληροφορία για την γεωλογική δομή της Πελοποννήσου, σύμφωνα με στοιχεία που ο ίδιος ο μητροπολίτης έλαβε, όπως γράφει, βρισκόμενος στην Δύση.

Πιο αναλυτικά, ο Βησσαρίων, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει η πρωτεύουσα, προτείνει μέτρα για την διάσωση και ενίσχυση της Πελοποννήσου, η οποία πιστεύει ότι θα μπορούσε να αποτελέσει την νέα έδρα του βυζαντινού κράτους. Όπως και ο δάσκαλός του, Γεώργιος Γεμιστός⁵¹³,

---

⁵⁰⁹ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 67.36-139. Loenertz, *Épître*, 35-37.

⁵¹⁰ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 67.140-149, 190-202. Για το σημείο αυτό της επιστολής βλ. σχολιασμό στο κεφ. «Εποχές» σ. 321.

⁵¹¹ Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. 2, 82 κ.ε.· Maltezos, *Political views*, 99-105· Μαυρομμάτης, Βησσαρίων, 41-42.

⁵¹² Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 439.18-20 (έκδ. Mohler): *Τρίτην ταύτην ἐπιστέλλων σοι, κράτιστε δέσποτα, μετὰ τὸν ἰσθμὸν τειχισθῆναι (...)*

⁵¹³ Για τις προτάσεις του Πλήθωνα βλ. ανάλογο «υπόμνημα» του Πλήθωνος προς τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, το 1418. Θ. Δ. Γιαννακόπουλος, *Αἱ δημοσιονομικοὶ θεωρίαι τοῦ*

ο Βησσαρίων θεωρεί ότι η Πελοπόννησος μπορεί να υπάρξει ως αυτόνομη και αυτοδύναμη ενότητα, ορμητήριο για την ανακατάληψη των εδαφών της Αυτοκρατορίας⁵¹⁴. Επίσης, θεωρεί ότι ο χώρος αυτός μπορεί να αποτελέσει εστία πολιτισμού που θα συντηρήσει την ελληνική ταυτότητα. Προηγουμένως όμως απαιτείται εξυγίανση και αναζωογόνηση της οικονομίας.

Καταρχάς, προτείνει στον Παλαιολόγο να εφαρμόσει διακυβέρνηση κατά το πρότυπο του Πλάτωνα, με στόχο την εξάλειψη της ανομίας και του κινδύνου εκβαρβαρισμού των ελληνικών πληθυσμών από την επαφή με ξένες δυνάμεις⁵¹⁵. Ακολουθώντας, απαιτείται ανακούφιση των κατώτερων κοινωνικών τάξεων από φορολογικά βάρη και, κυρίως, εφαρμογή οικονομικής λιτότητας και περιστολή των δαπανών για την εξοικονόμηση χρημάτων⁵¹⁶. Πρέπει να επιδειχθεί ιδιαίτερη και συντονισμένη μέριμνα, ώστε η Πελοπόννησος να αποκτήσει πόρους και ικανή στρατιωτική δύναμη⁵¹⁷.

Ο Βησσαρίων προχωρά σε νέες, πρακτικές προτάσεις στα θέματα αυτά. Προτείνει να εφαρμοσθούν μέτρα που στοχεύουν στην τεχνολογική πρόοδο μέσω της εισαγωγής τεχνογνωσίας από την Δύση σε συνάρτηση με τις περιβαλλοντικές δυνατότητες του χώρου. Λαμβάνοντας υπόψιν την αγροτική και γεωφυσική εικόνα της Πελοποννήσου, υποδεικνύει την άμεση αναγκαιότητα για αύξηση της παραγωγής και διάθεση του πλεονάζοντος προϊόντος εξαγωγικά, με εξαίρεση τον σίτο⁵¹⁸, βασικό στοιχείο της διατροφής, μέτρα που θα οδηγήσουν στην μεγιστοποίηση των διαθέσιμων οικονομικών αγαθών. Η

Γεμιστού Πλήθωνος, στο *Πρακτικά του Εκτάκτου Πνευματικού Συμποσίου (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988)* [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 16], Αθήνα 1990, 273-360. Πρβλ. Ι. Μαμαλάκης, Η επίδραση των συγχρόνων γεγονότων στις ιδέες του Γ. Γεμιστού, στο Σ. Κυριακίδης – Α. Ξυγγόπουλος – Π. Ζέππος (επίμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)*, τ. Β', Αθήνα 1956, 512-513.

⁵¹⁴ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 441.7-17 (έκδ. Mohler). Γενικά για τις απόψεις του Βησσαρίωνα βλ. Geanakoplos, *Interaction*, 48-51.

⁵¹⁵ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 444.2 κ.ε. (έκδ. Mohler). Για τους φόβους του Βησσαρίωνα περί εκβαρβαρισμού της Πελοποννήσου βλ. Geanakoplos, *Interaction*, 280. Πρβλ. Mergiali, *L'enseignement*, 93 κ.ε., για την πνευματική κίνηση στον Μορέα βλ. σ. 193 κ.ε.

⁵¹⁶ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 444.31-36 (έκδ. Mohler). Μαυρομάτης, Βησσαρίων, 45-47.

⁵¹⁷ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 441.37 - σ. 442.8 κ.ε., σ. 442.10-13 κ.ε. (έκδ. Mohler).

⁵¹⁸ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 446.33 κ.ε. (έκδ. Mohler). Αν και μαρτυρούνται εξαγωγές σίτου, η Πελοπόννησος δεν θεωρείται σιτοπαραγωγική περιοχή. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.), 510.

εισαγωγή της νέας τεχνογνωσίας από την Δύση δεν θα βοηθήσει μόνο την παραγωγή, αλλά θα ισχυροποιήσει και την άμυνα. Με επίκεντρο την μηχανική⁵¹⁹, την σιδηροποιητική, την οπλοποιητική και την ναυπηγική⁵²⁰, ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας θα ενταθεί σταδιακά. Συνεχίζοντας ο Βησσαρίων διατυπώνει την γνώμη ότι η υαλουργία, η μεταξουργία, η βαφή υφασμάτων και η παραγωγή μαλλιού, παραδοσιακά βιοτεχνικά παράγωγα της Πελοποννήσου που εκμεταλλεύονταν κυρίως ξένες δυνάμεις, θα αναζωογονήσουν την τοπική οικονομία⁵²¹.

Στις εξελίξεις αυτές θα συνεισφέρουν οι περιβαλλοντικές δομές του τόπου, οι οποίες πρέπει να αξιοποιηθούν στον μέγιστο βαθμό. Στο θέμα αυτό επιμένει ιδιαίτερα βασιζόμενος στην πληροφορία που έλαβε ότι υπάρχουν μεταλλεύματα σιδήρου στην περιοχή⁵²², ειδικά στον Ταΰγετο και στην Σπάρτη, και ζητά επιμόνως από τον αυτοκράτορα να διερευνήσει ένα ζήτημα κρίσιμης σημασίας για την άμυνα⁵²³. Από τις συστάσεις αυτές φαίνεται ότι ο Βησσαρίων γνωρίζει καλά την παραγωγική δύναμη της Πελοποννήσου και είχε, ασφαλώς, υπόψιν τον

---

⁵¹⁹ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 448.5-12 (έκδ. Mohler).

⁵²⁰ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 448.19-28 (έκδ. Mohler). Zakythinos, *Le Despotat*, 546 – 558 και υπ. 98.

⁵²¹ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 448.27-32 (έκδ. Mohler). Μαυρομάτης, Βησσαρίων 47-48. Η παραγωγή σιτηρών και δημητριακών, αλλά και η αμπελουργία, ελαιουργία, μεταξοπαραγωγή και κεραμική υπήρξαν γνωστές δραστηριότητες της περιοχής. Αναλυτικότερα βλ. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.), 509-513· Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος*, 288-292, 293 κ.ε.· Zakythinos, *Le Despotat*, 353-358· A. Bon, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204* [Bibliothèque Byzantine Études 1], Paris 1951, 128-133. Εξαιρετικό άρθρο για την πολιτική, πολιτιστική και οικονομική κατάσταση της χερσονήσου είναι των Α. Λαμπροπούλου – Α. Πανοπούλου, Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως, στο *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)* [ΕΙΕ, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις], Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, 59-87, για την σύνθεση του πληθυσμού βλ. σ. 64-66 και για τα λιμάνια της Πελοποννήσου ως κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου προς τη Δύση τις σ. 73-75.

⁵²² Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 448.13-19 (έκδ. Mohler): ἤκουον δὲ καὶ τὴν Πελοπόννησον, καὶ μάλιστα τὰ περὶ τὴν Σπάρτην αὐτὴν εἶναι πλήρη μετάλλων σιδήρου, τούτου δὲ μόνου τῶν ἀναγκαίων αὐτὴν εἶδος φερομένην καὶ χρῆζειν ἐτέρωθεν. τὴν γε μὴν τῶν ὄπλων κατασκευὴν τε καὶ ποίησιν, τῶν τε φυλακτικῶν, τῶν τε ἀμυντηρίων, ὧν ἄνευ οὐκ ἂν τὰ πολεμικὰ καλῶς γίνονιντο, καλῶς ποιήσεις σαυτῷ καὶ τοῖς Ἑλλήσι περιποιησάμενος, καὶ μάλιστα εἰ σιδήρου μέταλλα ἐν τῇ χώρᾳ ἔχεις καὶ τοὺς τοῦτο ἐργασομένους προσκτῆσθαι.

⁵²³ Βησσαρίων, Επιστολή 13, σ. 448.33-40 (έκδ. Mohler): ἀνερεύνησας τοίνυν καὶ πρῶτον καὶ ἀκριβῶς ἐξετάσας, εἴπερ ἐστὶν ἀληθές, ὅπερ ἤκουσα πολλάκις, σιδήρου μέταλλα περὶ τὴν Σπάρτην καὶ τὸ Ταΰγετον εὐρίσκεσθαι, δίδαξαι τὴν αὐτοῦ ποίησιν τοὺς ἰδίους, πρὸς Θεοῦ καὶ τῆς σῆς βασιλείας, νέους τινὰς μήτε παρηκμακότας μήτε σφόδρα ἀπαλούς, ἀλλὰ μέσους τινὰς, οἳ καὶ τὴν γλῶτταν μαθήσονται ὥς συνεῖναι τῶν λεγομένων, ἐνταῦθα ἐξαποστείλας, πρὸς ὃ οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ ἐμὴ παρουσία ἐνταῦθα συνοίσει.

υπάρχοντα δασικό και ορυκτό πλούτο της περιοχής.

Στοιχεία για την φυσική δομή, το κλίμα και την παραγωγή από την Δεύτερη Βενετική περίοδο (1685-1715)⁵²⁴, επιβεβαιώνουν το γεωφυσικό περιβάλλον⁵²⁵ και την γεωργική παραγωγή, τις καλλιέργειες, την κτηνοτροφία και την βιοτεχνία στην Πελοπόννησο⁵²⁶, και, επιπλέον, παρέχουν λεπτομερείς περιγραφές των δασών⁵²⁷, που επιβεβαιώνουν ως ένα βαθμό την περιβαλλοντική πληροφορία για μεταλλεύματα που διασώζεται στην επιστολή του Βησσαρίωνα. Τόσο λεπτομερή στοιχεία δεν απαντούν στις βυζαντινές πηγές.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις Βενετών *προνοητών* για την Πελοπόννησο σε όλη την έκταση της χερσονήσου ανευρίσκονται ποικίλα ορυκτά από ανόργανες και οργανικές ύλες, αν και δεν γίνεται ειδική μνεία στον σίδηρο⁵²⁸. Σύμφωνα με τον

---

⁵²⁴ Οι πληροφορίες δίνονται με βάση στοιχεία από την έρευνα του Δρ Α. Μάλλιαρη, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Καθηγήτριας Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στο ΕΚΠΑ, κ. Αθανασίας Παπαδία-Λάλα, με τίτλο, «Περιβάλλον, ανθρώπινη παρέμβαση και φυσικές καταστροφές στον ελληνοβενετικό κόσμο (13ος-18ος αι.)», που χρηματοδοτήθηκε από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας (ΕΛΚΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁵²⁵ Σχετικά με το γεωφυσικό περιβάλλον της Κορώνης, του Μυστρά, της Τριπολιτσάς, της Κορίνθου και του Ναυπλίου βλ. Αρχεία της Βενετίας, 206, 208, 211-213· Εκθέσεις Βενετών *προνοητών*, σ. 231-232, 454-455, 645-646, 682.

⁵²⁶ Οι Βενετοί καταγράφουν ιδιαίτερα λεπτομερή στοιχεία της οικονομίας, λόγω της τάσης για εξαντλητική οικονομική εκμετάλλευση των κτήσεών τους. Παρέχονται στοιχεία για παραγωγή σιτηρών, δημητριακών, ελαιολάδου, αμπελουργίας, μετάξης, κτηνοτροφίας καθώς και για βιοτεχνία στις περιοχές της Αχαΐας, της Γαστούνης, της Μεθώνης, της Μεσσηνίας, της Κορώνης, της Ανδρούσας, των Βαρδουνίων, της Μάνης, της Λακωνίας και της Αργολίδας. Μάλιστα, σημειώνεται ότι η περιοχή του Μυστρά διαθέτει την μεγαλύτερη παραγωγή μετάξης στην Πελοπόννησο, ενώ σχετικές καλλιέργειες αναφέρονται και για την Μεθώνη και την Καλαμάτα. Αρχεία της Βενετίας, σ. 200, 202, 204, 206, 208, 210, 212· Εκθέσεις Βενετών *προνοητών*, σ. 693. Για την προέλευση των στοιχείων αυτών βλ. παραπάνω υπ. 523.

⁵²⁷ Από τις εκθέσεις των Βενετών λαμβάνουμε στοιχεία για τα δάση της περιοχής. Ειδικότερα, αναφέρονται δάση βελανιδιάς στην περιοχή των Καλαβρύτων, κοντά στο χωριό Λυκοχώρι, στην περιοχή της Ηλείας, στο Κατάκωλο, στην περιοχή μεταξύ Καρύταινας και Λεονταρίου, στην Πάτρα, στα δάση του Αγίου Γεωργίου και των Μαύρων Ορέων στην Αχαΐα. Συμπεριλαμβάνεται μαρτυρία για δάσος από άγρια πεύκα κοντά στα ιχθυοτροφεία του Καϊάφα. Alessandro Pini, 62· Αρχεία της Βενετίας, 202-203, 205-207· *Περί Πελοποννήσου έκθεσις*, σ. 308-309· Εκθέσεις Βενετών *προνοητών*, σ. 235, 502, 687. Για την προέλευση των στοιχείων αυτών βλ. παραπάνω υπ. 523.

⁵²⁸ Σύμφωνα με τις εκθέσεις των Βενετών, στο έδαφος της Πελοποννήσου ανευρίσκεται νίτρο σε μεγάλες ποσότητες, κυρίως στην Δημητσάνα, όπως και θειάφι στον Ισθμό της Κορίνθου έξω από το Εξαμίλιο, περιοχή όπου βρίσκεται και υδροχλωρικό οξύ (βιτριόλι) καθώς και χρωστική ουσία για την βαφή δερμάτων. Από ορυκτά, μαρτυρείται πολύ καλής ποιότητας άργυρος στην περιοχή της Γαστούνης. Στην Κόρινθο κοντά στην Κακιά Σκάλα αναφέρεται η ύπαρξη πολλών ορυκτών και

Σύνδεσμο Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων (ΣΜΕ), μόλις κατά τις αρχές του 20ου αιώνα έγινε εκμετάλλευση σιδήρου, σιδηροπυρίτη κ.ά. ορυκτών από την Πελοπόννησο, δραστηριότητα που επικεντρώθηκε κυρίως στην περιοχή της Ερμιόνης στην Αργολίδα⁵²⁹. Συνεπώς, η μαρτυρία του Βησσαρίωνα μάλλον υπήρξε βάσιμη, σχετικά αξιόπιστη και μοναδική στις πηγές για το εν λόγω θέμα, αν και η σύγχρονη γεωλογική έρευνα θα ήταν, οπωσδήποτε, επικουρική στην διερεύνηση της μνείας για ύπαρξη σιδήρου στον Ταΰγετο και την Σπάρτη.

Βέβαια, όπως γνωρίζουμε από την εξέλιξη των γεγονότων, οι προτάσεις του μεγάλου λογίου δεν εφαρμόστηκαν. Λίγα χρόνια αργότερα, η πρωτεύουσα του Βυζαντίου θα έπεφτε στα χέρια των Οθωμανών, ενώ η Πελοπόννησος έκαμψε κάθε αντίσταση το 1460.

μετάλλων, χωρίς να προσδιορίζεται το είδος, όπως επίσης κοντά στην Μεθώνη, στην περιοχή Βολιμίρι του Ναυπλίου, στην κοιλάδα του Έλους αλλά και στο έδαφος της Δημητσάνας και της Καρύταινας. Επιπρόσθετα, αναφέρεται ότι στον ευρύτερο χώρο της Πελοποννήσου παράγεται κατράμι, άγνωστο από ποιά οργανική ύλη. *Περί Πελοποννήσου έκθεσις*, 307, 312, 513, 514· Alessandro Pini, 36-37, 40. Για την προέλευση των στοιχείων αυτών βλ. παραπάνω υπ. 523. Ας σημειωθεί ότι γνωστό ορυκτό της Πελοποννήσου κατά τον 5ο αιώνα ήταν ο ανδεσίτης των Κροκεών (πράσινο μάρμαρο). Αβραμέα, *Η Πελοποννησος*, 285.

⁵²⁹ Σύνδεσμος Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων (ΣΜΕ), διαδικτυακός τόπος: <http://www.sme.gr/home/poreia-metalleias/1901-1925>.

Μέρος Β΄: Φυσικά φαινόμενα

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται φυσικά φαινόμενα που μνημονεύονται στις επιστολές. Πρόκειται για μνείες που αφορούν περιβαλλοντικές διακυμάνσεις κατά την περίοδο που εξετάζουμε, ακραία κλιματικά, γεωλογικά φαινόμενα ή άλλες σχετικές διεργασίες. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να συμβάλει στην περιβαλλοντική και κλιματική μελέτη της περιόδου με την αξιοποίηση του σχετικού υλικού από τα κείμενα αυτά.

Η έρευνα διαχωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια. Στο πρώτο περιλαμβάνονται κλιματικά φαινόμενα και στο δεύτερο σεισμικά. Κάθε γεγονός παρουσιάζεται με τη μορφή ξεχωριστών επιμέρους κεφαλαίων, τα οποία τιτλοφορούνται και ταξινομούνται με βάση τη χρονολογική τοποθέτηση της αναφοράς ή, όπου αυτό δεν είναι εφικτό, το γεγονός τίθεται κατά προσέγγιση με άξονα το πλαίσιο δράσης του συντάκτη της επιστολής. Ακολουθεί ο τόπος στον οποίο επικεντρώνεται ο συγγραφέας καθώς και το υπό εξέταση φυσικό φαινόμενο, για το οποίο δίνεται η μαρτυρία.

Συχνά πρόκειται για πολλαπλά κλιματικά ή άλλα φαινόμενα, τα οποία συγκεντρώνονται στην ίδια επιστολή. Σημειωτέον ότι επιστολή του Γρηγορίου Παλαμά με μνεία σε σεισμό και εκτενή αναφορά σε τρικυμία εξετάζεται στο κεφάλαιο κλιματικά φαινόμενα, ενώ στα σεισμικά περιλαμβάνουμε παραπέμποντας στην εν λόγω εγγραφή. Στις περιπτώσεις που η ερμηνεία του φαινομένου δεν είναι σαφής, δηλαδή στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υπονοείται κάποια φυσική καταστροφή ή η αξιοπιστία της μαρτυρίας διακυβεύεται λόγω έντονης ρητορικότητας, το φαινόμενο τίθεται με ερωτηματικό.

Κλιματικά φαινόμενα

Πριν το 1173 (άνοιξη), Θεσσαλονίκη: χιονόπτωση/παγετός

Ο μητροπολίτης Ευστάθιος (ca. 1178 – 1195/6)¹ συνέταξε μία εξαιρετικά γραφική περιγραφή του χειμώνα στη Θεσσαλονίκη, περιγράφοντας στον φίλο του, *σεβαστόν και ἐπὶ τῶν δεήσεων* Νικηφόρο Κομνηνό², την επεισοδιακή μετακίνησή του στους παγωμένους δρόμους της πόλης μετά από φιλοξενία στην οικία του τελευταίου. Η χρονολόγηση του γεγονότος τίθεται γενικά πριν το 1173, έτος θανάτου του Κομνηνού³, και πιο συγκεκριμένα την άνοιξη, όπως υποδηλώνεται από την αναφορά του Ευσταθίου: *ἔαρος δὲ δοκῶ μοι ἐξ ὀνόματος καὶ μόνου μεμνήσεσθαι*⁴.

Αρχικά, ο μητροπολίτης αναφέρει ότι έφτασε παγωμένος στην οικία του Κομνηνού⁵, γεγονός που πιστοποιεί προηγούμενες χαμηλές θερμοκρασίες και δριμύ ψύχος. Στη διάρκεια της επίσκεψης, σφοδρή χιονόπτωση κάλυψε την περιοχή. Δύο ημέρες αργότερα, τα φαινόμενα υποχώρησαν και ο καιρός επέτρεψε τη μετακίνηση.

Ο Ευστάθιος περιγράφει με ενάργεια τους παγωμένους δρόμους της πόλης. Ο πάγος, που είχε καλύψει την επιφάνεια των οδών, είχε πλέον συσσωρευθεί στις πλευρές του δρόμου⁶, τραυματίζοντας τα πόδια των υποζυγίων. Αλλού, τα

---

¹ Για την ζωή και το έργο του μητροπολίτη Ευσταθίου Θεσσαλονίκης συνιστάται η πλέον πρόσφατη μελέτη του Γ. Μέριανου, *Ευστάθιος*, 27-62 και σποράδην. Πρβλ. Angold, *Church and society*, 179-196· Kazhdan – Franklin, *Studies*, 115-137· Beck, *Kirche*, 634-635.

² Για τον Νικηφόρο Κομνηνό (ca. 1144–1173), εγγονό του Νικηφόρου Βρυεννίου και της Άννας Κομνηνής, βλ. Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 20α], τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 87-95.

³ Το 1173, έτος θανάτου του Νικηφόρου Κομνηνού, εφαρμόζεται ως *terminus ante quem* για την σύνταξη όλων των επιστολών του Ευσταθίου προς το πρόσωπο αυτό. Ενδεικτικά βλ. τα σχόλια της F. Κολονου. Ευστάθιος, Επιστολή, σχ. Κολονου, 88*, 93*.

⁴ Ευστάθιος, Επιστολή 4.84-87 (σχ. Κολονου, 90*-93*).

⁵ Ευστάθιος, Επιστολή 4.5-13: *οὐ πολλὰὶ πρὸ ταύτης ἡμέραι καὶ ὁ μὲν νιφετὸς ἐτυράννει τὸν τε ἀέρα, τὴν τε γῆν· τὴν μὲν συγκρύπτων, τὸν δὲ συγγέων· καὶ τὰ τῆς σκυθικῆς ἐρημίας πτερὰ φαντάζων ἡμῖν, ἅπερ ἐκ τῆς Ἡροδότου μούσης ἐστὶν ἀναλέξασθαι, ἦσαν ταῦτα· καὶ ὁ Εὐστάθιος ἐθρασύνετο τὴν ὁδὸν καὶ εἰς τὸν τοῦ Κομνηνοῦ παρέκυψεν οἶκον, χιόνι βρύων καὶ τῷ κρύει πεπηγὼς· βαμβαίνων ὑπὸ τοῦ ψύχους καὶ ὡς εἶπεῖν ἡμίνεκρος. καὶ ἦν τοῦτο, θέλω μὲν εἶπεῖν, φιλίας - εὐλαβοῦμαι δὲ τὸν φιλόσοφον κανόνα διὰ τὸ ἐν ἡμῖν ἀσύμμετρον.*

⁶ Ευστάθιος, Επιστολή 4.15 κ.ε.: *μετ' ἐκείνην ἡμέραι δύο πρὸ τῆς ἄρτι, καὶ τὸ πολὺ μὲν τοῦ νιφετοῦ ἀπῆλθε τακέν. τοῦ δὲ λειπομένου τὸ μὲν πλεῖον μετὰ τηκεδόνα εἰς παγετὸν*

ζώα κινδύνευαν από την ολισθηρότητα ή τις βλάβες στην επιφάνεια του δρόμου, καθώς βυθίζονταν σε μεγάλα ανοίγματα γεμάτα από κρυσταλωμένο νερό από το χιόνι, που είχε πλέον λιώσει. Ο Ευστάθιος διεκτραγωδεί τα δεινά που υπέστη, σε μία εκτενή ρητορική αναπαράσταση των συνθηκών, με ιδιαίτερη έμφαση στις λεπτομέρειες.

Ενώ δε ο Ευστάθιος υπαγόρευε αυτές τις γραμμές, έλαβε από τον Κομνηνό δώρο, πουλερικό συντηρημένο ως τουρσί⁷. Με χαρακτηριστικό ύφος και αναγωγές στην Αρχαιότητα αποδίδει περιγραφικά τη θετική εντύπωση που του προκάλεσε το δώρο⁸.

ca. 1185, Αττική: ανομβρία/ξηρασία;

Ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης συνέταξε την υπ' αρ. 20 επιστολή προς τον μητροπολίτη Νέων Πατρών (Υπάτης) Ευθύμιο Μαλάκη, με σκοπό να διευθετηθούν ζητήματα που προέκυψαν και συζητήθηκαν σε επιστολή που είχε λάβει πιθανότατα από τον πατριάρχη Βασίλειο Καματηρό (1183-1186)⁹. Ένα χωρίο του Χωνιάτη, ομολογουμένως αρκετά διφορούμενο, μπορεί να οδηγήσει στη σκέψη ότι η πόλη των Αθηνών υπέστη, εκτός πολλών άλλων που περιγράφηκαν στο οικείο κεφάλαιο, και μία φυσική καταστροφή. Η μνεία αυτή παρέσυρε παλαιότερους αλλά και σύγχρονους ερευνητές στη διατύπωση διαφόρων συμπερασμάτων περί ανομβρίας με συνακόλουθη ξηρασία στην Αττική¹⁰, ζήτημα προβληματικό, που παρακίνησε για την αξιολόγηση της

πυκνωθέν τῷ τριβομένῳ τῆς λεωφόρου σταθνηρῶς ἐναπέμεινε· τὸ δέ τι μένον ἐπὶ τῆς φύσεως, τεῖχος οἶόν τι ἐκ δεξιῶν καὶ τεῖχος ἐξ εὐωνύμων τοῖς παροδεύουσιν ἀνεστοίβαστο, ἀνέμου χοάνοις, ὅπη τύχη, διαρριπισθέν. καὶ ἦν κἀνταῦθα πάλιν θρασὺς ὁ Εὐστάθιος καὶ κατετόλμα τοῦ παγετοῦ.

⁷ Ευστάθιος, Επιστολή 5 (σχ. Κολονου, 93*-94*).

⁸ Ευστάθιος, Επιστολή 4.106-127. Για τις ρητορικές εκφράσεις του Ευσταθίου στο θέμα του δώρου αυτού βλ. τα σχόλια της Κολονου, 51*-54*.

⁹ Για την επιστολή βλ. υπ. 16. Από τις επιστολές του Μαλάκη προς τον Χωνιάτη γίνεται επίσης γνωστό ότι ο δεύτερος μεσολάβησε για την εξομάλυνση των διαφορών του μητροπολίτη Νέων Πατρών με τον επίσκοπο Ευρίπου Βαλσάμ. Η αιτία της διένεξης είναι άγνωστη. Βλ. κεφ. «Εύριπος» σ. 69, υπ. 188.

¹⁰ Ο Σπ. Λάμπρος, (*Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1878, 51 κ.ε.) εξέφρασε πρώτος την άποψη περί ξηρασίας, αν και δεν παραπέμπει επακριβώς στην μνεία από τον Χωνιάτη, που τον οδήγησε στο εν λόγω συμπέρασμα. Ο Λάμπρος πιθανόν να παρερμήνευσε την σχετική αναφορά, λόγω έλλειψης εξειδικευμένης γνώσης στην ρητορικότητα του μητροπολίτη Αθηνών, την περίοδο συγγραφής της διατριβής του για την Αθήνα. Αναλόγως καταλήγει και ο Δυοβουνιώτης, Κατηχήσεις 1, 417·

σχετικής αναφοράς και στο παρόν κεφάλαιο. Παρά την κατάληξή μας ότι δεν πρόκειται για φυσική καταστροφή, εντάσσουμε εδώ καθώς το ζήτημα είναι διφορούμενο, λόγω της εκφοράς του λόγου του Χωνιάτη.

Είναι ευτύχημα ότι η αλληλογραφία μεταξύ των δύο ανδρών διασώζεται. Πρώτος άνοιξε τον διάλογο ο Ευθύμιος Μαλάκης (η υπ' αρ. 33 επιστολή), με κεντρικό πυρήνα τα διάφορα ζητήματα που αντιμετώπιζε τότε με την άρχουσα τάξη της Κωνσταντινούπολης καθώς και με επισκόπους στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αθηνών, λόγους που τον ανάγκασαν να μεταβεί στην πρωτεύουσα¹¹. Ακολουθεί η απαντητική υπ' αρ. 20 του Μιχαήλ Χωνιάτη (η υπό εξέταση) και, τέλος, η νέα απάντηση του Μαλάκη με την επιστολή υπ' αρ. 1¹². Τα κείμενα δεν παρέχουν στοιχεία για ακριβή χρονολόγηση. Γενικά τοποθετούνται στα πρώτα χρόνια της ανάληψης των καθηκόντων του Χωνιάτη στη μητρόπολη Αθηνών (1182 κ.έ.).

Πιο αναλυτικά, στην επιστολή 33, ο Ευθύμιος Μαλάκης ανάμεσα σε άλλα επαινεί τον Χωνιάτη, τον οποίο ονομάζει δεύτερο Υμηττό και *δευτέρα χρυσή ζώνη*, δηλαδή *ἐπάξιον κληρονόμον τῆς χρυσωνυμουμένης πόλης της Αρχαιότητας*, του οποίου *τὰ ρεύματα τῆς σοφίας* (εἰσὶ) *καὶ πολύκρουνα καὶ καλλιῤῥοα*, αναπτύσσοντας αρκετά ακόμα ρητορικά σχήματα επαίνου προς τον Χωνιάτη, στα οποία ο μητροπολίτης απαντά αντιθετικά, όμως στον ίδιο τόνο¹³. Ο Χωνιάτης αφορμάται από το παραπάνω ρητορικό σχήμα για να παρουσιάσει την θλιβερή εικόνα της πόλης που του προκαλεί δύσθυμη διάθεση¹⁴. Απαντά με

Κατηχήσεις 2, 313-314. Σημειωτέον ότι την ίδια θέση υιοθετεί και ο Setton, (Athens, 191-192), ίσως βασιζόμενος στον Σπ. Λάμπρο, και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα. Την άποψη περί ανομβρίας και συνακόλουθης ξηρασίας ανέλυσε διεξοδικά η Χ. Κοντογεωργοπούλου (*Αττική*, 124-125). Βλ. παρακάτω υπ. 26.

¹¹ Βλ. τα σχόλια του εκδότη της επιστολής του Μαλάκη, Μπόννη, 21-22.

¹² Βλ. παρακάτω υπ. 17.

¹³ Μαλάκης, Επιστολή 33, σ. 71.18-24.

¹⁴ Ο Χωνιάτης παραπονιέται και σε άλλες περιπτώσεις για την δύσθυμη διάθεση που του προκάλεσε η μετάβαση στην Αθήνα. Ενδεικτικά βλ. Επιστολή 10.12-13, όπου αναπολεί την αρχαία Αθήνα και υπ. αρ. 8.3-6, όπου σχολιάζει την απουσία *φιλοσόφων ἀνδρῶν*. Ο Χωνιάτης σχολιάζει συχνά την άθλια κατάσταση των Αθηνών που δεν θύμιζε σε τίποτα το αρχαίο μεγαλείο. Μάλιστα, συνέθεσε ποίημα για να εκφράσει τον πόνο του από την κατάσταση αυτή. Βλ. S. G. Mercati, *Intorno alla elegia di Michele Acominato sulla decadenza della città di Atene*, στο *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, έκδ. Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, 425-427 (= *Collectanea Byzantina*, τ. I, Bari 1970, 483-488)· P. Speck, *A Byzantine depiction of ancient Athens, Eine byzantinische Darstellung der antiken Stadt Athen*, στο S. Takács

μεγάλη ρητορική υπερβολή: *ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοὶ, τὰς λαχανείας αἱ κρῆναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ῥεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ὑμηττὸν, αἱ πόαι τὰ ποίμνια* και συνεχίζει, δανειζόμενος χωρίο από τον προφήτη Ιερεμία: *χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾷ*¹⁵, *ὡς θεόθεν ἐπιτίμια*. Ο Χωνιάτης περιγράφει εικόνες βιβλικής καταστροφής. Η Αττική περιγράφεται έρημη, άνομβρη και «άλιβάνιστος». Η πάλαι ποτέ χρυσή ζώνη της Αθήνας, κλοιός ευφροσύνης, τώρα δεν ευημερεί, βρίσκεται «ξηρή», κλοιός λύπης για τους Αθηναίους. Ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα που παλαιά στεφανώθηκαν με τρόπαια, απέβαλαν τον καρπό και μεταβλήθηκαν σε πεδίο πείνας και βαθείας σιωπής, γιατί οι πειρατές απαγάγουν όσους βρίσκονται εκεί και τους μυούν στα μυστήρια του θανάτου. Ο Χωνιάτης, για να μην μακρολογεί, όπως δηλώνει, συνοψίζει την κεντρική ιδέα της αναφοράς του: *πάλαι μὲν πέτρα τις ἦν Ἀθήνησιν ἐν παροιμίαις ἀδομένη ἀγέλαστος, νῦν δὲ πᾶσα ἡ Ἀττικὴ πέτρα λέγοιτ' ἂν οὐκ ἀκόμψως ὡς ἄνικμος καὶ παρὰ τοῦτο ἀγέλαστος*¹⁶. Συνακόλουθα, η υιοθέτηση του χωρίου του Ιερεμία που προαναφέρθηκε, στο οποίο βασίσθηκαν κάποιοι ερευνητές, δεν μπορεί να επιβεβαιώσει την ύπαρξη φυσικής καταστροφής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αλλά αποτυπώνει την πτώση της οικονομίας στην περιοχή.

(έκδ.), *Understanding Byzantium. Studies in Byzantine historical sources* [Variorum Collected Studies], Aldershot 1999, V, 29–32. Βλ. και κεφ. «Αττική» σ. 45 και υπ. 92.

¹⁵ Ιερεμίας, *Δευτερονόμιον*, 28.23. Πρβλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 233.

¹⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι τα χωρία των πηγών στο υποκεφάλαιο αυτό είναι εξαντλητικά. Νομίζω, όμως, ότι διευκολύνουν τον αναγνώστη να περιηγηθεί στις σχετικές αναφορές, άμεσα και χωρίς να χρειαστεί να ανατρέξει. Η επιχειρηματολογία ως προς την ύπαρξη ή μη της φυσικής καταστροφής είναι ήδη αρκετά σύνθετη και απαιτείται συνδυαστικά η ανάγνωση των χωρίων, επομένως δεν γίνεται αυτά να λείπουν. Χωνιάτης, *Επιστολή* 20.16-30 (σχ. Κολονου, 69*-61*): *Ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοὶ, τὰς λαχανείας αἱ κρῆναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ῥεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ὑμηττὸν, αἱ πόαι τὰ ποίμνια. Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾷ, ταῦτα δὴ τὰ θεόθεν τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπιτίμια, καὶ ὡς ὑπὸ τὴν διακεκαυμένην ζώνην τὰς οἰκήσεις ποιοῦμενοι ἄνομβροι παρ' ἅπαν ἔσμεν καὶ ὡς εἴποι ἂν τις ἀλίβαντες. Ὅθεν οὐδὲ ἡ ποτὲ χρυσὴ ζώνη ἔτι χρυσὴ καὶ τοὺς Ἀθηναίους εὐφροσύνη περιζωννύουσα, ἄτε μηδεμιᾶς εὐμοιροῦσα χλωρότητος, ἀλλ' αὖτος γεγονυῖα καὶ σφίγγουσα λύπη τοὺς τάλαιπῶρους ὡς οὐδ' ὁ τιοῦν ἀπολείβουσα ὑγρὸν ἔλαιον· ὃ τε Μαραθῶν καὶ ἡ Ἐλευσίς ὁ μὲν μετὰ τῶν πάλαι τροπαίων καὶ τὸ σιτοφόρον προσαπεβάλετο, λιμοῦ γενναίου τῷ χώρῳ ἐπιστρατεύσαντος, ἡ δὲ τρόπον ἄλλον ἀπόρρητος καὶ σιωπῆς βαθείας μεστή, καθότι οἱ ἐκεῖσε πειραταὶ τοὺς παραβάλλοντας εἰς Ἄδου κατάγουσιν ἄδυστα καὶ μυοῦντες θανάτου μυστήρια οὐκ ἔωσιν ὁ τιποτοῦν τοῦ λοιποῦ φθέγγεσθαι. Καὶ ἵνα διὰ βραχέων ἐπιτροχάσω σοι τὴν δεῦρο κατάστασιν, πάλαι μὲν πέτρα τις ἦν Ἀθήνησιν ἐν παροιμίαις ἀδομένη ἀγέλαστος, νῦν δὲ πᾶσα ἡ Ἀττικὴ πέτρα λέγοιτ' ἂν οὐκ ἀκόμψως ὡς ἄνικμος καὶ παρὰ τοῦτο ἀγέλαστος.*

Ο Μαλάκης απαντά με την επιστολή 1 σε παραμυθητικό τόνο, δηλαδή «μεταφέρεται» στην κατάσταση του αποστολέα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη θετική παρουσία του μητροπολίτη Αθηνών, ο οποίος, κατά τα γραφόμενα, αντισταθμίζει κάθε «ανομβρία». Κατά τον Μαλάκη, η Αθήνα απώλεσε το «χρυσό κάλλος», αλλά *τὸ χρυσίζον κάλλος* της αρετής του αρχιποιμένα της γίνεται κλοιός που περιβάλλει με δύναμη *ἐκ Θεοῦ*. Ο Χωνιάτης είναι για τους Αθηναίους ο τροπαιούχος Μαραθώνας, η εύφορη γη κ.ά. και, όπως ο Αιακός, και μόνο με την έκταση των χεριών του μπορεί να φέρει τη βροχή¹⁷. Ο Μαλάκης, με αρκετή δόση υπερβολής, εμπνευσμένη από τους σκοπούς της παραμυθίας, δείχνει πεπεισμένος ότι οι ικανότητες του φωτισμένου μητροπολίτη θα οδηγήσουν τους Αθηναίους στη λύτρωση. Επομένως, ο Μαλάκης εννοεί ότι η προσωπικότητα του Χωνιάτη και οι ικανότητές του είναι ικανές να αναζωογονήσουν την οικονομία, να αποτελέσουν, θα λέγαμε, το ρέον ύδωρ που θα ποτίσει την άγονη οικονομία των Αθηνών.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στα σημεία αυτά οι δύο επιστολές παρουσιάζουν κοινά μοτίβα και, αν τεθούν κατά παραβολή, συμφωνούν γενικά, ακόμα και στη δομή¹⁸. Ο Μαλάκης απαντά στον ίδιο τόνο και με αντίστοιχα ρητορικά σχήματα που έθεσε ο Χωνιάτης, εμπνευσμένος από την εγκωμιαστική διάθεση του πρώτου. Ασφαλώς, η αναφορές δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν στην κυριολεξία την ύπαρξη φυσικής καταστροφής, δεδομένου ότι το φαινόμενο περιγράφεται γύρω από ένα δάνειο από τον Ιερεμία.

Προσεκτικότερη μελέτη των σχετικών αναφορών και κυρίως της ρητορικότητας και της προσωπικής έκφρασης του Χωνιάτη προκαλούν περαιτέρω υποψίες ως προς την αλληγορία και τον βαθμό υπερβολής στις εκφράσεις της επιστολής υπ' αρ. 20, όπου και η σχετική αναφορά. Στην επιστολή υπ' αρ. 27, επίσης άδηλης χρονολογίας, απευθυνόμενη προς τον αυτοκρατορικό υπάλληλο Θεοδόσιο Ματζούκη, ο Χωνιάτης φαίνεται ότι

---

¹⁷ Μαλάκης, Επιστολή 1, σ. 38.11 - σ. 39.12. Είναι φανερό ότι στις αναφορές αυτές του Μαλάκη αντικατοπτρίζονται προσωπικές ή αλληγορικές απόψεις για το γεγονός, που αποτελούν τμήμα παραμυθητικής προσπάθειας, ακολουθώντας τις επιστολογραφικές τάσεις της εποχής. Για την τάση «του συγγραφέα να μεταφέρεται στην κατάσταση του παραλήπτη» βλ. αναλυτικά: Hunger, *Literatur* 1, 214 κ.ε. / *Λογοτεχνία Α'*, 324. Ας σημειωθεί ότι υποψιάζει το γεγονός ότι ο Μαλάκης δεν σχολιάζει τυχόν επιπτώσεις του φαινομένου στην γειτονική Υπάτη.

¹⁸ Κολοβού, *Χωνιάτης*, 115.

ξεκαθαρίζει τί ακριβώς εννοεί με τη ρήση αυτή. Πάλι κάνει λόγο για *έρημίαν* της πόλης, *σπάνιν αγαθῶν, ούδεμίαν νέμεσιν* κ.λπ. και ολοκληρώνει τον συλλογισμό: *τὸν χαλκοῦν φημι οὐρανὸν, τὴν σιδηρᾶν διὰ ταῦτα γῆν καὶ ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον, πρὸς ἐπὶ τούτοις, ἵνα τᾶλλα σιγῶ*¹⁹ και συνεχίζει με τα της πειρατείας. Επομένως, στην επιστολή 27 η γη απέμεινε *σιδηρᾶ*, επειδή αφέθηκε ακαλλιέργητη, λόγω έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού, δηλαδή ο Χωνιάτης αναφέρεται στα αποτελέσματα της πολιτικής που εφαρμόσθηκε και εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Επιπλέον, πλήθος άλλων σχετικών σημείων από τις κατηχήσεις και το συνολικό του έργο καταδεικνύει ότι ο Χωνιάτης επιλέγει συχνά να παραλληλίσει με προφητική κατάρα την κατάσταση των Αθηνών, εννοώντας δηλαδή την ερημία της πόλης, την εγκατάλειψη από τους κατοίκους που άφησαν *ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον* την γη, όπως είδαμε παραπάνω, καθώς και την έλλειψη οικονομικής και άλλης αρωγής από τους κρατικούς φορείς, με ανομβρία. Η γενική εικόνα της οικονομίας προβάλλεται ως *θεομηνία* οφειλόμενη, όπως διαπιστώνει γενικά, στην πλεονεξία και τη διαπλοκή²⁰. Άλλωστε, η παρουσίαση της αυτοκρατορικής ενίσχυσης με τον αλληγορικό συλλογισμό τοῦ ὕετοῦ, που

---

¹⁹Χωνιάτης, Επιστολή 27.19-39 (σχ. Κολονου, 64*-65*): *Βαθεῖα γὰρ Ἀθήνησιν ἐρημία καὶ σπάνις οὐ μόνον τῶν λοιπῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ πολλῶ πλεον καὶ φιλίας καὶ τῆς κατὰ Χριστὸν ἀγαπήσεως, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τὸ χρῆμα τουτὶ σπανιώτερον. Καὶ νέμεσις μὲν οὐδεμία, οἶμαι, ἐπὶ στερήσει τοιούτων ἀνδρῶν μαλακίζεσθαι καὶ παθαίνεσθαι, πρὸς σὲ δ' ὅμως, γενναῖον ἄλλως ὄντα καὶ ἀξιοῦντα μὴ παρ' ὁτουοῦν τῶν ἀνθρωπικῶν παθῶν τοὺς καθ' ἡμᾶς ἀλίκεσθαι, φέρειν δὲ πάντα, εἰ μὴ μέλλοιμεν τοῦ ἐπαγγέλματος καταψεύδεσθαι, αἰδῶς καὶ γράφειν ὅλως τοιοῦτόν τι. Ἐκεῖνα μέντοι προσανακλάεσθαι ὅσα τὸ μικρὸν ἡμῶν θλίβει ποίμνιον οὐδὲ τὸ σὸν, οἶμαι, καταμέμψεται μεγάλῳ ψυχον ὡς οὐκ ἀγεννοῦς τοσοῦτον ἀνδρὸς ὅσον φιλοποιμνίου καὶ συμπαθοῦς γνώρισμα, τὸν χαλκοῦν φημι οὐρανὸν, τὴν σιδηρᾶν διὰ ταῦτα γῆν καὶ ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον, πρὸς ἐπὶ τούτοις, ἵνα τᾶλλα σιγῶ, πειρατὰς ληιζομένους τὰ κύκλῳ τῆς Ἀττικῆς καὶ νῦν μὲν ἀγέλας βοσκημάτων ἐλαύνοντας, κατακόπτοντας, νῦν δὲ τοὺς ἀνόπλους καὶ ἀρράβδους ἀγεληδὸν καὶ αὐτοὺς ἀνδραποδιζομένους καὶ σιδήρου ποιουμένους πάρεργον ἢ τὰ ἐνεργὰ καὶ καιριώτερα τῶν μελῶν ἀκρωτηριάζοντας ἢ, τὸ τελευταῖον, ἀπεμπολοῦντας, ὁπότε καὶ φιλανθρωπεύσασθαι βούλονται, πλὴν οὐκ ἀλογοπραγῆτως καὶ ἄλλως ἀβασανίστως, ἀλλὰ μετὰ τὸ τυπῆσαι πολλὰ καὶ στρεβλῶσαι καὶ ἀναρτῆσαι καὶ τῷ βυθῷ καταδῦσαι πολλάκις καὶ οὕτω λαβεῖν ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς τῶν ἀθλίων πάντα τὰ προσόντα σφίσι, πρὸς δὲ καὶ ὅσα δυνηθεῖεν παρὰ τῶν φιλανθρωποτέρων δανείσασθαι. Για τον Ματζούκη βλ. σ. 76, υπ. 212.*

²⁰ Για την εικόνα των Αθηνών της εποχής του Χωνιάτη βλ. κεφ. «Αττική» σ. 31 κ.ε.

ανακουφίζει διψασμένη γη, είναι συνηθισμένο σχήμα στη ρητορική και απαντά και στο έργο του Χωνιάτη²¹.

Οι κατηχήσεις του μητροπολίτη έρχονται να διαλευκάνουν περαιτέρω την ερμηνεία αυτή. Βέβαια, πλην της υπ' αρ. 16 δεν μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά, ώστε να ενιχύσουν ίσως την χρονολόγηση των εν λόγω επιστολών²². Η κατήχηση 8 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, εφόσον συμπεριλαμβάνει εκτενή αναφορά, η οποία συμπυκνώνει και πάλι όλον τον σχετικό συλλογισμό του Χωνιάτη που απαντά και στην επιστολή υπ' αρ. 20. Ο συλλογισμός αυτός διαπλέκεται και πάλι γύρω από σκηνές βιβλικής καταστροφής, που βέβαια απαντούν διάσπαρτες και σε άλλα έργα του. Εδώ ο μητροπολίτης, απευθυνόμενος στο ποίμνιο, σε άτομα που βίωναν καθημερινά ολέθριες καταστάσεις, αναφέρεται εν είδει παραμυθίας σε όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν την πόλη. Μέσα σε αυτά, τίθεται και ο παραλληλισμός με ανομβρία και ξηρασία, με τρόπο που φαίνεται ότι ξεκαθαρίζει και πάλι την μνεία της επιστολής υπ' αρ. 20.

Αξίζει να παρακολουθήσουμε ολόκληρο τον συλλογισμό. Στην Κατήχηση 8, ο Χωνιάτης ξεκινά σχολιάζοντας την φορολογική ανισότητα που υφίστατο η Αττική, την οποία συσχετίζει με έναν εύστοχο παραλληλισμό του Ιλισού και του Κηφισού, οι οποίοι αξιολογούνται ως εξαιρετικά πλούσια ποτάμια, όπως ο Νείλος, όπως τονίζει με διάθεση υπερβολής²³. Στη συνέχεια, απεικονίζει την

---

²¹ Στο προσφώνημα προς τον *πραίτωρα* Δημήτριο Δριμύ (Σεπτ. 1183 – Σεπτ. 1185), όπου ο Χωνιάτης παρουσιάζει και πάλι σε μεγάλη έκταση την αθλιότητα των Αθηνών, χαρακτηρίζει την έλευση του Δριμύ στην πόλη ως *ώριμον ύετὸν Χωνιάτης*, (έκδ. Λάμπρος), σ. 146.23-24: (...) *ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ἐμὴ Ἀττικὴ καὶ ἡ χρυσὴ ποτε πόλις Ἀθῆναι, ἥτις σε ὡς δώρημα θεῶν καὶ τέλειον ὑποδέχεται καὶ ὡς ὄριμον ὑέτὸν γῆ διψῶσα καὶ ἄνυδρος* (...). Κολοβού, *Χωνιάτης*, 28, για το ρητορικό σχήμα τοῦ ὑέτοῦ στον Χωνιάτη βλ. σ. 213. Ενδεικτικά παραδείγματα από άλλους επιστολογράφους που χρησιμοποιούν το ίδιο ρητορικό σχήμα βλ. ενδεικτικά Μανασσής, *Επιστολή* σ. 185-7 (έκδ. - σχ. Horna, 171-185)· Σάβ(β)ας, *Επιστολή* σ. 330-332.

²² Οι 26 κατηχήσεις του μητροπολίτη δεν παρέχουν στοιχεία χρονολόγησης πέρα από την υπ' αρ. 16, η οποία μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί στο 1198. Από την μελέτη των κειμένων προκύπτει ότι ο μητροπολίτης εκφωνούσε κάθε χρόνο την Κυριακή της Τυροφάγου από μία κατήχηση (τις υπ' αρ. 1-20) και ακολούθως από μία κάθε επόμενη Κυριακή της Μ. Σαρακοστής (οι υπ' αρ. 21-26). Οι έξι τελευταίες συντάχθηκαν άπαξ και σχετίζονται με θεολογικά ζητήματα, εμπνευσμένα από την περίοδο της νηστείας της Μεγάλης Σαρακοστής, τα οποία αναπτύσσονται σε αλυσιδωτή αλληλουχία. Αναλυτικότερα βλ. Μαυρομμάτη, *Κατηχήσεις*, 40 κ.ε.

²³ Χωνιάτης, Κατήχηση 8, MXB1105a.15-22: *Νεφέλαι μὲν ἡμεῖς λογικαί, ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς ἀναρρηγνύμεναι καὶ τῷ ἀξιώματι τοῦ πληρώματος ὑπεράνω φορούμεναι, οὐδὲ ὀμβροτόκοι καὶ ὑδάτων οὐρανίων ἐγκύμονες, ἄνυδροι δὲ μᾶλλον καὶ ὑπ' ἀνέμων*

πολυεπίπεδη οικονομική και κοινωνική αθλιότητα των Αθηνών ως *ἀγχίστροφον* μεταβολήν των πραγμάτων, δηλαδή ως κατακόρυφη πτώση της οικονομικής επιφάνειας της πόλης. Ο Χωνιάτης αναφέρεται εκτενώς στον *χείμαρρον ἀνομίας* που οδηγεί τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και καταλήγει θέτοντας το ερώτημα στους κατηχούμενους: *ἄρ' οὖν ὁ οὕτως πλημμυρῶν πλοῦτος οὐ πρὶν καὶ λιμνᾶσαι θᾶττον ἢ ῥεῦμα ῥυήσεται;* Για να απαντήσει ευθύς αμέσως: *ναὶ πάντως*. Είναι προφανές ότι η οικονομική δυνατότητα και η αναγκαιότητα ενίσχυσης της πόλης παραλληλίζεται και πάλι με την μορφή ρεόντων υδάτων.

Συνεχίζοντας την παραμυθία, υιοθετεί νέα σχήματα. Κάνει λόγο για μετοικήσεις και για την κατάφορη κατάχρηση της ιδιοκτησίας και της αγροτικής παραγωγής συσχετίζοντας και πάλι με την εικόνα φυσικής καταστροφής: η Αττική πληττεται από «χαλάζας σφενδόνας καὶ άνεμοφθορίας καὶ φθοράς» και τελικά από μία «ἀλλόκοτον θεομηνίαν» που, μάλιστα, εμφανίστηκε «ἐξαπίνης», περιγραφή που συνδυάζεται ρητορικά με το γνωστό, όπως και στην επιστολή 20 αλλά και την υπ' αρ. 27, όπως και σε πολλά ακόμα σημεία στο έργο του Χωνιάτη, χωρίο του Ιερεμία, που αναφέραμε παραπάνω, για να καταλήξει στην διαπίστωση ότι «τὰ τῆς Ἀττικῆς γέγονεν μῦθος», αφού η πόλη έχει επιπλέον παραδοθεί στους πειρατές²⁴.

Η χρήση του «γέγονε» και του «πέρυσι» της Κατήχησης 8²⁵, που παρέσυραν σε εσφαλμένες, όπως αποδεικνύεται, επιβεβαιώσεις ως προς την περίπτωση της ξηρασίας²⁶ και σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενα, καθώς και σε

παραφερόμεναι. Καὶ ποταμοὶ μὲν εἶναι τε καὶ λέγεσθαι βουλόμεθα εἰ μὴ καὶ πελαγίζοντες κατὰ τὴν προφητείαν ὡς Νεῖλος, ἀλλὰ μετρίως γοῦν καὶ ποτε κατὰ τὸν ἐγχώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισσὸν ῥέοντες, πολλοῦ δέ, ἵνα μὴ λέγω τοῦ παντός, ἐλλείπομεν. Ἀδηλῆς χρονολογίας.

²⁴ Χωνιάτης, Κατήχηση 8, MXB1133a.6 – MXB1136a.22, σποράδην: (...) τὴν τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἀγχίστροφον μεταβολήν, οὕτω τεταγμένων ἐπὶ παιδαγωγία ἡμετέρᾳ παρὰ θεοῦ (...). Ἵνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὠλιγώθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάτναις ἐξέλιπον; Οὐ χαλκοῦς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς οὐρανὸς γέγονεν; οὐ σιδηρᾶ ἢ γῆ παρὰ τοῦτο; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσι σπέρματα; Τίνα ἐδρεψάμεθα δράγματα; Τίς γεωργὸς δρεπάνης ἤψατο ἢ ποῖον ὄγμον θεριστῆς ἤλασεν ἢ τίνα θημωνίαν ἀμαλοδέτης ἤγειρεν; Ἐντεῦθεν ἡσχύνθησαν ἄλωνες καὶ σιτῶνες ἀραχνίων ἐμπίπλονται, κονιορτοῦ δὲ πλήρεις αἱ ἀποθῆκαι καὶ τὰ ταμιεῖα κενὰ καὶ αὐχμοῦ πολλοῦ γέμοντα, λιμοῦ δὲ κατορχεῖται παντὸς καὶ τὸ τῆς σιτοδείας κακὸν τὴν χώραν ἡμῶν διαβόσκειται. Ἀδηλῆς χρονολογίας.

²⁵ Βλ. παραπάνω υπ. 24.

²⁶ Με βάση την μνεία της Επιστολής 20 και της Κατήχησης 8 (βλ. παραπάνω, υπ. 16 και 24), η Χρυσούλα Κοντογεωργοπούλου, (Αττική, 125-126) θεωρεί ότι «ο Χωνιάτης αναφέρεται σε μεγάλη ξηρασία, ανομβρία ως αιτία σιτοδείας» και βασίζει τον

σύγκριση με άλλες περιπτώσεις χρήσης από τον Χωνιάτη βιβλικών χωρίων, αποδεικνύεται ότι συνδέονται ξεκάθαρα με την «ἀγχίστροφον μεταβολήν» της οικονομικής κατάστασης, ένα ρητορικό σχήμα που απαντά πολλές φορές στον Χωνιάτη. Η «χρυσή ζώνη» της Αττικής παρουσιάζεται πλέον ως «διακεκαυμένη» και σε άλλα έργα της πρώτης περιόδου στην Αθήνα του λόγιου μητροπολίτη²⁷.

Αλλού πάλι χρησιμοποιείται το ίδιο σχήμα²⁸ ή γίνεται λόγος για *ἔνδειαν ἄρτου καὶ ὕδατος*²⁹ και σε άλλα σημεία για «άνεμοφθορίαν»³⁰ ή «πάνδημον καὶ

συλλογισμό της στην χρήση του «γέγονε» και «πέρυσι» της Κατήχησης 8 (βλ. παραπάνω υπ. 24). Στον συλλογισμό της φαίνεται ότι δεν λαμβάνει υπόψιν το δάνειο από τον Ιερεμία, με το οποίο διαπλέκονται οι λέξεις αυτές, το οποίο, όπως είπαμε παραπάνω, εμφανίζεται σε πλείστες ακόμα περιπτώσεις, που, όπως και η εν λόγω αναφορά, δεν σχετίζονται με φυσική καταστροφή, αλλά με την μεταβολή της οικονομίας. Επίσης, η ερευνήτρια συσχετίζει την αναφορά στην «διακεκαυμένην και χρυσήν ζώνην» των Αθηνών με μνεία από το έργο *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις* του Κλαύδιου Πτολεμαίου (2ος αι.) σχετικά με την ζώνη του Ισημερινού. Κατά την άποψή της το δάνειο από τον Πτολεμαίο ενισχύει την διαπίστωση περί ξηρασίας στην Αθήνα. Πιθανότερο φαίνεται ότι η «χρυσή ζώνη» συσχετίζεται ρητορικά από τον Χωνιάτη είτε με τον Χρυσό Αιώνα της Αρχαιότητας είτε με την αμέσως προηγούμενη γενικά ανθηρή οικονομική κατάσταση της πόλης, σε μία συνδυαστική βεβαίως αλληγορική απόδοση ως «διακεκαυμένης γῆς», για να καταδείξει την ραγδαία μεταβολή των πραγμάτων.

²⁷ Χωνιάτης, Κατήχηση 12, (MXB2029-MXB2030, σποράδην): (...) (ἡ Αττικὴ) εὖσταχυς νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται τοῖς πήχεσιν. (...) Τί δέ; Οὐ τὰ φυτὰ διαριθμεῖται πάντα; οὐ πτόρθος ἄπας, οὐ κότινος, οὐ γρυνός, οὐ γεράνδρυνον, καὶ μᾶλλον ὅσα τῆς οὐκ οἶδ' ὅπως καλουμένης ταυτησὶ χρυσοῦς ζώνης, ἣν ἄμεινον ἦν διακεκαυμένην ζώνην ἢ περ χρυσοῦν ὀνομάζεσθαι (...). Σε άλλο σημείο η Αθήνα παρουσιάζεται ως φενάκη του παρελθόντος: MXB2031.10-16, *Ἀθηναὶ χρυσαῖ, ζώνη χρυσοῦ, φλέβες ἀργυρίτιδες. Καὶ αὖθις λιπαραὶ καὶ ἀοίδιμοι Ἀθηναί.* Παρακάτω, απευθυνόμενος στους κάθε λογῆς αδικούντες: MXB2036.1-8: *θαυμαστόν οὖν ὅπως μὴ καὶ τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν χαλκοῦν ὡς τὰ πολλὰ οὐρανὸν μετρεῖτε σπιθαμῇ καὶ εἰς ὀμβροφόρον καινοτομεῖτε (...).* Ἀδηλῆς χρονολογίας. Βλ. και ἀνάλογη αναφορά από την Επιστολή που του απηύθυνε ο Μαλάκης. Μαλάκης, Επιστολή 1, σ. 38.18-21: *ἡχρεῖται ἡ χρυσέα ζώνη τῷ καιρῷ τυραννηθεῖσα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ κάλλος ὀλέσασα, ἀλλὰ κοσμεῖ τὴν πόλιν τὸ χρυσίζον ἄνθος τῶν ἀρετῶν, ὅσαι λαμπρῶς τὸν ἀρχιποίμενα περιστέφουσι καὶ τὴν ἐκ θεοῦ περιζωννύουσι δύναμιν.* Ἀς ἔχουμε υπόψιν ότι η παρουσία λαμπρῶν ἐκκλησιαστικῶν συγκροτημάτων στην Αττικὴ, ὅπως λ.χ. ἡ Μονὴ Δαφνίου, κ.ά., του 11ου αἰῶνα, δείχνουν μία ἄλλη εἰκόνα της περιοχῆς αὐτὴ την εποχὴ, στοιχεῖα που μποροῦν να συνδεθοῦν ἄμεσα με την αναφορά του Χωνιάτη περὶ χρυσοῦς ζώνης. Πρβλ. H. Hunger, *Athen in Byzanz. Traum und Realität*, JÖB 40 (1990) 43-61.

²⁸ Βλ. παραπάνω υπ. 19.

²⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 10.15-17 (ἀδηλῆς χρονολογίας, σχ. Κολονου, 55*), ὅπου και πάλι συνδυάζει με το χωρίο από τον Ιερεμία.

³⁰ Χωνιάτης, Κατήχηση 16, MXB2187.16-18: *Τῶν δὲ ποικίλων νόσων καὶ τῶν θανάτων, ᾧ γενναῖοι, τῆς δὲ γλισχρότητος τῶν καρπῶν, αὐχμοῖς, ἐρυσίβαις, ἀνεμοφθορίαις διαλωβωμένων, τίνα δήπου καὶ αἰτιασόμεθα;* Ἔτος 1198. Για την χρονολόγηση βλ. Μαυρομάτη, Κατηχήσεις, 42-43.

χρονίαν νόσον, λοιμὸν» και «θεομηνίαν»³¹. Εάν εκλάβουμε τα σχήματα ως κυριολεκτικά, τότε θα πρέπει να υπήρξε ποικιλία φυσικών καταστροφών σε συνδυασμό με ασθένειες, που έπληξαν συνδυαστικά την Αττική. Οι αναφορές του Χωνιάτη, ανάγονται, βεβαίως, στη σφαίρα της ρητορίας.

Η Φωτεινή Κολοβού εύστοχα επεσήμανε την έντονη τάση του Χωνιάτη προς τὸ τροπολογεῖν, στοιχείο που σχολιάζει και ο ίδιος³², καθώς και την ευρεία χρήση εικόνων, αλληγοριών και μεταφορών προκειμένου να εκφράσει την πραγματικότητα της εποχής του ³³. Τα γνωρίσματα αυτά, αναμφίβολα, προσδίδουν στο ύφος του υπερβολή.

1205-1217, θαλάσσιος χώρος Αττικής - Κέας: τρικυμία

Ο Χωνιάτης από την Κέα γράφει προς τον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο, για να τον ευχαριστήσει για τα δώρα και τις επιστολές του και ιδιαίτερα για την τελευταία, που, παρά την τρικυμία μεταξύ της Αθήνας και της Κέας που συνέτριψε το πλοiάριο, έφτασε σε καλή κατάσταση³⁴. Η επιστολή δεν παρέχει

---

³¹ Χωνιάτης, Κατήχηση 18, MXB2243.14-MXB2244.17· MXB2273.7-15, όπου ο Χωνιάτης αναφέρεται σε πάνδημον και χρόνιον νόσον και θεομηνίαν: ἐξηράνθη οἶνος, ὀλιγώθη ἔλαιον, ἐξηράνθησαν οἱ γεωργοί, ἀπόλωλε τρυγητὸς ἐξ ἀγροῦ (...). Ἀδηλης χρονολογίας. Πρβλ. και την Επιστολή 25 του Χωνιάτη, όπου αναφέρεται αλληγορικά, ὡπως αποδεικνύεται, σε «λοιμό». Το θέμα σχολιάζει διεξοδικά ο Α. Rhoby, Zur Bedeutung von λοιμός bei Michael Choniates ep. 25, Byz 74.1 (2004) 210-212. Για τον «λοιμό» βλ. και Επιστολή 32.15-43. Την ύπαρξη ασθενειών και θανάτων υποστήριξε ο Δυοβουνιώτης, Κατηχήσεις 1, 417· Κατηχήσεις 2, 313-314.

³² Χωνιάτης, Επιστολή 30.6 (σχ. Κολου, 66*-67*· πρβλ. Της Ίδιας, Χωνιάτης, 157).

³³ Για την ρητορικότητα του Χωνιάτη βλ. Κολοβού, Χωνιάτης, 203 κ.ε., 220-221· Της Ίδιας, Quellenforschung zu den Briefen des Michael Choniates, Ell 51 (2001) 75-99. Πρβλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μορφές επικοινωνίας, 304 κ.ε.· D. Constantelos, Η «ιερά» και η «θύραθεν» παιδεία του Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνών, στο *Realia Byzantina*, 27-34, κυρίως ως προς τις αναφορές στην Αρχαιότητα. Γενικότερα σε σχέση με την ρητορική της εποχής βλ. D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, München 1936, 45 κ.ε.

³⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 146.8-13 (άδηλης χρονολογίας, σχ. Κολου, 134*): Ταύτην, οἶμαι, τὴν ἀρετὴν ἠδέσθη καὶ κλύδων θαλάσσιος, καὶ παρὰ τοῦτο, τὸ Ἀθήνηθεν πρὸς ἡμᾶς περαιούμενον πλοiάριον συντρίψας, τὸν ἄλλον μὲν πάντα φόρτον διαύλοις κυμάτων δέδωκε φέρεσθαι, τὸ παρὰ σοῦ δὲ πεμφθὲν δῶρον οὐχ ὅπως ἐφύλαξεν ὡς φελλὸν ἀβάπτιστον, ὡς εἶπεῖν κατὰ Πίνδαρον, ἀλλὰ καὶ νοτίδος ἀπάσης ἄψαυστον.

στοιχεία χρονολόγησης, επομένως, το περιστατικό τοποθετείται μεταξύ 1205 και 1217, διάστημα παραμονής του Χωνιάτη στην Κέα³⁵.

Μετά το 1208, Κάρυστος: ανεμοφθορία;

Μεταξύ 1205-1217, περίοδο παραμονής του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα, ενέκυψε ζήτημα κατάχρησης σίτου από κτήματα που βρίσκονταν στην Κάρυστο και ανήκαν στη μητρόπολη Αθηνών. Ο μητροπολίτης συνέταξε επιστολή προς τον μετέπειτα μητροπολίτη Κερκύρας (1219), *ὑπομνηματογράφον* και *χαρτοφύλακα* τότε, Γεώργιο Βαρδάνη, γιο του επισκόπου Καρύστου Δημητρίου³⁶. Η επιστολή δεν παρέχει εσωτερικά στοιχεία χρονολόγησης. Γνωρίζουμε ότι μετά την λατινική κατάκτηση ο Γεώργιος Βαρδάνης κατέφυγε στην Κέα μαζί με τον δάσκαλό του Μιχαήλ Χωνιάτη και έπειτα, άγνωστο πότε ακριβώς, μετέβη στην Κάρυστο για ένα περίπου χρόνο. Η Αικ. Γαλώνη θέτει ως *terminus post quem* της μετάβασης του Βαρδάνη στην Κέα το έτος 1208³⁷, το οποίο τίθεται ως χρονολογικός προσδιορισμός για το υπό συζήτηση επεισόδιο.

Ο Βαρδάνης προέβαλε ως αιτία της μειωμένης σοδιάς τους ισχυρούς ανέμους που έπληξαν την περιοχή. Με αφορμή το γεγονός ο Χωνιάτης συνέθεσε στην απαντητική του επιστολή ένα εκτενές ρητορικό «προγύμνασμα»³⁸, με βάση την αντίθεση του βόρειου με τον νότιο άνεμο, προφανώς για να ασκήσει τις

---

³⁵ Ο μητροπολίτης απηύθυνε συνολικά τρεις επιστολές προς το πρόσωπο αυτό (υπ. αρ. 105, 146, 154), εκ των οποίων μόνο η τελευταία χρονολογείται κατά προσέγγιση, πριν τις 8 Δεκεμβρίου του 1208 (Κολοβού, *Χωνιάτης*, 98-99). Δεδομένου ότι ο επίσκοπος αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα με τους Λατίνους μετά το 1205, από την θέση της στο corpus (μεταξύ επιστολών του 1205 και 1208), αλλά κυρίως από την μνεία του Χωνιάτη στις ταλαιπωρίες από τους Λατίνους, που αντιμετώπιζε με στωϊκότητα ο επίσκοπος (Επιστολή 146.5-8), είναι πιθανό η υπό εξέταση επιστολή να συντάχθηκε την πρώτη δεκαετία του 13ου αιώνα. Η άποψη αυτή, εκφράζεται με πολλές επιφυλάξεις, εφόσον η εκδότρια των επιστολών Φ. Κολοβού δεν σχολιάζει σχετικά. Για τον επίσκοπο Θεόδωρο και την αντιδικία με τους Λατίνους βλ. Setton, *The Papacy and the Levant*, 410-412. Για το ίδιο θέμα βλ. και κεφ. «Εύριπος» σ. 70, υπ. 201.

³⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 111.2-3, 21-35 (άδηλης χρονολογίας, σχ. Κολονου, 177*): (...) *Φεῦ τῆς ἀδοκῆτου καὶ ἀλλοκότητος ταύτης ἀνεμοφθορίας τῶν συλλεγέντων ἡμῖν ὀλιγίστων γῆς ἐκφορίων. Σὺ μὲν γὰρ πολλάκις μοι τὸν ἔτησίαν βορρᾶν ἐξετραγώδηςας, προσαράσσοντα ἐξαπίνης καὶ κατακλῶντα νευστάζοντας ἤδη πρὸς θερισμὸν τῶν Καρυστίων τοὺς στάχους, εἶτα καὶ ἀλοῶντα δυστυχῶς καὶ λικμῶντα πολλῶ δυστυχέστερον ὥς μηδ' ἀχυρμιὰν τῆς χθιζῆς εὐετηρίας ὑπολείπεσθαι γνώρισμα. (...)*. Βιβλιογραφικά για το πρόσωπο του Γεωργίου Βαρδάνη βλ. παρακάτω σ. 166 και υπ. 63.

³⁷ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 117-118, υπ. 402, όπου και το σχετικό επεισόδιο.

³⁸ Χωνιάτης, Επιστολή 111.231.

δεξιότητες του μαθητή του, με τον οποίο διατηρούσε βαθιά σχέση³⁹. Αν και στο τέλος ομολογεί ότι τα γραφόμενά του αφορούν *ὑποψύχους κουφολογίας*⁴⁰, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, ο Χωνιάτης αμφισβητεί σαφώς την δικαιολογία του Βαρδάνη, υπονοώντας ότι άλλοι καρπώνονται εισοδήματα της μητρόπολης⁴¹ και ενισχύοντας την επιχειρηματολογία περί διαφθοράς με σχετικά λογοπαίγνια ως προς την *βορὰν* και τον *βορρᾶ*⁴².

Με βάση την επιστολή 118⁴³, ο Χωνιάτης απέστειλε αρμόδιο άτομο, *χαρτοφύλακα*, στην Κάρυστο, προφανώς κάποιον από τη μητρόπολη Αθηνών, για να διερευνήσει το συμβάν και να αποδώσει δικαιοσύνη⁴⁴. Δεν γνωρίζουμε την κατάληξη της υπόθεσης.

1217 (Φεβρουάριος), Μενδενίτσα/Θερμοπύλες: κρύο

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης από τη μονή Ιωάννου του Προδρόμου στη Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες⁴⁵, όπου κατέφυγε τα τελευταία χρόνια της ζωής του, συντάσσει επιστολή προς τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι. Κάνει λόγο για *ὑπερβολὴν ψύχους* και ζητά από τον αυτοκράτορα χορηγία θηριακής και γουναρικής⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Βασίλειο Κατσαρό, ο οποίος μελέτησε τη θέση της μονής, γίνεται φανερό ότι η αναφορά του Χωνιάτη καθίσταται βάσιμη και αντιπροσωπεύει τα κλιματικά χαρακτηριστικά ορεινών και ημιορεινών περιοχών. Η μονή, όπου σήμερα ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, βρίσκεται σε υψόμετρο 600 περίπου μέτρων, σε φαράγγι, που σχηματίζεται

---

³⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 111.92-204.

⁴⁰ Χωνιάτης, Επιστολή 111.225.

⁴¹ Χωνιάτης, Επιστολή 111.13-28, 51-54.

⁴² Χωνιάτης, Επιστολή 111.82-92.

⁴³ Χωνιάτης, Επιστολή 118.23-36 (σχ. Κολονου, 121*).

⁴⁴ Για τις αρμοδιότητες του προσώπου αυτού βλ. Herrin, *Provincial government*, 263. Αξίζει να σημειωθεί ότι η περιοχή της Καρύστου, σημαντικό λιμάνι στην είσοδο του Νοτίου Ευβοϊκού, υπήρξε μεταλλευτικό κέντρο και τόπος εξόρυξης μαρμάρου. Αναλυτικότερα βλ. Malamut, *Les îles*, 222· TIB 1, 183-184· J. P. Sodini, Η χρήση μαρμάρου και πέτρας (7ος-15ος αιώνας), στο *Οικονομική Ιστορία Α΄*, 228, 232. Σχετική βιβλιογραφία ως προς την γεωλογική δομή της νήσου και ειδικά ως προς την εξόρυξη μεταλλευμάτων μέχρι τον 20ο αιώνα ενδεικτικά βλ. Καλογεροπούλου, *Συμβολή*, 117, 131, 150, 208-209, 216, 262. Οι επιστολές της περιόδου που εξετάζουμε δεν διαφωτίζουν για τέτοια ζητήματα.

⁴⁵ Κατσαρός, Η «κατά την Ελλάδα», 104-105. Herrin, *Ecclesiastical organization*, 134.

⁴⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 179.55 (σχ. Κολονου, 149*).

μεταξύ δύο ορεινών όγκων της οροσειράς του Καλλιδρόμου, του Ελαφοβουνίου και του Στρογγυλοβουνίου, πλησίον του οικισμού της Δρακοσπηλιάς. Ο Χωνιάτης, στη *Μονωδία* για τον θάνατο του αδελφού του Νικήτα, την άνοιξη του 1217, την οποία συνέγραψε στη μονή Προδρόμου, επιβεβαιώνει τη θέση του μοναστηριακού συγκροτήματος με την μνεία ότι κατοικεί *ἐπὶ φάραγγα ὑπερώρειον*⁴⁷. Η αναφορά του Χωνιάτη αποτελεί γενική παρατήρηση για το κλίμα ορεινών περιοχών.

1218 (άνοιξη), Βαράσοβα/Ν. Αιτωλία: χαλαζόπτωση

Το 1218, ο Ιωάννης Απόκαυκος γράφει προς τον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο Ευγενιώτη (1218-27)⁴⁸ ότι η χαλαζόπτωση στην περιοχή της νότιας Αιτωλίας και συγκεκριμένα στην περιοχή Γοβλάστου της Βαράσοβας, σε συνδυασμό με τις επιθέσεις του λατινικού στόλου και των πειρατών, που πυρπόλησαν τα σπίτια των χωρικών και κατέστρεψαν τις καλλιέργειες και την σηροτροφία, συνέτεινε στην εξώθηση των κατοίκων στην ενδοχώρα. Από τα ισχυρά φαινόμενα καταστράφηκαν δενδροκαλλιέργειες, αμπελώνες, κηπευτικά και σιτηρά και προκλήθηκαν υλικές ζημιές στα σπίτια⁴⁹. Η τοποθέτηση του γεγονότος την άνοιξη συνάγεται από συνακόλουθη δήλωση ότι από την χαλαζόπτωση καταστράφηκαν ώριμα κεράσια.

Το κλίμα της περιοχής, σχετικά ηπιότερο στα παράλια από την ορεινή ενδοχώρα, παρουσιάζει την φυσική ιδιομορφία των έντονων βροχοπτώσεων, λόγω των ορεινών όγκων, φαινόμενο που εντείνεται τις περιόδους της άνοιξης και του φθινοπώρου με συχνά φαινόμενα χαλαζόπτωσης⁵⁰.

---

⁴⁷ Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 358.4-5. Κατσαρός, Η «κατά την Ελλάδα», 123· Κολοβού, *Χωνιάτης*, 31.

⁴⁸ Για το πρόσωπο αυτό δεν υπάρχουν ιδιαίτερες πληροφορίες. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 151, υπ. 224.

⁴⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 110-112: *χάλαζα γὰρ χειροπληθὴς καὶ ῥαγδαία κατερῥάγη ἐν τοῖς Γοβλάστου, καὶ καρποφόρον μὲν ἅπαν ἀπεφύλλισε δένδρον, καρποὺς [δὲ] συνέτριψε, κεράμους συνέθλασε, πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν. (...) αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρύφων καὶ ὄψει καὶ γεύσει, καταπλῆγα τὸν καρπὸν ἔχουσι.* Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190. Κορδώσης, Η κατάκτηση, 138-139.

⁵⁰ Είναι συνηθισμένο στην περιοχή το φαινόμενο της χαλαζόπτωσης κατά την άνοιξη και το φθινόπωρο, καθώς το κλίμα είναι εξαιρετικά υγρό. Πρβλ. Κατσαρός, *Καθημερινή ζωή*, 636.

1220 (αρχές θέρους), Ν. Αιτωλία/Ναύπακτος: βροχόπτωση

Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης, Ιωάννης Απόκαυκος, γράφει προς τον Νικήτα Χωνιάτη, ανιψιό του μεγάλου ιστορικού και του μητροπολίτη Αθηνών, και μετέπειτα διάδοχό του στη μητρόπολη Ναυπάκτου⁵¹, και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους δεν απέστειλε μεταξωτό ύφασμα για ιερατικό άμφιο. Μάλιστα, ο ιεράρχης, μετά από συνάντηση με τους υφαντουργούς, περιγράφει στον Χωνιάτη τα στάδια επεξεργασίας, ύφανσης και βαφής των υφασμάτων και κατά την περιγραφή δικαιολογεί την αδυναμία εξεύρεσης υφάσματος για το άμφιο⁵².

Οι μεταξοσκώληκες εξεμούν το νήμα στους κατάλληλους κλάδους και με τον θάνατό τους προσφέρουν στον άνθρωπο *κάλλιστον δῶρον*. Κάποιοι όμως πεθαίνουν πρόωρα, καθώς εξακοντίζονται στο έδαφος από τον *ἥχο βιαίας βροντῆς*, όπως συνέβη στην περίπτωση αυτή⁵³. Η αναφορά υπονοεί μάλλον ραγδαία βροχόπτωση, αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για δυνατό άνεμο⁵⁴, όμως κάτι σχετικό δεν προκύπτει από το κείμενο. Ολοκληρώνοντας, ο Απόκαυκος αποδίδει εννοιολογικούς συμβολισμούς στα ιερατικά άμφια και υπόσχεται να αποστείλει *σφικτούριον*⁵⁵.

1222 (πριν τις 11 Μαΐου), θαλάσσιος χώρος Άρτας – Βόνιτσας: τρικυμία/νότιοι άνεμοι

Το 1222, ο Ιωάννης Απόκαυκος απευθύνει επιστολές προς τον επίσκοπο Βονδίτζης τους Νικόλαο και τον μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη⁵⁶,

---

⁵¹ Για το πρόσωπο αυτό βλ. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 159, υπ. 244.

⁵² Τέτοιες δικαιολογίες προβάλλονται και σε άλλες περιπτώσεις. Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος διαμαρτύρεται με τρόπο στον διάκονο και *χαρτοφύλακα* Σταυράκιο στη Θεσσαλονίκη για ένα *σκιαδοψείδιον* (καπέλο), για το οποίο σημειώνει σε ειρωνικό τόνο υποθέτοντας ότι μάλλον πλεκόταν αυτά τα δύο χρόνια, όσο δηλαδή καθυστέρησε η αποστολή του δώρου. Επιστολή 76 σ. 58· 82, σ. 63· 99, σ. 75-77· 106, σ. 82 (πριν το 1283, όταν ανέλαβε το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως). Lameere, *La tradition*, 199. Πρβλ. Laiou, *Correspondence*, 95.

⁵³ Απόκαυκος, Επιστολή 43, σ. 140.

⁵⁴ Ο Λαμπρόπουλος (*Απόκαυκος*, 198, 159) αποδίδει την καταστροφή σε σφοδρούς νότιους ανέμους.

⁵⁵ Για το ένδυμα βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 6, 293-294.

⁵⁶ Βλ. υπ. 59 και Απόκαυκος, Επιστολή 76, σ. 226 (11 Μαΐου 1222): *Μετὰ τὸ*

στις οποίες αναφέρεται μεταξύ άλλων σε ένα επικίνδυνο θαλάσσιο ταξίδι από την Άρτα προς τη Βόνιτσα, κατά το οποίο μόλις που αποφεύχθηκε το ναυάγιο.

Στον επίσκοπο Βονδίτζης το επεισόδιο περιγράφεται σύντομα και μάλλον συγκυριακά στο πλαίσιο άλλου ζητήματος, εφόσον ο κεντρικός θεματικός πυρήνας της επιστολής στρέφεται γύρω από τη δυσάρεστη τροπή, που έλαβε η αποστολή στον Νικόλαο ενός νέου υπό την προστασία του Αποκαύκου. Ανάμεσα σε αυτά, ο μητροπολίτης περιγράφει το ταξίδι στη Βόνιτσα και δηλώνει ότι βρέθηκε *κατάβροχος ἐν τῇ θαλάσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κάκεῖσε τὸ μονόξυλον μεταρρίπτεσθαι*⁵⁷.

Στη δεύτερη περίπτωση, στην επιστολή προς τον μητροπολίτη Κερκύρας, ο Απόκαυκος επεκτείνεται με εκτενέστερες αναφορές στη θαλασσοταραχή, που προξένησε ο ισχυρός νότιος άνεμος. Εξηγεί τους λόγους που δεν προτίμησε την μετακίνηση διά ξηράς, συνδέοντας με την οικτρή κατάσταση της υγείας του.

1227 (Μάρτιος- πριν τις 15 Αυγούστου), Άρτα: πλημμύρα του ποταμού Αράχθου

Για την πλημμύρα του ποταμού Αράχθου στην Άρτα πληροφορούμαστε από πράξη του επισκόπου Άρτης Ιωάννη, ο οποίος τιμώρησε τον διάκονο Θεόδωρο Σημαδευμένο με την ποινή του *ἐξεκκλησιασμοῦ*, δηλαδή με αφορισμό, επειδή εγκατέλειψε οίκημα της επισκοπής, όπου διέμενε. Ο διάκονος προέβαλε εξηγήσεις και διαμαρτυρήθηκε για την κατηγορία, αρχικά χωρίς αποτέλεσμα, όμως, τελικά, δικαιώθηκε από τον μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκο, όπως φαίνεται και από σχετική επιστολή⁵⁸.

---

*συντάξασθαι σε τῇ ἐμῇ βραχύτῃ τὰ ἐς Κέρκυραν, τριταῖον φέγγος ἐν Ἄρτῃ παρέμεινα καὶ νόστου μνησθεὶς τὴν θαλασσολίμνην, ἣτις Ἄρταν καὶ Ἀπρακίαν διείργει (Κεστρίδα ταύτην ὁ πάλαι κατωνόμαζεν ἄνθρωπος, καὶ πειστέον ἱστοροῦντι τῷ Στράβωνι), οὕτω πειθόντων τῶν νοσημάτων, θαλασσοπόρος διέβαινον· (...) Καὶ μικροῦ ἂν ὕδωρ τε ἄλμυρον ἔπιον καὶ κατὰ τὸν σὸν ἐξαπόλῳλα Ὅμηρον, ὅτι τὴν ἡμέραν ἐκείνην «ἐν ἀνέμῳ νότῳ βιαίῳ» τὴν θάλασσαν ἐπάταξεν ὁ θεός, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ καὶ τῇ θαλάσῃ καὶ τοῖς ἀνέμοις ἐπιτιμῶν τοῦ ναυαγίου περιεσώσατο. Για τη χρονολόγηση των εν λόγω επεισοδίων βλ. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 222 και υπ. 130, 132. Για τον Βαρδάνη βλ. παρακάτω σ. 165 και υπ. 61.*

⁵⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 74, σ. 224 (έτος 1222). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 221-222.

⁵⁸ Βλ. την Επιστολή 104 του Αποκαύκου προς τον επίσκοπο Βονδίτζης και Χ(ε)μάρ(ρ)ας, όπου αναφέρεται ότι ο μητροπολίτης απάλλαξε κληρικό από την ποινή της αργίας που επιβλήθηκε, επειδή κρίθηκε αθώος. Ο Λαμπρόπουλος (*Απόκαυκος*, 131,

Πιο αναλυτικά, ο διάκονος Σημαδευμένος εξήγησε ότι εγκατέλειψε το οίκημα μετά από πλημμύρα του Αράχθου, που προξένησε καταστροφές και σε άλλα οικήματα, καθώς και στο ίδιο το Επισκοπείο. Ο επίσκοπος Άρτης Ιωάννης δεν συναίνεσε στην άρση της ποινής παρά τις ικεσίες του Σημαδευμένου αλλά και την προσωπική παρέμβαση του Αποκαύκου. Το 1228, ο διάκονος αποτάθηκε στη Σύνοδο που συνήλθε στη Βόνιτσα με σκοπό να απαλλαγεί οριστικά από την άδικη, όπως ισχυριζόταν, ποινή. Η Σύνοδος, της οποίας η απόφαση συμπεριλαμβάνεται στο έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου, αποφάνθηκε θετικά και εξέφρασε ευχές συμφιλίωσης. Ωστόσο, ο επίσκοπος Ιωάννης παρέμεινε αδιάλλακτος και προχώρησε στην εφαρμογή της ποινής. Τελικά, ο Σημαδευμένος παρουσιάστηκε στον μητροπολίτη Απόκαυκο, ο οποίος τον απάλλαξε από κάθε υπαιτιότητα⁵⁹.

Σε σχέση με το Επισκοπείο, άλλη επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου προς τον Θεόδωρο Κομνηνό (1215-1230), το έτος 1222, αναφέρεται στην ανάγκη κατασκευής ενός τέτοιου κτιρίου στην πόλη της Άρτας και συνοδεύεται με αίτημα του μητροπολίτη προς τον δεσπότη να επιμεληθεί χρηματικά του έργου, *είς αιώνιον μνημόσυνον*⁶⁰.

1236 (Οκτώβριος), Ύδροϋς (N. Ιταλία): τρικυμία

Μνεία για ναυάγιο προέρχεται από δύο επιστολές του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη, το έτος 1236⁶¹. Αν και ο ίδιος δεν αναφέρεται

---

237) τοποθετεί την επιστολή το έτος 1225, ενώ η Σταυρίδου-Ζαφράκα (Χρονολόγηση, 157-158) τοποθετεί πιο συγκεκριμένα μεταξύ Μαρτίου και πριν τις 15 Αυγούστου του 1227.

⁵⁹ Απόκαυκος, *Απόφασις* 1, σ. 402: τὸ δὲ κυριώτερον (φησὶν ὁ διάκονος), ὁ τὴν Ἄρταν κατακλύζων ποταμὸς καὶ αὐτὸ τὸ ἐπισκοπικὸν ἐνδιαίτημα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καλλιστεῖα καὶ παρέσυρε καὶ ἡχρείωσεν, ὥς μήτε τὸν ἐπίσκοπον ἐπισκοπεῖον ἔχειν ᾧ ἐνσκηνώσοιτο, καὶ τὰ περὶ αὐτὸ μισθωτικὰ οἰκήματα, ἐν οἷς καὶ ἡ πατρώα τούτου οἰκία ἐθεωρεῖτο συναχρειωθῆναι καὶ τοὺς τόπους ἔλος γενέσθαι, καὶ ἐξ ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὁπώρας μυρίκας ἐκφῦναι κατὰ τὴν τῆς προφητείας ἀράν. Στο έγγραφο σημειώνεται το έτος 1228. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 279-281.

⁶⁰ Απόκαυκος, *Επιστολή* 68, σ. 203. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 215.

⁶¹ Βαρδάνης, *Επιστολή* 15.27-35: *Quandoquidem cum ex parva mea ecclesia solvimus et Brundisium venimus, magnam ventorum adversorum vim et contrarietatem passimur, ut cum etiam vix parum a portu abessemus, in sexcentas calamitates et naufragia inciderimus. Vix igitur promontorio Hydrunti adepto nec ad illud appellere absque periculo potuimus. Et tandem noverit potens imperium tuum ad regionem Hydruntis decimaquinta octobris die me proiectum adversa uti valetudine, has tantum Deo fundere preces et hoc*

στον σκοπό του ταξιδιού του στον Υδρούντα (Otranto) της Ν. Ιταλίας, το πιθανότερο είναι ότι μετέβη στην περιοχή μετά από εντολή του Μανουήλ Δούκα Κομνηνού (1230-1237), αυτοκράτορα του βασιλείου της Θεσσαλονίκης και δεσπότη της Ηπείρου⁶², για να συναντήσει τον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ και στη συνέχεια τον Πάπα Γρηγόριο Θ΄. Ο Βαρδάνης ανέλαβε να επιμεληθεί της εκκλησιαστικής κατάστασης στην Κάτω Ιταλία, όπως διαμορφώθηκε μετά από απόφαση του Λατινικού πατριαρχείου να θεωρήσει ανεπαρκές το Ορθόδοξο Βάπτισμα και να ξεκινήσει συνομιλίες περί του ενδεχομένου της εκκλησιαστικής Ένωσης⁶³.

Στις αρχές Ιουλίου του 1236, ο Βαρδάνης βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη. Γράφει στον Γεώργιο Χωνιάτη⁶⁴, δηλώνοντας ότι πρόκειται να μεταβεί στην νότια Ιταλία σε αποστολή, η οποία μάλιστα χρηματοδοτήθηκε από το δημόσιο ταμείο της πόλης με 126 *υπέρπυρα* και ένα *άλογο*⁶⁵. Εν συνεχεία, πρέπει να επέστρεψε στην Κέρκυρα⁶⁶, για να ξεκινήσει το ταξίδι προς το Πρίντεζι στις 12 Οκτωβρίου⁶⁷. Λίγες μέρες αργότερα, το πλοίο βρέθηκε σε θαλασσοταραχή και ναυάγησε κοντά στο ακρωτήριο του Υδρούντος. Ο Βαρδάνης σώθηκε, αλλά έχασε όλα τα εφόδια και το *άλογο*⁶⁸. Μεταφέρθηκε άρρωστος στη μονή των Κασούλων κοντά στην ακτή και αργότερα (17 Νοεμβρίου) φιλοξενήθηκε στο σπίτι του δικαστή του Υδρούντος, Ιωάννη, για περαιτέρω βελτίωση της υγείας του. Ο Βαρδάνης παρέμεινε στην Ιταλία συνολικά έξι μήνες.

1255, περιοχή Ροδόπης: καύσωνας

---

habere in votis et consolatione frequenti, ut dignus efficiar aliquando tuum divinum conspectum imperii tui adorare. Επιστολή 18.35-36 (βλ. παρακάτω) (έκδ. - σχ. Hoeck – Loenertz, 203, 213-214). Υπάρχουν διάφορες απόψεις για την χρονολόγηση του ταξιδιού μεταξύ 1217 και 1236 με επικρατέστερη την τελευταία. Αναλυτικά βλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 212-218, 231. Πρβλ. και τους εκδότες των επιστολών του Βαρδάνη Hoeck – Loenertz, 121, 165-167. Για τον Γεώργιο Βαρδάνη βλ. την μελέτη της Αικ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 84-166. Πρβλ. Angold, *Church and society*, 232-239.

⁶² Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 197-198. Πρβλ. Κορδώσης, Η κατάκτηση, 144-146.

⁶³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 198-206, 208-209.

⁶⁴ Το πρόσωπο αυτό δεν μπορεί να ταυτισθεί με ακρίβεια. Ίσως πρόκειται για γνωστό αξιωματούχο της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 230 και υπ. 1212.

⁶⁵ Βαρδάνης, Επιστολή 18.32 (σχ. Hoeck – Loenertz, 212-213).

⁶⁶ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 216, 219-220. Βλ. και τους εκδότες των επιστολών του Βαρδάνη Hoeck – Loenertz, 203.

⁶⁷ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 220-221.

⁶⁸ Βαρδάνης, Επιστολή 18.35-48 (σχ. Hoeck – Loenertz, 212-213).

Ο αυτοκράτωρ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258)⁶⁹ γράφει προς τον πρωτοσέβαστον, πρωτοβεστιάριον, μέγαν στρατοπεδάρχην και προσωπικό του φίλο, Γεώργιο Μουζάλωνα⁷⁰, κατά τη διάρκεια της πρώτης εκστρατείας που διεξήγε εναντίον της Βουλγαρίας και του γαμπρού του, Μιχαήλ Ασάν Β΄, που διήρκεσε από τον Δεκέμβριο του 1254 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1255⁷¹.

Η επιστολή τοποθετείται χρονικά κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, εφόσον συνδέεται με την σχετική αφήγηση στη *Χρονική Συγγραφή* του λογοθέτου τοῦ γενικοῦ και μετέπειτα *πραιτώρος*, Γεωργίου Ακροπολίτη⁷². Τον χειμώνα του 1254, μνημονεύεται φαινόμενο παγετού και στη συνέχεια κατά το θέρος του ίδιου έτους, καύσωνος, που έπληξε τα βυζαντινά στρατεύματα στις νότιες παρυφές της Ροδόπης και την πεδιάδα της Θράκης.

Ο Λάσκαρις δεν αναφέρεται στον παγετό. Κάποιες σύντομες αναφορές «περὶ ψυχρότητος» λόγω «βουλγαρικής βαρβαρότητος»⁷³, χωρίς όμως άλλες διευκρινίσεις, ίσως μπορούσαν να συνδέονται με το επεισόδιο αυτό, υπό την προϋπόθεση ότι δεν αποτελούν σχόλια για τις σχέσεις των δύο λαών.

Στη συγκεκριμένη επιστολή, ο αυτοκράτορας αναφέρεται ευκρινώς στον καύσωνα, που έπληξε το στράτευμα, και πιο αναλυτικά σε *άνηλεεῖς φλογώσεις* και *καῦσιν ἡλιακὴν*, ξηρότητα, έλλειψη βλάστησης και απουσία τροφίμων⁷⁴. Οι επισημάνσεις αυτές δεν συνοδεύονται από σαφέστερους τοπικούς προσδιορισμούς, παρά μόνο με γενικόλογες δηλώσεις για τους Βουλγάρους. Ο Ακροπολίτης παρέχει ακριβείς πληροφορίες για τις κινήσεις του βυζαντινού στρατού, που παρουσιάζουν ακριβέστερα τη θέση των δυνάμεων. Επομένως, για να τοποθετηθεί τοπικά η αναφορά του Λασκάρεως κρίνεται απαραίτητο να

---

⁶⁹ Για το πρόσωπο του Λασκάρεως βλ. έργα που παρουσιάζονται σε επόμενες παραπομπές. Πρβλ. Angelon, *Imperial ideology*, 207-215. Για την συγγραφική του δραστηριότητα σε σχέση με την πνευματική κίνηση της εποχής βλ. S. Georgiopolou, *Theodore II Dukas Laskaris (1222-1258) as an author and an intellectual of the XIIIth century* [Diss], Cambridge-Massachusetts 1990· Constantinides, *Higher education*, 21-26.

⁷⁰ Για το πρόσωπο αυτό βλ. Macrides, *Akropolites*, 24-27, η οποία συνοψίζει εμπεριστατωμένα ολόκληρη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷¹ TIB 12, 145-146.

⁷² Για το πρόσωπο αυτό βλ. έργα επόμενων παραπομπών και συνοπτικά σε PLP 518.

⁷³ Βλ. παρακάτω υπ. 74, 77.

⁷⁴ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 202.8-26 (έκδ. Festa).

παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της εκστρατείας, όπως την καταγράφει ο Ακροπολίτης.

Ο πατέρας του Λασκάρεως, αυτοκράτωρ Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης, είχε καταφέρει να ανακτήσει τον έλεγχο της περιοχής, όμως μετά τον θάνατό του, το 1254 στο Νυμφαίο, ο βουλγαρικός κίνδυνος αναθερμάνθηκε. Οι Βούλγαροι κατήγγειλαν την συνθήκη ειρήνης του 1246 με την Νίκαια και, τον χειμώνα του 1254-55, πέρασαν τον Έβρο, την συνοριακή γραμμή με την Αυτοκρατορία, και κατέλαβαν μεγάλα τμήματα της Θράκης και της Μακεδονίας. Ο νέος αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις εξαναγκάσθηκε σε άμεση αντίδραση και, παρ' όλο που είχε ήδη αρχίσει ο χειμώνας, σε μία ριψοκίνδυνη ενέργεια εκστράτευσε στη Θράκη⁷⁵.

Αφού διέβη τον Ελλήσποντο, κατευθύνθηκε προς την Αδριανούπολη. Στις όχθες του Έβρου έγινε η πρώτη νικητήρια συμπλοκή με τους Βούλγαρους. Με την κατάληψη της Βερόης (σημ. Stara Zagora) στις αρχές του νέου έτους ο Λάσκαρις αναγκάσθηκε να οπισθοχωρήσει στην Αδριανούπολη, λόγω της σφοδρότητας του χειμώνα⁷⁶. Το σύντομο λογοπαίγνιο στην υπό εξέταση επιστολή του Λασκάρεως, που προαναφέρθηκε, περί «ψυχρότητος» και διαδοχικά «θερμότητος», που προκάλεσε η κίνηση στην Βουλγαρία, θα μπορούσε ίσως να υπονοεί και τα γεγονότα αυτά⁷⁷.

Την άνοιξη του 1255, οι Βυζαντινοί συνέχισαν τις επιχειρήσεις στην περιοχή με τελικό σκοπό την κατάληψη της Τζέπαινας⁷⁸. Κατά τη διάρκεια του θέρους, ο διοικητής του Μελένικου (Melnik) Δραγωτάς, βουλγαρικής καταγωγής, επαναστάτησε και πολióρκησε την πόλη. Εναντίον του στάλθηκαν ο

---

⁷⁵ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 55, 109–111. Macrides, *Akropolites*, 282–285. Ι. Β. Παπαδόπουλος, *Θεόδωρος Β΄ ὁ Λάσκαρις αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας*, Ἀθῆναι 1909, 43–49. Πρβλ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β΄*, 636–638, ο οποίος τοποθετεί τα γεγονότα στο 1256.

⁷⁶ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 57, 113–114. Macrides, *Akropolites*, 285–286.

⁷⁷ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 202.1–8 (έκδ. Festa): *Καιρὸς ἤδη πολὺς ἐξ ὅτου δὴ ταῖς βουλγαρικαῖς κατεψυχράνθημεν βαρβαρότησιν. 15–16: ξηροὶ διττῶς ἐγγεγόνεμεν καὶ ψυχρότητι καὶ θερμότητι τοῖς ἐναντίοις παθανόμενοι τὸ ὁμότροπον.* Οι αναφορές ίσως συνδέονται με το περιστατικό που διασώζει ο Γεώργιος Ακροπολίτης.

⁷⁸ Εναντίον της Τζέπαινας απέστειλε τους Αλέξιο Στρατηγόπουλο και μέγα πριμμικήριο Κωνσταντίνο Τορνίκη, διοικητές των Σερρών, οι οποίοι όμως εγκατέλειψαν την επιχείρηση και επέστρεψαν στις Σέρρες. Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 57, 114.2–19. Gardner, *Lascarids*, 214–215.

Θεόδωρος Νεστόγγος και ο μέγας πριμμικήριος Ιωάννης Άγγελος⁷⁹, οι οποίοι τελικά αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πόλη ένδειά ὕδατος ἐν ὥρᾳ θέρους⁸⁰. Ο καύσωνας, που μνημονεύει ο Λάσκαρις, πιθανότατα συνδέεται και με την αναφορά αυτή του Ακροπολίτη, πολύ πιθανόν και με άλλη σχετική μνεία για την περιοχή της Νευστάπολης, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με την είδηση της παράδοσης του Μελένικου, ο Θεόδωρος Β΄ κάλυψε σε σύντομο χρόνο την απόσταση Αδριανούπολης - Σερρών και συνέχισε κατά μήκος του Στρυμόνα προς το Μελένικο. Στις κλεισούρες του Κλειδίου (Ρούπελ), ο βυζαντινός στρατός συνεπλάκη με τους Βουλγάρους και η μάχη έληξε υπέρ των Βυζαντινών⁸¹. Μετά από αυτά, ο αυτοκράτορας ξεκίνησε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Πέρασε από τα Βοδηνά, κινήθηκε εναντίον του Πριλάπου (σημ. Prilep) και της Βελεσού (Veles), αργότερα προς τη Νευστάπολη (Ονче Ρολје)⁸² και την Στρούμιτσα, και τελικά μέσω της κοιλάδας του Στρυμόνα επέστρεψε στις Σέρρες.

Για την περιοχή της Νευστάπολης, ο Γεώργιος Ακροπολίτης σημειώνει ότι επρόκειτο για άνυδρο τόπο, ακατοίκητο και δυσβάδιστον για τα στρατεύματα, που δεν μπορούσαν να ανεφοδιασθούν με τροφή και νερό για πολλές μέρες: *ἄρτου γοῦν ἐν ένδειᾷ ἐν οὐ μετρίαις ἡμέραις διῆγεν ἡ στρατιά, καὶ δυσὶν ἡμέραις οἱ πλείους τῶν ἵππων ὑπῆρξαν ὕδατος ἄγευστοι*⁸³.

Η υπό εξέταση επιστολή υπ' αρ. 202 του Λασκάρεως πρέπει να έχει συνταχθεί κατά τη διάρκεια των κινήσεων μεταξύ αυτών των περιοχών. Όπως είπαμε, ο Λάσκαρις κάνει λόγο για *φλογώσεις ἀνηλεεῖς, ἔλλειψη φυτικής βλάστησης και ὁπώρων χρησίμων καὶ ἀγλαῶν*⁸⁴, χωρίς να συνοδεύει τη μνεία με καμία άλλη γεωγραφική επισήμανση, πέρα από τη δήλωση ότι βρίσκονταν *συναθροισθέντες ἐπὶ τὸν Αἴμον, ἐκεῖθεν πρὸς φαραγγώδεις κεκοιλωμένους*

---

⁷⁹ Για τα πρόσωπα αυτά βλ. Macrides, *Akropolites*, 290, υπ. 2-4. Νικολούδης, Μελένικο, 111-112.

⁸⁰ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 58: *έστενοχώρει δὲ τοὺς ἔνδον τοῦ ἄστεος οὐδὲν ἄλλο - καὶ γὰρ ἠύμοίρουν τῶν χρειωδῶν- ἀλλ' ἡ τοῦ ὕδατος ένδεια, ἐν ὥρᾳ θέρους τὸ ἀναγκαιότατον τῶν ἄλλων κἀν τῇ σπάνει βαρύτατον. οἱ δὲ -καὶ γὰρ οὐ πάντῃ τούτους τὸ ὕδωρ ἐξέλιπε- καρτερῶς τοῖς ἐναντίοις ἐμάχοντο καὶ ἀνθίσταντο καὶ οἷστοις ἔβαλλον καὶ λίθοις ἐτίτρωσκον καὶ πᾶσιν ἄλλοις ὅπλοις ἐμάχοντο.* Macrides, *Akropolites*, 289.

⁸¹ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 58, 115.28 – 116.4.

⁸² Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 59, 117-119. Asdraha, *La région*, 34-37. Για την περιοχή βλ. Kravari, *Villes*, 43-48.

⁸³ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 59, 119.122. Gardner, *Lascaids*, 211-212.

⁸⁴ Βλ. παραπάνω υπ. 76.

τόπους⁸⁵. Η περιγραφή του Γεωργίου Ακροπολίτη για την ανομβρία της περιοχής κοντά στη Νευστάπολη καθώς και η προηγούμενη αναφορά για το γειτονικό Μελένικο, που παραδόθηκε από έλλειψη νερού, φαίνεται να συμφωνούν με τα δεδομένα της επιστολής του Λασκάρεως⁸⁶.

Ο καύσων που παρουσιάζει ο αυτοκράτορας αποδίδει τα κλιματικά δεδομένα της περιοχής της Ροδόπης, η οποία αποτελεί το βορειότερο σημείο επιρροής του Μεσογειακού κλίματος. Πρόκειται για το δυτικό τμήμα της ενδιάμεσης, μεταβατικής κλιματικής ζώνης υποτροπικού χαρακτήρα που διαμορφώνεται από τις αντιθέσεις του ηπειρωτικού με το μεσογειακό κλίμα, την οποία περιέγραψε και ο Γρηγόριος Αντίοχος στις επιστολές του (1172/3), αν και βρισκόταν βορειότερα, όμως εντός αυτής της ζώνης⁸⁷. Η έντονη εξάτμιση των υδάτων, οι ραγδαίες βροχοπτώσεις και οι υψηλές θερμοκρασίες με έντονη υγρασία κατά το θέρος, ως συνέπεια της αντίθεσης των δύο κλιματικών ζωνών, θεωρούνται τυπικά κλιματικά γνωρίσματα της περιοχής. Όσο για την ερήμωση του χώρου και την σπανιότητα των τροφών, που μνημονεύουν οι Ακροπολίτης και Λάσκαρις για την περιοχή της Νευστάπολης, αναφορές που και πάλι θυμίζουν τις καταγραφές του Γρηγορίου Αντιόχου παλαιότερα, είναι πιθανόν να σχετίζονται με την παρουσία του στρατού και τη δυσκολία πρόσβασης σε πηγές ανεφοδιασμού⁸⁸.

Η πρώτη εκστρατεία του Λασκάρεως ολοκληρώνεται τον Δεκέμβριο του 1255. Ο σφοδρός χειμώνας που έπληξε τα στρατεύματα στην περιοχή Μακρολίβαδο (Uzundžona)⁸⁹ στην βόρεια πεδιάδα της Θράκης εξανάγκασε σε παύση των κινητοποιήσεων. Οι επιστολές του Λασκάρεως δεν παρέχουν αναφορές για το εν λόγω περιστατικό, το οποίο μνημονεύεται μόνον από τον Ακροπολίτη σε μία γλαφυρή περιγραφή.

Ο αυτοκράτορας σκόπευε να καταλάβει το φρούριο της Τζέπαινας (Čerino). Οχυρωμένο και καλά προστατευμένο από φυσικά τείχη, σε μεγάλο υψόμετρο σε οροπέδιο της δυτικής Ροδόπης και πλησίον της κεντρικής οδικής αρτηρίας στην κοιλάδα του Έβρου, η Τζέπαινα αποτελούσε στρατηγικό σημείο

---

⁸⁵ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 202.28-29 (έκδ. Festa).

⁸⁶ Για την αποξήρανση των υδάτων στις περιοχές αυτές βλ. κεφ. «Βουλγαρία», σ. 26.

⁸⁷ Asdracha, *Rhodopes*, 18, 21-23· TIB 6, 57-58. Βλ. κεφ. «Βουλγαρία», σ. 22, υπ. 25.

⁸⁸ Βλ. κεφ. «Βουλγαρία», σ. 26.

⁸⁹ Asdraha, *La région*, 11· TIB 6, 343.

για τον έλεγχο της βόρειας πεδιάδας της Θράκης και των ορεινών διαβάσεων, που σχηματίζονται μεταξύ των οροσειρών Sredna Gora και Sarnena Gora, στον δρόμο προς τη Σαρδική⁹⁰. Ο βυζαντινός στρατός αποπειράθηκε να καταλάβει την Τζέπαινα με πολιορκία στα τέλη του φθινοπώρου, παρά τον επικείμενο χειμώνα του 1255, με αφετηρία την περιοχή Μακρολίβαδο στην βόρεια πεδιάδα της Θράκης. Ο στρατός υπέφερε από το κρύο⁹¹ και τις δυσχέρειες σε ορεινές περιοχές, με συνέπεια να εξαναγκασθεί σε οπισθοχώρηση στην Αδριανούπολη, ενώ ο Λάσκαρις επέλεξε το Νυμφαίο, για να διαχειμάσει⁹².

Την σπουδαία στρατηγική θέση του φρουρίου της Τζέπαινας περιγράφει ο ίδιος ο αυτοκράτορας σε ανοικτή επιστολή προς τη Δύση μετά το τέλος των επιχειρήσεων της δεύτερης εκστρατείας, που εξαπέλυσε στη Θράκη το 1256⁹³. Εκεί αναφέρει τη θέση και τον τύπο της πόλης: *πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῆς Ροδόπης, περὶ τὸ τῆς Κνισάβας ὄρος, ἄστὺ ἐρυμνὸν καὶ περιβόητον, ὀχυρωτάτοις τόποις περικλειόμενον*⁹⁴. Ο Λάσκαρις επισημαίνει τη νευραλγική θέση της πόλης πλησίον κεντρικών δρόμων⁹⁵, συνοδεύοντας με παρατηρήσεις και χαρακτηρισμούς σχετικά με τη δυσκολία πρόσβασης στην περιοχή, με απώτερο

---

⁹⁰ Για την Τζέπαινα βλ. Asdracha, *La région*, 4, υπ. αρ. 7, 170–173.

⁹¹ Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 59, 120.13-21: *δεινὸς συμπίπτει σφίσι χειμῶν. ἐξ ἑσπέρας γοῦν ἀρξάμενος, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς τὴν σφοδρότητα τοῦ ψυχους καὶ τοῦ ἀνέμου προσεπιτείνας τὸ βίαιον, πολλῇ τε χιόνι τῆς γῆς ἐπηλυγάσας τὴν ἐπιφάνειαν, ἔωθεν τῷ βασιλεῖ πολλὴν προυξένησε τὴν δυσχέρειαν. ὃ τε γὰρ τόπος ἄοικος ἦν καὶ ἐγγύτερον ἐτύγχανον οἱ πολέμιοι, καὶ ἡ προσδοκωμένη σπάνις τῶν ἀναγκαίων οὐχ ἦττον τὴν ψυχὴν ἐπίεζε· τοῦτο γὰρ καὶ μᾶλλον δεινότερον καθέστηκεν ἐνστρατεύμασιν. Το στρατεύμα διέσχισε με κόπο τὴν δασώδη περιοχή, ἐνὼ τὸ δυνατό κρῦο ἔκαμψε τὸ φρόνημα τῶν στρατιωτῶν, οἱ οἱποῖο σύμφωνα με τὸν Ακροπολίτη, ἀναβάν φωτιές γιὰ νὰ ζεσταθοῦν, ἀλλὰ λόγω τῆς πυκνῆς βλάστησης, ὁ καπνὸς μὴ δυνάμενος εὐρίσκειν διέξοδον εἰς ἐλεύθερον ἀέρα, κάτω ὑπενόσται καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς ἄκρον ἔδακνε καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐκπίζειν κατηνάγκαζε δάκρυον* (59, 122.18-22). Κατὰ μία ἀποψη, ὁ βυζαντινὸς στρατὸς βρέθηκε στα βουνὰ τῆς οροσειρᾶς Karkarija τῆς Ροδόπης, που καλύπτονται ἀκόμα καὶ σήμερα με πυκνὴ βλάστηση. Asdracha, *La région*, 5-7, 169.

⁹² Ακροπολίτης Γεώ., *Χρονική Συγγραφή*, 59-60, 117-124. Macrides, *Akropolites*, 294-298 κ.ε.

⁹³ Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1256 σε μία δεύτερη ἐκστρατεία ὁ Λάσκαρις ἐπιστρέφει στὴν Θράκη γιὰ νὰ ολοκληρώσει τὶς επιχειρήσεις του καὶ ἀναγκάζει τὸν Μιχαὴλ Ἀσάν νὰ υπογράψει συνθήκη με τὴν ὁποία παραιτοῦνταν ἀπὸ ὅλες τὶς πρόσφατες κτήσεις. Ἀνάμεσα στὶς πόλεις που ἐπέστρεψαν στὴν δικαιοδοσία τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορα ἦταν καὶ ἡ Τζέπαινα, τὴν ὁποία, σύμφωνα με τὸν Ακροπολίτη, ὁ Λάσκαρις ἀπὸ μεγάλο πόθο νὰ κυριεύσει *ἐδυσφόρει τὰ μέγιστα* ὅσο αὐτὸ δὲν γινόταν ἐφικτό. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 59, 119-20-23. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Λασκάρως βλ. Angelon, *Imperial ideology*, 207-252.

⁹⁴ Θεόδωρος Β', *Ἐπαναγνωστικόν*, 51-60 (ἐκδ. Festa).

⁹⁵ Θεόδωρος Β', *Ἐπαναγνωστικόν*, 66-75 (ἐκδ. Festa).

σκοπό να υπερτονίσει την σπουδαία διπλωματική νίκη της Αυτοκρατορίας, καθώς η πόλη περιήλθε στη βυζαντινή κυριότητα μετά από συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας.

1254-1258 (θέρος;), Νίκαια; Βροχοπτώσεις/ καύσωνας

Σε σύντομο σημείωμα του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως (1254-1258) προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα, ο αυτοκράτορας αναρωτιέται αν ο φίλος του ανάρρωσε από ψύξη⁹⁶. Τονίζει ότι δεν έχει ακόμη λάβει επιστολή του και πιθανολογεί ότι ίσως ο κομιστής παρακωλύθηκε από τη δυνατή βροχή, που προφανώς είχε διαρκέσει κάποιο χρονικό διάστημα. Η επιστολή δεν παρέχει εσωτερικά στοιχεία χρονολόγησης ούτε πληροφορεί για τον γεωγραφικό τόπο του επεισοδίου.

Η επιστολή υπ' αρ. 169 του Λασκάρεως, πάλι προς το ίδιο πρόσωπο και με παρεμφερείς με την προηγούμενη ρητορικές αναφορές, επισημαίνει περιστατικό βροχόπτωσης, χωρίς άλλες ειδικές διευκρινίσεις. Πιο αναλυτικά, ο Λάσκαρις αναμένει τὸ ζητούμενον, όπως γράφει, δηλαδή τη βροχή, η έλευση της οποίας του προκάλεσε μεγάλη ευχαρίστηση⁹⁷. Κλιματικά, η Νίκαια ανήκει στην υποτροπική ζώνη, επομένως, δικαιολογούνται τα ξηρά και υγρά καλοκαίρια με ξαφνικές ραγδαίες βροχοπτώσεις⁹⁸, συνεπώς, είναι πιθανό η αναφορά να σχετίζεται με την εν λόγω περιοχή κατά τη θερινή περίοδο.

---

⁹⁶ Θεόδωρος Β', Επιστολή 178.2 (έκδ. Festa): *Nŷn dē toŷ ŷpnu prosanasphēlantes oŷk eĩdomen āγγελον σόν· οĩμαι δὲ ὅτι ὁ σφοδρὸς ὑετὸς τοŷτον ἐκώλυσεν. ἀλλὰ διακρίναντες οŷτως ἔχειν αὐτό, οŷκ ἐπιστεύσαμεν καὶ αὐθις αὐτῷ, διόπερ ἀπολύσαντες τὴν τῆδε γραφὴν δι' αὐτῆς ἐρωτῶμεν· ᾗπως ἡ ἐναλλαγὴ σοι τοŷ καταστήματος ἤρесе; καὶ σὺ δ' ἀνταποκρίνου τὸ ᾗγαθῶς. περὶ δὲ τῆς προσοχῆς τῆς ὀρισθείσης σοι διαίτης διὰ τὴν ψύξιν ἀρίστως βουλευού, ἵνα τὴν ῥῶσιν δι' αὐτῆς λαβὼν ἐκ Θεοῦ, κάλλιστέ μου υἱέ, ἐν τερπωλῇ ἀρρήτῳ κατίδῃς ἡμᾶς.*

⁹⁷ Θεόδωρος Β', Επιστολή 169.1-9 (έκδ. Festa): *Ἐφθασεν ἤδη καὶ τὸ ζητούμενον. ὑετὸς γὰρ ἐξ οὐρανοῦ καταρρεῖ, καὶ σὺ γε παραπέλαυσας τούτου πρῶτως, ὡς εἶδομεν. περὶ γὰρ τὰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας νέφος ἐώρων ἐκ τῶν αὐτόθι πυκνόν, μεστὸν ὕδατος κατερχόμενον· μικροῦ δεῖν καὶ πρὸς ἡμᾶς τὸν ὄμβρον ἐγέννησεν. ὦ τέρψεως· προσήμανσις τῆς ὑγείας. ὦ γλυκασμοῦ· ἥδη βεβαία ἡ ῥῶσις. ὦ καλλίστης εὐεργεσίας· ἥδη τέλειον Θεὸς τὸ ζητούμενον δέδωκε. σὺ δέ, τέκνον ἐμὸν εὐθυμοῦν, ἐπευφραίνου καὶ ῥωννύμενος ἐκ τῆς νόσου τῇ ἐμῇ ἐνθυμήσει καὶ τῇ συνδρομῇ τῶν καλλίστων ἐνταυθοῖ ταχέως ἐν ῥώσει κατάλαβε.*

⁹⁸ TIB 6, 57.

Η επιστολή 140 προς τον Δημήτριο Ιατρόπουλο, η οποία επίσης δεν προσφέρει στοιχεία χρονολόγησης, είναι ακόμα πιο σύνθετη περίπτωση. Εδώ ο αυτοκράτορας παρακινεί τον *προύχοντα* Φιλαδελφείας να συνεχίσει την αλληλογραφία, γιατί οι επιστολές του προσφέρουν μεγάλη αναψυχή από τὸν τοῦ καιροῦ καύσωνα⁹⁹. Τα συμφραζόμενα της επιστολής καθώς και η εκτενής χρήση του καύσωνα ως ρητορικού τόπου στη βυζαντινή γραμματεία δημιουργούν την υποψία ότι ίσως η συγκεκριμένη μνεία δεν σχετίζεται με πραγματικό φυσικό γεγονός¹⁰⁰. Ωστόσο, η κλιματική θέση της πόλης δικαιολογεί ανάλογα περιστατικά κατά το θέρος.

1284, μετά τις 20 Δεκεμβρίου, Βόσπορος: νότιοι άνεμοι

Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος (1283-1289)¹⁰¹ απέστειλε γράμμα προς τον βασιλέα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328)¹⁰² με θέμα την κοπιώδη επιστροφή διά θαλάσσης από το Αδραμύττιο στην πρωτεύουσα, η

---

⁹⁹ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 140.10-15 (έκδ. Festa): *γράφει τοίνυν, μὴ κατοκνήση, λεῖψις γὰρ ἡμῖν γελώτων ἐστίν, ἵνα διὰ τῶν σῶν ἀρίστων γραφῶν τὸν τοῦ καιροῦ καύσωνα διαφεύγωμεν. ὑπὲρ γὰρ τοὺς ἐξ ἀέρος παγετοὺς τῇ γῇ γινομένους ἐν ταῖς τροπαῖς ἡμᾶς αἰσαὶ γραφαὶ καταψύχουσιν ὀδυνωμένους ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ τῆς εὐφραδείας, ἣν παύσαις στρατηγίαν καὶ κρίσιν ἀναζωσάμενος σὺν τῇ συνουσίᾳ σοι εὐηθεία, Δημήτριε Ἰατρόπουλε. Το πρόσωπο αυτό διετέλεσε και λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν (1260-1295 και προτας(η)κρήτης (1295). PLP 7968· Constantinides, *Higher education*, 22.*

¹⁰⁰ Για το θέμα του καύσωνα ως ρητορικού σχήματος βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 319.

¹⁰¹ Διετέλεσε *ἀναγνώστης, πρωταποστολάρχης* και πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1283-1289). Οι επιστολές του χρονολογούνται πριν και μετά την ανάλυση της πατριαρχείας κυρίως από τον Lameere, *La tradition*, 197-200. Για τον Γρηγόριο Β΄ τον Κύπριο βλ. Constantinides, *Higher education*, 25-26, 32-49 και από άλλη σκοπιά Mergiali, *L'enseignement*, 15-27. Γενική βιβλιογραφία στο PLP 4590. Για περισσότερο εξειδικευμένες μελέτες στο πρόσωπο του πατριάρχη βλ. Σ. Κοτζάμπαση, *Περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ' ἄλλου προσώπου*. Παρατηρήσεις στην αυτοβιογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου, *Ελλ* 58 (2008) 279-290· Της Ἰδίας, Gregorios Kyprios as reader and critic, στο *Realia Byzantina*, 75-88· Laiou, *Correspondance*, 91-108· M. V. Bibikov, On the social and pshycological analysis of Gregory of Cyprus, letters: poverty, calamities, illness, *VV* 56 (81) (1995) 57-62.

¹⁰² Η χρονολόγηση της υπό εξέταση επιστολής σε V. Laurent, *Les registes des acts du patriarchat de Constantinople*, τ. I: Les actes des patriarches, Fasc. IV: Les registes de 1208 à 1309 [Le Patriarcat Byzantin Série 1], Paris 1971, no. 1475, σ. 264· πρβλ. Lameere, *La tradition*, 201. Οι επιστολές του Κυπρίου έχουν δημοσιευθεί από διάφορους εκδότες (βλ. Παράρτημα) αλλά παραμένουν και αρκετές ακόμα ανέκδοτες στους κώδικες Vat. gr 1085· Mutin. gr. 82 (III C 3)· Leiden. Bibl. Publ. 49. Αναλυτικότερα βλ. Constantinides, *Some notes*, 115-109. Το περιεχόμενο ορισμένων από τις ανέκδοτες επιστολές στον Vat. Gr. 1085 παρουσιάζει η Laiou (*Correspondance*, σποράδην). Πρβλ. Lameere, *Στο Ἴδιο*, 15 κ.έ., 33-38.

οποία διήρκεσε τρεις μέρες. Το πλήρωμα χρειάστηκε να καταβάλει μεγάλη προσπάθεια κωπηλατώντας για έξι ώρες σε αντίθετα ρεύματα και κόντρα στον άνεμο. Την έβδομη ώρα ένας *άμυδρος και καυσώδης* νότιος άνεμος που έπνευσε στην Προποντίδα προκάλεσε μεγάλα κύματα και ταλάντευση του πλοίου. Οι επιβάτες εξαντλήθηκαν και από τη ναυτία¹⁰³.

Η διαδρομή από τον κόλπο του Αδραμυττίου προς την Κωνσταντινούπολη ακολουθούσε τον θαλάσσιο δρόμο μέσω της Τενέδου και της Καλλίπολης προς την θάλασσα του Μαρμαρά, όπου τοποθετείται το επεισόδιο¹⁰⁴.

1293-1294, χειμώνας, Κωνσταντινούπολη: κρύο

Τον χειμώνα του 1293/94, ο διδάσκαλος, φιλόλογος και μοναχός Μάξιμος Πλανούδης (ca. 1255–1305) συνέταξε αρκετές επιστολές (υπ. αρ. 71, 73, 85 και 86) από την Κωνσταντινούπολη προς τον μοναχό Μελχισεδέκ Ακροπολίτη, ο οποίος βρισκόταν πιθανόν στη μονή Σανίδων στο Αδραμύττιο¹⁰⁵. Την ίδια περίοδο συνέταξε και μία ακόμα προς τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό στη Μικρά Ασία¹⁰⁶. Στα δύο αυτά πρόσωπα κάνει λόγο για το δυνατό κρύο της πρωτεύουσας, από το οποίο μάλιστα ασθένησε επί μακρόν.

Ο Πλανούδης επαινεί το κλίμα της Ιωνίας σε σχέση με τους χειμώνες στη Θράκη και εκφράζει την επιθυμία να επισκεφθεί τους παραλήπτες των επιστολών, αλλά, όπως γράφει, κωλύεται λόγω της εποχής¹⁰⁷. Μάλλον πρόκειται

---

¹⁰³ Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, Επιστολή 146, σ. 138-139 (έκδ. Ευστρατιάδης): *ἄραντες ἐξ Ἀδραμυττίου τριῶν ἡμερῶν εἰσιέναι τὸν πορθμόν (...) Ἐρέττοντες πρὸς ρεῦμα καὶ ἄνεμον ἐνάντια (...) ἕξ ὥρας (...) τὴν ἐβδόμη νότος ἄμυδρος καὶ καυσώδης κινῆσαι ναῦν ἀσθενέστατος, ἀναταράξει θάλασσαν, κύματα κορυφῶσαι ναυτίαν ἐμπλέοντες.*

¹⁰⁴ Ενδεικτικά βλ. TIB 10, χάρτης. Για τα δυνατά ρεύματα της περιοχής βλ. Makris, *Studien*, 237-238· Morton, *The role*, 37-39.

¹⁰⁵ Ταξίδης, Πλανούδης, 77, ο οποίος και εμπεριέχει όλη την βιβλιογραφία για τα πρόσωπα αυτά στο σύνολο της μελέτης του. Ο Μελχισεδέκ, γιος του λογοθέτου τοῦ γενικοῦ και *πραίτωρος* Γεωργίου Ακροπολίτη, ίσως ταυτίζεται με τον *ἐπὶ τῶν γονάτων* Μανουήλ (1277, 1285). Πρβλ. Constantinides, *Higher education*, 40,67, για την σχέση των δύο ανδρῶν σ. 74-75· PLP 23308 και 523 για τον Μελχισεδέκ.

¹⁰⁶ Πλανούδης, Επιστολή 74.2-14 (χειμώνας 1293-94): (...) *τὸ μὲν οὖν τοῦ χειμῶνος ἄγριον, βαρὺ τοῖς ῥιψοκινδύνοις ἐγκείμενον, φεύγειν ποιεῖ τὸ πρὸς τὰς αὐτοῦ διαμάχεσθαι καταιγίδας· τὸ δὲ φίλον ἔαρ (καὶ πῶς γὰρ οὐ φίλον, ὅτι σε κατ' αὐτὸ βλέπειν δυνάμεθα;) ῥαδίαν ἡμῖν τὴν ὁδὸν ἢ τὸν πλοῦν ἴσως παρέξει πλεύσαντας μέντοι τὸ Λεοντάριον ὑποδέξεται κάκειθεν εὐχερεστέραν τὴν πρὸς ὑμᾶς φέρουσιν ἔξομεν.* Ταξίδης, Πλανούδης, 77-79.

¹⁰⁷ Πλανούδης, Επιστολή 71.27-40 (αρχές του χειμῶνα του 1293): *ἀλλ' ὁ καιρὸς πρὸς*

για γενική αναφορά στο κλίμα της Κωνσταντινούπολης¹⁰⁸, ίσως και προσποιητή δικαιολογία για την αποφυγή της μετακίνησης.

1295 (Απρίλιος), χερσόνησος Τρύφωνος (Μαρμαράς): κρύο

Ο Μάξιμος Πλανούδης απευθύνει προς τον Μελχισεδέκ Ακροπολίτη επιστολή με απολογητικό περιεχόμενο, επειδή, κατά τα γραφόμενα, ο μοναχός είχε μάλλον παρεξηγηθεί προηγουμένως από άλλη επιστολή του Πλανούδη, στην οποία υπερέβαλλε στους εγκωμιασμούς, παραλληλίζοντας τον με γερανό¹⁰⁹. Ο λόγιος, που βρισκόταν στη μονή Τρύφωνος στην ομώνυμη χερσόνησο (σημ. Pendlik), στη θάλασσα του Μαρμαρά ανατολικά των Πριγκηπονήσων, εκφράζει την πρόθεση να επανέλθει στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁰. Αναφορά σε επικείμενη διπλωματική αποστολή στους Αρμένιους της Κιλικίας, την οποία τελικά ο Πλανούδης κατάφερε να αποφύγει και η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε το 1295-1296, συντείνει στη χρονολόγηση της επιστολής¹¹¹.

Ο Πλανούδης κάνει λόγο για δυνατό κρύο στη χερσόνησο Τρύφωνος και περιγράφει ατυχές περιστατικό, ότι δηλαδή λίγο έλλειψε να πάθει ασφυξία από τις αναθυμιάσεις του κάρβουνου, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί, για να ζεσταθούν. Περιγράφει, επίσης, την έντονη υγρασία στο δωμάτιο που διέμενε, το οποίο δεν διέθετε ανοίγματα και πρόσβαση στον ήλιο, με αποτέλεσμα η ατμόσφαιρα να είναι τόσο υγρή ως *τὰ στάσιμα τῶν ὑδάτων ἃ καὶ σεσηπέναι*

τὸ χειμεριώτερον ἤδη κλίνας οὐκ ἑάσειν φησί, τὰ κατ' αὐτὸν ἐκ θαλάττης ἐπανατεινόμενος φοβερὰ· πλὴν εἰ καιρὸς ὁ καιρὸς παριέναι φύσιν ἔχων, παρελεύσεται δήπου. (...) Επιστολή 73.2-20 (χειμῶνας 1293-94): Τὸ μὲν ὡς ὑμᾶς ἀποπλεῦσαι πολὺς ἐξ οὗ βούλομαι χρόνος. ἀλλ' ὁ χειμῶν τοὺς ἀπειθοῦντας οὐκ αἰδεῖσθαι φιλεῖ (...). Επιστολή 85.17-28 (μεταξύ ἀνοιξης-θέρους 1294), όπου σχολιάζει την αναβολή του ταξιδιού του προς την Ιωνία. Επιστολή 86, 5-9, 48-50: ἀλλὰ τὸ μὲν μέχρι τοῦδε τοῦ χειμῶνος ὑμεῖς καὶ τὸ πρὸς ὑμᾶς φίλτρον εἰς Ἰωνίαν ἔλκειν ἡδύνασθε, τὸ δ' ἐντεῦθεν καὶ ἡ τοῦ κλίματος θέσις καὶ κρᾶσις μετακαλεῖται. οὐ γὰρ ἔτι τὸ τῆς θράκης ἐπώνυμον ἀρκῶ πνεῦμα φέρειν, οὐδ' ἔτι τῶν ἐπαινούντων εἰμὶ τὸν χειμῶνα· (...) ταῦτά με ἀναγκάζει προτροπάδην φεύγειν τοὺς τῆς θράκης χειμῶνας, ταῦτα βιάζεται πάντων τῶν ἐνταῦθα μεθέμενον χώρον ζητεῖν, ἔνθα μηκέτι φροντίδα τοῦ κρυμοῦ θήσομαι. Ταξίδης, Πλανούδης, 77-80. Pascale, Planude, 20-24, 31-34, 40-46.

¹⁰⁸ Koder, *Ο κηπουρός*, 24-25.

¹⁰⁹ Πλανούδης, Επιστολή 114.2-97. Ταξίδης, Πλανούδης, 84-85.

¹¹⁰ Για την θέση της μονής στην αρχαία θέση Ακρίτας (σημ. Tuzlaburnu), ΝΑ του Pendlik, βλ. Janin, *Églises*, 55-56.

¹¹¹ Πλανούδης, Επιστολή 114.131-142. Ταξίδης, Πλανούδης, 84-85.

δοκεῖ ¹¹². Η αναφορά στο κρύο συνδέεται με το υγρότερο κλίμα των παραθαλάσσιων περιοχών και αποτελεί γενική παρατήρηση, που παρουσιάζεται με τις άριστες γνώσεις φυσικής που διέθετε ο μεγάλος λόγιος.

Αρχές 14ου αιώνα, Κωνσταντινούπολη; Παγετός

Ο διδάσκαλος της ρητορικής στην Κωνσταντινούπολη Θεόδωρος Υρτακηνός (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.) ¹¹³ γράφει προς ανώνυμο μέγαν διοικητήν στην πρωτεύουσα για να ζητήσει χλαίνην και σισύραν, ιάματα του χειμώνα, όπως γράφει χαρακτηριστικά ¹¹⁴. Η επιστολή δεν προσφέρει στοιχεία χρονολόγησης. Η αναφορά σε παγετό πιθανόν αποτελεί γενική παρατήρηση για το κρύο του χειμώνα.

Μετά το 1301, Προποντίδα: τρικυμία, ναυάγιο

Ο Θεόδωρος Υρτακηνός γράφει στον μαθητή του και πρωτοβεστιάριτην στην Τραπεζούντα, Κωνσταντίνο Λουκίτη (μετά το 1301) ¹¹⁵, για ένα ναυάγιο πλοίου στην Προποντίδα, στο οποίο επέβαινε κάποιος Ανεμάς, απεσταλμένος του Λουκίτη στην πρωτεύουσα. Ο Υρτακηνός αναφέρθηκε στο περιστατικό και σε επόμενη επιστολή, όπου δίνεται η θέση του ναυαγίου στον θαλάσσιο χώρο της Προποντίδας ¹¹⁶.

Ο πρωτοβεστιάριος είχε στείλει στον δάσκαλό του μαύρο δερμάτινο ρούχο και ὑπένδυμα μεταξωτό, τα οποία δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους καθώς το πλοίο βρέθηκε σε κακοκαιρία με δυνατούς ανέμους (άνεμοθύελλα και

---

¹¹² Πλανούδης, Επιστολή 114.99-130: *Αφικόμεν τῆς νηστείας προσελαυνούσης εἰς τὴν τοῦ μάρτυρος Τρύφωνος νησίδα τε καὶ μονήν. ὀλίγαι τινὲς ἡμέραι παρέδραμον, καὶ δὴ ψύχους ἐπικρατοῦντος καὶ τοῦ δωματίου (θόλος δὲ ἦν), ἐν ᾧ νύκτωρ ἐκάθευδον, μήθ' ἥλιον εἰσδεχομένου ποθέν, μήτε μὴν διαπνοὴν ἔχοντος ὁ περιειλημμένος ἀὴρ φύσει τε ψυχρὸς ἦν καὶ πολλῆς μετεῖχεν ἀκίνητος ὦν ὁμιχλώδους βαρύτητος, ὥς τὰ στάσιμα τῶν ὑδάτων ἅ καὶ σεσηπέναι δοκεῖ. δόξαν δὲ μοι πρὸς τὸ δωμάτιον χειροποίητον ἀλέαν εἰσαγαγεῖν, ἀνθρακας διαπύρους ἐσπέρας εἰσήνεγκα. (...).*

¹¹³ Για το πρόσωπο του λογίου βλ. Constantinides, *Higher education*, 93-95· Mergiali, *L'enseignement*, 90-95· Karpozelos, Hyrtakenos, 275-279· PLP 29507.

¹¹⁴ Υρτακηνός, Επιστολή 43, σ. 12: *δριμὺς χειμῶν, δριμύτερος παγετός.*

¹¹⁵ PLP 15153· Mergiali, *L'enseignement*, 93-95· Constantinides, *Higher education*, 93-95· Karpozelos, Hyrtakenos, 281-282.

¹¹⁶ Υρτακηνός, Επιστολή 40, σ. 10.

άνεμοι χειμῶνος δριμύτατοι), βυθίσθηκε και όλοι πνίγηκαν ¹¹⁷. Ακριβής χρονολογικός προσδιορισμός δεν δύναται να εξαχθεί. Συνεπώς, το περιστατικό τίθεται γενικά μετά το 1301, όταν ο Λουκίτης ανέλαβε καθήκοντα στην Τραπεζούντα. Σύμφωνα με τον G. Fatouros, η εν λόγω επιστολή υπ' αρ. 40, έπεται της 41, στην οποία αναφέρεται έλλειψη επικοινωνίας των δύο ανδρών αμέσως μετά την μετάβαση στην Τραπεζούντα¹¹⁸.

1312 (1 Οκτ. – πριν τις 25 Δεκ.), θαλάσσιος χώρος μεταξύ Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης: νηνεμία/τρικυμίες

Την 1η Οκτωβρίου 1310, ο διδάσκαλος, φιλόλογος και μοναχός Θωμάς Μάγιστρος (ca. 1280 – μετά το 1347/8)¹¹⁹ ξεκίνησε για ένα ταξίδι από την ιδιαίτερη πατρίδα του τη Θεσσαλονίκη προς την Κωνσταντινούπολη για να συναντήσει τον Ανδρόνικο Β', προκειμένου να απαλλαγεί ο στρατηγός της πόλης Χανδρηνός από συκοφαντικές κατηγορίες, που εξυφάνθησαν εναντίον του¹²⁰. Όπως ενημερώνει τον ιδρυτή της μονής Περιβλέπτου Ισαάκ¹²¹, το ταξίδι από και προς την πρωτεύουσα είχε επεισοδιακή εξέλιξη και μεγάλες καθυστερήσεις εξαιτίας της νηνεμίας αλλά και των επικίνδυνων δυνατών ανέμων που εξέτρεψαν πολλές φορές το πλοίο από την πορεία. Σε μία μάλιστα περίπτωση λίγο έλειψε να ναυαγήσουν.

Στο ξεκίνημα του ταξιδιού, ο Μάγιστρος συνδευόμενος από τον πατέρα του και άλλα πρόσωπα απέπλευσε με εμπορικό πλοίο από τη Θεσσαλονίκη, το σούρουπο της 1ης Οκτωβρίου του 1312¹²². Επέλεξαν τον θαλάσσιο δρόμο γιατί,

---

¹¹⁷ Υρτακηνός, Επιστολή 37, σ. 7-8. Fatouros, *Chronologie*, 224-225· Karpozelos, Hyrtakenos, 281-282.

¹¹⁸ Fatouros, *Chronologie*, 224-225. Για την περίοδο της μετάβασης στην Τραπεζούντα βλ. Mergiali, *L'enseignement*, 93.

¹¹⁹ Όλη την σύγχρονη έρευνα γύρω από τα βιογραφικά στοιχεία του Μαγίστρου συνοψίζει ο Gaul, *Thomas Magistros*, 211-364.

¹²⁰ Στρατηγός στην Θεσσαλονίκη, η δράση του οποίου μαρτυρείται μεταξύ 1305-09. Πολέμησε εναντίον των Καταλανών και των Σέρβων (PLP 30572/30574). Για τις κατηγορίες περί θράσους, που του καταλογίσθηκαν βλ. Δημητρούκας, Το ταξίδι, 25. Ο Gaul (*Thomas Magistros*, 62-66, 375-377) διατυπώνει την άποψη ότι ο Χανδρηνός (Δούκας) υπήρξε συγγενής του Μαγίστρου.

¹²¹ PLP 8241

¹²² Ο εκδότης της επιστολής Treu τοποθετεί στο 1310, ενώ προσφάτως ο Gaul, *Thomas Magistros*, 62-64, 66-73, 101-120) σε νεότερη μελέτη για τον Θωμά Μάγιστρο, μεταθέτει το ταξίδι κατά το έτος 1312 ή 1313, καθώς συνδέει με ομιλία του Νικηφόρου

όπως εξηγεί ο Μάγιστρος, θέλησαν να αποφύγουν την οδοιπορία στην Εγνατία εν μέσω χειμώνα και επιπλέον λόγω του κινδύνου από την παρουσία των Τούρκων¹²³.

Η χαμηλή ένταση του ανέμου έδωσε μέτρια ταχύτητα στο πλοίο. Ο Μάγιστρος τονίζει ότι ο άνεμος έλαβε διάφορες διευθύνσεις, δυσχεραίνοντας τους ελιγμούς κατά την παράκτια πλεύση κατά μήκος του Θερμαϊκού Κόλπου και τη Χαλκιδική (τὴν νῆσον). Υπό αυτές τις συνθήκες, τρεις μέρες αργότερα έφτασαν σε τοποθεσία κοντά στη χερσόνησο της Κασσάνδρας (Παλλήνη)¹²⁴. Εκεί έκαναν στάση για ανεφοδιασμό και νωρίς το πρωί της επόμενης μέρας συνέχισαν το ταξίδι, με σκοπό νέα στάση στον Άθω. Ωστόσο, ισχυροί άνεμοι απέτρεψαν τη στάση, οπότε το πλοίο συνέχισε για τη Λήμνο, γνωστός ενδιάμεσος σταθμός στον θαλάσσιο δρόμο Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινούπολης. Νέοι ισχυροί άνεμοι, που και πάλι άλλαζαν συχνά διευθύνσεις, έφεραν κακοκαιρία¹²⁵ και ο καπετάνιος αναγκάστηκε να προσορμισθεί σε όρμο ΒΔ του ακρωτηρίου Έκβολος/Έμβολος, σημερινό Δρέπανο στη χερσόνησο της Σιθωνίας και πιο συγκεκριμένα στο λιμάνι Κοῦφον (Κούφος/Κουφό), όπου τελικά παρέμειναν για τέσσερις μέρες (5-9 Οκτωβρίου), μέχρι να κωπάσει το φαινόμενο¹²⁶.

Τότε επιχείρησαν νέα απόπειρα για τη Λήμνο, όμως παρασυρμένοι από ξαφνικούς ισχυρούς βόρειους ανέμους, περιπλανήθηκαν μάλλον για δύο μέρες, όπως εικάζει ο Ι. Δημητρούκας¹²⁷, και τελικά αναγκάστηκαν να προσορμισθούν εκ νέου σε ερημονήσι, πιθανότατα, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, στη νησίδα Γυμνοπελαγήσιον/Πελαγονήσιον (σημ. Κυρά Παναγιά ¹²⁸) στις Βόρειες

Χούμνου (1250/5-1327), που εκφωνήθηκε ενώπιον του Ανδρονίκου Β' την ίδια περίοδο στην Κωνσταντινούπολη και με μνεία σε αξίωμα που προσφέρθηκε στον Μάγιστρο ενόψει της επίσκεψης, το οποίο, όμως, δεν δέχθηκε.

¹²³ Μάγιστρος, σ. 13.15-28 (έκδ. Treu). Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, 186-216. Δημητρούκας, Το ταξίδι, 164-165. Makris, Thessalonike – Konstantinopel, 131-132.

¹²⁴ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 5.18-6.9 (έκδ. Treu). Δημητρούκας, Το ταξίδι, 166-167.

¹²⁵ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 6.10-25 (έκδ. Treu). Δημητρούκας, Το ταξίδι, 166. Makris, *Studien*, 225.

¹²⁶ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 6.25-7.35 (έκδ. Treu). Δημητρούκας, Το ταξίδι, 167-168.

¹²⁷ Δημητρούκας, Το ταξίδι, 168.

¹²⁸ TIB 1, 168. ΒΑ της Αλοννήσου, το Πελαγονήσιον βρίσκεται στο μεγαλύτερο σήμερα ευρωπαϊκό θαλάσσιο πάρκο που αποτελεί προστατευόμενη περιοχή, ως ένα από τα βασικά καταφύγια της μεσογειακής φώκιας (*Monachus monachus*) και των βιοτόπων της. Το Εθνικό Θαλάσσιο Πάρκο Αλοννήσου Βορείων Σποράδων, είναι το πρώτο Θαλάσσιο Πάρκο της Ελλάδας, και η μεγαλύτερη προστατευμένη θαλάσσια

Σποράδες¹²⁹. Η θέση της νήσου, κατά μήκος του θαλάσσιου δρόμου από την πρωτεύουσα προς τον κεντρικό κορμό της Ελλάδας, υπήρξε σταθμός ανεφοδιασμού των πλοίων¹³⁰.

Ο Θωμάς Μάγιστρος δίνει μία λιτή περιγραφή του λιμένα και της πανίδας του νησιού, που αποτελούνταν από χοίρους, ελάφια και άγριες αίγες¹³¹, γεγονός που υποδηλώνει ότι έμειναν κάποιες μέρες στην περιοχή, πιθανόν λόγω άπνοιας, εφόσον λίγο αργότερα δηλώνεται ότι ένα μικρότερο πλοiάριο (άκάτιον) ρυμούλκησε το πλοiό του Μαγίστρου έξω από το λιμάνι, όπου ο πλοiάρχος ήλπιζε ότι ευνοϊκότερος άνεμος θα έδινε στο πλοiό την απαραίτητη ταχύτητα¹³². Πράγματι, ο άνεμος στα ανοικτά προσέδωσε την απαιτούμενη ώθηση και, έτσι, κατάφεραν να κινηθούν προς Βορρά, προσπερνώντας τη Λήμνο. Ας σημειωθεί ότι οι άνεμοι στην περιοχή αυτή είναι πάντα ενισχυμένοι, λόγω της θέσης των Βορείων Σποράδων, απέναντι από τα Στενά. Την ανάπτυξη ταχύτητας ευνοεί και το ρεύμα από τον Πόντο, που διατρέχει τα σημεία¹³³.

Μετά τον νέο απόπλου από το Πελαγονήσιον, σταμάτησαν διαδοχικά στην Ίμβρο, τη Σαμοθράκη και την Τένεδο, στάσεις που μάλλον επιβλήθηκαν λόγω του γενικά άστατου καιρού. Σε μία απόπειρα να διασχίσουν τα Στενά, δυνατός βόρειος άνεμος τους ανάγκασε να οδηγηθούν πίσω στη Λήμνο, πιθανότατα, στην νότια πλευρά της, στο λιμάνι του Μούνδρου. Η περιπλάνηση αυτή διήρκεσε τέσσερις μέρες¹³⁴.

περιοχή στην Ευρώπη. <http://www.alonissos-park.gr>. Ζώνη Ειδικής Προστασίας GR1430005.

¹²⁹ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 7.33-8.8 (έκδ. Treu). Βλ. ολόκληρο τον συλλογισμό του Ι. Δημητρούκα, Το ταξίδι, 169-170, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Καρπόζηλος, Περιγραφές, 526. Makris, Thessalonike – Konstantinopel, 131-138.

¹³⁰ Αβραμέα, Επικοινωνίες, 164· Makris, *Studien*, 226.

¹³¹ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 8.1-8 (έκδ. Treu): *οὕτως ἡ νῆσος αὕτη, θεαμάτων ἡδιστον, διδοῦσα καὶ παραπλεῖν καὶ περιπλεῖν καὶ πλεῖν καὶ αὐθις πεζεύειν, ἥ γ' ἂν γῆς τὸ κεχαρισμένον διώκη· καὶ μὴν οὐδὲ παντάπασιν ἔρημος, ἀλλ' εὐπορεῖ μὲν συῶν, εὐπορεῖ δὲ ἐλάφων, ἄπεστι δὲ οὐδὲ αἰγῶν ἀγρίων, ἀλλ' ἔχει καὶ ταύτας ὑπὲρ τὰς μυίας (...).*

¹³² Στο Β και ΝΔ σημείο του νησιού υπάρχουν δύο λιμάνια, όμως δεν μπορεί να ταυτιστεί με ακρίβεια ποιο επισκέφθηκε ο λόγιος. Δημητρούκας, Το ταξίδι, 169-170· Makris, Thessalonike – Konstantinopel, 136-138. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το σημείο αυτό πέρασε πολεμικό πλοίο και οι ταξιδιώτες φοβήθηκαν μήπως πέσουν θύματα πειρατείας και τέθηκαν σε επιφυλακή, όμως τελικά οι φόβοι τους αποδείχθηκαν αβάσιμοι. Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 8.8-26 (έκδ. Treu).

¹³³ Βλ. την Εικόνα 15, όπου το υποθαλάσσιο ρήγμα, το οποίο ευθύνεται ως ένα βαθμό για τα δυνατά ρεύματα της περιοχής.

¹³⁴ Δημητρούκας, Το ταξίδι, 175· Makris, *Studien*, 226-227.

Μία νέα απόπειρα προς τον Βόσπορο αποδείχθηκε περισσότερο επιτυχημένη, αν και καθόλου εύκολη. Αυτή τη φορά, αφού προσπέρασαν την Ίμβρο και την Τένεδο, λόγω σφοδρών αντίθετων ανέμων, διέσχισαν τελικά τα Στενά με μεγάλη δυσκολία και αγκυροβόλησαν στη Σηστό. Ακολούθησαν διαδοχικές στάσεις σε διάφορες πόλεις κατά μήκος των Στενών μέχρι την Κωνσταντινούπολη, όπου έφτασαν σε χρόνο σχεδόν διπλάσιο του προβλεπόμενου, στις 20 Οκτωβρίου¹³⁵.

Στην πόλη, ο Μάγιστρος, που διέμεινε σε έναν μισογκρεμισμένο και πνιγηρό οικίσκο, όπως γράφει, συνάντησε τον μέγαν λογοθέτην Θεόδωρο Μετοχίτη, περιηγήθηκε τα αξιοθέατα της πόλης και, τελικά, συναντήθηκε με τον αυτοκράτορα, ο οποίος έθεσε αίσιο τέλος στην υπόθεση του Χανδρηνού¹³⁶.

Η επάνοδος του Μαγίστρου ήταν εξίσου επεισοδιακή. Αυτή τη φορά επιλέχθηκε ένα μεγαλύτερο εμπορικό πλοίο¹³⁷. Μετά τον απόπλου από την Κωνσταντινούπολη, ακολουθώντας το εμπορικό δρομολόγιο, το πλοίο έκανε στάσεις σε διάφορα λιμάνια της Προποντίδας, για περισσότερες από είκοσι μέρες, λόγω διαδοχικών στάσεων για ανεφοδιασμό, μέχρι να φτάσει στην Ηράκλεια, για την οποία ο Μάγιστρος παρέχει λιτή περιγραφή των οχυρώσεων και του χώρου του κάστρου¹³⁸.

Αργότερα, το πλοίο καθηλώθηκε, λόγω θαλασσοταραχής, για οκτώ μέρες στην Προικόνησο (Μαρμαράς). Οι επιβάτες ταλαιπωρήθηκαν από την έλλειψη τροφίμων και το ψύχος, εφόσον πλέον διένυαν τις πρώτες μέρες του Δεκεμβρίου. Ο λόγιος χαρακτηρίζει τη νήσο *πολύοινον* και γενικά κατάφυτη, πηγή *λίθου λευκῆς* και ασφαλές αγκυροβόλιο για τους παραπλέοντες. Περιγράφει το νησί ως τετράγωνο στο σχήμα, ενώ στη δυτική πλευρά σχηματίζει *ἐξ ἑκατέρων εὖ πως περιεγομένη τῶν ἄκρων*, κόλπο και λιμάνι.

---

¹³⁵ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 8.27-9.35 (έκδ. Treu). Δημητρούκας, Το ταξίδι, 174-176, για την ταχύτητα του πλοίου και σ. 176 για τις πόλεις που πιθανότατα έκαναν στάση.

¹³⁶ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 9.36-13.14 (έκδ. Treu).

¹³⁷ Για τον τύπο του πλοίου βλ. Δημητρούκας, Το ταξίδι, 177-180· Makris, *Studien*, 282-283.

¹³⁸ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 14.25-31 (έκδ. Treu). Για την διαδρομή βλ. Δημητρούκας, Το ταξίδι, 180-181· Makris, *Thessalonike – Konstantinopel*, 131-138· Του Ίδιου, *Studien*, 226-227.

Πρόκειται για σύμπλεγμα που συμπεριλαμβάνει και δύο ακόμα μικρές βραχονησίδες¹³⁹.

Αν και έπνεαν βόρειοι άνεμοι, ο καπετάνιος δίσταζε να επιχειρήσει την έξοδο από το λιμάνι, φοβούμενος μεγαλύτερη ένταση στα ανοικτά. Έτσι χάθηκε πολύτιμη ευκαιρία, καθώς λίγο αργότερα ο άνεμος κώπασε, αποτρέποντας τον απόπλου και το σκάφος ακινητοποιήθηκε στον Μαρμαρά για οκτώ μέρες¹⁴⁰.

Την όγδοη μέρα του απόπλου από την Κωνσταντινούπολη, με την δύση του ήλιου, φύσηξε μέτριος βόρειος άνεμος και ο πλοίαρχος έσπευσε να εκμεταλλευθεί τη συγκυρία από φόβο μήπως ο καιρός γυρίσει πάλι σε άπνοια, και, παρ' όλο που βρίσκονταν *είς νύκτα βαθεΐαν*, απέπλευσαν και έφτασαν σχετικά άνετα στη Λήμνο. Από εκεί, μεταξύ της Λήμνου και του Πελαγονησίου στις Βόρειες Σποράδες, όπου και πάλι κατέληξαν, το πλοίο έπεσε σε σφοδρή κακοκαιρία, κατά την οποία υπήρξε σοβαρό ενδεχόμενο ναυαγίου.

Ο Μάγιστρος παρέχει μία κλασική περιγραφή της τρικυμίας¹⁴¹: το κεντρικό ιστίο είχε ραγίσει, το πανί είχε σχιστεί, το πλοίο είχε υποστεί σημαντικές βλάβες και οι επιβάτες είχαν χάσει την ψυχραιμία τους. Τα ιστία στερεώθηκαν πρόχειρα εκείνη την ώρα από το έμπειρο πλήρωμα. Τελικά, μετά από μεγάλη ταλαιπωρία, κατέφυγαν σώοι στο λιμάνι του Πελαγονησίου, όπου μπόρεσαν να αγκυροβολήσουν με ασφάλεια. Εκεί έμειναν για πέντε μέρες και, όπως γράφει ο Μάγιστρος, τρέφονταν από τα αγριόγιδα του νησιού, γεγονός που επισημαίνει τη δυσκολία της διαμονής σε απομακρυσμένα μέρη την περίοδο του χειμώνα.

---

¹³⁹ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 15.3-15 (έκδ. Treu). Ο Δημητρώκας (Το ταξίδι, 182-183) θεωρεί ότι ο κόλπος αυτός πρέπει να βρίσκεται όχι στη δυτική πλευρά του νησιού που αναφέρει ο Μάγιστρος, αλλά στην ΒΔ γωνία που σχηματίζεται μεταξύ του ακρωτηρίου ή χερσονήσου του Πεταλά και άλλου ακρωτηρίου, σε λιμάνι που έφερε το ίδιο όνομα με την χερσόνησο (*Πετάλη λιμνή*). Η νήσος είναι γνωστή για την εξόρυξη μαρμάρου, λευκού και γκρίζου. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α'*, 203.

¹⁴⁰ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 15.16-36 (έκδ. Treu). Τα προβλήματα στις θάλασσες από τους δυνατούς ανέμους των στενών και των δυνατών ρευμάτων του Βοσπόρου μνημονεύονται συχνά με επικίνδυνα περιστατικά στα κείμενα. Ανάλογη περιγραφή για τον ίδιο χώρο από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος σε επιστολή προς την Μαρία Αλανή, όπου δικαιολογείται, επειδή δεν την συνάντησε κατά την επιστροφή από την Νικομήδεια προς την Αχρίδα. Η τρικυμία, οι δυνατοί βόρειοι και, στην συνέχεια, νότιοι άνεμοι τους ανάγκασαν να καταφύγουν στην Πρίγκηπο. Επιστολή 4.19-33 (άδηλης χρονολογίας, σχ. Gautier, 81-82).

¹⁴¹ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 15.39-17.12 (έκδ. Treu). Σχετική περιγραφή και ο Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, 4.3, σ. 198.

Νότιος άνεμος τους οδήγησε πάλι στο πέλαγος, ενώ ο βοριάς που τον διαδέχθηκε τους οδήγησε με ασφάλεια στο Έμβολον, που είχαν επισκεφθεί και κατά το ξεκίνημα του ταξιδιού. Εκεί διανυκτέρευσαν. Την επομένη, επέλεξαν να συνεχίσουν οδικώς για τη Θεσσαλονίκη¹⁴².

Συνοψίζοντας αυτήν την περιπετειώδη εξόρμηση στις θάλασσες του βόρειου Αιγαίου, πρέπει να τονίσουμε ότι ο θαλάσσιος δρόμος προς την Κωνσταντινούπολη, που ξεκίνησε την 1η Οκτωβρίου και ολοκληρώθηκε στις 20/21 Οκτωβρίου, διήρκεσε περίπου δέκα μέρες, πολλές από τις οποίες σε στάσεις, ενώ η επιστροφή του Μάγιστρου κράτησε συνολικά 45 μέρες από τον αρχικό απόπλου από την πρωτεύουσα¹⁴³, οι 24 με στάσεις λόγω νηνεμίας ή κακοκαιρίας. Στην επιστολή διασώζονται με λεπτομέρειες οι καιρικές συνθήκες, οι διευθύνσεις που έλαβαν κατά καιρούς οι άνεμοι, στοιχεία για το περιβάλλον κάποιων περιοχών καθώς επίσης οι συνθήκες παραμονής και οι πολλαπλοί κίνδυνοι της πλεύσης. Ο Μάγιστρος σε μία μακροσκελή επιστολή επιθυμεί να παρουσιάσει τους βασικούς άξονες αυτής της επεισοδιακής μετακίνησης. Με μεγάλο ενδιαφέρον και έμφαση στη λεπτομέρεια, καταγράφει ένα μοναδικό οδοιπορικό στις θάλασσες της περιοχής.

1354 (Μάρτιος-Ιούλιος), Καλλίπολη/ Προύσα: σεισμός/τρικυμία

Μετά από τον θρίαμβο του Ησυχασμού το 1351 στην Κωνσταντινούπολη, ο υπέρμαχος και πρωτεργάτης του κινήματος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμάς (1347–1360) επέστρεψε, αν και με διάφορες δυσκολίες, στα καθήκοντά του¹⁴⁴. Τον Απρίλιο του 1353, η έριδα μεταξύ του Ιωάννη Ε΄

---

¹⁴² Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 17.9-30 (έκδ. Treu). Δημητρούκας, Το ταξίδι, 182-187.

¹⁴³ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 18.1-11 (έκδ. Treu).

¹⁴⁴ Η τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην Θεσσαλονίκη από το κίνημα των Ζηλωτών και την έριδα μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του Ιωάννη Στ΄ που βρισκόταν σε εξέλιξη, από το 1341, εμπόδισαν την ανάληψη των καθηκόντων του τουλάχιστον για τον πρώτο καιρό. Ο Ιωάννης Ε΄ βασίλευε στην Θεσσαλονίκη υπό την κηδεμονία του Ανδρονίκου Ασάνη, πεθερού του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, και, εκμεταλλευόμενος την απουσία και των δύο από την πόλη, κάλεσε προς ενίσχυση εναντίον του Ιωάννη Στ΄ τον κράλη Στέφανο Δουσάν. Οι συνθήκες αυτές δεν επέτρεψαν στον Παλαμά να αναλάβει άμεσα τα καθήκοντά του. Μάλιστα, ο Ιωάννης Ε΄ εμπόδισε την είσοδό του στην πόλη, προφανώς και λόγω της στενής σχέσης που ο Παλαμάς είχε αναπτύξει με τον κυριότερο αντίπαλό του, τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό. Ο μητροπολίτης κατέφυγε στο Άγιον Όρος, μέχρι να κωπάσει η ταραχή και να αποσοβηθεί ο κίνδυνος για την

Παλαιολόγου και Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, που βρισκόταν σε εξέλιξη, εντάθηκε και πάλι, λαμβάνοντας επικίνδυνη τροπή, όταν, τον Φεβρουάριο του 1354, ο Ιωάννης Στ΄ έστεψε συμβασιλέα τον γιο του Ματθαίο, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση του Ιωάννη Ε΄ από τη νόμιμη διαδοχή. Εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, στις αρχές του 1354, ο Ιωάννης Ε΄ φαίνεται ότι επικαλέσθηκε την μεσολάβηση του Παλαμά προς τον Ιωάννη Στ΄¹⁴⁵.

Τον Μάρτιο του ίδιου έτους, ο Παλαμάς εγκαταλείπει και πάλι την Θεσσαλονίκη για να μεταβεί στην πρωτεύουσα σε διπλωματική αποστολή, όμως, δεν επρόκειτο να διεκπεραιώσει το έργο. Το πλοίο που τον μετέφερε έπεσε στα χέρια των Τούρκων του Ορχάν, οι οποίοι είχαν κατακλύσει τον Βόσπορο και την Προποντίδα, μετά την μόλις πρόσφατη κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης, τον Μάρτιο του 1354. Ο καταστρεπτικός σεισμός της 1ης Μαρτίου, που ερήμωσε και ισοπέδωσε την πόλη, έδωσε την ευκαιρία στους Τούρκους να καταλάβουν για πρώτη φορά ευρωπαϊκό έδαφος¹⁴⁶.

Το θέμα των συνομιλιών και η ακριβής αποστολή του Παλαμά δεν μπορεί να διευκρινισθεί με ακρίβεια¹⁴⁷. Ο ίδιος δεν κάνει καμία αναφορά στις δύο επιστολές που απέστειλε, *πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐκκλησίαν* και κάποιον ανώνυμο¹⁴⁸ κατά τη διάρκεια της περίπου τετράμηνης αιχμαλωσίας του από τους Τούρκους¹⁴⁹.

Οι επιστολές γράφτηκαν στην οθωμανική πλέον Νίκαια, τελευταίο σταθμό της περιπλάνησης του Παλαμά στη Μ. Ασία. Ο ιεράρχης περιγράφει διεξοδικά

πόλη. Τον Φεβρουάριο του 1352, ο Ιωάννης Ε΄ αφήνει την Θεσσαλονίκη για να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να παραλάβει επαρχίες στην Θράκη, που του αποδόθηκαν από τον Καντακουζηνό, με αντάλλαγμα να αποσύρει την συμφωνία με τους Σέρβους. Ωστόσο, βρήκε την αντίδραση του Ματθαίου, γιου και συμβασιλέα του Ιωάννη Στ΄, ο οποίος λίγο νωρίτερα είχε διορισθεί κυβερνήτης της Αδριανούπολης. Βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 9-19, 36-51, 47-49. Για τον Παλαμά ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (1347-1359) βλ. Dennis, *Metropolitans*, 256. Πρβλ. *PLP* 21546.

¹⁴⁵ Βέβαια, η στέψη του Ματθαίου καθυστέρησε λόγω της άρνησης του πατριάρχη Καλλίστου Α΄ (1350-53/1355-63) να παραβιάσει διαβεβαίωση πίστεως προς τον Ιωάννη Ε΄. Σύντομα τον διαδέχθηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο Φιλόθεος Κόκκινος (1353-55/1364-76), ο οποίος έστεψε τον Ματθαίο τον Φεβρουάριο του 1354. Βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 49-51.

¹⁴⁶ Philippidis-Braat, *La Captivité*, 196-197.

¹⁴⁷ Philippidis-Braat, *La Captivité*, 191-195.

¹⁴⁸ Παλαμάς, Επιστολές 1, σ. 120-141· 2, σ. 142-147 (έκδ. Χρήστου). Παλαιότερη έκδοση των κειμένων από την Philippidis-Braat, *La Captivité*.

¹⁴⁹ Ο Georgiades-Arnakis (Palamas, 107, υπ. 10) υπολογίζει συνολικά 108 με 110 μέρες αιχμαλωσίας.

την σύλληψή του, τις πρώτες μέρες του Μαρτίου, στην περιοχή της Καλλίπολης και τις διαδοχικές μετακινήσεις από την Λάμψακο στις Πηγές, μετά στην Προύσα και, τέλος, στη Νίκαια¹⁵⁰.

Η επιστολή 1, *πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐκκλησίαν*, διασώζει σημαντικά στοιχεία για την τύχη των χριστιανών και τις συνθήκες που επικράτησαν μετά την κατάληψη της Καλλίπολης. Η δεύτερη επιστολή, προς ανώνυμο πρόσωπο, περιλαμβάνει αυτούσια τμήματα της πρώτης, που σχετίζονται αποκλειστικά με θεολογικά ζητήματα¹⁵¹. Βασική πληροφόρηση αντλούμε από την πρώτη επιστολή, όπου παρέχονται αναφορές για τον σεισμό του Μαρτίου του έτους 1354, για μία περίπτωση τρικυμίας στον Βόσπορο, που συνετέλεσε στη σύλληψη του Παλαμά, καθώς επίσης και για κάποια μετεωρολογικά φαινόμενα και γενικής φύσεως μνείες κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην ύπαιθρο της Προύσας, θέματα τα οποία θα μας απασχολήσουν ειδικότερα.

Το ταξίδι του Παλαμά στην Κωνσταντινούπολη τίθεται λίγες μέρες μετά τον σεισμό της 1ης Μαρτίου 1354¹⁵², σύμφωνα με αναφορά που διασώζεται στην επιστολή 1¹⁵³. Ο καταστρεπτικός σεισμός στην Κωνσταντινούπολη, την Καλλίπολη και άλλες θρακικές πόλεις μνημονεύεται αναλυτικά από τον Νικηφόρο Γρηγορά, έγκλειστο τότε στη Μονή της Χώρας μετά την επικράτηση του Ησυχασμού, καθώς και από τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό στην Ιστορία του. Αμφότεροι εντάσσουν το σεισμικό επεισόδιο γενικά μετά την στέψη του Ματθαίου Καντακουζηνού, τον Φεβρουάριο του 1354, και μεταξύ των άλλων ειδικότερων πολιτικών γεγονότων που ακολούθησαν ¹⁵⁴ . Ακριβέστερη

---

¹⁵⁰ Οι δύο επιστολές του Παλαμά, καθώς και ένα θεολογικό κείμενο που φέρει τον τίτλο *Διάλεξις*, έγγραφο που προέκυψε από τις σημειώσεις κάποιου Ταρων(ε)ίτη, Έλληνα ιατρού του Ορχάν, κατά την διάρκεια θεολογικής συζήτησης, που διεξήχθη ενώπιον του Τούρκου ηγεμόνα μεταξύ του Γρηγορίου Παλαμά και μουσουλμάνων ιθυνόντων, αποτελούν τα μόνα έργα που διασώζονται από την περίοδο αυτή. Για το έργο *Διάλεξις* βλ. Παλαμάς, *Επιστολή*, σχ. Χρήστου, σ. 148-165. Πρβλ. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 114-116· Georgiades-Arnakis, *Palamas*, 108-109.

¹⁵¹ Η δεύτερη επιστολή αποτελεί σύντομη εκδοχή της πρώτης και δεν προσθέτει ουσιαστικά στοιχεία. Μεταγενέστερη προσθήκη στο χειρόγραφο αναφέρει κάποιον Δαυίδ Δισύπατο, μοναχό στην Θεσσαλονίκη. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 133-134.

¹⁵² Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 64-76 και για την χρονολογική τοποθέτηση του επεισοδίου σ. 67-68. Ο Grumel (*Chronologie*, 481) αναφέρει δύο χωριστά επεισόδια. Ο Π. Χρήστου (Παλαμάς, *Επιστολή*, σχ. Χρήστου, 52) και η Philippidis-Braat (*La Captivité*, 112) τοποθετούν την 2α Μαρτίου.

¹⁵³ Παλαμάς, *Επιστολή* 1, 4.21.

¹⁵⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* III, 223-226. Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορίαι* III, σ. 277-279. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 65-66.

ημερολογιακά τοποθέτηση δίνεται κυρίως από Βραχέα Χρονικά της περιόδου¹⁵⁵. Ο Παλαμάς αρκείται σε μία λιτή αναφορά σε σχέση με τις υλικές και πνευματικές επιπτώσεις του σεισμού¹⁵⁶.

Το φαινόμενο αποτελεί το μόνο χρονολογικό ορόσημο για το ταξίδι του λόγιου ιεράρχη. Είναι πιθανόν, μάλιστα, ο Παλαμάς, να υπήρξε αυτόπτης του γεγονότος, εφόσον κατά την 1η Μαρτίου είχε ήδη ξεκινήσει το ταξίδι από την Θεσσαλονίκη με *τὴν βασιλικὴν τριήρην* και βρισκόταν στην Τένεδο, από όπου συνέχισε με άλλο πλοίο¹⁵⁷. Λίγες μέρες μετά το επεισόδιο, ο Παλαμάς ξεκίνησε το ταξίδι από την Τένεδο προς τον Βόσπορο, περιοχή κατάμεστη πλέον από τουρκικά πλοίαρια, εφόσον η έλευση του Εγκέλαδου διευκόλυνε την κατάληψη της Καλλίπολης¹⁵⁸.

Ο άστατος καιρός και οι βόρειοι άνεμοι στη θαλάσσια περιοχή βόρεια της Καλλίπολης εξανάγκασαν τον κυβερνήτη, αντίθετα με την θέλησή του, όπως σημειώνει ο μητροπολίτης, να επιστρέψει στη θαλάσσια περιοχή της Καλλίπολης¹⁵⁹. Επειδή ήταν φανερό και γνώριζαν ότι ο χώρος είχε καταληφθεί από τους Τούρκους, δεν προσέγγισαν στο λιμάνι της πόλης, αλλά επέλεξαν ένα γειτονικό σημείο για να αγκυροβολήσουν. Την επομένη, ο άνεμος κόπασε. Οι επιβάτες, βλέποντας τους Τούρκους να πλησιάζουν απειλητικά από την ακτή, πανικοβλήθηκαν και παρακαλούσαν τον πλοίαρχο να επιστρέψουν στην Τένεδο. Ωστόσο, *μωραίνοντος τοῦ κυβερνήτου*, όπως και αποδείχθηκε, δεν απέπλευσαν με αποτέλεσμα να συλληφθούν αιχμάλωτοι¹⁶⁰.

Πρώτη στάση η Λάμψακος, στην Ασιατική ακτή του Βοσπόρου, όπου διέμειναν επτά ημέρες. Ο Παλαμάς μεταφέρει με παραστικότητα το πρώτο

---

¹⁵⁵ Μνεία του σεισμού δίνεται από τον Δημήτριο Κυδώνη σε λόγο του 1371, καθώς και σε δυτική πηγή. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 65, υπ. 3, 66-67.

¹⁵⁶ Ο Γρηγοράς (*Ψωμαϊκὴ Ἱστορία* III, 223-226) και ο Ιωάννης Στ' (*Ἱστορίαι* III, 276-278) παρουσιάζουν τις επιπτώσεις του σεισμού για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιοχής. Εκτός από τις ανθρώπινες απώλειες και τις υλικές ζημιές, ο σεισμός εξανάγκασε σε μετοίκηση και προκάλεσε μεγάλο φόβο για τους Τούρκους. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 68-70.

¹⁵⁷ Πρόκειται για σχετικά μικρό πλοίο, 81,6 τόνων. Βλ. Παλαμάς, *Επιστολή*, σχ. Χρήστου, 52. Πρβλ. Philippidis-Braat, *La Captivité*, σ. 138, υπ. 6.

¹⁵⁸ Παλαμάς, *Επιστολή* 1, 3.1-5, 5.1-22 (σχ. Χρήστου, 52). *Οὐδὲν τῶν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πραττομένων κατ' ἥπειρον τε καὶ θάλατταν διαλέληθεν*, τονίζει ο Παλαμάς για την κατάσταση στην θάλασσα του Βοσπόρου. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 196· Georgiades-Arnakis, Palamas, 111-112.

¹⁵⁹ Παλαμάς, *Επιστολή* 1, 5.2-6.19.

¹⁶⁰ Παλαμάς, *Επιστολή* 1, 5.6 - 6.15.

διάστημα της αιχμαλωσίας και τον μεγάλο κίνδυνο που προέβαλλε η επιθετική διάθεση των Τούρκων, που λοιδορούσαν και απειλούσαν συνεχώς τους χριστιανούς αιχμαλώτους, απαιτώντας υπέρογκα ποσά ως λύτρα¹⁶¹. Την έβδομη μέρα της σύλληψης ξεκίνησαν για τις Πηγές, όπου έφτασαν μετά από τριήμερη πορεία¹⁶². Η χριστιανική κοινότητα της πόλης προσέφερε άριστη φιλοξενία στους αιχμαλώτους για τρεις μήνες¹⁶³.

Μετά αναχώρησαν για την Οθωμανική πρωτεύουσα την Προύσα, τέσσερις μέρες απόσταση από την περιοχή των Πηγών. Εκεί παρέμειναν δύο μέρες, περιμένοντας να παρουσιασθούν ενώπιον του Ορχάν, ο οποίος βρισκόταν στην ημιορεινή ύπαιθρο της ευρύτερης περιοχής, μίας μέρας δρόμο από την πόλη¹⁶⁴. Ο Παλαμάς δίνει μία γενικόλογη περιγραφή της υπαίθρου της Προύσας και δεν κατονομάζει την περιοχή που βρισκόταν ο Οθωμανός ηγεμόνας: *χωρίον, λοφῶδες, ὄρεσι περιεστοιχισμένον ἐκ μακροῦ διαστήματος καὶ συνηρέφεσι δένδροσι καλλυνόμενον, ἀνέμοις καταπνεόμενον, ψυχρότατον ἀέρα, κατεψυγμένον κὰν τῇ τοῦ θέρους ὥρᾳ*¹⁶⁵. Σημειωτέον ότι πλέον βρισκόμαστε στα τέλη Ιουνίου - αρχές Ιουλίου του 1354¹⁶⁶, τρεις περίπου μήνες από την σύλληψη του Παλαμά.

Στο περιθώριο του χειρογράφου μεταγενέστερη προσθήκη αναφέρει τὰ *Μαλεγινά*¹⁶⁷, κεντρικό συγκοινωνιακό κόμβο κατά μήκος της οδικής αρτηρίας

---

¹⁶¹ Υπήρχαν και άλλα πρόσωπα που τον συνόδευαν. Οι Τούρκοι απειλούσαν τους χριστιανούς με ασελγείς πράξεις. Βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 52-55. Georgiades-Arnakis, Palamas, 116, υπ. 5.

¹⁶² Παλαμάς, Επιστολή 1, 7-10. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 199-200.

¹⁶³ Ο Παλαμάς διέμεινε στο σπίτι του *ἐταιρειάρχῃ Μαυροζούμῃ*. Γρηγόριος Παλαμάς, Επιστολή 1, 11 (έκδ. - σχ. Χρήστου, 55-56). Ο μητροπολίτης διασώζει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι οι Τούρκοι συνήθιζαν να κρατούν δέσμιους τους αιχμαλώτους μόνο κατά την διάρκεια της μεταφοράς από την μία πόλη στην άλλη, ενώ όσο βρίσκονταν εντός των πόλεων, ο καθένας ήταν ελεύθερος να καταλύσει όπου ήθελε. Επιστολή 1, 18.9-12. Georgiades-Arnakis, Palamas, 106, για το πρόσωπο του Μαυροζούμη ή Μαυροζώμη σ. 115-116. *PLP* 17439.

¹⁶⁴ Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του Georgiades-Arnakis, (Palamas, 113), ο Ορχάν δεν εγκατέλειψε τις νομαδικές συνήθειες του λαού του και συνήθιζε να μετακινείται συνεχώς, ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες προς τα ψυχρότερα κλίματα.

¹⁶⁵ Παλαμάς, Επιστολή 1, 13.1-6 (έκδ. - σχ. Χρήστου, 56).

¹⁶⁶ Ο χρονικός προσδιορισμός τίθεται και στο έργο *Διάλεξις*, 16, σ. 165. Ο Π. Χρήστου (Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 165, υπ. 1) θεωρεί την προσθήκη της ημερομηνίας εσφαλμένη και μεταγενέστερη. Πρβλ. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 113· Georgiades-Arnakis, Palamas, 108-109.

¹⁶⁷ Βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 56. Πρβλ. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 146, υπ. 21.

στα ανατολικά από την Αμάσεια προς την Προύσα και στα νότια προς την Νίκαια καθώς και από την Κωνσταντινούπολη προς την Ανατολή. Με βάση τη σύγχρονη έρευνα, η περιοχή τοποθετείται πλησίον της Νικομήδειας κοντά στον Γάλλο, παραπόταμο του Σαγγαρίου¹⁶⁸.

Ο Παλαμάς, καθισμένος *ἐπὶ μαλακῆς πόας*, συνάντησε πρώτα τον εγγονό του Ορχάν, Ισμαήλ, συνέφαγε και συνομίλησε μαζί του για θεολογικά ζητήματα σχετικά με τις διαφορές των δύο θρησκειών¹⁶⁹. Την συζήτησή τους διέκοψε ραγδαία βροχή (*λάβρου ὑετοῦ*) και, ενώ ο Ισμαήλ απομακρύνθηκε γρήγορα για να προστατευθεί (*ἀπήει δρομαῖος*), ο Παλαμάς σημειώνει με νόημα ότι παρέμεινε, όπως και οι άλλοι αιχμάλωτοι, χωρίς προστασία, *τὸν ὑετὸν ὑφιστάμενος*¹⁷⁰. Το φαινόμενο αυτό θεωρείται τυπικό για την κλιματικά μεταβατική ζώνη, υποτροπικού χαρακτήρα, στην οποία ανήκει η περιοχή. Επομένως, οι ξαφνικές ραγδαίες βροχοπτώσεις, ειδικά κατά τη διάρκεια του θέρους είναι συχνό φαινόμενο¹⁷¹.

Την ίδια μέρα κατά το σούρουπο έφτασαν στα περίχωρα της Προύσας¹⁷², όπου κατέλυσαν λαμβάνοντας προμήθειες και προστασία από *τὸ τραχὺ καὶ κατεψυγμένον τοῦ τόπου καὶ τὸ ἐνδεές*¹⁷³ και, συνακόλουθα, συνάντησαν τον Ορχάν, ο οποίος ήταν ασθενής και λάμβανε τις φροντίδες ενός Έλληνα ιατροῦ ονόματι Ταρων(ε)ίτης. Οι δύο άνδρες, παρουσία και άλλων θρησκευτικών λειτουργῶν αντάλλαξαν απόψεις για θεολογικά ζητήματα. Όπως είπαμε, η συζήτηση καταγράφηκε από τον Ταρωνίτη¹⁷⁴.

---

¹⁶⁸ Μαλαγινά ή Μαλεγινά, Μελαγινά, Μελάνγκα, Μελά ή Μελαίνα. Ramsey, *Geography*, 202–206. Τα Μαλαγινά τοποθετούνται στο σημερινό Yenisehir στα περίχωρα της Προύσας κοντά στο φρούριο του Paşalar. Για τον βασικό στρατιωτικό δρόμο που ενώνει την Νικομήδεια, με την Νίκαια και ΝΑ μέσω Μαλαγινών προς τον Σαγγάριο ποταμό και την καρδιά της Μ. Ασίας βλ. C. Foss, *Byzantine Malagina and the lower Sangarius, Anatolian Studies* 40 (1990) 170–171 (= *Cities, fortresses and villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, VII). Lefort, *Communications*, 216–218. E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία καὶ θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων*, Αθήνα 1991, 84.

¹⁶⁹ Παλαμάς, Επιστολή 1, 13.9–15.7 (έκδ. – σχ. Χρήστου, 57). Για τον Ισμαήλ Georgiades–Arnakis, Palamas, 107.

¹⁷⁰ Παλαμάς, Επιστολή 1, 16.1–4 (έκδ. Χρήστου).

¹⁷¹ Για την ζώνη αυτή βλ. ενδεικτικά κεφ. «Βουλγαρία» σ. 22 και «Φυσικά φαινόμενα» σ. 170. Τα κλιματικά αυτά δεδομένα αφορούν και στην περιοχή που εξετάζουμε.

¹⁷² Για τον δρόμο από την Νίκαια στην Προύσα (περίπου 72 χλμ.) βλ. Lefort, *Routes*, 471. Πρβλ. Ramsey, *Geography*, 202–212, 438, 445.

¹⁷³ Παλαμάς, Επιστολή 1, 16.5–10 (έκδ. Χρήστου).

¹⁷⁴ Στο σημείο αυτό τίθεται το έργο *Διάλεξις*, το οποίο προέρχεται από τις

Μετά την συνάντηση αυτή, οι αιχμάλωτοι πήγαν στη Νίκαια και ο Παλαμάς κατέλυσε στη Μονή Οσίου Υακίνθου¹⁷⁵ και, λίγες μέρες μετά, τοῦ θεοῦ θαυματουργήσαντος και χωρίς άλλες λεπτομέρειες, ο Παλαμάς εξασφάλισε τα χρήματα για την απελευθέρωσή του¹⁷⁶. Στο σημείο αυτό, η επιστολή ολοκληρώνεται με παραινέσεις και ευχές προς τα εκκλησιαστικά πρόσωπα της Θεσσαλονίκης¹⁷⁷.

1358-59 (φθινόπωρο), θαλάσσιος χώρος Κωνσταντινούπολης – Λήμνου: τρικυμία;

Μεταξύ 1358/59, ο Δημήτριος Κυδώνης (ca. 1324 – 1397/98) απέστειλε γράμμα¹⁷⁸ προς τον μέγαν στρατοπεδάρχη Γεώργιο Συναδινό Αστρά, (1354–

σημειώσεις που κράτησε ο Έλληνας ιατρός, από την θεολογική συζήτηση που διεξήχθη μεταξύ του Γρηγορίου και κάποιων *Χιόνων*, ατόμων θρησκευτικής και πολιτικής οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινωνίας. Η οργάνωση και προέλευση των προσώπων αυτών είναι αινιγματική. Κατά μία άποψη, ίσως πρόκειται για Έλληνες χριστιανούς που ασπάσθηκαν τον Ισλαμισμό. Μάλιστα, ο καλός Ταρων(ε)ίτης επιχείρησε να μεσολαβήσει υπέρ του Παλαμά, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Γρηγόριος Παλαμάς, Επιστολή 1, 17 (έκδ. – σχ. Χρήστου, 57). Αναλυτικότερα βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 58-63.

¹⁷⁵ Ο Παλαμάς (Επιστολή 1, 19.2-7) δίνει μία μικρή περιγραφή του καθολικού της Κοιμήσεως: *Εὐκοσμος ναὸς, φρέαρ ἡδὺν μεταξύ διαφόρων δένδρων συνηρεφῶν καὶ καλὸν τεθελότων* που παρείχαν *εὐπνοίας, σκιᾶς ψυχαγωγίαν καὶ μετρίαν ἡσυχίαν*. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 197. Για τον ναό βλ. Janin, *Églises*, 121-124.

¹⁷⁶ Παλαμάς, Επιστολή 1, 19.7-18 (έκδ. Χρήστου), όπου και αναφορές για την τύχη των υπόλοιπων αιχμαλώτων. Το θέμα της απελευθέρωσης του Παλαμά πιθανότατα ανέλαβε ο Καντακουζηνός. Βλ. Παλαμάς, Επιστολή, σχ. Χρήστου, 66-68. Πρβλ. Philippidis-Braat, *La Captivité*, 207-209.

¹⁷⁷ Στο διάστημα της παραμονής στην παρηκμασμένη πλέον Νίκαια, ο μητροπολίτης προσφέρει πολύτιμες εικόνες. Σε κάποιον περίπατο βρέθηκε στην ανατολική πύλη της πόλης, όπου παρακολούθησε μία μουσουλμανική τελετή ταφής έξω από τα τείχη. Ο Παλαμάς περιέγραψε την σκηνή σε μία εκτενή ανάλυση, καθώς και την θεολογική συζήτηση που προέκυψε με τον *τασιμάνην*, τον θρησκευτικό υπάλληλο που επιμελήθηκε την κηδεία, με θέμα τις ουσιαστικές διαφορές του Ιησού Χριστού με τον Μωάμεθ. Η συζήτηση απέβαινε, βεβαίως, άκαρπη και προκειμένου να μην θιχτεί το μουσουλμανικό φρόνημα, με επικίνδυνες συνέπειες για τον λόγιο ιεράρχη, ο Παλαμάς τερμάτισε τεχνηέντως την συζήτηση με την ευχή *ἔσται ποτὲ ὅτε συμφωνήσωμεν ἀλλήλοις*. Πρόκειται για μοναδική σκηνή σύγκλισης των δύο θρησκειών. Γρηγόριος Παλαμάς, Επιστολή 1, 29.5-6 (σχ. Χρήστου, 64).

¹⁷⁸ Κυδώνης, Επιστολή 47.13-15. Ο εκδότης R. J. Loenertz χρονολογεί την επιστολή μεταξύ 1356-1361, ενώ ο F. Tinnefeld, (*Kydones* I1, 274-278) το 1358/59. Ο Κυδώνης διετέλεσε *ἐπὶ τῶν δεήσεων και μεσάζων*, ενώ ασχολήθηκε με διάφορα φιλολογικά ενδιαφέροντα, κυρίως με την μετάφραση χειρογράφων. *PLP* 13876.

66/8) κυβερνήτη της Λήμνου (1358-61/2)¹⁷⁹. Ανάμεσα σε άλλα, ο Κυδώνης σχολιάζει το επικίνδυνο ταξίδι του φίλου του Αστρά προς τη Λήμνο¹⁸⁰. Εύχεται να διαχειμάσει ομαλά, επισήμανση που τοποθετεί το ταξίδι την εποχή του φθινοπώρου.

Β΄ μισό 14ου αιώνα – πριν το 1396, Κωνσταντινούπολη: χιονόπτωση

Ο Δημήτριος Κυδώνης γράφει προς τον μελογράφο Κωνσταντίνο Ασάνη (1358 – 1415)¹⁸¹ για μια περίπτωση δυνατού κρύου, παγετού και χιονόπτωσης που απέκλεισε περιοχές και κράτησε κλειστές τις αγορές της Κωνσταντινούπολης, με αποτέλεσμα να υπάρξουν ελλείψεις σε αγαθά και τρόφιμα¹⁸². Στην επιστολή συνθέτει αλληγορίες με συμβολισμούς από την Αρχαιότητα και τις γραφές, για να δηλώσει παγιδευμένος στην οικία του και εξ' αυτού αδυναμία να επισκεφθεί τον παραλήπτη της επιστολής¹⁸³.

Η χρονολόγηση του φαινομένου είναι σύνθετη, καθώς η επιστολή δεν παρέχει στοιχεία χρονολόγησης και το θέμα δεν εξετάζεται στη σύγχρονη

---

¹⁷⁹ PLP 1598. Νταγιούκλας, Προσωπογραφία, 173-175· Tinnefeld, *Kydones* I, 274-278· Loenertz, *Cydones* I, 79, υπ. 46.

¹⁸⁰ Κυδώνης, Επιστολή 47.11-15: οὕπω δέ τις ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν εὔρηται τέχνη, ἀλλ' ἔσθηκεν αὕτη δὴ μόνη δι' αἰῶνος ἀήττητος, παντὸς μηχανήματος καὶ τέχνης καταγελῶσα. ὥστε μηδένα νόμιζε πείσειν τύχης ἡγεῖσθαι τὸν ἐπικίνδυνον πλοῦν, ὃν ἐφρίξαμεν ἀκούσαντες οἱ τὴν σὴν εὐχόμενοι σωτηρίαν, ἀλλ' ἦν σῶφρονός τε γυναικὸς καὶ παίδων ἀγαθῶν καὶ οἰκίας ἐπιθυμία. Γουματιανός, Στοιχεία, 277-278. Για την γεωπολιτική θέση της Λήμνου στους θαλάσσιους δρόμους βλ. TIB 10, 64-65. Πρβλ. J. Haldon, *Limnos, monastic holdings and the Byzantine state, ca. 1261-1453*, στο A. Bryer – H. Lowry (έκδ.), *Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman society, papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, University of Birmingham – Dumbarton Oaks 1986, 161-162.

¹⁸¹ PLP 1503.

¹⁸² Κυδώνης, Επιστολή 426.3-12: Ὁ πρότερον ἐπὶ τοῦ κατακλυσμοῦ τῷ Νῶε, τοῦτο καὶ ἡμῖν συμβέβηκε νῦν. κέκλεινται μὲν πᾶσαι θύραι τε καὶ θυρίδες, ἡ χιὼν δὲ καὶ οὕτως οὐδὲν ἦττον εἰσδύεται, καὶ τοσοῦτον πλεονεκτεῖ ὥστε μηδ' ἐπὶ τῆς εὐνῆς ἡμῖν ἐξεῖναι ταύτης χωρὶς καθευδῆσαι· καὶ πράγματα τοῖς οἰκέταις παρέχομεν, ἐκφέρειν αὐτὴν τῶν κλινῶν ἀναγκάζοντες. ἔνδον δὲ καθημένοις οὐδὲ πρὸς τὸν οὐρανὸν γοῦν ὀρᾶν εὐχερές, τοῦ πνεύματος μετὰ τῶν νιφάδων τὰ βλέφαρα πλήττοντος καὶ μύειν βιαζομένου. [ὃ δ' ἐν τούτοις] πλεονεκτοῦμεν τοῦ Νῶε, ὅτι ἐκεῖνον μὲν ἡ τῶν καθαρῶν γοῦν [ὄρ]νέων ἀπόθεις τρέφειν ἠδύνατο, ἡμεῖς δὲ τὴν ἀγορὰν μόνην ἔχοντες ἀποθήκην, εἴτ' ἐκείθεν οὐ δυνάμενοι τρέφεσθαι, τῶν καπύλων εἰς τοὺς χηραμοὺς καταδύντων καὶ πρὸ τοῦ κέρδους ποιουμένων τὴν σωτηρίαν, τῷ λιμῷ μᾶλλον ἢ τῷ ψύχει πολιορκούμεθα.

¹⁸³ Κυδώνης, Επιστολή 426.12-48.

βιβλιογραφία¹⁸⁴. Το επεισόδιο πρέπει να τεθεί πιθανότατα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, κρίνοντας από τα χρονικά όρια της ζωής του παραλήπτη, ενώ ως *terminus ante quem* πρέπει να τεθεί το έτος θανάτου του Κυδώνη στην Κρήτη, μεταξύ 1397/98. Εξαιρούνται οι περίοδοι 1369-71, 1389-91 και 1396-97, όταν ο Κυδώνης βρισκόταν στη Δύση.

1415 (Μάρτιος): θαλάσσιος χώρος Χαλκιδικής; Τρικυμία

Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος συντάσσει επιστολή προς τους μοναχούς Κοσμά και Δαμιανό στον Άθω. Το κείμενο χρονολογείται τον Μάρτιο του 1416, όμως αναφέρεται στα γεγονότα του προηγούμενου χρόνου, όταν ο Μανουήλ ανέλαβε την επισκευή του *Εξαμιλίου* στην Πελοπόννησο¹⁸⁵.

Πιο αναλυτικά, τον Ιούλιο του 1414, ο Μανουήλ Β΄ ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη με τελικό προορισμό την Πελοπόννησο. Πρώτη στάση στην Θάσο για τρεις μήνες και αργότερα στη Θεσσαλονίκη για έναν χρόνο προκειμένου να επιμεληθεί υποθέσεις της πόλης και να επισκεφθεί τον Άθω, για τις ανάγκες των μοναστηριακών συγκροτημάτων της περιοχής. Στα τέλη του 1415, απέπλευσε από το Άγιον Όρος για τον Μοριά. Στις αρχές του 1416, συντάσσει επιστολή προς δύο μοναχούς των μοναστικών ιδρυμάτων της περιοχής με τους οποίους είχε συνδεθεί κατά την παραμονή του¹⁸⁶ και περιγράφει την επεισοδιακή μετάβαση στην Πελοπόννησο¹⁸⁷.

---

¹⁸⁴ Δεν καταγράφονται στις πηγές μαρτυρίες για χιονόπτωση στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης ή τουλάχιστον στην Θράκη μετά το 1370, ώστε να συνδέσουμε το εν λόγω περιστατικό. Η διαπίστωση αυτή βασίζεται στην σχετική μελέτη του Ι. Τελέλη, *Μετεωρολογικά Β΄*, ενδεικτικά σ. 678-679, όπου καταγράφονται τα φαινόμενα της υπό εξέταση περιόδου.

¹⁸⁵ Ακόμα και σήμερα η μελέτη του Σπ. Λάμπρου για το *Έξαμιλίον* αποτελεί βασική μελέτη για την περιοχή. Σπ. Λάμπρος, *Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου* κατά τοὺς Μέσους αἰῶνας, *NE* 5 (1908) 115-116· *NE* 2 (1905) 435-484· *NE* 4 (1907) 20-26, 240-243.

¹⁸⁶ Ο Μανουήλ απηύθυνε και άλλη ανέκδοτη επιστολή προς τα πρόσωπα αυτά η οποία περιλαμβάνεται στον Vat. gr. 1107 f. 3r-10v. Πρβλ. Μανουήλ, *Επιστολή*, σχ. Dennis, 218.

¹⁸⁷ Κατά την διάρκεια της παραμονής στον Άθω, ο Μανουήλ συνέθεσε περικοπές κάποιου λογοτεχνικού έργου, που δεν διασώζεται, το οποίο οι μοναχοί είχαν ζητήσει να τους αποστείλει μετά την ολοκλήρωσή του. Οι εργασίες στην Πελοπόννησο καθυστέρησαν για ένα χρόνο την αποστολή του έργου. Barker, *Manuel II*, 298-313· Loenertz, *Epître*, 297· Mural, *Essai*, 775.

Σε μία συγκλονιστική περιγραφή ο Μανουήλ σημειώνει ότι καταιγίδα, ανεμοθύελλα, κεραυνοί έπληξαν το σκάφος και μόλις που αποφεύχθηκε το ναυάγιο¹⁸⁸. Το γεγονός τοποθετείται τον Μάρτιο του 1415, εφόσον, μετά την αναχώρηση από τη Θεσσαλονίκη και τον Άθω με ενδιάμεση στάση στον Εύριπο της Εύβοιας¹⁸⁹, έφτασαν στην Πελοπόννησο την Μεγάλη Παρασκευή 29 Μαρτίου 1415 και αγκυροβόλησαν στο λιμάνι των Κεγχρεών στον Σαρωνικό Κόλπο¹⁹⁰. Η επισκευή του τείχους ξεκίνησε τον Απρίλιο και ολοκληρώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα¹⁹¹. Λίγο αργότερα, ο Μανουήλ Β΄ αναχώρησε για τη Δύση σε μία μακρά περιπλάνηση προκειμένου να εξοικονομήσει οικονομική βοήθεια¹⁹².

1453 (Σεπτέμβριος), θαλάσσιος χώρος Μεσημβρίας: τρικυμία

Στις 26 Σεπτεμβρίου 1453, κάποιος άγνωστος κατά τα άλλα Δημήτριος Δούκας Μανδρομηνός απέστειλε αναφορά προς τον κριτή της Αδριανούπολης, Νικόλαο Ισίδωρο, για να εξηγήσει ότι θαλασσοταραχή εμπόδισε τη μεταφορά άλατος από την Μεσημβρία προς την Αγχίαλο¹⁹³. Η Μεσημβρία υπήρξε αξιόλογο

---

¹⁸⁸ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 68.14-36 (σχ. Dennis, 218): *ὁ γὰρ βίαιος ἀπόπλους ἐκεῖνος ὡς μὴ οὐχὶ μήκιστος ὦν μηδὲ τοῦ χειμῶνος ἐκτός, βροντῶν μὲν ἦν ἐνηχουσῶν ταῖς ἀκοαῖς, ἀποτρόπαιον, οὐκ ἀπηλλαγμένος καὶ συχνῶν ταῖς ὀψεσιν ἀθρόον προσπιπτουσῶν ἀστραπῶν, ὑετοῖς ἅμα ῥαγδαίοις καὶ νιφάσιν ἔστιν οὗ. ἃ δὴ πάνθ' ὁμοῦ συνελθόντα ἐς βάθος ἐφικνεῖσθαι τῶν ψυχῶν καὶ τρόμον ταῖς καρδίαις ἐμποιεῖν καὶ ὅλως γε δεδίττεσθαι πέφυκε καὶ συγχεῖν, ὅσον περ ἴσασιν ἀκριβῶς οἱ τούτων πεπειραμένοι. ἄνεμοι τε ἄλλοτε ἄλλοι πυκνὰ κυκλόθεν ἐπεφύοντο. οἳ καὶ μεθ' ὅσης τῆς λύττης, εἴ γέ τω φίλον οὕτως εἶπεῖν, ταῖς ναυσὶ προσβάλλοντες καὶ ἀστατοῦντες ἐν ἀκαρεῖ, δεινὸν ἡμῖν ναυάγιον μέσου πελάγους ἐπέσειον. κύματα γὰρ διηγείρετο, ὑπὲρ τὰ καταστρώματα τῶν νηῶν κορυφούμενα, φοβερὸν μὲν θεαθῆναι, εἴ τις καὶ ὑπήνεγκε ταῦτα βλέπειν, φοβερώτερον δὲ ἀκουσθῆναι, ἅτ' ἐξαίσιόν τινα δοῦπον ἐμποιοῦντα τοῖς ὡσὶ τῷ προσαράσσειν ἄλλεπάλληλα ταῖς ναυσίν. ἡπεῖλει γε, μονονουχὶ φωνὴν ἀφιέντα, αὐτοῖς πλωτῆρσι καταδύσειν τὰ σκάφη. τὸ πᾶν εἶπεῖν, δεινότατος ἦν ὁ πλοῦς τὰς χρηστοτέρας ἐλπίδας προρρίζους ἐξανασπᾶν. μηδενὸς οὖν τῶν φοβούντων ἀπηλλαγμένος, ἐντρόμους ἡμᾶς, πῶς οἴεσθε, ἐπὶ τὸν λιμένα καταχθῆναι πεποίηκε.*

¹⁸⁹ Για τον θαλάσσιο αυτό δρόμο βλ. TIB 10, τον χάρτη, για τα δρομολόγια και την κυκλοφορία των πλοίων στην περιοχή σ. 100-105, για τις αποστάσεις σ. 102-103. Πρβλ. Αβραμέα, Επικοινωνίες, 161-167.

¹⁹⁰ Barker, *Manuel II*, 310.

¹⁹¹ Barker, *Chronology*, 48-55.

¹⁹² Για την μετάβαση αυτή βλ. ενδεικτικά Σ. Μεργιαλή-Σαχά, Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας: ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στο ρόλο του πρεσβευτή τον 14ο και 15ο αι., *Βυζκ* 25 (2005-2006) 246-253.

¹⁹³ Μανδρομηνός, Επιστολή 3, 85.4-7 (έκδ. - σχ. Darrouzès, 103-104). Για τον Μανδρομηνό βλ. και *PLP* 16622.

κέντρο παραγωγής και πιθανόν τροφοδοτούσε τις αγορές της Κωνσταντινούπολης¹⁹⁴.

Ο Μανδρομηνός ναύλωσε πλοίο, *γριπαρέαν*, όπως ονομάζει, για την μεταφορά 40 *μοδίων* άλατος (περίπου 1100 με 1200 λίτρα¹⁹⁵), αλλά λόγω τῶν *μεγάλων θαλασσών* το πλοίο δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει τον απόπλου. Τελικά, επιλέχθηκε ο χερσαίος δρόμος, ο οποίος, όπως σημειώνεται, ενείχε μεγαλύτερους κινδύνους. Ο Μανδρομηνός αποστέλλει ως δώρο στον κριτή *χαβιάριν*.

1455, θαλάσσιος χώρος Δυρραχίου: τρικυμία

Το 1455, ο λόγιος και αντιγραφέας χειρογράφων Μιχαήλ Αποστόλης ή Αποστόλιος (ca. 1420 - 1474 ή 1486) πραγματοποίησε ταξίδι από την Κρήτη στην Ιταλία προς τον δάσκαλό του Βησσαρίωνα¹⁹⁶. Βρισκόμενος ήδη στην Ιταλία αφηγείται το ταξίδι σε επιστολή προς κάποιον Ιωάννη, αντιγραφέα χειρογράφων, που ζούσε στην Κρήτη, πιθανόν τον Ιωάννη Ρώσο¹⁹⁷. Στην επιστολή περιγράφεται η διαδρομή από την Κρήτη προς την Καλαβρία με στάση στο Δυρράχιο, πόλη στην οποία ο λόγιος αναφέρεται με την αρχαία ονομασία *Επίδαμνος*¹⁹⁸. Τελικός προορισμός η Νεάπολη, από όπου το ταξίδι συνεχίσθηκε οδικώς με στάσεις σε άλλες πόλεις¹⁹⁹.

Με βάση τη μαρτυρία του Αποστόλη, το πλοίο ταξίδευε ξεφόρτωτο, μεταφέροντας μόνο 17 άλογα, και, έτσι, για μεγαλύτερη ευστάθεια χρησιμοποιήθηκε σαβούρα (*ψάμμος*). Αρχικά, ο άνεμος έβρισκε εγκάρσια το σκάφος, καθιστώντας εξαιρετικά δυσχερή την πλεύση. Αργότερα, από τα μέσα της μέρας και για όλη τη νύκτα οι ναύτες πάλευαν με τα κύματα που σήκωνε ο άνεμος, ο οποίος γινόταν ολοένα και πιο δυνατός. Οι συνθήκες αυτές

---

¹⁹⁴ Koder, *Maritime trade*, 113.

¹⁹⁵ Βλ. Μανδρομηνός, *Επιστολή*, σχ. Darrouzès, 103.

¹⁹⁶ Schiro, *Visita*, 145-160. Αναλυτικότερα για τις δραστηριότητες των δύο Geanakoplos, *Interaction*, 176-186. Για τον Αποστόλη βλ. και *PLP* 1201.

¹⁹⁷ Βλ. Αποστόλης, *Επιστολή*, σχ. Noiret, 34. *PLP* 24574.

¹⁹⁸ Ο Αποστόλης αναφέρει ως τόπο προορισμού την *Ίαπυγίαν* στην Ν. Ιταλία. Κατά τον Κουρούση (Αποστόλης και Ευγενικός, 435-436), τελικός προορισμός υπήρξε είτε το βορειότερο λιμάνι της περιοχής, το Βρινδήσιον ή το νοτιότερο του Υδρούντος.

¹⁹⁹ Βλ. Αποστόλης, *Επιστολή*, σχ. Noiret, 57.

τρομοκράτησαν τους επιβάτες²⁰⁰. Λόγω της θαλασσοταραχής, το πλοίο καθελώθηκε για τέσσερις μέρες σε λιμάνι, οὐ εὐλίμενον, όπως παρατηρείται, στο νησί Στανίο (σημ. Stagnum) ΒΔ του Δυρραχίου των Δαλματικών ακτών.

Τέλη 1466 - αρχές 1467, θαλάσσιος χώρος Ιθάκης: τρικυμία

Στα τέλη του 1466 ή στις αρχές του 1467, ο Μιχαήλ Αποστόλης, σε επόμενο ταξίδι από την Κρήτη με τελικό προορισμό τη Βενετία και κατά τη διάρκεια στάσης στην Κέρκυρα, συνέταξε επιστολή προς τον φίλο του Γεώργιο Ζεβεδαίο²⁰¹.

Γράφει ότι επιλέγει να αποφύγει αναφορές στα συμβάντα μεταξύ Κρήτης και Μεθώνης και εστιάζει στην κακοκαιρία στην Ιθάκη, που απείλησε με κίνδυνο ναυαγίου. Χαλάζι και μεγάλη τρικυμία έπληξαν το σκάφος, κεραυνοί κατέστρεψαν το ιστίο και τραυμάτισαν τέσσερις επιβάτες στα χέρια και τα πόδια. Με μεγάλο κόπο προσορμίσθηκαν στην Κέρκυρα²⁰².

---

²⁰⁰ Αποστόλης, Επιστολή 7.1-15 (έκδ. - σχ. Noiret, 57): *Μετὰ δὲ ταῦτα οὗ πολλὰς ἡμέραις ἄραντες ἐξ Ἐπιδάμνου, ἐπλέομεν εὐθὺ τῆς Ἰαπυγίας (Καλαβρία)· ἄνεμος δὲ ἄρας ἐξ ἐώας, κύμα ἐγείρων ὑψηλὸν καὶ μετέωρον, οὐκ εἴασεν ἡμᾶς τὴν εὐθεῖαν πορεύεσθαι· ἐγκάρσιος γὰρ ἦν· καὶ πλεῖν ἐγκαρσίως ναῦν μὴ ἔχουσαν φόρτον, ψάμμον δὲ μόνον, ἦν εἰώθεσαν ναῦται κὰν ταῖς πεφορτισμέναις τιθέναι, καὶ ἵππους τὸν ἀριθμὸν ἑπτακαίδεκα, τέχνη κυβερνητῶν φησιν οὐκ ἀκίνδυνον. Διὰ τοι τοῦτο κατήρκαμεν ἐς τὸν λιμένα νησίδος περὶ που τὴν Δαλματίαν· ἐπίκειται δὲ τινι πόλει τῶν Ἐπιδαμνίων καλουμένη Στανίῳ, εὐλίμένῳ μὲν οὐ, πειρίρᾳ δέ· κάκεϊ τέτταρας ἡμέρας ποιήσαντες, αὐθις καθήκαμεν τὴν ναῦν ἐς τὸν Ἰόνιον κόλπον, τὸ πνεῦμα ἔχοντες πρυμνόθεν ἐκ τῆς ἡπείρου, ὅπερ οὐδὲ μέχρι μεσοῦσης ἡμέρας διέμεινεν. Τοῦτου δὴ οὖν λήξαντος, εὖρος ἐξέπνευσε λαῦρος τὰ ιστία κατενδακῶν, πρὶν τοὺς ναύτας συλλέξει χαλάσαντας φθάσαι· τὴν δὲ κεραίαν ψιλὴν προτονίσαντες μόγισ, τοῖς κύμασι περιεφερόμεθα, ταύτην τε τὴν ἡμέραν καὶ ὅλην τὴν νύκτα σφοδρότερον αἰεὶ τὸν ἄνεμον ἔχοντες· καὶ ὅσα μὲν φόβῳ ἢ εἴπομεν, ἢ δεδράκαμεν, ἢ πεπόνθαμεν, οὐ δικαίῳ σοι δηλῶσαι λόγῳ εὐλόγῳ· ἔν δέ τι τούτων μόνον εἰπὼν, τὰ λοιπὰ σιγῇ παραδώσω. Αρχικὰ ο ἄνεμος ἦταν ΝΑ καὶ αργότερα γύρισε σε ΒΔ. Ἡ περιγραφὴ μιμεῖται στον Συνέσιο καὶ τον Ὅμηρο. Κουρούσης, Αποστόλης καὶ Ευγενικός, 435-438.*

²⁰¹ Για τον φίλο, κτήτορα χειρογράφων και πελάτη του Αποστόλη, Γεώργιο Ζεβεδαίο (μέσα 15ου αι.) δεν υπάρχει σημαντική πληροφορηση· βλ. και PLP 6508.

²⁰² Αποστόλης, Επιστολή 60.1-16 (έκδ. - σχ. Noiret, 78.): *Καὶ τὰ μὲν ἐς Μεθώνην ἐκ Κρήτης ἡμῖν συμβάντα, ἄξια καὶ ταῦτα λόγου καὶ ἱστορίας τυγχάνοντα, παραλείπω. Ἐπεὶ δ' ἐς Ἰθάκην προσέσχομεν βίᾳ, τὴν ἀρχὴν Ὀδυσσέως τοῦ πολυβούλου, ἦν οὐκ ἂν ἐπιλάθοιμι, εἰ καὶ εἰν Ἀἴδα ο καταβήσομαι, ὅτε τὴν εὐνὴν κατεβάλλομεν καὶ τὰ ιστία συνελεγόμεθα, ἔπνευσεν ἐκ τῶν ὀρῶν τῆς Ἰθάκης δις τόσος τοῦ προτέρου σφοδρότερος ἄνεμος, σύν τε χαλάζῃ καὶ θυέλλῃ καὶ κεραυνῷ· ὃς ἐπεισπεσὼν τῇ τριήρει, ἓνα μὲν τῶν Δαλματίων ἐνέπρησε, θᾶττον ἢ λόγος ἀποβαλόντα τὸ ζῆν· τέτταρας δὲ ἄλλους, τὸν μὲν χεῖρα καὶ πόδα, τὸν δὲ πόδα, τὸν δὲ χεῖρα, τὸν δ' ἐκατέρω τῷ πόδε κατέκαυσεν. Ἐπὶ τούτοις εὐθὺς ὥσπερ Σκύλλαν ἢ Χάρυβδιν ἐφύγομεν τὴν Ἰθάκην· καὶ μεθ' ἡμέρας οὐκ ὀλίγας κατήρκαμεν ἐς τὴν Κέρκυραν, νῆσον πάντων ἔμπλεων ὧν ἐφίεμαι, πολιτεία δὲ παραπλήσιον Κυδωνία ἢ*

Σεισμικά φαινόμενα

Πρίν το 1222, Ναύπακτος: σεισμοί

Σε επιστολή του 1222 προς τον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, ο Ιωάννης Απόκαυκος αιτείται τη συνδρομή κάποιου ζωγράφου Νικολάου για επιδιορθώσεις στο Επισκοπείο Ναυπάκτου, *κατασαθρωθέντος έκ χρόνων καὶ ἐκ σεισμῶν*, όπως χαρακτηριστικά γράφει²⁰³. Η χρονική ένδειξη των επεισοδίων δεν προσδιορίζεται και δεν καταγράφονται μαρτυρίες σεισμικών επεισοδίων στην περιοχή κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Συνεπώς, το εν λόγω περιστατικό δεν έχει αποτελέσει θέμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας. Γνωρίζουμε μόνον ότι ο Απόκαυκος έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για την ανακαίνιση του κτιρίου²⁰⁴.

1296 (1η Ιουνίου), Κωνσταντινούπολη: σεισμός

Η σεισμική ακολουθία ξεκίνησε την 1η Ιουνίου, ημέρα Παρασκευή με ένα ισχυρό επεισόδιο στην Κωνσταντινούπολη. Ο σεισμός μνημονεύεται από διάφορες πηγές, οι οποίες, εξεταζόμενες συνδυαστικά, καλύπτουν πλήρως το γεγονός και τις επιπτώσεις του. Έτσι, το περιστατικό μνημονεύεται από τον *μέγαν λογοθέτην* Κωνσταντίνο Ακροπολίτη (1305/6 – 1321)²⁰⁵ στις επιστολές υπ' αρ. 55²⁰⁶, 56²⁰⁷ και 59²⁰⁸, οι οποίες επικεντρώνονται στην περιγραφή του

μικρὸν ὑπερέχουσαν. Ἐντεῦθεν πορευομένων ἐς Ἑνετίαν, εὗχου. Ο Schiro (Visita, 154) χρονολογεί στα 1467. Με το ταξίδι αυτό σχετίζεται και η Επιστολή 61 και 63 (έκδ. Noiret) του έτους 1468, όπου αναφέρεται η διά μέσου Ρώμης, άφιξη στην Βενετία και δίνονται πολιτιστικά και ανθρωπολογικά στοιχεία για τους κατοίκους των περιοχών. Σύμφωνα με τον Κουρούση (Αποστόλης και Ευγενικός, 435-438), η περιγραφή της επιστολής αυτής μιμείται στον Συνέσιο και τον Όμηρο.

²⁰³ Απόκαυκος, Επιστολή 86, 243-244. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 227.

²⁰⁴ Βλ. κεφ. «Ναύπακτος» σ. 101.

²⁰⁵ Αναλυτικότερα για το πρόσωπο αυτό βλ. PLP 520· D. M. Nicol, Constantine Acropolites, a prosopographical note, *DOP* 19 (1965) 249-256. Για τους φιλολογικούς κύκλους στους οποίους ανήκε βλ. Constantinides, *Higher education*, 38 κ.ε.

²⁰⁶ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 55.11-33: *πρώτην εἶχεν Ἰούνιος, εἰς πέρας ἤκεν ἡ πρώτη· ἡ νύξ διαδεξαμένη ὑπὲρ μεσοῦσαν τὴν τρίτην ὥραν ἐλάμβανε καὶ ὁ τῆς γῆς κλόνος τὴν ἀρχὴν ἔσχηκεν. ὅλη παρεληλύθει στιγμή καὶ μόγις τὸ δεινὸν ἔληξε· κατὰ γὰρ ποσὰ διαστήματα ἐξ ὑπαρχῆς ἔσειε κἂν συνεχῆς ὁ σεισμός ἔδοξε καὶ μετὰ τὴν τρίτην*

γεγονότος ως προσωπική βιωματική εμπειρία του λογίου και δεν επεκτείνονται σε άλλες γενικές αναφορές. Με το παρόν επεισόδιο συνδέεται έμμεσα και η επιστολή 57 του Ακροπολίτη²⁰⁹.

Ολοκληρωμένη πληροφόρηση παρέχει ο Γεώργιος Παχυμέρης στην *Ιστορία* του²¹⁰, ο οποίος, προφανώς ως αυτόπτης, ενημερώνει για τη διάρκεια, την εξέλιξη και τις επιπτώσεις του σεισμού στην πόλη, περιλαμβάνοντας στοιχεία που αγνοούνται σε άλλες πηγές. Λιτή αναφορά παρέχουν ο Νικηφόρος Γρηγοράς²¹¹ καθώς και οι γραφείς τριών Σημειωμάτων κωδίκων²¹².

Το έτος του σεισμού δεν προκύπτει από τις επιστολές του Ακροπολίτη, ούτε από τους Παχυμέρη και Γρηγορά, οι οποίοι εντάσσουν το επεισόδιο στη ροή των ιστορικών γεγονότων της περιόδου. Το έτος συνάγεται από τα

ὥραν ἢ νύξ ἐν κλόνῳ τὴν γῆν εἶχε διηνεκεῖ, εἰ μὴ πρὸς βραχὺ πως ἔλῃγε τὸ δεινὸν καὶ τὴν ἡρεμίαν ἀρχὴν ὥσπερ ἐποιεῖτο κινήσεως. (...).

²⁰⁷ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 56.5-13: Ἀλλὰ με οὐχ ἥκιστα καὶ τὸ κοινὸν ἐκταράττει ναυάγιον, ὃ τῆς οἰκουμένης -τῆς ἡμετέρας λέγω τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας- σεισμός πολυήμερος καὶ τὰ ἐπιδήμια δεόντως εἶπω κακά, ἃ ποῖ σχοίῃ τὴν λῆξιν, δι' ἀπορίας ἐμοί· οἶμαι δὲ καὶ παντὶ [τῷ ἐπιβόλῳ] τοῖς τε ἄνωθεν τοῖς τε κάτωθεν φαινομένοις σημείοις ἐφιστάνειν ἐθέλουσι. πάντα γὰρ ἐκτετάρακται καὶ τοῦ παντὸς ὥσπερ ἀναστοιχείωσιν ἀπειλεῖ· ἀστέρες καινοφανεῖς καὶ κλόνοι γῆς συνεχεῖς, ἃ σημεία κακῶν ἐσχάτων προβλέπουσιν ὅσοι τε τῆς ἐντέχνου καὶ ὅσοι τῆς θείας σοφίας τυγχάνουσιν.

²⁰⁸ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 59.6-49.

²⁰⁹ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 57.1-10.

²¹⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 233.9-20: καὶ τῆς πρώτης τοῦ μηνὸς ἐσπέρας περὶ που τὸ μεσονύκτιον σεισμός ἐμπίπτει μέγας, κατὰ τοὺς τῶν ζώντων σωμάτων σφυγμούς· οὐς μᾶλλον καὶ δεινούς οἱ περὶ τούτων γράψαντες λέγουσιν ὡς κάτωθεν διέντας καὶ ὑποσπῶντας θεμέλια. (...) οὕτω γὰρ καὶ τοῦτον ἐφ' ἡμέραις πλείσταις ἐπισυμβαίνειν, καὶ πλειστάκις τῆς ἡμέρας ἢ καὶ νυκτὸς προφαίνεται κατὰ μικρὸν τὰ τοῦ πνεύματος ἐγκαταλείμματα, ὥστε καὶ Ἀνθεστηριῶνος ἑπτακαιδεκάτῃ ἐνταῦθα μὲν πλείω τὸ τοῦ χρόνου μῆκος γενέσθαι, μαλακώτερον δὲ τῇ δυνάμει (...).

²¹¹ Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* I, 202.6-7: Κατὰ τοῦτον μέντοι τὸν χρόνον συνέβη γενέσθαι σεισμόν τῶν πάνυ μεγίστων (...).

²¹² Σημείωμα στον κώδικα Vat. gr. 191, f. 319v (έτος ca. 1296), υπ' αρ. 561, Σημείωμα, σ. 169-170, 173): (...) ἔκτοτε δὲ καθημέραν σχεδόν σεισμοὶ νυκτός καὶ ἡμέρας διόλου τοῦ ἰουνίου καὶ τοῦ ἰουλίου ἐγένοντο. τῇ σφοδρότ(η)τι μείονες κ(α)τά δὲ τὴν ιζ^{ην} τοῦ ἰουλίου τῆς αὐτῆς (ἰνδικτιῶν)ος ὥρα πρώτη τῆς νυκτός, σεισμός γέγονεν ἐν τῇ Κων(σταν)τ(ί)νου μὲν ἀμβλύτ(ε)τος· ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ σφοδρότατος. (...). Σημείωμα στον Ἀθων. Βατοπεδίου, 290 (olim 260) (έτος 1296), υπ' αρ. 563, Σημείωμα, σ. 170: μηνί Ἰουν(ίω) α', ἰνδ. θ', ἡμέρα ζ', πρὶν ἀλεκτριῶνων ὠδᾶς ἐγένετο σισμός μεγάλς καὶ τεῖχει πολλά τῆς πόλε(ως) κατέπεσον καὶ ναοὶ διέρραγυσαν. ἐπεκράτησεν δὲ ἡμέρας ὀκτώ, ἔτους δὲ ,ςωδον. Σημείωμα στον Paris Bibl. Nat. Suppl. gr. 682, f. 8v (έτος 1296), υπ' αρ. 564. Σημείωμα, σ. 171): Καὶ πάλιν τό αὐτό μηνί τῇ ιγ', ἡμέρα δ', ἔσυσεν περὶ ὥραν ζ' τῆς ἡμέρας, Καὶ πα..... Το έτος στον Κώδικα Βατοπεδίου δίνεται εσφαλμένα ως καταχρηστική παρεμβολή του ὀμικρον στον εγγράμματο συμβολισμό της χρονολογίας. Το σωστό έτος είναι 'ςωδ' (6804). Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 36· Μουγιάρης, *Σεισμική Ιστορία*, 284.

Σημειώματα των κωδίκων. Αναφορά της επιστολής 57 του Ακροπολίτη μάλλον προσδιορίζει χρονολογικά το γεγονός, παρ' όλο που δεν γίνεται ρητή μνεία. Ο λόγιος δηλώνει ότι το προηγούμενο της επιστολής αυτής έτος, τον μήνα Ιούνιο, έχασε τον γιό του, ενώ το ίδιο έτος, πάλι τον Ιούνιο, συνέβη να θάψει τον αδελφό του. Ο θάνατος του γιου του Ακροπολίτη τοποθετείται το έτος 1295 και, επιπλέον, πιστοποιείται από παραμυθητική, συλλυπητήρια επιστολή του Μαξίμου Πλανούδη προς τον μοναχό Μελχισεδέκ Ακροπολίτη, θείο του εκλιπόντος και αδελφού του Κωνσταντίνου²¹³. Η έμφαση που δίνεται στην επιστολή για τον μήνα Ιούνιο, ως *άποφράς μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν ὅλον ἐνιαυτόν*, αποτελεί έμμεσο χρονολογικό προσδιορισμό, που συνδέεται με τον σεισμό του 1296. Ο θάνατος του αδελφού του Ακροπολίτη που αναφέρεται στην υπ' αρ. 57, και συνέβη τον Ιούνιο του 1296, δεν μνημονεύεται στις άλλες επιστολές, στις οποίες περιγράφει το φαινόμενο (*argumentum ex silentio*), συνεπώς, μάλλον ήταν μεταγενέστερος του σεισμού.

Στην επιστολή 55, ο Ακροπολίτης τοποθετεί τον σεισμό την τρίτη ώρα της νύκτας, δηλαδή αργά το απόγευμα, αναφορά που συμφωνεί επακριβώς με το Σημείωμα του κώδικα Vat. 191. Ο Παχυμέρης, αν και επίσης αυτόπτης του γεγονότος, τοποθετεί γύρω στα μεσάνυκτα. Ο γραφέας του κώδικα Βατοπεδίου αρκείται στην γενική μνεία *πρὶν ἀλεκτριώνων* (sic).

Ο σεισμός χαρακτηρίζεται *μέγας, φοβερός*, ισχυρότερος από οποιονδήποτε άλλο προηγούμενο στην πόλη ²¹⁴. Ακολούθησε έντονη μετασεισμική δραστηριότητα, η οποία σε μία περίπτωση (κωδ. Vat. gr. 191) φτάνει μέχρι τις 17 Ιουλίου, όταν και ακολούθησε ισχυρή δόνηση, στην οποία αναφέρεται κυρίως ο Παχυμέρης, ο οποίος κάνει λόγο για καταστροφές πέραν της Περγάμου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, ο σεισμός της 17ης Ιουλίου επηρέασε την περιοχή ΝΔ της πρωτεύουσας και από την Πέργαμο προς τα ΒΔ μέχρι και

---

²¹³ Βλ. τα σχόλια του Romano. Ακροπολίτης Κων., Επιστολή, 152 υπ. 2. Επιπλέον, η Επιστολή 94 (στ. 17 κ.ε.) του Μαξίμου Πλανούδη, που αποτελεί παραμυθία προς τον μοναχό Μελχισεδέκ για τον θάνατο του ανιψιού του, χρονολογείται το 1295, λόγω της αναφοράς του Πλανούδη στην νίκη του *πιγκέρνη* Αλεξίου Δούκα Φιλανθρωπηνού και την άλωση του φρουρίου της Μιλήτου εκείνο το έτος. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 81-82. Pascale, *Planude*, 48-56.

²¹⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 233.13-16. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 32.

πέρα από τον Σαγγάριο ποταμό²¹⁵. Λόγω της μεγάλης έκτασης που αποδίδεται στο επεισόδιο, η αναφορά για την Πέργαμο πιθανότατα υποδηλώνει νέο ισχυρότερο συμβάν²¹⁶.

Στην επιστολή 55, ο Ακροπολίτης παρέχει στοιχεία για την διάρκεια των μετασεισμών, σημειώνοντας ότι υπήρξαν επεισόδια δύο φορές κατά την διάρκεια της μέρας και τρία τη νύκτα, ενώ στην υπ. αρ. 56 αναφέρεται στο *πολυήμερον* των δονήσεων και κάνει λόγο για *σημεῖα* και *ἀστέρας καινοφανεῖς*, αναφορά που μάλλον συμφωνεί με το σημείωμα στον κώδικα Vat. gr. 191, όπου καταγράφεται έκλειψη σελήνης την 18η Μαΐου 1296²¹⁷.

Η επιστολή 59 παρουσιάζει αξιοσημείωτο ενδιαφέρον, εφόσον ο Ακροπολίτης διηγείται παραστατικά τις συνθήκες του σεισμού και κυρίως τις κινήσεις του σε ένα περιπετειώδες περιστατικό. Την 1η Ιουνίου βρισκόταν όλη την ημέρα στα ανάκτορα, όπως συνήθως. Αργά το απόγευμα (*δείλῃς ὀψίας*) έφυγε για ένα σύντομο γεύμα και μετά επέστρεψε στο παλάτι για να δανειστεί χειρόγραφο του Πλάτωνα. Στη συνέχεια επέστρεψε για να αφιερωθεί στη μελέτη. Αφήνοντας κατά μέρος τον Πλάτωνα (*κόρον τούτου λαβών*), την ώρα που είχε καταπιαστεί με τη συγγραφή σχολίων στον Δημόκριτο και τον Ηράκλειτο συνέβη ο σεισμός. Άνθρωποι από το προσωπικό εμφανίσθηκαν έντρομοι στη θύρα του *οἰκίσκου*, όπου βρισκόταν το ησυχαστήριο του Ακροπολίτη, ενώ οι οικίες εσειόντο συθέμελα.

Ὡρμησα προελθεῖν, γράφει χαρακτηριστικά ο Ακροπολίτης, όμως εκείνη τη συγκλονιστική στιγμή, σε μία ηρωική απόπειρα επιχείρησε να επιστρέψει στην σειόμενη ακόμα κατοικία. Αφού διέσχισε τον χώρο του *ἀνδρῶνος* και το *προστώον* προς την εσωτερική αυλή, οδηγήθηκε στον κυρίως χώρο για να αρπάξει τις *ἐγκολπίους* εικόνες, *ἄσπερ ἐπόθουν*, όπως τονίζει, για προστασία.

Σχετικά με τις υλικές ζημιές στην πόλη, ο Ακροπολίτης περιορίζεται μόνο στην αναφορά για τα τείχη και τα κτίσματα, κάποια από τα οποία

---

²¹⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 233.20-234.6. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 38-39.

²¹⁶ Σε όσα αφορούν στην Πέργαμο, η Ευαγγελάτου-Νοταρά (*Σεισμοί*, 38-39) θεωρεί ότι είναι πιθανό να επλήγη από ανεξάρτητο επεισόδιο την ίδια εποχή και ότι τα δύο υπέστησαν βιβλιογραφική συμπύκνωση, ώστε, τελικά, να θεωρούνται ένα γεγονός. Η καταστροφή στην περιοχή της Περγάμου τεκμηριώνεται και με αρχαιολογικά στοιχεία. Με την άποψη συμφωνεί και ο Μουγιάρης (*Σεισμική ακολουθία*, 280).

²¹⁷ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 36, υπ. 8· Grumel, *Chronologie*, 467.

μετατράπηκαν σε *έλεεινὰ οἰκόπεδα*²¹⁸. Στο θέμα αυτό ο Παχυμέρης είναι πιο αναλυτικός. Η αναφορά του συμπληρώνεται από τον Νικηφόρο Γρηγορά. Σύμφωνα με τους χρονογράφους, ο σεισμός προκάλεσε μερική κατάρρευση των τειχών της πόλης, ολική καταστροφή ή σοβαρές βλάβες παλαιών και νέων οικοδομών και περιβόλων αυλών, σε βαθμό που να συσσωρευθούν οι πέτρες, όπως σχολιάζουν, σαν οικοδομικό έργο υπό κατασκευή. Επίσης, κατέπεσε μέρος της οροφής του ναού των Αγίων Πάντων και αποκολλήθηκε τμήμα από το γλυπτό σύμπλεγμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, που βρισκόταν μπροστά από τον ναό των Αγίων Αποστόλων²¹⁹, το οποίο, ωστόσο, επισκευάστηκε άμεσα²²⁰. Ο αυτοκράτορας κατέφυγε εκτός της πόλης για ασφάλεια²²¹.

*Σεισμός Μαρτίου 1354 (βλ. παραπάνω σ. 182 κ.ε.)

Γενικές διαπιστώσεις

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάσθηκαν φυσικά φαινόμενα που απαντούν στις επιστολές κατά την περίοδο από τα τέλη του 12ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα. Οι λόγιοι διηγούμενοι σχετικά περιστατικά διασώζουν μαρτυρίες για μετεωρολογικά και γεωλογικά φαινόμενα με μεγάλη παραστατικότητα. Δίνουν έμφαση στις επιπτώσεις των γεγονότων, δηλαδή στην οικονομική και κοινωνική συνέχεια των περιοχών που επλήγησαν, στην αγροτική δραστηριότητα ή στις υποκειμενικές δυσχέρειες που προέκυψαν κατά την μετάβασή τους σε άλλους προορισμούς.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις περιπτώσεις τρικυμίας στα πελάγη, με το μέγεθος των σωζόμενων αναφορών από τις επιστολές να καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος. Ο περιπετειώδης χαρακτήρας του συμβάντος και ο κίνδυνος

---

²¹⁸ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 55.

²¹⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 202.7-14.

²²⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 202.7. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 40. Όσο για τον ναό των Αγίων Πάντων, που είχε πληγεί ξανά από σεισμό και είχε επισκευαστεί το 1010, ο Janin (*Églises*, 390) θεωρεί ότι δεν επιδιορθώθηκε, εφόσον μετά το 1296 δεν αναφέρεται στις πηγές.

²²¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 234.6-235.7.

που διέτρεξε ο αποστολέας υπήρξαν τα βασικά κίνητρα για τη διάσωση τέτοιων πληροφοριών. Επίσης, είναι συχνές οι παρατηρήσεις για το ψυχρό κλίμα τόπων και περιοχών κατά τη διάρκεια του χειμώνα, μνείες που άλλοτε συνοδεύονται από αιτήματα για αποστολή καταπραϋντικών μέσων ή προβάλλονται ως δικαιολογία για την αδυναμία μετακίνησης, ενώ τίθενται με την μορφή παρατηρήσεων ως προς την καταλληλότητα ενός τόπου για διαμονή.

Σε αρκετές από τις περιπτώσεις, που εξετάσθηκαν, οι περιγραφές επενδύονται με έντονη ρητορικότητα, ώστε να ανταποκρίνονται στην δραματικότητα των γεγονότων. Σε κάποιες περιπτώσεις η χρήση γνωστών σχετικών ρητορικών τόπων και η τάση προς την αλληγορία αποπροσανατολίζουν ως προς την ύπαρξη του φυσικού φαινομένου ως πραγματικού γεγονότος. Επομένως, απαιτείται ενδελεχής μελέτη του προσωπικού ύφους των συγγραφέων σε συνδυασμό με γνώση των ιδιαιτεροτήτων της βυζαντινής λόγιας επικοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς προσφέρουν γενικά αξιόπιστες μαρτυρίες, που συμφωνούν και συμπληρώνουν τα δεδομένα άλλων πηγών.

Μέρος Γ': Η πανίδα

Το 1220, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, διωγμένος από το Επισκοπείο λόγω ρήξης με την πολιτική εξουσία του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου, αναγκάστηκε να διαμείνει σε εξοχική κατοικία, την οποία περιγράφει με λεπτομέρειες, για να δώσει την εικόνα υποβάθμισης της ζωής του. Ο Απόκαυκος περιγράφει παραστατικά μία εύρωστη αγροτική μονάδα της υπαίθρου, όπου ζώα και άνθρωποι ζούσαν μαζί: *καὶ ἔνθεν μὲν βληχᾶται τὸ πρόβατον, ἐκεῖθεν δὲ μυκᾶται ὁ βοῦς, ἵππος τε χρεμετίζει καὶ παππάζει ὁ χήν, καὶ περιγυλλίζουνσι τὰ δελφάκια* (δηλαδή τα γουρουνάκια), *καὶ φωνεῖ τορὸν ὁ μεγιστόφωνος ὄρνις*, με αποτέλεσμα, καταλήγει χαρακτηριστικά, να μην μπορεί να συσταθεί κανενός είδους διάλογος¹.

Τέτοιες κατοικίες λειτούργησαν στα πλαίσια αγροτικών «συνεταιρισμών», *χωριῶν* ή *κωμῶν*, και επεδίωκαν αυτάρκεια ως προς την συντήρησή τους². Τα ζώα που περιγράφει ο Απόκαυκος, που καλούνταν αλλιώς *θρέμματα*, *πράγματα*, *σφακτὰ* ή *κτήματα*³, προσφιλείς ονομασίες για τους πιο πιστούς συντρόφους του γεωργικού βίου, είναι γνωστά οικόσιτα ζώα που

---

¹ Βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 99, υπ. 314. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα από τις επιστολές είναι η περίπτωση που διασώζει ο Τζέτζης (Επιστολή 18, σ. 33.1-19, έτος 1140) σχετικά με την διαμονή του σε διώροφη οικία, στην οποία ζούσε και μία πολύτεκνη οικογένεια στον ίδιο χώρο με γουρουνία. Grünbart, Beiträge, 187-188. Για τον διδάσκαλο Ιωάννη Τζέτζη βλ. Αναγνωστάκης, *Οίνος στην ποίηση*, 2.2, 85.

² Η Α. Λαΐου, (Αγροτική οικονομία, 13ος – 15ος αι., 506) συνοψίζει την αγροτική οικονομία στα πλαίσια του οίκου ως «συνδυασμό αυτοκατανάλωσης και εμπορευσιμότητας», όπως σημειώνει, δεδομένου ότι το βασικότερο κίνητρο ήταν η εξασφάλιση της αυτάρκειας και ακολουθούσε η εμπορική διάθεση του πλεονάσματος (πρβλ. Harvey, *Expansion*, 121/ *Ανάπτυξη*, 199-201). Ας σημειωθεί ότι το *χωρίον* αποτελούνταν αρχικά από ένα σύνολο ελεύθερων μικρών κληρούχων, που διέθεταν ζώα για διατροφή, δευτερογενή εκμετάλλευση, λίπασμα και εργασία. Για την έννοια του *χωρίου* ως παραγωγικής ενότητας βλ. Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 385-391, για το χωριό ως οικισμό σ. 438-446. Αναλυτική βιβλιογραφία περί της αυτάρκειας και του αγροτικού πλεονάσματος βλ. Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων, στο Χρήμα και αγορά*, 219 υπ. 2.

³ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 312. Φαίνεται ότι ο όρος *κτήματα* δεν ήταν τόσο διαδεδομένος την εποχή του Μιχαήλ Χωνιάτη (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.). Ο μητροπολίτης Αθηνών σχολιάζει το γεγονός ότι οι κτηνοτρόφοι της Κέας αποκαλούσαν τα ζώα *κτήματα* (Επιστολή 103.56-62, σχ. Κολου, 112*-113*). Ωστόσο, σε επιστολές άλλων μνημονεύεται ο όρος και αφορά στα οικόσιτα ζώα (ενδεικτικά βλ. Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, Επιστολή 43.5). Βλ. κεφ. «Κέα» σ. 59, υπ. 162.

προσέφεραν βασικά αγαθά και προσδιόριζαν την οικονομική δυνατότητα του ιδιοκτήτη τους⁴.

Πέρα από αυτή την πολύτιμη ματιά στην αγροτική πραγματικότητα των αρχών του 13ου αιώνα, η εικόνα που αποκομίζουμε από τον Απόκαυκο ενέχει την πλέον βασική σχέση που ανέπτυξε ο άνθρωπος με τα ζώα και όχι μόνο στο Βυζάντιο: την σχέση δικαιοδοσίας. Τα ζώα αποτελούν κατεξοχήν «χρηστικά εργαλεία» και αντικείμενα εκμετάλλευσης.

Ιατρικές, κτηνοτροφικές μελέτες και νομικά έργα της Βυζαντινής περιόδου παρέχουν επιστημονική κάλυψη για τα πλαίσια αξιοποίησης, την εκτροφή, την συντήρηση καθώς και το νομικό καθεστώς, που οριοθετεί δικαιώματα κυριότητας και εκμετάλλευσης. Βασικά στοιχεία για την οικονομική αξία των ζώων καθώς και όψεις του γεωργικού βίου παρέχουν εγχειρίδια της Βυζαντινής περιόδου, όπως το συλλογικό έργο *Γεωπονικά* (10ος αι.), ο *Γεωργικός Νόμος* (ca. 8ος αι.), καθώς και το *Έπαρχικόν Βιβλίον* (αρχές 10ου αι.)⁵. Οι μελέτες αυτές αποτελούν βασικές πηγές για τα ζώα στο Βυζάντιο, παρέχουν σφαιρική εικόνα του πλέγματος των δύο κόσμων, παρουσιάζουν και επιβεβαιώνουν την χρησιμότητα των ζώων στον άνθρωπο ως προς την οικονομική αξία.

Την θεωρητική και φιλοσοφική προσέγγιση του θέματος προσφέρουν κείμενα της βυζαντινής γραμματείας, στα οποία ανιχνεύονται έντονες

---

⁴ Η αξία των ζώων αυτών υπήρξε συνάρτηση της προσφοράς αλλά και του κόστους διατήρησης. Τα αροτριώντα ζώα, όπως βοοειδή και ιπποειδή, ήταν ακριβά και απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες ζωοτροφής. Τα αιγοπρόβατα κόστιζαν φθηνότερα, ενώ η αγορά και συντήρηση χοίρων και πουλερικών ακόμα λιγότερο, καθώς μπορούσαν να τρέφονται ελεύθερα ή να καταναλώνουν οικιακά υπολείμματα. Σχετική βιβλιογραφία βλ. και κεφ. «Αττική» σ. 46, υπ. 101. Αναλυτικότερα και για την Μέση περίοδο βλ. Μ. Γερολυμάτου, Η κτηνοτροφία στο Βυζάντιο: από την επιβίωση στην εμπορευματοποίηση (8ος-12ος αι.), στο *Ζώα και περιβάλλον*, 421-434· Μ. Kaplan, L'activité pastorale dans le village Byzantin du VIIe au XIIe siècle, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 407-420· Harvey, *Expansion*, 149-150/Ανάπτυξη, 244. Για τα κριτήρια της αξιοποίησης των ζώων από τον άνθρωπο αλλά και για τον εφοδιασμό της βυζαντινής αγοράς με ζώα βλ. ενδεικτικά Τ. G. Kolias, Die Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten, στο *Handels Güter und Verkehrswege*, 175-184.

⁵ Αναλυτικότερα βλ. Κ. Πιτσάκης, Το ζώο οιονεί υποκείμενο δικαίου. Μία περιήγηση στην νομική ιστορία, στο *Η προστασία των ζώων και το δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή 2004, 29-56· Σ. Τρωιάνος - Α. Λιαρμακόπουλος, Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο Βυζαντινό δίκαιο, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 435-452· Τρωιάνος, Τα ζώα, 77-103· Χατζηφώτης, *Η προστασία*, 57-98. Για την εξέλιξη της ζωολογίας κατά την Βυζαντινή περίοδο βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 38-39, 83-86· Κόλιας, Ο άνθρωπος, 15-20· Hunger, *Literatur* 2, 265-270 /Λογοτεχνία Γ', 75-84.

επιδράσεις από την διανόηση της Αρχαιότητας και το χριστιανικό ιδεώδες. Από τα βασικότερα έργα που παρουσιάζουν το θεωρητικό πλαίσιο της θέσης των ζώων στον κόσμο, καθώς και πολλούς από τους επικρατούντες συμβολισμούς, είναι ο *Λόγος εἰς τὴν Ἑξαήμερον* του Μεγάλου Βασιλείου, το έργο *Περὶ ζώων Ἱστοριῶν* του Τιμοθέου Γάζης (7ος αι.), *Ἑξαήμερος ἡ Κοσμουργία* του Γεωργίου Πισίδη (7ος αι.), οι διάφορες παραλλαγές του *Φυσιολόγου* (10ος κ.ε.), τα έργα *Συλλογὴ τῆς περὶ ζώων ἱστορίας, χερσαίων, πτηνῶν τε καὶ θαλαττίων* (10ος-11ος αι.) και *Εἰς τὸ περὶ ζώων μορίων Ἀριστοτέλους* του Μιχαήλ Εφεσίου (10ος-11ος αι.), το λογοτεχνικό ζωολογικό έργο *Περὶ ζώων ιδιότητος* (14ος αι.) του Μανουήλ Φιλὴ κ.ά⁶. Τα έργα αυτά χρησιμεύουν στην εξέταση της θέσης των ζώων στην κοσμοθεωρία της βυζαντινῆς σκέψης.

Εν τούτοις, η φύση των επιστολῶν επιτρέπει την ανίχνευση και ορισμένων ιδιαίτερων απόψεων για τα ζῶα, σε σχέση με τον άνθρωπο. Στα κείμενα αυτά εκφράζονται υποκειμενικές απόψεις, θεωρητικῆς υφῆς, που αποκαλύπτουν ενδιαφέρον για την πανίδα και προσδιορίζουν επιμέρους τάσεις στην παρατήρηση του περιβαλλοντικού κόσμου.

Στα παραπάνω το υλικό από τις επιστολές είναι πολυεπίπεδο. Πολλά από τα στοιχεία αφορούν και στην πρακτικὴ διάσταση της θέσης των ζώων στον πολιτισμό, η οποία διαμορφώνεται μέσα από περιστατικά της καθημερινῆς ζωῆς. Προϊόντα διατροφῆς από ζωϊκά παράγωγα ανταλλάσσονταν μεταξύ των αλληλογράφων ως δώρα, ενώ, ὅπως θα δούμε, σώζονται πολλαπλά αιτήματα για την χορηγία ἵπποειδῶν για μεταφορές, ευρύτερες ὀψεις της δικαιοδοσίας που περιγράψαμε. Ωστόσο, δεν λείπουν και συμβολιστικές προσεγγίσεις, αναδεικνύοντας την φιλοσοφικὴ διάσταση του θέματος.

Η θεωρητικὴ και η πρακτικὴ αντιμετώπιση των ζώων την εποχὴ που εξετάζουμε, θα εἶναι ο βασικός προσανατολισμός και το αντικείμενο του

---

⁶ Η φιλοσοφικὴ σκέψη των Βυζαντινῶν για την σχέση του ανθρώπου με τα ζῶα διαμορφώθηκε κυρίως ἐπὶ τη βάσει αρχαιοελληνικῶν και χριστολογικῶν επιρροῶν. Αναλυτικότερα σε Χρόνη, *Η πανίδα*, 22-42. Το «ἐργάζεσθαι καὶ φυλάσσειν», με την γενικὴ ἔννοια της εκμετάλλευσης και διαχείρισης, συμπυκνώνει ὅλο το νόημα του ρόλου του ανθρώπου στο περιβάλλον, που συμπεριλαμβάνει και τα ζῶα. Για την ἀνάλυση των βιβλικῶν και πατερικῶν ὁρων περὶ της σχέσης του ανθρώπου με το φυσικὸ περιβάλλον βλ. Η. Β. Οικονόμου, *Θεολογικὴ οικολογία, θεωρία και πράξη*, Αθήνα 1994, σ. 143-233. Για την απεικόνιση των σχετικῶν θεολογικῶν και εκκλησιαστικῶν αντιλήψεων μπορεί να ανατρέξει κανείς στην μελέτη του Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἄνθρωπος και περιβάλλον στη βυζαντινὴ τέχνη, η Εκκλησία ως ἔμπρακτη οικολογία, στο Ὁρθοδοξία και Οικουμένη*, 629-668.

παρόντος κεφαλαίου. Πρόκειται για όψεις της εκμετάλλευσης των ζώων στην διατροφή και την καθημερινή ζωή αλλά και όψεις της αξιολογικής θέσης που λαμβάνουν, όπως συμπεραίνουμε από το υλικό των επιστολών.

Ένα θέμα που αποκτά μεγάλες διαστάσεις στα κείμενα που εξετάζουμε είναι η θέση των ζώων στη ρητορική. Τα έργα διανθίζονται με ποικίλους συμβολισμούς, αλληγορίες και παροιμιακές έννοιες, που συνοψίζουν θεωρητικές απόψεις για κάποια είδη, πολλές από τις οποίες διέγραψαν πορεία στην ανθρώπινη σκέψη και χάρισαν διάφορους εννοιολογικούς όρους στα μέλη του ζωϊκού βασιλείου. Η χριστιανική Λειτουργική, παραδεδομένες αντιλήψεις, σύμβολα και παροιμιώδεις εκφράσεις, πολλές φορές στον απόηχο της αρχαιοελληνικής παράδοσης, καθώς και ποικίλες λαϊκές δοξασίες απέδωσαν στα ζώα συχνά ετερόκλητους συμβολισμούς.

Μάλιστα, κοινώς εννοούμενοι συμβολισμοί μετατράπηκαν σε σατιρικά αναγνώσματα, ήδη από τον 12ο αιώνα, με το έργο *Κατομνομαχία* από τον Θεόδωρο Πρόδρομο, στο πρότυπο της αρχαιοελληνικής τραγωδίας. Έργα όπως ο *Πουολόγος*, *Όψαρολόγος*, *παιδιόφραστος διήγησις των τετραπόδων, τὸ συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου, γαδάρου, λύκου κι άλουποῦς διήγησις ώραία* κ.ά. απηχούν παραδεδομένες αντιλήψεις, ιδιότητες και χαρακτηριστικά, που έχουν διαμορφωθεί μέσα από μακρόχρονη διαδικασία στενής συνάφειας με τον άνθρωπο, αποδίδοντας στα ζώα στοιχεία ανθρωπομορφικά⁷. Τέτοια κείμενα της δημώδους λογοτεχνίας αποτελούν χρήσιμο εργαλείο στην προσπάθεια εξέτασης ορισμένων απόψεων για τα ζώα.

---

⁷ Στα έργα αυτά τα χαρακτηριστικά και οι ιδιότητες των ζώων παρατίθενται με σκοπό την σύνθεση διδακτικών ιστοριών με κωμικό χαρακτήρα. Τα ζώα ενσαρκώνουν ανθρώπινους ρόλους και ασκούν κριτική στις κοινωνικές και πολιτικές δομές της εποχής. Παράλληλα, τα κείμενα διατηρούν και συνοψίζουν γνωστούς συμβολισμούς. Επιπλέον, η συμβολική αποτύπωση των ζώων στην βυζαντινή λαϊκή συνείδηση μπορεί να αναζητηθεί και μέσα από παροιμίες, ονειροκριτικά έργα, αλλά και πρακτικές μαγείας, λ.χ. την οιωνοσκοπία και την ορνεοσκοπία, που παρουσιάζουν συχνά ετερόκλητους συμβολισμούς για διάφορα ζώα. Για τις εκδόσεις των έργων αυτών βλ. «Λοιπές πηγές». Αναλυτικότερα για τα παραπάνω θέματα βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 344 κ.ε.· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 1.ΙΙ, 156-157, 191-196, 205-213· Του Ίδιου, *ΒΒΠ* 6, 317 κ.ε.· Τρωιάνος, *Τα ζώα*, 77-83, 88-90· Του Ίδιου, *Η μαγεία*, 549-572· Χρόνη, *Η πανίδα*, 27-29· Koutrakou, "Animal farm", 319-327. Για τον συμβολισμό των ζώων με βάση την χριστιανική παράδοση βλ. M. P. Ciccarese, *Animali simbolici. Alle origini del bestiario Cristiano*, τ. I, Bologna 2002, 18-25 και σποράδην.

Τα *θηρία*⁸ της ανθρώπινης ζωής, οι απειλητικές δυσκολίες παρουσιάζονται ρητορικά και στις επιστολές και λαμβάνουν τη μορφή λεόντων, αετών⁹, *παρδάλεων*¹⁰, *ἄρκτων*¹¹, λύκων¹² και *άλωπεκῶν*¹³ καθώς και πολλών

---

⁸ Ο χαρακτηρισμός αφορά όχι μόνο σε άγρια, αλλά και σε εξαγριωμένα ζώα, με την έννοια της ανυπακοής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη (Κατήχηση 13, ΜΧΒ2057.16 - ΜΧΒ2058.1, ΜΧΒ2060.3-16), ο οποίος μαζί με *ώρυσμένους λέοντας, άλωπεκας πανούργους, λύκους ἄρπαγας*, και τις *καταστίκτους παρδάλεις*, ονομάζει *θηρίον* και κάθε ατίθασο ζώο, όπως *χρεμελίζοντας ἵππους, ἄσυνέτους ἡμιόνους* και *κύνας ἐνεούς*. Ασφαλώς, ο συμβολισμός των δυσκολιών της ζωής με απειλητικά θηρία απαντά σε πλήθος περιπτώσεων. Βλ. ενδεικτικά Μανουήλ Β΄, Επιστολή 50.13-16 (σχ. Dennis, 144). Για άλλες αναφορές σε *θηρία* βλ. Koutrakou, "Animal farm", 327-331· Littlewood, Vegetal and animal, 234-239, 249-250.

⁹ Ιδιαίτερα ο αετός και το λιοντάρι, ζώα που διαθέτουν φυσικό προτέρημα ισχύος έναντι των υπολοίπων, απέκτησαν πρωταγωνιστική θέση, ως προς την επιλογή ρητορικών συσχετισμών σε σχέση με την πρωτοκαθεδρία. Την φυσική υπεροχή των ζώων αυτών επισημαίνει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, όταν, σε επιστολή προς μη κατονομαζόμενο *μέγαν δρουγγάριον* (Επιστολή 144.5-15) εκφράζει την άποψη ότι, αν και η εξουσία δεν αποτελεί φυσικό κριτήριο διαχωρισμού των ανθρώπων, οι πηγαίες ικανότητες του *δρουγγαρίου* προκύπτουν εκ φύσεως, αποτέλεσμα του χαρισματικού χαρακτήρα του. Ο Γρηγοράς συμπληρώνει με αλληγορική παραπομπή στα λιοντάρια και τους αετούς, που προικίσθηκαν από την φύση για την κορυφή του ζωικού βασιλείου. Ανάλογο αλληγορικό σχόλιο εξέφρασε και ο Γεώργιος Τορνίκης (Επιστολή 4, σ. 109.16-110.1, έτος 1153-54, σχ. Dargrouzès, 13-14)· για εκείνον, ο εξάδελφός του και αυτοκράτορας, Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, συνδυάζει στον ιδανικό βαθμό τις αρετές αετών και λεόντων, δηλαδή την ορμητικότητα των αετών, με σώμα ελαφρύ και ευκίνητο, συνδυαστικά με την δύναμη των λεόντων, χωρίς, βέβαια, τα αρνητικά στοιχεία των ζώων αυτών. Ο αυτοκράτορας διαθέτει ευδιάκριτη οξύτητα και ορμή, όμως με λογική και αυτοσυγκράτηση. Παράλληλα, το λιοντάρι, λόγω της εμφάνισής του σε ποικίλα βιβλικά περιστατικά και στην Αγιολογία, όπου παρουσιάζεται ως μέσο βασανισμού, συνδέθηκε με την αρπαγή και την θηριότητα. Παράλληλα συνδέθηκε και με την βασιλική μεγαλοπρέπεια, ως σύμβολο ηγεμόνων, και απεικονίσθηκε σε αυτοκρατορικά σύμβολα ποικίλων μορφών, στην ζωγραφική, την γλυπτική και την μικρογραφία. Άλλωστε, η επικράτηση του ονόματος «Λέων» για ηγεμόνες και αυτοκράτορες είναι ενδεικτική των αντιλήψεων για το υπο εξαφάνιση σήμερα αιλουροειδές. Αναλόγως και για τον αετό. Η θρησκευτική λειτουργική ενέπνευσε εικόνες με ιδιαίτερο νόημα, όπου ο αετός αποτελεί σύμβολο του Θεού, που προστατεύει τα τέκνα από το κακό, ενώ ποικιλία συμβολισμών του πτηνού με το θήραμά του, απέκτησε δεισιδαιμονικούς συμβολισμούς, ως φυλαχτό που παρείχε υπερφυσική δύναμη στον κάτοχό του. Παράλληλα, ο αετός συνδέθηκε με κακοποιά πνεύματα ως όργανο τιμωρίας σε απεικονίσεις που συσχετίζονται με τον μύθο του Προμηθέα. Είναι, επίσης, γνωστό ότι τα δύο ζώα αποτέλεσαν και σύμβολα των Ευαγγελιστών. Αναλυτικότερα βλ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Χριστιανικός συμβολισμός, 632-636· Προβατάκης, *Ὁ διάβολος*, 234-237, 248. Maguire – Maguire, *Other icons*, 86-89, 90-95, για την λειτουργική ορισμένων μοτίβων σ. 60-65, 68-73. Για τον αετό ως σύμβολο βασιλικής εξουσίας βλ. Λεοντσίνη, Πτηνά, 301· Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος* Α΄, 163, 181. Για αποτροπαϊκά φυλακτά με ζώα, όπως φίδια, σκορπιοί, πουλιά και άγρια ζώα βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, Αποτροπαϊκά φυλακτά της πρώτης βυζαντινής περιόδου: η λειτουργία των απεικονίσεων και των επωδών. Ο ρόλος των χριστιανών αγίων, *Βυζ* 19 (1998) 213-216.

¹⁰ Η λεοπάρδαλη αποτελεί αρνητικό σύμβολο· βλ. ενδεικτικά Μανουήλ Φιλής (*Στίχοι περί ζώων ιδιότητος*, στ. 864-865). Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επαφής με τα ζώα

αυτά διασώζεται από τον Κωνσταντίνο Παντέχνη, στο έργο *Ἐκφρασις κυνηγεσίου περδίκων καὶ λαγῶν*. Ο λόγιος παρουσιάζεται να μετέχει σε βασιλικό κυνήγι με εκπαιδευμένα γεράκια και λεοπαρδάλεις. Ο Παντέχνης εντυπωσιάστηκε από το ζώο, το οποίο γνώριζε μόνο από εξιστορήσεις, και αναφέρεται αναλυτικά στο κυνήγι λαγών που ακολούθησε, στην συμπεριφορά των *παρδαλαγωγῶν καὶ παρδοκόμων*, ενώ δεν παραλείπει να χαρακτηρίσει τα ζώα με μελανά χρώματα (*Ἐκφρασις*, στ. 863-866: *ποικιλόστικτα, ἀγριότατα, βλοσυρὰ καὶ φοβερὰ θηρία*). Κατά πόσον οι Βυζαντινοί υπήρξαν γενικά εξοικειωμένοι με τέτοια ζώα είναι αμφίβολο ερώτημα. Για όσα σαρκοβόρα υπήρξαν ενδημικά στην Μεσογειακή ύπαιθρο, όπως αρκούδες, λύκοι, αετοί κ.ά. η απάντηση είναι εύλογη. Όμως, για άλλα εξωτικά άγρια ζώα (λιοντάρια, λεοπαρδάλεις, τίγρεις κ.ά.), αν και γνωρίζουμε ότι διατηρούνταν σε θηριοτροφεία ή στάβλους, για να πλαισιώνουν θεάματα του Ιπποδρόμου, να προβάλλεται η αισθητική αξία τους ή να προσφέρονται ως ηγεμονικά δώρα, οι Βυζαντινοί δεν μπορεί να ήταν γενικά εξοικειωμένοι. Αναμφίβολα, οι αναδιηγήσεις από την διδασκαλία της Αγιολογίας και των Γραφών θα προσέφεραν σε ένα ευρύτερο κοινό μια θεωρητική εξοικείωση και την γενική εικόνα για ορισμένα σπάνια και εξωτικά πλάσματα. Αναλυτικότερα βλ. Ševčenko, *Wild animals*, 81-86. Της Ίδιας, *Eaten alive: animal attacks in the Venice Cynegetica*, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 115-135. Maguire – Maguire, *Other icons*, 82-85. J. Théodoridès, *Les animaux des jeux de l'hippodrome et des menageries impériales a Constantinople*, *BSL* 19 (1958) 73-84. Για την πρακτική της προσφοράς εξωτικών ή άγριων ζώων ως δώρων βλ. Γ. Α. Μέριανος, *Ο ρόλος του δώρου στη βυζαντινή διπλωματία*, *Τεκμήριον* 7 (2007) 214-217. Για το έργο των Φιλή και Παντέχνη βλ. Hunger, *Literatur* 1, 185-186 /*Λογοτενία Α'*, 282-284.

¹¹ Για την αρκούδα βλ. παρακάτω σ. 213, υπ. 40.

¹² Ο λύκος συνδέθηκε αλληγορικά με σκηνές του ποιμενικού βίου, κυρίως σε σχέση με τον «αγαθό» ποιμένα που καθοδηγεί και προστατεύει το κοπάδι από θηρία και ασθένειες. Στις επιστολές διασώζονται πλείστες σχετικές εικόνες. Ενδεικτικό παράδειγμα από τον Θεοφάνη Γ', μητροπολίτη Νικαίας σε διδακτική επιστολή για την φύση του χριστιανού (Επιστολές 1, σ. 289-292· 2.38, έκδ. Migne). Βλ. και τους Βруέννιο Ιωσήφ, Επιστολή ΙΕ', 328.45-50 (έκδ. Τωμαδάκης)· Πεδιαδίτη, Επιστολή σ. 436.33 (έκδ. Μανάφης)· Ανώνυμο 7, Επιστολή 7 σ. 421.21-22· Θεόδωρο Β' Δούκα Λάσκαρι, Επιστολές 10.19-21· 44.90-91 (έκδ. Festa)· Ακίνδυνο, Επιστολή 52.23-24· Γερμανό Β', Επιστολή 1, σ. 351.38-352.20.

¹³ Η αλεπού συνδέθηκε με την πανουργία και τον δόλο ως *ἐπίκλοπος*· βλ. Χωνιάτης, Μιχαήλ, Κατήχηση 13, MXB2057.17, MXB2072.11-12· Κατήχηση 17, MXB2207.12, MXB2209.14. Πρβλ. Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 21, σ. 153.7-10 (τέλη 1155). Για άλλες σχετικές αναφορές στο ζώο βλ. Μαλάκης, Επιστολή 34, σ. 72.2-3· Γαβράς, Επιστολή 212.78-79. Πρβλ. *Παιδιόφραστος διήγησις*, στ. 69.204-206. Χαρακτηριστικό είναι και το σχόλιο του Νικηφόρου Βασιλάκη (Επιστολή 1.20-28), ο οποίος, γράφοντας σε κάποιο άγνωστο φιλικό πρόσωπο από τον τόπο εξορίας του στην Φιλιππούπολη, δηλώνει καταδικασμένος να προκαλεί την *ἀηδῖαν* και τον *ἔμετον*, ως *άλωπίσκη ἀψινθοτρόφος*, μετά την ατυχή ανάμιξή του σε δογματική έριδα, που τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα (βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 274, υπ. 113). Ο Μανουήλ Φιλής πάλι σχολιάζει τις κυνηγετικές μεθόδους της αλεπούς και την χαρακτηρίζει *παγκάκιστον* και *δολοπλόκον* (*Στίχοι περὶ ζῶων ιδιότητος*, στ. 1133-1156). Στο *Παιδιόφραστος διήγησις* (στ. 68.188) η αλεπού ή *μακροουραδάτη* *πολεμεί μέγα κακὸν καὶ πλειὸν τε ζημίαν καὶ αδικίαν ἄπειρον εἰς τοὺς πτωχοὺς ἀνθρώπους* (στ. 68.), γιατί πνίγει τις κότες και τα μικρά αμνοερίφια, καταστρέφει τους κήπους και αφαιρεί προμήθειες. Πληροφορεί ακόμα και για τους τρόπους εκμετάλλευσης του ζώου μετά την σύλληψη (στ. 68.188, 189.193, 73.283-295). Πρβλ. Αποστόλης, *Συλλογὴ Παροιμιῶν*, 13.73, 2.30. Για την *άλωπεκα* ως σύμβολο βλ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Χριστιανικός συμβολισμός, 636. Για φαρμακευτικά σκευάσματα από λύκους και αλεπούδες βλ. Της Ίδιας, *Η πανίδα*, 393, 383-384. Α. Bryer, Τα μέσα της αγροτικής παραγωγής: μυϊκή δύναμη και εργαλεία, στο

άλλων από τα αρπακτικά μέλη της άγριας πανίδας, που απειλούν και εκφοβίζουν τον άνθρωπο.

Άλλα πλάσματα απέκτησαν ήπιες συμβολικές έννοιες, σύμφωνες με τις ιδιότητες και τις ποικίλες ικανότητές τους. Ανάλογα με την περίπτωση, λοιπόν, στις επιστολές επιστρατεύονται κάθε λογής ζώα, τετράποδα και πτηνά, ίχθυες, ἔνυδρα είδη και έντομα: πρόβατα¹⁴, χοῖροι¹⁵, λαγοί¹⁶, πίθηκοι¹⁷, κόρακες¹⁸,

---

Οικονομική Ιστορία Α', 186· I. Anagnostakis, Graos Gala: une légende Byzantine des jours de la vielle (Pastoralisme au féminin et destruction de l'environnement à Byzance, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 475 κ.ε.· M. K. Λεοντσίνη, Ποιμένες και ποιμνία: αντιλήψεις σχετικά με την κτηνοτροφία και τα προϊόντα της στο Βυζάντιο, στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 173-179· Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, Άγραυλοῦντες, 211-238· Σ. Λαμπάκης, Απάνθισμα περί αμνοεριφίων και άλλα συναφή αγροτοποικιμενικά, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 64-68. Για την εξόντωση των ζώων αυτών βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 414, 417.

¹⁴ Το πρόβατο αποτελεί διαχρονικό σύμβολο πραότητας που συνδέθηκε με την εικόνα του Ιησού ως Καλού Ποιμένα. Βλ. ενδεικτικά Πλανούδης, Επιστολή 114.76-80· Θεοφύλακτος, Επιστολή 106.12-15 (11ος - 12ος αι., σχ. Gautier, 130-131· Mullett, *Letters*, 335)· Ευγενικός Μάρ., Επιστολή 2, σ. 155 (έκδ. Mercati)· Αποστόλης, Επιστολή 85.3, 12 (έκδ. Noiret). Για το ποίμνιο βλ. Koutrakou, "Animal farm", 329-331· Littlewood, *Vegetal and animal*, 239-240. Για απεικονίσεις βουκολικών σκηνών βλ. Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, Άγραυλοῦντες, 211-238.

¹⁵ Ο βόρβορος και η κάθε λογής δυσωδία συνδέονται αλληγορικά με τον χοίρο. Ενδεικτικά παραδείγματα από τους Τζέτζη, Επιστολή 4.14-16 (έτος 1138)· Μαλάκη, Επιστολή 34, σ. 74.26· Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, Επιστολή 46.48-51· Βλεμμύδη, Επιστολή στ. 88-92 (έκδ. Munitiz)· Αντίοχο, Επιστολή, σ. 168, στ. 36-37 (έκδ. Sideras 1)· Αποστόλη, Επιστολή 4.13-14 (έκδ. Legrand). Βέβαια, σύμφωνα με την Β. Ν. Βλυσίδου, (Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του Βυζαντινού ανθρώπου, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 39-50) δεν λείπουν και οι θετικοί συμβολισμοί, που αποδόθηκαν στο ζώο, σε σχέση με τον πλούτο και την ευδαιμονία. Για τον συμβολισμό του χοίρου στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη Η. Μ. Håssan, Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία, *ΕΕΦΣΠΑ* 38 (2008), 514-515, και για το θέμα της αρνητικής σημειολογίας για το ζώο από ισλαμικές πηγές σ. 516 κ.ε.

¹⁶ *Λαγὼς δὲ δειλίας καὶ φυγῆς ἀνάμνησις*, δήλωσε χαρακτηριστικά ο Μιχαήλ Χωνιάτης (Επιστολή 30.63-66, σχ. Κολονου, 66*-67*), που θυμίζει την παροιμία: *λαγῶς περὶ τῶν κρεῶν τρέχει*. (Αποστόλης, *Συλλογὴ Παροιμιῶν*, 10.41· Γρηγόριος Β', *Παροιμίες*, 2.94). Ακόμα και μύγα να πετάξει ή φύλλο να σειστεί, *φεύγει ὥσπερ διάβολος ἐκ τοῦ θυμιαμάτου*, δηλώνει επιδεικτικά το ελάφι για τον λαγό στο έργο *Παιδιόφραστος διήγησις* (σ. 75.326-327, σ. 75.332-333). Το θέμα της παροιμιώδους δειλίας των λαγών χρησιμοποιείται ως σύμβολο της ατολμίας ή της έλλειψης θάρρους (βλ. ενδεικτικά Απόκαυκος, Επιστολή 1^α, σ. 45). Μάλιστα, η έκφραση *πέτρα τοῖς λαγῶις* με την έννοια του καταφυγίου απέκτησε παροιμιακή έννοια (βλ. ενδεικτικά Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 17, σ. 142.1 – σ. 143.10, μέσα 1155). Επίσης παροιμιώδης θεωρείται και η ταχύτητα του λαγού. Ενδεικτικό παράδειγμα από τον Τζέτζη (Επιστολή 13.6-21, έτος 1139), ο οποίος χρησιμοποιεί τον γνωστό αισώπειο μύθο του λαγού και της χελώνας, για να τονίσει την οξυδέρκεια και την ταχύτητα του νου, που διαθέτουν λόγω πείρας οι γηραιότεροι σε σχέση με τους νέους (Grünbart, *Beiträge*, 185). Για άλλες χαρακτηριστικές αναφορές στο ζώο βλ. Θεοφύλακτος, Επιστολή 71.2-5 (έτος 1094-95)· Πλανούδης, Επιστολές 94.46-48· 99.70-74· Ραούλ, Επιστολή, σ. 143. 28-29 (έτος 1362).

¹⁷ Οι μιμητικές τάσεις ή η έλλειψη πρωτοτυπίας, αλλά και η πονηριά συσχετίζονται με τους πιθήκους. Βλ. ενδεικτικά Τζέτζη, Επιστολή 1, σ. 6-9, (έτος 1155)· Γρηγοράς,

χαμαιλέοντες, καρκίνιοι¹⁹, πολύποδες²⁰, βάτραχοι²¹, κάνθαροι²², μύρμηγκες²³, κηφήνες²⁴, τέττιγες²⁵, σκώληκες²⁶, άράχναι²⁷ κ.ά. καθώς και πτηνά, κυρίως ωδικά

Επιστολές 28.35-45· 32a.228-239· Χωνιάτης Νικ., Επιστολή, 8.15· Βησσαρίων, Επιστολή 49, σ. 512.39-40 (έκδ. Mohler)· Αποστόλης, Επιστολή 76.6-7 (έκδ. Noiret). Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιών*, 14.32: *Πίθηκος έν πορφύρα: οί φαῦλοι κἀν καλοῖς περιβληθῶσιν, ὅμως διαφαίνονται πονηροί*. Πρβλ. Χρυσοκέφαλος, *Παροιμίες*, 7.12, 14.

¹⁸ Ο κόρακας αποτελεί σύμβολο του καθαρού, αλλά και του ακάθαρτου. Στις *Επιστολές* χρησιμοποιήθηκε κυρίως με αρνητική έννοια (ενδεικτικά βλ. Καλέκας, Επιστολή 66.36, έκδ. - σχ. Loenertz, 138· Αποστόλης, Επιστολή 24.1-17, έκδ. Legrand). Πρβλ. *Πουολόγος*, (στ. 535-589, σχ. Τσαβάρη, 163-167)· Φιλής, *Στίχοι περί ζώων ιδιότητος*, 168-177. Επίσης, η παροιμία *έξ κόρακας* είναι χαρακτηριστική για το ζώο (βλ. ενδεικτικά Καλόθετος, Επιστολή 3.36-38· Φίλελφος, Επιστολή 66.6-8). Αναλυτικότερα σε Λεοντσίνη, Πτηνά, 289, 297. Με τις γενικότερες αντιλήψεις για το ζώο συμφωνεί και η εικονογραφία· βλ. Προβατάκης, *Ό διάβολος*, 250.

¹⁹ Η προσαρμοστικότητα («τό εύμετάβολον»), η διάθεση υπεκφυγής και η διπροσωπία εκφράζεται με τον χαμαιλέοντα ή τον κάβουρα. Ενδεικτικά σε Ευθύμιο Μαλάκη, Επιστολή 25, σ. 64.11. Ο Μανουήλ Φιλής στο *Στίχοι περί ζώων ιδιότητος*, αναφέρεται στην χαρακτηριστική ιδιότητα του χαμαιλέοντα και την αδυναμία του να λάβει το λευκό χρώμα (στ. 1261-1278). Πρβλ. και Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιών*, 18.9· Γρηγόριος Β', *Παροιμίες*, 3.32.

²⁰ Η διαπλοκή συνδέθηκε με το χταπόδι (*πολύπους*). Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του ζώου παρουσιάζει συνοπτικά ο Απόκαυκος σε επιστολή προς τον Θεόδωρο Κομνηνό (Επιστολή σ. 251). Ανάλογο συμβολισμό χρησιμοποιεί και ο Ιωάννης Ευγενικός (Επιστολή 15, σ. 176 στ. 2-4, έκδ. Λάμπρος), ο οποίος αναφέρεται στα ζώα σε σχέση με τις ιδιότητες της παραλλαγής. Πρβλ. και Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι περί ζώων ιδιότητος*, στ. 1778-1812, στ. 1981-2015. Επίσης, το ζώο συνδέεται με την κακότητα αλλά και την αγαθότητα. Ενδεικτικά βλ. Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιών*, 14.42: *Πολύποδος κεφαλή ένι μὲν κακή· ένι δὲ έσθλή*. Χρυσοκέφαλος, *Παροιμίες*, 4.26.

²¹ Ο Ιωάννης Τζέτζης (Επιστολή 42, σ. 61.1-9, έτος 1143/46) παρομοιάζει κάποια αντιπαθή άτομα που τον συκοφαντούσαν σημειώνοντας: *ώς δὲ καὶ τὰς σὰς βατραχίδας φνσιгнаθοῦσας έμάνθανον έν τελματώδει καὶ θολερῶ μεμεθυσμένας τῷ ὕδατι καὶ διατεινομένας τορώτερον*. Grünbart, Beiträge, 196-197. Αναλόγως και ο Νικήτας Χωνιάτης (Επιστολή 7.16-17) χαρακτηρίζει την δράση των κολάκων με τους βατράχους *ταῖς ἰλύσιν έγκαλινδούμενοι κραύγασοί τε είσὶ καὶ λαλαγοῦσι διάτορον*. Χαρακτηριστική αναφορά παρέχει και ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, Επιστολή 6.13-14 (ca. 1094-95· πρβλ. Mullett, *Letters*, 295). Για το αμφίβιο βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 174.

²² Ο *κάνθαρος*, το κοινό σκαθάρι, επίσης συνδέεται με την βρωμιά. Ο Μανουήλ Φιλής στο έργο *Στίχοι περί ζώων ιδιότητος* (στ. 1209-1215) υπερτονίζει την εμφάνιση του ζώου σε δύσοσμα μέρη. Ενδεικτικό παράδειγμα από τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά (Επιστολή 105.99-104), ο οποίος αναζητά τον τρόπο που θα μπορούσε ένας φαύλος και αγενής νους να αναγνωρίσει ύψιστα πνευματικά νοήματα, εφόσον ένα τέτοιο μυαλό μοιάζει, όπως υποστηρίζει, με έναν κάνθαρο, που αδυνατεί να οσμισθεί την ευωδία που αναβλύζουν τέτοιες σκέψεις. Σε ανάλογη περίπτωση, (Επιστολή 109.3-7) κατηγορεί κάποιον ιδεολογικό αντίπαλο χρησιμοποιώντας τη φράση: *κανθάροις ποιεῖ καὶ αὐτός παραπλήσια· οἱ τὰ εύώδη μισοῦντες καὶ φεύγοντες, έπειτα όπόσα δυσώδη, τούτοις οἱ κακοδαίμονες μάλλον προσίσι*. Πρβλ. Χρυσοκέφαλος, *Παροιμίες*, 5.2: *Κανθαρίδας έδήδοκας: έπί τῶν δυσῶδες έχόντων στόμα καὶ κάκοσμον*. Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιών*, 9.26: *Κανθάρου μελάντερος καὶ Κανθάρου σοφώτερος: έπί τῶν πονηρῶν καὶ κακοήθων*.

²³ Ο *μύρμηγξ* συσχετίζεται με την εργατικότητα και χρησιμοποιείται σε σχέση με το μικρό μέγεθος, αλλά και το μεγάλο πλήθος. Γρηγόριος Β', *Παροιμίες*, 1. 36, 98: *Αγαθῶν*

μυρμηγκιά: ἐπὶ πλήθους ἀγαθῶν λέγεται. Για παραδείγματα από τις *Επιστολές* βλ. ενδεικτικά Χούμνος, Επιστολή 147.6 (έκδ. Boissonade)· Ευστάθιος, Επιστολές 19.99-100· 20.2-6· 45.81-87· Θεοφύλακτος, Επιστολή 106.10 (ca. 1094 ή 1106-7, σχ. Gautier, 525· Mullett, *Letters*, 336)· Γρηγοράς, Επιστολές 103.65-68· 129.20-21. Επίσης, χρησιμοποιείται συχνά η παροιμία του μύρμηγκα με *πτερά*. Κουκουλές, Παροιμίες, 14-15.

²⁴ Η οκνηρία συνδέεται με το παράδειγμα των κηφήνων. Η πλέον χαρακτηριστική μνεία προέρχεται από τον Ιωάννη Τζέτζη (Επιστολή 42, σ. 63.1-8) για κάποιον *κηφήνα* που ιδιοποιήθηκε κείμενά του. Βλ. και ανάλογο σχόλιο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, Επιστολή 98.47 (έκδ. Gautier).

²⁵ Τὸ λαλίστατον και οι ζωηρές και ενθουσιώδεις συζητήσεις ή, σε επίπεδο σαρκαστικό η πολυλογία δηλώνεται και με το τερέτισμα των τζιτζικιών. Ο Ιωάννης Τζέτζης (Επιστολή 66, σ. 93.3-4, έτος 1148) θέλοντας να διαμαρτυρηθεί για την αραιά επικοινωνία του με τον Ιωάννη Τριφύλη, δηλώνει ότι έχει στερηθεί την *λαλιστέραν τεττίγων* γλωσσική του διάνοια, ενώ σε άλλη περίπτωση προς τον ανιψιό του *πρωτοβεστιαρίου*, Αλέξιο, παραλληλίζει την ρέουσα γλώσσα, που ο ίδιος απέκτησε, ξεπερνώντας τις αναστολές του, με το τερέτισμα των τζιτζικιών (βλ. και Επιστολές 34, σ. 49.3-5· 65, σ. 93.2-5, Grünbart, Beiträge, 195-196). Το ίδιο σχήμα και σε επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά, 22.68-70. Η αναφορά στο τερέτισμα των ζώων αυτών δίνεται σε διάφορες περιπτώσεις: Θεοφύλακτος, Επιστολή 106.11-12 (τέλη 11ου;)· Μαλάκης, Επιστολή 8, σ. 49.7-12· Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, Επιστολές 188.10· 202.19-20· 215.20-24 (έκδ. Festa)· Μανουήλ Β', Επιστολή 66.15· Βησσαρίων, Επιστολή 49, σ. 512.34-36 (έκδ. Mohler). Με αναφορά στο αρχαίο πρότυπο της έκφρασης αυτής βλ. Αργυρόπουλος, Επιστολή, σ. 88.13-15. Περί ανάλογου νοήματος παροιμιακές ρήσεις βλ. Αποστόλης, *Συλλογή παροιμιών*, 16.32, 36.37, 39.

²⁶ Στις περιπτώσεις που περιγράφεται η εκ των έσω φθορά επιστρατεύονται αλληγορικά τα σκουλήκια. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (Επιστολή 110.97-87) καταδικάζει όσους ευτελίζουν την επιστήμη της αστρονομίας, επειδή, ως αμαθείς, γίνονται θρασείς, φθονεροί και κόλακες, *καθάπαξ σκώληξ ἐπιβούλως τῇ ῥίζῃ τοῦ δένδρου προσφῦς καὶ σπαράττων κακῶς τοῦ φυτοῦ τὴν ψυχὴν*. Σε άλλη περίπτωση, ο Γρηγοράς αναφέρεται στη ζήλεια, *ὡς γὰρ ὑπὸ σκώληκι ξύλον ῥαδίως ἐκδαπανᾶται καὶ ὑπορρεῖ* (Επιστολή 28.18-21). Σε ανάλογο τόνο και οι Ιωσήφ Βρυέννιος (Επιστολή ΙΕ', σ. 328.57-59, έκδ. Τωμαδάκης) και Ιωσήφ Καλόθετος (Επιστολή 7. 38-43). Βλ. και Χωνιάτης, Επιστολή 88.12· Ευστάθιος, Επιστολή 20.1-6.

²⁷ Η παροιμιώδης έκφραση για τον ιστό της αράχνης εκφράζεται σε πλήθος περιπτώσεων στις επιστολές, κυρίως σε σχέση με την διαπλοκή, την παγίδευση αλλά και το λεπτό, σχεδόν αόρατο νήμα, το οποίο συσχετίζεται με τα όνειρα. Ενδεικτικά παραδείγματα από τους Θεοφύλακτο Αχρίδος, (Επιστολή 109.18, ca. 1094-95· πρβλ. Mullett, *Letters*, 336)· Χούμνο (Επιστολή, σ. 7, έκδ. Boissonade)· Μανουήλ Β' (Επιστολή 33.16-17), οι οποίοι χρησιμοποιούν για να δηλώσουν την διαπλοκή· ο Θεόδωρος Β' (Επιστολές 10.6· 69.9-10, έκδ. Festa) για την λεπτότητα και την δολιότητα· ο Ιωσήφ Βρυέννιος για την παγίδευση (Επιστολή Α', σ. 284.23, έκδ. Τωμαδάκης). Πρβλ. Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιών*, 9.15: *Ἰστὸν ἀράχνης: ἐπὶ τῶν εὐπετῶς διαλυομένων καὶ φθειρομένων*. Άλλες αναφορές στο ζώο σε Μανουήλ Φιλή, *Στίχοι περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 1464-1487. Επίσης, ο ιστός της αράχνης αποδίδει την λεπτότητα των υφασμάτων, τα λεγόμενα αραχνοῦφαντα· βλ. Β. Koutava-Delivoria, Quatre termes énigmatiques relatifs aux tissus byzantins: Ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀραχνίου νήματα εἰς λεπτότητα - Ὑπὸ κάλαμον Ναρθήκια - Μαλλωτά, *Byz* 74 (2004) 20-21. Για άλλες περιπτώσεις χρήσης του συμβόλου βλ. Littlewood, Vegetal and animal, 256.

και μεταναστευτικά, τα οποία υπήρξαν αφορμή για τη σύνταξη μακροσκελών, ειδυλλιακών ρητορικών σχημάτων σε σχέση με την αποδημία, τον νόστο και την αναπτέρωση του συναισθήματος²⁸.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι από τα επιστολικά κείμενα «ξεπηδούν» διάφορα ζώα ανάλογα με το ύφος και τη διάθεση του συντάκτη. Οι ιδιότητες, οι ικανότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους εντάσσονται στον κώδικα επικοινωνίας της επιστολής, αποσαφηνίζουν παραστατικά τη βαθύτερη σκέψη, το συναίσθημα και τη διάθεση απέναντι σε πρόσωπα και καταστάσεις που απασχολούν τους συγγραφείς. Με αφορμή πλήθος περιστατικών, άλλοτε επιστρατεύονται παραλληλισμοί και αλληγορίες άλλοτε μυθικά ζώα και διηγήσεις της Αρχαιότητας²⁹ και κυρίως συμβολισμοί, που απέδωσαν ανθρωπομορφικές ιδιότητες και ηθικολογικές προεκτάσεις στα μέλη του ζωϊκού βασιλείου.

Η σφαιρική ανάλυση των συμβολισμών αυτών και η μελέτη της θέσης τους στη βυζαντινή επιστολή είναι πολύπλοκη υπόθεση. Για μία ολόπλευρη παρουσίαση απαιτείται η εξέταση των στοιχείων από τη σκοπιά της φιλολογίας, της τέχνης, ακόμα και της λαογραφίας, και ιδιαίτερα, όσον αφορά τα βυζαντινά κείμενα, της φιλοσοφικής και ιδεολογικής βάσης που ανιχνεύεται, όπως είπαμε, κυρίως στο αρχαίο και χριστιανικό παρελθόν. Με άλλα λόγια, η αναζήτηση του ιδεολογικού στίγματος στις εκφράσεις αυτές αποτελεί θέμα της ρητορικής παράδοσης, της θρησκευτικής λειτουργικής και της λαϊκής σκέψης που σχημάτισαν παροιμιακές ρήσεις και ετυμολογικούς ακροβατισμούς για τα αινιγματικά μας «αδέλφια», σύμβολα που για κάποιον επίμονο ερευνητή θα μπορούσαν να επεκταθούν στην παράδοση πολιτισμών από όλα τα μήκη της γης.

Τέτοιες αναζητήσεις δεν άπτονται των βασικών στόχων αυτής της έρευνας. Ωστόσο, το γεγονός ότι συμβολισμοί των ζώων καταλαμβάνουν ευρύ

---

²⁸ Βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 313 και παρακάτω σ. 242 κ.ε.. Για ανάλογους συμβολισμούς με ζώα σε άλλα έργα βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 30.

²⁹ Διάφοροι μύθοι από την Αρχαιότητα, αλλά και μυθικά ζώα επιστρατεύονται στις *Επιστολές*, όπως και σε άλλα ρητορικά κείμενα. Ενδεικτικά βλ. Χωνιάτης, *Επιστολή* 144.22-28 (σχ. Κολονου, 133*)· Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Επιστολή* 8, σ. 299.17-27, έκδ. Festa)· Θεόδωρος Β', *Επιστολή* 77.1-43 (έκδ. Festa)· Αποστόλης, *Επιστολή* 7.8 (έκδ. Noiret). Για περιπτώσεις από άλλα έργα βλ. Littlewood, *Vegetal and animal*, 250-253· Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Καθημερινή ζωή*, 271.

χώρο στις επιστολές, δεν μας επιτρέπει να αγνοήσουμε αυτή την βασική πτυχή των κειμένων. Συνεπώς, χωρίς να έχουμε επιμείνει ιδιαίτερα στις επιδράσεις των προτύπων, παρουσιάσαμε συνοπτικά μία γενική περιγραφή καθώς και ορισμένους βασικούς άξονες της σημειολογίας ορισμένων από τα ζώα που παρουσιάζονται υπό το φως των επιστολών, σε μία προσπάθεια να αποδοθεί συνολικά η εικόνα τους στα κείμενα αυτά.

I. Ο ἄλογος κόσμος

Η βυζαντινή λογική αντιλαμβάνεται ως *ἔμψυχον ζῶον* κάθε οργανισμό προικισμένο με αισθήσεις και την ικανότητα να μετακινείται για τη συλλογή της τροφής³⁰. Άνθρωποι και ζώα μοιράζονται το θαύμα της ζωής και έχουν τις ίδιες ανάγκες για προστασία και επιβίωση³¹. Το χάσμα *μεταξὺ ἡμῶν καὶ ἐκείνων* είναι ουσιαστικά ελάχιστο γράφει χαρακτηριστικά ο Μάξιμος Πλανούδης σε ένα κατά τα άλλα σύντομο σχόλιο, που, όμως, συνοψίζει την κεντρική ιδέα, ότι δηλαδή άνθρωποι και ζώα διαθέτουν κοινά στοιχεία³².

Με βάση την χριστιανική θεωρία, όλα τα ζωντανά πλάσματα είναι δημιουργήματα του Θεού και αποτελούν μέρος της μακράς αλυσίδας που προσδιορίζει τους συνεκτικούς δεσμούς του Κόσμου. Ωστόσο, αναγνωρίζονται βασικές ομοιότητες και ουσιαστικές διαφορές με τον άνθρωπο, ο οποίος τίθεται

---

³⁰ Βλ. ενδεικτικά Λέων *ιατροσοφιστής*, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, σ. 16.6-10, σ. 24.23-25: *Τί ἐστὶν ἄνθρωπος; ζῶον λογικόν, (θνητόν), νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν. τί ἐστὶ ζῶον; Οὐσία ἔμψυχος αἰσθητική. Πόθεν ἄνθρωπος; Παρὰ τὸ ἔναρθρον ἔχειν φωνήν (ἢ) τῶν ἄλλων ζῶων ἀνάρθρως καὶ ἀσημάντως φωνούντων. (...) Τὰ ζῶα αἰσθήσεις ἔχουσιν, ἐνίας ἔνια· ὁ δὲ ἄνθρωπος πάσας ἐκάστη αἴσθησις τὰ ἴδια κρίνει. Με ἀνάλογο τρόπο πραγματεύεται το θέμα και ο Αποστόλης, αν και ο κεντρικός πυρήνας του έργου του είναι ἄλλος. Βλ. *Λόγος*, 144.9-145.30.*

³¹ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς επισημαίνει χαρακτηριστικά την αποψη στην Επιστολή 122.20-26: *κοινὰ γὰρ ἴσμεν τὸν δημιουργὸν τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα προτίθεσθαι τῶν καλῶν. ἰδοὺ γὰρ καὶ ἥλιος καὶ ἀήρ καὶ ὕδωρ κοινὰ καὶ δημόσια πρόκεινται πᾶσιν ἐμψύχοις διὰ τὴν τῆς χρείας ἀνάγκην καὶ ἅπαντες μᾶλλον αὐτῶν ἢ αὐτὰ ἐαυτῶν ἀπολαύουσι.* Βλ. και ανάλογα σχόλια στις Επιστολές 96.29-31 και 124.17-27.

³² Πλανούδης, Επιστολή 114.61-67 (βλ. και Επιστολή 2.10-23, 34-42, 44-56, ορισμένες χαρακτηριστικές απόψεις). Ταξίδης, *Πλανούδης*, 84-85, 109-110. Pascale, *Planude*, 74-86. Για αναφορές στα ἄλογα ζώα βλ. Koutrakou, "Animal farm", 327 κ.ε.· Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α'*, 158-159.

στο μέσον μεταξύ *θειότητας και θηριωδίας*³³, με βασικό καθήκον να προστατεύει και να ελέγχει το σύνολο σύμφωνα με το θείο δίδαγμα.

Γύρω στο 1439, ο Γεώργιος Γεμιστός παρουσίασε επιγραμματικά τη διάσταση των δύο κόσμων σε επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο³⁴. Ο Ιωάννης ζητούσε διευκρινίσεις σχετικά με *τὸν ὀρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου*³⁵. Πέρα από τις ειδικότερες αναφορές στο θέμα³⁶, ο μεγάλος φιλόσοφος παρέχει έναν ορισμό για τον άνθρωπο και τα ζώα, από τον οποίο διαφαίνονται και οι βασικές διαφορές. Ο Πλήθων βασίζεται στην αριστοτελική θεωρία ότι όλα τα ζωντανά πλάσματα είναι *ἔμψυχα* όντα, δηλαδή *θρεπτικά*, με ικανότητα συντήρησης. Ωστόσο, για τον άνθρωπο το *ἔμψυχον* δεν είναι ίδιο με το *θρεπτικόν*, αλλά «έννοια γενικότερη και από το λογικό και από το αισθητικό και από το θρεπτικό μέρος της ψυχής». Ο άνθρωπος διαφέρει, επειδή δεν είναι *ἀπλοῦν* είδος, αλλά σύνθετο, από δύο έννοιες, το θεϊκό και το θηριώδες³⁷.

Στα γραφόμενα του Πλήθωνος διακρίνεται εμφανώς η επίδραση του αρχαιοελληνικού πνεύματος καθώς και μεταφυσικών θεολογικών αντιλήψεων για την αθανασία της ψυχής. Η λογική και η ευσυνειδησία είναι η ειδοποιός

---

³³ Στις κατηχήσεις ο Μιχαήλ Χωνιάτης συνοψίζει με πληρότητα την επίδραση του Χριστιανισμού και του αρχαιοελληνικού Ορθολογισμού στις σχέσεις ανθρώπου και περιβάλλοντος, άποψη που υπογραμμίζει τόσο την βαθύτερη σχέση όσο και την διάκριση μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Τα ζώα διδάσκουν με τις ποικίλες αρετές τους, όμως χωρίς την πολύτιμη γνώση του Θεού παραμένουν πάντα *ἀνόητα κτήνη*, καθηλωμένα στην φύση τους. Χωνιάτης, Κατήχηση 13, ΜΧΒ2057.15-16, ΜΧΒ2060.3-16: *Δυσὸν γὰρ ἄκροιν, θεότητος, λέγω, καὶ θηριωδίας μέσος ἔστηκεν ἄνθρωπος καὶ μεθεστικός ὢν ἀρετῆς καὶ κακίας, παρὰ τοσοῦτον θηριοῦται, παρ' ὅσον ἀρετῆς ἢ καὶ κακίας μετέσχηκε*. Βλ. και Κατήχηση 16, ΜΧΒ2210.9-17.

³⁴ Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος, Επιστολή, σ. 349, στ. 18-22 και την απάντηση του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνος), Επιστολή, στ. 47-133 (έκδ. Μπενάκης).

³⁵ Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος συνέταξε επιστολή προς τον μεγάλο φιλόσοφο σχετικά με δύο ερωτήματα. Το πρώτο αφορά στο *ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως* και το δεύτερο στον ορισμό του ανθρώπου και, κυρίως, αν πρέπει να συμπεριλαμβάνεται ο όρος θνητός. Το πρώτο ερώτημα αφορμάται από τις απόψεις του Πλήθωνα ως προς την αντιφατικότητα ορισμένων ισχυρισμών του Αριστοτέλη. Ιωάννης Η΄, Επιστολή στ. 4-17 και η απάντηση του Πλήθωνα, Επιστολή, στ. 4-46 (έκδ. -σχ. Μπενάκης, 332 κ.έ.).

³⁶ Ο Ιωάννης Η΄ και το περιβάλλον του φαίνεται ότι είχαν αντιρρήσεις σχετικά με τις απόψεις του Πλήθωνα, ότι δηλαδή το στοιχείο του θνητού είναι αναγκαίο στον ορισμό του ανθρώπου, ώστε να τον διακρίνει από τα ουράνια σώματα. Ο Πλήθων ισχυρίζεται ότι άστρα τύποις δέχονται τον όρο ζώα· εφόσον δεν διαθέτουν *θρεπτικὴν ψυχὴν*, δεν είναι δηλαδή *ἔμψυχα* όντα. Αναλυτικότερα σχόλια βλ. Πλήθων, Επιστολή, σχ. Μπενάκης, 338-342.

³⁷ Πλήθων, Επιστολή στ. 99-129 (έκδ. Μπενάκης). Ο Πλήθων επεξηγεί τον συλλογισμό με σύγκριση της πολυεπίπεδης μορφής του ανθρώπινου βίου με την ομοιογένεια της ζωής των θηρίων.

διαφορά του ανθρώπινου από τον ζωϊκό κόσμο και αποτελούν θεωρητικά εργαλεία για την ανίχνευση του ορθού μέτρου, της ιδανικής θέσης του ανθρώπου, ώστε να διαχωρίζεται ευδιάκριτα από τον λεγόμενο *ἄλογον κόσμον*³⁸. Συνεπώς, το ζήτημα της αρμοδιότητας του ανθρώπου στη γη τίθεται σε συνάρτηση με τη Θεία Πρόνοια και αποτέλεσε μέρος της διδασκαλίας των λογίων, εκκλησιαστικών και μη, οι οποίοι απασχολήθηκαν με τα θέματα αυτά διακρίνοντας επιμέρους προεκτάσεις.

Από αυτό το μικρό δείγμα των ποικίλων, ανθρωπολογικών κατά το γενικό νόημα, απόψεων που εξέφρασαν συγγραφείς στις επιστολές, βλέπουμε ότι η βασική άποψη αναγνωρίζει στον άνθρωπο προτέρημα ισχύος, ως ξεχωριστό και σύνθετο ον, χωρίς βέβαια να παραγκωνίζει την υπάρχουσα βιολογική συγγένεια με τα ζώα.

Όπως είναι γνωστό, οι λόγιοι μελετούν την Αρχαιότητα, έχουν υπόψιν τις θεολογικές και κοσμολογικές προεκτάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης, και αναπτύσσουν τις έννοιες αυτές και στις επιστολές τους. Θα ήταν ενδιαφέρον να εντοπισθούν συνολικά οι επιδράσεις των απόψεων αυτών, ως θέμα άλλων εκτενέστερων μελετών, και να αναλυθούν διεξοδικά σε σχέση με τη γενική φιλοσοφική καλλιέργεια της εποχής, όπως και με βάση τις προσωπικές κατευθύνσεις του καθενός.

Γεγονός παραμένει ότι και στις επιστολές αποκαλύπτεται ένα έντονο ενδιαφέρον για τον *ἄλογον* κόσμο. Κάποιοι, όπως αφήνεται να εννοηθεί από τα γραφόμενα του μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη, ίσως επιδόθηκαν σε ανατομικές μελέτες σε μία προσπάθεια να διαπιστώσουν στην πράξη κάποιες αυταπόδεικτες κρίσεις.

---

³⁸ Ο *ἄλογος κόσμος* αναφέρεται σε πλείστες περιπτώσεις στις επιστολές, κυρίως με την έννοια της έλλειψης λογικής και ευσυνειδησίας. Βλ. ενδεικτικά Ιταλίκος, Επιστολή 1, σ. 60.2-4 (μετά το 1143, έκδ. – σχ. Gautier, 58-59)· Μαλάκης, Επιστολή 26, σ. 210.21-22· Ευστάθιος, Επιστολή 27.17-22· Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, Επιστολές 35.1· 94.7-18 (έκδ. Festa)· Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 195.140-145 (σχολιάζοντας τον Αριστοτέλη)· Γρηγοράς, Επιστολή 3.58-65 (σχολιάζοντας τον Πλάτωνα)· Χούμναινα, Επιστολή 14.45-47· Καλόθετος, Επιστολή 3.28 κ.ά.]. Άλλοι συσχετίζουν το θέμα με τις διαφορετικές αισθήσεις που διαθέτουν άνθρωποι και ζώα. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Ι΄ Καματηρός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ 1198-1206, Επιστολή 2, σ. 36 (έκδ. Papadakis - Talbot)· Πεδιαδίτης (Βασίλειος), Επιστολή έτους 1213, σ. 437.91-95 (έκδ. Μανάφης). Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον Μάρκο Ευγενικό, βλ. κεφ. «Χλωρίδα», σ. 293-294. Το θέμα του *άλογου κόσμου* αναλύει συνοπτικά και ο Αλυγιζάκης, Μέλισσα, 145-146.

Ο μητροπολίτης, βρισκόμενος στην Κέα, ζήτησε να του αποσταλούν ανατομικά συγγράμματα του Αριστοτέλη. Η επίμονη αναζήτηση του χειρογράφου αλλά και το συνοδευτικό σχόλιο ότι δεν μπορούσε να εφαρμόσει πρακτικά τις γραπτές μελέτες λόγω της έλλειψης σπάνιων και *δυσθηράτων* ζώων, αποκαλύπτει ιδιαίτερες τάσεις λογίων πολλών αποχρώσεων για τη μελέτη των ζώων³⁹. Συνακόλουθο σχόλιο ότι στην Κέα υπήρχε μεγάλη εκτροφή χοίρων, που, μάλιστα, του προσκόμιζαν οι χωρικοί διαμαρτυρόμενοι για την καταστροφή των κηπευτικών τους, ενισχύει την σκέψη ότι ίσως ο Χωνιάτης είχε τελικά την ευκαιρία να μελετήσει και έμπρακτα τα σχετικά συγγράμματα.

Άλλη όψη της σχέσης ανθρώπου και ζώων από το υλικό των επιστολών διαφαίνεται μέσα από κάποια ιδιαίτερα σχόλια και συχνά ασυνήθιστες, σε σχέση με τον γενικό συμβολισμό, κρίσεις για ορισμένα είδη. Σε επιστολή προς τον Ευθύμιο Τορνίκη ο Χωνιάτης παραδέχεται ότι *ἡ ἄρκτος* αποτελεί πλάσμα άξιο μελέτης και παρατήρησης, επικρίνει τις διατροφικές συνήθειες των Λατίνων, οι οποίοι την αντιμετωπίζουν ως εκλεκτό έδεσμα και επισημαίνει το *δυσθήρατον καὶ σπάνιον* της εμφάνισης του ζώου αυτού στο περιβάλλον⁴⁰.

---

³⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 102.88-102 (σχ. Κολου, 111*-112*): *Ἄμα δὲ οὐδὲ Ἀριστοτέλους ἂν εἴμεν ἀνήκοι ἐς τέλος, ἐν πολλοῖς τῶν περὶ τῶν ζῴων μορίων γεγραμμένων αὐτῷ παραπέμποντος ἡμᾶς ἐς τὴν ἀνατομικὴν θεωρίαν, κάκειθεν ἀξιούντος μανθάνειν αἰσθητῶς τὰ ἐν λόγοις φιλοσοφούμενα· καὶ μᾶλλον ὅτι οὐ σχολῆς μόνον ἡμῖν ἀφθονία, ἀλλὰ καὶ ζῴων τῶν ἀνατμηθησομένων, οὐ Σατύρων, λέγω, οὐ κυνοκεφάλων, οὐ πιθήκων, ἀλλ' οὐδὲ ἄρκτων. Καὶ αὐταὶ γὰρ σπάνια καὶ δυσθήρατοι, καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε, καὶ εἴ που θηραθεῖεν, ταῖς λατινικαῖς δωροφοροῦνται τραπέζαις ὡς ἡδιστον αὐτοῖς ὄψον καὶ εὐκταίτερον ἢ τοῖς Ἰουδαίοις ὁ παρ' αὐτῶν προσδοκώμενος Λευιάθαν· οἷδας δὴπου τὸν ἐν τῷ Ἰώβ διαγραφόμενον, ὃν οἱ κατάρτοι καὶ πάντα πρὸς αἴσθησιν ἔλκοντες αὐτοῖς ἐν τῇ θαλάσῃ ταμιεύεσθαι φασι σιτενόμενον, κῆτος παμμέγεθες καὶ οἶον ἐξαρκέσαι [εἰς] αὐτῶν τε καὶ ἐτέρων πολλῶν ἐθνῶν τράπεζαν. Οὐκουν τοιούτων ζῴων εὐπορία ἡμῖν, ἀλλὰ ὥν, οὓς οἱ νησιῶται οὗτοι ὁσημέραι κατασφάττουσιν ὡς λυμαιομένους δῆθεν λήϊα, καὶ φέροντες ἐφ' ἡμᾶς προτίθενται διαμαρτυρόμενοι.*

⁴⁰ Βλ. παραπάνω υπ. 39. Για το χωρίο αυτό έχει γίνει ιδιαίτερος λόγος και έχουν εκφρασθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την ύπαρξη ή εξαφάνιση των ζώων αυτών από το ελληνικό τοπίο, εξαιτίας των διατροφικών επιλογών των Λατίνων (βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 95· Π. Γουναρίδης, *Η εικόνα των Λατίνων, στο Τέταρτη Σταυροφορία*, 54-55). Το βέβαιο είναι ότι στη φράση αυτή επισημαίνεται η σπανιότητα του ζώου στην ελληνική χερσόνησο και οι δυσκολίες ανίχνευσης ή θήρευσης. Δεν μπορεί να τεκμηριωθεί η άποψη του Στέφα, (*Κέα* 122· *Studien*, 96) ότι το παραπάνω χωρίο αναφέρεται στην ύπαρξη της αρκούδας στην Κέα. Αναλόγως, η Κοντογεωργοπούλου (*Η Αττική*, 138), συσχετίζει το εν λόγω χωρίο με την πανίδα των Αθηνών. Η μνεία αποτελεί γενική επικριτική παρατήρηση και μάλλον δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένη περιοχή. Βέβαια, όσον αφορά στην Αττική και κυρίως στην Πάρνηθα, μεταγενέστεροι δυτικοί περιηγητές μνημονεύουν την ύπαρξη άγριας πανίδας συμπεριλαμβανομένων και αρκούδων, τονίζοντας όμως την σπανιότητα του είδους. Πρβλ. Πάλλης, *Τοπογραφία*, 34. Για

Βέβαια, δεν απαλλάσσεται από τη μάλλον κοινή άποψη εφόσον στις κατηχήσεις του το χαρακτηρίζει *φιλόσαρκον (ζῶον)*, με *λυσσώδη βρωμάτων ἐπιθυμίαν* και επικρίνει το *δολερὸν ἦθος* του, αντάξιο, όπως δηλώνει, της αλεπούς⁴¹.

Σε άλλη περίπτωση, η πληθώρα των λαγών στο νησί της Τερεβίνθου, στο σύμπλεγμα των Πριγκιπωνήσων στην Προποντίδα, οι οποίοι προκαλούσαν ζημιές στους κήπους των μοναχών, πυροδότησε νέο σχόλιο του Μιχαήλ Χωνιάτη σε επιστολή προς τον αυτοκρατορικό υπάλληλο Θεοδόσιο Ματζούκη. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Χωνιάτης θεωρεί ένα κατά γενική ομολογία συμπαθές και άκακο ζώο, τον λαγό, βλαπτικότερο από τα φίδια, εφόσον επιβουλεύεται τον ανθρώπινο κόπο, ενώ τα φίδια εξοντώνουν όχι μόνο άλλα επικίνδυνα και επιβλαβή ζώα, όπως λ.χ. οι σκορπιοί, αλλά και άτομα από το ίδιο είδος⁴². Βέβαια, και πάλι στις κατηχήσεις υιοθετεί τον γνωστό συμβολισμό του φιδιού ως συνώνυμου του κακοποιού στοιχείου⁴³, γεγονός που επισημαίνει την συνδυαστική θεώρηση των ζώων με απόψεις τόσο από τον κόσμο των συμβολισμών όσο και τον επιστημονικό. Βέβαια, ο Χωνιάτης τόνισε ότι η απόδοση αρνητικών συμβολισμών στα ζώα οφείλεται σε άγνοια της δράσης τους⁴⁴.

αναφορές στο ζώο από άλλες βυζαντινές πηγές και για την Βαλκανική χερσόνησο, ο Η. Αναγνωστάκης (Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 217) επισημαίνει την ένδεια των πηγών, με εξαίρεση τη Θράκη, αν και η μελέτη του αφορά κυρίως στους Μεσοβυζαντινούς χρόνους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρκούδα υπήρξε αντικείμενο μεγάλης εκμετάλλευσης. Συνδέθηκε με δεισιδαιμονικές πρακτικές μαντείας και αγυρτίας, πρακτική που διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, παρ' όλες τις καταδικαστικές κρίσεις της Εκκλησίας. Τα ζώα εξοντώνονταν για τη λυμαντική τους δράση αλλά και για το δέρμα και το λίπος τους που χρησιμοποιούνταν σε ιατρικά σκευάσματα. Βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 305, 333-334, 384-385· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 418-419· Του Ίδιου, *Λαογραφικά Α'*, 335-336. Πρβλ. Τρωιάνος, *Τα ζώα*, σ. 79-80.

⁴¹ Χωνιάτης, Κατήχηση 16, MXB2199. 1-2· Κατήχηση 17, MXB2207.11 *δολερὸν ἦθος ὡς ἄλλη τις ἀλώπηξ ἐπὶ κλοπῇ ὑποδεδουκὸς τῆς ἀμαρτίας*. Κατήχηση 18, MXB2297.9. Παρόμοια σημειώνει και ο Μανουήλ Φιλής, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 1127-1132.

⁴² Χωνιάτης, Επιστολή 30.59-66 (Κολονου, 66*-67*): *λαγὼς δὲ τὰ λάχανα, τὸ φίλον ὄψον τῶν ἀσκητῶν, καταβόσκειται και για τον λόγο αυτό είναι βλαπτικότερος των ὀφεων*. Για την επιστολή βλ. κεφ. «Τερέβινθος» σ. 77.

⁴³ Ενδεικτικά χωρία σε Χωνιάτης, Κατήχηση 13, MXB2057.18, MXB2060.6-7, MXB2072.2-4· Κατήχηση 17, MXB2209.11-12. *Ὁ ὄφις*, ἄρρηκτα συνδεδεμένος με το προπατορικό αμάρτημα αλλά και με πλήθος παραδειγμάτων από την αγιολογία και τις Γραφές, είναι ταυτισμένος με την διαβολή. Προβατάκης, *Ὁ διάβολος*, 133-167· Maguire – Maguire, *Other icons*, 74-81.

⁴⁴ Χωνιάτης, Κατήχηση 18, MXB2260.4-6: *ὁ ὄφις ὄντως φρόνιμος, εἰ καὶ φρονιμώτατος οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ τῶν θηρίων εἴρηται παρὰ τῇ Γραφῇ, ὡς καὶ σοφοὶ τινες λέγονται εἶναι τοῦ κακοῦ ποιῆσαι, ἅτε τοῦ εὖ ποιεῖν ἄγνοιαν ἔχοντες*. Για τους ὀφεις βλ. και την Επιστολή 401 του Μιχαήλ Γαβρά προς τον Φίλιππο Λογαρά.

Στο θέμα αυτό ο Γρηγοράς φαίνεται να συμπορεύεται με τον μητροπολίτη Αθηνών. Σχετικά με τον λαγό, όπως επίσης και την αλεπού, ένα παραδοσιακά αρνητικό σύμβολο⁴⁵, ο Νικηφόρος Γρηγοράς υπερασπίζεται τα παρεξηγημένα ζώα, υποστηρίζοντας ότι κατηγορούνται άδικα από τον άνθρωπο, εξαιτίας της ικανότητάς τους να μηχανεύονται τρόπους διαφυγής από τους θηρευτές⁴⁶.

Άλλοι λόγοι αποκαλύπτουν ευαισθησία που υποδεικνύει κάποιο αίσθημα ενοχής απέναντι στη βίαιη αφαίρεση της ζωής άλλων πλασμάτων⁴⁷. Ενώ τα ιατροφαρμακευτικά εγχειρίδια επέβαλαν διάφορους κανόνες ως προς την κρεωφαγία, θέμα που απασχολεί τους λογίους και στις επιστολές τους κυρίως για λόγους υγείας⁴⁸, ορισμένες από τις αναφορές σχετικά με τη διατροφή ενέχουν έντονη ευαισθησία απέναντι στην κατανάλωση και τη σφαγή των ζώων. Ο Ιωάννης Απόκαυκος καταφέρθηκε εναντίον όσων είναι δέσμιοι του στομάχου τους και συνιστά να αποφεύγεται η ακατάσχετη κρεωφαγία και οι λιπαρές τροφές. Μάλιστα, λυπάται τὰ δύστυνα εκείνα ζώα, που γίνονταν βορά της ανθρώπινης λαιμαργίας⁴⁹.

---

⁴⁵ Βλ. παραπάνω υπ. 13, 16.

⁴⁶ Γρηγοράς, Επιστολή 114.1-6: *Τὴν ἀλώπεκα τοῖς λαγωῖς παραινουῖσάν φασιν ὅπως ἄρα καὶ οἷοισι χρώμενοι τρόποις ἀνάλωτοι μένοινεν ἂν τοῖς ἐπιβουλεύουσιν, οὐχ ὅπως εὐμενῇ τινα καὶ φιλάνθρωπον δόξαι ἐκείνοις καὶ προμηθῇ τοῦ λυσιτελοῦς, ἀλλὰ καὶ μάλα τοι πλεῖστον ἐγείραι τὸ μῖσος αὐτῶν ἐφ’ αὐτήν, ἄδικον μὲν καὶ πολλῶ κεχρημένον τῷ παραλόγῳ, ἐγείραι δ’ οὖν ὁμῶς.*

⁴⁷ Κατά την Αρχαιότητα εκφράσθηκαν απόψεις για την ολική αποχή από την κατανάλωση κρεάτων, καθώς και για την βάνευση θανάτωση των ζώων. Αναλυτικά βλ. Calder, *Cruelty and sentimentality*, 101-104, 113-114· S. T. Newmyer, *Animals in Greek and Roman thought. A sourcebook*, London - New York 2011, 73-86, 97-112. Πρβλ. Lonsdale, *Attitudes*, 153-154.

⁴⁸ Είναι γνωστό ότι η συχνή κατανάλωση κρεάτων καταδικάζεται από τα ιατροφαρμακευτικά εγχειρίδια, αντενδείκνυται για διάφορες ασθένειες και γενικά περιορίζεται από τις μέρες των νηστειών. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή Ανωρύμου ιατρού σ. 71-75 (έκδ. Schmalzbauer)· Απόκαυκος, Επιστολή 81, σ. 236 (Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 224-225), όπου γίνεται σχόλιο για την αποφυγή λιπαρών τροφών ως μέρος της διατροφής για την αντιμετώπιση διάφορων ασθενειών του γήρατος. Πάντως, η κατανάλωση κρέατος στο Βυζάντιο έχει αποτελέσει εκτενές θέμα προς ανάλυση στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 62 κ.ε. Πρβλ. J. Koder, Παρατηρήσεις για τη χρήση βοοειδών στο Βυζάντιο, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 24-36· Του Ίδιου, Καθημερινή διατροφή, 19· I. Α. Πάσχος, Η κρεατοφαγία εις το Βυζάντιον, *ΒυζΜ* 5 (1993) 285-291. Για τις περιόδους της νηστείας με βάση τους Κανόνες της Εκκλησίας βλ. και Επιστολή του πατριάρχη Αλεξανδρείας, Αθανασίου Β΄, σ. 341.15-25 (έκδ. Laurent - Darrouzès).

⁴⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 136, σ. 321: *πρόσγεια δέ καὶ πτερωτὰ τὰ ὀρνίθια, ὅτι καὶ οἱ τούτων ἐργάται ὑμεῖς τῇ μὲν ὀλκῇ τοῦ σώματος πρόσγειοι, ταῖς δ’ ἄρεταῖς καὶ πτερωτοὶ*

Παρόμοια είχε εκφραστεί και ο Ιωάννης Τζέτζης, λίγα χρόνια νωρίτερα. Δήλωσε προς τον φίλο του Παντεχνή, ο οποίος του είχε στείλει νωπά σφάγια ως δώρο, σε άλλη περίπτωση να είναι πολύ προσεκτικός και να αποφεύγει την βαρβαρότητα του αίματος ή, αντ' αυτού, να προτιμά κατεργασμένες ή μαγειρεμένες τροφές, δεδομένου ότι τα πλημμυρισμένα στο αίμα σφάγια, όπως το αρνί και οι όρνιθες, που του είχε στείλει, ήταν αποκρουστικό θέαμα. Ο Τζέτζης αδυνατεί να διανοηθεί ότι σφαγιάζεται ον που έχει γεννηθεί για να απολαμβάνει το *ζῆν καὶ βλέπειν τὸν ἥλιον*⁵⁰.

Δεν γνωρίζουμε αν αυτές οι υποκειμενικές ευαισθησίες υπονοούν γενικότερες ιδεολογικές τάσεις και στάσεις απέναντι στα ζώα. Το βέβαιο είναι ότι το ευρύτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον, όπως παρουσιάζεται και στις επιστολές, αποκαλύπτει πτυχές ενός βαθύτερου προβληματισμού για την πανίδα που εκφράζονται από έναν αξιόλογο λόγιο κόσμο, ο οποίος επεκτείνεται στη συνολική και αντικειμενική θεώρηση του φυσικού περιβάλλοντος.

II. Τα ζώα στην οικονομία και την καθημερινή ζωή

1. Ζωϊκά προϊόντα

Σε όσα αφορούν στην πρακτική σχέση μεταξύ ανθρώπων και ζώων το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών στις επιστολές προέρχεται από εικόνες της καθημερινής ζωής. Όπως θα δούμε, οι σχετικές επισημάνσεις συνδέονται κυρίως με ευχαριστήριες επιστολές ή αιτήματα σχετικά με την χορηγία ζωϊκών

καὶ ἀέριοι καὶ βρῶσιν τὴν οὐκ ἀπολλυμένην ταύτην κατεργαζόμενοι καὶ οὐχ ὁποῖαν ἡμεῖς οἱ φάγοι καὶ οἰνοπόται καὶ ὥς λάχανα χόρτου ζῶα σαρκοφαγοῦντες τὰ δύστυνα. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 253.

⁵⁰ Τζέτζης, Επιστολή 93 σ. 135.22 - σ. 136.3 (έτος 1155): *τί γὰρ ἂν καὶ χρησαίμεθα ζῶσιν ἀρνοῖς καὶ τοιοῦτοις ἄνθρωποι βίον βιοῦντες μοναύλιον καὶ χύσεις αἱμάτων ἀποτρεπόμενοι;* Ο Ιωάννης Τζέτζης εκφράσθηκε σε διάφορες περιπτώσεις καταδικαστικά για την κατανάλωση κρεάτων. Βλ. Επιστολές 4, σ. 7. 20-25 (έτος 1138) και 58, σ. 85.4-6, όπου αναφέρεται σε σημαδιακό, όπως θεωρεί, όνειρο για την επιτυχία της πολιτικής του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Κομνηνού και ένιωσε το χρέος να τονίσει ότι όνειρο δεν υπήρξε αποτέλεσμα δυσπεψίας από την κατανάλωση *βρωμάτων ἢ κραιπάλης καρηβαρῶν* (δηλ. που προκαλούν πονοκέφαλο). Grünbart, *Beiträge*, 178-179, 218-219.

προϊόντων και υποζυγίων. Επιπρόσθετα, περιλαμβάνονται σκηνές από τον βίο των αλληλογράφων με ζώα συντροφιάς, καθώς και άλλες μνείες σχετικές με τον συγχρωτισμό και την επαφή με κάποια γνωστά επίβουλα και παρασιτικά πλάσματα, στοιχεία που εξετάζονται σε επόμενο υποκεφάλαιο.

Ένα θέμα, το οποίο αποκτά διαστάσεις στα κείμενα αυτά είτε σε αλληγορικό είτε σε κυριολεκτικό επίπεδο είναι οι πολλαπλές μνείες σε γνωστές και δημοφιλείς τεχνικές θήρευσης και αλίευσης, σκηνές που περιγράφουν την διαδικασία της σύλληψης των ζώων.

Οι πληροφορίες αυτές δεν αφορούν μεγαλοπρεπή αυτοκρατορικά *ίππηλάσια* και *κυνηγέσια*, παρά μόνο ίσως μικρά σχόλια στις περιπτώσεις που το προσφιλές ψυχαγώγημα της υψηλής κοινωνίας του Βυζαντίου αποτελούσε προσωπικό ενδιαφέρον κάποιων από τους επιστολογράφους, όπως λ.χ. ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ή ο μέγας δούξ Λουκάς Νοταράς⁵¹. Οι περισσότερες μνείες αφορούν στο κυνήγι μικρών *άγριμαίων*⁵² ζώων και στο ψάρεμα αλιευμάτων, αγαπητή ενασχόληση όλων των κοινωνικών τάξεων, τα οποία πολλές φορές αποστέλλονταν ως δώρα. Ο τρόπος παγίδευσης των ζώων αυτών απέκτησε συμβολικό νόημα στη ρητορική,

---

⁵¹ Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις αναφέρεται συχνά στην ψυχαγωγία του κυνηγιού [βλ. Επιστολή 112.9-18· 155.1· 177· 210.8-9· 211 (έκδ. Festa)]. Ο Λουκάς Νοταράς ζητά από τον Θεόδωρο Καρυστηνό να εκπαιδεύσει τον γιό του στο κυνήγι και παρουσιάζει μία μοναδική εικόνα αγριόχοιρων [βλ. Επιστολή, σ. 184.21- σ. 185, για τον Καρυστηνό που μάλλον υπήρξε τοξότης βλ. παρακάτω σ. 228 και υπ. 144]. Ο Δημήτριος Κυδώνης πάλι παρακινεί τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο στην Λήμνο (1387-89) να αξιοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο που διέθετε στο κυνήγι. Κυδώνης, Επιστολές 388.22-25· 401*.12-14 (πρβλ. Hatlie, Life, 86-87). Τα αυτοκρατορικά *κυνηγέσια* υπήρξαν μέσο ψυχαγωγίας της υψηλής κοινωνίας. Σχετική αναφορά στο κυνήγι της πέρδικας παρέχει επιστολή του Γενναδίου Σχολαρίου προς τον Λουκά Νοταρά, Επιστολή σ. 197.14-16 (έκδ. Λάμπρος). Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, (*Έκφρασις* 1, σ. 79. 1-4, σ. 80. 34-42) αναφέρεται στη σωματική άσκηση και την ψυχολογική τέρψη των δραστηριοτήτων αυτών. Για το ίδιο θέμα εκφράσθηκαν οι Κωνσταντίνος Παντέχνης (*Έκφρασις*, σ. 47-48.8) και Κωνσταντίνος Μανασσής (*Έκφρασις* 2, σ. 97 κ.ε.). Πέρα από την γενική πληροφόρηση για τους τρόπους διεξαγωγής του αθλήματος, στα έργα αυτά αναπαριστώνται περιγραφικά σκηνές καταδίωξης διάφορων ζώων και περιλαμβάνονται αιματηρές, βίαιες σκηνές, γεγονός που καταδεικνύει τον μεγάλο βαθμό εξοικείωσης με το κυνήγι αλλά και με τον βασανισμό των ζώων κατά την σύλληψη. Α. Κ. Σινάκος, Το κυνήγι κατά τη Μέση Βυζαντινή εποχή (7ος-12ος αι.), στο *Ζώα και περιβάλλον*, 71-86. Πρβλ. Ševčenko, Wild animals, 69-75.

⁵² Ως *άγριμαῖα* ονομάζονται γενικά τα κυνηγετικά θηράματα, στα οποία συγκαταλέγονται κυρίως άγρια και ημιάγρια ζώα.

δηλωτικό κάθε ομηρίας χωρίς δυνατότητα διαφυγής, όπως και του δυνατού συνεκτικού δεσμού μεταξύ των αλληλογράφων ⁵³.

Οι *ἀβέβαιοι καὶ πλάνητες ὄρνιθες*, κατά τον χαρακτηρισμό του Μιχαήλ Χωνιάτη, συλλαμβάνονταν εύκολα και έπεφταν θύματα ποικίλων τεχνασμάτων⁵⁴. Τέτοια θηράματα αποτελούσαν εκλεκτά δώρα⁵⁵. Ο Ιωάννης Τζέτζης⁵⁶, ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις⁵⁷ και ο Μιχαήλ Αποστόλης⁵⁸ εξέφρασαν ιδιαίτερες ευχαριστίες για κυνήγια που δέχθηκαν ως χαριστήριες προσφορές. Ο Ιωάννης Ε΄, μάλιστα, συνήθιζε να επιδεικνύει τα θηράματα που συνέλαβε, σύμφωνα με μαρτυρία του Δημητρίου Κυδώνη ⁵⁹. Το κυνήγι αξιολογείται ως είδος με υψηλή διατροφική αξία ⁶⁰, που, επιπλέον, προσέφερε και υψηλές γαστριμαργικές απολαύσεις. Σε μία μάλιστα περίπτωση, ο Ιωάννης

---

⁵³ Διασώζονται πολλές και ποικίλες αλληγορικές συνθέσεις, οι οποίες παρουσιάζουν σχεδόν όλους τους δημοφιλείς τρόπους θήρευσης ή αλιεύσης. Απαντώνται μνείες στον τρόπο αιχμαλώτισης πουλιών με *μήρινθον*. Ενδεικτικά βλ. Αντίοχος, Επιστολή, σ. 170.137 (έκδ. Sideras 1)· Χωνιάτης, Επιστολές 54.2-11· 95.33-36 (βλ. και παρακάτω υπ. 813)· Μαλάκης, Επιστολή 34, σ. 72.25-30· Γρηγοράς, Επιστολή 112.13-16. Στους παραπάνω συγγραφείς η *μήρινθος* δηλώνει την σύσφιγξη και την παγίδευση. Αλλού γίνεται λόγος για την θήρευση *ἐκ λύγων* (ενδεικτικά βλ. Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 52.15-16). Παγιδευμένοι ως *στρουθία* δήλωσαν οι Αγαλλιανός (Επιστολή 4.105, έκδ. Eustratiades – Spyridon) και Καλέκας (Επιστολή 84.59, έκδ. - σχ. Loenertz, 150-151). Σε άλλες περιπτώσεις αναφέρονται αλληγορικά τρόποι αλιείας. Πολλοί χρησιμοποιούν *τὸ ἄγκιστρον* για να εκφράσουν την παγίδευση [βλ. ενδεικτικά Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 211.4-6 (έκδ. Festa)· Θεοφάνης Γ΄ Νικαίας, Επιστολή 1, σ. 292.3-4 (έκδ. Migne)]. Άλλοι διαπλέκουν πιο σύνθετα ρητορικά σχήματα. Ο Γρηγόριος Αντίοχος (Επιστολή σ. 405.19 - σ. 406.7, έκδ. Λάμπρος) συνδυάζει μία θαυμάσια αλληγορική εικόνα αλιείας για να δηλώσει την πενία της ζωής του. Ο Απόκαυκος (Επιστολή 70, σ. 217) δίνει μία χαρακτηριστική εικόνα σε σχέση με την αντίδραση που προκάλεσε το 1222 η απόφαση του Πατριαρχείου Νικαίας να θεωρήσει αντικανονικές τις χειροτονίες επισκόπων στο Κράτος του Θεόδωρου Β΄ Κομνηνού. Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, [Επιστολή 11.27-28 (έκδ. Festa) και Επιστολή, σ. 5.76-94 (έκδ. Tartaglia)] κάνει λόγο για την πανουργία των αλιέων και αναφέρεται σε αλιεύματα αγαπητών και εύγευστων μαλακίων. Άλλες αλληγορικές αναφορές έχουμε από τον Ευθύμιο Μαλάκη (Επιστολή 31.8-10), ο οποίος χρησιμοποιεί συμβολικά τα δίκτυα και από τον Μιχαήλ Χωνιάτη (Επιστολή 145.10-22), για τη θήρευση *ἐν κύρτῳ ἢ ἀλλοίῳ λινέῳ κύκλῳ*. Για τις τεχνικές αυτές βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 184-185. Πρβλ. Dagron, Poissons, 59-60· Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 316-317, 328-330· Του Ίδιου, *ΒΒΠ* 5, 387-389.

⁵⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 8.36. Βλ. και Επιστολή 144.30-31 (σχ. Κολονου, 53*-54*, 133*-134*): *τὸ λίνον ἐχορήγει τοῖς ὀρνιθοθήραις τὰ δίκτυα, τοὺς δὲ ἰξοφόρους λύγους ἢ δρῦς*.

⁵⁵ Dalby, *Feasts*, 99, 107.

⁵⁶ Ο Τζέτζης (Επιστολή 52, σ. 73.21-25, αχρονολόγητη/12ος αι.) εκφράζει ιδιαίτερη χαρά για την αποστολή *ἀγριμαίων*.

⁵⁷ Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, [Επιστολή 177.1-7 (έκδ. Festa)] έλαβε δώρο κυνήγι από τον φίλο του Μουζάλωνα, ο οποίος μάλιστα *διὰ χειρῶν ἤγρευσε*.

⁵⁸ Αποστόλης, Επιστολή 59.1-9 (έκδ. - σχ. Noiret 77, 46).

⁵⁹ Κυδώνης, Επιστολή 153.1-14 (1372-1376).

⁶⁰ Χρόνη, *Η πανίδα*, 122-124, 139-140

Ε΄ έστειλε δώρο στον Κυδώνη λαγό, τόσο νόστιμο που αργότερα έγραψε σε ανώνυμο φίλο ότι, κατά το κοινώς εννοούμενο, δεν άφησε ούτε τα κόκαλα ⁶¹.

Η φιλολογική επιστολή του μητροπολίτη Κερκύρας Βασιλείου Πεδιαδίτη, η οποία, κατά την εύστοχη παρατήρηση του εκδότη της Α. Καρπόζηλου, θα μπορούσε να εκληφθεί ως εγχειρίδιο ορνιθοθηρίας, είναι μοναδική περίπτωση στις επιστολές⁶². Ο Πεδιαδίτης δίνει αναλυτικές πληροφορίες και συνοδεύει την επιστολή με δώρο κλουβί από ζωντανά πουλιά-κράχτες, ιξόβεργες και ραβδιά, δίνοντας οδηγίες για την χρήση τους στον άγνωστο αποδέκτη της επιστολής του, πιθανόν κάποιο μέλος της οικογένειας των Κομνηνών.

Το κλουβί με τα πουλιά πρέπει να τοποθετηθεί ψηλά στο δέντρο και κοντά του να προσαρμοσθούν στην κατάλληλη θέση και οι ιξόβεργες. Τα ραβδιά πρέπει να εσωματωθούν με τρόπο, ώστε να μην ξεχωρίζουν από τα κλαδιά του δένδρου και να είναι καλά βουτηγμένα στον ιξό. Αν ήθελε, ο αποδέκτης μπορούσε να χρησιμοποιήσει άλλη μέθοδο· να δέσει τον κράχτη με *μήρινθον*, σχοινάκι από φυτικά υλικά, ώστε η εντύπωση του ελεύθερου να προσελκύει τα άλλα, που, με τον τρόπο αυτόν, θα πέσουν με μεγαλύτερη ευκολία στα χέρια των κρυμμένων ορνιθοθήρων⁶³.

Ο ίδιος ο Πεδιαδίτης, βέβαια, προτίμησε να κυνηγήσει με άλλη μέθοδο, όχι και τόσο δημοφιλή, όπως φαίνεται, παρά μόνο ίσως στις παιδικές ηλικίες⁶⁴. Γράφει ότι συνέλαβε ο ίδιος τα πουλιά που απέστειλε, χρησιμοποιώντας φορητή ιξόβεργα. Ο μητροπολίτης Κερκύρας περιγράφει όλη την διαδικασία. Αφού παραφύλαξε τα πουλιά σε παρακείμενο άλσος με καρποφόρα δένδρα, εντόπισε τον στόχο και πλησίασε έρποντας με μεγάλη προσοχή. Την κατάλληλη στιγμή περιέφερε την ιξόβεργα κοντά στα πουλιά, ώστε να κολλήσουν πρίν προλάβουν να διαφύγουν. Σημειώνει, βέβαια, ότι δεν ήταν πάντα τυχερός και αστοχούσε

---

⁶¹ Κυδώνης, Επιστολή 377.3-11: (...) ὥστε μηδὲ τῶν ὀστέων τι τοῖς τραπεζοποιοῖς καταλείψειν. Για τον Ιωάννη Ε΄ βλ. PLP 21485. Βέβαια οι λαγοί υπήρξαν και οικόσιτα ζώα. Χωρίς να είναι βέβαιο αν πρόκειται για κυνήγι, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης απέστειλε λαγό στον διάκονο και λογοθέτην Νικήτα (Επιστολή 2, έκδ. Westerink).

⁶² Πεδιαδίτης, Επιστολή, σ. 296-298 (έκδ. - σχ. Καρπόζηλος, 286-288, 294). Το κείμενο χρονολογείται πρίν το 1219. Για τον Πεδιαδίτη βλ. κεφ. «Κέρκυρα» σ. 109.

⁶³ Κουκουλές, BBΠ 5, 399-402. Το έργο του Κωνσταντίνου Μανασσή, *Έκφρασις κυνηγιού σπίνων καὶ άκανθίδων* (Έκφρασις 2, σ. 79 κ.ε.) περιγράφει ανάλογη τεχνική θήρας με ιξόβεργες και κράχτες, η οποία διδάσκονταν στις νεαρές ηλικίες.

⁶⁴ Βλ. τον εκδότη του κειμένου Α. Καρπόζηλο. Πεδιαδίτης, Επιστολή, 293.

συχνά, οπότε επάνω στην παγίδα παρέμενε μόνο πτέρωμα και τα πουλιά γλίτωναν μόλις και μετά βίας την αιχμαλωσία.

Πέρα από τις πολύτιμες αυτές σκηνές από την καθημερινή ζωή των αλληλογράφων, οι επιστολές διασώζουν, όπως είπαμε, ποικιλία εκλεκτών δώρων, πολλά από αυτά προερχόμενα από ζωϊκά προϊόντα. Τα δώρα, συνοδευτικά των επιστολών, υπήρξαν συχνά προαπαιτούμενα και θεωρήθηκαν αποδεικτικά ισχυρών και θερμών συναισθημάτων⁶⁵. Τα στοιχεία αυτά συνεισφέρουν στην μελέτη της αγροτικής, κτηνοτροφικής, αλιευτικής και βιοτεχνικής εικόνας ορισμένων περιοχών και επισημαίνουν προϊόντα τόπων με ιδιαίτερη φήμη. Τέτοια δώρα πυροδότησαν ένθερμες αντιδράσεις και ποικίλες ρητορικές εκφράσεις στις ευχαριστήριες αποκρίσεις.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης απέστειλε *στρουθίδες* ή *άκανθίδες*, όπως τις ονομάζει, στον φίλο του Νικηφόρο Κομνηνό, μαγειρεμένες σε κρασί, ίσως ως ανταπόδοση στις όρνιθες που είχε προηγουμένως δεχθεί⁶⁶. Ειδικά ο πετεινός θεωρούνταν εκλεκτό δώρο⁶⁷ και αποστέλλονταν σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως γάμους και βαπτίσεις, όπως πληροφορεί έμμεσα ο Ιωάννης Απόκαυκος, σχολιάζοντας τις απαιτήσεις του διοικητή της Αιτωλοακαρνανίας Κωνσταντίνου Δούκα από τους κατοίκους της μητρόπολης Ναυπάκτου⁶⁸. Επίσης, ο πολυμαθής Νικηφόρος Βλεμμύδης έστειλε επιστολή στον Θεόδωρο Β' Λάσκαρι

---

⁶⁵ Ενδεικτικό παράδειγμα παρέχεται από επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου. Το 1222 ο Απόκαυκος ζητά από τον *λογαριαστήν* Γεώργιο Δισύπατο να του εκφράσει πώς νιώθει για εκείνον. Διερωτάται αν φήμη που είχε διαδοθεί στη Νίκαια ότι ο Απόκαυκος ήταν πλέον νεκρός προκάλεσε στον *λογαριαστήν* λύπη ή χαρά. Κατά τα γραφόμενα, ο Δισύπατος, ως μαθητής του Αποκαύκου στην Κωνσταντινούπολη, είχε βιώσει μεγάλη αυστηρότητα από τον δάσκαλό του. Ο Απόκαυκος θεωρεί ότι ο Δισύπατος διατίθεται αρνητικά προς το πρόσωπό του για τον επιπλέον λόγο ότι δεν είχε αποστείλει ποτέ κανένα δώρο παρ' όλη την αλληλογραφία τους. Απόκαυκος, *Επιστολή* 83, σ. 237-239. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 225. Ακόμα και η ίδια η επιστολή αξιολογείται ως *δῶρον*. Βλ. ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β' Κυπρίου στον Vat. 1085/202, f. 260r όπου παραπέμπει η Laiou, *Correspondence*, 96-97.

⁶⁶ Ευστάθιος, *Επιστολή* 5.2, 14-15, 37-56 (σχ. Κολονου, 90*-93*).

⁶⁷ Τα βυζαντινά ιατρικά κείμενα αποδίδουν μεγάλη διατροφική αξία στο κρέας των πτηνών, γιατί δεν περιέχει λίπος, είναι εύπεπτο και γευστικό. Ο Απόκαυκος (*Επιστολή* 136, σ. 321) συνιστά να προτιμώνται τα πουλικά έναντι των άλλων κρεάτων. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 253. Για την προέλευση και αξιολόγηση της διατροφικής αξίας του κρέατος των πτηνών βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 132-133.

⁶⁸ Βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 84.

συνοδευόμενη από *σιτευτούς* *άλεκτορικούς* *έκτομίας*, *πετεινούς* και *αβγά* από δικά του ζώα, δώρο προς την αυτοκράτειρα⁶⁹.

Τα πουλериκά υπήρξαν δημοφιλή στη βυζαντινή κουζίνα. Ο Ιωάννης Απόκαυκος απαίτησε από τον *δοῦκα τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου*, Νικηφόρο Γοριανίτη, να μην καρπώνεται τα έσοδα από μετόχι μονής στην Βαράσοβα, μοναστικό κέντρο της νότιας Αιτωλίας, δίνοντας, μάλιστα, ιδιαίτερη έμφαση στις «κατοικίδιες ὄρνιθες»⁷⁰.

Διασώζονται ποικίλες αποστολές ορνίθων από και προς διάφορα πρόσωπα. Ο Νικήτας Χωνιάτης, ανιψιός του μεγάλου ιστορικού, όπως επίσης και κάποιος μοναχός ονόματι Ἀνθιμος, δώρισαν στον Απόκαυκο πουλериκά, για τα οποία ο μητροπολίτης εξέφρασε θερμές ευχαριστίες⁷¹. Ο Ιωάννης Τζέτζης απόλαυσε την πέρδικα που έλαβε από τον συγγενή του, *ἀρχίατρον* Μιχαήλ από την Αδριανούπολη⁷². Κάποιος Ανώνυμος φίλος του Βλεμμύδη απέστειλε *ταρίχη* μάλλον από πουλιά, αν και από το θαλάσσιο ταξίδι έφτασαν αλλοιωμένα και σάπια και ο παραλήπτης αναγκάσθηκε να τα πετάξει⁷³. Ο ίδιος έστειλε *ταρίχη* *πτηνῶν*, ως συμβολική κίνηση αγάπης και εκτίμησης, προς *πρωτονοτάριον*, ονομαζόμενο Ηλία, μαζί με μικρή ποσότητα άγριων καρπών (*ἀχράδαι*)⁷⁴.

Ο Μιχαήλ Αποστόλης πάλι, ο οποίος στις επιστολές του δηλώνει πολύ συχνά πένητας, ζήτησε από φιλικό του πρόσωπο να στείλει κοτόπουλα⁷⁵. Τέτοια στιγμιότυπα από την ζωή των αλληλογράφων αποδίδουν, εκτός των άλλων, τον βαθμό οικειότητας μεταξύ των προσώπων, καθώς και αγαπητά εδέσματα της βυζαντινής κουζίνας που χαρίζονταν ως δώρα.

Αβγά από οικόσιτα πουλериκά υπήρξαν, επίσης, γνωστό δώρο συνοδευτικό επιστολών, παρ' όλο τον αυξημένο κίνδυνο από την μεταφορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αποστολή έξι αβγών πάπιας από τον Γρηγόριο Β΄

⁶⁹ Βλεμμύδης, Επιστολή 5.26-29 (έκδ. Leone). *PLP* 2897.

⁷⁰ Απόκαυκος, Επιστολή 38, σ. 128 κ.ε. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 194-195.

⁷¹ Απόκαυκος, Επιστολή 95, σ. 259-260. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 231-232, 253. Με την ονομασία *ὄρνις* εννοείται η θηλυκή ὄρνιθα. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Τα πτηνά, 284-285.

⁷² Τζέτζης, Επιστολή 48, σ. 68.20-23 (έτος 1146): *αἱ χεῖρες γάρ σου τοσοῦτο μῆκος ὑπερεξήπλωνται, ὥς ἐκ τῆς Αἰλίας Ἀδριανουπόλεως πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ἑκταθεῖσαι ἡμῖν ὀρέξαι τοὺς πέρδικας*. Grünbart, Beiträge, 204. Για τους τρόπους μαγειρέματος και για το κυνήγι της πέρδικας βλ. Κουκουλές, *BBΠ* 5, 71, 403-405.

⁷³ Βλεμμύδης, Επιστολές 4.9-15 (έκδ. Westerink). Karpozelos, *Realia* 10-12, 25.

⁷⁴ Βλεμμύδης, Επιστολή 6.1-6 (έκδ. Westerink). Δημητράκος, *Λεξικὸν* 3, 1282.

⁷⁵ Αποστόλης, Επιστολή 101.12 (έκδ. Noiret, 122).

Κύπριο προς τον επίσκοπο Πριήνης, τα οποία είχε προμηθευτεί από κάποιον *άρχίατρον*, ως τροφή εκλεκτή και υγιεινή σύμφωνα με τις επιταγές των ιατροφαρμακευτικών βιβλίων⁷⁶. Ο πατριάρχης συμβούλευσε τον επίσκοπο να αγοράσει ή, αν δεν ήταν δυνατό, ο Γρηγόριος διατίθετο να επαναλάβει ευχαρίστως την κίνηση.

Γνωστό δώρο υπήρξε το νωπό κρέας, αν και η ευπάθεια του προϊόντος στις κλιματικές διακυμάνσεις υπήρξε μεγάλη⁷⁷. Κρίνοντας από τα σωζόμενα σχόλια των αλληλογράφων, φαίνεται ότι δίνουν ιδιαίτερη αξία στο κρέας. Κάποιοι αποδοκιμάζουν το γεγονός ότι δεν έλαβαν, ειδικά όταν αυτό θεωρείται μάλλον αναμενόμενο. Ο Ιωάννης Απόκαυκος, μέμφθηκε σε ευτράπελο και σκωπτικό τόνο τον επίσκοπο Χιμάρας Γεώργιο, ο οποίος του έστειλε μόνο ψωμί, χωρίς κρέας και κρασί, αναγάγοντας την προσφορά σε συμβολισμούς από την Παλαιά Διαθήκη⁷⁸. Ο Γρηγόριος Κύπριος εξέφρασε δυσαρέσκεια προς τον μαθητή του *πρωτοασηκρήτην* Μανουήλ Νεοκαισαρείτη⁷⁹, ο οποίος δεν τήρησε την υπόσχεση να αποστείλει αρνί από τον τόπο διαμονής του, επιμένοντας μάλιστα τόσο, που σε επόμενη επιστολή σχολιάζει με ειρωνικό νόημα ότι η επιτεινόμενη καθυστέρηση διακυβεύει την ποιότητα του κρέατος⁸⁰.

Τα γαλακτοκομικά φαίνεται ότι δεν αποτέλεσαν δώρο με ιδιαίτερη σημασία, αν κρίνουμε από τις λιγοστές μνείες που σώζονται στις επιστολές. Βέβαια, το τυρί ασφαλώς θα υπήρξε αγαπητό έδεσμα και μάλλον δεν πρέπει να ήταν σπάνιες ανάλογες χαριστήριες προσφορές⁸¹. Άποψη για τα είδη των τυριών αποκτούμε από την αλληλογραφία του ρήτορα Μιχαήλ Ιταλικού (τέλη

---

⁷⁶ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 37, σ. 27 (έκδ. Ευστρατιάδης). Karpozelos, *Realia* 10–13, 71. Για την χρονολόγηση Lameere, *La tradition*, 199. Τα αβγά ήταν μια εύκολη τροφή στα πλαίσια του οίκου. Κυρίως πρόκειται για αβγά κότας, αν και καταναλώνονταν αβγά και άλλων οικόσιτων πουλερικών (χήνες, πάπιες αλλά και πέρδικες, φασιανοί κ.ά.), χωρίς όμως να καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του συνόλου της οικιακής ορνιθοτροφίας. Χρόνη, *Η πανίδα*, 227–234· Λεοντσίνη, Πτηνά, 310–317. Για τους τρόπους μαγειρέματος ορνίθων βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 66–69, 74–75· Μ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Αναφορές των βυζαντινών πηγών στα πτηνά και στα εξ αυτών προερχόμενα προϊόντα, *ΕΕΦΣΠΑ* 38 (2007–2008), 288–289.

⁷⁷ Βλ. παραπάνω υπ. 73.

⁷⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 135, σ. 319–320. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 253.

⁷⁹ Για το πρόσωπο αυτό βλ. Constantinides, *Higher education*, 37.

⁸⁰ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 33, σ. 23, (έκδ. - σχ. Ευστρατιάδης, ια΄-ιβ΄). Karpozelos, *Realia* 10–12, 71. Για το ίδιο θέμα βλ. και Επιστολή 34, σ. 23–24, όπου επισημαίνει την εποχή που έπρεπε να γίνει η αποστολή δεδομένης της ευρωστίας των ζώων και των περιόδων της νηστείας.

⁸¹ Karpozelos, *Realia* 10–12, 25–26.

11ου – μέσα 12ου αι.) με τον ποιητή Θεόδωρο Πρόδρομο (ca. 1100 - ca. 1170)⁸². Ο Ιταλικός, που φαίνεται ότι είχε μεγάλη αγάπη στο τυρί, αφιέρωσε έκταση στα γραφόμενά του στην γευστική και διατροφική ανωτερότητα του τυριού, ειδικά του Βλάχικου και του Κρητικού, σε σχέση με το χοίρειο λάρδος, που ίσως του είχε ζητήσει προηγουμένως ο Πρόδρομος να στείλει από την Φιλιππούπολη⁸³. Ωστόσο, τέτοιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις δεν σώζονται στις επιστολές της Ύστερης περιόδου. Ας σημειωθεί, όμως, ότι γαλακτοκομικά προϊόντα χρησιμοποιούνταν θεραπευτικά για διάφορες παθήσεις. Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις έστειλε *βούτυρον και όξύγαλα* στον λογοθέτην τοῦ γενικοῦ Γεώργιο Ακροπολίτη με ευχές για καλή ανάρρωση⁸⁴.

Αντίθετα, το μέλι και προϊόντα με βάση αυτό, αλλά και υποπροϊόντα μελισσοκομίας, όπως το κερί⁸⁵, γίνονταν ιδιαιτέρως αποδεκτά ως δώρα. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης απέστειλε *οίνουττας* (γλύκισμα με αλεύρι, μέλι και

---

⁸² Για το πρόσωπο αυτό βλ. συνοπτικά σε *ODB* 3, 1726–1727.

⁸³ Ιταλικός, Επιστολή 42, σ. 237.1 – σ. 238.13 (μετά το 1143, έκδ. – σχ. Gautier, 237). Karpozelos, *Realia* 10–12, 25. Πάντως, η αγάπη του Ιταλικού στο τυρί προκάλεσε την εύθυμη αντίδραση του Προδρόμου, ο οποίος θεώρησε καταλληλότερο για τον Ιταλικό τον τίτλο *ἐπίσκοπος Τυρουπόλεως* και όχι *Φιλιππουπόλεως*, τον οποίο κατείχε. Η μνεία αποτελεί ακόμη μία έμμεση μαρτυρία στη μεγάλη παραγωγή τυριού της Βουλγαρίας, που τόσο έντονα είχε σχολιάσει και ο Γρηγόριος Αντίοχος στις επιστολές του. Πρόδρομος, Επιστολή σ. 321–322 (έκδ. Paradimitriu). Βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20. Πρβλ. συσχετισμούς των Χ. Αγγελίδη – Η. Αναγνωστάκη, Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος–12ος αι.), στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 202–205. Για την παρασκευή, κατανάλωση, τις θεραπευτικές ιδιότητες, τα είδη και την συμβολική χρήση του τυρού βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 217–227, για το βούτυρο σ. 209–217. Βλ. και κεφ. «Κέα», σ. 59–60. Για την διατροφική αξία και το ύψος της κατανάλωσης γαλακτοκομικών και τυρού στο Βυζάντιο μέσα από αναλύσεις ραδιοϊσοτόπων βλ. C. Bourbou, *Fasting or feasting? Consumption of meat, dairy products and fish in Byzantine Greece, evidence from chemical analysis*, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 100–101, 103–105.

⁸⁴ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 70.98, 26 (έκδ. Festa). Karpozilos, *Realia* 13–15, 76–77. Για τις θεραπευτικές ιδιότητες του βουτύρου και του *όξυγάλακτος*, ρευστού προϊόντος που προέρχεται από τη ζύμωση του γάλακτος, βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 208–209, 211–213.

⁸⁵ Στις επιστολές δεν απαντούν πολλές αναφορές στη μέλισσα. Σώζονται δύο μνείες με αλληγορική σημασία σχετικά με το κεντρί (Απόκαυκος Επιστολή 13, σ. 71· Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 179–180· Πλανούδης, Επιστολή 114.88–93· Ταξίδης, *Πλανούδης*, 84–85· Pascale, *Planude*, 74–86· και δύο ακόμα αλληγορικές σχετικά με την κοινωνική συμπεριφορά των ζώων Μιχαήλ Δ΄, Επιστολή, σ. 118.50–59, (έκδ. ΟΙΚονομίδης)· Θεοφάνης Γ΄, Επιστολή, σ. 289, (έκδ. Migne). Για την οικονομική, διατροφική και εμπορική αξία του μελιού καθώς και για γνωστούς συμβολισμούς της μέλισσας βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 234–259· Της Ίδιας, Χριστιανικός συμβολισμός, 638–639· Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 177· Αλυγιζάκης, *Μέλισσα*, 145–148· Ν. Παναγής – Α. Πολυβίου, Ιστορική αναδρομή της μέλισσας μέσα από την Αγία Γραφή, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 149–154· Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία, 161–170· Θ. Παστιάδης, Το μαινόμενον μέλι, *ΑΠ* 9 (1939) 43–62. Για την μελισσοκομία βλ. Κουκουλές, Η μελισσοκομία, 347–357· Του Ίδιου, *ΒΒΠ* 5, 308–309.

κρασί) και δέχθηκε με ευχαρίστηση γλυκά από την Εύβοια⁸⁶. Μέλι από τον Υμηττό, φημισμένο κέντρο παραγωγής από την Αρχαιότητα, μαζί με κερύ και παστά, απεστάλησαν ως *ἀναμνηστικά ὑποθήκης φιλικῆς*, δώρα από φίλους και μοναστηριακά συγκροτήματα της Αθήνας, στην Κέα προς τον Μιχαήλ Χωνιάτη⁸⁷. Ο Μιχαήλ Γαβράς⁸⁸ έλαβε *πέμματα και μελίπηκτα* και σε μία περίπτωση χαλασμένο, όπως αποδείχθηκε, μέλι, ο διδάσκαλος της ρητορικής Θεόδωρος Υρτακηνός *πόπανα*, ο επίσης διδάσκαλος και μητροπολίτης Συληβρίας Ιωάννης Χορτασμένος *τραγήματα*⁸⁹, καθώς και ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ φοινίκια (χουρμάδες)⁹⁰, όλα ως γλυκίσματα με βάση το μέλι⁹¹.

Ιδιαίτερο χώρο στις αποστολές δώρων καταλαμβάνουν οι *ίχθυες*, νωποί ή κατεργασμένοι, καθώς και διάφορα ιχθυοπαράγωγα. Τα ψάρια γίνονταν ιδιαίτερος δεκτός, αποδεικτικό στοιχείο της υψηλής διατροφικής αξίας, ιδιαίτερης προτίμησης και υπεροχής των θαλάσσιων ειδών στο βυζαντινό τραπέζι⁹². Ο Μιχαήλ Αποστόλης λ.χ. έδωσε μεγάλη έμφαση στο πλούσιο τραπέζι

---

⁸⁶ Ευστάθιος, Επιστολή 15.40-42 (σχ. Κολονου, 115*-116*): *ἔχω γὰρ στείλας οἰνούττας ὀλίγας μὲν ἀλλ' ἀγαπητάς· ἃς οἶδ' ὅτι ἀποδέξῃ, οὐ μόνον ὡς δῶρον ἡμέτερον ἀλλὰ καί, ὅτι περ ἔξω καιροῦ, ἢ πρὸ καιροῦ.*

⁸⁷ Χωνιάτης, Επιστολή 120.10-11, από τον καθηγούμενο της μονής του Κυνηγού των Φιλοσόφων, στους πρόποδες του *μελιχροῦ*, όπως ονομάζεται, Υμηττού. Βλ. και Επιστολές 109.20· 150.26-30 για αποστολές κηρού (σχ. Κολονου, 115*-116*, 122*, 136*). Για την παραγωγή και χρήση του μελιού στη μοναστηριακή ζωή βλ. Π. Ανδρουδής, Το μέλι και το κερύ στην μοναστηριακή ζωή των βυζαντινών χρόνων, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 211-220. Για το μέλι του Αιγαίου και της Αττικής βλ. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία, 178-179· Κουκουλές, Η μελισσοκομία, 348.

⁸⁸ Λόγιος, μαθητής του Μανουήλ Βρυεννίου. Constantinides, *Higher education*, 96· PLP 3372. Αναλυτικότερα για τα βιογραφικά βλ. τον εκδότη των επιστολών του G. Fatouros.

⁸⁹ Γαβράς, Επιστολές 125.3· 306.18-23· 427.1-6· 428.1-5 (σχ. Fatouros, 1, 94, 133, 157-158). Υρτακηνός, Επιστολή 24, σ. 741· Χορτασμένος (1370 - ca. 1436/37), Επιστολή 25. Karpozilos, *Realia* 13-15, 76.

⁹⁰ Η πληροφορία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Κωδ. Vat. 1085/202, f. 260r, όπου παραπέμπει η Laiou, *Correspondence*, 96. Lameere, *La tradition*, 33-38. Σήμερα σε κάποια μέρη ονομάζουν φοινίκια τα μελομακάρονα.

⁹¹ Το μέλι ως γλυκαντική και συντηρητική ουσία, είχε διάφορες χρήσεις ως ποτό, στην μαγειρική και την ζαχαροπλαστική. Αναλυτικότερα βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 260 κ.ε· Dalby, *Flavours*, 46· Του Ίδιου, *Feasts*, 326· Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 201· Του Ίδιου, *ΒΒΠ* 5, 114.

⁹² Για τις ονομασίες, τις κατηγορίες και την αξιολόγηση της ποιότητας παστών ιχθύων, ωτοαρίχων και άλλων ιχθυοπαρασκευασμάτων βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 177-184, για τα είδη ιχθύων, 178-179. Πρβλ. Harvey, *Expansion*, 170-171/ *Ανάπτυξη*, 277-279. Για την γεωγραφική κατανομή των αλιευτικών ειδών στο Αιγαίο κατά την Αρχαιότητα βλ. D. Mylona, *Fish-Eating in Greece from the fifth century B.C. to the seventh century A.D.*

με ψάρια, *ίχθὺς καὶ ὄστρεα καὶ σελάχια*, σε στάση κοντά στον Ελαιούντα και την Έμπαραν, καθ' οδόν από τον Χάνδακα προς την Ιεράπετρα, στα ΝΑ Κρήτης, για το πανηγύρι του Αγίου Κωνσταντίνου το 1469 ⁹³.

Ειδικά το θέμα της στέρησης θαλασσινών λαμβάνει σημαντική έκταση στις επιστολές. Οι λόγιοι διαμαρτύρονται για τυχόν έλλειψη ιχθύων από την διατροφή τους ή σημειώνουν με ιδιαίτερη ικανοποίηση την προτίμηση σε ψάρια από διάφορες περιοχές, ίσως ως έμμεση παράκληση για την αποστολή τέτοιων τροφίμων από τους παραλήπτες των επιστολών τους, εφόσον υπήρχε η δυνατότητα⁹⁴. Είδαμε σε άλλο κεφάλαιο τον Γρηγόριο Αντίοχο εντυπωσιασμένο αρνητικά από την στέρηση ιχθύων κατά την διαμονή στην Βουλγαρία⁹⁵. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης διαμαρτυρήθηκε για την έλλειψη αλιευμάτων, *ίχθύων πετράϊων καὶ πελαγίων*, στην Κέα, γεγονός που δεν επέτρεπε την εκτέλεση των ιατρικών πρακτικών του Γαληνού, και διαμαρτύρεται γι' αυτό στον ιατρό Νικόλαο Καλοδούκη ⁹⁶.

Ο Ιωάννης Απόκαυκος παραπονείται για την πρακτική οι αλιείς της μητρόπολης να αποδίδουν υποχρεωτικά στον διοικητή Κωνσταντίνο Δούκα σημαντικό μέρος της ψαριάς τους, υπονοώντας στέρηση αλιευμάτων, αλλά και εισοδήματος στον πληθυσμό της παράλιας ζώνης της Αιτωλίας⁹⁷. Σε ανάλογη περίπτωση, γύρω στο 1383, ο Κυδώνης σημειώνει με αποδοκιμασία ότι οι αλιείς

A story of impoverished fishermen or luxurius fish banquets? [BAR International Series 1754], Oxford 2008, 38-46, 91-102.

⁹³ Αποστολής, Επιστολή 90. 22-38 (έκδ. - σχ. Noiret, 14).

⁹⁴ Ο Μιχαήλ Ιταλικός νοσταλγούσε, όπως γράφει, *ιχθείς μελιηδεῖς καὶ γλυκύκρεως* από την Αίγυπτο και τη Λιβύη και αιτήθηκε να του αποσταλούν. Ιταλικός, Επιστολή 19, σ. 161.1 - σ. 162.10 (1137-38, έκδ. - σχ. Gautier, 160).

⁹⁵ Βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20.

⁹⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 115.66-68. Για το ίδιο θέμα βλ. και Επιστολή 103.56-62 (σχ. Κολονου, 112*-113*, 119*). Ο Χωνιάτης αδυνατούσε να εφαρμόσει τα ιατρικά παραγγέλματα του Γαληνού, για την αντιμετώπιση διάφορων παθήσεων. Ο Ιωάννης Απόκαυκος, που επίσης έπασχε από ρευματικά αναφέρει ότι ανακουφίζεται *έν λουτροῖς καὶ ἐν ὄψαρίοις* (βλ. Επιστολή 68 σ. 203, Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 215). Για την αγωγή κατά των ρευματικών και της ποδάγρας βλ. Ανώνυμος 9 (*ίατρός*), Επιστολή σ. 232.68-70. Σύμφωνα με τα γραφόμενα, η δίαιτα για την ασθένεια επιβάλλει *πετράϊους ἰχθύας, ἥγουν κωβιούς καὶ γάλεα, σκορπίους καὶ βώγλωσσα, ψησσία καὶ τὰ τούτοις ὅμοια*. Για τα είδη αυτά βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 166, για την αξία της κατανάλωσης ιχθύων για διάφορες ασθένειες 61-62· Dalby, *Feasts*, 121. Για την ιατρική και φαρμακευτική αντιμετώπιση της ασθένειας βλ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή*, 203. Για την σημασία της διατροφής με ψάρια βλ. Tiblalex, *Medizinisches*, 131-139· Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή*, 31-32. Για το θέμα της έλλειψης αλιείας στην Κέα βλ. κεφ. «Κέα» σ. 52.

⁹⁷ Βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 85.

υφίστανται τόσο βαριά φορολογία που είναι υποχρεωμένοι να πουλήσουν πανάκριβα τα προϊόντα τους, συχνά στην μαύρη αγορά· θέμα που τον αφορούσε άμεσα, όπως γράφει, καθώς η δίαιτά του βασιζόταν στα ψάρια⁹⁸.

Ο Μιχαήλ Γαβράς στην Κωνσταντινούπολη, ασθενής, ανίκανος να επιδοθεί στην αλιεία και παραπονούμενος συχνότατα για τις συνθήκες της ζωής του, αιτείται με έμμεσο τρόπο ψάρια, απαραίτητα για την διατροφή του, ενώ σε άλλη περίπτωση εκφράζει δυσαρέσκεια, επειδή οι παραλήπτες επιστολής του 1315, κάποιος Ιέραξ και κάποιος άλλος ονόματι Δημήτριος Κεραμέας, δεν απέστειλαν τα ψάρια που είχαν υποσχεθεί⁹⁹.

Στις επιστολές διασώζονται ποικίλες αποστολές ψαριών, παστών και φρέσκων καθώς και ιχθυοπαραγώγων. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης δέχθηκε με ιδιαίτερη χαρά ιχθύες από την Εύβοια¹⁰⁰ και ο Μιχαήλ Χωνιάτης παστά από την Προποντίδα και *ωσotάριχα* από την Αιτωλία, δώρο του Ιωάννου Αποκαύκου¹⁰¹, ενώ με έμμεσο σχόλιο μνημονεύει τις θάλασσες τις Αττικής ως κατάλληλες για την αλιεία πορφύρας¹⁰². Ο Ιωάννης Απόκαυκος, με την σειρά του, ευχαριστεί τον επίσκοπο Αχελώου Ευστάθιο για την αποστολή σελαχιών, που είχε αλιεύσει ο ίδιος¹⁰³, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης ευχαρίστησε για τους νοστιμότατους ιχθύες, που έλαβε και, μάλιστα, εκτός εποχής¹⁰⁴, ενώ ο αυτοκράτορας Θεόδωρος

---

⁹⁸ Κυδώνης, Επιστολή 261.3-43. R.-J. Loenertz, *Trois lettres de Démétrius Cydonès relatives à la fiscalité byzantine*, *OCP* 50 (1984) 438-445.

⁹⁹ Γαβράς, Επιστολές 141.2-5, 18-20· 157, 4-7, 12-19 (σχ. Fatouros, 1, 98, 101, 125). Πρβλ. Επιστολές 155.12-18· 267.29-34, όπου ο Γαβράς δηλώνει απογοητευμένος: *τοῦ νῦν παρόντος θέρους ἐκ τῆς ὥρας μόνον ἦσθημένω*, εξαιτίας της *ἐρημίας σίτου καὶ τῶν ἄλλων σύνει θαυμαστῇ* και συμπληρώνει ότι στερείται ακόμη και τα ψάρια. Για τον Ιέρακα βλ. *PLP* 8100 για τον Κεραμέα, *PLP* 11636.

¹⁰⁰ Ευστάθιος, Επιστολή 32.20-25 (σχ. Κολονου, 136*, 146*-147*). Έλαβε από τον Εύριπο κρασί, *ὀξωτοὺς ἰχθύες* και *κίτρα* με μέλι (βλ. παραπάνω κεφ. «Εύριπος» σ. 67, υπ. 189).

¹⁰¹ Χωνιάτης, Επιστολές 150.28-30· 173. 23 (σχ. Κολονου, 146*-147*). Για την αποστολή από την Αιτωλία βλ. αντίστοιχο κεφ. σ. 94-95). Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 184· Dalby, *Feasts*, 323-324.

¹⁰² Για την αλιεία πορφύρας στις θάλασσες της Αττικής βλ. κεφ. «Αττική» σ. 49-50.

¹⁰³ Απόκαυκος, Επιστολή 134, σ. 319 (Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 252). Για την διατροφική αξία των σελαχιών βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 175. Ας σημειωθεί ότι η θέση της επισκοπής Αχελώου είναι άγνωστη. Α. Παλιούρας, Αχελώος: αναζητώντας μια χαμένη πόλη και μια επισκοπή, στο *Β΄ Διεθνές*, 67-68.

¹⁰⁴ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 141.1-5.

Β', όταν έλαβε μικρά ψάρια, συνδύασε με γνωστή ρήση την απαντητική επιστολή¹⁰⁵.

Εκτός από τον Λάσκαρι, λίγο αργότερα συναντούμε τον Γρηγόριο Β' τον Κύπριο να δέχεται κεφάλους (κεστρεῖς), που δεν εκτίμησε ιδιαίτερα γευστικά, ενώ σε άλλη περίπτωση γράφει ότι η αποστολή *ίχθυδίων* τον ενέπνευσε να ολοκληρώσει Κανόνα στον μάρτυρα Χριστόφορο¹⁰⁶. Οι κέφαλοι, που φαίνεται ότι δεν άρεσαν στον Γρηγόριο, αποτέλεσαν αίτημα για τον Θεόδωρο Υρτακηνό προς τον πρωτοβεστιάριον στην Τραπεζούντα και μαθητή του Κωνσταντίνο Λουκίτη, αν και γράφει ότι ήταν δύσκολο να βρεθούν, αφού ήταν εκτός εποχής¹⁰⁷. Ο Μάξιμος Πλανούδης έλαβε λαβράκι μαζί με μούσμουλα από τον μοναχό Μελχισεδέκ Ακροπολίτη¹⁰⁸.

Ο ομηρικός «ίχθυόεις» Ελλησπόντος υπήρξε φημισμένος αλιευτικός τόπος, θαλάσσιο πέρασμα ποικιλίας ιχθύων και αλιευμάτων του Ευξείνου Πόντου και της Μαύρης Θάλασσας, που ανέδειξε την πρωτεύουσα σε αλιευτικό τόπο¹⁰⁹. Τα κείμενα αποκαλύπτουν την ιδιαίτερη προτίμηση στο ψάρι, ειδικά από περιοχές με γνωστή παραγωγή.

---

¹⁰⁵ Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 32.31-33 (έκδ. Festa): *Οἱ δὲ ἰχθύες κἄν ἄφωνοι ὑπῆρχον, ἀλλὰ μου τῷ λόγῳ πολλὰς δεδώκασιν τὰς ἀφορμὰς, καὶ παρεκίνησαν ἐξ αὐτῶν ὅλον ἐμὲ πρὸς τὴν Ἀγιωσύνην σου, πλὴν ψυχικῶς*. Υπονοείται η αποστολή ιχθύων.

¹⁰⁶ Γρηγόριος Β', Επιστολές 4, σ. 4 (πριν την ανάληψη της πατριαρχείας το 1283). 196, σ. 206-207 (μετά την ανάληψη) (έκδ. Ευστρατιάδης). Karpozilos, *Realia* 13-15, 71. Lameere, *La tradition*, 197, 202.

¹⁰⁷ Υρτακηνός, Επιστολή 56.55-57. Fatouros, *Chronologie*, 224. Για τον Λουκίτη βλ. σ. 176, υπ. 115.

¹⁰⁸ Πλανούδης, Επιστολή 72.40-57. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 77-78. Pascale, *Planude*, 24-30.

¹⁰⁹ Κατά την άποψη που σώζεται από τον Μιχαήλ Γλυκά, το αλμυρότερο νερό της Μαύρης Θάλασσας εξωθεί τα ψάρια να διασχίσουν τον Εύξεινο Πόντο. Γλυκάς (12ος αι.), *Βίβλος Χρονική*, σ. 65.21 - σ. 66.10: *Εἰ δὲ ζητεῖς καὶ τίνος ἔνεκεν οἱ ἰχθύες διὰ τῆς Προποντίδος ἐπὶ τὸν Εὐξείνιον ὡσπερ τι ρεῦμα φέρονται, αὐτοὶ μονονουχὶ βοῶσιν ὅτι εἰς διαμονὴν τοῦ γένους τὴν μακρὰν ταύτην ἀποδημίαν στελλόμεθα. οὐκ ἔχουσιν ἴδιον λόγον, ἔχουσι δὲ τὸν τῆς φύσεως νόμον ἰσχυρῶς ἐνιδρυμένον καὶ τὸ πρακτέον ὑποδεικνύντα. βαδίσωμεν, φασίν, ἐπὶ τὸ βόρειον πέλαγος· γλυκύτερον γὰρ τῆς λοιπῆς θαλάσσης ἐκεῖνο τὸ ὕδωρ, διότι ἐπ' ὀλίγον αὐτῇ προσδιατρίβων ὁ ἥλιος οὐκ ἐξάγει αὐτῆς ὅλον διὰ τῆς ἀκτίνος τὸ πότιμον. χαίρει δὲ τοῖς γλυκέσι καὶ τὰ θαλάττια. ὅθεν καὶ ἐπὶ τοὺς ποταμοὺς ἀνανήχεται πολλάκις καὶ πόρρω θαλάσσης φέρεται. ἐκ τούτου προτιμότερος αὐτοῖς ὁ Πόντος τῶν λοιπῶν ἐστὶ κόλπων, ὡς ἐπιτήδειος ἐναποκυῆσαι καὶ ἐκθρέψαι τὰ ἔκγονα*. Beck, *Kirche*, 654.5. Για περιπτώσεις χρήσης του επιθέτου *ίχθυεις* που αποδίδεται στον Βόσπορο βλ. ενδεικτικά Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, σ. 728.3-4: (...) *ἦρι μάλα Ἑλλησπόντον ἐπ' ἰχθυόεντα πλεούσας νῆας ἐμάς*, (...). Χωνιάτης, Επιστολή 103.59· Κυδώνης, Επιστολές 261.11· 194.33-34. Μεγάλη φήμη διατηρούσαν τα στρείδια από την Άβυδο και οι αστακοί του Ελλησπόντου. Dalby, *Feasts*, 116-117, 217, 323. Για τα

Από τις αποστολές ιχθύων ως δώρα, ξεχωρίζουν ασφαλώς οι εξαιρετικά γενναιόδωρες ποσότητες, που εστάλησαν από τον Θεοφύλακτο, μητροπολίτη Αχρίδος (μέσα 12ου αι.), που προέρχονταν από τις λίμνες της περιοχής¹¹⁰. Ανάλογες προσφορές με λιμναία ψάρια δεν μνημονεύονται στα κείμενα που εξετάζουμε παρά μόνο εκείνα από την Άσκανία λίμνη της Νίκαιας στην Βιθυνία, που έλαβε ο Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, σε δύο περιπτώσεις· στην μία μάλιστα εξ αυτών παραπονιέται ότι έλαβε πολύ μεγάλη ποσότητα¹¹¹.

Αντίθετα, υπάρχουν περισσότερες αναφορές για διάφορα άλλα είδη του γλυκού νερού κυρίως ποταμίσια ¹¹². Τα ονομαζόμενα *βερζίτικα*, ποικιλία κατεργασμένων ιχθύων από ποταμούς της κεντρικής Ασίας, μνημονεύονται ως εκλεκτό έδεσμα από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι σε επιστολή του προς στον Γεώργιο Ακροπολίτη. Ο αυτοκράτορας ήταν αναγκασμένος να τα στερείται, λόγω αυστηρής δίαιτας, όπως επίσης και τα όστρακα, *τῶν ἀγγέλων τροφή*, όπως σημειώνει¹¹³. Το προϊόν είχε μνημονεύσει ο Ιωάννης Τζέτζης (ca. 1100 - ca. 1180/85) σε ευχαριστήρια επιστολή προς τους μοναχούς της μονής Παντοκράτορος της Κωνσταντινούπολης¹¹⁴.

είδη ψαριών από τον Εύξεινο Πόντο και τον Βόσπορο βλ. Dagron, Poissons, 57-58. Πρβλ. Makris, *Studien*, 211-220.

¹¹⁰ Σε μία περίπτωση, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη στον *καίσαρα* Νικηφόρο Μελισσηνό 500 ιχθύες «*ταριχευτούς*» και «*έν άρτιδίσις ένωπημένους*» (μάλλον τυλιχτοί με άρτο). Επιστολή 73.48-56 (1102-1104, σχ. Gautier, 388, 84· Mullett, *Letters*, 321-322). Για άλλες αποστολές βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20, υπ. 16.

¹¹¹ Η μνεία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Κωδ. Vat. 1085/206, f. 263r, 263v, όπου παραπέμπει η Laiou, *Correspondence*, 96-97. Lameere, *La tradition*, 33-38.

¹¹² Τα ποταμίσια ψάρια ήταν εξίσου δημοφιλή με τα θαλασσινά Λουγγής, Περί ιχθύων, 60-61. Για τις κατηγορίες *ίχθύων*, *πετραΐους*, *πελάγιους*, *ποτάμιους* κ.λπ. βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 166.

¹¹³ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 54.37-39, 82-86 (έκδ. Festa): *ποῦ γάρ ἡ τῶν ἀγγέλων τροφή, ἡ τῶν ὀστρείων, ἡ θαυμαστή, ἡ σοί μὲν ποθεινὴ, ἐρασμία δὲ ἐμοὶ διὰ σέ; (...) τὰ δ' ἄλλα πάντα παρεάσω ὡς γρουτικά τε καὶ τῆς τοῦ Σωτηρίχου μοίρας μετέχοντα, χαβιάριά τε καὶ ψοτάρια, σαχαλτίκια καὶ τῶν βερζιτίκων τὰ ὑποκόιλια, καὶ ἄλλα ὅσα ἡ τοῦ Κωίτου ἔχει περιουσία. τί γοῦν ἐρῶ; τεθαύμακα, ὄντως τεθαύμακα.*

¹¹⁴ Τζέτζης, Επιστολή 98, σ. 144.11-16 (έτος 1155). Grünbart, *Beiträge*, 219. Πρβλ. Του Ίδιου, *Χιλιάδες*, 466, 13.83-84 (έκδ. P. L. M. Leone, *Ioannis Tzetzae historiae*, Naples 1968): *Ὡξιανούς ίχθυάς μοι ταρίχους εἶναι νόει, οἵπερ βαρβάρως καὶ κοινῶς βερζί(η)τικά καλοῦνται. Πρόκειται για ψάρια από τις ακτές της Παφλαγονίας και πιο συγκεκριμένα κοντά στον ποταμό Τάναϊ (Don) και στους παραποτάμους του. Λουγγής, Περί ιχθύων, 61 και υπ. 61, όπου σχετική βιβλιογραφία. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 164-166, 199. Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 182-183. Karpozelos, *Realia* 10-12, 24. Διάσημο υπήρξε και το χαβιάρι από την Μαιώτιδα λίμνη, στον Εύξεινο Πόντο (Αζοφική*

Σε γράμμα προς τον στρατηγό Αλέξιο Φιλανθρωπινό, ο Μάξιμος Πλανούδης εξέφρασε προτίμηση στα θαλάσσια και ποταμίσια ψάρια σε σχέση με τα λιμναία και του έστειλε δώρο μεγάλη ποσότητα από τον Δούναβη, την οποία είχε προηγουμένως λάβει από κάποιον φίλο, χαρακτηρίζοντάς τα με ευτράπελο ύφος ως *έκστρατείαν τινά υπερόριον*¹¹⁵. Ψάρια από την ίδια περιοχή είχε λάβει και ο Ιωάννης Τζέτζης από τον επίσκοπο Δρίστρας Λέοντα Χαρσιανίτη, αν και χωρίς συνοδευτική επιστολή, γεγονός που σχολιάζει έντονα¹¹⁶.

Όπως είδαμε παραπάνω, αρκετοί από τους επιστολογράφους έλαβαν το θάρρος να ζητήσουν όχι μόνο ψάρια, αλλά και επεξεργασμένα τρόφιμα εξ αυτών. Σώζονται πλείστες ακόμα περιπτώσεις. Σε επιστολή του έτους 1453 από κάποιον Δημήτριο, μαζί με αίτημα για την αποστολή συγκεκριμένου χειρογράφου παρακαλεί να του αποσταλούν φρέσκα *ωοτάριχα* από την Αίνο, τόπο διαμονής του παραλήπτη, φίλου του, ονομαζόμενου Μανουήλ¹¹⁷. Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος έλαβε χαβιάρι από την Κασπία¹¹⁸. Ο Μιχαήλ Αποστόλης από την Κρήτη αιτήθηκε ψάρια μαζί με κρασί και κερί από την Κωνσταντινούπολη και σε άλλη περίπτωση ζήτησε σελάχια, ενώ ο ίδιος ανταπέδωσε με παστά¹¹⁹.

θάλασσα). Bryer, Trebizond, 383-384. Για αλιεύματα της περιοχής μας πληροφορεί ο Θεοφάνης (8ος-9ος αι.), *Χρονογραφία*, σ. 356.20 – σ. 357.9: (...) *ἐξ οὗ ποταμοῦ ἀγρεύεται τὸ λεγόμενον μουργοῦλιν καὶ τὰ τούτου ὅμοια (...) ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦφιν ποταμόν, ἔνθα τὸ ξυστὸν ἀγρεύεται Βουλγαρικὸν ὀψάριν (...)*.

¹¹⁵ Πλανούδης, Επιστολή 61.2-12: *Οἱ παρ' ὑμῖν λιμναῖοι ἰχθύες οὕτω κακῶς με διέθηκαν παρ' ὑμῖν διατρίβοντα, ὥστε καὶ ἐπανελθὼν μηχανὴν ἀνηρεύνων, πῶς ἂν αὐτοὺς ἀμυναίμην. καὶ τις ἀγαθὴ τύχη τὴν ἄμυναν ἐκ ταύτομάτου μοι παρεστήσατο· τῶν γὰρ φίλων τις οἴκοθεν ὀρμηθεὶς τριακοσίους μοι δῶρον ἐκόμισεν ὥς ἂν εἴποι τις στρατιώτας γενναίους καὶ οἷων αὐτὸς ἔχρηζον ὀμφαλοὺς τεταριχευμένους ἰχθύων, οὐχὶ λιμναίων (μὴ γένοιτο· ἥ γὰρ ἂν ἐχθρὸς ὁ φίλος ἐκεῖνος ἔδοξεν), ἀλλὰ ποταμίων ἀρίστων καὶ μικροῦ δεῖν θαλασσίων ἢ (τί πειρῶμαι τούτους ἐκ τῆς θαλάσσης τιμᾶν;) καὶ χρηστοτέρων πολλῶ τῶ μέσω ἢ πολλῶν θαλασσίων (...)*. Ταξίδης, Πλανούδης, 77-78. Karpozilos, *Realia* 13-15, 71-72.

¹¹⁶ Τζέτζης, Επιστολές 39, σ. 57.12-18 (έτος 1147)· 98, σ. 114.14-16 (έτος 1155). Grünbart, *Beiträge*, 195, 219. J. Shepard, Tzetzes' letters to Leo at Distra, *BF* 6 (1979) 192-193, 199-200 και για τον επίσκοπο Δρίστρας (Δορύστολον), 228-232. Karpozilos, *Realia* 10-12, 24.

¹¹⁷ Δημήτριος, Επιστολή σ. 91.13-14, (σχ. Darrouzès, 116-118).

¹¹⁸ Η πληροφορία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Vat. 1085/206, 217, 218, 221, f. 263r, 263v, όπου παραπέμπει η Laiou, *Correspondence*, 96-97.

¹¹⁹ Αποστόλης, Επιστολές 8.8-12· 17.1-6 (αμφότερες έκδ. Legrand)· 59.7-8 (έκδ. Noiret).

Εκτός από την αποστολή ειδών διατροφής, έχουμε αιτήματα ή προσφορές ειδών δευτερογενούς εκμετάλλευσης. Στα πλαίσια αυτά δεν πρέπει να αγνοήσουμε τις μαρτυρίες για αποστολή δερμάτων ή ραμμένων ενδυμάτων, τα οποία συμπεριλαμβάνουμε εδώ, κάνοντας μία μικρή υπέρβαση με την λογική ότι τα ρούχα, όπως και άλλα παράγωγα που προαναφέρθηκαν, λχ. το τυρί ή το βούτυρο, αποτελούν μέρος δευτερογενούς εκμετάλλευσης της ζωϊκής παραγωγής στην βιοτεχνία και είναι ικανά να σκιαγραφήσουν επιμέρους χρησιμότητες της εκμετάλλευσης των ζώων στην οικονομία και τον πολιτισμό.

Αξίζει να σημειωθεί ότι γούνες και δέρματα αποτέλεσαν αφορμή για την σύνταξη αιτητικών επιστολών για την αντιμετώπιση των δυσχερειών του χειμώνα. Το 1225, ο Απόκαυκος απέστειλε δώρο δερμάτινο πανωφόρι στον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, αν και το ένδυμα χρειαζόταν ορισμένες αναγκαίες τροποποιήσεις, ενώ λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1218, του είχε αποστείλει *άρνειακὴν γοῦναν* μαζί με *λινοῦν ἔνδυμα*¹²⁰. Το 1217, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ασθενής στην μονή Ιωάννου του Προδρόμου στην Μενδένιτσα, αιτείται από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι *θηριακὴν* και γούνα λευκού λαγού από την *Ῥωσίαν*¹²¹. Γούνες θα παραλάμβανε και ο Μάξιμος Πλανούδης το 1293/94, για να αντεπεξέλθει στον δριμύ χειμώνα της Κωνσταντινούπολης τον οποίο περιγράφει στις επιστολές του, αν το πλοίο που τις μετέφερε δεν έπεφτε στα χέρια πειρατών¹²². Σε άλλη περίπτωση παραπονείται στον μοναχό Μελχισεδέκ για την ποιότητα των περγαμηνών που έλαβε, οι οποίες δεν προέρχονταν από δέρμα προβάτου αλλά γαιῖδαρου, και ήταν τόσο ταλαιπωρημένες που τελικά ήταν άχρηστες¹²³.

---

¹²⁰ Απόκαυκος, Επιστολές 102, σ. 272-274· 31, σ. 112-113. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 236, 190.

¹²¹ Βλ. κεφ. «Χλωρίδα», σ. 283 και υπ. 165 και κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 161.

¹²² Τον χειμώνα του 1293-94, ο Πλανούδης γράφει προς τον μοναχό Μελχισεδέκ στην Ιωνία. Αναφέρεται στην ανεπιτυχή πρεσβεία του πατριάρχη Αλεξανδρείας (1275/76 – ca. 1315) Αθανασίου Β΄ στην Μικρή Αρμενία ως απεσταλμένος του Ανδρονίκου Β΄. Το πλοίο υπέστη πειρατική επίθεση με αποτέλεσμα να διακοπεί το ταξίδι. Επιστολή 86.94-95. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 79-80.

¹²³ Πλανούδης, Επιστολή 95.21-33: *καὶ μὴν οὐ νόμος παρ' ἡμῖν ὄνους φονεύεσθαι. ἄντικρυς γὰρ αἱ μεμβράναι, ἅς πέπομφας, οὐ προβάτων, ἀλλ' ὄνων εἶναι δοραὶ βοῶσὶ τε καὶ διαμαρτύρονται τῷ τε πάχει καὶ τῇ τραχύτητι, ἃ φύσει τε αἱ δοραὶ τῶν ὄνων εἰλήχασιν, καὶ προσέτι τοῖς τε κανθηλίοις καὶ ταῖς πληγαῖς προσειλήφασιν*. Βλ. και Επιστολή 100, όπου ζητά από τον Μελχισεδέκ να στείλει περγαμηνές σε δύο μεγέθη και λεπτές, ώστε να μην αποκτήσει όγκο το χειρόγραφο. Βλ. και Επιστολή 115. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 82-86. Pascale, *Planude*, 56-59. Karpozilos, *Realia* 13-15, 82. Είναι γνωστό ότι ο Πλανούδης,

Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος, πάλι, ζήτησε από τον μαθητή του Μανουήλ Νεοκαισαρίτη να αποστείλει χλαίνη *ἐξ ἐρίου* και σε άλλη περίπτωση *ζητά θερινὸν ἱμάτιον* από τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρο Χούμνο¹²⁴. Πιθανότατα τον χειμώνα του 1380-82, ο Δημήτριος Κυδώνης ζήτησε από τον πρωτοβεστιάριτην Θεόδωρο Παλαιολόγο στην Λήμνο δέρμα προβάτου προκειμένου *οἴκοι φορεῖν καὶ νυκτὸς ἐπὶ τῆς εὐνῆς ἀντὶ σκέπης κεχρῆσθαι, καὶ ὅλως αὐτὴν πανταχοῦ περιφέρειν*¹²⁵. Αναλόγως έπραξε λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος βρισκόταν στην Λήμνο. Τον χειμώνα του 1388-89 (;) έγραψε στον αυτοκράτορα, για να του στείλει δέρμα προβάτου για τις ανάγκες του χειμώνα¹²⁶ και φαίνεται ότι είχε μεγάλη ανάγκη, εφόσον στα τέλη του φθινοπώρου του 1388, απευθύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη όχι μόνο στον αυτοκράτορα, αλλά και σε κοινό τους φίλο, που επίσης βρισκόταν στο νησί, προκειμένου να λάβει το πολυπόθητο και αναγκαίο *φάρμακον τοῦ χειμῶνος*¹²⁷. Στις αρχές του 14ου αιώνα, ο Θεόδωρος Υρτακηνός ζήτησε *χλαίνην* και *σισύραν* από κάποιον ανώνυμο *μέγαν διοικητὴν*¹²⁸ και έλαβε από τον *μέγαν λογοθέτην* Νικηφόρο Μετοχίτη (1355-57) *χλανίδιον*¹²⁹.

Ο Μιχαήλ Γαβράς αναγκάστηκε να ζητήσει τρεις φορές από τον Γαβαλά *σίσυραν*, πανωφόρι από βαριά δέρματα προβάτων, γνωστό ένδυμα κτηνοτρόφων, καθώς και σε άλλη περίπτωση γούνα αλεπούς¹³⁰. Το 1327, γράφει ήδη από τα τέλη του θέρους προς τον μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Μάξιμο με την ελπίδα να λάβει γούνα από αλεπού, για να αντεπεξέλθει στις δυσχέρειες του επερχόμενου χειμώνα¹³¹.

ως μοναχός Μάξιμος, επιδόθηκε στην αντιγραφή συγγραμμάτων. Για αυτόγραφα Σημειώματα του Πλανούδη βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 65 και 181, αρ. 43· Της Ίδίας, *Συλλογή*, 186, αρ. 612.

¹²⁴ Γρηγόριος Β΄, Επιστολές 87, σ. 68· 42, σ. 30 (έκδ. - σχ. Ευστρατιάδης, ια΄- ιβ΄). Karpozilos, *Realia* 13-15, 79.

¹²⁵ Κυδώνης, Επιστολή 232.3-13.

¹²⁶ Κυδώνης, Επιστολή 397.3-11, 22-27. Η κτηνοτροφία αποτελούσε κύρια ασχολία των κατοίκων του νησιού. Γουματιανός, *Στοιχεία*, 283-285.

¹²⁷ Κυδώνης, Επιστολή 404.3-12.

¹²⁸ Υρτακηνός, Επιστολή 43, σ. 12. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 176.

¹²⁹ Υρτακηνός, Επιστολή 49, σ. 15. Για τον Νικηφόρο Μετοχίτη βλ. *PLP* 17986.

¹³⁰ Γαβαλάς, Επιστολές B40.4-8· B58.11-19 (έκδ. Reinch). Βλ. και Γαβράς, Επιστολές 147.55-56· 261.2· 157, 268.16 (σχ. Fatouros, 1, 99, 101, 123, 125). Karpozilos, *Realia* 13-15, 78-79. Για την *σίσυρα* βλ. σχόλιο του Αντιόχου για τους κατοίκους της Βουλγαρίας, Επιστολή 1.15-26 (έκδ. Darrouzès 1).

¹³¹ Γαβράς, Επιστολή 462.1-5, 19-27 (έτος 1327, σχ. Fatouros, 1, 164).

Τα μεταξωτά υφάσματα που απεστάλησαν ως δώρα προέρχονταν από περιοχές παραγωγής, όπως η ονομαστή στην διαδικασία αυτή Θήβα, όπως και η Ναύπακτος. Ο Ιωάννης Τζέτζης λ.χ. έλαβε μεταξωτά από την Θήβα, γεγονός για το οποίο εκφράσθηκε με μεγάλη ρητορικότητα¹³². Το 1218, ο Ιωάννης Απόκαυκος απέστειλε υφάσματα στον δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Κομνηνό με την ευκαιρία των γάμων της κόρης του στα Σκόπια¹³³, ενώ σε άλλη περίπτωση, δικαιολογείται για την αδυναμία αποστολής μεταξωτών ράσων στον ανιψιό του Μιχαήλ Χωνιάτη Νικήτα, περιγράφοντας εκτενώς την διαδικασία παραγωγής και επεξεργασίας των υφασμάτων, για να τονίσει την δυσκολία και το περίπλοκο της παραγωγής¹³⁴.

Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις έκανε δώρο στον φίλο του Γεώργιο Μουζάλωνα μεταξωτό ύφασμα από την Μαγνησία της Μ. Ασίας, ονομαστή για την σηροτροφική παραγωγή, και σε άλλη περίπτωση ικανοποίησε το αίτημα του Βλεμμύδη για την αποστολή *περιβολαίου* από το βασιλικό βεστιάριο, ώστε να το χρησιμοποιήσει μετά τις αναγκαίες προσαρμογές¹³⁵. Ο Θεόδωρος Υρτακηνός ζήτησε από τον μαθητή του και *πρωτοβεστιάριον* στην Τραπεζούντα Εμμανουήλ Λουκίτη μεταξωτό *περσικόν καμχᾶ* και σε άλλη περίπτωση μαύρο άμφιο *κοσμικόν*¹³⁶.

Βέβαια, ως δώρα ή δάνεια αποστέλλονται και άλλα αντικείμενα, όπως χειρόγραφα, καπέλα, σκούφοι κ.ά.¹³⁷, όλα παράγωγα από την δευτερογενή εκμετάλλευση ζώων. Στο παρόν υποκεφάλαιο επικεντρωθήκαμε κυρίως σε αποστολές ζωικών προϊόντων πρωτογενούς εκμετάλλευσης, ως μέρος της διατροφής και υπογραμμίζουν άμεσα την εκμετάλλευση των ζώων στο επίπεδο

---

¹³² Τζέτζης, Επιστολή 71, σ. 102.18-21: *ἐγὼ δὲ οὐκ οἶδα τίνας τῶν ὅθεν δήποτε γυναικῶν ἀντιπαραθείην πρὸς ἰστοουργίαν ταῖς Θηβαῖσιν, εἰ μὴ ἄρα τῶν ἀπασῶν ὑπερθείην ἐκείνας*. Ο Γρηγοράς (Επιστολή 143.5-17) επαίνεσε έμμεσα τα σηρικά υφάσματα σε αλληγορία σχετικά με τη φιλοσοφία.

¹³³ Απόκαυκος, Επιστολή 25, σ. 98-100. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 186.

¹³⁴ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 162-163.

¹³⁵ Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, Επιστολές 213.3-5· 3.19-20· 4, 13-15 (έκδ. Festa). Karpozilos, *Realia* 13-15, 78-79.

¹³⁶ Υρτακηνός, Επιστολές 78· 37.25-28. Fatouros, *Chronologie*, 224-226· Karpozilos, *Realia* 13-15, 78-79. Για την παραγωγή ρούχων στην Τραπεζούντα βλ. Bryer, *Trebizond*, 387-388.

¹³⁷ Karpozilos, *Realia* 13-15, 79-80, 82-83. Για αποστολές χειρογράφων από τον Γρηγόριο Β΄ Κύπριο βλ. S. Kotzabassi, *Gregorios Kyprios as reader and critic*, στο *Realia Byzantina*, 76-83.

της σφαγής, διάθεσης και κατανάλωσης προϊόντων από γνωστά είδη, παρουσιάζοντας παράλληλα και ορισμένα συναφή παράγωγα της βιοτεχνίας.

2. Υποζύγια

Εκτός από τις αποστολές προϊόντων, στις επιστολές διατυπώνονται αιτήματα για χορηγία ή δανεισμό ζώων μεταφοράς. Πρόκειται κυρίως για ίππους και ημιόνους, τα σημαντικότερα κινητήρια μέσα της εποχής, ενώ στον στρατό λειτουργούν ως αποτελεσματικές επικουρικές δυνάμεις. Σε άλλες περιπτώσεις, τα αιτήματα αφορούν σε εργαλεία και εξαρτήματα για την χρήση των ζώων αυτών, ακόμα και αποστολές φορβής.

Για την χρησιμότητα του ίππου έχει γίνει πολύς λόγος στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Μέσο μεταφοράς, θέμα ψυχαγωγίας, ένδειξη κύρους για τον ιδιοκτήτη του, το άλογο στήριξε τον ανθρώπινο πολιτισμό σε όλα τα στάδια της πορείας του, συντηρώντας την στρατιωτική και εμπορική κίνηση, την προσωπική μετακίνηση, την μετάδοση της πληροφορίας· σπουδαίες πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας¹³⁸.

Ὡσπερ τὰς γυναῖκας των οὕτως μὲ ἀγαποῦσιν (sic), περηφανεύεται το άλογο στην *Διήγησιν των τετραπόδων*¹³⁹ και όχι άδικα. Ως ακριβό ζώο, ο ίππος θεωρήθηκε περιουσιακό στοιχείο, εφόσον εκτός από το έξοδο, προϋπέθετε και υψηλό κόστος διατήρησης. Μάλιστα, η αδυναμία συντήρησης των ζώων αυτών εξωθούσε συχνά σε εξευτελιστικές πωλήσεις, σύμφωνα με μαρτυρία από επιστολή του έτους 1391 από τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο στη Μ. Ασία¹⁴⁰.

---

¹³⁸ T. G. Kolias, *The Horse in the Byzantine World*, στο S. Lazaris (έκδ.), *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude* (Strasbourg, 6-7 novembre 2009) [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22], Turnhout - Brepols 2012, 87-97.

¹³⁹ *Παιδιόφραστος διήγησις*, σ. 97.766-767.

¹⁴⁰ Κατά την Ύστερη εποχή, ένας ίππος κόστιζε 12 με 18 *υπέρπυρα*. Την περίοδο υποτέλειας στους Οθωμανούς, ο Μανουήλ Β΄ αναγκάσθηκε να συνοδεύσει τον Τούρκο ηγεμόνα Βαγιαζίτ σε εκστρατεία στη Μ. Ασία. Το 1391 ο στρατός βρέθηκε σε περιοχή η οποία, κατά τα γραφόμενα του Μανουήλ, αδυνατούσε να θρέψει τα άλογα του στρατεύματος του με αποτέλεσμα τα ζώα να διατεθούν προς πώληση σε εξευτελιστική τιμή, προς πέντε αργυρά νομίσματα για την αγορά κριθής, προκειμένου να συντηρηθούν τα υπόλοιπα. Μανουήλ Β΄, Επιστολή 18.21-35 (σχ. Dennis, 56). Για το κόστος της αγοράς ενός ίππου βλ. παρακάτω υπ. 147.

Λόγω κόστους, είναι εύλογο ότι τα άλογα μπορούσαν να δοθούν ως δώρα μόνο από ευκατάστατα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας και, κυρίως, από τον αυτοκράτορα. Στις επιστολές διασώζονται τέτοια αυτοκρατορικά *χαριστήρια*. Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις δώρισε στον Γεώργιο Μουζάλωνα *ἵππαριον* Άλβανόν από το Δυρράχιο, το οποίο του είχε προηγουμένως στείλει ο διοικητής της περιοχής Κωνσταντίνος Χαβάρων (1256–57)¹⁴¹. Στη συνοδευτική επιστολή, ο Λάσκαρις περιγράφει τις αρετές των αλόγων που συνοψίζονται στην ταχύτητα και τον υπάκουο χαρακτήρα: *εύφυῆς στρέψη, κίνηση ἐν ῥυθμῷ, κεκαλλωπισμένον χρῶμα καὶ ἀρετὴ*¹⁴². Άλλωστε, το «ἀγέρωχο» των ίππων αποτέλεσε σύμβολο υπερηφάνειας αλλά και ορμής¹⁴³. Ο μέγας δούξ και μεσάζων Λουκάς Νοταράς ανέπτυξε τις αρετές των κυνηγετικών και των αλόγων του Ιπποδρόμου, συντάσσοντας αίτημα προς τον άριστο τοξότη και διπλωματικό εκπρόσωπο του Ιωάννη Η΄, Θεόδωρο Καρυστηνό, για την αποστολή ίππου για τον γιο του¹⁴⁴.

Οι αρετές των ζώων αυτών συνοψίζονται με έμμεσο τρόπο σε επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου, ο οποίος ως μέλος εκστρατευτικού σώματος του Μανουήλ Β΄ Κομνηνού, το 1172-73, βρέθηκε να διασχίζει την Βουλγαρία με κατεύθυνση την Σαρδική και ήταν επιφορτισμένος με την φροντίδα δύο αλόγων του στρατού. Ο Αντίοχος αφιέρωσε μεγάλο μέρος της επιστολής, που απηύθυνε προς τον δάσκαλό του Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, πλέκοντας αντιθετικά σχήματα για την πεισματική και νωθρή φύση του ενός σε σχέση με την υπακοή και το παράστημα του άλλου¹⁴⁵.

---

¹⁴¹ PLP 30334.

¹⁴² Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 203.8-11 (έκδ. Festa). Karpozelos, *Realia* 13-15, 69.

¹⁴³ Βλ. ενδεικτικά Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 121.10 (έκδ. Festa), όπου συνδέει με την επιληψία, ασθένεια από την οποία έπασχε. Πρβλ. Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, Επιστολή σ. 18.238 – σ. 19.239 (έκδ. Rapp), ο οποίος συσχετίζει αλληγορικά με την αλαζονία. Για χαρακτηριστικά των ίππων που αποδίδονται στον άνθρωπο βλ. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 160-161. Για την ασθένεια του Θεοδώρου και την δίαίτα που επιβάλλονταν βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 31-40.

¹⁴⁴ Νοταράς, Επιστολή 1, σ. 182.1 - σ. 184.2. Για τον μέγα δούκα Λουκά Νοταρά (15ος αι.) βλ. Τ. Κιουσσοπούλου, Λουκάς Νοταράς: Ψήγματα μιας βιογραφίας, στο *Κλητόριον*, 161-176· PLP 20730. Για τον Καρυστηνό, PLP 11297.

¹⁴⁵ Ο Αντίοχος (Επιστολή 2.249-256, έκδ. Darrouzès 2) θίγει το θέμα της ενασχόλησής του με δύο άλογα του στρατού, το ένα *θερμόν, εύκίνητον, τρέχειν ὄξυν καὶ ὑπὸ μόνῳ συριγμῷ τῷ τῆς μάστιγος, καὶ ἀψίκορον*, το άλλο *νωθρόν καὶ βάδην κινούμενον, καὶ μάστιγος οὐ δεῖ περὶ τοῦτον ῥᾶστα λυγίζομένης καὶ ἱμάντα παρηρητημένης λεπτόν, ἀλλὰ χρῆ ῥομαλόν τε ἄδρὸν αὐτοῦ θαμὰ καταφέρειν καὶ οἱ τὸ νυστάξαν*

Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος παρουσιάζει έντεχνα την χρησιμότητα των ίππων. Μεταξύ 1392-1396, γράφει προς τον Δημήτριο Κυδώνη σχετικά με ένα άλογο, που ο Κυδώνης διέθετε κάποτε, και αναρωτιέται κατά πόσον υπήρξε χρήσιμο σε αυτόν όσο ζούσε. Ο Μανουήλ πιστεύει ότι μάλλον του προξένησε μεγάλη χαρά με τον θάνατό του, προφανώς λόγω περιορισμένης ωφέλειας σε σχέση με το μεγάλο κόστος συντήρησης, και έστειλε ένα νέο άλογο προς αντικατάσταση¹⁴⁶. Βέβαια, ο Μανουήλ δεν πρέπει να χάρισε στον Κυδώνη ένα πρώτης ποιότητας άλογο¹⁴⁷, όπως εκείνα που χρησιμοποιούνταν στο ιππικό, γιατί πίστευε, όπως γράφει αργότερα, το 1403-1408, προς τον Μανουήλ Χρυσολωρά, ότι ένας στρατιωτικός ίππος δεν αξιοποιείται, όταν χρησιμεύει για απλές μεταφορές ή για να προσφέρει ήρεμη ομορφιά με την φυσική του παρουσία. Για τον λόγο αυτόν, συμβουλεύει με τρόπο τον Χρυσολωρά να μην ασχοληθεί με την ιπποκομία και να παραδώσει το άλογο που απέκτησε, άγνωστο πώς, σε κάποιον άλλον, ικανό να εκμεταλλευθεί κατάλληλα τις φυσικές δυνατότητες του ζώου. Όσο για τον Χρυσολωρά, μια βόλτα στους κήπους της πόλης, θα μπορούσε να του προσφέρει ανάλογες και πιο ταιριαστές απολαύσεις¹⁴⁸.

Στις επιστολές συναντούμε συχνά αποστολές αλόγων ως δώρα. Οι κινήσεις αυτές αποκαλύπτουν τον ισχυρό δεσμό των ζώων αυτών με τον άνθρωπο αλλά και μεταξύ των ανθρώπων. Ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μουζάλων δώρισε στον Νικηφόρο Χούμνο ένα γέρικο άλογο, γεγονός που

άφυπνίζειν τῆς φύσεως. Επίσης, αναγκάζοταν να ραβδίζει και να φοβερίζει διαρκώς, γιατί δεν υπάκουε με κανέναν τρόπο. Ο Αντίοχος επισημαίνει την ταλαιπωρία των *σκευοφόρων* και *άχθοφόρων* ίππων του στρατού, που έρχεται σε αντίθεση με την μεγάλη μέριμνα και τα πολλά χρήματα που κάποιοι διαθέτουν για την φροντίδα των ίππων που χρησιμοποιούνται σε μετακινήσεις, το κυνήγι κ.α. Βλ. Επιστολή 2.284-291 (έκδ. Darrouzès 2).

¹⁴⁶ Μανουήλ Β΄, Επιστολή 26.2-11.

¹⁴⁷ Η τιμή των αλόγων εξαρτάται από την χρήση τους. Το 1289 ένα πολεμικό άλογο κόστιζε μέχρι και 72 *υπέρπυρα* και το 1413 περίπου 90, δεδομένης, βέβαια, της αξίας του *υπερπύρου* σε διαστημα πλέον του μισού αιώνα. Με την ίδια λογική, το 1300 ένας αχθοφόρος ίππος κόστιζε περίπου 16 χρυσά νομίσματα, ενώ τα άλογα έλξης περίπου 10. Ο ημίονος κοστολογείται περίπου στα δύο τρίτα της τιμής του ίππου, ενώ ο όνος ακόμα λιγότερο (βλ. υπ. 933). Morrisson – Cheynet, Τιμές και αμοιβές, 651-653.

¹⁴⁸ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 43.1-33 (σχ. Dennis, 114). Για τον Χρυσολωρά (ca. 1350-1415) βλ. *PLP* 31165. Για την δράση του Χρυσολωρά στη Δύση καθώς και σχετική βιβλιογραφία είναι βασική η μελέτη της Χ. Α. Μαλτέζου, Ένας φωτισμένος Βυζαντινός δάσκαλος στη Φλωρεντία: Μανουήλ Χρυσολωράς, στο *Ορθοδοξία και Οικουμένη*, 531-540.

προξένησε δικαιολογημένη αντίδραση. Ο Μουζάλων, ίσως μετά την απόκτηση του νεαρού αλόγου από τον αυτοκράτορα, μάλλον βρήκε την ευκαιρία να απαλλαγεί από ένα γέρικο και κοστοβόρο ζώο που διέθετε και σκέφθηκε να το χρησιμοποιήσει ως μέσο τόνωσης της σχέσης του με τον Χούμνο, ο οποίος βέβαια σχεδόν παρεξηγήθηκε από αυτή την προσφορά¹⁴⁹.

Ένα τέτοιο δώρο, χωρίς αξιόλογη ποιότητα, είναι πιθανό να πυροδότησε την σατιρική επιστολή του Ιωάννη Νομικόπουλου σε ανώνυμο παραλήπτη, η οποία φέρει τον τίτλο *ἔκφρασις* και σχετίζεται με την άφιξη ενός *Αίθιοπα* γραμματοκομιστή, πιθανόν κάποιου μαύρου ή τουλάχιστον ηλιοκαμένου ταχυδρόμου, σύμφωνα με τον εκδότη της Α. Καρπόζηλο, ο οποίος είχε μεταφέρει την επιστολή που έλαβε ο Νομικόπουλος με ένα άλογο τόσο νωθρό και ταλαιπωρημένο που, κατά τα γραφόμενα, άξιζε μόνο για το τομάρι του¹⁵⁰.

Ο πολυμαθής διδάσκαλος της Νίκαιας, Νικηφόρος Βλεμμύδης είχε επανειλημμένα ζητήσει από τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι ένα μουλάρι για τις μετακινήσεις του. Χωρίς να είναι απολύτως βέβαιο αν η αποστολή συνδέεται με συγκεκριμένο αίτημα, ο Λάσκαρις του έστειλε το ζώο μαζί με 200 *μεδίμνους* κριθής για την συντήρησή του, όμως αποδείχθηκε γέρικο και δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τον καινούργιο ιδιοκτήτη. Δεν γνωρίζουμε αν νέα κίνηση του αυτοκράτορα να στείλει στον Βλεμμύδη και άλογα εκτός από *ἡμίονον* υποκινήθηκε από αυτήν την άτυχη αποστολή, το βέβαιο όμως είναι ότι ο Βλεμμύδης έλαβε ένα πανάκριβο αυτοκρατορικό δώρο. Βέβαια, για την ιστορία του θέματος, και πάλι δεν έμεινε ικανοποιημένος, αφού από τα άλογα, κάποια ήταν άγρια και δεν δέχονταν σαμάρι, ενώ ένα αποδείχθηκε γέρικο και

---

¹⁴⁹ *Ἡ μὴ διδόναι ἢ χρηστὰ διδόναι* απαντά ο Νικηφόρος Χούμνος στον Μουζάλωνα σε αυστηρούς τόνους (για το θέμα βλ. Επιστολές 2.1-9· 3.1-6, έκδ. Leone). Karpozilos, *Realia* 13-15, 69-70. Για την εγκατάλειψη και την απαξιωτική αντιμετώπιση των γέρικων αλόγων βλ. *Παιδιόφραστος διήγησις*, σ. 97.766-767, σ. 98.784 - σ. 99.794. Για τον *μέγα λογοθέτη* (1282-1294) Θεόδωρο Μουζάλωνα (Βοΐλας) βλ. Constantinides, *Higher education*, 37, 67. *PLP* 19439, ενώ για τον Χούμνο βλ. κεφ. «Βρόντιτζα» σ. 116.

¹⁵⁰ Νομικόπουλος, Επιστολή στ. 69-70. Το κείμενο τιτλοφορείται ως επιστολή και σύμφωνα με τον εκδότη της Α. Καρπόζηλο (285-287, 292) ο χαρακτηρισμός *ἔκφρασις* που εμπεριέχεται στον τίτλο μάλλον προέρχεται από κάποιον αντιγραφέα του χειρογράφου και αφορμή για την επιστολή ίσως στάθηκε κάποια αποστολή ίππου, ως δώρο από τον ανώνυμο παραλήπτη, που, όμως, δεν ικανοποίησε τον Νομικόπουλο. Για το πρόσωπο αυτό, πιθανότατα μέλος γνωστής οικογένειας του 12ου αιώνα, δεν γνωρίζουμε περισσότερα.

κουτσό, οπότε ο Βλεμμύδης, που είχε, όπως φαίνεται, το θάρρος απέναντι στον αυτοκράτορα, ζήτησε την αντικατάστασή του¹⁵¹.

Ο Θεόδωρος Υρτακηνός έλαβε από τον αυτοκράτορα ίππο, τον οποίο όμως εκείνος αδυνατούσε να συντηρήσει και για τον λόγο αυτόν έστειλε συχνά αιτητικές επιστολές για ενίσχυση¹⁵². Φαίνεται ότι ο Υρτακηνός είχε ανάγκη από το άλογο και δεν θα το πουλούσε μιας και γνωρίζουμε ότι είχε αιτηθεί χορηγία για ένα Άλβανόν *ιππάριον*, μέσω του εξαδέλφου του αυτοκράτορα, Ανδρονίκου Παλαιολόγου¹⁵³.

Πέρα από τα μεγάλα ηγεμονικά δώρα, στις επιστολές υπάρχουν και άλλα αιτήματα για την αποστολή ιπποειδών μεταφοράς προς εξυπηρέτηση των αλληλογράφων μεταξύ τους. Τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα προέρχονται από τα μέσα του 12ου αιώνα και τον Ιωάννη Τζέτζη. Ο Τζέτζης ζητά από τον ανιψιό του *πρωτοσεβάστου* Αλέξιο ένα μουλάρι με την ειδική επισημάνση να έχει και χαλινάρι ως μεταφορικό μέσο, διότι οι δρόμοι της Κωνσταντινούπολης είχαν γεμίσει λάσπες και νερά από την καταιγίδα της προηγούμενης ημέρας και δεν μπορούσε να παραστεί στο χρίσμα κάποιου φιλικού του προσώπου¹⁵⁴. Ο λόγιος απέκτησε τελικά και δικό του ζώο από τον φίλο του *λογαριαστήν* Πολύευκτο και ευχαριστήθηκε, όπως γράφει, παρόλο που δεν μπόρεσε να το καβαλικεύσει αμέσως, λόγω ασθένειας¹⁵⁵.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης έστειλε στην σύζυγο του Γεωργίου Παδυάτη *άλογίτζην* και μάλιστα από τους μητροπολιτικούς στάβλους¹⁵⁶. Ο *πιγκέρνης* Αλέξιος Φιλανθρωπηνός χάρισε στον Μάξιμο Πλανούδη ημίονο, τον οποίο χρησιμοποιούσε για την διακίνηση της αλληλογραφίας του. Δεν γνωρίζουμε αν η κίνηση αυτή προκλήθηκε από σχετικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο

---

¹⁵¹ Βλεμμύδης, Επιστολή 15, σ. 305.5-16 (έκδ. Festa). *PLP* 2897. Για την θέση του Βλεμμύδη στους πνευματικούς κύκλους της εποχής Constantinides, *Higher education*, 8 κ.ε.

¹⁵² Υρτακηνός, Επιστολή 1, σ. 723-724. Δεν είναι ξεκάθαρο εάν πρόκειται για τον Ανδρόνικο Β΄ και το έτος 1312 ή τον Ανδρόνικο Γ΄ και το έτος 1320. Fatouros, *Chronologie*, 229-230· Karpozelos, *Hyrtakenos*, 281.

¹⁵³ Υρτακηνός, Επιστολή 15, σ. 736. Fatouros, *Chronologie*, 228-229. Karpozelos, *Realia* 13-15, 69.

¹⁵⁴ Τζέτζης, Επιστολή 29, σ. 44.18 – σ. 45.1 (έτος 1138-47). Grünbart, *Beiträge*, 191-193. Karpozelos, *Realia* 10-12, 28. Ίσως ο Τζέτζης ζήτησε το άλογο ως δάνειο.

¹⁵⁵ Ο Τζέτζης μακαρίζει που απολαμβάνει τέτοια φιλία. Επιστολή 5, σ. 8.11-20 (έτος 1138) και Επιστολή 44, σ. 70.11-20 (αχρονολόγητη). Grünbart, *Beiträge*, 179.

¹⁵⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 74.22-23 (σχ. Κολονου, 94*-95*): (...) *άλογίτζην τῶν νῦν εύρισκομένων* (...).

Πλανούδης. Πάντως, σε μία περίπτωση, ο λόγιος έστειλε δύο επιστολές συγχρόνως στον Φιλανθρωπινό, εφόσον ο κομιστής Ιωάννης επέστρεψε τρεις μέρες μετά την ανάθεση της αποστολής του πρώτου γράμματος, επειδή το ζώο υπέφερε καθ' οδόν από παλαιό τραύμα, με συνέπεια ο ταχυδρόμος να αναγκασθεί να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, για να παράσχει τις αναγκαίες περιποιήσεις στον ημίονο και στη συνέχεια να αναχωρήσει εκ νέου με άλλο ζώο¹⁵⁷.

Στις επιστολές μνημονεύονται διάφορες περιπτώσεις κατά τις οποίες τα υποζύγια δημιουργούσαν προβλήματα στους αναβάτες¹⁵⁸. Ο Γεώργιος Τορνίκης παρουσίασε την εικόνα της πεισματικής άρνησης ενός αλόγου να συνεχίσει κατά τη διαδρομή από την Έφεσο προς την Φιλαδέλφεια¹⁵⁹. Ο Μανουήλ Ραούλ (Ράλης), πρόσωπο για το οποίο ελάχιστα γνωρίζουμε, γράφει ότι τραυμάτισε τα πόδια του μετά από πτώση και γι' αυτό δεν επισκέφθηκε τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό στην Πελοπόννησο το 1362 και δικαιολογείται, ζητώντας η απουσία του να μην αξιολογηθεί ως *όλιγορρία*¹⁶⁰. Ο Μιχαήλ Γαβράς προμήθευσε άλογο σε κάποιον *γνώριμον*, όταν πληροφορήθηκε ότι εκείνος είχε προηγουμένως τραυματισθεί μαζί και το άλογό του¹⁶¹. Άλλωστε, και ο ίδιος ο Γαβράς είχε υποφέρει από ανάλογο περιστατικό ¹⁶². Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, πάλι, διέθετε ένα πληγωμένο άλογο και, εξαιτίας αυτού, γράφει ότι αδυνατούσε να πραγματοποιήσει μετακινήσεις¹⁶³.

Οι επιστολές του Μιχαήλ Γαβρά καλύπτουν σχεδόν όλα τα θέματα που προκύπτουν από την ανάγκη ή ακόμα και τα προβλήματα από την κατοχή ενός υποζυγίου. Είναι άλλωστε γνωστή η συνήθεια του Μιχαήλ Γαβρά να απευθύνει επιστολές με διάφορα αιτήματα. Ένα άλογο που τελικά απέκτησε πυροδότησε

---

¹⁵⁷ Πλανούδης, Επιστολή 80.44-53. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 121-122.

¹⁵⁸ Σε ρητορική σύγκριση του ίππου με τον *βοῦν* προβαίνει ο Λιβάνιος (4ος αι.), ο οποίος παρουσιάζει τέτοια γνωστά περιστατικά. Λιβάνιος, *Ἐγκώμιον βοῶς συγγραφικῶ χαρακτήρι* (*Προγυμνάσματα* αρ. 8.8), τμήμα 10-13. Για τα έργα αυτά βλ. Hunger, *Literatur* 1, 92 κ.ε. / *Λογοτεχνία Α'*, 177.

¹⁵⁹ Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 26. 169. 1-171. 5 (1156, σχ. Darrouzès, *Georges et Démétrios* 19).

¹⁶⁰ Ραούλ (Ράλης) (ca. 1355 - ca.1369), Επιστολή 5, σ. 149.10-15. Διετέλεσε *γραφεὺς* (1355-69) και γραμματικός στην Πελοπόννησο (πριν το 1362). *PLP* 21430.

¹⁶¹ Γαβράς, Επιστολή 187.2-8 (σχ. Fatouros, 1.108).

¹⁶² Γαβράς, Επιστολή 334.2-82 (σχ. Fatouros, 1.138).

¹⁶³ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 191.1-16: *ὁ τε γὰρ ἵππος, τὸν ἕνα τῶν ποδῶν πηρωθεὶς, τρισὶ με μεταφέρειν οὐ δύναται*.

σειρά επιστολών με τις οποίες ζητούσε ενίσχυση για την συντήρησή του. Οι επιστολές του Γαβρά έχουν σωθεί με χρονολογική συνέχεια, επομένως μπορούμε εύκολα να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του αιτήματος. Αρχικά έγραψε στον *παρακοιμώμενον* Ιωάννη Χούμνο ζητώντας εμμέσως να του χαρίσει ένα άλογο, εφόσον ο ίδιος δεν είχε την δυνατότητα να αγοράσει. Το αίτημα πρέπει να βρήκε ανταπόκριση, καθώς, λίγο αργότερα, έγραψε στον Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά να του δωρίσει ένα ζευγάρι σπιρούνια και, όταν τα έλαβε, ανταπέδωσε με λινά υφάσματα, ενώ από τον φίλο του Καλοειδά, έλαβε την σέλλα¹⁶⁴. Δεν γνωρίζουμε τί απέγινε το ζώο, πάντως, σε επόμενες επιστολές ο Γαβράς δηλώνει ότι δεν διαθέτει μεταφορικό μέσο, όπως στις περιπτώσεις του *δομεστικού των Ανατολικών* Μιχαήλ Ατζύμη, του *χαρτοφύλακος* Μανουήλ Κουτάλη και προς κάποιους μοναχούς, από τους οποίους, μάλιστα, αιτείται τον δανεισμό ενός αλόγου για μεταφορά, καθώς, επίσης, και κριθής. Στον *προκαθήμενον του κοιτώνος* Μανουήλ Καλλικερνήτη δηλώνει ανοικτά ότι δεν έχει μεταφορικό μέσο για να τον επισκεφθεί στο παλάτι, ενώ στον Μανουήλ Γαβαλά, από τον οποίο είχε ήδη λάβει τα σπιρούνια, γράφει ότι το άλογό του ήταν άρρωστο και τραυματισμένο¹⁶⁵. Δεν είναι βέβαιο αν ο Γαβαλάς ικανοποίησε το έμμεσο αυτό αίτημα για αποστολή ζώου μεταφοράς. Ο μητροπολίτης, πάντως, πρέπει να είχε κάποια σχέση με την διαδικασία, καθώς δώριζε συχνά εξαρτήματα. Σε άλλη περίπτωση δώρισε σιδερένιο χαλινάρι στον φίλο του Θεόδωρο Ξανθόπουλο, αποδίδοντας μάλιστα και συμβολική έννοια¹⁶⁶.

Πέρα από αυτά, στα κείμενα που εξετάζουμε απαντούν πολλαπλά αιτήματα δανεισμού ζώων μεταφοράς τόσο από εκκλησιαστικά πρόσωπα, πατριάρχες, μητροπολίτες και επισκόπους, όσο και από κοσμικούς. Ο Απόκαυκος πρέπει να είχε στη διάθεσή του κάποιον αριθμό μεταφορικών ζώων. Από τις επιστολές του γνωρίζουμε ότι διέθετε ένα νεαρό θηλυκό μουλάρι, το οποίο απαίτησε να λάβει ο διοικητής της περιοχής Κωνσταντίνος Δούκας¹⁶⁷, ενώ σε άλλη περίπτωση, το 1222, εκφράζει την απορία για ποιους λόγους ο

---

¹⁶⁴ Γαβράς, Επιστολές 71.121-129· 72.123-128· 87.127-141· 89.29-34· 76.12-14 (σχ. Fatouros, 1, 82-84, 86, 99). Πρβλ. Makris, *Studien*, 231-232· Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 337.

¹⁶⁵ Γαβράς, Επιστολές 282.1-9· 357.2-7· 214.1-7· 216.16-22 (σχ. Fatouros, 1, 114-115, 118, 124-128, 143). Karpozelos, *Realia* 13-15, 70.

¹⁶⁶ Γαβαλάς, Επιστολή 4, σ. 202 (έκδ. Gouillard).

¹⁶⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 1^α, σ. 45. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 171-172. Για την σχέση των αλληλογράφων βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 76, υπ. 221.

επίσκοπος Βονδίτζης Νικόλαος δεν είχε επιστρέψει το *σελλοχαλινωμένον* υποζύγιο, το οποίο είχε προηγουμένως δανεισθεί¹⁶⁸. Ο επίσκοπος Χιμάρας Γεώργιος απευθύνεται με σεμνότητα στον Ιωάννη Απόκαυκο, γιατί δεν κατάφερε να αποστείλει τα άλογα και την σέλλα, που του είχαν παραχωρηθεί, εφόσον τα είχε ήδη δανείσει σε άλλον¹⁶⁹.

Ο Γρηγόριος ο Κύπριος ζήτησε από μη κατονομαζόμενο *ἐπὶ τῶν δεήσεων* να λάβει ένα ζώο από τους αυτοκρατορικούς στάβλους με την υποχρέωση να το επιστρέψει, ώστε να διευκολυνθεί στις επισκέψεις προς τους αρρώστους¹⁷⁰. Ο Γεννάδιος Σχολάριος είχε δανειστεί άλογο από τον Λουκά Νοταρά, τον οποίο ευχαρίστησε θερμά με επιστολή¹⁷¹. Τέλος, το 1455, ο Μιχαήλ Αποστόλης ζήτησε πολλές φορές *ἡμίονον* από κάποιον φίλο του ιερέα Μιχαήλο, για να μεταφέρει τρόφιμα, σιτάρι, *ἀμανίτες* και κρασί της Θάσου, και από άλλον φίλο του, τον Πέτρο Καλλέργη, πρόσωπο γνωστής οικογένειας της Κρήτης, για να επισκεφθεί πρόσωπα και να μεταβεί σε πανηγύρι¹⁷².

Επομένως, από όλα τα παραπάνω παραδείγματα καθίσταται φανερό ότι ο ίππος και τα διάφορα συγγενή ιπποειδή ζώα υπήρξαν βασικοί σύμμαχοι κατά την καθημερινότητα και, όπως είδαμε, το υλικό από τις επιστολές επιβεβαιώνει παραστατικά αυτήν την άποψη.

Ενδιαφέρον αποτελεί ότι δεν υπάρχουν μνείες για τους *όνους*, τα συμπαθή τετράποδα με μεγάλη αντοχή στην κοπιώδη εργασία¹⁷³. Το πιθανότερο είναι ότι οι αλληλογράφοι, όντας κάποιου επιπέδου και με πολύπλοκες διασυνδέσεις με οικονομικά ισχυρούς, θα αιτούνταν, όπως είναι

---

¹⁶⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 86, σ. 243-244. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 227.

¹⁶⁹ Γεώργιος Χιμάρας, *Πιττάκιον*, σ. 243.27-34.

¹⁷⁰ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 93, σ. 72 (έκδ. Ευστρατιάδης). Το αίτημα του πατριάρχη δεν ικανοποιήθηκε αμέσως, γεγονός που πυροδότησε συμπληρωματική επιστολή με το ίδιο αίτημα και τελικά τρίτη ευχαριστήρια επιστολή για την εξυπηρέτηση που ήρθε έγκαιρα. Karpozilos, *Realia* 13-15, 70. Η επιστολή χρονολογείται πρίν την ανάληψη της πατριαρχείας. Lameere, *La tradition*, 199.

¹⁷¹ Σχολάριος, Επιστολή σ. 334.12-21 (έκδ. Λάμπρος). Karpozilos, *Realia* 13-15, 78.

¹⁷² Αποστόλης, Επιστολές 6.14-17· 18.8-12· 19.10-13 (έτος 1461-62, σχ. Noiret, 36, 46, 56, 61). *Άμανίτες* ονομάζονται τα μανιτάρια.

¹⁷³ Σχετικά φθινό ζώο ως προς στην αγορά (κόστιζε περίπου 2 *ὑπέρπυρα* στις αρχές του 13ου αιώνα) και εύκολο στη συντήρηση, αποτέλεσε ένα από τα βασικά υποζύγια για μεταφορές, καθώς μπορεί να σηκώσει μέχρι 114 κιλά φορτίου. Morrisson – Cheynet, *Τιμές και αμοιβές*, 651-653. Σημαντική πηγή βιβλιογραφίας ειδικά για τους όνους της Αιγύπτου, φημισμένης περιοχής για την εκτροφή των ζώων αυτών αποτελεί το έργο του A. Leone, *Gli animali da trasporto nell' Egitto Greco, Romano e Bizantino*, Roma-Barcelona 1988, 9-46. Πρβλ. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 160-161.

φυσικό, πιο μεγάλα και ασφαλώς ταχύτερα ζώα από τον ταπεινό γάιδαρο, που χρησιμοποιείται κυρίως στις αγροτικές εργασίες.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όνος συνδέθηκε κυρίως με απαξιωτικές εκφράσεις, αντίθετες προς την μεγάλη προσφορά του ζώου που φαίνεται ότι δεν κέρδισε, τουλάχιστον σε συμβολικό επίπεδο, την εκτίμηση που δικαιούται. Η νωθρότητα, το πείσμα και η συχνά καταστροφική του δράση στις καλλιέργειες ενέπνευσαν υβριστικούς χαρακτηρισμούς, κάποιοι από τους οποίους σώζονται και στις επιστολές ¹⁷⁴. Οι γενικότερες αντιλήψεις για τα ζώα αυτά αποτυπώνονται ξεκάθαρα στα σατιρικά κείμενα της βυζαντινής εποχής, όπου ο γάιδαρος παρουσιάζεται *ταπεινός, περιφρονημένος και πάντα κακορίζικος*, να ξυλοφορτώνεται διαρκώς από τον ιδιοκτήτη του¹⁷⁵. Είναι γνωστό ότι όλες οι στενές σχέσεις συνεργασίας ενέχουν και αυστηρή πολλές φορές αξιολόγηση· κριτική που βέβαια δεν απέφυγε ούτε και ο συγγενής του, ο ημίονος.

3. Φίλοι και εχθροί

Όπως είναι φυσικό, διάφορα κατοικίδια ζώα χάριζαν συντροφιά και ποικίλες ψυχαγωγικές στιγμές στους αλληλογράφους ¹⁷⁶. Τα έργα των μητροπολίτη Ναυπάκτου Κωνσταντίνου Μανασσή, *Μονωδία ἐπὶ ἀστρογλήνῳ αὐτοῦ τεθνηκότι*, και επισκόπου Φιλιππουπόλεως Μιχαήλ Ιταλικού, *Μονωδία ἐπὶ τῷ περδίκι αὐτοῦ τεθνηκότι* (μέσα 12ου αιώνα) είναι ενδεικτικά των σχέσεων αγάπης και τρυφερότητας που αναπτύχθηκε με τους ωδικούς, *πτερόεντας* φίλους του ανθρώπου¹⁷⁷.

Ακόμα και η ποικιλία των ρητορικών αναφορών και τόπων που απαντά στις επιστολές σχετικά με το ανοιξιάτικο κελάηδισμα των πουλιών ως

---

¹⁷⁴ Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 7, σ. 214.18 - σ. 215.1 (μεταξύ 1153-55). Απόκαυκος, Επιστολή 38, σ. 130. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 127.

¹⁷⁵ *Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου*, 1-2, 22, 155-156. *Γαδάρου, λύκου κι αλουποῦς διήγησις ὡραία*, 18 4. 124-140. 123. 5-6 και 126.63. *Παιδιόφραστος διήγησις*, 92.665 και 92.665-93.697.

¹⁷⁶ Οι εκδόσεις των έργων μπορούν να αναζητηθούν στις «Λοιπές πηγές». Για την ψυχαγωγία από τα ζώα συντροφιάς με αναφορές από την Αρχαιότητα βλ. Calder, *Cruelty and sentimentality*, 79-96.

¹⁷⁷ Ο *ἀστρογλήνης* είναι η γνωστή σήμερα καρδερίνα. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 399, υπ. 7.

αγγελιαφόροι ειδήσεων και την αναψυχή από την έλευση των αποδημητικών πτηνών υπογραμμίζει την ψυχαγωγική τους αξία, όχι μόνο στην αιχμαλωσία αλλά και ως αισθητικό μέρος του φυσικού περιβάλλοντος¹⁷⁸. Ρητορικές εκφράσεις με θέμα την άνοιξη συμπεριλαμβάνουν ιδιαίτερες εικόνες αναψυχής από το κελάηδισμα πτηνών: *χελιδόνων*¹⁷⁹, *τρυγόνων*¹⁸⁰, *αηδόνων*¹⁸¹, *κύκνων*¹⁸², *γεράνων*¹⁸³ κ.ά.

¹⁷⁸ Για την συμβολή των πτηνών στην ψυχαγωγία βλ. Λεοντσίνη, Πτηνά, 310 κ.ε.

¹⁷⁹ Είναι προσφιλής στις επιστολές η σύνδεση των μεταναστευτικών πουλιών και της έλευσης της άνοιξης μετά από *χειμῶνα* προβλημάτων και κυρίως ως προς την ανακούφιση από την αλληλογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Νικηφόρος Βρυέννιος, ο οποίος συγκίνησε τόσο τον Μιχαήλ Ιταλικό, ώστε ομολογεί ότι *ένεαρίζει* με τα «χελιδονίσματα» του λόγου του (Επιστολή 17, σ. 154.5-6, μεταξύ 1130-35(;), έκδ. – σχ. Gautier, 153). Ο Γεώργιος Τορνίκης (Επιστολή 5, σ. 113.11-14, μεταξύ 1153-55) προσδοκά να απαλλαγεί από τις δυσκολίες και να *ένεαρίσει* ακούγοντας *τοῖς μουσικοῖς τοῦ θεσπεσίου ὄρνιθος ᾄσμασιν*. Αναλόγως και ο Ιωάννης Απόκαυκος γράφοντας στον Νικηφόρο Γοριανίτη (11.2) 15.77-78), που κατείχε το αξίωμα του *μεσάζοντος* του Θεόδωρου Κομνηνού, τον παρακαλεί να μεσολαβήσει για άρση *ὀρισμοῦ* για την καταβολή *πλωϊμων* από την μητρόπολη Ναυπάκτου και ξεκινά με την συμβολική έκφραση: *Λαλιστέρας τὰς αἰδόνας ὀρώμεν ἐν ἔαρ*. Για ανάλογα θέματα βλ. τον Θεόδωρο Β΄ Δούκα Λάσκαρι [Επιστολή 125.1-4 (έκδ. Festa)] για την ανταλλαγή της αλληλογραφίας και ως πρόσκληση για μετάβαση στην Νίκαια (βλ. και Επιστολή 43.35-37, έκδ. Festa). τον Νικηφόρο Γρηγορά (Επιστολή 11.19-21), ο οποίος περιμένει ειδήσεις για την ασθένεια του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, που τον θορύβησε *δίκην χελιδόνος περιθεούσης καὶ ἀγγελλούσης τοῖς ἐν λύπης χειμῶνι τὸ ἔαρ καὶ τοῖς ἐν κλύδωνι τὴν γαλήνην καὶ τοῖς οὕτω φλεγόμενοις τὸν ζέφυρον*. τον Μάξιμο Πλανούδη, Επιστολή 49.21-23. Για παροιμιώδεις ρήσεις σχετικά με το κελάηδισμα των χελιδόνων και τρυγόνων βλ. Χρυσοκέφαλος, πατριάρχης Φιλαδελφείας (14ος αι.), *Παροιμίες*, 5, 50. PLP 31138. Πρβλ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Χριστιανικός συμβολισμός, 637-638.

¹⁸⁰ Το τρυγόνι αποτέλεσε σύμβολο συζυγικής αγάπης και αφοσίωσης, όπως επίσης ο κύκνος και το χελιδόνι. Ο Μανουήλ Φιλής στο έργο του *Στίχοι περὶ ζώων ιδιότητος*, αναφέρεται στην χαρακτηριστική μελωδία αλλά και την μονογαμική φύση *τῆς τρυγόνας* (στ. 461-467). Το ίδιο εγκωμιαστικά περιγράφει και στο χελιδόνι (στ. 441-455). Το ζώο αναφέρεται με ιδιαίτερο νόημα και στο έργο *Πουολόγος*, (στ. 418-423, 456-463, σχ. Τσαβάρη, 156-158). Για την παραγωγή σκευασμάτων με συστατικά των ζώων αυτών βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 129, 409-410, 411-412. Για τις μεθόδους κυνηγιού και τους τρόπους μαγειρέματος βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 71, 405. Για το τρυγόνι βλ. και υπ. 181.

¹⁸¹ *Τὸ λαλίστατον* του λόγου εκφράζεται κυρίως με το αηδόνι. Στις *Επιστολές* εμφανίζεται χαρακτηριστικά στον Απόκαυκο (Επιστολή 15, σ. 77-78, Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 124-125, 181). Το αηδόνι θεωρείται βασιλιάς των ωδικών πτηνών, με κελάηδισμα ασύγκριτο σε γλυκύτητα και διάρκεια. Την διαχρονική συμβολικότητα του κελαιδίσματος των αηδονιών αλλά και των μικρών περιστερόμορφων τρυγόνων επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (Επιστολή 177.7-8): (...) *τὰς δὲ τρυγόνας καὶ αἰδόνας ἐξηλωκώς, ἃς διὰ τὴν εὐμουσίαν καὶ τὸ εὐκέλαδον ἀδελφὰς ὁ μῦθος παρέδωκε* (...). Επίσης, το αηδόνι αποτελεί σύμβολο ελευθερίας. Ο Μανουήλ Φιλής αναφέρεται στην καλλιφωνία του πτηνού, στις θρεπτικές του ιδιότητες και στην αδυναμία να ζήσει στην αιχμαλωσία (*Στίχοι περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 407-422). Για τον συσχετισμό της καθαρότητας του λόγου με το αηδόνι βλ. Λεοντσίνη, Πτηνά, 298. Προϊόντα του πτηνού βρίσκονται σε ιατρική χρήση ως σκευάσματα αλλά και στην λευκή μαγεία. Χρόνη, *Η πανίδα*, 400.

Ζώα, όπως εξωτικά ή άγρια πτηνά και σκύλοι, αποτέλεσαν ηγεμονικά δώρα, σύμβολα ειρήνης και φιλίας μεταξύ των λαών¹⁸⁴. Βέβαια, οι χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες θα αρκούνταν σε πιο συνηθισμένα είδη. Δεν μπορεί να ήταν σπάνια η προσφορά τέτοιων δώρων, όσο αφήνει να διαφανεί το υλικό από τις επιστολές. Ο Ιωάννης Τζέτζης λ.χ. εξέφρασε μεγάλη ικανοποίηση, όταν έλαβε μία ζωντανή μικρή πέρδικα, παρηγοριά, όπως γράφει, στην αρρώστια του¹⁸⁵. Η περίπτωση αυτή είναι μοναδική στις επιστολές.

Γενικά, το σχετικό υλικό από τα κείμενα δεν είναι μεγάλο και αφορά κυρίως σε κυνηγετικά και ζώα συντροφιάς, τουλάχιστον μπορεί να περιγράψει το συναίσθημα απέναντι στους πιο πιστούς φίλους του ανθρώπου.

Εκτός από ωδικά πτηνά, ποιμενικοί και θηρευτικοί σκύλοι, κάποιοι από ονομαστές, όπως φαίνεται, περιοχές εκτροφής, προσέφεραν κύρος στον ιδιοκτήτη τους και κυρίως έναν πιστό σύντροφο στο κυνήγι και στην

---

¹⁸² Ο κύκνος στις επιστολές έχει συνδεθεί με την χάρη, την ομορφιά και την καλλιέπεια. Για χαρακτηριστικές αναφορές από τις *Επιστολές* βλ. ενδεικτικά Ευθυμίου Μαλάκης (Επιστολή 4.4)· Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός (1315-19) (Επιστολή, σ. 390. 76-77, έκδ. Κουρούσης, σχ. Του Ίδιου, *Γαβαλάς*, 377-378)· Τορνίκης Γεώ. (Επιστολή 21, σ. 152.1-153. 8, μεταξύ 1155-56) κ.ά. Επίσης είναι παροιμιώδεις το τελευταίο της ζωής του τραγούδι, το λεγόμενο *κύκναιο ἄσμα*. Ο Μανουήλ Φιλής δίνει μία εξαιρετική εικόνα του κύκνιου ἄσματος. *Στίχοι περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 222-234: *Ἀνίσταται γὰρ τῶν πτερῶν ἢ πυκνότης, νευρῶν τάσιν ἔντεχνον ἐκμιμουμένη· καὶ πληκτρον εὐθύς ὁ ζέφυρος γίνεται*. Στον *Πουολόγον* ο κύκνος απαντά, αποστομωτικά στις απανωτές λοιδορίες του πελαργού με μόνο επιχείρημα την ομορφιά του. Μάλιστα, στο ίδιο έργο, ο κύκνος θεωρείται εκλεκτό έδεσμα της αριστοκρατίας (στ. 26, σ. 131-132, σχ. Τσαβάρη). Για το θέμα της κατανάλωσης κύκνων βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 138.

¹⁸³ Οι μεταναστευτικές κινήσεις του γερανού επισημαίνονται αλληγορικά σε διάφορες επιστολές του Πλανούδη (βλ. 114.72, 75, 81-84· 51.23-33· 110.7-24). Πρβλ. Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι περὶ ζώων ιδιότητος*, 235-241. Μία από τις παραστατικότερες αναπαραστάσεις κυνηγιού γεράνων από εκπαιδευμένα βασιλικά γεράκια παρέχει ο Κωνσταντίνος Μανασσής στο έργο *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων* (*Ἐκφρασις* 1, 81.77-80). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιγραφές του ζώου στο ίδιο έργο (85. 214, 86.250-255, 87.281-296). Για κυνήγι γεράνων γίνεται λόγος και στον *Πουολόγον* (στ. 66-67, σχ. Τσαβάρη, 135), όπου διακωμωδεύεται η αδέξια πτώση τους στο έδαφος καταδιωγμένων από γεράκια. Ο Μιχαήλ Ιταλικός τοποθετεί τον γερανό στα εκλεκτότερα εδέσματα (βλ. Επιστολή, σ. 62.17-25 – σ. 63.1, μετά το 1143, έκδ. –σχ. Gautier, 58-59). Προϊόντα του ζώου βρίσκονται σε ιατρική χρήση αλλά και στην λευκή μαγεία. Γενικά για τα πτηνά ως σύμβολο αποδημίας βλ. Λεοντσίνη, Πτηνά, 290. Για το ζώο βλ. Χρόνη, *Η πανίδα*, 128-129, 137, 402-403. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 407-408.

¹⁸⁴ Λεοντσίνη, Πτηνά, 297, 315· Δεληβοριά, *Γεωγραφικός Κόσμος Α'*, 163. Βλ. και Τ. Živković, Symbolism of some animals in the early medieval Serbia. Tribute, peace, and friendship, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 273-284.

¹⁸⁵ Τζέτζης, Επιστολή 93 σ. 135. 17-22 (έτος 1155). Grünbart, Beiträge, 218-219. Ο Μανουήλ Φιλής στο *Περὶ ζώων ιδιότητος* (στ. 258-339) εξαίρει την συντροφικότητα, την γονεϊκή φροντίδα και τα βιολογικά χαρακτηριστικά της πέρδικας. Βλ. και *Πουολόγος* (στ. 168-172, σχ. Τσαβάρη, 142-143). Χρόνη, *Η πανίδα*, 135-136, 407.

κτηνοτροφική ζωή. Η συνεισφορά των ποιμενικών σκύλων θεωρείται μεγάλη και, μάλιστα, η σχετική νομοθεσία προβλέπει αυστηρές κυρώσεις στην περίπτωση δηλητηρίασης, φόνευσης ή προξένησης βλαβών από αλληλοσυμπλοκή των ζώων. Ανάλογα αξιολογούνται και οι θηρευτικοί σκύλοι, ειδικά από την Κρήτη και την Ήπειρο, για τους οποίους επίσης ορίζονταν ποινές για τυχόν βλάβη ή εξόντωσή τους¹⁸⁶.

Ο Νικηφόρος Χούμνος μνημονεύει τους κυνηγετικούς σκύλους του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως που διαθέτουν οξεία όσφρηση και ικανότητα στην ιχνηλασία¹⁸⁷. Ο Θεόδωρος Β' πάλι, γράφει στον Γεώργιο Μουζάλωνα για να του στείλει τον Κλέοπα, σκύλο από την Σκυθίαν, που θα του έδινε μεγάλη χαρά¹⁸⁸ και σε άλλη περίπτωση αναζητά ένα άλλο μικρόν κυνίδιον, τον Ύελλοβούρτην, για να τον ψυχαγωγήσει στην ασθένειά του.

Οι λεγόμενοι μελιτηροὶ κύνες εκτρέφονταν αποκλειστικά για συντροφιά¹⁸⁹. Τέτοια μικρά σκυλιά, μελιταῖα κυνίδια, κατά την υποτιμητική έκφραση του Γεωργίου Τορνίκη για κάποιον πνευματικό του αντίπαλο¹⁹⁰, υπήρξαν δημοφιλή ζώακια συντροφιάς και ιδιαίτερα αφοσιωμένα στον ιδιοκτήτη τους, γεγονός που επαινέθηκε στις αρχαιοελληνικές πηγές και στάθηκε αφορμή για το δηκτικό σχόλιο του μητροπολίτη Εφέσου¹⁹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σκύλος απέκτησε διττό συμβολισμό¹⁹². Στην *Παιδιόφραστον διήγησιν τῶν τετραπόδων* η αλεπού προσβάλλει τον σκύλο

---

¹⁸⁶ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 317-319, 394-395. Κατά την Αρχαιότητα επαινούνται στις πηγές οι κύνες από την Ήπειρο, την Μακεδονία, τις Κυκλάδες και την Πελοπόννησο. Ν. Ι. Ζαγανιάρης, Οι θηρευτικοί κύνες της Πελοποννήσου, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980* [Πελοποννησιακά Παράρτημα 8], Αθήνα 1981-1982, τ. Β', 113-118.

¹⁸⁷ Χούμνος, Επιστολή 74 (έκδ. Boissonade). Karpozilos, *Realia* 13-15, 71.

¹⁸⁸ Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 207.28-33 και 159.1-7 (έκδ. Festa).

¹⁸⁹ Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιῶν*, 11.24: Μελιτηροὶ κύνες: ἐπὶ τῶν ἐπὶ τέρψει καλῶς τρεφομένων· τῶν γὰρ κυνῶν οἱ μὲν ἰχνευταί· οἱ δὲ ὁμόσε τοῖς θηρίοις χωροῦσιν· οἱ δὲ ἐπὶ φυλακῇ τῶν κτημάτων οἰκουροί· οἱ δὲ ἐπὶ τέρψει.

¹⁹⁰ Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 7, σ. 211.8 (μεταξύ 1153-55, σχ. Darrouzès, *Georges et Démétrios* 14-15): (...) λελύττηκε καθ' ἡμῶν τὸ ψωριῶν καὶ Μελιταῖον κυνίδιον (...). Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιῶν*, 16.17: Τὰς δεσποίνας αἱ κύνες μιμούμεναι: λέγεται ὁπότεν καὶ οἱ ὑποχείριοι τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ κακῷ συμφωνῶσι. Για τον Γεώργιο Τορνίκη βλ. παρακάτω κεφ. «Θαλασσα» σ. 327, υπ. 7.

¹⁹¹ Η ονομασία απαντά σε αναπαραστάσεις τέτοιων ζώων σε Αττικούς αμφορείς (ca. 500 π.Χ.). Αναλυτικότερα για τα κυνίδια βλ. Calder, *Cruelty and sentimentality*, 74, 83-84. Πρβλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά Α'*, 425-426.

¹⁹² Ο σκύλος απέκτησε διττό συμβολισμό από την Αρχαιότητα ως καλό και κακό. Είναι ενδιαφέρον ότι στην Παλαιά Διαθήκη ο κύων συμβολίζει την ωμότητα και την

λέγοντας: σκύλον σὲ λέγουν ὄνομα, ἀληθῶς σκύλος εἶσαι· καὶ γὰρ κατὰ τὸ ὄνομα ἔχεις τὴν πολιτείαν¹⁹³. Κατὰ μία σκέψη, ἀκόμα και το λήμμα «σκυλεύω» ως απογυμνώνω ή το «σκυλιάζω» ως παροργίζομαι είναι ενδεικτικά της αμφισημίας που αποδόθηκε ἀκόμα και ως προς την ονοματοδοσία του ζώου¹⁹⁴.

Για την γαλῆν, τὴν κάτταν ή τὸν αἴλουρον, ὅπως ονομάζεται το γνωστό κατοικίδιο στον ελληνορωμαϊκό και βυζαντινό κόσμο, δεν γίνεται λόγος στις επιστολές, ενώ οι σχετικές αναφορές και σε άλλα κείμενα είναι γενικά ελάχιστες ¹⁹⁵. Μοναδική περίπτωση αποτελεί σχόλιο του Θεοδώρου Β' Λασκάρως, ο οποίος απέδωσε σε κάποιον ευτράπελο γραμματοκομιστή την έκφραση *κάττος καὶ κνώδαλον*¹⁹⁶, εικόνα που τουλάχιστον υπογραμμίζει την ψυχαγωγική ωφέλεια που παρείχαν τα πλάσματα αυτά. Το μικρό αιλουροειδές δεν τυγχάνει κολακευτικών συμβολισμών, που φαίνεται ότι επικράτησαν και στη βυζαντινή σημειολογία από την Αρχαιότητα¹⁹⁷.

Παράλληλα με την θετική εικόνα από την συντροφικότητα και την φιλία με τα ζώα, στις επιστολές γίνεται λόγος και για την λυμαντική δράση ορισμένων παρασιτικών πλασμάτων, που, πολλές φορές σχεδόν με αόρατο τρόπο,

---

βαρβαρότητα, ενώ στην Καινή την πίστη και την αφοσίωση. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Χριστιανικός συμβολισμός, 639. Αναλυτικότερα βλ. Littlewood, *Vegetal and animal*, 242-243· Calder, *Cruelty and sentimentality*, 69-73. Lonsdale, *Attitudes*, 149-152. Ενδιαφέρουσες είναι οι σημειώσεις στο λήμμα «Dog» του *ODB* 2, 644 αλλά και του Φ. Κουκουλέ, *ΒΒΠ* 6, 316.

¹⁹³ *Παιδιόφραστος διήγησις*, 68.199-201.

¹⁹⁴ Δημητράκος, *Λεξικόν*, τ. 8, 6591. Το 1391, ο Μανουήλ Β' χαρακτηρίζει τον στρατό του ηγεμόνα της Σεβάστειας [ή του Taherten ή του Erzinean/Erzerum] ως δειλά σκυλιά, που ενώ μοιάζουν λυσσαλέα, στην πραγματικότητα κρύβουν την ουρά στα σκέλια (βλ. Επιστολή 18.14-20, σχ. Dennis, 56). Για τη χρήση του «σκυλεύω» στις *Επιστολές* με την έννοια της εκμετάλλευσης βλ. ενδεικτικά Ευθύμιος Μαλάκης, Επιστολή 32, σ. 70.18· Πλανούδης, Επιστολή 77.87-88.

¹⁹⁵ Kislinger, *Cats*, 177.

¹⁹⁶ Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, Επιστολή 188.1-19 (έκδ. Festa).

¹⁹⁷ Ενδεικτικές είναι οι παροιμιακές ρήσεις για το ζώο, σκωπτικές κατὰ το γενικό νόημα, που συγκέντρωσε ο Μιχαήλ Αποστόλης, *Συλλογή Παροιμιῶν*, 5.20, 21, 25, 26: *Γαλῆ Ταρτησία: ὡς μεγάλων ἐκεῖ γινομένων. Γαλῆ χιτῶν: αὕτη ἐπὶ τῶν ἀδίκων τάσσεται καὶ μηδὲν ἀνιέντων· ὁμοία ἐστὶ τῇ. Γαλῆ χιτῶνιον: ἐπὶ τῶν τὰ ἑαυτῶν περιβλήματα ἐσθιόντων*. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η παροιμία *Γαλῆν ἔχεις*, στην οποία αποδίδεται η ερμηνεία: *ἐπὶ τῶν ἀποτρεπτικῶν· παρόσον οἱ γαλῆν ἔχοντες οὐκ εὐτυχοῦσιν*. Πρβλ. Χρυσοκέφαλος, *Παροιμίαι*, 2.90. Για τις αντιλήψεις σχετικά με την γάτα από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο είναι χρήσιμη η μονογραφία του M. D. Donalson, *The domestic cat in Roman civilization* [Studies in Classics 9], Lewiston – Queensland – Lampeter 1999, ειδικά οι σ. 38-42, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στην συμβολική χρήση του ζώου. Φαίνεται ότι τέτοιοι συμβολισμοί επικράτησαν και στο Βυζάντιο βλ. Kislinger, *Cats*, 174-177· Littlewood, *Vegetal and animal*, 244.

αποτελέσαν ικανούς και επικίνδυνους εχθρούς. Πρόκειται βέβαια για τους ποντικούς και τα διάφορα έντομα: ψύλλους, κοριοούς, κουνούπια κ.ά.¹⁹⁸ ιδιαίτερα δε σε περιπτώσεις που οι αλληλογράφοι χρειάστηκε να διαμείνουν σε μέρη που δεν προσέφεραν την απαραίτητη υγιεινή¹⁹⁹.

Τα μεγάλα περιστατικά πανώλης του 14ου και 15ου αιώνα, που εξαπλώθηκε σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, προκάλεσε εκατόμβες θυμάτων, ερήμωσε περιοχές και ενείχε ανυπολόγιστες οικονομικές και πνευματικές συνέπειες²⁰⁰ από την εκλαμβανόμενη ως *θεομηνίαν*²⁰¹ οφείλονται κυρίως στα παρασιτικά αυτά πλάσματα. Παρ' όλο που η ιπποκρατική θεωρία απέδιδε την μετάδοση του Μαύρου Θανάτου στη μόλυνση του αέρα²⁰², η σύγχρονη επιστήμη

---

¹⁹⁸ Στο θέμα της ενοχλητικής δράσης εντόμων, τρωκτικών και άλλων μικρών ζώων ενδιαφέρονσα είναι η μελέτη του Calder, *Cruelty and sentimentality*, 59-61, η οποία επικεντρώνεται σε πηγές της Αρχαιότητας.

¹⁹⁹ Ο Γρηγόριος Γ' Μελισσηνός Στρατηγόπουλος (Μάμμης) σε επιστολή προς τον Βησσαρίωνα στη Δύση και σχολιάζοντας την επικείμενη Ένωση (1438/9), περιγράφει εκτός των άλλων την ταλαιπωρία κατά τη διαμονή στη Μεθώνη και την Φλωρεντία: *ὑπὸ ἀπείρων φθειρῶν καὶ κορέων τὰς πλευρὰς ὀρυττομενος, καὶ σπανιώτατα γενόμενος ὕπνου* (Επιστολή σ. 430, έκδ. Boissonade). Βέβαια, δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο αν ο πατριάρχης (1443-1451) αναφέρεται σε αλληγορικό επίπεδο. J. Konidaris. Ein gramma des Patriarchen Gregorios III aus dem Jaghre 1446, *FM* 5 (1981), 346 και υπ. 1, 2, 3, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

²⁰⁰ Οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη αναφέρονται συχνότατα στα περιστατικά λοιμών που έπληξαν την Κωνσταντινούπολη, την Θεσσαλονίκη και την Λήμνο, όπου διαβιούσαν πρόσωπα, με τα οποία διατηρούσε αλληλογραφία. Ειδικά για την πανδημία του 1348 ο Κυδώνης δηλώνει ότι η πρωτεύουσα *κενώθηκε* από κατοίκους (βλ. Επιστολή 88.43-49, σχ. Tinnefeld, *Kydones* I, 177-189, 230-232· Loenertz, *Cydones* I 52-53). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1376, ο Κυδώνης περιγράφει τις ολέθριες πνευματικές επιπτώσεις από την διάδοση της επιδημίας (Επιστολή 174.35-38, σχ. Tinnefeld, *Kydones* II 70-74· Loenertz, *Cydones* II, 14). Για το ίδιο θέμα βλ. και επιστολή του 1384 από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισίδωρο Γλαβά, η οποία απευθύνεται προς τον Μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Ιγνάτιο, Επιστολή 5.5-19. Για τη χρονολόγηση της επιστολής του Γλαβά βλ. J. Darrouzès, *Les régestes des actes du patriarchat de Constantinople*, τ. I. Les actes des patriarches. Fasc. VI: Les régestes de 1377 à 1410 [Le patriarchat byzantine. Recherches de diplomatique, d'histoire et de géographie ecclésiastiques publiées par l'institut français d'Études Byzantines. Série 1], Paris 1979, υπ. αρ. 2772, σ. 80. Γενικά, για τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις από τον Μαύρο Θάνατο βλ. M.-H. Congourdeau, *La société byzantine face aux grandes pandémies*, στο *Maladie et société à Byzance*, έκδ. E. Patlagean [Collectanea 3], Split 1993, 39-41· D. Stathakopoulos, *Death in the countryside: the effects of famine and pestilence*, *Antiquité tardive* 20 (2012) 105-114.

²⁰¹ Ενδεικτικά βλ. στις επιστολές που αντάλλαξαν μεταξύ 1468-1469 ο Θεόδωρος Αγαλλιανός (Θεοφάνης Μηδείας) με τον Γεώργιο Αμοιούτζη, (Επιστολές 7.39-46, 72-80· 8.8-12). Για την εμφάνιση επιδημιών ως τιμωρία από τον Θεό βλ. Κωστής, *Καιρός*, 23-30.

²⁰² Κωστής, *Καιρός*, 13-20. Ευτυχιάδης, *Φύση και πνεύμα*, 109-113· Του Ίδιου, *Εισαγωγή*, 210-212. Βλ. σχετική αναφορά του Νικηφόρου Γρηγορά, Επιστολή 105, (πριν

απέδειξε ότι στην εξάπλωση της *Yersinia pestis* τα τρωκτικά και οι ψύλλοι αποτέλεσαν βασικούς υπαίτιους. Ο βάκιλος της πανώλης αναπαράγεται στο αίμα των τρωκτικών, τα οποία καθίστανται δεξαμενές της ασθένειας, όπως ποντικοί και αρουραίοι, και ξενιστές της πανώλης, όπως οι ψύλλοι. Η επιζωοτία των εντόμων στο σώμα μολυσμένων τρωκτικών τους καθιστά φορείς της νόσου, οι οποίοι, αναζητώντας νέα θύματα, θα μεταδώσουν την ασθένεια και στους ανθρώπους²⁰³. Ωστόσο, οι επιστολές επικεντρώνονται αποκλειστικά και μόνο στον γνωστό ρόλο του μικρού τρωκτικού και των επίμονων αυτών εντόμων.

Ὁ *μυσαρὸς μῦς*, κατά την εύστοχη παρήχηση του μητροπολίτη Αχρίδος Θεοφυλάκτου²⁰⁴, κατηγορήθηκε αποκλειστικά για την προξένηση καταστροφών στις αγροτικές καλλιέργειες και ιδιαίτερα στις οικιακές προμήθειες. Το θέμα της διαρκούς συνύπαρξης, του συγχρωτισμού με τρωκτικά διαφαίνεται και στον νεκρικό σατιρικό διάλογο *Τιμαρίων* (12ος αι.). Βρισκόμενος στον Κάτω Κόσμο, ο πρωταγωνιστής είχε την δυσάρεστη έκπληξη να συναντήσει δύο ποντικούς· ήλπιζε ότι τουλάχιστον εκεί θα απαλασσόταν επιτέλους από τα αηδιαστικά αυτά πλάσματα²⁰⁵.

Η καταστρεπτική δράση των ζώων αυτών έλαβε ρητορικές διαστάσεις στα κείμενα που εξετάζουμε. Όταν, το 1218, ο Απόκαυκος έλαβε ως δώρο από τον επίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο ένα σχεδόν άδειο δοχείο με τόσο λάδι που κάλυπτε μετά βίας τον πυθμένα, απάντησε σχολιάζοντας ότι η ποσότητα λαδιού μόλις που επαρκούσε για να αλειφθεί η κοίλη επιφάνεια του δοχείου ή «η ουρά ενός ποντικού», επισημαίνοντας έμμεσα τη γνωστή δράση των ζώων αυτών στις οικιακές αποθήκες αλλά και την κατάχρηση του ελαιολάδου, το οποίο προφανώς εκλάπη κατά την μεταφορά²⁰⁶.

το 1346;): (αλληγορική αναφορά) οἱ τὰς ἐκ τῆς λοιμικῆς (διαθέσεως) ἐξελαύνουσι νόσους, πυρσοὺς ὑποκαίοντες, ἵνα τῇ διακρίσει ζωηφόρον τὸν ἀέρα παρέχωσι τοῖς μετέχουσιν. Για την υγειονομική προστασία Κωστής, *Καιρός*, 269-276.

²⁰³ Tiblalex, *Medizinisches*, 98-100· Κωστής, *Καιρός*, 31-49.

²⁰⁴ Θεοφύλακτος, *Πρὸς τοὺς μαθητὰς* 1, σ. 139.23 (11ος - 12ος αι.).

²⁰⁵ *Τιμαρίων*, στ. 472-484: ὅτι δὲ μύες καὶ παρ' ὑμῖν εἰσί, τοῦτο πάντων ἀφορητότερόν ἐστί μοι. μυσαττομένῳ γάρ μοι τούτους ὑπὲρ ἄλλο πᾶν μυσαρόν, ἐδόκει τις κουφισμὸς τῆς ἐνταῦθα καθόδου τὸ ἀπηλλάχθαι τῆς τούτων ὀχλήσεως. εἰ δὲ κἀνταῦθα δεήσει με πολεμείσθαι τοιούτοις, πάλιν ἄλλου θανάτου μοι χρειά καὶ δευτέρας οὐκ οἶδα πρὸς ποῖον Ἄϊδην καταγωγῆς. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμος στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, 84-85.

²⁰⁶ Απόκαυκος, *Επιστολή* 17, σ. 81. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 123-124, 181-192.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, πάλι, εξάσκησε τις θαυμάσιες ρητορικές του ικανότητες αφιερώνοντας ολόκληρη την επιστολή που συνέταξε προς τέρψιν του πάτρωνά του Νικηφόρου Κομνηνού στο θέμα της εισβολής αμέτρητων ποντικών στον χώρο της οικίας του. Ο Ευστάθιος διεκτραγωδεί όσα υπέστη γράφοντας χαρακτηριστικά ότι τα βλαβερά αυτά πλάσματα *οὐ μόνον ἐκδαπανῶσι τὰ τοῦ ζῆν ἐπιτήδεια, ἀλλὰ καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ὕπνου μοι παρατρώγουσιν* και παραθέτει ευτράπελες ιστορίες για όλες τις μεθόδους με τις οποίες επιχείρησε να τα συλλάβει²⁰⁷.

Στον ίδιο τόνο και ο Μιχαήλ Γαβράς, ο οποίος συνέταξε ανάλογη σπαρταριστή επιστολή προς τον φίλο του Θεόδωρο Ξανθόπουλο που εξαντλείται στο μεγάλο πρόβλημα από τα πολλά ποντίκια που «πηδούσαν από παντού και ρήμαζαν τις προμήθειές του»²⁰⁸.

Όσο για τα ενοχλητικά παράσιτα, ψείρες, κοριούς και ψύλλους θεωρούνταν κάτι το αυτονόητο στην καθημερινότητα. Είδαμε σε άλλο κεφάλαιο τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά να διαμαρτύρεται στην Βρύση της Θράκης για τα κουνούπια, τους ψύλλους και τα ποντίκια που είχαν κατακλύσει τον τόπο²⁰⁹. Τέτοιες καταστάσεις υπήρχαν πάντα. Ο Ιωάννης Τζέτζης μάλιστα συνέταξε επιστολή προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό στην οποία δήλωσε μεταξύ άλλων ότι στο σπίτι που ζούσε δεν μπορούσε στιγμή να κοιμηθεί από το *νέφος τῶν ψυλλῶν* που τον είχαν κατακυριεύσει²¹⁰.

Η κακοποιός δράση των πλασμάτων αυτών αποτέλεσε ισχυρό θέμα στην ρητορική επιχειρηματολογία. Είναι πράγματι δύσκολο να επαινέσει κανείς αυτά τα παρασιτικά ζώφια. Παρ' όλα αυτά, ο Μιχαήλ Ψελλός (11ος αι.) συνέθεσε *ἐγκώμια* στην ψείρα, τον ψύλλο και τον κοριό και μάλιστα σε τέσσερις παραλλαγές. Ένα από αυτά είναι αφιερωμένο στον μαθητή του Σέργιο, ο οποίος, όπως φαίνεται από τον τίτλο του έργου, φέρεται να δήλωσε ότι ποτέ δεν τον

---

²⁰⁷ Ευστάθιος, Επιστολή 6.2-121 (σχ. Kolovou, 94*-97*).

²⁰⁸ Γαβράς, Επιστολή 359.2-167 (σχ. Fatouros, 1.143).

²⁰⁹ Βλ. κεφ. «Βρύσις» σ. 140.

²¹⁰ Ιωάννης Τζέτζης, Επιστολή 58, σ. 85.13-19: (...) *ψυλλῶν γὰρ νέφος ὑπὲρ ἐκείνην τοῦ Ξέρξου τὴν ἄμετρον στρατιάν μοι ἐπεστρατεύετο καὶ πανταχόθεν ἐτειχομάχει με. τοσούτῳ κακῷ περιστοιχιζόμενος ὑπὲρ τὸν τοῦ Ἰξίονος ἐστροφιδινούμην τροχὸν ὁλονύκτιος μέχρι τοῦ ὑπαυγάζειν ἡμέραν, ἐπιμύσας δὲ τότε τῷ κόπῳ καὶ ταῖς ὁδύναις μόλις τὰ βλέφαρα καὶ σχεδὸν ἄυπνος ἔτι ὑπάρχων (...).* Grünbart, Beiträge, 206-207. Για το θέμα της επιστολής βλ. παραπάνω σ. 200, υπ. 1.

τσίμπησαν ψύλλοι²¹¹. Βέβαια, ο Ψελλός με την ολοκλήρωση ενός από αυτά τα «εγκωμιαστικά» έργα σπεύδει να διευκρινίσει ότι δεν έχει, βεβαίως, χάσει το μυαλό του, ώστε να συντάξει τέτοιο έπαινο. Τα κείμενα αυτά είναι μία απόδειξη της δύναμης της ρητορικής, εξηγεί ο μεγάλος λόγιος, μία δύναμη που εκμεταλλεύθηκαν από διαφορετική, όμως, σκοπιά, και άλλοι από τους επιστολογράφους που εξετάσαμε.

Γενικές διαπιστώσεις

Στο γενικό ερώτημα που τίθεται για την θέση των ζώων στον βυζαντινό πολιτισμό η απάντηση είναι εύλογη και ίσως για πολλούς συγχρόνους μας εικόνα ακόμα γνωστή από την ελληνική παράδοση. Στο πρακτικό επίπεδο της καθημερινότητας, ο τρόπος που αντιμετώπιζε ο άνθρωπος τα ζώα στο Βυζάντιο δεν παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές από εκείνον του 1950 στα μέρη που υπήρξαν βυζαντινός χώρος, και σε ευρύτερα πλαίσια ακόμα και μέχρι τις μέρες μας. Τα ζώα είναι υποκείμενα, εργαλεία, επιβλαβή ή αποδοτικά, καλοί ή κακοί οίονοι. Η ζωϊκή παραγωγή αποτέλεσε κατεξοχήν το μέτρο για την αξιολόγηση των επιπέδων της οικονομίας και στην ουσία της επιβίωσης και εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών, μέχρι την σύγχρονη εποχή, και συνεισέφερε στην αξιολόγηση της πανίδας.

Ωστόσο, οι ιδιαίτερες απόψεις που εξέφρασαν οι Βυζαντινοί για το περιβάλλον και τον ρόλο του ανθρώπου, αμάλγαμα της αρχαιοελληνικής θεωρίας και του θεολογικού προσανατολισμού της εποχής, μοιραία συμπεριλαμβάνουν και τα ζώα ως αναπόσπαστο και ουσιαστικό τμήμα του περιβάλλοντος, αναγνωρίζοντας εμφανή συγγένεια με τον άνθρωπο όσο και διαφορά καθώς και την υποχρέωση να διασφαλίζεται η αξία της ζωής τους. Οι απόψεις αυτές συνθέτουν το ιδιαίτερο νόημα της βυζαντινής σκέψης, που συνεχίζει αλλά και διαφοροποιείται από την Αρχαιότητα.

---

²¹¹ Ψελλός (11ος αι.), *Ἐγκώμια* (για την έκδοση βλ. «Λοιπές πηγές»). Αργότερα ο Ιωάννης Τζέτζης γράφει στον ίδιο τόνο, επισημαίνοντας στον λόγιο Ιωάννη Ισμενιώτη ότι ο ίδιος είναι ικανός να αναδείξει ρητορικά ακόμα και μύγα ή ψύλλο, στο πρότυπο παλαιότερων ρητόρων. Βλ. Επιστολή 77, σ. 114.20- σ. 115. 5 (έτος 1148). Grünbart, *Beiträge*, 203. Για τα έργα του Ψελλού βλ. Hunger, *Literatur* 1, 132/ *Λογοτεχνία Α'*, 212.

Στα πλαίσια αυτά το υλικό των επιστολών είναι, όπως είδαμε, πολυεπίπεδο. Ανιχνεύονται διάφοροι προβληματισμοί, ως προς την θέση των ζώων στον φυσικό κόσμο, που εντάσσονται στο γενικό πνευματικό κλίμα της περιόδου καθώς και θεωρητικές συνιστώσες, που ενώνουν και διαχωρίζουν τα ζώα από τον άνθρωπο σε φιλοσοφικό επίπεδο.

Εκείνο που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την μελέτη της λόγιας βυζαντινής σκέψης είναι ότι στις επιστολές εκφράζονται και υποκειμενικές απόψεις για τα ζώα με τρόπο που αφήνει να διαφανεί ο ιδιαίτερος ψυχισμός και η ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα. Σχόλια που αφορούν στην αξία της ζωής και την θανάτωση των ζώων ή κριτική στις υπάρχουσες αντιλήψεις για κάποια από αυτά αποκαλύπτουν την προσωπική ευαισθησία, την γνώμη και την παιδεία των επιστολογράφων, με ιδιαίτερο τρόπο σε σχέση με άλλα έργα.

Πέρα από αυτά, το μεγαλύτερο μέρος του υλικού για τα ζώα στις επιστολές αφορά στις ιδιαίτερες προτιμήσεις των λογίων για ζωϊκά προϊόντα διατροφής ή για ζώα συνεργάτες στην καθημερινή ζωή. Χορηγίες και αιτήματα αποκαλύπτουν τις διατροφικές επιλογές και προτιμήσεις των λογίων, δημοφιλή εδέσματα της βυζαντινής κουζίνας, στοιχεία που πιστοποιούν την γενικά αυταπόδεικτη σχέση εκμετάλλευσης των ζώων και στο Βυζάντιο.

Οι επιστολές διασώζουν μαρτυρίες για ζωϊκά και βιοτεχνικά προϊόντα από περιοχές γνωστής παραγωγής, γεγονός που συνεισφέρει στη μελέτη της οικονομικής πραγματικότητας της Αυτοκρατορίας. Δίνονται πληροφορίες για τόπους καλλιέργειας, κτηνοτροφίας και αλιείας, μεθόδους θήρευσης και τρόπους επεξεργασίας ζωϊκών προϊόντων, που ρίχνουν φως στις διαδικασίες της παραγωγής.

Κυρίως πρόκειται για προϊόντα από οικόσιτα ζώα, που αποτελούν τον κεντρικό άξονα της επιβίωσης. Είναι οικονομικοί και κατ' επέκταση κοινωνικοί δείκτες. Στις περιπτώσεις αυτές, τα ζώα παίρνουν θέση κοντά στον άνθρωπο, ως εργαλείο, τροφή και τρόπος ψυχαγωγίας. Τα υπόλοιπα συλλαμβάνονται από το φυσικό τους περιβάλλον. Στις περιπτώσεις αυτές, καταδεικνύονται ποικίλες αντιθέσεις, όταν ζώα και άνθρωποι, ως αντίπαλοι στην τροφική αλυσίδα, διεκδικούν χώρο και έρχονται σε μοιραία σύγκρουση στα πλαίσια της επιβίωσης. Στις επιστολές διασώζονται χρηστικές πληροφορίες για όλες τις γνωστές μεθόδους κυνηγιού και αλιείας. Οι συχνότερες αυτές αναφορές, έστω

και σε αλληγορική διάσταση, υπογραμμίζουν την αμεσότητα με το φυσικό περιβάλλον σε μια εποχή που ο άνθρωπος ζει κοντά στη φύση, εξοντώνει, κυνηγά και γενικά επιδρά άμεσα στις πρωτογενείς πηγές της τροφής.

Παράλληλα στα κείμενα αυτά αποκαλύπτεται η μεγάλη ψυχαγωγική και συναισθηματική αξία από την επαφή με το ζωϊκό βασίλειο. Οικόσιτα ζώα συντροφιάς και άλλα πλάσματα, συντηρούμενα σε κήπους ή ελεύθερα στην φύση προσέφεραν αναψυχή χάρις την αισθητική παρουσία τους. Η ποικιλία τέτοιων επισημάνσεων δεν εξυπηρέτησε μόνο τους ρητορικούς σκοπούς του συγγραφέα, αλλά κυρίως αξιοποίησε ένα κοινώς εννοούμενο τρόπο ευχαρίστησης, την επαφή με τη φύση.

Από την συμπεριφορά των ζώων, τις ιδιότητες και τις ποικίλες ικανότητές τους ο άνθρωπος άντλησε συμβολισμούς με την μορφή στερεοτύπων, τα οποία υποτάσσονται στους σκοπούς και την διάθεση του συγγραφέα. Σε πλήθος αλληγορικών σχημάτων στις επιστολές συνοψίζονται πολλές από τις ηθικολογικές ιδιότητες που προβλήθηκαν στα ζώα. Πρόκειται για έναν ιδιότυπο ανθρωποκεντρισμό που δεν αποτελεί βέβαια βυζαντινή επινόηση.

Μέρος Δ': Η χλωρίδα

Ο φυτικός πλούτος αποτέλεσε ζωτικό παράγοντα για την ανάπτυξη και διατήρηση της γενικότερης οικονομίας των κοινωνιών. Η εκμετάλλευση και επεξεργασία κάθε είδους βλάστησης συνεισφέρει στη διατροφή, στην ένδυση, στη στέγαση και γενικά στον πολιτισμό όλων των εποχών της ανθρωπότητας.

Ως προς το Βυζάντιο, οι πηγές που αφορούν φυτά είναι ποικίλες και αντιμετωπίζουν το θέμα πολύπλευρα. Τα διάφορα γεωργικά εγχειρίδια της Βυζαντινής περιόδου, τα *Γεωπονικά* (10ος αι.), βοτανολογικές μελέτες με την ονομασία *ρίζοτόμοι*, τα διάφορα έργα λαϊκής φαρμακολογίας, τα λεγόμενα *ιάτροσόφια*, συλλογές θεραπευτικών φυτών, μελέτες αρωματοποιίας κ.ά.¹ καταδεικνύουν ότι οι ιδιότητες φυτών και βοτάνων αξιοποιήθηκαν σε ένα ευρύ φάσμα πρακτικών δραστηριοτήτων σχετικά με την διατροφή, την ιατρική και την φαρμακολογία αλλά και την κηποποιΐα, την *μυρεψική* και αλλού· τομείς που αποκαλύπτουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και την πολυεπίπεδη χρησιμότητα και εκμετάλλευση του φυτικού κόσμου.

Η σημειολογία των φυτών είναι ένα περίπλοκο θέμα. Στα βυζαντινά κείμενα ανιχνεύεται ποικιλία συμβολισμών, που μπορεί να αναδείξει την αξία ορισμένων ειδών. Άλλοτε μαγικά αντικείμενα, άλλοτε σύμβολα ηθικών αξιών, όπως αναδείχθηκαν από ποικίλα περιστατικά της πατερικής παράδοσης, φυτά συνδέθηκαν συνειρμικά με έννοιες, ιδέες, ιδιότητες και καταστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στο λόγο όσο και στην εικόνα. Θρησκεία, επιστήμη και δεισιδαιμονία καθώς και το μέγεθος της χρησιμότητας στην καθημερινή ζωή διαμόρφωσαν την αξιολόγηση των φυτών στη λόγια και λαϊκή σκέψη και απέδωσαν ποικιλία δυνάμεων και ιδεολογικών κατευθύνσεων για πολλά είδη βλάστησης. Τέτοιες ερμηνείες αγγίζουν κάθε πτυχή του πολιτισμού και αποκαλύπτουν την αισθητική αξία του φυτικού διάκοσμου στην έκφραση και την τέχνη.

---

¹ Γενικά για τις βοτανολογικές πηγές και τα διάφορα φυτολογικά εγχειρίδια του Βυζαντίου βλ. Hunger, *Literatur* 2, 271-276 / *Λογοτεχνία* Γ', 85-89, 142 υπ. 54. Πρβλ. Dalby, *Feasts*, 187-188.

Σχετικοί ιδιόμορφοι συμβολισμοί και θέματα μπορούν να ανιχνευθούν σε πλήθος πηγών. Στον παροιμιακό λόγο², στην ρητορική έκφραση, σε έντεχνες αναπαραστάσεις της φύσης, όπως *έγκώμια* και *έκφράσεις*³, σε βοτανολογικά ποιήματα⁴, όπως και σε έργα της δημόδους λογοτεχνίας⁵, ιδιαίτερα στα *Όνειροκριτικά*⁶, ακόμα και σε περίτεχνα εικαστικά έργα, στη μικροτεχνία κ.ά.⁷, πηγές που διασώζουν αριστοτεχνικές εικόνες φυτών, κήπων και ειδυλλιακών

---

² Constantinides, *Gardens*, 101-103· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 2.2, 42-63· Του Ίδιου, *Παροιμίες*, 18-21.

³ Βλ. ενδεικτικά *έγκώμιον* στην αμυγδαλιά του Νικηφόρου Γρηγορά, *έκφρασιν* του Θεοδώρου Υρτακηνού για τον κήπο της Αγίας Άννας (13ος-14ος αι.), *έκφράσεις* του νομοφύλακος Ιωάννη Ευγενικού (ca. 1380 - ca. 1453) για την Κόρινθο και την κώμη της Πετρίνας στην Σπάρτη κ.ά. ή του ίδιου για έναν πλάτανο. Για τις εκδόσεις των κειμένων αυτών βλ. «Λοιπές πηγές». Για τα έργα αυτά βλ. Hunger, *Literatur* 1, 176-177, 184/*Λογοτεχνία Α'*, 186, 213, 280· A. Rhoby, *Bemerkungen zur κώμης έκφρασις des Johannes Eugenikos*, *JÖB* 51 (2001) 321-335· Constantinides, *Gardens* 90-92· M.-L. Dolezal - M. Mavroudi, Theodore Hyrtakenos' *Description of the garden of St. Anna and the Ekphrasis of gardens*, στο *Byzantine garden culture*, 105-158.

⁴ Βλ. για παράδειγμα τα βοτανολογικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλή (13ος - 14ος αι.), σχετικές μνείες και εικόνες από τα *Πτωχοπροδρομικά* (12ος αι.) ή από τις διάφορες παραλλαγές του *Φυσιολόγου* (14ος ή 15ος αι.). Αναλυτικότερα ως προς την άμπελο βλ. τον τόμο που επιμελήθηκε ο Ηλίας Αναγνωστάκης, *Οίνος στην ποίηση* 2.2, ιδιαίτερα τις σ. 78-83, 120-138, 154-155, όπου παρατίθενται χωρία και εικόνες, πολλές από τα παραπάνω έργα.

⁵ Τέτοια έργα δημόδους λογοτεχνίας είναι ο *Πωρικολόγος* (14ος αι.), κωμικό ανάγνωσμα θεατρικού τύπου, όπου διάφορα λαχανικά και φρούτα συναγωνίζονται για την επικράτηση. Ανάλογες αναπαραστάσεις απαντούν ακόμα και σε εικόνες κήπων και τοπίων από τα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα που τοποθετούνται γενικά μεταξύ β' μισού του 12ου έως τον 15ο αι. (βλ. ενδεικτικά σε έκδ. που επιμελήθηκε ο Ε. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά μυθιστορήματα*, Αθήνα 1959) κ.ά., καθώς και διάφορες εκδόσεις του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη (από τον 10ο αι.). Για διάφορες σχετικές προσεγγίσεις τέτοιων έργων βλ. Αναγνωστάκης, *Οίνος στην ποίηση* 2.2, 7-18, 62-67, 96-97, 147-149, 160-163· C. Barber, *Reading the garden in Byzantium: nature and sexuality*, *BMGS* 16 (1992) 11-17· A. R. Littlewood, *The erotic symbolism of the apple in late Byzantine and meta-Byzantine demotic literature*, *BMGS* 17 (1993) 85 κ.ε.

⁶ Πρόκειται για έργα ονειρομαντείας, όπως το *Όνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ* (10ος αι. (έκδ. Drexl), σχετικές μελέτες του Μιχαήλ Ψελλού (λ.χ. *Όνειροκριτική*, 11ος αι.), του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.) κ.ά. Για τις εκδόσεις των κειμένων αυτών βλ. «Λοιπές πηγές». Αναλυτικότερα βλ. S. M. Oberhelman, *Dreambooks in Byzantium, Six "Oneirocritica" in translation with commentary and introduction*, Great Britain 2008, 14-17, 167-218.

⁷ Ενδεικτικά βλ. H. Maguire, "A fruit store and an aviary". Images of food in house, palace, and church, στο *Βυζαντινὴν διατροφή και μαγειρεία*, 140-143· Του Ίδιου, *Paradise withdrawn*, στο *Byzantine garden culture*, 23-35· H. Αναγνωστάκης - T. Παπαμαστοράκης, "...and Radishes for appetizers". On banquets, radishes, and wine, στο *Βυζαντινὴν διατροφή και μαγειρεία*, 148-161. Εικόνες των φυτών σε υφάσματα περιγράφονται ρητορικά από τον Νικηφόρο Γρηγορά σε επιστολή προς τον Ματθαίο Καντακουζηνό (Επιστολή 12.37-52).

τοπίων⁸, αναδεικνύουν το ιδεολογικό στίγμα του φυτικού πλούτου και υπογραμμίζουν την συνολική αποτίμηση διάφορων καρποφόρων και καλλωπιστικών φυτών.

Οι φυτολογικές μνείες στις επιστολές είναι αρκετές και προσφέρουν υλικό, που αγγίζει ποικίλους τομείς που περιγράψαμε. Καταρχάς, παρέχονται σημαντικά ιστορικά στοιχεία για το επίπεδο της γεωργικής οικονομίας διάφορων περιοχών, που σκιαγραφούν την οικονομική εικόνα της περιόδου, πολλά από τα οποία συνέβαλαν στην ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος, όπως μελετήθηκε σε προηγούμενα μέρη αυτής της εργασίας.

Επιπλέον και όπως έχουμε ήδη τονίσει σε άλλα κεφάλαια, οι επιστολές προσφέρουν εικόνες που φωτίζουν την καθημερινή ζωή και την διατροφή των λογίων. Επομένως, ανευρίσκονται αναφορές που αναδεικνύουν την αξία ορισμένων φυτών και προϊόντων από αυτά, με τρόπο που αποκαλύπτει κάποια γενικά και ως ένα βαθμό καθορισμένα κριτήρια για την ποιότητα της παραγωγής τροφίμων. Μέσα από αιτήματα ή προσφορές δώρων διαμορφώνονται απόψεις για την αξία, την σημασία, την αξιοποίηση και την ποιότητα βασικών ειδών, όπως τα σιτηρά και άλλα επεξεργασμένα προϊόντα, του ελαιολάδου, του κρασιού, φρούτων και λαχανικών.

Συχνά, τέτοιες πληροφορίες συνοδεύονται από γεωγραφικές ενδείξεις ως προς την ιδιοτυπία γεωργικών προϊόντων και τροφίμων σε διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας καθώς και μαρτυρίες για την κατανάλωση των ειδών αυτών στις βυζαντινές τράπεζες. Τα στοιχεία αυτά αναδεικνύουν όχι μόνο τις προτιμήσεις των λογίων και τα είδη της παραγωγής αλλά και το πολιτιστικό επίπεδο του Βυζαντίου ως προς την διατροφή. Γενικά, όπως θα δούμε, η μαρτυρία των επιστολών αποσαφηνίζει ως ένα βαθμό και κυρίως συμπληρώνει στοιχεία από άλλα έργα της οικονομικής, γεωπονικής ή ιατρικής παιδείας και παράδοσης του Βυζαντίου, προσφέροντας την πρακτική διάσταση ορισμένων θεωρητικών απόψεων που εκφράζονται σε αυτά τα εξειδικευμένα έργα.

Από τα επιστολογραφικά κείμενα δεν θα μπορούσαν να λείπουν φυσικά μνείες ρητορικού και συμβολικού χαρακτήρα. Οι λόγιοι συνθέτουν αλληγορικούς

---

⁸ Οι Βυζαντινοί έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους κήπους τόσο στην τέχνη όσο και στην αισθητική των πόλεων. Χατζηφώτης, *Η προστασία*, 18 κ.ε. Για τους βυζαντινούς κήπους, αυτοκρατορικούς και ιδιωτικούς, βλ. Constantinides, *Gardens*, 88 κ.ε.

συνειρμούς, αναγωγές εμπνευσμένες από τα στάδια της ανάπτυξης των φυτών⁹ ή χρησιμοποιούν σχετικές εικόνες και δάνεια από την πατερική γραμματεία¹⁰, ακόμα και οι εγκωμιαστικές αναπαραστάσεις της φύσης με έμφαση στον φυτικό διάκοσμο αποτελούν αναφορές που συνεισφέρουν στην αποτίμηση των λεκτικών τρόπων της λόγιας έκφρασης, αναδεικνύοντας την συμβολιστική θεώρηση του φυτικού περιβάλλοντος, όπως παρουσιάζεται και σε άλλα σχετικά έργα της βυζαντινής γραμματείας. Αναμφίβολα, τέτοιες ρητορικές συνδέσεις υπογραμμίζουν έναν αυταπόδεικτο δεσμό με τον φυτικό κόσμο.

I. Ο σίτος και ο άρτος

Ο σίτος, το βασικότερο στοιχείο της διατροφής, υπήρξε πολύτιμο αγαθό με ποικίλες συμβολικές προεκτάσεις. Σε όλη την διάρκεια της μακραίωνης πορείας της, η Αυτοκρατορία ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την κατάκτηση, διατήρηση και προστασία σιτοπαραγωγικών περιοχών με υψηλά επίπεδα. Σίτος από την Αίγυπτο και την Συρία, κυρίως τους πρώτους αιώνες, ή την Βουλγαρία, την Μακεδονία και ιδιαίτερα τη Θράκη στη συνέχεια χορηγούνταν γενικά άφθονος στην πρωτεύουσα. Η πολιτική του Βυζαντίου προάσπισε με ιδιαίτερο ζήλο βασικές περιοχές, που εξασφάλιζαν αδιάκοπη προμήθεια σε σιτηρά¹¹.

---

⁹ Ενδεικτικό παράδειγμα από επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά, οι οποίες συσχετίζουν ρητορικά την φιλία με τα στάδια ανάπτυξης των φυτών (Επιστολές 30.61-75· 65.11-21· 95.13-16· 110.2-5 (έκδ. Leone). Βλ. και Πλανούδης, Επιστολή 2 προς τον Θεόδωρο Παλαιολόγο αδελφό του Ανδρονίκου Β' με θέμα ασθένεια στα πόδια που τον ταλαιπωρούσε και ορμώμενος εξ αυτού παραλληλίζει την εκ Θεού βοήθεια στους ανθρώπους με την ρίζα των φυτών. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 109-110. Για άλλες σχετικές περιπτώσεις Littlewood, *Vegetal and animal*, 225-227.

¹⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα από τέτοια δάνεια βλ. σε κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη, Επιστολή 9.14-19 (σχ. Κολονου, 54*), όπου ο πατριάρχης Θεοδόσιος Βοραδιότης χαρακτηρίζεται: *φοίνικες καὶ ἐλαία κατάκαρπος* (Ψαλμ. 91.12), ή, σε άλλη περίπτωση, ο Γεώργιος Τορνίκης ως *καρποφόρος ἄμπελος* (Επιστολή 98, σ. 159.18-21, Κατὰ Ἰωάννην, 15,1)]. Για την ρητορική του Χωνιάτη βλ. κεφ. «Φυσικά Φαινόμενα», σ. 159, υπ. 33.

¹¹ Το θέμα του επισιτισμού της πρωτεύουσας ανά τους αιώνες έχει αποτελέσει χώρο προβληματισμού για την σύγχρονη έρευνα από διάφορες απόψεις. J. L. Teall, *The grain supply of the Byzantine empire, 330-1025*, *DOP* 13 (1959) 97-98, 100-101, 117-126. Του Ἰδίου, *Agricultural tradition*, 45. Πρβλ. τις απόψεις αυτές με Lefort, *Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.)*, 379 και P. Magdalino, *The grain supply of Constantinople*

Η γεωμορφολογία και οι κλιματολογικές συνθήκες της Μεσογείου εξασφαλίζουν σημαντική συγκομιδή, κυρίως στα πεδινά και επαρκώς υδροδοτούμενα εδάφη¹². Βέβαια, η καλλιέργεια σίτου δεν ήταν εύκολη, καθώς είναι εξαιρετικά ευάλωτη σε ακραία φυσικά φαινόμενα, ιδιαίτερα κατά το θέρος και επειδή, συνήθως, τίθεται στο στόχαστρο εχθρών. Είναι ευνόητο ότι η επάρκεια ή απώλεια σιτηρών από καιρικά φαινόμενα ή άλλους παράγοντες, προμηνύει κατακόρυφη πτώση στους οικονομικούς δείκτες της περιοχής και επηρεάζει την γενικότερη οικονομία, όπως είδαμε και από παραδείγματα στις επιστολές¹³.

Για να ελαχιστοποιηθεί το ενδεχόμενο λιμού, αλλά και για μία ολοκληρωμένη διατροφή, επιβάλλεται παράλληλη καλλιέργεια με λαχανικά και οπώρες¹⁴. Η παραγωγή σίτου αποτέλεσε αναμφίβολα μία συνηθισμένη καλλιέργεια και στο πλαίσιο του οίκου, σε συνδυασμό με ένα αμπέλι και κάποια οπωροφόρα προς επιδίωξη μιας σχετικής οικιακής αυτάρκειας¹⁵.

Ο άρτος αποτέλεσε βασική τροφή¹⁶. Ως απαραίτητο συνοδευτικό σχεδόν σε όλα τα πιάτα¹⁷, το ψωμί, συνδυασμένο με τυρί ή λαχανικά, χρησιμοποιούνταν και στα ενδιάμεσα γεύματα ως *προσόψημα*¹⁸, δηλαδή *προσφάγιον*¹⁹, ενώ με

---

ninth-twelfth centuries, στο *Constantinople and its Hinterland*, 36. Για πιο πρόσφατες μελέτες για την αντιμετώπιση της διατροφικής κρίσης στην πρωτεύουσα κατά τους Μέσους χρόνους βλ. V. Prigent, *Le rôle des provinces d'Occident dans l'approvisionnement de Constantinople (618-717). Témoignages numismatique et sigillographique, Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen âge* 118/2 (2006) 269-299.

¹² Dagron, Αστική οικονομία, 118-119, 122-133· Harvey, *Expansion*, 123, 134/ *Ανάπτυξη* 206-207, 270-272. Για την καλλιέργεια του σίτου βλ. ενδεικτικά Ψελλός (11ος αι.), *Αποκρίσεις*, σ. 186. Decker, *Tilling the hateful earth*, 80-120 για την σιτοπαραγωγή και τον σίτο κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και με βάση τα Γεωπονικά.

¹³ Βλ. ενδεικτικά κεφάλαιο «Αττική» σ. 40-41.

¹⁴ Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.), 405. Η καλλιέργεια κριθής, φυτό που προσαρμόζεται σε ποικιλία εδαφών και δεν απαιτεί εντατικό πότισμα. Η κριθή φύτευται ικανοποιητικά και σε ορεινές και πιο τραχείς περιοχές.

¹⁵ Harvey, *Expansion*, 142-145/ *Ανάπτυξη*, 199-201. D. Stathakopoulos, *Between the field and the plate: how agricultural products were processed into food*, στο *Eat, drink, and be Merry*, 33-34. Για την αυτάρκεια βλ. κεφ. «πανίδα» σ. 200, υπ. 2.

¹⁶ Koder, *Ο κηπουρός*, 19.

¹⁷ Ο άρτος ήταν απαραίτητο συνοδευτικό κάθε φαγητού. Μάλιστα, οι Βυζαντινοί συνήθιζαν να τον απολαμβάνουν συνοδεύοντας με διάφορες σάλτσες και σούπες. Ο Ευστάθιος λ.χ. συνήθιζε να επιδίδεται σε τέτοιες γαστριμαργικές απολαύσεις. Βλ. Επιστολή 5.46-47: *τὸ δ' ἐντὸς καὶ κοῖλον τοῦ περιέχοντος εἰς ἄρτον ἀπαλὸν ἐμαλάττετο, ζωμῶ δυσωπούμενον ζέοντι*. (σχ. Κολονου, 51*-52*).

¹⁸ Για την χρήση του *προσψήματος* βλ. ενδεικτικά επιστολή του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, 5.14-15.

άλευρα ζυμώνονταν πίτες ή γλυκά²⁰. Με σιτάρι παρασκευάζονταν οι πρώτης ποιότητας άρτοι και αρτύματα, οι καθαροί, οι ονομαζόμενοι *σιλιγνίται* (από λεπτοαλεσμένο σίτο) και *σεμιδαλίται* (από σιμιγδάλι και σίτο). Άρτοι από ανάμικτα και ακοσκίνιστα άλευρα, από σίκαλη, κριθάρι ή αραβόσιτο, *οί κιβαροί*, *ρύπαροί*, *χυδαῖοι* ή *κρίθινοι*, ήταν κατώτερης αξίας και καταναλώνονταν από τα φτωχά λαϊκά στρώματα, καθώς θεωρούνταν δεύτερης διαλογής σιτηρά, ορισμένα, όπως το κριθάρι, προοριζόμενα για ζωοτροφή²¹.

Όπως είναι φυσικό, στα εορταστικά τραπέζια αγοράζονταν πρώτης ποιότητας άρτοι και αρτύματα. Αυτή την εικόνα λαμβάνουμε από επιστολή του Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως, ο οποίος έστειλε *τρισκοπάνιστον ἄρτον*, κρασί και διάφορα εδέσματα για τον γάμο της αδελφής του φίλου του Γεωργίου Μουζάλωνος²². Ανάλογα και σε περιπτώσεις φιλοξενίας, όπως περιγράφεται σε επιστολή από τον Μιχαήλ Αποστόλη. Άρτος εκλεκτός, κρασί και κρέας προσφέρθηκαν σε αφθονία κατά την επίσκεψη από την Κύπρο συγγενικού προσώπου του φίλου του Γεωργίου Ζεβεδαίου, στο οποίο ήταν και ο ίδιος καλεσμένος²³.

Παρ' όλα αυτά, από τον αριθμό των σωζόμενων πληροφοριών οι αποστολές εκλεκτού άρτου ως δώρον δεν συγκαταλέγονται στις δημοφιλείς

---

¹⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 103.59-62 (σχ. Κολονου, 112*-113*): Ἀλλ' εἴποτε τῶν ἐνταῦθα πυθοίμεθα εὐαγγελικῶς «παῖδες, μή τι προσφάγιον ἔχετε;» οἱ δὲ παρὰ χρῆμα τυρὸν προτείνουσι. Τοῦτο γὰρ καὶ μόνον νησιῶται οἶδε καλοῦσι προσφάγιον, τὸ κοινὸν κατηγόρημα εἰς εἰδικὸν κατὰγοντες (...). Κουκουλές, *Λαογραφικά* Α', 170-171. Με βάση τον Κουκουλέ (Στο Ἴδιο, 170-171, 194) τον 12ο αἰώνα η σημασία του *προσφαγίου* γενικεύτηκε και δηλώνει ολόκληρο το γεύμα, κυρίως ψωμί με τυρί. Για το θέμα βλ. N.A. Bees, Zu *προσφάγιον* (=«Käse») in einem Brief des Metropoliten Michael Choniatis von Athen, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Mélanges Émile Boisacq)* 5 (1937) 31-35. Βλ. και κεφ. «Κέα», σ. 59, υπ. 162.

²⁰ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης λ.χ. μνημονεύει πίτα με σύκα, μούστο και ξηρούς καρπούς, την λεγόμενη *συκομαγίδα*. Για το προϊόν αυτό βλ. και Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 279. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης απέστειλε πίτα παρασκευασμένη με κρασί, *τὴν ἀγαπητὴν οἶνοῦτταν*, όπως χαρακτηρίζει αποκαλύπτοντας τις προσωπικές του προτιμήσεις. Χωνιάτης, *Ἐπιτάφιος*, σ. 270.30. Ευστάθιος, Επιστολή 15.39-41 (σχ. Κολονου, 115*-116*). Οι Κουκουλές (*BBP* 5, 114, 117-118) και Karpozelos (*Realia* 10-12, 27) ταυτίζουν με την μουσταλευριά. Για τα συστατικά της πίτας κατά την Αρχαιότητα βλ. Δημητράκος, *Λεξικόν*, τ. 10, 5065.

²¹ Harvey, *Expansion*, 126/Ανάπτυξη, 270-272. Αναλυτικότερα για τον άρτο βλ. Koder, Καθημερινή διατροφή, 19· Dalby, *Flavours*, 77-78· Του Ἰδίου, *Feasts*, 190· Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος* Α', 174· Φ. Κουκουλές, Ὀνόματα καὶ εἶδη ἄρτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 38 κ.ε. Για τις τιμές Morrisson – Cheynet, Τιμές και αμοιβές, 633.

²² Για το ίδιο θέμα βλ. παρακάτω σ. 268 και υπ. 82.

²³ Βλ. παρακάτω σ. 268, υπ. 81.

προσφορές, όπως λ.χ. το κρασί που θα εξετάσουμε αργότερα. Ο Ιωάννης Απόκαυκος έλαβε άρτους *σεμιδαλίτας και σιτανίους*, πρώτης ποιότητας, από τον επίσκοπο Χιμάρας Γεώργιο και μάλλον το δώρο δεν θεωρήθηκε ιδιαίτερο εφόσον ο μητροπολίτης Ναυπάκτου σχολίασε με νόημα το γεγονός ότι οι άρτοι δεν συνοδεύθηκαν από κρέας και κρασί, συσχετίζοντας με τον τριπλό συμβολισμό της Παλαιάς Διαθήκης²⁴. Φαίνεται ότι η προσφορά άρτων σε σημαίνοντα πρόσωπα του πολιτικού ή εκκλησιαστικού βίου μάλλον δεν αποτελούσε σημαντικό δώρο, αφού τέτοια είδη θα βρίσκονταν στο τραπέζι του παραλήπτη σε καθημερινή βάση.

Αντίθετα, όταν πρόκειται για άτομα με χαμηλή οικονομική δυνατότητα, όπως στην περίπτωση του Μιχαήλ Αποστόλη, η αποστολή γίνεται ιδιαιτέρως καλοδεχούμενη, εκτός και αν προκύψουν ζητήματα. Ο λόγιος από την Κρήτη, που συχνά έγραφε ότι ζούσε στα όρια της ανέχειας, έλαβε ψωμί από κάποιον φίλο του Θωμά, όμως καταφαγωμένο στη διαδρομή από τον κομιστή του δώρου, για τον οποίο ο λόγιος εξαπέλυσε δριμείς χαρακτηρισμούς στην απαντητική επιστολή²⁵.

Τα σχόλια για τον άρτο ή τον σίτο στις επιστολές περιορίζονται μόνο στις περιπτώσεις, που για κάποιον λόγο απουσίαζαν ή, κυριότερα, ήταν δεύτερης ποιότητας, γεγονός που πιστοποιεί την θέση τους στα βασικά και κύρια στοιχεία της καθημερινής διατροφής. Στα σχόλια του Γρηγορίου Αντιόχου για την ποιότητα της ζωής στη Βουλγαρία, είδαμε ότι οι χαρακτηρισμοί για τον άρτο κατέλαβαν μεγάλο μέρος της επιστολής προς τον δάσκαλό του Ευστάθιο Θεσσαλονίκης. Ο δυστυχής λόγιος, ο οποίος αναγκάστηκε να αφήσει την Κωνσταντινούπολη, ήταν αναγκασμένος να καταναλώνει άρτο *πεφυραμένον, κάπυρον, πιτυρίαν και μαύρο, άξιο έπιταφίων δείπνων*²⁶. Η περίπτωση αυτή δεν

---

²⁴ Απόκαυκος, Επιστολή 135, σ. 319-320. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 253. Βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 232.

²⁵ Αποστόλης, Επιστολή 24.1-17 (έτος 1461-62, έκδ. Legrand, σχ. Noiret, 63): *Καλόν σου τὸ ἐρώτημα, φίλτατέ μοι Θωμά, ὅτι τὸ ζῶον ὁ κόραξ εἰ καὶ λαίμαργόν ἐστι φύσει καὶ λέγεται ἀρπακτικὸν ὄν, τῷ λόγῳ τὴν αὐτοῦ μὲν ἔδειξε φύσιν ἐπὶ τοῦ Νῶε, οὐκ ἐπιστρέψαν ἀποσταλὲν τῇ τῶν βρωμάτων εὐρέσει· ἐς δὲ τὸν Ἥλιαν πεμπόμενον ἄρτον καθ' ἐκάστην κομίζειν, ἔς τε τὸν θεῖον Μακάριον, οὐ πεποίηκε τὰ αὐτοῦ, τὸν ἄρτον φαγεῖν, καὶ οὐκ ἐς αὐτῷ ἀπιέναι.*

²⁶ Αντίοχος, Επιστολή 2.25-36 (έκδ. Darrouzès 2): *Καὶ δὴ καὶ περὶ τὸν οἶνον ἤμεν σικχάζοντες, ὅτι τοι μὴ ἀνθοσμίας μηδὲ τὴν ὄψιν ἢ τὴν γεῦσιν διαυγῆς καὶ ἡδύς, ἐκτροπίας μὲν οὖν καὶ τὴν θέαν γλευκίας καὶ θολερός, ὥσπερ ἄρτι τοῦ προληνίου*

είναι η μόνη. Λίγο αργότερα, ο Μιχαήλ Χωνιάτης αμέσως μετά τον ερχομό του στην Αθήνα, το 1182, δεν παραλείπει να σχολιάσει με αποδοκιμασία την καταναγκαστική κατανάλωση κριθής στην Αττική, που υπέφερε από χίλια ακόμα δεινά²⁷ αλλά και το *κριθοφαγοῦν ὑποζύγιον*²⁸, στο οποίο υποβλήθηκε υποχρεωτικά στην Κέα, η οποία στερούνταν *ἄρτον σητάνειον καὶ ζύμης καὶ ἄλῶν καὶ ὀπτήσεως*²⁹.

Λίγα χρόνια νωρίτερα, ο Γεώργιος Τορνίκης, σε ανάλογη αποστολή στην Έφεσο, διαμαρτυρόταν για την έλλειψη αγαθών και την κατανάλωση *ἄρτου κέγχρου καὶ μελίνης* (κεχρί), την έλλειψη άζυμου άρτου καθώς και το κακής ποιότητας κρασί³⁰. Τέτοια σχόλια που αφορούν πολλούς και θα αξιολογήσουμε σε διάφορες ακόμη περιπτώσεις αφορμώνται ασφαλώς από την εκλεκτικότητα των λογίων, συνηθισμένων σε καλύτερη ζωή. Ωστόσο, πέρα από τον βαθμό της υπερβολής αποδίδουν μία εικόνα της παραγωγής και του διατροφικού επιπέδου των περιοχών στις οποίες βρέθηκαν ως πρόσωπα επικεφαλής ή σε άλλες περιπτώσεις.

Συχνά οι διαμαρτυρίες επικεντρώνονται σε περιπτώσεις που υπονοούν κάποιο είδος εξαπάτησης στην προμήθεια σίτου. Ο Ιωάννης Τζέτζης έγραψε στους *ώρειαρίους* της μονής Παντοκράτορος στην πρωτεύουσα, που του είχαν στείλει σιτάρι και κριθάρι, ότι ήταν τόσο κακής ποιότητας εφάμιλλο *κόνεως καὶ λίθων πρὸς πλινθουργίαν*³¹. Είδαμε τον Μιχαήλ Χωνιάτη να διαμαρτύρεται για κατάχρηση αλεύρων από μετόχι της μητρόπολης Αθηνών στην Κάρυστο³². Ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Κύπριος «έκλαιγε», όπως γράφει χαρακτηριστικά, τα τρία αργυρά νομίσματα, που πλήρωσε, για να του προμηθεύσουν σίτο *σαπρόν*,

---

προκύψας καὶ ἀηδὴς τὴν ὄσφραν καὶ δριμύσσων τὸ αἰσθητήριον. Βλ. και κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20, υπ. 15.

²⁷ Χωνιάτης, Επιστολές 8.16-17· 27.43-53 (σχ. Κολονου, 53*-54*, 64*-65*). Πρβλ. Της Ίδίας, *Χωνιάτης*, 157. Βλ. και κεφ. «Αττική» σ. 40-41.

²⁸ Χωνιάτης, Επιστολή 117.26 (σχ. Κολονου, 121*). Βλ. και κεφ. «Κέα» σ. 56.

²⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 115.77-78 (σχ. Κολονου, 119*), προς τον *ίατρον* Νικόλαο Καλοδούκη με θέμα την αδυναμία εκτέλεσης ιατρικών πρακτικών, λουτρών και ειδικής δίαιτας.

³⁰ Τορνίκης Γεώ., Επιστολή 22, σ. 158.17-18 (τέλη 1155).

³¹ Τζέτζης, Επιστολή, 99, σ. 145.9-27 (έτος 1155). Grünbart, Beiträge, 219.

³² Βλ. κεφ. «Φυσικά Φαινόμενα» σ. 160.

έρρυπωμένον, μυρίων κοιλωμάτων, θέμα για το οποίο διαμαρτύρεται στον μέγαν άρχιδιάκονον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη³³.

Τα ακραία φυσικά φαινόμενα μεταξύ 1297-1309 στην πρωτεύουσα, ανομβρία, ξηρασία, ραγδαίες βροχοπτώσεις και παγετός³⁴, σε συνδυασμό με την παρουσία εξωτερικών εχθρών, των Καταλανών από το 1303 και το 1307 των Τούρκων στη Βιθυνία και Θράκη, οδήγησαν σε έλλειψη τροφίμων στην πρωτεύουσα. Την περίοδο αυτή, τον Σεπτέμβριο του 1304, ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ επισημαίνει στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο την αισχροκέρδεια των σιτεμπόρων που εκμεταλλεύονταν την κατάσταση και τον παρακαλεί να μεριμνήσει³⁵.

Την ίδια περίοδο, οι εμφύλιοι πόλεμοι των δύο Παλαιολόγων επηρέασαν τα επίπεδα της παραγωγής. Ο Μιχαήλ Γαβράς, που διέθετε κτήμα στη Θράκη ανήγαγε πολλαπλά αιτήματα για την αποστολή σιτηρών και κριθής στην καταστροφή της παραγωγής του από τις πολεμικές διαδικασίες. Λευκήν κριθή ζήτησε από τον μοναχό Μακάριο Οιναιώτη³⁶ και σιτάρι από τους λογίους Ιωάννη Μελιτηνιώτη³⁷ και Μιχαήλ Καλοσιδά³⁸. Η δικαιολογία δεν φαίνεται αβάσιμη, εφόσον και άλλοι ζητούσαν σιτηρά την ίδια περίοδο. Ο Θεόδωρος Υρτακηνός στην πρωτεύουσα κάνει λόγο για λιμό, σιτοδεία και σπάνιν σίτου και ζήτησε πολλές φορές από τον αυτοκράτορα και άλλους αξιωματούχους *ἄλφιτας*, δηλαδή άλευρα, καθώς και κριθή, σιτάρι και άρτους, προκειμένου να εφοδιάσει και τους μαθητές του³⁹, ενώ ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ άλευρα για τους

---

³³ Γρηγόριος Κύπριος, Επιστολή 66, σ. 49-50 (έκδ. Ευστρατιάδης). Karpozelos, *Realia* 13-15, 75. Η επιστολή χρονολογείται πρίν την ανάληψη της πατριαρχείας. Lameere, *La tradition*, 198.

³⁴ Το 1297 μαρτυρείται ραγδαία βροχή τον μήνα Αύγουστο στην Κωνσταντινούπολη που κατέστρεψε αμπέλια, δένδρα και κτίρια. Μεταξύ Δεκεμβρίου-Φεβρουαρίου 1298-99, βαρύς χειμώνας στην Κωνσταντινούπολη με περιστατικά παγετού. Το 1301 μεταξύ Μαρτίου και Μαΐου καταγράφεται ανομβρία και ξηρασία. Το διάστημα μεταξύ 1303-09 μνημονεύεται λιμός στην Κωνσταντινούπολη. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β΄*, 647-650, 652-653. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 78-79.

³⁵ Αθανάσιος Α΄, Επιστολή 106.1-21 (έκδ. - σχ. Talbot, 433-434).

³⁶ Γαβράς, Επιστολή 298.7-25 (σχ. Fatouros, 1, 130 και 51 για το πρόσωπο αυτό).

³⁷ Γαβράς, Επιστολή 142.7-14 (έτος 1315). (σχ. Fatouros, 1, 98, και 147 για το πρόσωπο του παραλήπτη).

³⁸ Γαβράς, Επιστολή 101.10-11 (σχ. Fatouros, 1, 89, για τον παραλήπτη σ. 56). Karpozelos, *Realia* 13-15, 75.

³⁹ Υρτακηνός, Επιστολή 6, σ. 728· Επιστολή 33, σ. 4· Επιστολή 34, σ. 4-5· Επιστολή 39, σ. 8-9· Επιστολή 59, σ. 23. Fatouros, *Chronologie*, 223· Karpozelos, *Hyrtakenos*, 281. Του Ίδιου, *Realia* 13-15, 75.

φτωχούς της Κωνσταντινούπολης⁴⁰. Ο συνδυασμός φυσικών καταστροφών και πολεμικών επιχειρήσεων διαμόρφωσε τα επίπεδα τροφοδοσίας των πόλεων σε βασικά προϊόντα.

Συνεπώς, η αγροτική πραγματικότητα των περιοχών που έδρασαν οι λόγιοι καθώς και η ανάγκη για σιτηρά και προϊόντα εξ αυτών καταλαμβάνει μεγάλο μέρος των σχετικών αναφορών στα κείμενα καταδεικνύοντας, εκτός των άλλων, την άμεση ανάγκη για εξοικονόμηση ενός βασικού στοιχείου της διατροφής που όχι μόνο εξασφαλίζει την επιβίωση, αλλά σε ομαλές περιόδους προσφέρει ασύγκριτες γαστριμαργικές απολαύσεις.

Πολλά μὲν ἐδέσματα τῇ χαρᾷ καὶ παντοδαπῇ καρυκείᾳ ἐξ ἄρτυμάτων ποικίλων τε καὶ παντοδαπῶν, ὧ πολλὰ καὶ ποικίλε τε καὶ παντοῖε τοῖς γε κατὰ κόσμον καὶ βίον πᾶσι, γράφει χαρακτηριστικά ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις στον πρωτοσέβαστον καὶ πρωτοβεστιάριον καὶ μέγαν στρατοπεδάρχην Γεώργιο Μουζάλωνα με έκδηλη στη συνέχεια νοσταλγική διάθεση για όσα στερούνταν λόγω της σοβαρής ασθένειας που τον ταλαιπωρούσε⁴¹.

Για τα όσπρια, που κατά συνθήκην τοποθετούμε εδώ μαζί με τα σιτηρά, επειδή ανήκουν στη βάση της διατροφής, δεν έχουμε πολλές μνείες παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις⁴². Συνηθέστερα τα κατανάλωναν οι μοναχοί στις μέρες της νηστείας και κατά κόρον τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού⁴³. Βέβαια, ο Θεόδωρος Υρτακηνός, ίσως από τον κήπο που διέθετε, έστειλε στον αυτοκράτορα *φασήλια* (φασόλια)⁴⁴, σύμβολα υποταγής και πίστης στο πρόσωπό του, όπως οι νεαροί βλαστοί των φασολιών στρέφονται προς τον ήλιο

---

⁴⁰ Βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 306 και υπ. 41, για το πρόσωπο του πατριάρχη.

⁴¹ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 209.1-12 (έκδ. Festa).

⁴² Είναι ενδιαφέρον ότι τα *Γεωπονικά* (10ος αι.) επικεντρώνονται κυρίως στα φρέσκα λαχανικά και τον σίτο, χωρίς να δίνουν σημαντική πληροφόρηση για τα όσπρια. J. Koder, *Fresh vegetables for the capital*, στο *Constantinople and its hinterland*, 50-51. Πρβλ. το έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (10ος αι.), όπου και πάλι δίνονται έμμεσες αναφορές στα όσπρια. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 174. Τον προσδιορισμό του είδους των οσπρίων δίνει ο Συμεών Σήθ (11ος αι.), *Σύνταγμα*, App. 102-107: *Όσπρια καλοῦσιν ἐκεῖνα τῶν δημητρίων σπερμάτων, ἐξ ὧν ἄρτος οὐ γίνεται, οἶον κυάμους πισοὺς ἐρεβίνθους φακοὺς θέρμους ὄρυζαν ὀρόβους λαθύρους ἀράκους ὥχρους φασήλους τήλην ἀφάκην εἶτε τι τοιοῦτον*. Για την διάκριση μεταξύ λαχάνων και οσπρίων βλ. Dagron, *Αστική οικονομία*, 120. Για την καλλιέργεια Lefort, *Η αγροτική οικονομία* (7ος-12ος αι.), 406-407.

⁴³ Koder, *Ο κηπουρός*, 23. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 96 κ.ε.

⁴⁴ Koder, *Gemüse*, 65, 123. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 97.

σε κάθε στάδιο της μέρας⁴⁵. Την ίδια περίοδο, στις αρχές του 14ου αιώνα, ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ έγραψε στον μέγαν διοικητήν, για να τον προειδοποιήσει να επιστρέψει χρήματα, που είχε προηγουμένως καταχραστεί από κάποιον Μακρεμβολίτη. Σε αντίθετη περίπτωση τον απειλεί με νέα αυστηρότερη ποινή. Μέσω του κατηγορούμενου, ο πατριάρχης στέλνει στον Μακρεμβολίτη παστό χοιρινό με *κυάμους* (κουκιά)⁴⁶.

Από αυτές τις ελάχιστες μαρτυρίες που διαθέτουμε, φαίνεται ότι οι χορηγίες οσπρίων δεν συγκαταλέγονται στα δημοφιλή δώρα, εκτός κι αν εξυπηρετούν τους σκοπούς του συγγραφέα, συνοδεύονται με άλλα πιο εκλεκτά ή ακριβά τρόφιμα με τα οποία μάλλον συνδυάζονται γευστικά. Βέβαια, πολλοί αγαπούσαν τα όσπρια, όπως δηλώνει επιγραμματικά ο Δημήτριος Κυδώνης για την φακή που άρεσε στον γραφέα Μανουήλ Τζυκανδήλη⁴⁷. Πρόκειται, ασφαλώς, για ιδιαίτερα στοιχεία της δίαιτας όλων των κοινωνικών ομάδων που τοποθετούνται, όπως και ο σίτος στη βάση της διατροφικής πυραμίδας.

II. Το ελαιόλαδο

Ἡ κατάκαρπος ἐλαία της Αγίας Γραφής αποτελεί ευλογημένο παράγωγο του Μεσογειακού κλίματος⁴⁸ και αισιόδοξο μήνυμα που συνδέθηκε με την ελληνική παράδοση και την χριστιανική λειτουργική⁴⁹. Ως λιπαρή ουσία ή

---

⁴⁵ Υρτακηνός, Επιστολή 58, σ. 23. Karpozelos, Hyrtakenos, 281. Του Ίδιου, Realia 13-15, 76.

⁴⁶ Αθανάσιος Α΄, Επιστολή 26.9-10 (έκδ. - σχ. Talbot, 335-336). Karpozelos, Realia 13-15, 76. Για τα κουκιά βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 97.

⁴⁷ Κυδώνης, Επιστολή 14.25-29: *εἴτ' ἐγὼ τὴν ἀλήθειαν ἀγνοήσω καὶ καταφρονούμενος, ὃν ὁ βασιλεὺς μέμνηται, μετ' ἐκείνων ἐμαυτὸν ἀριθμήσω; καὶ τίνα ἂν δικαίως «ὁ δὲ νοῦς σοι ποῦ»; ὁ Τζυκανδήλης ἔροιτο πρὸ ἐμοῦ; ἢ οὐδ' ἂν τῆς φίλης αὐτῷ φακῆς εἰκότως μοι μεταδοίη, οὕτως ἀναισθητοῦντι περιφανῶς;* Tinnefeld, *Kydones* I,1, 155-158. Karpozilos, Realia 13-15, 76. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 98. Για τον Τζυκανδήλη βλ. *PLP* 28129.

⁴⁸ Η ελιά, όπως και το αμπέλι χαρακτηρίζονται στις πηγές ως *αὐτούργια*, επειδή μετά το αρχικό κεφάλαιο η παραγωγή συνεχιζόταν χωρίς έξοδα. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.), 557, 561· Harvey, *Expansion*, 143, 145-147/ *Ανάπτυξη*, 200, 234. Πρβλ. Teall, *Agricultural tradition*, 43. Για την καλλιέργεια της ελιάς βλ. και κεφ. «Αττική» σ. 43, υπ. 86.

⁴⁹ Βλ. τους ενδιαφέροντες ετυμολογικούς ακροβατισμούς μεταξύ ελαίου και Ελλάδας στους οποίους προβαίνει ο Η. Αναγνωστάκης, (Ελλαδικά παραμύθια και ελαδική παραμυθία στο Βυζάντιο του 10ου αιώνα, στο *Ελιά και λάδι*, 121-124). Αναμφίβολα το

επιτραπέζιος καρπός, η ελιά και κυρίως το λάδι συγκαταλέγονται στα σημαντικότερα στοιχεία που συνέθεταν το βυζαντινό γεύμα και απέκτησαν ιδιαίτερη οικονομική, εμπορική και διατροφική αξία την περίοδο που εξετάζουμε⁵⁰.

Σε πρακτικό επίπεδο, *κηρουλάριοι* και *σαπωνοπράτες* χρησιμοποιούσαν το ελαιόλαδο για την παρασκευή των προϊόντων τους, ενώ οι *σαλδαμάριοι* για τη συντήρηση άλλων ειδών, κυρίως κρεάτων, τυριών και λαχανικών⁵¹. Επίσης, το λάδι υπήρξε γνωστό φωτιστικό μέσο.

Είναι αυτονόητο ότι η έλλειψη ελαιολάδου πυροδοτεί σχετικά σχόλια, αν και στις επιστολές δεν υπάρχουν ιδιαίτερες αναφορές. Μοναδική μνεία από τον πατριάρχη Γρηγόριο Β΄ τον Κύπριο, πριν τον Οκτώβριο του 1283 βέβαια, όταν και ανέλαβε την πατριαρχία, ο οποίος έγραψε από την Κωνσταντινούπολη προς τον μοναχό Ιασίτη ότι δεν διαθέτει ελαιόλαδο και τρόφιμα⁵².

Στις επιστολές μαρτυρούνται περιοχές με ονομαστή, όπως υποδεικνύεται, παραγωγή. Το λάδι από τους ελαιώνες της Αττικής υπήρξε φημισμένο και κατά τον Μεσαίωνα⁵³. Στα δώρα του μητροπολίτη Αθηνών συγκαταλέγονται και

ελαιόλαδο είναι συνυφασμένο με την ελληνική παράδοση και την χριστιανοσύνη. Ο συμβολικός χαρακτήρας του καταδεικνύεται στη Λειτουργική. Σχετίζεται με το μυστήριο του Βαπτίσματος, του Χρίσματος, του Ευχελαίου αλλά και με την βασκανία. Γενικά για τα θέματα αυτά βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 80-93· Π. Αρ. Υφαντής, Η χρήση του ελαίου στην ορθόδοξη θεολογία, λατρεία και λαϊκή ευσέβεια, στο *Ελιά και λάδι*, 121-138. Για την Ύστερη Αρχαιότητα και με βάση τα *Γεωπονικά*, Decker, *Tilling the hateful earth*, 149-173.

⁵⁰ Κατά τον Η. Αναγνωστάκη η χρήση του ελαιολάδου δεν είναι γενικευμένη στις βόρειες επαρχίες του Βυζαντίου και την Μ. Ασία, ακόμα και την Κρήτη, των Μέσων χρόνων και αντί αυτού χρησιμοποιούσαν άλλα λίπη. Η ένδεια των πηγών σε καλλιέργειες υπονοεί μειωμένη χρήση του προϊόντος. Η. Αναγνωστάκης, Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείες: Το εύνοστον Βυζάντιον ανάμεσα στην αρχαία και στην νεοελληνική γαστρονομία, στο *Καθημερινή, Επτά Ημέρες. Κουζίνα και Πολιτισμός*, 19 Απριλίου 1998, 10.

⁵¹ Για την χρήση του ελαιολάδου βλ. Koder, Καθημερινή διατροφή, 20· Δ. Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι στα βυζαντινά χρόνια, στο *Ελιά και λάδι*, 89, 91· Dalby, *Flavours*, 150-151, 157-158. Για το λάδι ως συντηρητικό τροφίμων βλ. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Το λάδι ως συντηρητικό των τροφίμων στην παραδοσιακή οικιακή οικονομία, στο *Ελιά και λάδι*, 193-203.

⁵² Γρηγόριος Κύπριος, Επιστολή 113, σ. 89 (έκδ. Ευστρατιάδης). Karpozelos, *Realia* 13-15, 75-76. Για την χρονολόγηση βλ. Lameere, *La tradition*, 200· Constantinides, *Some notes*, 108. Για την περίοδο έλλειψης βασικών ειδών στην πρωτεύουσα βλ. προηγουμένως σ. 265. Για τον Ιασίτη Ιώβ Μελία (Μέλης) βλ. *PLP* 7959.

⁵³ Ο Ευθύμιος Μαλάκης (Επιστολή 1, σ. 39, 45) χαρακτηρίζει τις *ίσχάδες* και τις *ελιές* ως *τῶν Ἀθηνῶν τὰ θρυλήματα*.

υποπαράγωγα του ελαιολάδου, όπως το σαπούνι⁵⁴, γεγονός που πιστοποιεί με έμμεσο τρόπο εκτενή παραγωγή στην περιοχή και ίσως μπορεί να υπονοήσει κάποια διάθεση του πλεονάσματος εμπορικά.

Από ελαιώνες της Εύβοιας προέρχεται το δώρο του Ιωάννη Καλοκαιρού προς τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, πράσινες ελιές εντός άλμης, τις λεγόμενες *κολυμβάδες*, μαζί με γλυκά του κουταλιού και κρασί, για τα οποία ο Ευστάθιος αφιέρωσε στο θέμα αυτό ολόκληρη την ευχαριστήρια επιστολή προς τον επίσκοπο Καρύστου, συνδυάζοντας πλήθος συμβολιστικών αναφορών με αναγωγές στην Αρχαιότητα και τις Γραφές⁵⁵. Λάδι από την περιοχή της Βόνδιτζας (Βόνιτσα) στην Ακαρνανία έστειλε ο επίσκοπος της πόλης Νικόλαος, στον Ιωάννη Απόκαυκο στη Ναύπακτο, το οποίο μάλλον εκλάπη κατά την μεταφορά με αποτέλεσμα το δοχείο να φτάσει άδειο στα χέρια του παραλήπτη⁵⁶. Λάδι από το Άγιον Όρος έλαβε από μοναχούς ο Θεόδωρος Υρτακηνός⁵⁷ και από κάποιον φίλο, ευρισκόμενο σε μέρος άγνωστο σ' εμάς, ο Δημήτριος Κυδώνης⁵⁸. Ελαιόλαδο από τον φίλο του, διδάσκαλο της ρητορικής, Ιωάννη Μόσχο έλαβε μεταξύ 1471-73 ο Μιχαήλ Αποστόλης στην Κρήτη, ίσως ως αντάλλαγμα για την παροχή αντιγραφής χειρογράφων⁵⁹.

Για τις ποιότητες του ελαιολάδου μας πληροφορεί επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου Α'. Μεταξύ 1303 και Απριλίου 1305 ο πατριάρχης γράφει στον αυτοκράτορα με την παράκληση να επιδείξει έλεος σε μία υπόθεση που δεν προσδιορίζεται. Μέσα από ετυμολογικές ακροβασίες σχετικές με το έλεος και το *έλαιον*, ο Αθανάσιος Α' μνημονεύει ως εξαιρετικής ποιότητας το λάδι από την

---

⁵⁴ Βλ. κεφ. «Αττική» σ. 42-43.

⁵⁵ Ευστάθιος, Επιστολή 32.24-25 (σχ. Κολονου, 146*-147*). Υπήρχαν διάφοροι τύποι επιτραπέζιας ελιάς: *θλασταί* (με αλάτι), *δι' ὄξους συντεθέμεναι* (με ξίδι), *κολυμβάδες* (πράσινες ελιές εντός άλμης), *ὄξομελίται* (πράσινες με ξίδι και μέλι). Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 87· Dalby, *Flavours*, 75-76· Κουκουλές, *Λαογραφικά Α'*, 203.

⁵⁶ Απόκαυκος, Επιστολή 17, σ. 81. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 123-124, 181-192, για τον επίσκοπο Βονδίτζης 123, υπ. 122.

⁵⁷ Υρτακηνός, Επιστολή 13, σ. 734.

⁵⁸ Κυδώνης, Επιστολή 128.3-5. Tinnefeld, *Kydones* I2, 610-611. 1347-73

⁵⁹ Αποστόλης, Επιστολή 119.12-16 (έκδ. - σχ. Noiret, 49, 132-133, έτος 1471-72). Σύμφωνα με τον Χ. Γάσπαρη, [Η ελιά και το λάδι. Παραγωγή και εμπόριο στην μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αιώνας), στο *Ελιά και λάδι*, 151-158], τον 13ο - 15ο αιώνα διασώζονται ελάχιστες μαρτυρίες για την ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη. Για τον Μόσχο, συνεργάτη του Αποστόλη, βλ. *PLP* 19386.

θάσο, τον Άθω⁶⁰ και τη Μικρά Ασία⁶¹, περιοχές με γνωστή, όπως υποδηλώνεται, παραγωγή κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

III. Ο οίνος

Ἄμπελος οἶνον γεννῶσα εὐφραίνειν μέλλοντα καρδίαν ἀνθρώπου, ἔγραψε ο Μέγας Βασίλειος στην *Ἐξαήμερον*⁶², αναφερόμενος στην ἄμπελον ως βασικό στοιχείο του επίγειου κάλλους. Η θεολογική διάσταση του οίνου σκιαγραφεί το εύρος των συμβολισμών για το φυτό⁶³. Ευδαιμονικός χυμός, ο οίνος, σχεδόν μονοπωλεί τις σχετικές μνείες στις επιστολές, οι οποίες παραδίδουν ποικιλία αναφορών για τα είδη και την ποιότητα στο σύνολο σχεδόν της Αυτοκρατορίας.

Απαραίτητο συστατικό της γεωργικής οικονομίας, το αμπέλι φύτεται ικανοποιητικά σε μεγάλο εύρος εδαφών και, μετά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης, δεν απαιτεί συστηματικό πότισμα, προσφέροντας μία σχετικά εύκολη παραγωγή⁶⁴. Συνιστάται για πολυκαλλιέργειες και στα πλαίσια του οίκου συντηρούνταν σε συνδυασμό με λίγα λαχανικά, κάποια οπωροφόρα και ελιές. Τα φύλλα χρησίμευαν ως ζωοτροφή ή προσάναμμα. Ως φρούτο, το σταφύλι υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές, ενώ το κρασί συντελούσε στην οικιακή οικονομία, αφού με αυτό συντηρούσαν διάφορα προϊόντα, φρούτα ή κρέατα⁶⁵.

Για την παραγωγή και τις ποικιλίες των οίνων έχει γίνει πολύς λόγος στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Πρώτος ο Φαίδων Κουκουλές κατέγραψε ονομασίες βυζαντινών κρασιών, τις οποίες κατέταξε ως εξής: 1ον) ανάλογα με το χρώμα, *λευκοί, κιρροί ή ξανθοί, έρυθροί και ρούσιοι ή μέλανες* (μαύροι). 2ον) ανάλογα με

---

⁶⁰ Για την παραγωγή στην Χαλκιδική και την Δυτική Μακεδονία βλ. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.), 560. Πρβλ. Ι. Αθ. Παπάγγελος, Ελαία και έλαιον στη μεσαιωνική Χαλκιδική, στο *Ελιά και λάδι*, 179, ο οποίος καταλήγει ότι η παραγωγή ελαιολάδου στη Χαλκιδική υπήρξε φτωχή και επικεντρώθηκε κυρίως σε βρώσιμο καρπό.

⁶¹ Αθανάσιος Α΄ (πατριάρχης 1289-93/1303-09), Επιστολή 46.62-76 (έκδ. - σχ. Talbot, 354-355). Πρβλ. το κείμενο και με αναφορές από την *Ἐξαήμερον*, παρακάτω υπ. 1133. Για την ελιά και την ελαιοπαραγωγή στον Άθω βλ. Χατζηφώτης, *Η προστασία*, 43-56.

⁶² Μέγας Βασίλειος, *Ἐξαήμερος*, 5, τμ. 6, 36-47. Γενικά για το φυτό βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 245 κ.ε.

⁶³ Ενδεικτικά βλ. Χωνιάτης, *Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην*, σ. 89.6-25. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 62-63.

⁶⁴ Harvey, *Expansion*, 142-145/ *Ανάπτυξη*, 234.

⁶⁵ Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 19-20.

την ουσία, παχείς και λεπτοί, οι λεγόμενοι *άπαλοι*, *στύφοντες* ή *αύστηροί* (οι σημερινοί μπρούσκοι), *γλυκάζοντες* ή *γλυκεῖς*. 3ον) ανάλογα με την ένταση της οσμής, *άνθοσμιες*, *εὔοσμοι* ή *εὐώδεις*. 4ον) ανάλογα με την ηλικία, *παλαιοί* και *γλυκοπαλαιοί*, ή *νέοι*⁶⁶. Η κατάταξη αυτή θα μας βοηθήσει να περιηγηθούμε στις σχετικές μνείες των επιστολογράφων, οι οποίες συνήθως συνδυάζουν πολλά από τα παραπάνω στοιχεία.

Η άμπελος επηρεάζεται από το έδαφος και το μικροκλίμα και διαθέτει μεγάλο εύρος ποικιλιών παράγοντας ιδιαίτερους οινικούς χυμούς. Σχετικά με την προέλευση του οίνου, ο Φ. Κουκουλές καταγράφει ως ονομαστούς κατά την περίοδο του Βυζαντίου τους οίνους από τα ελληνικά νησιά, Θάσο, Λήμνο⁶⁷, Χίο⁶⁸, Λέσβο, Ικαρία, Κω, Ρόδο, Εύβοια, Σάμο⁶⁹, Θήρα, τον γλυκό οίνο της Κρήτης· από τα ηπειρωτικά μέρη της Αυτοκρατορίας, τον Μαρώνειο της Θράκης⁷⁰, της Θεσσαλονίκης⁷¹ καθώς και τον Πελοποννησιακό Μονεμβάσιο· από τη Μικρά Ασία, τον Νικαϊνό της Βιθυνίας, το κρασί της Τρίγλειας και της Εφέσου, της Μελιτηνής, της Κνίδου καθώς και τους Ιταλικούς, τον Φαλερινό, Ρηγινό, Συρακόσιο, Σορεντινό και Καμπανό⁷².

Οι επιστολές διασώζουν ποικίλες αναφορές στα οινικά προϊόντα πολλών από τις παραπάνω περιοχές. Το έργο του Χωνιάτη αναδεικνύει τον Χιακό, Ροδιακό και Ευβοϊκό οίνο που, μάλιστα, συνέρραν μαζί με άλλα αγαθά «ως ποταμός», όπως χαρακτηριστικά τονίζει, στην Κωνσταντινούπολη⁷³. Σε έναν

---

⁶⁶ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 122-129· Του Ίδιου, *Λαογραφικά Α'*, 210-215. Πρβλ. Dalby, *Flavours*, 87-88.

⁶⁷ Για την αμπελουργία στην Λήμνο βλ. Γουματιανός, *Στοιχεία*, 281-283.

⁶⁸ Ο Χιακός Αριούσιος ξανθός, όπως και ο Θάσιος οίνος υπήρξαν δημοφιλείς και κατά την Αρχαιότητα. Dalby, *Feasts*, 100 και για τα κρασιά του Βυζαντίου σ. 193-195. Για τον Χιακό οίνο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα βλ. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, τ. 2, Rome 1978, 704-705.

⁶⁹ Για το κρασί της Σάμου βλ. επιστολή του Λασκάρεως σ. 277, υπ. 1074. Γενικότερα βλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 81.

⁷⁰ Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στα σχόλια στην Οδύσσεια αναφέρεται στα παχιά, γλυκά κρασιά της Θάσου και της Λήμνου, καθώς και στον Μαρωνίτη της Θράκης. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς Ὀδύσσειαν* 1, 335.26-38: *δῆλον δὲ καὶ ὅτι μέχρι καὶ νῦν περὶ τὰ βαθύτερα τῆς Ἀσίας ὡς καὶ περὶ πού τὴν Ἀρμενιακὴν Μελιτήνην οἶνος φέρεται παχὺς μέλας κρᾶμα φέρων ὕδατος οὐ μακρὰν τοῦ κατὰ τὸν Ὀμηρικὸν Μάρωνα. ᾧ εἶκός παλαί ποτε καὶ τὸν μαρωνήτην εἰοικέναι.* Πρβλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 62.

⁷¹ Για τον οίνο της Θεσσαλονίκης από το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης βλ. Αναγνωστάκης, *Κουκούβαι*, 77-84.

⁷² Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 126-127· Koder, *Καθημερινή διατροφή*, 26· Dalby, *Feasts*, 192-193, 330.

⁷³ Χωνιάτης, *Επιστολή* 50.65 (σχ. Κολονου, 78*-79*). Βλ. κεφ. «Εύριπος» σ. 68, 70.

εγκωμιαστικό έπαινο ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει την Χαλκίδα *ἀμπελόεσσαν*, επισημαίνοντας την ασφαλώς γνωστή παραγωγή της Εύβοιας⁷⁴. Μάλιστα, έλαβε *άνθοσμίαν* ως δώρο από τον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο για τον οποίο εξέφρασε ευχαριστίες⁷⁵, ενώ από την ίδια περιοχή είχε λάβει οίνο και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης λίγα χρόνια νωρίτερα⁷⁶. Ο Νικόλαος Μεσαρίτης τονίζει το άρωμα του ερυθρού Ευβοιακού κρασιού, σε ομιλία του 1214, με αφορμή την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, ως εκπρόσωπος του Θεοδώρου Β' Λασκάρως. Η εορταστική εικόνα του επίσημου δείπνου περιελάμβανε ποικιλία εδεσμάτων και οίνων, ανάμεσά τους *τὸν ἡδὺν καὶ στύφοντα κατὰ τὸ σύμμετρον* από την Χίο, *τὸν γλυκίοντα τοῦ μέλιτος* Λέσβιο, *τὸν ἐξ Εὐβοίας ἀρωματικὸν καὶ εὖπνουν*, καθώς και τον Μονεμβάσιο⁷⁷, που είχε ήδη καθιερωθεί ως εκλεκτή ποικιλία⁷⁸.

Επιστολή του Νικηφόρου Χούμνου περιγράφει δραστηριότητες *ῥαστώνης* στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 14ου αιώνα, με παιχνίδι, τραγούδι και άφθονο κρασί⁷⁹. Ο Χούμνος επικεντρώνει στον Μονεμβάσιο, στον οίνο από την

---

⁷⁴ Χωνιάτης, *Ὁμιλία ἐπιστάντος τῷ κατ' Εὐβοίαν Ευρίπῳ*, σ. 181.6-8. Βλ. κεφ. «Εὐριπος» σ. 71.

⁷⁵ Χωνιάτης, Επιστολή 154.36 (μάλλον πρὶν το 1208, σχ. Κολονου, 137*-138*)· πρβλ. Της Ἰδίας, *Χωνιάτης*, 99.

⁷⁶ Ευστάθιος, Επιστολή 32.20-36 (σχ. Κολονου, 146*-147*). Ο Ευστάθιος αναφέρεται στο ομηρικό κρασί του *Ἰσμαρου*, που μέθυσε τον Κύκλωπα, το οποίο συσχετίζεται με το κρασί της Μαρώνειας στην Θράκη.

⁷⁷ Μεσαρίτης, *Λόγος Κατηχητικός*, σ. 21.14-21. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 75-76· Μ. Γερολυμάτου, Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, στο Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος οίνος – Μονοβασ(ι)α – Malvasia* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17, Οἶνον ἱστορῶ V], Αθήνα 2008, 53.

⁷⁸ Για τον μονεμβάσιο οίνο δεν έχουμε αναφορές από τις επιστολές, παρ' όλο που γίνεται εξαιρετικά γνωστός, από τον 13ο αιώνα κ.έ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 63. Σχετικά με το κρασί της Κρήτης, στα *Πτωχοπροδρομικά* ποιήματα (4.332) αναφέρεται ως γλυκός οίνος, όπως επίσης και της Σάμου. Για την αξία του Μαλβάσιου οίνου και των οίνων της Βιθυνίας, αλλά και της Κρήτης βλ. J.-C. Cheynet, *La valeur marchande des produits alimentaires dans l' Empire byzantin*, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 41-42. Για τον τύπο της Μαλβάζιας ή το αθήρι και το μοσχάτο, που παράγονταν στην Κρήτη κατά την Βενετοκρατία βλ. Χ. Γάσπαρης, Παραγωγή και εμπόριο κρασιού στην Μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αιώνας), στο Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (έκδ.), *Οίνος παλαιός ηδύποτος. Το Κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης 1], Ηράκλειο 2002, 229 και του Θ. Δετοράκη, Αμπελουργική και οινολογική ορολογία στα νοταριακά έγγραφα της βενετοκρατίας, στο *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, 238, 240.

⁷⁹ Χούμνος, Επιστολή 6, σ. 215-218 (έτος 1324-30, έκδ. Boissonade): *ἔθος δὴ καθεστήκει πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἀνθρώποις καθ' ἡμέρας τοῦ ἔτους ταύτας σφᾶς αὐτοῦς εἰς*

Τρίγλεια της Μ. Ασίας καθώς και στον Μαρώνειο οίνο της Θράκης⁸⁰.

Το κρασί της Θάσου μνημονεύεται σε επιστολή του Μιχαήλ Αποστόλη, που φαίνεται ότι είχε ταξιδέψει μέχρι την Κρήτη, αφού, όπως γράφει ο λόγιος, έρρεε άφθονος, προφανώς ως είδος πολυτελείας, κατά την φιλοξενία που παρείχε ο πατέρας του Γεωργίου Ζεβεδαίου στον αδελφό του, το 1467, όταν εκείνος επισκέφθηκε την Κρήτη από την Κύπρο⁸¹.

Τον *άνθοσμίαν* της Νίκαιας σε μεγάλο πιθάρι μαζί με άλλα δώρα έστειλε ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις για τους γάμους της αδελφής του παιδικού του φίλου, Γεωργίου Μουζάλωνος⁸².

Μία ποικιλία που δεν συμπεριλαμβάνεται από τον Φ. Κουκουλέ είναι ο Κερκυραϊκός οίνος. Το κρασί της Κέρκυρας πρέπει να ήταν υψηλής ποιότητας καθώς η νήσος διέθετε μεγάλη αμπελοοινική παραγωγή⁸³. Από τις επιστολές σώζεται η πληροφορία από μνεία του Ιωάννη Αποκαύκου, ο οποίος γράφει προς τον Κερκύρας Βαρδάνη για να ευχαριστήσει για το επιχρυσωμένο θυμιατήρι, σύμβολο ψυχικής αγνότητας, το μάλλινο στρώμα, σύμβολο ταπεινότητας αλλά και το κρασί, σύμβολο των θλίψεων του⁸⁴.

Ασφαλώς θα υπήρχαν και άλλες τοπικές παραγωγές με μικρότερη ίσως φήμη, ωστόσο, τέτοιες πληροφορίες είναι λιγοστές στις επιστολές της περιόδου που εξετάζουμε. Ενδεικτικό παράδειγμα το κρασί μάλλον από το Αγγελόκαστρο που έλαβε ο Ιωάννης Απόκαυκος από τον μοναχό Άνθιμο, το οποίο, αφού

ράστώνην άνειναι.

⁸⁰ Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 63.

⁸¹ Αποστόλης, Επιστολή 73.13-18 (έκδ. - σχ. Noiret, 92-93, 39): *Τὴν δ' ἐπιούσαν ἔδοξε τῷ πατρὶ σου τοιαύτη ξενία χρήσασθαι πρὸς τὸν θεῖον. Καὶ δὴ πέπομφεν αὐτῷ δι' ἐμοῦ ἄρτους μὲν ἄρκοῦντας εὖ πεπεμένους παντοίους, οἴνου δὲ θασίου πίθον τετράμετρον· πρὸς δ' ἐπὶ τούτοις, κριὸν εὐμεγέθη καὶ πίονα τυρὼ τε δύο· πρὸς δέ γε, χοίρου δύο μηνῶ· ἔτι δ' ὄρνις πίονας εἵκοσι καὶ πλήρη τάλαρον σταφυλῶν· τούτοις τὸν ἄνδρα ἐδεξιώθημεν.*

⁸² Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 215.12-18 (έκδ. Festa): *σὺ δέ, νυμφαγωγὲ καὶ ἡμεδαπὲ Ἀγιοθεοδωρίτα, τί πράττεις; ἐγεύσω τῶν ποθεινῶν σοι ὄψων; εἰσιτιάθης τὸν τρισκοπάνιστον ἄρτον; ἐρρόφῃσας τοῦ ἀνθοσμίου; ἠύλῃσας τὴν ῥόδην; τῆς μουσικωτέρας ἐτρύφῃσας διέσεως; ἤψω τοῦ ἐπωδοῦ; ἐμελούργῃσας ἄριστα; ἠύφράνθης κατὰ ψυχὴν; παντοίως ἐτρύφῃσας; ἐγὼ γὰρ οἶμαι ὡς πάντα ταῦτα ἐτέλεσας, ἐπεὶ καὶ φίλος καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἐμοῦ ὑπάρχεις Μουζάλωνος.* Βλ. και Επιστολή 126.3-8. Karpozilos, *Realia* 13-15, 76.

⁸³ Βλ. κεφ. «Κέρκυρα» σ. 111-112.

⁸⁴ Απόκαυκος, Επιστολή 81, σ. 236. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 224-225.

δοκίμασε (φαίνεται δεν του ήταν γνωστό), το χαρακτήρισε *ἔκκριτον καὶ ἀνθοσμίαν*⁸⁵.

Μία σχετικά διαφορούμενη μαρτυρία για τον τύπο του κρασιού *καπνικὸν* βρίσκουμε σε επιστολή του μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου Ακροπολίτη. Ο λόγιος από την Κωνσταντινούπολη σχολιάζει τη ζύμωση του κρασιού και κυρίως το θέμα της φυσιολογίας του προϊόντος, την ποιοτική ισορροπία καθώς και τις ιδιότητές του, ξηρός, υγρός κ.ά., σε σχέση με μελέτες της Αρχαιότητας και πιο ειδικά με βάση τον Εμπεδοκλή και τον Αριστοτέλη (5ος π.Χ.). Στην επιστολή μνημονεύεται μία παλαιά ποικιλία κρασιών της Αρκαδίας, *ὁ οἶνος ὑπὸ καπνοῦ*, που, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ίσως παραπλάνησε τους αρχαίους φιλοσόφους, ώστε να κατατάξουν τον οίνο στα ξηρά στοιχεία⁸⁶.

Χωρίς να μπορεί να διαπιστωθεί με βεβαιότητα αν ο Ακροπολίτης σκιαγραφεί μία πραγματικότητα της εποχής του ή απλώς κινείται στα ίχνη της Αρχαιότητας, αξίζει να σημειωθεί ότι πράγματι *ἡ κάπνειος ἄμπελος* υπήρξε παλαιά, ἐγχρωμη ποικιλία, που καλλιεργούνταν στη ΝΔ Πελοπόννησο και την περιοχή της Μαντινείας τα αρχαία χρόνια και οφείλει το όνομά της στο χρώμα των σταφύλων, που φέρουν τα χρώματα του καπνού⁸⁷.

Πέρα από αυτά, στις περιπτώσεις που κάποιοι από τους επιστολογράφους διέθεταν αμπελώνα, έστελναν κρασί και φρούτα σε διάφορους φίλους. Η αποστολή οίνου συγκαταλέγεται στα δημοφιλή και άκρως καλοδεχούμενα δώρα, ενώ συχνά αποτέλεσε αίτημα ορισμένων αποστολέων καθώς υπήρξε

---

⁸⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 103, σ. 275. Στην επιστολή ο Απόκαυκος υπόσχεται να συναντήσει τον μοναχό στο Αγγελόκαστρο. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 236.

⁸⁶ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 195.14–40: *Οὔτοι γοῦν ξηρὸν εἰπόντες τὸν οἶνον αὐτῷ γε Ἐμπεδοκλεῖ τὸν Ἀριστοτέλην ἠθέτησαν, καὶ πρὸ τῶν δὲ καὶ σὺν αὐτοῖς τὴν προκειμένην εἰς γεῦσιν ἀλήθειαν. ἀλλ’ ἐξηπάτησεν ἴσως αὐτοὺς τὸ ἐν Ἀρκαδίᾳ περὶ τὸν οἶνον γινόμενον. φησὶ γὰρ οὗτος ὑπὸ καπνοῦ τὸν οἶνον ἐν τοῖς ἀσκοῖς ἐκεῖσε ξηραίνεσθαι, ὥστε δὴ ξυόμενον καὶ ἀναδευόμενον ὕδατι πίνεσθαι, ἧ δὴλον ἐκ τοῦ μετέχειν μάλιστα γῆς καὶ ἰλὺν ἔχειν πλείονα. Ἀλλὰ μάθε δὴ καὶ τούτου καινότερον· ὑγρότερον ὕδατος τὸν ἀέρα φασί, πολλῶ δὲ καὶ καθ’ ὑπερβολὴν καὶ οὐκ ὀλίγῳ τινί· τοῦ γὰρ ὀρισμοῦ μετέχειν μᾶλλον ᾧ τὸ ὑγρὸν ὥριται. Για την χυμοφυσιολογία με βάση την Αρχαιότητα βλ. Ευτυχιάδης, *Φύση και πνεύμα*, 70-74.*

⁸⁷ Παραλλαγές αυτής της ποικιλίας με μακραίωνη παράδοση από τον Μεσαίωνα στην νότια Γαλλία και Ιταλία απαντούν μέχρι σήμερα (λ.χ. οι ιταλικές ποικιλίες Pinot griso, Traminer ή οι γαλλικές Pinot affumé ή enfumé), ενώ στην Ελλάδα η καλλιέργεια συνεχίζεται στην Πελοπόννησο με την γενική ονομασία Φιλέρι σε διάφορες παραλλαγές. Κουράκου-Δραγώνα, *Κάπνειος ἄμπελος*, 17 κ.ε. Πρβλ. Αναγνωστάκης, *Κουκούβαι*, 98.

βασικό προϊόν της καθημερινής διατροφής. Σώζονται πλείστες περιπτώσεις στις επιστολές.

Ο Γεώργιος Οιναιώτης ήταν ιδιοκτήτης αμπελώνα με μάλλον σημαντική παραγωγή, αφού διασώζεται επιστολή του προς τους διοικητικούς πράκτορες στην είσοδο της Κωνσταντινούπολης, με σκοπό να πετύχει καλύτερους και πιο επιεικείς φορολογικούς διακανονισμούς, αν και δεν μνημονεύεται καμία περίπτωση αποστολής δώρου ή αξιολόγησης του παραγόμενου προϊόντος⁸⁸. Ο Μιχαήλ Γαβράς, επίσης διέθετε αμπελώνα στην Χαλκηδόνα της Βιθυνίας με σημαντική παραγωγή, περίπου 800 κιλών κρασιού, όπως σημειώνει ο ίδιος⁸⁹. Παρ' όλα αυτά, απηύθυνε συχνά αιτήματα με ποικίλες αφορμές προς διάφορους παραλήπτες, ώστε να λάβει τον πολυπόθητο χυμό που δήλωνε ότι στερούνταν.

Σε μία περίπτωση, ο Γαβράς, υιοθετώντας, μάλιστα, και ομηρικούς τόνους, ζητά από τον Καλοειδά να του στείλει *μελίφρονα μελιηδέα*, γλυκό οίνο, ίσως από τη Βιθυνία, μαζί με λευκή κριθή⁹⁰. Οίνο ζήτησε και από τους Αλέξιο Σγουρόπουλο⁹¹ και Κεφαλά, με το αιτιολογικό ότι δεν έφτασε ακόμα το κρασί του από το αμπέλι⁹², καθώς και τον Μιχαήλ Παλαιολόγο Ασάνη⁹³. Από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, ο ίδιος έστειλε κρασί μία φορά ως δώρο στον Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά, που όμως δεν είχε συντηρηθεί καλά και ήταν ξινό, κατάλληλο κατά την δήλωση του τελευταίου μόνο για τα λαχανικά. Το θέμα αυτό τον απασχόλησε σε ολόκληρη την απαντητική επιστολή, όπου

---

⁸⁸ Οιναιώτης, Επιστολή 70-71 (έκδ. - σχ. Karlsson - Fatouros 210-211). Για τον Οιναιώτη βλ. κεφ. «Γάνος» σ. 134 κ.ε.

⁸⁹ Γαβράς, Επιστολή 295.2-41 (μεταξύ 1320-27) (σχ. Fatouros, 1, 130, 60): *ὁ γὰρ γενναῖος Βιθυνίας οὗτος ἡγεμὼν πέμπων φόρους ἀπαιτεῖ ἡμᾶς, οὐχ ὅτι πάρεισιν ἡμῖν ἐκεῖ ἀγροὶ καὶ γεωργοῦμεν γῆν ἕτερά τε θαυμαστὰ τοιαῦτα πάρεστιν ἡμῖν κερδαίνειν, ἀλλὰ ἀμπέλιόν τι ἔνεστιν ἡμῖν ἐν Χαλκηδόνι, παρ' οὗ δῆτα ἐκκαρπούμεθα ἐκάστου ἔτους ἄπερ ἐξ ἀρχῆς ἄνθρωποι νομίσαντες ἔτι νῦν καλοῦσιν οὕτω, μέτρα οἴνου οὐ πλείω ἢ ὀγδοήκοντα, ὡς τὰ ὄντα λέγοντας τὴν ὥς ἐπὶ πλεῖστον ἤκουσαν ἡμῖν ἐκεῖθεν πρόσοδον τῷ ἀριθμῷ τούτῳ κατακλεῖσαι.*

⁹⁰ Γαβράς, Επιστολή 101.2-11 (σχ. Fatouros, 1, 89, 56). Για την αμπελουργία στην Βιθυνία και τους γλυκείς οίνους της περιοχής βλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 37-41, 59-65.

⁹¹ Γαβράς, Επιστολή 115.57-68 (ca. 1310-1315) (σχ. και για τα πρόσωπα αυτά Fatouros, 1, 92, 35). Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 79· Karpozelos, *Realia* 13-15, 73.

⁹² Γαβράς, Επιστολή 137.8-27, 17-18 (σχ. και για τα πρόσωπα αυτά Fatouros, 1, 97, 50, 135).

⁹³ Γαβράς, Επιστολή 143.9-42 (έτος 1315-19, σχ. και για τα πρόσωπα αυτά Fatouros, 1, 98-99, 57).

συνέθεσε γλαφυρούς, σκωπτικούς κατά το γενικό νόημα, χαρακτηρισμούς για το δώρο και υπόγειες, υποτιμητικές μορφές στον φίλο του, Γαβρά⁹⁴.

Τέτοια περιστατικά διασώζονται και σε άλλες περιπτώσεις δώρων, όπως και για εκλεκτές ποιότητες. Ο Γρηγόριος ο Κύπριος δέχθηκε από κάποιον μοναχό Θεοδόσιο από την Κύζικο, ο οποίος μάλλον διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, *παχὺν οἶνον, ἡδὺν καὶ μέλανα*, πρώτης ποιότητας. Στην ίδια επιστολή, ο Γρηγόριος σχολιάζει κάποια γενική άποψη της εποχής ότι τα λευκά και τα ξανθά στο χρώμα κρασιά ήταν ανώτερης ποιότητας, ωστόσο, ο ίδιος θεωρούσε τα ερυθρά πιο υγιεινά, επειδή συνεισφέρουν στην παραγωγή αίματος και την πέψη, σύμφωνα με ιατροφαρμακευτικές επισημάνσεις της εποχής αλλά και την προσωπική του πείρα⁹⁵. Σε άλλη περίπτωση δώρου, όμως, απογοητεύτηκε, όταν έλαβε από τον προσωπικό του *ίατρόν* Ιωάννη Θεόγνωστο από την Κωνσταντινούπολη άσπρο κρασί που είχε χαλάσει ⁹⁶. Κάποια από τα παραδείγματα των επιστολών, αποκαλύπτουν ότι δεν γινόταν πάντα καλή συντήρηση του οίνου.

Οι επιστολογράφοι στις επαρχίες, σχολιάζουν συχνά την ανάγκη εξεύρεσης καλού κρασιού, ειδικά όταν αυτό συνιστάτο ως φάρμακο για την υγεία τους⁹⁷.

---

⁹⁴ Γαβαλάς, Επιστολή B21.7-25 (έκδ. – σχ. Reinch, 117). Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 224.

⁹⁵ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 84, σ. 65-66 (έκδ. – σχ. Ευστρατιάδης, ι'): (...) *παχὺς ἡδὺς μέλας* (...) *γεώδης, ἡδὺς καὶ ἀσθενῆς* τον συγκαταλέγει στους πρώτους ενώ ο *ψυχρὸς καὶ βαρὺς καὶ τοῖς σπλάγχνοις πολέμιον*. (...) *φασὶ γὰρ κατὰ πάντα τρόπον οἷ γε εἰδότες προκεκρίσθαι τοῦ μέλανος τὸν λευκόν, ἢ τὸν ὡς πλεῖστον μετέχοντα τοῦ λευκοῦ τὸν κερρόν, πρὸ δὲ τοῦ παχέος εἶναι τὸν λεπτόν, καὶ πρὸ τοῦ ἡδέος τὸν στύφοντα· τὸν γὰρ τοιοῦτον οὐ μόνον εἰς αἷμα καλὸν μεταβάλλειν, καὶ τὸν ἐγκέφαλον ὠφελεῖν μάλα εὐῶδες καὶ θερμὸν θυμιῶντα, ἀλλὰ καὶ τῷ στομάχῳ συγκατεργάζεσθαι τὰ σιτία μεγάλην αὐτῷ κατ'αὐτῶν παρέχοντα τὴν ἰσχύν· οὐ μὴν ἀλλ' ἔγωγε εἶπερ ἄρτι πρώτως σκοπὸν ἐποιούμην μεταβὰς ἐξ ὑδροποσίας οἰνοποσίαν ἀσκῆσαι, τὸν στύφοντα καὶ λεπτὸν καὶ ἄλλως κεχρωματισμένον ἀφείς, ἡσπασάμην ἂν τὸν σόν, ἢ τὸν κατὰ τὸν σόν· ἔμελλε γὰρ μοι γλυκὺς ὦν τέως, ὑδροποτεῖν ἀνεχομένῳ καὶ νηπιάζοντι τὴν οἰνοποσίαν οἶον δέλεαρ καὶ παγὶς πρὸς ταύτην φανῆναι, καὶ κατὰ μικρὸν εἰς τὸν ὠφελοῦντα, ἥτοι τὸν στύφοντα ἀγάγειν· ἐπεὶ δὲ πάντα ἐκεῖνα ὑπερβεβηκώς εἰμι καὶ ἱατρικὸς ἐκ τῆς πείρας (...).* Karpozelos, *Realia* 13-15, 72-73. Για τη χρονολόγηση (πρὶν το 1283) βλ. Lameere, *La tradition*, 199. Ο Θεοδόσιος έστειλε και δεύτερη φορά οἶνο, τον οποίο όμως ο Κύπριος δεν σχολιάζει. Βλ. Επιστολή 85, σ. 67.

⁹⁶ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 15, σ. 13-14 (έκδ. - σχ. Ευστρατιάδης ια). *Λευκὸς μὲν ὁ σὸς οἶνος, ἀλλ' ἐκτραμμένος καὶ ὀξώδης ὥστε καὶ στόμαχον καταστῆσαι οὐχ ὅπως καὶ ἱκανὸς ἐστίν, ὡς ἐγὼ φημι.* Karpozelos, *Realia* 13-15, 72.

⁹⁷ Σύμφωνα με τα ιατροφαρμακευτικά εγχειρίδια, τα παχύρρευστα, ερυθρά κρασιά είναι θρεπτικά, συνιστώνται για την παραγωγή αίματος, ενώ τα λεπτόρρευστα συνιστώνται για την δυσκοιλιότητα και την αποβολή κακών χυμών του αίματος. Το ξανθό κρασί ωφελεί την υγεία όταν είναι διαυγές και γλυκό. Το γλυκό και το παλαιό κρασί (κυρίως το παλαιό ξανθό και μετά το ερυθρό γλυκό) θεωρούνται επιπλέον και

Μάλιστα, επιστολογράφος ονόματι Γρηγόριος (β' μισό 13ου – α' μισό 14ου), αναγνωρίζοντας τις ειδικές γνώσεις του παραλήπτη, κάποιου λογοθέτου, σχετικά με την ιατρική προσέγγιση των οίνων, του δώρησε κάποια ποσότητα για αξιολόγηση⁹⁸.

Ο Χωνιάτης από την Κέα έγραψε στον ιατρό Νικόλαο Καλοδούκη, για να τον ευχαριστήσει για την αποστολή χειρογράφου του Γαληνού. Όμως, το χειρόγραφο μπορούσε να του παράσχει μόνο γενικές, θεωρητικές γνώσεις και πρακτικά ήταν άχρηστο. Το φτωχό περιβάλλον της νήσου δεν μπορούσε να προμηθεύσει τα απαραίτητα, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγει και εκλεκτά κρασιά, φάρμακα για την καλή υγεία. Στην επιστολή δίνει πληροφορίες για γνωστούς, δημοφιλείς, *θερμότερους*, όπως χαρακτηρίζει, οίνους από την Λέσβο, την Θράκη και την Μικρά Ασία, ή τους Ιταλικούς, *Φαλερινό* και *Σορεντινό* από το Φαλέρνο και το Σολέντο της Ιταλίας⁹⁹. Ο όρος *θερμότερος*, που χρησιμοποιεί εδώ ο Χωνιάτης, πιθανότατα αφορά στη γεύση, στην πυκνότητα και στην υφή του ποτού και όχι στην κράση με ζεστό νερό, πρακτική που έδωσε την νεότερη ονομασία στον οίνο (κρασί) και που, σύμφωνα με την έρευνα, σταδιακά εγκαταλείφθηκε από τους Μέσους χρόνους¹⁰⁰.

Σε ανάλογη περίπτωση από τον 14ο αιώνα, ο *μέγας λογοθέτης* Θεόδωρος Μετοχίτης έγραψε στον μοναχό Μεθόδιο Σεναχηρείμ, για να τον ευχαριστήσει για το κόκκινο κρασί από τα Στάγειρα, που του έστειλε, όταν βρισκόταν εξόριστος στο Διδυμότειχο το 1328. Ο οίνος ήταν *ἐπιπόθητος καὶ ἀπαραίτητος* για την καλή υγεία του. Στην επιστολή διασώζονται μνείες στα κριτήρια της

θερμαντικά. Ίσως για τον λόγο αυτόν ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποζητούσε στην Κέα τα γλυκά κρασιά. Βλ. παραπάνω. Ρανουτσάκη, Ιατρικά, 218-219.

⁹⁸ Γρηγόριος, Επιστολή 5.1-7 (σχ. Χατζηδημητρίου, 124-125): *Φυλοκρινεῖς, ὥσπερ δὴ καὶ λογιθετεῖς ἐν τοῖς πράγμασι, καὶ συμμετρίας οἴνων πρὸς τε χρωμάτων καὶ ποιότητων διαφορὰν, οἶος μὲν στομάχῳ, οἶος δ' ἥπατι καὶ τῷ ὅλῳ σώματι προσφυής. Δὸς τοίνυν τῶν σταλέντων σοι θατέρῳ τὰ νικητήρια, ὡς ἂν συγκαταθεμένους ἴδῃς ἡμᾶς, τὴν τούτοις προσαγωγὴν ἐλευθερίως ἀποδομένους.*

⁹⁹ Χωνιάτης, Επιστολή 115.69-80 (σχ. Κολονου, 119*).

¹⁰⁰ Οι Βυζαντινοί αναμίγνυαν το κρασί με ζεστό ή κρύο νερό κυρίως κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες αναλόγως της περίπτωσης, όπως μνημονεύει ο Ψελλός (11ος αι.) σε Κανόνα αφιερωμένο σε κάποιον μέθυσο μοναχό (*Κανών*, 22.113-118). Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 18. Του Ίδιου, *Οίνος στην ποίηση* 2.2, σ. 34-39. Πρβλ. E. Kislinger, Being and well-being in Byzantium: the case of beverages, στο M. Grünbart - E. Kislinger - A. Muthesius - D. Ch. Stathakopoulos (έκδ.), *Material culture and well-being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001)* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 356. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, XI], Wien 2007, 151-153.

καλής ποιότητας του προϊόντος: οὐκ ἄμετρος καὶ δυσέντευκτος, πρὸς τὸ ἐρυθρὸν μὲν ὀπηροῦν, οὐ πολὺ δ' ἄκρατος κεχρωσμένος, καὶ λεῖός τε καὶ εὐαγώγως ἐγγεόμενος καὶ κοῦφος, μὴ παχύς, ἀλλ' ἄβαρής τὸ σῶμα καὶ διάλεπτος. Το ντόπιο κρασί ήταν άθλιο και πέρα από το γεγονός ότι υπήρξε λιγοστό, χαλούσε αμέσως. Επίσης, ήταν δυνατό και οξύ, εφόσον το συνέλεξαν νωρίς και τα σταφύλια ήταν ακόμα άγουρα¹⁰¹. δηλώσεις που θυμίζουν πολλούς άλλους επιστολογράφους που έζησαν στις επαρχίες.

Υπάρχουν και ποικιλίες που ήταν πιο εύγευστες αναμεμειγμένες με μπαχαρικά και άλλα καρυκεύματα. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις νοσταλγούσε ένα τέτοιο ποτό, πιθανότατα με βάση το κρασί, το λεγόμενο ζεστάκρατον, για την θεραπεία του στομάχου του μετά τις επιληπτικές κρίσεις¹⁰². Ο Νικόλαος Μεσαρίτης μνημονεύει τον οίνο με πιπέρι, το οποίο έπιναν οι αγωγιάτες στην ύπαιθρο της Βιθυνίας¹⁰³.

Επίσης, στους οίνους συγκαταλέγονται και τα διάφορα μείγματα με διαλυμένες φαρμακευτικές ουσίες. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε μία ασαφή μνεία που συμπεριλαμβάνει και φάρμακα της Αρχαιότητας συγκαταλέγει και το *διὰ τριῶν πεπέρεων*¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ Μετοχίτης, Επιστολή, τμ. 2.9-24 (έκδ. - σχ. Ševčenko, 33-37). Για τον Μετοχίτη βλ. Mergiali, *L'enseignement*, 73-86, 90-98. Constantinides, *Higher education*, 90-93. PLP 17982. Εξαιρετική μελέτη για την φιλοσοφική διάνοηση του μεγάλου λογίου είναι η αναθεωρημένη έκδοση της διδακτορικής διατριβής του B. Bydén, *Theodore Metochites' Stoiheiosis Astronomike and the study of natural philosophy and mathematics in early Palaiologan Byzantium* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 66], Göteborg 2003.

¹⁰² Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 54.70-82, 93-96 (έκδ. Festa 81, 71): Η ασθένειά του απαιτεί περιορισμένη δίαιτα): Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐς τόσον ἐν λόγῳ κατετρυφήσαμεν, τοῦτο δὲ οὐκ ἄλλοθεν, ἢ ἐκ σοῦ, φέρε καὶ τῶν τοῦ Μαλιασηνοῦ ζεστακράτων μνησθῶμεν, ἵνα καὶ τὸν ἡμέτερον θεραπεύσωμεν στόμαχον· (...) τὸν Σάμιον οἶνον, τὸν λεπτότατόν τε καὶ διειδέστατον; (...) ὅπου δὲ ὀστρείων ἀποφυγή, ἀλμαίας ἄρνησις, καρδάμων ἀπόζευξις, Μαλιασηνοῦ κατάλυσις, μῖσος ἐμφύχων, ὀπωρῶν καταφρόνησις, Σαμίου οἶνου ἴλιγος, γρουτικῶν ἐτέρων ἀπάρνησις καὶ πασῶν τῶν τροφῶν στέρησις, πῶς αὐλοὶ καὶ ψοδαὶ πλησιάζουσιν; Karpozelos, *Realia* 13-15, 73 και υπ. 29. Για την ασθένειά του βλ. Επιστολές 13, 14 και κεφ. «Πανίδα» σ. 234, υπ. 143. Για το κρασί στην Νίκαια την περίοδο των Λασκάρων Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 76-77.

¹⁰³ Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 41.6-7 (έκδ. Heisenberg). Στις αρχές του 15ου αιώνα, το πιπέρι υπήρξε εμπορεύσιμο προϊόν στην Βιθυνία. Μ. Γερολυμάτου, Κωνσταντινούπολη-Θράκη-Βιθυνία. Η οικονομική μαρτυρία του Giacomo Badoer, στο *Χρήμα και αγορά*, 126-127. Για τον οίνο με τριμμένο πιπέρι βλ. Κουκουλές, *BBΠ* 5, 131. Karpozelos, *Realia* 10-12, 26, 33.

¹⁰⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 115.77-80 (σχ. Κολονου, 119*). Δεν πρόκειται, βεβαίως, για κρασί. Δημητράκος, *Λεξικόν* 10, 5065.

Εκτός από αυτά, στις βυζαντινές πηγές μνημονεύονται και άλλα οиноπνευματώδη ποτά από την ζύμωση διαφόρων άλλων καρπών (λ.χ. *μηλίτης, άπίτης, φοινικίτης, σταφιδίτης, κυδωνίτης, ροδίτης* ή *ροσᾶτος*, το σημερινό τριαντάφυλλο, κ.ά.)¹⁰⁵ αλλά και αρωματικά ηδύποτα, όπως ο *μαστιχᾶτος*¹⁰⁶ ή ο *άψινθᾶτος* (σημ. αψέντι)¹⁰⁷, ή με μίξη οίνου, όπως το *οίνόμελι* ή *μελίκρατον* κ.ά.¹⁰⁸, γνωστά ποτά, που κάποια αραιώνονταν με ζεστό ή κρύο νερό. Δεν γνωρίζουμε τί ακριβώς περιλάμβανε το *ποτόν* μαζί με εδέσματα, το οποίο έστειλε ο Λάσκαρις στον Ακροπολίτη, ως δώρο¹⁰⁹. Θα μπορούσε να ήταν κάποιο σχετικό με τα παραπάνω ηδύποτα, ασφαλώς εκλεκτό, προερχόμενο από τον αυτοκράτορα.

Από τις ποιότητες του οίνου, στις χαμηλές θέσεις πρέπει να κατατάξουμε τον *έχεπευκὴν*¹¹⁰. Κατώτερης ποιότητας, ο ρητινίτης οίνος επέσυρε ποικίλα, γλαφυρά σχόλια αποδοκιμασίας. Ο Χωνιάτης, ως γνωστόν, απογοητεύτηκε από την παρουσία του οίνου αυτού στην Αττική¹¹¹. Εκεί πρέπει να παράγονταν και άλλες ποιότητες, ίσως όχι μεγάλου μεγέθους, για να εστιάζει ο μητροπολίτης στον *πευκεδανή* των Αθηνών. Αργότερα, βρισκόμενος στην Κέα, εξέφρασε θερμές ευχαριστίες στον ηγούμενο της μονής των Θείων Ομολογητών της Αθήνας, ο οποίος εκτός από κάππαρη του έστειλε και ένα *κεράμιον οίνου*¹¹², που ασφαλώς δεν πρέπει να ήταν η γνωστή σήμερα ρετσίνα.

Οι λόγιοι καταδικάζουν αυτήν την ποιότητα. Αρκετά χρόνια νωρίτερα, στα μέσα του 12ου αιώνα, ο Νικηφόρος Βασιλάκης σχολίασε γλαφυρά στους μαθητές του το κακής ποιότητας κρασί της Φιλιππούπολης που *γέμει ρητίνης*

---

¹⁰⁵ Koder, Καθημερινή διατροφή, 26· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 129.

¹⁰⁶ Η μαστίχα αποτελούσε γνωστό προϊόν και, επιπλέον, χρησιμοποιούνταν σε πίτες και ψωμιά. Ο *μαστιχᾶτος* οίνος μάλλον προέρχονταν από παραγωγή του νησιού. Dalby, *Flavours*, 44. Για την *μαστίχη* βλ. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α'*, 171.

¹⁰⁷ Ο λεγόμενος και *άψινθίτης* οίνος είναι σημερινό αψέντι. Προέρχεται από το φυτό *άρτεμισία* ή *άψίνθιον* με γνωστές θεραπευτικές ιδιότητες. Tiblalex, *Medizinisches*, 182–183.

¹⁰⁸ Οίνος από σταφίδες, *κιν(ν)αμώμου*, *έκ δανκίων* (από καρότα), *έκ φοινίκων*, *άπο σαχάριτος/ζουλάπιν* κ.ά. Αναλυτικότερα βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 130–135. Για τον οίνο *κιν(ν)αμώμου* στη φαρμακολογία βλ. Tiblalex, *Medizinisches*, 185–186.

¹⁰⁹ Θεόδωρος Β', Επιστολή 52.37–41 (έκδ. Festa). Karpozilos, *Realia* 13–15, 76–77.

¹¹⁰ Τις ονομασίες διατηρούν οι Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 123–124· Dalby, *Feasts*, 198–199.

¹¹¹ Βλ. κεφ. «Αττική» σ. 43–45.

¹¹² Χωνιάτης, 128.20 (σχ. Κολονου, 125*).

καὶ δάδων ἀπόζει¹¹³, την ἴδια σχεδόν περίοδο που και ο Μιχαήλ Ιταλικός, επίσκοπος στην ἴδια πόλη, νοσταλγούσε τῶν οἴνων τοὺς ἀνθοσμίας καὶ τοὺς Χίους που προφανώς γευόταν στην πρωτεύουσα, χωρίς όμως να αναφέρεται στην ποιότητα του κρασιού της περιοχής, αν και οι υπαινιγμοί είναι μάλλον σαφείς¹¹⁴. Είναι ἤδη γνωστά τα σχόλια του Γρηγορίου Αντιόχου για τον κάκιστο οἶνο που γεύθηκε στη Βουλγαρία, εφάμιλλα των αναφορῶν του Βασιλάκη για την ἴδια περιοχή, ὄχι μόνο για τον οἶνο ἀλλὰ και για τα φρούτα και ἄλλα παραγόμενα προϊόντα¹¹⁵. Πάντως, σχετικά με το κρασί της περιοχής, ο Θεοφύλακτος μητροπολίτης Αχρίδας χαρακτηρίζει τον οἶνο λεπτότατον, προσθέτοντας ὅτι ἀναγκάσθηκε να τον στερηθεῖ λόγω λοιμώδους ἀσθένειας¹¹⁶.

Από το πλῆθος των σχετικῶν ἐπισημάνσεων στις ἐπιστολές ἀναδεικνύεται ἡ υψηλή θέση του κρασιού στη διατροφική κλίμακα των Βυζαντινῶν. Δημοφιλέστατο ποτό, συνιστάται για πλῆθος νοσημάτων καθὼς και ὡς «ελιξήριο» καλῆς υγείας με ευεργετικές ιδιότητες. Βέβαια, ἡ ἀκρατη κατανάλωση οἴνου υπῆρξε ἀναφίβολα κοινωνικά κατακριτέα, εἰδικά με βάση τους ἠθικούς κώδικες της χριστιανικῆς κοινότητας.

Οι ἐπιστολές διασώζουν σκηνές ἀπὸ τον μοναστικό βίο, τη συμποσιακή ζωὴ στις πόλεις και τις συνεστιάσεις στα καπηλειά της υπαίθρου, ὅπου ἡ κατανάλωση πολὺ συχνά ξέφευγε ἀπὸ το μέτρο, και κυρίως ἐπισημαίνουν την ἀγάπη των Βυζαντινῶν στο κρασί. *Οἶνος καὶ ἀλήθεια, φησὶν ἡ παροιμία, περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ πολλῶ κεχρησθαι τούτῳ τὰ ἀπὸ καρδίας τε καὶ τάληθῃ λεγόντων λέγουσα* ἔγραψε ἄλλωστε με νόημα ο Μιχαήλ Γαβράς, ἀποτυπώνοντας τη λαϊκὴ σοφία της εποχῆς του σε ἓνα εὐγλωττο εἰσαγωγικὸ σχόλιο, για να ζητήσει στη συνέχεια λίγο ἀπὸ το κρασί του παραλήπτη της ἐπιστολῆς του¹¹⁷.

---

¹¹³ Ο Νικηφόρος Βασιλάκης (ca. 1115 - ca. 1182) βασιλικὸς νοτάριος, ρητοροδιδάσκαλος, διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου, το 1156-57 καταδικάστηκε σε δογματικὴ ἐρίδα ἀπὸ τον Σωτήριχο Πανεύγενο, πατριάρχη Ἀντιοχείας, και ἐξορίστηκε στη Φιλιππούπολη. Αναλυτικότερα βλ. Βασιλάκης, Ἐπιστολή 4.1-15 (μετά το 1157). Magdalino, *Manuel I*, 279-282/Μανουήλ Α΄, 449-456· Angold, *Church and society*, 82-83.

¹¹⁴ Ο Μιχαήλ Ιταλικὸς ἀπὸ την Φιλιππούπολη γράφει προς τον Θεόδωρο Πρόδρομο. Ἐπιστολή 1, σ. 62.21-22 (μετά το 1143, ἐκδ. - σχ. Gautier, 58-59 και υπ. 1 για περαιτέρω ἐκδόσεις του κειμένου).

¹¹⁵ Βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20.

¹¹⁶ Θεοφύλακτος, Ἐπιστολή 113.9-16 (θέρος 1107, σχ. Gautier, 59· Mullett, *Letters*, 338).

¹¹⁷ Γαβράς, Ἐπιστολή 137. 2-3. Η ἐκφραση «ἐν οἴνῳ ἡ ἀλήθεια» προέρχεται βεβαίως ἀπὸ τον λυρικό ποιητὴ Ἀλκαίῳ (7ος-6ος αι. π.Χ.). Πρβλ. Δημητράκος, *Λεξικόν*, 10, 5065.

Σε περιπτώσεις ακόρεστης κρασοποσίας τα σχόλια των λογίων είναι καταδικαστικά. *Μεθυσοκότταβοι καὶ οἶνόφλυγες* μοναχοί, θρησκευτικοί λειτουργοί απομακρυσμένοι από το ορθό παράδειγμα, αλλά και όσοι υπέκυπταν συχνά σε μέθη, άτομα που σύχναζαν στα καπηλειά και έπιναν κακής ποιότητας οἶνο¹¹⁸, είναι ορισμένες από τις περιπτώσεις που σώζονται σε επιστολές του Ιωάννη Τζέτζη, του Νικολάου Μεσαρίτη, του Γεωργίου Οιναιώτη, του Μανουήλ Γαβαλά, του Μιχαήλ Γαβρά, του Θεοδώρου Μετοχίτη κ.ά.¹¹⁹. Μοναδικά στην βυζαντινή λογοτεχνία είναι τα ποιήματα του πολυγραφότατου Μιχαήλ Ψελλού για τους κρασοπατέρες της εποχής του, που παρουσιάζουν μία χαρακτηριστική εικόνα του ηθικού ξεπεσμού, της επιπολαιότητας και της έλλειψης σοβαρότητας ατόμων υπό την επήρεια μέθης¹²⁰. Στον αντίποδα άλλοι, όπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, εξέθεσαν σε αυστηρούς τόνους την ηθική προσήλωση, που θα έπρεπε να επιδεικνύεται από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας¹²¹.

Σε κάθε περίπτωση, ως προς την κατανάλωση του οίνου οι λόγοι παρουσιάζονται πάντα εγκρατείς, αναγνωρίζοντας τις ευεργετικές ιδιότητες του ποτού και αξιολογώντας το ορθό μέτρο. Την άποψη συνοψίζει με νόημα ο Μάξιμος Πλανούδης: (οἶνος) *νοῦς ἔρρωται καὶ τὸ σῶμα πᾶν ὑγιῶς διαγίνεται. οὕτω θεραπεύομεν τὸν Βάκχον ἡμεῖς, οὕτως ὑπ' ἐκείνου θεραπευόμεθα*¹²².

---

¹¹⁸ Για τις ταβέρνες Κωνσταντινούπολης τον 13ο και 14ο αιώνα βλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 21, για τροφικές δηλητηριάσεις από κρασιά σ. 93-94.

¹¹⁹ Τζέτζης, Επιστολή 14, σ. 26.4-12, σ. 27.11-19 (έτος 1139). Πρβλ. Επιστολή 55, 57, 79 (έτος 1147). Grünbart, Beiträge, 185-187, 207, 209. Μεσαρίτης, Επιστολή, σ. 41.4-6, σ. 42.37-38, σ. 39.27-31 (έκδ. Heisenberg). Για τα σχόλια του Γαβαλά και του Οιναιώτη βλ. κεφ. «Βρύσις» σ. 139 και κεφ. «Γάνος» σ. 135 αντίστοιχα. Βλ. και Γαβαλάς, Επιστολή B23 (έκδ. Reinsch), όπου εκτενή σχόλια για την μέθη. Για τα σχόλια του Γαβρά και του Μετοχίτη βλ. Επιστολή 208.2-23 (σχ. Fatouros, 1, 113) και Επιστολή τμ. 1.1-17 (έκδ. Ševčenko) αντίστοιχα. Για τις ταβέρνες Κωνσταντινούπολης τον 13ο και 14ο αιώνα βλ. Αναγνωστάκης, *Οινικός*, 21, 67 κ.ε. για τροφικές δηλητηριάσεις από κρασιά σ. 93-94. Πρβλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Καθημερινή ζωή, 273· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 2.1, 193-195. Είναι ενδεικτικό ότι η ονομασία *κάπηλος* αφορά όχι μόνο τους ιδιοκτήτες τέτοιων «ταβερνείων» αλλά και όσους εκμεταλλεύονται. Ανάλογοι συσχετισμοί σε Dagron, Αστική οικονομία, 138-139.

¹²⁰ Πρβλ. ενδεικτικά το ποίημα του Ψελλού (11ος αι.), *Κανών*, υπ. αρ. 22. Αναγνωστάκης, *Οἶνος στην ποίηση*, 2.2, 164-172. Για το θέμα αυτό γενικότερα βλ. E. Kislinger, Dall'ubriacone al krasopateras. Il consume del vino a Bisanzio, στο έκδ. G. Archetti, *La civiltà del vino. Fonti, temi e produzioni vitivinicole dal Medioevo al Novecento* [Atti delle Biennali di Franciacorta 7], Brescia 2003, 139-160.

¹²¹ Είναι ασφαλώς ενδιαφέροντα όσα έχει γράψει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επίσκεψις*, σ. 198 κ.ε. Πρβλ. Μέριανος, *Ευστάθιος*, 193-195· Kazhdan – Epstein, *Change*, 92-95/Αλλαγές, 151-153.

¹²² Πλανούδης, Επιστολή 22.2-27. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 109. Karpozelos, *Realia* 13-15,

IV. Φρούτα και λαχανικά

Άλλο σημαντικό στοιχείο της διατροφής ήταν τα φρούτα ως επιδόρπια και τα λαχανικά, στο κυρίως γεύμα¹²³. Αναφορές στις επιστολές για τα λαχανικά αφορούν περιπτώσεις δίαιτας των συγγραφέων, ενώ συχνά διασώζονται αιτήσεις φαρμάκων από διάφορα φυτικά παρασκευάσματα. Όσον αφορά στα φρούτα έχουμε πολλές αποστολές δώρων.

Οι αποστολές φρούτων είναι πολύ συνηθισμένες. Ρόδια, μούσμουλα, πεπόνια, μήλα, βερύκοκα, ροδάκινα, σύκα και σταφύλια υπήρξαν αγαπητά¹²⁴ και καλοδεχούμενα δώρα, συχνά από τους κήπους των αποστολέων ή ακόμα και ως γλυκό, συντηρημένα με μέλι¹²⁵. Άλλωστε, τα γλυκά φρέσκα φρούτα, τα ξερά καθώς και οι ξηροί καρποί ήταν γνωστά ορεκτικά ή επιδόρπια¹²⁶.

Ειδικά το πεπόνι τυγχάνει σχολίων από διάφορους λογίους. Μάλιστα, ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ είχε ζητήσει από τον αυτοκράτορα να επιστρέψουν στις θέσεις τους επίσκοποι που είχαν δωροδοκηθεί για τις αποφάσεις τους με οίνο και πεπόνια¹²⁷. Στο ποίημα *Θεανώ*, γραμμένο στην Κέα, ο Χωνιάτης ονειρεύεται την γεύση των πεπονιών¹²⁸, ενώ ο Ιωάννης Απόκαυκος επαινεί τα πεπόνια της Κέρκυρας, που έλαβε από τον Βαρδάνη, τα οποία θα έτρωγε

---

73. Για τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο Κομνηνό Βρανά Δούκα Άγγελο βλ. *PLP* 21439.

¹²³ Koder, Καθημερινή διατροφή, 26· Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 173.

¹²⁴ Για τα φρούτα αυτά βλ. Κουκουλές, *BBΠ* 5,102 κ.ε.· Του Ίδιου, *Λαογραφικά Α΄*, 202-210.

¹²⁵ Ο Ιωάννης Καλοκαιρός από την Εύβοια έστειλε στον Ευστάθιο ίσως και γλυκά του κουταλιού. Ευστάθιος, Επιστολή 32.20-25 (σχ. Κολονου, 146*-147*): *Σιγῶ τὰς κολυμβάδας, ἑὼ τὰ ὀξωτὰ· τὰ τῷ κιτρίῳ εὖ μάλα κατηρτυμένα καὶ πρὸς ἡδονὴν ἐσκευωρημένα σκευάρια*. Ο Κουκουλές (*Λαογραφικά Α΄*, 200) θεωρεί ότι το τρίτο προϊόν που αναφέρει ο Ευστάθιος είναι γλύκισμα με βάση κάποιο εσπεριδοειδές, ψημένο με μέλι ή σάκχαρο, κάτι σχετικό με τα σημερινά γλυκά του κουταλιού. Για τα γλυκά αυτά βλ. Dalby, *Flavours*, 74-75, 242-243· Του Ίδιου, *Feasts*, 242-243. Για το γένος τῶν κιτρίων βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 94-101.

¹²⁶ Κουκουλές, *BBΠ* 5, 102.

¹²⁷ Αθανάσιος Α΄, Επιστολή 48.14-15 (έκδ. - σχ. Talbot, 357-358): *εἰ δέ γε καὶ περὶ ψήφων συνέλθωσιν, οὔποτε ἀποστῇ παρ' αὐτοῖς ὁ οἶνου φροντίσας σὺν πέποσιν*. Karpozelos, *Realia* 13-15, 73. Το πεπόνι υπήρξε μάλλον γνωστό συνοδευτικό του κρασιού. Ο Γεώργιος Πισίδης (7ος αι., έκδ. Pertusi) συνέταξε στίχους στο πεπόνι, όπου αναφέρει τον γνωστό γαστριμαργικό συνδυασμό. Αναγνωστάκης, *Οἶνος στην ποίηση* 2.1, σ. 91. Πρβλ. Ρανουτσάκη, *Ιατρικά*, 221.

¹²⁸ Χωνιάτης, *Θεανώ*, σ. 378.105-110: *Ἦ πέπον οὐχ ὀράας ὅσον εἰσφορέει μοι ὄνειαρ. ὠλεσίκαρπος ἐρινεὸς ἀβρώτοις ἐπ' ὀλύνθοις*.

ευχάριστα, αν δεν είχε προβλήματα με την δίαιτά του που απαγόρευε την βρώση τέτοιων γλυκών φρούτων¹²⁹.

Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις απέστειλε συχνά φρούτα στους φίλους του. Στον Νικηφόρο Βλεμμύδη και τον Γεώργιο Μουζάλωνα έστειλε γλυκά κόκκινα σταφύλια, στα οποία απέδωσε ρητορικά συμβολικά νοήματα με βάση το χρώμα και το σχήμα¹³⁰. Ο μοναχός Μελχισεδέκ Ακροπολίτης έστειλε μέσπιλα (μούσμουλα) στον Μάξιμο Πλανούδη¹³¹. Μήλα και ροδάκινα (περσικά μήλα) δώρισε στο παλάτι της Τραπεζούντας ο διάκονος και νοτάριος, μετέπειτα μητροπολίτης Λακεδαιμόνος, Ιωάννης Ευγενικός¹³². Ο Μιχαήλ Γαβράς έστειλε μήλα, πιθανόν δικής του παραγωγής, στον χαρτοφύλακα Μανουήλ Κουτάλη¹³³.

Ο Δημήτριος Κυδώνης υπήρξε ιδιοκτήτης οπωρώνα στις πύλες της Κωνσταντινούπολης, όπως φαίνεται από επιστολή προς άγνωστο, που του έστειλε ρόδια και ανταπέδωσε με μήλα¹³⁴. Μούσπουλα (μούσμουλα) απέστειλε στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και στην αυτοκράτειρα Ελένη, σε έναν έκκλησιάρχη και στον Κωνσταντίνο Ασάνη, στον οποίο σημειώνει σε ένα ευτράπελο σχόλιο ότι είναι αναγκασμένος να χορηγεί μικρές ποσότητες, γιατί ο *χρηστός βασιλεύς, θερίζων όπου ούκ ἔσπειρε καὶ καρποὺς ἀπαιτῶν ὑπὲρ ὧν οὐκ ἐπόνησεν (...) καθημέραν ἀξιῶν λαμβάνειν, ἐγύμνωσεν τον κήπο του μεγάλου λογίου και προσωπικού φίλου του*¹³⁵.

Ο Θεόδωρος Υρτακηνός έστειλε στον αυτοκράτορα πολλές φορές ρόδια με συμβολικό νόημα¹³⁶ και μάλλον διέθετε δική του παραγωγή, όπως φαίνεται από

---

¹²⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 81, σ. 235. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 224-225.

¹³⁰ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 40.29-31: *τὰς γλυκείας ὁπώρας ταύτας δὴ σοι πεπόμφαμεν ἐρυθρότητι δηλοποιούσας τὸ πρὸς φιλοσοφίαν καὶ ἀρετὴν ἀληθὲς τῆς Ἀγιοσύνης σου καὶ τὸ κατὰ πᾶσαν σφαιρικὸν ἐπιτηδειότητα*. Επιστολές 42.7-24· 43.1-19· 189.1-6 (εκδ. Festa). Karpozelos, *Realia* 13-15, 74.

¹³¹ Πλανούδης, Επιστολή 72.40-57. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 77-78. Pascale, *Planude*, 24-30. Karpozelos, *Realia* 13-15, 75. Άλλες ονομασίες που επικρατούν είναι μέσπιλα, μέσφιλα, μούσπουλα, ἐπιμελίδες, μιμαίκυλα ή κούμαρα. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 109-200.

¹³² Ευγενικός Ιω., Επιστολή 33, σ. 206.12-18 (έκδ. Λάμπρος). Για τα είδη αυτά βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 218· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 109· Του Ίδιου, *Λαογραφικά* Α΄, 204. Βλ. και υπ. 1117.

¹³³ Γαβράς, Επιστολή 399.2-36 (σχ. Fatouros, 1, 151, 53-54).

¹³⁴ Κυδώνης, Επιστολή 81.4-21 (σχ. Loenertz I, 113-114). Tinnefeld, *Kydones* 12, 446-469. Για τον κήπο του Κυδώνη βλ. Constantinides, *Gardens* 99-100.

¹³⁵ Κυδώνης, Επιστολές 143.4-27· 186.4-17· 295.4-9· 405. Karpozelos, *Realia* 13-15, 74-75.

¹³⁶ Υρτακηνός, Επιστολή 75, σ. 36. Ο εκδότης La Porte du Theil (88) και ο Fatouros (*Chronologie*, 222-223) τοποθετούν στο έτος 1318. Ο Karpozelos (*Hyrtakenos*, 281)

επιστολή προς μη ταυτιζόμενο πρωτοψάλτην του παλατιού με την οποία ζητούσε *ὄλυνθον*, μόσχευμα, για να γονιμοποιήσει δένδρα¹³⁷.

Το σύκο υπήρξε αγαπημένο φρούτο. Ο Χωνιάτης επαίνεσε ποιητικά τον ίσκιο μιας συκιάς στην Κέα και θαύμασε τον *γλυκερόν* καρπό της με αναγωγές στην προέλευση του φυτού και στη διάσημη καλλιέργεια σύκων της αθηναϊκής Αρχαιότητας¹³⁸. Ο *μέγας λογοθέτης* Θεόδωρος Μετοχίτης στο Διδυμότειχο νοστάλησε τα σύκα, που δεν έβρισκε σε εκείνον τον τόπο, γεγονός που απέδωσε στην αδυναμία της γης για εποικοδομητική καρποφορία¹³⁹. Πάντως, ίδιους τόνους είχε χρησιμοποιήσει και ο Γρηγόριος Αντίοχος το 1173, ο οποίος είχε αποδώσει την έλλειψη φρέσκων φρούτων και μάλιστα σύκων στο κλίμα της Βουλγαρίας και είχε συνθέσει ζοφερές περιγραφές για τα ρυτιδωμένα και χαλασμένα σύκα, μαζί με τα υπόλοιπα φρούτα, που προορίζονταν για την τροφοδοσία του βυζαντινού στρατού¹⁴⁰. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης, όντας εξόριστος, επίσης σχολίασε την *πικρόχυμον γῆν* της Φιλιππούπολης στη Θράκη¹⁴¹. Τα δαμάσκηνα μόνο που δεν έχουν βγάλει πόδια, και είναι σαν *κάνθαροι* (σκαθάρια), όπως χαρακτηριστικά τονίζει σε μία γλαφυρή περιγραφή. Τα πεπόνια είναι παραγινωμένα και προκαλούν τον όνειδο, τα αχλάδια είναι ακατάλληλα για ανθρώπινη τροφή, τα αμπέλια μοιάζουν με ακανθώδεις και πυκνούς θάμνους, ο οίνος είναι ξινός και σάπιος και αναδύει την οσμή ρητίνης¹⁴². Τέτοια σχόλια, εκτός των άλλων, υπογραμμίζουν την σημασία των φρούτων στην καθημερινή ζωή πέρα από βασικά είδη της διατροφής των επιστολογράφων, που μάλιστα χαρίζονταν και στον αυτοκράτορα.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης διατηρούσε οπωρώνα και απέστειλε συχνά φρούτα σε φίλους και τον αυτοκράτορα, ροδάκινα, σύκα και σταφύλια¹⁴³, ενώ

χρονολογεί μεταξύ 1326 και 1328. Ονομάζονται και *γρανάτα*. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 110· Του Ίδιου, *Λαογραφικά Α'*, 207-208. Για άλλες αποστολές του Υρτακηνού βλ. Επιστολές 83 και 88.

¹³⁷ Υρτακηνός, Επιστολή 14, σ. 734-735. Karpozelos, *Realia* 13-15, 75.

¹³⁸ Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), σ. 375. 8-13, 44-48, 88.

¹³⁹ Μετοχίτης, Επιστολή τμ. 4-5 (έκδ. Ševčenko). Για τον Μετοχίτη βλ. σ. 272.

¹⁴⁰ Βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 20.

¹⁴¹ Βασιλάκης, Επιστολή 3.14-16 (μετά το 1157). Για τον Βασιλάκη βλ. σ. 274-475 και υπ. 113.

¹⁴² Βασιλάκης, Επιστολή 4 (μετά το 1157).

¹⁴³ Ευστάθιος, Επιστολές 1.4-42· 2.2-19· 17.16-21, 32-34· 29. 1-43 (σχ. Κολονου, 135*-136*). Karpozelos, *Realia* 10-12, 22. Για τα ροδάκινα (*μῆλα τῆς Περσέας*) βλ. παραπάνω σ. 278.

σε μία περίπτωση δώρισε *κουκούβες*, ποικιλία *χρυσιζουσῶν σταφύλων*, ίσως πρόκειται κατά τον Η. Αναγνωστάκη για τα σημερινά βασιλοστάφυλα, ποικιλία ραζάκι ή σουλτανίνας, που μπορούσαν να συντηρηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα και τον χειμώνα¹⁴⁴.

Μία τέτοια ποικιλία ίσως απέστειλε ο Γεώργιος Οιναιώτης σε δύο φιλικά πρόσωπα που βρίσκονταν σε αγρό, ίσως από δική του παραγωγή, *σταφυλαὶ ἄλυσιτελεῖς τοῖς ταμιεύειν βεβουλευμένοις (...) χρυσαὶ σταφυλαὶ*¹⁴⁵ και σε άλλη περίπτωση τριῶν ειδῶν *τῶν κρυστάλλων*, ενώ ζήτησε σε ανταλλαγή ὄρνιθες¹⁴⁶.

Επίσης, ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος έλαβε κεράσια με την σημείωση ότι είναι τα πρώτα της εποχής¹⁴⁷. Άλλη φορά ευχαρίστησε την Θεοδώρα Ραούλαινα για την αποστολή *συκαμίνων* (μούρα), τα οποία γράφει ότι γνώριζε και απολάμβανε στην πατρίδα του την Κύπρο, οπότε και κρίνει ότι τα συγκεκριμένα ήταν άγουρα, ενώ σε επόμενη επιστολή διαβάζουμε ότι της έστειλε ο ίδιος μούρα με την τολμηρή σημείωση να του ξαναστείλει ώριμα πια κι όχι άγουρα, όπως την προηγούμενη φορά¹⁴⁸.

Όπως προαναφέρθηκε, τα οπωροκηπευτικά καλλιεργούνταν σε περιοχές με νερό, συνδυαστικά μαζί με όσπρια, αμπέλια και κάποια οπωροφόρα¹⁴⁹. Ορισμένα λαχανικά συντηρούνταν σε άλμη ή ξύδι¹⁵⁰. Οι σχετικές αναφορές που έχουμε από τις επιστολές σχετίζονται συχνά με την δίαιτα που επιβάλλονταν κατά των διαφόρων νοσημάτων, που ταλάνιζαν τους συγγραφείς και απαιτούσαν συχνή ή αποκλειστική κατανάλωση λαχανικών.

---

¹⁴⁴ Ευστάθιος, Επιστολή 6.59-65, 84-86, 95-103 (σχ. Κολονου, 94*-97*). Αναγνωστάκης, Κουκούβαι, 84-89, 98-104. Του Ίδιου, *Οινικός*, 82. Του Ίδιου, Βυζαντινή μελωνυμία, 181-182. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 105-107. Του Ίδιου, *Λαογραφικά* Α΄, 206. Karpozelos, *Realia* 10-12, 22.

¹⁴⁵ Οιναιώτης, Επιστολή 2.58. 12-18 (έκδ. - σχ. Loenertz, 291-292).

¹⁴⁶ Οιναιώτης, Επιστολή 3.67.17-19, 23-24 (έκδ. - σχ. Loenertz, 292-294).

¹⁴⁷ Η μνεία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Vat. 1085/206, 217, 218, 221, f. 263r, 263v, όπου παραπέμπει η Laiou, *Correspondence*, 96-97. Για το χειρόγραφο βλ. Lameere, *La tradition*, 33-38.

¹⁴⁸ Γρηγόριος Β΄, Επιστολές 188, σ. 199· 189, σ. 200 (έκδ. Ευστρατιάδης). Karpozelos, *Realia* 13-15, 74. Οι επιστολές χρονολογούνται μετά το 1283. Lameere, *La tradition*, 202. Πρβλ. S. Kotzabassi, *The correspondence of Gregory of Cyprus to Theodora Raoulaina Palaiologina, Parekbolai* 1 (2011) 115-170. Για την Ραούλαινα *PLP* 10943.

¹⁴⁹ Για τα διάφορα λαχανικά που καταναλώνονταν στις βυζαντινές τράπεζες βλ. Koder, *Ο κηπουρός*, 19-23, 26-39. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 88-96.

¹⁵⁰ Για τις διαδικασίες καλλιέργειας και συντήρησης των λαχανικών βλ. Grünbart, Store, 43-45. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, 81-85. Του Ίδιου, *Καθημερινή διατροφή*, 23-24. Dalby, *Flavours*, 74-77. Του Ίδιου, *Feasts*, 141-143.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης δέχθηκε με ευχαρίστηση την σταλείσα από την Αθήνα κάππαρη, ὡς ἀντιφάρμακον τῆς παχυχύμου καὶ μοχθηρᾶς διατροφῆς, στην οποία ἦταν υποχρεωμένος να καταφεύγει ὅσο βρισκόταν στην Κέα, ὅπου, κατὰ τα γραφόμενα, ἐξέλιπε ἡ κήπευση λαχανικῶν¹⁵¹. Οἱ βλαστοί τῆς κάππαρης βράζονταν γιὰ το καθημερινό γεύμα, καὶ ἦταν εὐγευστοι με λάδι καὶ ξίδι, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης¹⁵². Γράφοντας σε ἄλλη περίπτωση στὸν Εὐθύμιο Τορνίκη, ὁ Χωνιάτης παραπονεῖται ὅτι καταναλώνει μόνο *κράμβην*, λαχανικά σε ἄλμη ἢ ξίδι, που ἀποστέλλονταν ἀπὸ τὴν Αθήνα¹⁵³.

Τὰ ιατροφαρμακευτικά ἐγχειρίδια ἐπιβάλλουν αυστηροὺς περιορισμοὺς στὴ δίαιτα γιὰ κάποια νοσήματα, ἀποκλείοντας λιπαρές τροφές, παστά τρόφιμα καὶ τουρσί καὶ συνιστοῦν τὴν κατανάλωση λαχανικῶν¹⁵⁴. Οἱ ἀλληλογράφοι διασώζουν εἰκόνες ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ καὶ σωματικὴ κατάπτωση που προκαλοῦσε ἡ ἐπιβολὴ αυστηρῆς δίαιτας ἀλλὰ καὶ τὴν καταναγκαστικὴ διατροφή ἀποκλειστικά με χορταρικά καὶ χυμούς γιὰ διάφορα νοσήματα.

Ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις υποβαλλόταν σε αυστηρὴ δίαιτα με χορταρικά γιὰ τὴν ἐπιληπτικὴ νόσο ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπάσχε. Σε ἐπιστολὴ στὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη περιγράφει τὴν στέρηση ποικίλων ἐδεσμάτων καὶ φέρεται νὰ νοσταλγεῖ τὴν *τῶν καρδάμων δριμεῖαν δῆξιν*¹⁵⁵. Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης ἀποστέλλει ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος στὴν Νίκαια στὸν βασιλικὸν γραμματικὸν Μακρωτό *δρύκαρπον*, στυπτικὸ γιὰ τὴν ναυτία¹⁵⁶.

---

¹⁵¹ Χωνιάτης, Επιστολὴ 127.13-14 (σχ. Κολονου, 125*). Karpozelos, *Realia* 10-12, 28. Γιὰ τὶς φαρμακευτικὲς ιδιότητες τῆς κάππαρης βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 157.

¹⁵² Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, κεφ. 39.17-28. Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 194-195· Dalby, *Feasts*, 141-143.

¹⁵³ Χωνιάτης, Επιστολὴ 103.64-73 (σχ. Κολονου, 112*-113*). Τὰ τρυφερά μέρη καὶ ὁ καρπὸς τῆς κάππαρης συντηροῦνταν σε ξίδι καὶ φυλάσσονταν γιὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὶς μέρες τῆς νηστείας. Koder, *Gemüse*, 51-52/ *Ὁ κηπουρός*, 37· Κουκουλές, *Λαογραφικά Α΄*, 194· Dalby, *Feasts*, 141-143. Γιὰ τὴν *κράμβη* (τὸ λάχανο) βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 93. Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν λαχανικῶν ὡς τουρσιά βλ. Koder, *Ἡ Καθημερινὴ διατροφή*, 23-24.

¹⁵⁴ Ἡ δίαιτα καὶ ἡ κατανάλωση εὐπεπτῶν τροφῶν καὶ ἡ ἀποφυγὴ λιπαρῶν συνίσταται γιὰ πλήθος νοσημάτων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν υγιεινοδιαιτητικὴ ἀγωγή τοῦ γήρατος. Ἀναλυτικότερα βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 131-134· Εὐτυχιάδης, *Εἰσαγωγή*, 63-64. Γιὰ τὴν δίαιτα με λαχανικά βλ. καὶ Γαβρὰς, Επιστολὴ 457.121-134 (σχ. Fatouros, 1, 163-164).

¹⁵⁵ Θεόδωρος Β΄, Επιστολὴ 54.56-64 (ἐκδ. Festa). Βλ. καὶ σ. 286, υπ. 102, ὅπου καὶ ἄλλη σύντομη ἀναφορὰ στὸ κάρδαμο στὴν ἴδια ἐπιστολὴ. Γιὰ τὸ φυτὸ βλ. συνοπτικά Koder, *Gemüse*, 48.

¹⁵⁶ Βλεμμύδης, Επιστολὴ 12.4 (ἐκδ. - σχ. Westerink, 48). Κατὰ τὴν διάρκεια παραμονῆς στὸν Ἄθω (γύρω στὸ 1239), ὁ Βλεμμύδης στέλλει *δρύκαρπον*, *τῆς ἐκ τῶν*

Το καλοκαίρι του 1404, ο διδάσκαλος και νοτάριος (1391 - ca. 1415) Ιωάννης Χορτασμένος περιγράφει επιδημία γαστρεντερίτιδας στην Κωνσταντινούπολη με έντονα συμπτώματα, από την οποία νόσησε και ο ίδιος. Γράφει ότι στην αρχή ένιωσε ενοχληση, αλλά δεν έδωσε σημασία, αν και πήρε κάποιο φάρμακο, οπότε και έφαγε κανονικά φρούτα και κολοκύνθην συνοδευόμενα από κρασί. Φυσικά τα συμπτώματα δεν υποχώρησαν και αφ' ενός κατέφυγε σε μία γνωστή ιατρική μέθοδο, την φλεβοτομή¹⁵⁷, αφ' ετέρου απείχε για ορισμένο διάστημα εντελώς από κάθε φαγητό και ποτό, εκτός από χυμό αμυγδάλων¹⁵⁸. Σε άλλη περίπτωση, τρία χρόνια αργότερα, ο ίδιος λόγιος περιγράφει συμπτώματα, μάλλον βαρυστομαχιάς, από γεύμα που περιλάμβανε αυγοτάραχο από τον Πόντο, φρέσκο ψωμί και σταφύλια και σημειώνει με νόημα ότι τα λαχανικά δεν προκαλούν τέτοια προβλήματα¹⁵⁹. Αναλόγως και ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Κύπριος γράφει στον μέγαν λογοθέτην Θεόδωρο Μουζάλωνα ότι είχε αναγκαστεί να τρώει και να πίνει επί έξι μέρες μόνο νερό, ρόδια, σταφύλια και *έντυβον* (σημ. αντίδια) για την ψωρίαση που τον ταλαιπωρούσε¹⁶⁰.

Η δίαιτα των γηραιότερων επέβαλλε ελαφριές τροφές, λαχανικά, σούπες και ψάρια. Ο Ιωάννης Απόκαυκος υπερτονίζει την σημασία των λαχανικών για

πίονων ναυτίας άκεστικόν. Για τις φαρμακευτικές ιδιότητες του καρπού της βελανιδιάς βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 156.

¹⁵⁷ Πρόκειται για πολύ συνηθισμένη μέθοδο πρόληψης και καταστολής ασθενειών. Αναλυτικότερα Tiblalexī, *Medizinisches*, 128-130.

¹⁵⁸ Χορτασμένος, Επιστολή 28. Tiblalexī, *Medizinisches*, 91-92, 136, για τη χρήση του *ροδελαίου* ή *ροδοστάγματος* σ. 169-172.

¹⁵⁹ Χορτασμένος, Επιστολή 52.23-30 (σχ. Hunger, 118-119): *Ἦν δὲ ἄρα αἴτιον τοῦ προρρηθέντος κακοῦ μάλιστα μὲν ὑγρότητος [πλήθος] ἀπὸ τινων πονηρῶν καὶ παχέων χυμῶν ἐγγινόμενον τοῖς σπλάγχνοις, οὓς οἶδεν ἀπογεννᾶν ἢ ἐκ τῆς ὀπώρας τροφή. αἰτιάσαιτο δ' ἂν τις δικαίως καὶ ἥ τότε' ἐχρησάμην παρὰ τὸν καιρὸν τοῦ ἀρίστου τροφῆ· ἄρτος ἦν ἀρτίως ὀπτηθεὶς τῷ κλιβάνῳ καὶ σταφυλαὶ καὶ τὸ ἐκ Πόντου κατακομιζόμενον ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἐκεῖσε ταριχευομένων ἰχθύων ῥόν. κάγω μήπω πρότερον ἐν πείρᾳ φαρμάκου γεγονῶς τότε πρῶτον ἠναγκάσθην καὶ τούτου μετασχεῖν.* Η Tiblalexī (*Medizinisches*, 63-64, 127) υποθέτει κάποιο είδος δηλητηρίασης.

¹⁶⁰ Γρηγόριος Β' ο Κύπριος, Επιστολή 140, σ. 131 (έκδ. Ευστρατιάδης): *ροιαῖς καρπῶ, σταφυλαῖς, καὶ ἀπὸ λαχάνων ἐντίβοις*, με βάση ιατρικά παραγγέλματα. Karpozelos, *Realia* 13-15, 74. Για την ψωρίαση του Κυπρίου βλ. Επιστολές 72-74, σ. 53-57 (έκδ. Ευστρατιάδης). Tiblalexī, *Medizinisches*, 19-21. Για το *έντυβον* βλ. Koder, *Gemüse*, 122, 44.

την αντιμετώπιση νοσημάτων σε επιστολή προς τον Κερκύρας Βαρδάνη, ο οποίος, όπως είπαμε παραπάνω, του είχε στείλει πεπόνια¹⁶¹.

Εκτός από τα παραπάνω, είναι εύλογο ότι στις επιστολές μαρτυρούνται αιτήματα για την αποστολή φαρμάκων, πολλά με βάση γνωστά βότανα¹⁶². Έτσι, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης παρακαλεί για κλωνάρια *μαλάχης* από τον κήπο του μοναχού Ιωαννικίου για να τα χρησιμοποιήσει ως επίθεμα¹⁶³. Παρομοίως και ο Θωμάς Μάγιστρος σε επιστολή προς τον *σκευοφύλακα* Καλό Τρικανά στην Κωνσταντινούπολη από τον οποίο αιτείται *μαλάχην λευκήν* και *φλοιόν πτελεῶν* (φτελιάς) για την παρασκευή σκευάσματος, προκειμένου να αντιμετωπίσει έκζεμα του προσώπου¹⁶⁴.

Ο Μιχαήλ Ιταλικός πάλι ζήτησε από κάποιον ιατρό να τον εισαγάγει στις φαρμακευτικές ιδιότητες της θηριακής¹⁶⁵, φαρμάκου σύνθετου από πολλές ουσίες, μεταξύ αυτών και φυτικές, ως αντίδοτο στα δηγήματα δηλητηριωδών ζώων. Σε σχέση με την θηριακή, ο Μιχαήλ Χωνιάτης βρισκόμενος στην μονή Προδρόμου στις Θερμοπύλες, ζητά από τον Λάσκαρι να του προμηθεύσει το φάρμακο, μάλλον ως θερμαντικό για το κρύο¹⁶⁶. Γενικά, στα επιστολογραφικά

---

¹⁶¹ Απόκαυκος, Επιστολή 81, σ. 236. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 224-225. Για την υγιεινο-διαιτητική αγωγή του γήρατος, σύμφωνα με ιατροφαρμακευτικά εγχειρίδια βλ. Ευτυχιάδης, *Είσαγωγή*, 289. Για τα νοσήματα από τα οποία έπασχε ο Απόκαυκος βλ. σ. 106, υπ. 324.

¹⁶² Γενικά για την φαρμακολογία σε σχέση με βότανα και φυτά βλ. J. Scarborough, *Herbs of the field and herbs of the garden in Byzantine medicinal pharmacy*, στο *Byzantine garden culture*, 177-188.

¹⁶³ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 178.1-11. Για τις φαρμακευτικές ιδιότητες της *μαλάχης* (μολόχα) βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 158. Πρβλ. Koder, *Gemüse*, 123/ *Ο κηπουρός*, 29· Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 89-90. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 78-79.

¹⁶⁴ Μάγιστρος, Επιστολή 3, 416 (έκδ. Migne). Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος*, 205-206. Karpozelos, *Realia* 10-12, 28. Για τις φαρμακευτικές ιδιότητες της *πτελέας* (*οὔλμος ὁ πεδινός*) βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 163. Ο Τρικανάς διετέλεσε και *σακελλίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας* στην Κωνσταντινούπολη. *PLP* 29310.

¹⁶⁵ Ιταλικός(12ος αι), Επιστολή 32, σ. 207.5-11 (άδηλης χρονολογίας, έκδ. - σχ. Gautier, 204). Ενδιαφέρον για την θηριακή εξέφρασαν στις επιστολές τους και άλλοι, όπως ο Τζέτζης (Επιστολή 46, σ. 67.2-7, έτος 1146. Grünbart, *Beiträge*, 199-200), ο Γαβράς, (Επιστολές 116.46-49· 401.1, σχ. Fatouros, 1, 92, 151-152), ο Γεώργιος Λακαπηνός (ca. 1297-1310/11- μετά το 1315) (Επιστολή 23.1-15, σχ. Κουρούσης, *Επιστολάριον*, 71) και ο Παλαμάς (Επιστολή 2,15-19, έκδ. - σχ. Χρήστου τ. 1). Για την *θηριακήν* βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 164-167· Σ. Φιλιάνης, *Περί φαρμάκων*. Από τον κορυφαίο φαρμακογνώστη Διοσκουρίδη έως τον Βυζαντινό Νικόλαο Μυρεψό, *Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κυριακή 12 Οκτωβρίου 1997*, 20-22· Ευτυχιάδης, *Είσαγωγή*, 261. Πρβλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 25. Για τον Ιταλικό, εκτός από τον εκδότη του έργου του P. Gautier, βλ. ενδεικτικά και Angold, *Church and society*, 173-176.

¹⁶⁶ Χωνιάτης, Επιστολή 179.26-28 (σχ. Κολονου, 149*): *εἰ μὴ μόνον ἡ θηριακή, δι' ἣν*

κείμενα υπάρχουν πλείστα αιτήματα για φάρμακα, το είδος των οποίων δεν προσδιορίζεται αναλυτικά, που όμως περιλαμβάνουν βότανα και φυτολογικά προϊόντα από την επεξεργασία φυτών¹⁶⁷.

Σε σχέση με την χρήση σχετικών φυτικών σκευασμάτων, την ανάγκη εξεύρεσης του κατάλληλου φαρμάκου για την περίπτωση, αλλά και της αποθήκευσης του προϊόντος για ώρα ανάγκης, η περίπτωση που σώζεται σε επιστολή του Ιωάννη Τζέτζη είναι μοναδική στην επιστολογραφία. Γνωρίζοντας ότι κάποιος γραμματικός Νικηφόρος θα ταξιδέψει στην Άμαστριν της Ανατολίας στον δρόμο προς την Μαύρη Θάλασσα, ο Τζέτζης παρακαλεί να του στείλει σπόρους ή ολόκληρο φυτό, που, σύμφωνα με τα γραφόμενα, διέθετε καταπραϋντικές ιδιότητες για το άσθμα που τον ταλαιπωρούσε. Το φυτό δεν κατονομάζεται, όμως περιγράφεται με λεπτομέρειες. Έχει ξυλώδη κορμό και πυκνό φύλλωμα, πυκνότερο και από δενδρολίβανο, με έντονη οσμή, ενώ οι σπόροι του μοιάζουν με της κάνναβης. Ο Τζέτζης έδωσε αναλυτικές οδηγίες για τη μεταφορά, ώστε να στεφθεί με επιτυχία η μεταφύτευση και το φυτό να ευδοκιμήσει. Έπρεπε να εκχωθεί με προσοχή, για να μην καταστραφεί το ριζικό σύστημα και, με την μεγαλύτερη επιμέλεια, να σταλεί με κάποιον μεταφορέα, ο οποίος θα πληρωνόταν βέβαια για την εργασία ¹⁶⁸.

Το πιθανότερο είναι ότι ο Τζέτζης ζήτησε *μύρτον*, φυτό που παράγει τα σημερινά μύρτιλα, οι σπόροι του οποίου είναι παρόμοιοι με της ήμερης κάνναβης, όπως και το φύλλωμα είναι παρεμφερές του δενδρολίβανου, αν και με μεγαλύτερο πλάτος. Πρόκειται για φυτό με ποικιλία ειδών, διαθέτει γλυκό

τινα απέστειλα πρὸς τὴν ἀγίαν σου βασιλείαν τὸν παρόντα παῖδα καὶ ἡμέτερον δουλευτήν, ὡς ἂν δι' αὐτοῦ ἐπιπέμψῃς μοι. (...) ταύτην γὰρ λέγουσιν οἱ ἰατροὶ διαφερόντως θερμαίνειν· μέγα ἂν βοήθημα ἐπορέξῃς μοι. Το κείμενο συνοδεύεται και από άλλο προς τον μεσάζοντα του Λασκάρεως (Επιστολή 180), Δημήτριο Τορνίκη. Ο Χωνιάτης είχε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα. Από άλλη επιστολή πληροφορούμαστε ότι ο *ὑπομνηματογράφος* Γεώργιος Βαρδάνης, στενός φίλος και συνεργάτης του Χωνιάτη, κατά την διάρκεια της παραμονής του στην Κάρυστο είχε αντιγράψει για λογαριασμό του τα Θηριακά του Νικάνδρου. Επιστολή 109.4-5. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 96.

¹⁶⁷ Βλ. χαρακτηριστικά περιγραφές παθήσεων και σχετικά αιτήματα του Γαβρά για φάρμακα, Επιστολές 21.21-30· 116.46-52· 202.82-84· 287.18-21· 292.25-28· 293.13-16· 401.13-19· 445.42-47, σχ. Fatouros, 1, 73, 92, 111, 128-129, 151-152. Αναλυτικότερα για αιτήσεις και αποστολές φαρμάκων Tiblalexī, *Medizinisches*, 140 κ.ε· Karpozilos, *Realia* 13-15, 81-81.

¹⁶⁸ Τζέτζης, Επιστολή 100, σ. 146. 12 - σ. 147.6 (έτος 1157). Grünbart, *Beiträge*, 220.

καρπό που μάλιστα αποτέλεσε και δώρο μεταξύ αλληλογράφων¹⁶⁹. Η μύρτος πράγματι διαθέτει καταπραϋντικές ιδιότητες σε πνευμονολογικές παθήσεις¹⁷⁰.

Συνοψίζοντας επιγραμματικά, οι περιπτώσεις που περιγράψαμε επισημαίνουν την χρήση *όπώρων* και βοτάνων στην ιατρική και την φαρμακολογία, την προληπτική και κατασταλτική δίαιτα κατά διαφόρων παθήσεων, όπως και την απολαυστική αίσθηση γνωστών και εύγευστων φυτικών καρπών.

V. Αρωματικά φυτά και άνθη

Στα αρωματικά φυτά, πέρα από τα ποικίλα καλλωπιστικά άνθη και τα αιθέρια έλαια, που χρησιμοποιούνταν στην αρωματοποιία¹⁷¹, συγκαταλέγονται θυμιάματα και μπαχαρικά: μόσχος, λιβάνι, *σμύρνα*, *σάκχαρ*, *βαρζίν* (βάλσαμο), μοσχοκάρυδο, κανέλλα, κύμινο, θυμάρι, ρίγανη, δενδρολίβανο, πιπέρι κ.ά., που χρησιμοποιούνταν ως αρωματικές ή πικάντικες ουσίες, καρυκεύματα μαγειρευτών φαγητών, ποτών και γλυκισμάτων και, γενικά, για το άρωμά τους¹⁷². Ποικιλία μπαχαρικών, όπως το πιπέρι, το κύμινο, η κανέλλα κ.ά. αλλά και θυμιάματα προέρχονταν από εμπορικές περιοχές της Τραπεζούντας και της Χαλδίας, της Αιγύπτου και της Μ. Ασίας¹⁷³.

---

¹⁶⁹ Μύρτιλα έλαβε και ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος, όπως παραδίδεται σε ανέκδοτη επιστολή. Η μνεία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Κωδ. Vat. 1085/206, 217, 218, 221, f. 263r, 263v, όπου παραπέμπει η *Laiou, Correspondence*, 96-97.

¹⁷⁰ Για τις φαρμακευτικές ιδιότητες της μύρτου βλ. Tiblalex, *Medizinisches*, 159-160. Grünbart, Store, 44-45. Απαντούν πάνω από 100 είδη μύρτου, όμως μόνο ένα ευδοκιμεί στις παραμεσόγειους περιοχές. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 185-187.

¹⁷¹ Βασική πηγή για την αρωματοποιία είναι ο κατάλογος αρωματικών φυτών και μπαχαρικών του αυτοκρατορικού ιατρού Συμεώνος Σήθ, *Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφῶν δυνάμεων* (τέλη 11ου αι.). Μυρεψικά είδη αναφέρονται και στο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* (10ος αι.) σχετικά με την οργάνωση των συντεχνιών της πώλησης εμπορευμάτων κ.λπ. Ως διπλωματικά δώρα και γενικά για τα αρώματα βλ. Π. Ανδρουδής, Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο, στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους*, Ζ΄ Τριήμερο εργασίας Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ – Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 2000, 138-152.

¹⁷² Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 171.

¹⁷³ Dalby, *Flavours*, 46-47. Για την Τραπεζούντα βλ. Bryer, Trebizond, 386.

Οι αναφορές σε τέτοια φυτά επικεντρώνονται σε δύο βασικές ιδιότητες: την ευχάριστη μυρωδιά που ανέδιδαν και την πικάντικη ή καυστική ουσία στη γεύση. Οι αλληλογράφοι συνέθεσαν ποικίλες περιγραφές για διάφορα τέτοια είδη αλλά και εξαιρετικής ρητορικής εμπνεύσεως οσμητικές εικόνες από κήπους και άνθη, αποδίδοντας συμβολισμούς σε σχέση με τις εκλεκτές ιδιότητες ορισμένων από αυτά.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ξεχώρισε την γεύση της κανέλλας, *τὸ κιν(ν)άμωμον ξύλον*, και συνέθεσε αλληγορίες σχετικά με την γλυκόπικρη γεύση της, όταν έγραψε στον φοροεισπράκτορα Κωνσταντίνο Πηγονίτη, σχολιάζοντας την επιστολογραφική του δεινότητα, σε συνδυασμό με το γλυκόπικρο περιεχόμενο της επιστολής του: *μᾶλλον τῷ ἰνδικῷ ξύλῳ ἑώκει, κινάμωμον τοῦτο λέγουσιν οἱ πολλοί, ὅπερ μετὰ τοῦ στύφοντος καὶ τὸ γλυκάζον οὐκ ἀγεννὲς εὐτυχεῖ*¹⁷⁴.

Ανάλογο παραλληλισμό χρησιμοποίησε και σε γράμμα προς τον συμμαθητή του στην Κωνσταντινούπολη Γεώργιο Τεσσαρακονταπήχυ, συσχετίζοντας με την χαρά που του προξένησε η άφιξη της επιστολής, σε μία περίοδο πικρή, δύσκολη για την Αττική (1183-85)¹⁷⁵. Σε άλλη περίπτωση, στον συνδιάκονο του Ευθυμίου Τορνίκη στην Χαλκίδα Μανουήλ Βεριβόη, σχολιάζει την επανεγκατάστασή του από την Κωνσταντινούπολη στη Χαλκίδα, τόπο καταγωγής του, εξαναγκασμένος από την πίεση της λατινικής τυραννίας, στις αρχές του 13ου αιώνα¹⁷⁶, όπου, παρά τα προβλήματα, τουλάχιστον βρίσκεται στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Στην επιστολή, ο Χωνιάτης γράφει χαρακτηριστικά *τῷ δακεθύμῳ συνέπλεκε τὸ τερψίθυμον*, όπως ακριβώς και η κανέλλα συνδυάζει *τὸ γλυκάζον τῷ στύφοντι*¹⁷⁷. Το καρύκευμα, αρωματική και πικάντικη ουσία, χρησιμοποιούνταν στις μαγειρείες και προερχόταν από το εμπόριο της ανατολής, όπου ευδοκίμούσε η σχετική καλλιέργεια¹⁷⁸. Χρησιμοποιούνταν,

---

¹⁷⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 3.11-14 (σχ. Κολονου, 50*-51*).

¹⁷⁵ Χωνιάτης, Επιστολή 28.28-31 (σχ. Κολονου, 65*-66*). Για τη σχέση των δύο ανδρών βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 163-165.

¹⁷⁶ Για όσους μετοικούσαν από άλλες περιοχές στην Χαλκίδα βλ. κεφ. «Εύριπος» σ. 68-70. Για τον Βεριβόη βλ. Κολοβού, *Χωνιάτης*, 140 και υπ. 392.

¹⁷⁷ Χωνιάτης, 152.12-17 (σχ. Κολονου, 136*-137*): *ἀλλ' οὐδὲ τὸ ὑποκνίζον τοῦτο καὶ ἀγλευκὲς ἦν πάντη καὶ ἄχαρι. ὥς δὲ τὸ ἰνδικὸν εἶτε καὶ ἀρράβιον ξύλον (κινάμωμον τοῦτο καλοῦσιν οἱ ὀνομάτων θετικοί) κεκραμένον ἔχει τὸ γλυκάζον τῷ στύφοντι, οὕτω κάκεῖνο τὸ μέρος τοῦ γράμματος τῷ δακεθύμῳ συνέπλεκε τὸ τερψίθυμον.*

¹⁷⁸ Η κανέλα και η κασία (*κιν(ν)άμωμον*, *κασία*, *μαλάβαθρον* κ.ά) ήταν καρυκεύματα πασίγνωστα τα κλασικά χρόνια. Υπήρχε κανέλα πρώτης και δεύτερης ποιότητας, *τὸ ἀληθινόν*, το *ξυλοκιν(ν)άμωμον*, που πωλούνταν τριμμένο (*τριψίδιν*), το ξύλο κανέλας

επίσης, στην οινοποιΐα και την αρωματοποιΐα, ενώ καιόμενο δημιουργούσε μία ευχάριστη ατμόσφαιρα.

Ως προς τις αποστολές αρωμάτων, θυμιαμάτων και μπαχαρικών ως δώρων, πρέπει να τονίσουμε ότι υπήρξαν σχετικά συχνά, αν και το σχετικό υλικό είναι πολυπληθέστερο για τον 11ο και 12ο αιώνα, παρά από την Ύστερη εποχή. Από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα λαμβάνουμε από τον Ιωάννη Τζέτζη, ο οποίος δέχθηκε από τον ηγούμενο της μονής Παντοκράτορος αρώματα¹⁷⁹, ενώ από άλλα πρόσωπα ζήτησε αρωματικά και μπαχαρικά. Έτσι, παρακαλεί την σύζυγο του *μεγάλου εταιρειάρχου* για θυμιάμα και κεχριμπάρι¹⁸⁰, ενώ από τον Αλέξιο, ανιψιό του *πρωτοσεβάστου* μαζί με έναν ημίονο, ζήτησε και λίγη *ξυλαλόην* και Ασσυριακή *φρυγανίδα*, δηλαδή δενδρολίβανο, για την τελετή χρίσματος κάποιου διακόνου¹⁸¹.

Η χρήση των θυμιαμάτων ήταν, ως γνωστόν, ευρεία στη χριστιανική Λειτουργική. Μάλιστα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς σχολίασε την ευωδία και την πανάρχαια χρήση του *λιβάνου* στις θρησκευτικές τελετές¹⁸². Τον 15ο αιώνα, ο *μέγας δούξ* Λουκάς Νοταράς, σε επιστολή προς τον Γρηγόριο Σχολάριο, συσχετίζει αλληγορικά *τὸ εὖοσμον* του θυμιάματος με την έλευση της επιστολής, η οποία προσφέρει αγαλλίαση σε σχέση με *τὴν εὖοσμίαν τοῦ λόγου* του¹⁸³.

Στις επιστολές της Ύστερης εποχής μνημονεύονται σχετικά αιτήματα θυμιαμάτων καθώς και αποστολές δώρων. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις έστειλε σμύρνα στον φίλο του Γεώργιο Μουζάλωνα¹⁸⁴, παράγωγο από το ποώδες,

---

(τὰ κάσσια ή φλούδα από τον κορμό της κανέλας) και πλήθος άλλων. Η χρήση ακριβών μπαχαρικών ήταν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διατροφής των οικονομικά ευκατάστατων. Μάλιστα, έκαιγαν κανέλα μαζί με ξυλόλη και στην προέλευση ή πρόοδο, την πομπή του αυτοκράτορα κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Κουκουλές, *BBΠ* 5, 20-21· Koder, Καθημερινή διατροφή, 24· Dalby, *Feasts*, 235, 326· Του Ίδιου, *Flavours*, 46.

¹⁷⁹ Τζέτζης, Επιστολή 51, σ. 73.5-9 (έτος 1146). Grünbart, *Beiträge*, 206-207. Karpozelos, *Realia* 10-12, 29.

¹⁸⁰ Τζέτζης, Επιστολή 59, σ. 88.22-23 (έτος 1147): *ὡς δοῦλός σου ἔγραψα, διὰ τῆς σῆς δὲ ἀντιλήψεως καπνισματίτζιν βραχὺ ἀμπαρατίτζιν σταλήτω μοι*. Grünbart, *Beiträge*, 209. Karpozelos, *Realia* 10-12, 29-30.

¹⁸¹ Τζέτζης, Επιστολή 29, σ. 45.1-5 (1138-47) μαζί με έναν ημίονο, ζητά και λίγη *ξυλαλόην* από τον ανιψιό του πρωτοβεστιάριτου Αλέξιο. Grünbart, *Beiträge*, 191-193. Karpozelos, *Realia* 10-12, 29-30. Βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 237 και υπ. 154.

¹⁸² Γρηγοράς, Επιστολή 4.91-92: (...) *διότι λιβάνω κεχρηῆσθαι εἰώθεσαν Ἕλληνες τὸ πλεῖστον ἐν ἱεροῖς, εὐωδίας εἵνεκά τινος* (...).

¹⁸³ Νοταράς, Επιστολή 6, 1-12.

¹⁸⁴ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 192.1-10 (έκδ. Festa).

ρητινοφόρο φυτό. Σε άλλη περίπτωση, στις αρχές του 14ου αιώνα, μνημονεύεται έλλειψη θυμιάματος στην Τραπεζούντα και την Κωνσταντινούπολη, άγνωστο για ποιούς ακριβώς λόγους. Ο πρωτοβεστιάριος στην Τραπεζούντα (μετά το 1301) και μαθητής του Υρτακηνού, Κωνσταντίνος Λουκίτης, φαίνεται ότι μάταια αναζητούσε θυμιάμα και, για τον λόγο αυτόν, ζήτησε από τον δάσκαλό του να του προμηθεύσει. Ο Υρτακηνός με την σειρά του έστειλε μία μικρή ποσότητα, επειδή ο μοναχός που τον εφοδίαζε δεν μπορούσε να βρεί περισσότερη στην πόλη, και έτσι υποσχέθηκε να αποστείλει μόσχο, όμως την ερχόμενη άνοιξη, όταν και θα είχε ολοκληρωθεί η παρασκευή του προϊόντος, η οποία θα ξεκινούσε το φθινόπωρο¹⁸⁵.

Η παραγωγή αιθέριων ελαίων από ποικιλίες τριαντάφυλλων, αλλά και άλλων ανθέων γνωρίζουμε ότι ήταν συνηθισμένη πρακτική, όμως για το θέμα αυτό δεν σώζονται πληροφορίες από τις επιστολές της Ύστερης εποχής. Η διαδικασία θεωρείται παραδοσιακή στη Βουλγαρία, η οποία διαθέτει σήμερα την καλύτερη ποιότητα ροδέλαιου και εξ αυτού ροδόνηρου, ανεκτίμητων συστατικών στην αρωματοποιΐα¹⁸⁶. Φαίνεται ότι τέτοια παραγωγή ήταν γνωστή, τουλάχιστον από τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με μαρτυρία του μητροπολίτη Αχρίδος Θεοφυλάκτου, ο οποίος έστειλε στον καίσαρα Μελισσηνό δύο γυάλινα αγγεία με ροδόνηρο, συμπληρώνοντας το δώρο με άλλο γνωστό παράγωγο της περιοχής, 200 παστά ψάρια από τις λίμνες¹⁸⁷.

Είναι γνωστό ότι τα άνθη δεν προορίζονταν μόνο για την αρωματοποιΐα και τους κήπους. Η προσφορά ανθέων μάλλον θεωρείτο δώρο ευγενείας. Ο Δημήτριος Κυδώνης, στα μέσα του χειμώνα του 1372-73 (;), έλαβε λουλούδια από τον διερμηνέα Εμμανουήλ Σγουρόπουλο, για τα οποία ευχαρίστησε με ένα σχόλιο πολύ συνηθισμένο στην αλληλογραφία και γνωστό ρητορικό τόπο, ο οποίος, όμως, εδώ έλαβε πραγματικές διαστάσεις: τον χειμώνα τα άνθη είναι πιο

---

¹⁸⁵ Υρτακηνός, Επιστολή 56, σ. 22. Fatouros, *Chronologie*, 224. Karpozelos, *Hyrtakenos*, 281-282. Του Ίδιου, *Realia* 13-15, 81.

¹⁸⁶ Από τα τριαντάφυλλα παράγεται και ροδόνηρο, το οποίο συνίστατο και στην βυζαντινή ιατρική. Tiblalex, *Medizinisches*, 169-172. Για το ροδόνηρο βλ. και Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 195.

¹⁸⁷ Θεοφύλακτος, Επιστολή 13.6-26 (έτος 1091-93, σχ. Gautier, 85-86, 170· Mullett, *Letters*, 298). Με τις γνώμες να δίστανται κατά πόσον η επιστολή τοποθετείται πριν ή μετά την ανάληψη της μητρόπολης, δηλαδή αν το δώρο προέρχεται από την Αχρίδα ή την Κωνσταντινούπολη, ο μητροπολίτης Θεοφύλακτος απέστειλε κείμενο που ίσως συνοδευόταν με δώρο θυμιάμα ή αρωματικά έλαια. Επιστολή 4.68-77 (για την χρονολόγηση βλ. Gautier, 82-83, 136-140· Mullett, *Letters*, 294).

ποθητά, παρά την άνοιξη, όπως και σημειώνει χαρακτηριστικά¹⁸⁸. Ο Κυδώνης πάλι απέστειλε στον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο ανοιξιάτικα τριαντάφυλλα¹⁸⁹. Ο διδάσκαλος και μετέπειτα πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος δώρισε στον διάκονο Ιωάννη Ευγενικό νάρκισσους, αποτιμώντας συμβολικά την ονοματοδοσία των φυτών αυτών, σε σχέση με τον αρχαίο μύθο¹⁹⁰. Τέτοια άνθη και φυτικές συνθέσεις είναι εύλογο ότι χρησιμοποιούνταν για στολισμό σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους κυρίως εν όψει θρησκευτικών ή κοινωνικών εκδηλώσεων¹⁹¹. Τα κείμενα που εξετάζουμε διασώζουν την γνωστή και σήμερα πρακτική της προσφοράς ανθέων, ως ένδειξη γνήσιων και ευγενικών αισθημάτων μεταξύ των προσώπων.

Από όσα παρουσιάσθηκαν στο παρόν κεφάλαιο, καθίσταται εμφανές ότι οι κήποι των Βυζαντινών συμπεριελάμβαναν ποικιλία φυτών και δένδρων¹⁹², που αποτέλεσαν κεντρικό θέμα στις επιστολές, συχνά ως αποτέλεσμα της ζωηρής επαφής των αλληλογράφων με το περιβάλλον, της επιστημονικής ενασχόλησης και της σημειολογίας που αποδίδεται από τους Βυζαντινούς σε πλήθος στοιχείων του φυτικού κόσμου. Όπως είπαμε στην εισαγωγή, ρητορικές συνθέσεις με *λειμῶνες*, *ειδυλλιακά τοπία* αλλά και ο κόπος ή οι μέθοδοι του κηπουρού αποτέλεσαν θέματα της ρητορικής έκφρασης που αξιοποιήθηκαν και στις επιστολές. Παρακάτω παρουσιάζονται ορισμένες χαρακτηριστικές περιγραφές.

Η ευοσμία και η ήρεμη ομορφιά *βαλσαμώνων*, *περίτεχνων κήπων*,

---

¹⁸⁸ Κυδώνης, Επιστολή 118.4-11. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (136.1-2, έκδ. Romano), όπου σχολιάζει την αγραφία του αλληλογράφου του: *Εἰ ἔν μετοπώρῳ τὸ ἄνθος ἐράσμιον, ἐν χειμῶνι πάντως ἐρασμιώτερον*. Πρβλ. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 1, σ. 275.8-10. Για τον Σγουρόπουλο PLP 25028. Σε μία διφορούμενη δήλωση ο άρχοντας της Πρέσπας Νικόλαος Μακρεμβολίτης βρίσκεται *άνθοβολούμενος* από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος. Ίσως η επιστολή συνοδευόταν από άνθη ή ίσως πρόκειται για ρητορικό σχήμα. Επιστολή 108.15-17 (σχ. Gautier, 526, 80· Mullett, *Letters*, 336, 353).

¹⁸⁹ Κυδώνης, Επιστολή 233.4-18 (επιστολή περίπου μεταξύ 1380-82).

¹⁹⁰ Σχολάριος, Επιστολή 12, σ. 426.33 - σ.427.30 (έκδ. Jugie - Petit - Siderides, τ. 4). Για τον Γεώργιο Σχολάριο (Κουρτέσης), Γεννάδιο Β΄ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1454-56/ 1463-4 - 65) βλ. συνοπτικά PLP 27304.

¹⁹¹ Β. Κουταβά-Δεληβοριά, Φυτά στολισμού στο Βυζάντιο και η ονειροκριτική τους σημειολογία, στο *Κλητόριον*, 261-282.

¹⁹² Για τους κήπους της εποχής βλ. Α. Littlewood, *Gardens of the Byzantine world*, στο *Byzantine gardens and beyond*, 31-113· Constantinides, *Gardens* 88 κ.ε. Για τους κήπους της Κωνσταντινούπολης βλ. Η. Maguire, *Gardens and parks in Constantinople*, *DOP* 54 (2000) 251-264.

περιγράφεται από τον Θεόδωρο Β΄, ο οποίος συνέθεσε ρητορικά παιχνιδίσματα σε σχέση με το όνομα του παραλήπτη της επιστολής Βαλσαμώνος¹⁹³. Ο λόγιος αυτοκράτορας είχε συντάξει και άλλες ανάλογες εξαιρετικά γραφικές εικόνες σχετικά με τα στάδια ανάπτυξης των φυτών και την επιμέλεια των κηπουρών που βιώνουν την υπέρτατη ικανοποίηση, όταν οι κόποι τους ευοδωθούν και τα φυτά προσφέρουν άνθη και καρπούς. Η εξαιρετικής ρητορικής εμπνεύσεως επιστολή απεστάλη προς τους Μιχαήλ Συναχηρείμ και Ανδρόνικο Φραγγόπουλο, *διδασκάλους τῆς ῥητορικῆς* στη Νίκαια, οι οποίοι έστειλαν στη σχολή που είχε ιδρύσει ο αυτοκράτωρ *παῖδας*, για να ασκηθούν στη ρητορική. Ο Λάσκαρις, δανειζόμενος στοιχεία από τον κόσμο της κηπουρικής, ως άλλος *φυτουργός ωραίου λειμῶνος*, ευχαριστήθηκε βλέποντας τους μαθητές, φυτά πρωτόσπειρα, να αναπτύσσονται με την μεθοδικότητα και την φροντίδα της ρητορικής και της γραμματικής, να αναπτύσσουν με τον τρόπο αυτόν κατάλληλο ρίζωμα και εκφράζει την αισιόδοξη πρόβλεψη ότι σύντομα θα ανθίσουν, προσφέροντας στους δασκάλους τους πανέμορφα άνθη και καρπούς¹⁹⁴.

Ανάλογα θέματα σχετικά με την ποικιλία και την ομορφιά των ανθέων σε ανοιξιάτικους *λειμῶνες* απαντούν σε γνωστά *ἐγκώμια* φυσιοκρατικού χαρακτήρα ¹⁹⁵, όπως, επίσης, σε πολλά και διάφορα άλλα σημεία των επιστολών¹⁹⁶ σε σχέση με την ευφροσύνη και την αγαλλίαση από τα νέα του παραλήπτη. Επιστολή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, η οποία περιέχει *ἐγκώμιον* στην άνοιξη της Θεσσαλονίκης, είναι ένα ακόμα τυπικό δείγμα τέτοιων ρητορικών συνθέσεων στα κείμενα, όπου τα άνθη πρωταγωνιστούν σε περίτεχνες συνθέσεις, αναδεικνύοντας τις περιγραφές¹⁹⁷.

Σχετικά με τα άνθη, ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά δείγματα τέτοιων ρητορικών σχηματισμών και μοτίβων έρχεται από τον μητροπολίτη Εφέσου Μάρκο Ευγενικό (1437-1445). Ο λόγιος ιεράρχης απέστειλε στον αυτοκράτορα

---

¹⁹³ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 115 (έκδ. Festa).

¹⁹⁴ Θεόδωρος Β΄, Επιστολή 217 (έκδ. Festa). Για άλλα παραδείγματα χρήσης του συμβόλου του γεωργού ή για την εικόνα του βασιλέα ως *λειμῶνα* βλ. Littlewood, *Vegetal and animal*, 227-233.

¹⁹⁵ Βλ. Πεδιάσιμος Θεό., *Ἐγκώμιον*, 29.33 - 30.17, 29-37.

¹⁹⁶ Ανάλογες αλληγορίες και μεταφορές με άνθη βρίσκονται διάσπαρτες στο έργο των επιστολογράφων. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης λ.χ. συγκρίνει με την ακτινοβολία του ρόδου την επιστολή του Λέοντα Γουδέλη. Επιστολή 36.2-8, 25-32.

¹⁹⁷ Μανουήλ Β΄, Επιστολή 45.174-225 (σχ. Dennis, 134). Βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 314 και υπ. 73.

Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο επιστολή - *ἐγκώμιον* αφιερωμένο *εἰς τὰ τέσσαρα τοῦ ἐνιαυτοῦ κάλλιστα ἄνθη*, δηλαδή τὸ ἶον, τὸ ῥόδον, τὸν κρίνον καὶ τὸν κρόκον¹⁹⁸. Στην επιστολή, ο μητροπολίτης, συσχετίζοντας τα φυτά με την *Τετρακτύν*, αξιολογεί την ουσία και τις ιδιότητές τους, με βάση την πυκνότητα του νερού και του αέρα, και προβαίνει σε ηθικολογικές προεκτάσεις σε σχέση με τις ιδιότητες και την ονοματολογία τους, προσφέροντας σπάνιες στην επιστολογραφία συμβολιστικές απόψεις για τα είδη αυτά, που προκαλούν αγαλλίαση με *τὰς μαρμαρυγὰς τῶν χρωμάτων* τους ¹⁹⁹. Αξίζει να παρακολουθήσουμε την επιστολή αυτή εφόσον προσφέρει μία συνδυαστική θέωση ορισμένων φυτών τόσο από τον συμβολικό όσο και τον επιστημονικό κόσμο.

Πιο αναλυτικά, ο Μάρκος Ευγενικός ξεκινά την περιήγηση στα ομορφότερα, κατά την γνώμη του, ἄνθη του έτους. Καταρχάς, τὸ ἶον, ο μενεξές, διαθέτει απλά ἄνθη με ωραίο, κυρίως μώβ, χρώμα, που ανθίζουν νωρίς την άνοιξη, από τον Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο. *Τὸ ἶον ἀναλογεῖ τῇ γῇ*, γράφει ο μητροπολίτης, εξαιτίας της μικρής χρονικής διάρκειας ζωής του άνθους, κατά την ψυχρή περίοδο του έτους, όπως, επίσης, και την χαμηλή του ανάπτυξη, ενώ η σύντομη ονομασία του φυτού συμφωνεί με τα δεδομένα αυτά²⁰⁰.

Συνεχίζει με τὸ ῥόδον, το οποίο θεωρείται από τα πιο εντυπωσιακά καλλωπιστικά φυτά, που καλύπτουν όλη την θερινή περίοδο. *Τὸ ῥόδον* αξιοποιεί την ψυχρότητα και την υγρασία του νερού, για να προσφέρει ἄνθη, λευκά και κόκκινα, και, όπως το όνομά του, το ῥόδο αποτελείται από περισσότερα γράμματα σε σχέση με το ἶον, επειδή απαιτεί περισσότερο νερό²⁰¹.

---

¹⁹⁸ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 259.1 - σ. 260.11 (έκδ. Λάμπρος). Karpozilos, *Realia* 13-15, 80. Για το πρόσωπο του λογίου βλ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, 97-98· *PLP* 6193 και για τον Ιωάννη Η΄ *PLP* 21481.

¹⁹⁹ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 262.3-8 (έκδ. Λάμπρος).

²⁰⁰ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 260.12-13 (έκδ. Λάμπρος): *Καὶ τὸ μὲν ἶον ἀναλογεῖ τῇ γῇ· ψυχρόν τε γάρ ἐστιν ἱκανῶς καὶ βραχυτάτης ἱκμάδος ἢ τυχὸν οὐδ' ἡστινοσοῦν μέτοχον.* σ. 261.4-5: *Αὐτίκα τὸ ἶον πορφυροῦν ἔχει τὸ χρῶμα καὶ κατὰ τοῦτό πως τῇ γῇ ἐοικός.* Για τον μενεξέ βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 161-164.

²⁰¹ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 260.13-15 (έκδ. Λάμπρος): *τὸ δὲ ῥόδον τῷ ὕδατι ψυχρότητός τε καὶ ὑγρότητος εὐμοιροῦν ἀφθόνου τὸ πᾶν, ὡς ὅλον σχεδὸν εἰς εὐῶδες ὕδωρ ἐψηθὲν μεταρρεῖν.* σ. 261.5-8: *τὸ δὲ ῥόδον λευκὸν τε καὶ ἐρυθρὸν καὶ τὸ κρίνον λευκὸν ὁμοίως. ὕδατι δὲ που καὶ ἀέρι τὸ λευκὸν καὶ διαφανὲς οἰκεῖον.* σ. 261.11-14: *Καὶ μὴν καὶ αὐτὰ τὰ γράμματα, δι' ὧν συνέστηκεν ἕκαστον, τὴν πρὸς ἕκαστον τῶν στοιχείων κοινωνίαν ἐμφαίνει. Τὸ μὲν γὰρ ἶον ὀλίγοις συνέστηκε γράμμασι, βραχυτάτη δὲ που καὶ ἡ γῇ τῷ μεγέθει πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν στοιχείων.* Για την εκτίμηση των Βυζαντινών στο ῥόδο

Τὸ κρίνον, θρησκευτικό σύμβολο της Χριστιανοσύνης, συμβολίζει την αγνότητα, σύμφωνα και με το λευκό του χρώμα. Τὸ κρίνον μιμεῖται τὸ διαφανές τοῦ ἀέρος, ὑψοῦ τε προτείνει τὴν κάλυκα καὶ οἶον ἐπείγεται πρὸς τὸ συγγενές ὑγρότητός τε καὶ αὐτὸ μετέχειν καὶ ψυχρότητος ἤδη μετρίας καὶ τῇ θερμῇ συγκράτου²⁰². Η αναφορά του Ευγενικού υποδηλώνει φυτά που ανθίζουν στο τέλος του θέρους και, για τον λόγο αυτόν, επιλέγει ως κάλλιστον αυτής της περιόδου, αν και υπάρχουν ποικιλίες που ανθοφορούν και στο τέλος της άνοιξης.

Ὁ κρόκος, σήμερα γνωστός με τις ονομασίες «ζαφορά» και «σαφράν», είναι φυτό που από το στίγμα του παράγεται το ομώνυμο και σήμερα αρωματικό μπαχαρικό²⁰³. Ευδοκίμει σε ψυχρά κλίματα και απαιτεί ιδιαίτερες γεωφυσικές συνθήκες. Ανθίζει κατά το τέλος του φθινοπώρου ή νωρίς τον χειμώνα²⁰⁴, συνήθως από τα τέλη Οκτωβρίου μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου, και δίνει άνθη κίτρινα (κιρρά) ή κοκκινοκίτρινα, χρώμα που ο Ευγενικός αποδίδει με το επίθετο πυρρόν²⁰⁵. Το άνθος ανοίγει την αυγή και η διάρκεια ζωής του είναι σύντομη, αφού σχεδόν αμέσως μαραίνεται.

βλ. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 168-170. Πρβλ. Της Ίδιας, *Φυτολόγιον*, 283 κ.ε.

²⁰² Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 260.15-19 (έκδ. Λάμπρος): τὸ δὲ κρίνον μιμεῖται τὸ διαφανές τοῦ ἀέρος, ὑψοῦ τε προτείνει τὴν κάλυκα καὶ οἶον ἐπείγεται πρὸς τὸ συγγενές ὑγρότητός τε καὶ αὐτὸ μετέχειν καὶ ψυχρότητος ἤδη μετρίας καὶ τῇ θερμῇ συγκράτου· τοιοῦτος δὲ που καὶ ὁ ἀήρ. σ. 261.14-17: τὸ ρόδον δὲ ἔτι πλείοσι· πλείον γὰρ καὶ τὸ ὕδωρ καὶ περὶ τὴν γῆν κεχυμένον· καὶ πρὸς γε ἔτι τὰ λοιπὰ πλείοσι· πλείω γὰρ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν στοιχείων ἐν τῷ παντὶ πέφυκεν. Για τον κρίνο (lilium) ή Κρίνον τὸ βασιλικόν, Κρίνον τὸ πάλλευκον, Κρινάνθεμον, Καλλείριον, Λείριον, Ἀμβροσία και Κρίνο της Παναγιάς βλ. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 133-136.

²⁰³ «Πατρίδα» του κρόκου θεωρείται η Κιλικία, όπου η παραγωγή γνώριζε μεγάλη άνθιση. Dalby, *Flavours*, 43-44. Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 171. Η ονομασία σαφράν είναι τουρκικής προέλευσης. Δεληβοριά, *Φυτολόγιον*, 142-146. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ έλαβε το γνωστό καρύκευμα, προφανώς αποξηραμένο. Η πληροφορία προέρχεται από ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου στον Κωδ. Vat. 1085/206, 217, 218, 221, f. 263r και 263v, όπου παραπέμπει η Laïou, *Correspondence*, 96-97.

²⁰⁴ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 262.9-14 (έκδ. Λάμπρος) για την εποχή άνθησης του κρόκου: κρόκῳ δὲ ἄρα, τὸ ἔμπαλιν ὄντι θερμῆς φύσεως, ὁ τοῦ φθινοπώρου καιρὸς καὶ μικρὸν πρὸ χειμῶνος τὴν βλάστην παρέχει. Διὰ τοῦτο καὶ [οὐ] ψύχεται μόνος τῶν ἄλλων ἀνθέων καὶ πρὸς τὸν χειμῶνα διαρκεῖ καὶ ταῖς τροφαῖς παραμίννεται καὶ ὅλως ἐστὶ πολυαρκῆς καὶ πολύχρηστος, ὅψει τε καὶ ὀσφρήσει καὶ γεύσει τὴν ἡδονὴν ὁμοῦ καὶ ὠφέλειαν παρεχόμενος. Για τον κρόκο βλ. και Κουταβά-Δεληβοριά, *Γεωγραφικός κόσμος Α΄*, 171.

²⁰⁵ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 260. 19-21 (έκδ. Λάμπρος).

Ο Μάρκος Ευγενικός, πλέκοντας εγκώμιο στα τέσσερα αυτά άνθη, συσχετίζει, όπως είδαμε, την ονοματοδοσία των φυτών αυτών με τις καλλιεργητικές ανάγκες όπως και την εικόνα τους. Τὸ μὲν ἶον ἐκ τοῦ ἰέναι γινόμενον και το άνθος του συμφωνεί με την λεπτότατη κάλυκα της βοτάνης, η οποία μιμείται το ιώτα. Η ονομασία ρόδον προέρχεται από την ροή και την ευωδιά του άνθους ἐν τῷ ῥεῖν, του κρίνου, από την δεσπόζουσα εικόνα του λευκού χρώματος (ἐκ τοῦ κρίνειν ἢ διακρίνειν τὴν ὄψιν διὰ λευκότητα) και του κρόκου, από το κίτρινο (τὸ κιρρόν). Ακόμα και η ποιότητα της ευωδιάς των ανθέων μιμείται την ονοματολογία. Τὸ ἶον αναδύει λεπτοτάτην ὁδμήν, παχυτέραν δέ πως καὶ διαρκεστέραν διαθέτει το ρόδο και το κρίνο, ενώ ο κρόκος παχυτάτην καὶ δριμυτάτην²⁰⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι συμβολικές προεκτάσεις, στις οποίες προβαίνει ο συγγραφέας. Οι μενεξέδες συμβολίζουν την ανδρεία, εφόσον είναι τα πρώτα φυτά που τολμούν να αντικρύσουν τον χειμώνα με άνθη· το ρόδο την σωφροσύνη, επειδή διαθέτει αγκάθια, που αποτρέπουν τους «ανόητους» καπηλευτές αυτών των πανέμορφων λουλουδιών· το κρίνο την δικαιοσύνη, γιατί κατανέμει ισομερώς την εμφάνιση και την ευωδιά, ενώ ὁ κρόκος μιμείται τὴν φρόνησιν, εφόσον είναι φυτό πολύχρηστον ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς τροφαῖς, όπως η φρόνηση που απαιτείται σε όλες τις πράξεις²⁰⁷.

Η επιστολή ολοκληρώνεται με παραινέσεις ηθικολογικού χαρακτήρα και σημειώσεις ως προς την ανωτερότητα του ανθρώπινου γένους έναντι των υπολοίπων όντων. Τα γραφόμενα στο σημείο αυτό είναι γνωστά στη βυζαντινή σκέψη και σχετίζονται με την θέση του ανθρώπου στον Κόσμο. Κατά τα γραφόμενα, μόνο το είδος μας είναι ικανό να εκτιμήσει αυτές τις ιδιότητες, τὴν καλλονὴν τῶν χρωμάτων καὶ τὴν τῶν ὁδμῶν διάφορον ιδιότητα, καθώς η γεύση είναι αίσθηση που διαθέτουν όλα τα πλάσματα τοῦ ἀλόγου κόσμου. Ο άνθρωπος, κλείνει ο Μάρκος Ευγενικός, οφείλει να αναδειχθεί ανώτερος από την κοινή ρίζα που διαθέτει με τα ἀνόητα κτήνη και, χρησιμοποιώντας την θεία ευλογία της λογικής, να αναγνωρίζει το μεγαλείο της ομορφιάς του γήινου κόσμου²⁰⁸. Η

---

²⁰⁶ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 261.19 - σ. 262.2 (έκδ. Λάμπρος).

²⁰⁷ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 262.15-σ. 263.3 (έκδ. Λάμπρος). Τα χρώματα από τα άνθη των φυτών αυτών συμφωνούν και πάλι με την συμβολιστική απόδοση που προσφέρει ο μητροπολίτης. Βλ. Επιστολή, σ. 263.3-12.

²⁰⁸ Ευγενικός Μάρ., Επιστολή, σ. 263.13- σ. 264.18 (έκδ. Λάμπρος).

επιστολή αυτή αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα της επιστημονικής και θεολογικής διάστασης, με την οποία αντιμετωπίζεται ο γήινος κόσμος.

Γενικές διαπιστώσεις

Η πληροφόρηση που δίνεται για την χλωρίδα καλύπτει διάφορα θέματα στις επιστολές. Καταρχάς, απαντούν αναφορές σχετικά με την κατάσταση της αγροτικής παραγωγής που σχετίζονται με τις αρμοδιότητες των λογίων στις επαρχίες ή τον πολιτικό και εκκλησιαστικό ρόλο που ανέλαβαν και σκιαγραφούν μερικώς την γενική εικόνα της οικονομίας της Αυτοκρατορίας.

Κάποιες από τις μνείες αυτές έχουν περιγραφεί εκτενέστατα σε άλλα κεφάλαια, ως έμμεσες μαρτυρίες για το φυσικό περιβάλλον των περιοχών που έδρασαν οι επιστολογράφοι. Κάποιες άλλες μας απασχόλησαν στο παρόν κεφάλαιο, εφόσον αφορούν σχόλια για την καταστροφή της παραγωγής από άλλους παράγοντες, φυσικές καταστροφές, λεηλασία κ.λπ. και τίθενται στο πλαίσιο αιτημάτων των αλληλογράφων για χορηγίες προϊόντων ή σχετίζονται με περιγραφές των λογίων για το επίπεδο της ζωής τους στις βυζαντινές επαρχίες και αλλού.

Επίσης, στις επιστολές υπάρχουν μνείες για γνωστά και δημοφιλή εδέσματα και ποτά μέσα από αποστολές δώρων και πρακτικές από την καθημερινή ζωή, οι οποίες παρέχουν σημαντική πληροφόρηση για προϊόντα με γεωγραφική και παραγωγική αξία και ιδιαιτερότητα. Τα θέματα που μας απασχόλησαν αφορούν στα σιτηρά και στον άρτο, στο ελαιόλαδο, στον οίνο, σε λαχανικά και φρούτα, αρωματικά φυτά και άνθη. Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν θέματα που θίγονται άμεσα ή έμμεσα στις επιστολές και σχετίζονται με την διατροφή των λογίων, την δίαιτα για την αντιμετώπιση ασθενειών, την έλλειψη ή επάρκεια προϊόντων, όπως, επίσης, και με απόψεις για τις προτιμήσεις, την αξία και την εικόνα ορισμένων ειδών.

Ειδικότερα, αναφέρονται κατηγορίες του άρτου και του οίνου και άλλων λαχανικών και φρούτων, προσδιορίζονται περιοχές με ονομαστή και δημοφιλή οινική ή ελαιουργική παραγωγή, παρέχονται πληροφορίες για ονομασίες οίνων και χρωματικές παραλλαγές, με βάση ιδιαίτερους μορφολογικούς και άλλους

χαρακτήρες. Επίσης, δίνονται στοιχεία για την χρήση φυτών στην ιατρική δίαιτα, την φαρμακολογία, και την καθημερινή ζωή. Επιπρόσθετα, από τις σχετικές μνείες προσδιορίζονται οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ των λογίων καθώς και μεταξύ άλλων κοινωνικών ομάδων μέσα από την χρήση ή την χορηγία διάφορων φυτικών προϊόντων και σκιαγραφούνται όψεις των συμποτικών αντιλήψεων σε σχέση με τα θέματα αυτά.

Στις μνείες των αλληλογράφων περιλαμβάνονται ποικίλες ρητορικές συνθέσεις με φυτολογικά θέματα που χρησιμοποιούνται με την μορφή αλληγορίας, έγιναν αντικείμενο σύντομων ή εκτενών *έγκωμίων* και γενικά ρητορικής επίδειξης στις επιστολές. Τέτοια θέματα, εμπνευσμένα από τον φυτικό κόσμο, υπογραμμίζουν ορισμένες γενικές απόψεις ως προς την αξία και την ιδιαιτερότητα κάποιων ειδών, ενώ παράλληλα αναδεικνύουν την επιδεξιότητα και την καλλιτεχνική ευαισθησία των λογίων.

Μέρος Ε': Παράμετροι της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση

I. Ο ετήσιος κύκλος ως άξονας της δραστηριότητας

Στην παρούσα μελέτη το σύνολο των δεδομένων που διαμορφώνονται από τις εποχές του έτους τίθενται σε σχέση με τον άνθρωπο. Οι εποχές, το χρονικό πλαίσιο της ανθρώπινης εξέλιξης, εξετάζονται ως κινητήριες δυνάμεις ή τροχοπέδη στην προώθηση των δραστηριοτήτων. Το θέμα διερευνάται με βάση την μαρτυρία των επιστολών και διανθίζεται με πληροφορίες από άλλα κείμενα.

Σε φιλοσοφικό επίπεδο, η αλληλουχία και κυρίως η αντίθεση των εποχών υπήρξε αντικείμενο της ρητορικής επιχειρηματολογίας κατά την Ύστερη εποχή και γνωστό θέμα τόσο σε συγκρίσεις όσο και σε *έγκώμια*¹. Διασώζονται έργα που άλλοτε δίνουν το προβάδισμα στον χειμώνα και άλλοτε εστιάζουν στην υπεροχή του θέρους ή της άνοιξης, ως ασκήσεις επιδεικτικού ύφους, οι οποίες, σε όσα μας αφορούν εδώ, εμπεριέχουν όλη την επιχειρηματολογία σχετικά με την επίδραση των εποχών στην ζωή.

Σε «αγώνα λόγου» επί της βασιλείας του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195), ο Νικήτας Χωνιάτης ανέλαβε την υπεράσπιση του χειμώνα². Ο Χωνιάτης επέλεξε να απογυμνώσει την εποχή από τα γνωστά τυπικά, εξωτερικά και ομολογουμένως δυσάρεστα χαρακτηριστικά της, στα οποία δίνεται κατεξοχήν μεγάλη έμφαση, και στρέφει την προσοχή στις εσωτερικές διαστάσεις, στην επίδρασή της στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ρητορική πραγματεία του Θεόδωρου Β' Δούκα Λασκάρως (1254-1258) εξετάζει ηθικολογικά προεκτάσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς συχνά επί τη βάσει της εναλλαγής των εποχών σε σχέση με την μεταβολή της Τύχης³. Το έργο αυτό παρέχει έμμεσα εκτιμητικές κρίσεις για τις εποχές, εμπνευσμένες από την ατομική στάση απέναντι στην κοινωνική ηθική⁴. Ο Μάξιμος Πλανούδης συνέθεσε *σύγκρισιν χειμῶνος καὶ ἔαρος*,

---

¹ Για τα έργα αυτά βλ. Hunger, *Literatur* 1, 120–131/ *Λογοτεχνία Α'*, 161, 191-192.

² Από τον «αγώνα» σώζεται μόνο ο λόγος του Νικήτα Χωνιάτη, *Σύγκρισις*, 113-119.

³ Hunger, *Literatur* 1, 129/ *Λογοτεχνία Α'*, 340-341.

⁴ Για τον σκοπό της συγγραφής του έργου βλ. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση*, Γ', 25.1–6, 34.8-11. Angelon, *Imperial ideology*, 213-214· G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris, der natürliche Zusammenhang, ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam 1989, 85–102. Για το θέμα της εναλλαγής της Τύχης σε σχέση με τις εποχές βλ. ενδεικτικά επιστολή του Γρηγορίου

με εμφανή την υπεροχή του χειμώνα ως περίοδο συνεισφοράς στην εξέλιξη και διάρκεια των υπόλοιπων εποχών υπό το πρίσμα της επιστήμης⁵. Τέλος, τα εγκώμια στον ήλιο και το θέρος του διδασκάλου Θεοδώρου Πεδιασίμου από την Θεσσαλονίκη (14ος αι.) συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά των εποχών, τα οποία παρουσιάζονται με ρητορικούς συλλογισμούς μεγάλης βέβαια εκφραστικής δύναμης⁶. Στα κείμενα αυτά σώζονται ποικίλα εκφραστικά μοτίβα που ανιχνεύονται και στα βυζαντινά επιστολάρια⁷.

Τέτοιες μελέτες αποδεικνύονται χρησιμότερες στο θέμα της εξέτασης των εποχών ως άξονα της ανθρώπινης δράσης, εφόσον, πέρα από την επιτηδευμένη καλλιέργεια, παρέχουν ποικίλες οπτικές του θέματος, εκφράζουν κοινά αποδεκτές απόψεις και συνοψίζουν, όπως είπαμε, την γενική ιδέα και κυρίως την βασική επιχειρηματολογία⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο θέμα της εξέτασης της πρακτικής, καθημερινής, δράσης κατά την διάρκεια του έτους επικουρική και χρήσιμη πληροφόρηση παρέχουν τα *Γεωπονικά*. Το ογκώδες έργο του 10ου αιώνα που αποτελεί συμπύλημα μελετών της Αρχαιότητας, παρέχει αξιόλογη ενημέρωση και χρονολογικά ταξινομημένα στοιχεία για τις εργασίες της αγροτικής και κτηνοτροφικής ζωής κατά την διάρκεια του έτους, στοιχεία που δεν διασώζονται στις επιστολές.

Ωστόσο, τα κείμενα που εξετάζουμε διαθέτουν μία ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα έργα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε άλλα σημεία αυτής της εργασίας, οι επιστολές είναι εμπνευσμένες από την καθημερινή ζωή των αλληλογράφων και αποτυπώνουν τις συνθήκες της ζωής τους. Με άλλα λόγια, η Επιστολογραφία, ως έμμεσο είδος της ρητορικής, αξιοποιεί γνωστά σύμβολα, εγκωμιαστικές εκφράσεις και ποικίλες περίτεχνες ρητορικές εικόνες γύρω από το θέμα των εποχών, οι οποίες, όμως, επιστρατεύονται με αφορμή διάφορα περιστατικά, για να εκφράσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ζωής του

Οξείας (12ος αι.), παρακάτω σ. 327-328.

⁵ Πλανούδης, *Σύγκρισις*, 310-339. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 78.

⁶ Πεδιάσιμος (Θεόδωρος), *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἥλιον*. Του Ἰδίου, *Ἐγκώμιον θέρους*, 25-30. Για τον λόγιο *PLP* 22234. Για τα έργα αυτά βλ. Hunger, *Literatur*, 1, 183/ *Λογοτεχνία Α'*, 196-213.

⁷ Ενδεικτικά βλ. παρακάτω σ. 299-300, 311-312, 313-315.

⁸ Την άποψη αυτή συνοψίζει εύστοχα η M. Mullett (Dancing with deconstructionists in the gardens of the Muses: new literary history vs?, *BMGS* 14 (1990) 260) σημειώνοντας: «Byzantine literature was sophisticated, complex, a not-too-distorted reflection of Byzantine life». Πρβλ. κυρίως από κείμενα της Μέσης περιόδου Μαρκόπουλος, *Η επικοινωνιακή*, 168.

συγγραφέα. Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, στα έργα αυτά η ρητορική θεωρία συνδέεται με το βιωματικό γεγονός. Πάνω από όλα, στις επιστολές διασώζονται συμβάντα από τον βίο των αλληλογράφων, που συμπληρώνουν και συχνά επιβεβαιώνουν την γενικότερη στάση και τις απόψεις για τις εποχές, οι οποίες εκφράζονται σε άλλα ρητορικά έργα θεωρητικής υφής. Συνεπώς, παρ' όλη την επιδεικτικότητα της ρητορίας, τα κείμενα αυτά είναι σε θέση να καλύψουν πολυδιάστατα την σχέση των λογίων με τον χρόνο και, ταυτόχρονα, να αποκαλύψουν την σημειολογία της επικοινωνίας σε σχέση με τις εποχές.

Όσον αφορά τα τυπικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης του χρόνου και της εναλλαγής των εποχών, η βυζαντινή επιστήμη βασίζεται στην αρχαία ελληνική παράδοση. Η κίνηση του ήλιου στην ουράνια σφαίρα διαμορφώνει και καθορίζει τα χαρακτηριστικά των εποχών⁹. Στα *Γεωπονικά* ο χειμώνας έχει ως αφετηρία τις αρχές Νοεμβρίου και διαρκεί μέχρι τις αρχές Φεβρουαρίου· τον διαδέχεται η άνοιξη μέχρι τις αρχές Μαΐου και το θέρος μέχρι τις αρχές Αυγούστου¹⁰.

Εδώ, ως την πλέον ασφαλή επιλογή για τον προσδιορισμό της θερινής και χειμερινής περιόδου του έτους, που, επιπλέον, βρίσκεται πιο κοντά στην σύγχρονη άποψη, ακολουθούμε την υποδιαίρεση του έτους με βάση τις ισημερίες. Έτσι, ο χειμώνας τοποθετείται τυπικά κατά τα τέλη Δεκεμβρίου με το χειμερινό ηλιοστάσιο (21 Δεκεμβρίου σήμερα και σύμφωνα με τα *Γεωπονικά* στις 25), και ολοκληρώνεται κατά την εαρινή ισημερία στα τέλη Μαρτίου (21 Μαρτίου σήμερα, στις 25 με βάση τα *Γεωπονικά*).

Στη χειμερινή περίοδο εντάσσουμε για λόγους πρακτικούς και την εποχή του φθινοπώρου, εφόσον θεωρείται μεταβατικό διάστημα, προάγγελος του χειμώνα. Η περίοδος αυτή έχει ως αφετηρία την φθινοπωρινή ισημερία στις 23

---

⁹ Σώζονται διάφορες μελέτες των Βυζαντινών συγγραφέων για το θέμα της κίνησης του σύμπαντος, όπως και συνοπτικότερες μελέτες σε άλλα έργα. Βλ. ενδεικτικά Βλεμμύδης, *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* (13ος αι.)· Πεδιάσιμος Ιω. (Πόθος), *ὑπατος τῶν φιλοσόφων* ca. 1274/1310 - 1314, *Σύνοψις περὶ μετρήσεως καὶ μερισμοῦ γῆς*· Ψελλός (11ος αι.), *Ποίημα περὶ τῆς κινήσεως τοῦ χρόνου, τῶν κύκλων τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, τῆς ἐκλείψεως αὐτῶν καὶ τῆς τοῦ πάσχα εὐρέσεως*, 203-205. Αναλυτικά για τις αντιλήψεις σχετικά με το σχήμα του κόσμου βλ. Χ. Αγγελίδη, *Η γη και το σύμπαν. Ελληνική επιστήμη και χριστιανικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996, 31-53· με βάση την *Ἐξαήμερον* βλ. Δερμιτζάκης, *Γεωλογικὲς προσεγγίσεις*, 37-41. Πιο ειδικά βλ. A. L. Laudano, *Un univers sphérique ou vouîte? Survivance de la cosmologie antiochène à Byzance (XIe et XIIe s.)*, *Byz 78* (2008), 66-86· Hunger, *Literatur* 245 κ.ε. / *Λογοτεχνία Γ'*, 14, 19-20.

¹⁰ *Γεωπονικά*, 1.1. Dalby, *Georponika*, 55-56. Πρβλ. και την νεότερη μετάφραση με σχόλια των Grémois – Lefort, *Géorponiques*, 15-17.

Σεπτεμβρίου (24/26 σύμφωνα με τα *Γεωπονικά*) και διαρκεί έως τα τέλη Δεκεμβρίου¹¹. Συνεπώς, το πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης αφορά κλιματικά δεδομένα που τοποθετούνται χρονολογικά από το τέλος Σεπτεμβρίου έως το τέλος Μαρτίου, περίοδο που ονομάζουμε γενικά χειμερινό εξάμηνο.

Αντίστοιχα, στην θερινή περίοδο συμπεριλαμβάνεται η άνοιξη, ως εποχή τείνουσα προς το καλοκαίρι. Ημερολογιακά η εποχή προσδιορίζεται από την εαρινή ισημερία έως το θερινό ηλιοστάσιο (21 Μαρτίου - 21 Ιουνίου σήμερα ή 24/25 Μαρτίου - 24 Ιουνίου, με βάση τα *Γεωπονικά*). Ακολουθεί η περίοδος του θέρους, που διαρκεί τυπικά μέχρι την φθινοπωρινή ισημερία (21 Σεπτεμβρίου έως 24/26 Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με τα *Γεωπονικά*). Συνεπώς, το δεύτερο μέρος καλύπτει την περίοδο από τα τέλη Μαρτίου μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου και ονομάζεται τυπικά θερινό εξάμηνο.

1. Χειμερινή περίοδος: εσωστρέφεια και περιορισμός

Στη μεσαιωνική συνείδηση, ο χειμώνας θεωρείται ως εξαιρετικά δύσκολο χρονικό διάστημα. Λογω της δριμύτητας των καιρικών φαινομένων, η εποχή γίνεται γενικά αντιληπτή ως η *πικροτέρα και άλγεινότερα* περίοδος του έτους¹².

Διάφορες εκφράσεις στις επιστολές αποκαλύπτουν την στάση απέναντι σε ένα χρονικό διάστημα που παρουσιάζει πολλά εμπόδια και κινδύνους. Ο Μάξιμος Πλανούδης λ.χ. τον θεωρεί *άγνώμονα και λυπηρόν*, εποχή που ποτέ δεν τιμάται με εγκώμια, αλλά είναι *ἄξια πολλαπλασίων ψόγων*¹³, ενώ ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος τον χαρακτηρίζει εχθρό του ανθρώπου¹⁴. Πράγματι, μετά την σχετικά ήπια περίοδο του φθινοπώρου, η έλευση του χειμώνα απειλεί

---

¹¹ Την ποικιλία των κλιματικών φαινομένων του φθινοπώρου επεσήμανε εύστοχα ο Μιχαήλ Ψελλός (11ος αι.), ο οποίος παρατήρησε ότι η φθινοπωρινή ημέρα διαμορφώνεται ποικιλοτρόπως και προσομοιάζει με όλες τις εποχές: *τὸ ἀπὸ τῆς ἔω μέχρι καὶ τοῦ γεύματος ἔοικε τῷ ἔαρι, ἡ μεσημβρία τῷ θέρει, τὸ μέχρι ἐσπέρας φθινοπώρῳ, ἡ νύξ χειμῶνι*. Βλ. και Του Ἰδίου, *Ερμηνεία*, 55, 1224-1231.

¹² Βλ. κεφ. «Βουλγαρία» σ. 19, υπ. 9.

¹³ Πλανούδης, Επιστολή 73.12-14. Ταξίδης, Πλανούδης, 78. Pascale, *Planude*, 31-34.

¹⁴ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 87, σ. 67-68 (έκδ. Ευστρατιάδης): *Τὸν μὲν καιρὸν ὅτι χειμῆριος ὀρᾷς, ἡμᾶς δ' ὅτι τῶν ἄλλων ὥρων ταύτην πολέμιαν ἡγούμεθα γινώσκεις*.

και εκφοβίζει, ως *Κέρβερος λυσσῶν*, κατά τα γραφόμενα του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως¹⁵.

Όπως είναι φυσικό, αυτή την δύσκολη περίοδο ο άνθρωπος απομακρύνεται από την ενεργό δράση και περιμένει να περάσει ο καιρός. Συνεπώς, υπό το πρίσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας ο χειμώνας είναι ήσυχη εποχή, περίοδος παροπλισμού και γενικά εσωστρέφειας. Οι χαμηλές θερμοκρασίες και τα ακραία καιρικά φαινόμενα εξαναγκάζουν σε περιστολή των δραστηριοτήτων. Κρύο, καταιγίδες, χιονοπτώσεις και τρικυμίες επιβάλλουν σχεδόν εξαναγκαστικά κατ' οίκον περιορισμό.

Τον χειμώνα του 1293-94, ο Μάξιμος Πλανούδης από την Κωνσταντινούπολη εκφράζεται νοσταλγικά στον φίλο του Μελχισεδέκ Ακροπολίτη στο Αδραμύττιο. Τονίζει ότι μένει άπραγος, σχετικά με το πολλάκις υποσχόμενο ταξίδι προς την Ιωνία εξαιτίας του χειμώνα αλλά, όπως συμβαίνει πάντα - *κατὰ τὸ εἰωθός*, κατά την σημείωση για το ίδιο θέμα και του Μιχαήλ Γαβρά¹⁶ - περιμένει να περάσει ο καιρός, για να συναντηθούν¹⁷. Την περίοδο αυτή οι άνθρωποι κλείνονται στα σπίτια τους, «όπως τα ζώα στις φωλιές τους»¹⁸. Βασική ενασχόληση των λογίων, ευκαιρίας δοθείσης, λόγω του αναγκαστικού περιορισμού, θα ήταν ασφαλώς η αφιέρωση στην ανάγνωση και τη συγγραφή¹⁹, σε σχέδια και συζητήσεις που θα προωθηθούν καλύτερα με την

---

¹⁵ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση*, Γ', 33.25-27.

¹⁶ Σε άλλη περίπτωση, ο Μιχαήλ Γαβράς γράφει προς τον *άπογραφέα* Θεόδωρο Πατρικιώτη παραπονούμενος ότι έχει διακόψει κάθε επικοινωνία μαζί του. Επιστολή 327.3-4 (σχ. Fatouros, 1, 137): *οὐ γάρ δὴ χειμῶνα τουτονὶ μειζόνως ἢ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐνσκήψαντα οἴκοι μένειν σε καταναγκάσαι λέγειν ἔστιν (...)*. Για τον Πατρικιώτη βλ. *PLP* 22077.

¹⁷ Ο Μάξιμος Πλανούδης εκφράζει την επιθυμία να επισκεφθεί την μονή Σανίδων στο Αδραμύττιο, όπου βρισκόταν ο Μελχισεδέκ, αν και επαναχωρεί επικαλούμενος την άποψη ότι τον χειμώνα αρνείται κανείς να εγκαταλείψει ακόμα και την κλίνη του. Σε άλλη επιστολή προς άγνωστο αποδέκτη (Επιστολή 38.27-29), ο Πλανούδης αναφέρεται στις δυσκολίες μετά την αποφυλάκιση του αλληλογράφου του, παρουσιάζοντας αλληγορικά τον περιορισμό του χειμώνα. Με την υπ. αρ. 71 συνδέεται και Επιστολή 72 και 73 του Πλανούδη (βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 174-175). Ταξίδης, *Πλανούδης*, 77-78, 134. Pascale, *Planude*, 20-30.

¹⁸ Διασώζονται ποικίλες αναφορές στην βυζαντινή γραμματεία. Ενδεικτικά βλ. Ευστάθιος, *Λόγος*, 167.23-30: *χειμῶν (...) ζῶα δὲ πάντα καὶ αὐτοὺς ἀνθρώπους ἐγκατακλείων εἰς ἀπρόῃτον*. Χωνιάτης Νικ., *Σύγκρισις*, 119.25-31. Απόκαυκος, Επιστολή 5, σ. 56. Ναζιανζηνός, Επιστολή 87, 4. 1-5. Για το ίδιο θέμα βλ. τις αναφορές του Αποκαύκου, παρακάτω σ. 309.

¹⁹ Η άποψη αυτή εκφράζεται και στο έργο του Νικήτα Χωνιάτη, *Σύγκρισις*, 117.15-30: *Εἰ δὲ καὶ τῇ εὐφρόνῃ τὸ ἔτυμον ἐκ τοῦ τὸ εὖ διδόναι φρονεῖν, τίνας ἄρα καὶ τούτου*

έναρξη του θερινού εξαμήνου.

Η περιστολή των δραστηριοτήτων αφορά φυσικά και στον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι αγρότες, πέρα από την φθινοπωρινή σπορά κριθαριού και τον Δεκέμβριο σιταριού, δεν έχουν σημαντικές εργασίες²⁰. Τον χειμώνα παύουν οι εχθροπραξίες²¹, ο στρατός διαχειμάζει σε ασφαλέστερα μέρη και συνεχίζει τις επιχειρήσεις με την έναρξη της θερινής περιόδου²². Αναλόγως περιστέλλονται

---

*παρεκτικὰς τῶν νυκτῶν ὑπὲρ τὰς χειμερίας εὐρήσει τις, καθ' ἧς ἔστι μὲν καὶ ὕπνον δοῦναι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς κροτάφοις παρασχέσθαι ἀνάπαισιν; ἔστι δὲ καὶ νοῦν συλλέξαι καὶ πιᾶναι βίβλοις τὸ λογιζόμενον καὶ σοφίαν καὶ γνῶσιν εὖρασθαι ἢ πράξεις παλαιῶν ἀνασκάλλοντας ἢ καὶ βουλὰς καὶ γνώμας συντιθέντας καὶ εἰς φῶς ἐξάγοντας, ὡς παριστῶσιν ἡμῖν τὰ ἐλλυχνίων ἀπόζειν λεγόμενα τοῦ Δημοσθένους ῥήματα. Μάλιστα, δεν φαίνεται τυχαίο ὅτι ἡ αποστολή κειμένων ἢ υλικού συγγραφῆς σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύθηκε με κερί. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης στὴν Κέα ἔλαβε δῶρο ἀπὸ τὴν Κάρυστο κώδικα τοῦ Νικάνδρου μαζί με κερί, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης γράφει ὅτι ἐξέλαβε ὡς συμβολικὴ κίνηση, προφανῶς λόγω τῆς νυχτερινῆς μελέτης (Χωνιάτης, Ἐπιστολή 109.13-16). Ὁ Απόκαυκος πάλι ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Βουθρωτοῦ κερί μαζί με χαρτί (Απόκαυκος, Ἐπιστολή 18, σ. 84). Βέβαια, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χειμῶνα ἀκόμα καὶ οἱ ἐσωτερικὲς, ἐντὸς κλειστῶν χώρων, εργασίες, ὅπως ἡ ἀνάγνωση καὶ ἡ συγγραφή, παρουσίαζαν δυσκολίες λόγω τῆς υγρασίας καὶ τοῦ κρύου. Ενδεικτικὸ παράδειγμα ἀπὸ Σημειώματα κωδίκων επιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν σκέψη. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1232, ολοκληρῶνεται στὴν Ἱερουσαλὴμ ὁ κώδικας Vat. 648 ἀπὸ τὸν γραφέα Συμεὼν ἢ Σάβα Κόρακα. Ὁ μοναχὸς νιώθει τὸ χρέος νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ, μάλιστα, σὲ δύο Σημειώματα, ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ χειρογράφου (φ. 1β καὶ φ. 338α), γιὰ τὴν ἀτακτὴ ἀκολουθία καὶ ἀνομοιομορφία στὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων, ποὺ οφειλῶταν προφανῶς στὰ παγωμένα τοῦ δάκτυλα, ἐφόσον τονίζει ὅτι ἐργάσθηκε *καὶρῶ τοῦ χειμῶνος* (ς). Σημείωμα, σ. 32, ἀρ. 104. Γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὸν χρόνον τῆς ἀνάγνωσης σύμφωνα με τὶς πηγές βλ. G. Cavallo, *Lire à Byzance*, Paris 2006 [= *Ἡ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο*, μετ. Σ. Τσοχανταρίδου – P. Odorico [Βυζαντινὰ Μαθήματα], Ἀθήνα 2008, 145-147, γιὰ τὴν ἀνάγνωση στὰ μοναστικά ἰδρύματα σ. 182-183.*

²⁰ Γιὰ τὴν κατάλληλη περίοδο τῆς σποράς σιτηρῶν καὶ δημητριακῶν καὶ γενικὰ τὶς γεωργικὲς εργασίες κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο (Οκτ. - Μάρτ.) βλ. *Γεωπονικά*, 2.14· 3.1-3, 13-15. Dalby, *Georonica*, 81-82, 102-104, 110-111.

²¹ Τὸ θέμα σχολιάζει ὁ Νικήτας Χωνιάτης, στὸ προαναφερθέν ἔργο *Σύγκρισις*, 118.12-33: (...) *ἐν δὲ θέρει καὶ αὐτόκλητὰ εἰσὶν ὀπλίταις τὰ τῆς ὁρμῆς καὶ τὸ τῆς ὥρας θερμὸν αὐτόθεν τὸν θυμὸν ἐκपुरοῖ* (...). Πρβλ. Θεόδωρος Β', *Κοσμικὴ Δήλωσις*, Γ', 23.19 - 24.2.

²² Στὶς βυζαντινὲς πηγές διασώζεται πλήθος ἀναφορῶν σχετικὰ με τὶς δυσκολίες τῆς μετάβασης, λόγω τῶν επιπτώσεων τοῦ χειμῶνα, ἀν καὶ οἱ περισσότερες ἀφοροῦν στὴν μετακίνηση στρατευμάτων. Φυσικὲς καταστροφές ἐπηρέασαν τὴν πορεία τῶν γεγονότων. Ενδεικτικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Βαγιαζίτ, στὰ τέλη 1391 - ἀρχὲς 1392, στὸν Πόντο καὶ τὴν Φρυγία, ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα τῆς Σεβάστειας Burhān al-Dīn. Ὁ αυτοκράτορας Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος, ὡς ὑποτελὴς τοῦ Βαγιαζίτ, γράφει πρὸς τὸν Δημήτριο Κυδῶνη (Ἐπιστολή 19.5-8) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πορείας καὶ ἐξηγεῖ ὅτι δὲν ἐπικοινωνεῖ, ἐπειδὴ εἶναι ἐπιφορτισμένος με τὴν φροντίδα τοῦ στρατεύματος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναγκασμένο νὰ κινεῖται σὲ παγωμένες περιοχές, σὲ ὅρη ποὺ *μηδὲ θηρία τρέφειν δυνάμενα*. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Ἐπιστολές 14, 16, 18, 20. E. A. Zachariadou, Manuel II Palaeologus on the strife between Bāyezīd I and Kādī Burhān al-Dīn Ahmad, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43.3 (1980) 475-477. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Θεοδώρου Β'

και οι μεγάλες θαλάσσιες μεταφορές και συχνά επιβάλλεται παραμονή σε ασφαλή λιμάνια για αλιείς, εμπόρους και άλλους ταξιδευτές.

Βασικές μετακινήσεις και προπαρασκευές ολοκληρώνονταν κατά τα τέλη του φθινοπώρου. Τον χειμώνα είναι δύσκολη η εύρεση τῶν ἀναγκαίων, ειδικά για τους περιπλανώμενους, γράφει αλληγορικά ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος στον Θεόδωρο Μουζάλωνα, ως προς τα εμπόδια που αντιμετώπισε στον δρόμο προς την Καλλίπολη²³. Γενικά, η εξασφάλιση προμηθειών και αναγκαίων ήταν παραπάνω από επιβεβλημένη, ειδικά σε τόπους ὑπερορίους, δηλαδή ορεινούς και απομονωμένους. Γράφοντας στον μέγαν στρατοπεδάρχην Γεώργιο Συναδηνό Αστρά, ο Δημήτριος Κυδώνης σχολιάζει, ανάμεσα στα άλλα, το επικίνδυνο ταξίδι που είχε ο Γεώργιος προς την Λήμνο, μεταξύ 1356-61. Εύχεται ο φίλος του να διαθέτει όλα τα απαραίτητα, σιτάρι, κρασί και ζωϊκά προϊόντα, ώστε να διαχειμάσει ομαλά²⁴.

Ο γεωργικός κόπος του θέρους συγκεντρώνεται και αποθηκεύεται, παρέχεται η κατάλληλη προφύλαξη και μεταφορά των ζώων στα πεδινά, για να μην αποκλεισθούν από ανεφοδιασμό²⁵ και γενικά όλοι ετοιμάζονται για ασφαλή διαχείμαση. Η ανάγκη για κατάλληλα ενδύματα για την προστασία από το κρύο γίνεται συχνά αφορμή για την σύνταξη σχετικών αιτημάτων, συχνά από πολύ νωρίς²⁶.

Ακραία καιρικά φαινόμενα μπορούσαν να αποκλείσουν τις πόλεις από ανεφοδιασμό. Χωρίς να προσδιορίζει χρονικά, ο Δημήτριος Κυδώνης γράφει προς τον Κωνσταντίνο Ασάνη για μια περίπτωση χιονοθύελλας στην πρωτεύουσα που κάλυψε ακόμα και τα σπίτια και κράτησε κλειστές τις αγορές της πόλης με αποτέλεσμα να υπάρξουν βασικές ελλείψεις. Ο Κυδώνης

Λασκάρεως εναντίον των Βουλγάρων, το 1255-56, διεξήχθη, όπως είδαμε (βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 166 κ.ε.), κατά την διάρκεια του χειμώνα, με μεγάλα προβλήματα για το στράτευμα. Βέβαια, το αποτέλεσμα δικαίωσε τελικά τον Λάσκαρι. Για τα φυσικά φαινόμενα που εξετάζουμε βλ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β΄*, 622, 635-639, 655-657, 666-669, 706-707. Του Ίδιου *Weather and climate*, 440-458.

²³ Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, Επιστολή 138, σ. 130-131 (έκδ. Ευστρατιάδης). Laiou, *Correspondence*, 98-102.

²⁴ Κυδώνης, Επιστολή 47.43-46. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 274-278. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 189.

²⁵ Η εποχιακή μετανάστευση των βοσκών με τα κοπάδια τους υπήρξε συνήθεια, τουλάχιστον για τις περιοχές της Ηπείρου. Βλ. Απόκαυκος, *Σημείωμα*, σ. 427. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 289. Βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 78 και υπ. 229. Lefort, *Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αι.)*, 424-425. Harvey, *Expansion /Ανάπτυξη* 248, 256.

²⁶ Βλ. κεφ. «Πανίδα» σ. 230 κ.ε.

παγιδεύτηκε στην οικία του και δήλωσε *πολιορκούμενος* περισσότερο από την πείνα παρά το κρύο²⁷. Ανάλογο περιστατικό διασώζει ο Γεώργιος Παχυμέρης για τον δριμύ χειμώνα του 1298-99, όταν οι δρόμοι της Κωνσταντινούπολης καλύφθηκαν από μεγάλη ποσότητα πάγου και τα σπίτια αποκλείστηκαν για πολλές μέρες²⁸.

Διάφορες μνείες στις επιστολές είναι ενδεικτικές της προτίμησης των λογίων για *εύχειμερους* τόπους με ήπιους χειμώνες²⁹. Σε άλλη επιστολή προς τον Μελχισεδέκ στο Αδραμύττιο, ο Μάξιμος Πλανούδης επαινεί το κλίμα της περιοχής σε σχέση με την Θράκη. Ειδικά τον χειμώνα του 1293/94, όταν ο Πλανούδης συνέταξε αυτές τις γραμμές, υπέφερε από το κρύο της πρωτεύουσας. Αφού παρουσίασε όλα τα δεινά που υπέστη, καταλήγει ότι αναγκάζεται να αποφεύγει *προτροπάδην* τους χειμώνες στην Θράκη και εξέφρασε την επιθυμία να μεταβεί στην Ιωνία³⁰. Βέβαια, οι λόγιοι προτιμούσαν, όπως είναι φυσικό, την διαμονή στις πόλεις, εφόσον είναι κάποιου πολιτιστικού και κοινωνικού επιπέδου, οπότε είναι συνηθισμένοι σε καλύτερους τρόπους ζωής. Οι συνθήκες στην ύπαιθρο και τα ορεινά, όπου ο χειμώνας γίνεται εντονότερα αισθητός, απαιτεί μεγαλύτερη προσπάθεια και κυρίως αποκόπτει τους λογίους από το πολιτιστικό σκηνικό και τις εξελίξεις.

Τα κωλύματα λόγω του καιρού υπήρξαν σοβαροί λόγοι για την αποφυγή κάθε μετακίνησης και στις επιστολές διασώζονται τέτοιες δικαιολογίες, ακόμα και για σοβαρές περιπτώσεις. Ο ιεροδιάκονος Σίμων από την Θεσσαλονίκη συντάσσει στα μέσα Δεκεμβρίου επιστολή προς τον κριτή της Αδριανούπολης, Νικόλαο Ισίδωρο. Ο Σίμων διαμαρτύρεται ότι ο *δομέστικος* Θεόδωρος Δοκειανός και ο αδελφός του Αντώνιος τον χώρισαν από την σύζυγό του και την πάντρεψαν με άλλον και παρακαλεί τον κριτή να μεσολαβήσει. Παρ' όλο που θα επιθυμούσε, όπως γράφει, να τον επισκεφθεί και προσωπικά, κωλύεται *διὰ τὸν*

---

²⁷ Κυδωνής, Επιστολή 426.4-14. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 189-190.

²⁸ Παχυμέρης, *Ἐπιτομή*, 9, 33.1-8. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β'*, 649-650.

²⁹ Λακαπηνός Γεώργιος (γραμματικός και ρήτορας), Επιστολή 10.100-103: *λέγεται δὲ ἐπιχειμᾶζειν τὸ τὸν χειμῶνα διαβιβάζειν τινὰ ἐν τόπῳ καθήμενον. ὁμοίως καὶ τὸ ἐνεαρίζειν· τὸ τὸ ξάρ που διάγειν. καὶ ἐνθερίζειν, καὶ ἐνοπωρίζειν*. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν*, 1, 417. 11. Για τις πηγές του Ευσταθίου βλ. σ. 63, υπ. 168.

³⁰ Πλανούδης, Επιστολή 86.5-9, 48-50. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 79-80· Pascale, *Planude*, 40-46. Σε άλλη περίπτωση, σε μία ειλικρινή δήλωση σχετικά με τις μετακινήσεις του, δηλώνει *φιλόπολις*, αν και προτιμά περισσότερο την ησυχία παρά τον θόρυβο της πόλης (βλ. Επιστολή 71.27-34. Ταξίδης, *Στο Ἴδιο*, 77-78. Pascale, *Στο Ἴδιο*, 20-24). Βλ. και κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 174-175.

τοῦ χειμῶνος καιρόν³¹. Στο ίδιο πρόσωπο και κατά την ίδια περίοδο απευθύνεται και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Μεθόδιος, με σκοπό την επίλυση διάφορων εκκλησιαστικών υποθέσεων. Πριν ολοκληρώσει την επιστολή, δηλώνει ότι επιθυμούσε να αποστείλει δώρο, *ένθυμήσεως χάριν*, όμως απέφυγε λόγω του χειμῶνα, υπολογίζοντας προφανώς τον κίνδυνο από την έκθεση του δώρου του στις κλιματικές διακυμάνσεις της εποχής κατά την μεταφορά³².

Τις συνθήκες μετακίνησης αυτή την δύσκολη εποχή αποδίδει παρασταστικά ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις σε ρητορική αναφορά σε σχέση με δυσκολίες και προβλήματα, όταν δηλαδή *τὸ δριμὺ τοῦ χειμῶνος, ἡ ἀλγηδὼν τῆς ψύξεως, τὸ βάρος τῶν νιφετῶν, τὸ τῆς ὁδοῦ τελματῶδες καὶ δύσβατον, τὸ ἐξ ὑγρότητος πάθος, οἱ κόποι, οἱ μόχθοι, τὸ τῆς ὁδοῦ μῆκος*³³ αναγάγουν την οδοιπορία κατά την διάρκεια ακραίων καιρικών συνθηκών σε μεγαλεπήβολο και ριψοκίνδυνο εγχείρημα³⁴. Φουσκωμένα ποτάμια, δρόμοι πλημμυρισμένοι, λακκούβες και λάσπη συνθέτουν ένα άγριο σκηνικό στις επαρχίες αλλά και στις πόλεις³⁵. Οι πλημμύρες και οι καταστροφές από τις νεροποντές ή την υπερχειλίση ποταμών υπήρξαν δυσμενείς και ολέθριες για ανθρώπους και ζώα³⁶.

³¹ Σίμων 2, Επιστολή 6, 95.12-13 (σχ. Darrouzès, 118). *PLP* 25369.

³² Μεθόδιος, Επιστολή 7, 99.18-19 (έκδ. - σχ. Darrouzès, 118-121). Πιθανόν πρόκειται για τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, Μεθόδιο (1452/ ca. 1440 – 1467). *PLP* 17599. Είναι συχνή η έκφραση φόβου για την τύχη της επιστολής, «ειδικά αν συνοδευόταν από δώρα ή χρήματα». Τωμαδάκης, *Είσαγωγή Γ΄*, 76.

³³ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, Επιστολή 195.1-9 (έκδ. Festa). Το θέμα της οδοιπορίας ως αλληγορική αναφορά βρίσκεται και στις επιστολές. Βλ. ενδεικτικά Πλανούδης, Επιστολή 19.10-12. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 116-117. Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 188. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 130. Για τις χερσαίες αποστάσεις βλ. Ι. Δημητρούκας, Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνες), *ΒυζΣυμ* 12 (1998) 1-36.

³⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα συγκλονιστικής περιγραφής σε συνθήκες άγριου χειμῶνα από τον *Πρεσβευτικόν* του Θεοδώρου Μετοχίτη, όπου περιγράφεται η πορεία πρεσβείας του 1398/99 προς την Σερβία. Μετοχίτης, *Πρεσβευτικός*, στ. 120-205. Χαρακτηριστική η μνεία σε επιστολή κάποιου Θεοδώρου Μοδηνού (Μοδηνός, Επιστολή Β΄, σ. 41.20-25), ο οποίος, απευθυνόμενος προς φιλικό του πρόσωπο που μετοίκησε σε άλλη περιοχή, παραπονείται ότι δεν αλληλογραφούν, παρόλο που η μετάβαση ολοκληρώθηκε και «διεσώθη ἐκ τῆς ὁδοῦ». Ανάλογο, αν και αλληγορικό, παράδειγμα και από τον Μιχαήλ Καλοφρενά (αρχές 15ου αι., Επιστολή Β΄, σ. 53.27-30). *PLP* 10738.

³⁵ Για τα προβλήματα των βυζαντινών δρόμων βλ. Τ. Λουγγής, Παραδείγματα έργων οδοποιίας στο Βυζάντιο, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995) (= *μνήμη Bruno Lavangini*) 37-48.

³⁶ Πλημμύρα του ποταμού Έβρου, το 1205, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή στρατοπέδου στο Διδυμότειχο (βλ. Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, 624.17-32). Η πλημμύρα του Νοεμβρίου του 1330 στην Λευκωσία της Κύπρου προκάλεσε το θάνατο εκατοντάδων ανθρώπων σύμφωνα με Βραχύ Χρονικό (υπ. αρ. 27, έκδ. Schreiner). Τον

Στις επιστολές μνημονεύονται, όπως είδαμε προηγουμένως, πολλά περιστατικά αδυναμίας για μετακίνηση λόγω του χειμώνα³⁷. Γενικά, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που προβάλλεται ως δικαιολογία η δυσκολία μετακίνησης ακόμα και εντός της ίδιας πόλης. Ο Μιχαήλ Ψελλός, μάλιστα, συνέθεσε λόγο με τον οποίο κατέκρινε τους μαθητές, που απουσίαζαν από το μάθημα, με την δικαιολογία ότι βρέχει. Ο Ψελλός θεώρησε ότι για τους ένθερμους ακόλουθους της γνώσης η επιδίωξη της επιστήμης δεν θα μπορούσε να υπονομευθεί από τέτοια εμπόδια. Τους ψέγει με χαρακτηριστική ειρωνεία: «Εδώ, ακόμα και η πυκνότητα του αέρα σας ενοχλεί, και τα σύννεφα, ακόμα και οι ακτίνες του ήλιου. Αναρωτιέμαι, γιατί δεν σας ενοχλούν τα πουλιά και γιατί δεν διαμαρτύρεσθε ότι δεν σας αφήνουν να συγκεντρωθείτε. Πώς είναι δυνατόν να φοβάστε την βροχή;»³⁸.

Τέτοιες δικαιολογίες προβάλλονταν σε διάφορες άλλες περιπτώσεις³⁹. Ωστόσο, στις πόλεις δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που προκαλούνται μεγάλα προβλήματα μετακίνησης. Σε επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό (1118-1143), ο ανώνυμος συντάκτης επισημαίνει τα προβλήματα των δρόμων στην περιοχή τὰ Καρβουνάρια της Κωνσταντινούπολης, από την εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου μέχρι την Πύλη του Χαρ(ι)σίου. Τον χειμώνα ο δρόμος μετατρέπεται σε βόρβορο από την λάσπη και δημιουργεί προβλήματα σε αχθοφόρους και ζώα. Μάλιστα, τονίζει ότι δεν φωτίζεται επαρκώς, και τους χειμερινούς μήνες, όταν οι νερολακκούβες και η λάσπη γίνονται ύπουλος

Ιανουάριο του 1350 στην Βέροια, το δυνατό κρύο προκάλεσε τον θάνατο υποζυγίων και στρατιωτών (βλ. Ιωάννης Στ', *Ιστορία* III, 162.9-13. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β'*, 630, 658-659, 674-675. Από τις επιστολές βλ. ενδεικτικά τις πλημμύρες του Αράχθου στην Άρτα, κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 164.

³⁷ Ο Θεόδωρος Πεδιάσιμος (Επιστολή 4, σ. 33.18-21) παραπονείται ότι δεν δύναται να μετακινηθεί λόγω του χειμώνα. Ο Γρηγόριος Β' ο Κύπριος (Επιστολή 87, σ. 68, έκδ. Ευστρατιάδης) τονίζει σε ομηρικούς τόνους στον μαθητή του και μετέπειτα πρωτ(ο)ασηκρί(ή)την Μανουήλ Νεοκαισαρίτη (1274-1283) τους κινδύνους από τον πάγο κατά την διάρκεια της νύκτας. Ο Μανουήλ Καλέκας (Επιστολή 17.14-16, έκδ. - σχ. Loenertz, 114) εξηγεί στον Δημήτριο Κυδώνη τους λόγους που δεν μετακινείται από τον Γαλατά, το 1397. Mergiali, *L'enseignement*, 24. Laiou, *Correspondence*, 94. Constantinides, *Higher education*, 35-37. Ο αστρονόμος και επίσκοπος Ταυρίδος στην Αρμενία, Γρηγόριος Χιονιάδης (1250 - ca. 1320), γράφει ότι εμποδίζεται από την κακοκαιρία και δεν μπορεί να επισκεφθεί κάποιον αρχιερέα (Χιονιάδης, Επιστολή 11, σ. 186. Για το πρόσωπο αυτό βλ. παρακάτω κεφ. «Θάλασσα» σ. 330, υπ. 14).

³⁸ Η μετάφραση αποδίδεται με ελεύθερο νόημα. Ψελλός (11ος αι.), Λόγος, 383.55-67.

³⁹ Βλ. και Γρηγόριος Γ' Μελισσηνός Στρατηγόπουλος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1445-1451), Επιστολή, σ. 431-432 (έκδ. Boissonade), προς τον Βησσαρίωνα στην Φλωρεντία.

κίνδυνος για κάθε λογής οδοιπόρο, κανείς δεν θα προστρέξει προς βοήθεια λόγω της μειωμένης κίνησης του δρόμου⁴⁰.

Φαίνεται ότι και οι δρόμοι της πρωτεύουσας αντιμετώπιζαν πολλά τέτοια προβλήματα. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ συντάσσει επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ με την παράκληση να απαλλαγεί από την ταλαιπωρία της μετάβασης από την μονή της Χώρας στο παλάτι προκειμένου να συναντηθούν. Επικαλείται το κρύο, την υγρασία και τους λασπωμένους δρόμους της πόλης, που θα ταλαιπωρούσαν τον γηραιό πατριάρχη και, με έμμεσο τρόπο, αιτείται την χορηγία αλεύρων προκειμένου να ενισχύσει τους ταλαίπωρους φτωχούς που τον ακολουθούσαν, *μὴ ἔχοντες ποῦ κοιμηθῆναι, ῥιγοῦντες καὶ ἔμπεπληγωμένοι* από το δριμύ ψύχος⁴¹. Είναι εύλογο ότι στις πόλεις τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού υποφέρουν πολύ περισσότερο, επειδή, επιπλέον, δεν δίνονται αρκετές ευκαιρίες για εργασία.

Τέτοια προβλήματα αντιμετώπιζαν όλες οι μεγάλες πόλεις. Είδαμε λ.χ. τον Ιωάννη Απόκαυκο να συγκρίνει την Ναύπακτο με την Θεσσαλονίκη και, ανάμεσα στα άλλα, να τονίζει με διάθεση υπερηφάνειας ότι οι λιθόστρωτοι δρόμοι της μικρής καστροπολιτείας στην Αιτωλία δεν γεμίζουν λάσπες, όταν βρέχει. Ο Απόκαυκος μέμφεται με νόημα την μητρόπολη του Βορρά, μάλλον από προσωπική εμπειρία, αφού επισκέφθηκε την πόλη μεταξύ 1225-27, για να παραστεί στη στέψη του Θεοδώρου Κομνηνού⁴².

Ο μητροπολίτης Ευστάθιος διεκτραγωδεί όσα αναγκάστηκε να υπομείνει μια χιονισμένη μέρα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Τελικά, επέστρεψε *ἡμίνεκρος*, εξαιτίας του κρύου, από την οικία του φίλου του Νικηφόρου Κομνηνού στον οποίο οφείλει, όπως γράφει, μεγάλη ευγνωμοσύνη για την φιλοξενία. Στη συνέχεια, περιγράφει την επεισοδιακή επιστροφή, όταν ο δρόμος πάγωσε, εμποδίζοντας την διέλευση των ζώων και θέτοντας σε κίνδυνο την ακεραιότητα κάθε αναβάτη. Ο Ευστάθιος έχει την γνώμη ότι εκείνη την ημέρα σώθηκε από

---

⁴⁰ Ανώνυμος 8, σ. 141-142. R. Janin, *Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique* [AOC 4], Paris 1964, 281-282, 329, 366-367.

⁴¹ Αθανάσιος Α΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1289-1293/1303-1309), Επιστολή 11.15-25. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την διάρκεια του χειμώνα, οι επαίτες συνωστίζονταν στα λουτρά ή στα εργαστήρια *τῶν ὑελεψῶν* για να ζεσταθούν. Κουκουλές, *BBP* 2, 95.

⁴² Απόκαυκος, Επιστολή 101, σ. 268. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 234-235. Βλ. κεφ. «Ναύπακτος» σ. 100.

θαύμα και η εξόρμηση αυτή πρέπει να θεωρηθεί μεγάλο δείγμα φιλίας και αγάπης προς τον φίλο του Νικηφόρο και συνεχίζει σημειώνοντας ότι το χιόνι απέχει μακράν από την γοητεία με την οποία παρουσιάζεται στην ποίηση. Συσσωρεύεται στους δρόμους, παγώνει και γλιστρά, δυσκολεύοντας τα *δυστυχῆ* υποζύγια που πονούν και τραυματίζουν τα πόδια τους⁴³.

Οι δυσχέρειες της μετακίνησης μετά από την βροχή περιγράφονται χαρακτηριστικά σε επιστολή από τον Δημήτριο Κυδώνη, ο οποίος υπήρξε μάρτυρας ενός αξιοπερίεργου περιστατικού. Βρισκόμενος στους δρόμους μίας άγνωστης σε εμάς περιοχής στην ύπαιθρο της Θράκης, νωρίς το πρωί της Πρωτοχρονιάς του 1346 (1η Σεπτεμβρίου), περπατούσε στους δρόμους, απολαμβάνοντας το γιορτινό κλίμα. Κατά την διάρκεια του περιπάτου κάποιος ταλαίπωρος φτωχός ενεπλάκη σε συμπλοκή, χτυπήθηκε, έπεσε καταμεσής του δρόμου και βρέθηκε καταπλακωμένος από τις ρόδες διερχόμενης βοϊδάμαζας. Το περιστατικό προκάλεσε τρόμο στους περαστικούς, παρ' όλα αυτά, ο άνθρωπος σώθηκε, επειδή η λάσπη ήταν τόσο πυκνή που καταχώθηκε, μάλλον σε κάποιο λάκκο, με αποτέλεσμα να βγεί ανέπαφος από την δοκιμασία⁴⁴. Βέβαια, οι κίνδυνοι από την ολισθηρότητα των δρόμων είναι μεγαλύτεροι για τους αναβάτες. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1261-1282) υπέστη οδυνηρά τραύματα στην Αδριανούπολη, όταν το άλογό του γλίστρησε, εξαιτίας του παγετού⁴⁵.

Το χιόνι, αν και δημιουργεί μεγάλα προβλήματα, γενικά θεωρείται ζωογόνα ευεργεσία για την γη, ενώ *εύαγγέλια πρὸς ἀλλήλους φοιτᾷ παιδιαῖς κεκραμένα καὶ γέλωσιν*, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Μάξιμος Πλανούδης⁴⁶. Αξιολογείται ως αναγκαίο κακό, προβληματικό για τον άνθρωπο και τα ζώα, αλλά ωφέλιμο στη φύση, όπως συνοψίζουν σε ρητορικό τόνο ο μητροπολίτης

---

⁴³ Ευστάθιος, Επιστολή 4. 1-62 (σχ. Κολονου, 90*-93*). Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 150.

⁴⁴ Κυδώνης, Επιστολή 5. 3-9, 18-22, 118-139. Tinnefeld, *Kydones* I, 146-155. Dennis, *Reality*, 403-405. Για την περίοδο της παραμονής του Κυδώνη σε άγνωστο τόπο στην Θράκη (1336/47) βλ. Tinnefeld, *Στο Ίδιο*, 9-10· Loenertz, *Cydonès I*, 49-50.

⁴⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* I, 552.26-553.3. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β΄*, 643. Ο Παχυμέρης σημειώνει ότι τα τραύματα στο πρόσωπο του αυτοκράτορα ήταν εμφανή πολύ καιρό μετά το περιστατικό.

⁴⁶ Πλανούδης, Επιστολή 86.5-15, 17-21. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 79-80. Πρβλ. Χωνιάτης Νικ., *Σύγκρισις*, 338.

Ευστάθιος⁴⁷ και, αργότερα, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς σε επιστολή προς τον μητροπολίτη Σερρών, Ματθαίο Φακρασή⁴⁸.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι η επικοινωνία κατά τους χειμερινούς μήνες ήταν παραπάνω από δύσκολη για διάφορους λόγους. Κατά την διάρκεια του χειμώνα, οι σταλείσες επιστολές γίνονταν ιδιαιτέρως καλοδεχούμενες, εφόσον η συχνότητα της αλληλογραφίας αραιώνει, λόγω μη εξεύρεσης αγγελιαφόρου, των καθυστερήσεων των πλοίων⁴⁹ και την επικινδυνότητα από την έκθεση της επιστολής στις συνθήκες μεταφοράς, ίσως όμως και επειδή τα γεγονότα εξελίσσονταν με βραδύτερους ρυθμούς καθιστώντας την γραπτή επικοινωνία λιγότερο απαιτητική.

Διασώζονται διάφορες τέτοιες διαμαρτυρίες, ενδεικτικές των προβλημάτων κατά την περίοδο του χειμώνα. Ο Ιωάννης Τζέτζης εξέφρασε μεγάλη αποδοκιμασία, επειδή η επιστολή που έλαβε ήταν βρεγμένη⁵⁰. Παρομοίως και ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην Κέα, ο οποίος παραπονέθηκε ότι, από τις δύο επιστολές που έλαβε από τον Γεώργιο Βαρδάνη, η μία καταστράφηκε κατά την μεταφορά δια θαλάσσης, ενώ, σε άλλη περίπτωση, έλαβε δύο συγχρόνως από το ίδιο πρόσωπο στην Αθήνα, σε διάστημα λίγων ωρών⁵¹. Σε άλλες περιπτώσεις δεν βρίσκεται κομιστής, πόσο μάλλον κατά την διάρκεια του χειμώνα. Ο Μάξιμος Πλανούδης απέστειλε δύο κείμενα προς τον *πιγκέρνην* Αλέξιο Δούκα Φιλανθρωπηνό, εφόσον είχε δυσκολευτεί τόσο να εξασφαλίσει αγγελιαφόρο, με αποτέλεσμα η πρώτη επιστολή να χάσει κάθε επικαιρότητα

---

⁴⁷ Ευστάθιος, Επιστολή 4, 65-68, 86-98 (σχ. Κολονου, 90*-93*).

⁴⁸ Γλαβάς Ισίδωρος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1380-84/ 1386-96), Επιστολή 1, 354.20-26: (το χιόνι) *εἰς ἀμορφίαν μεταποιεῖ, ἵνα μετὰ μικρὸν τῇ ποικιλομόρφῳ χροιά τῶν φυτῶν λαμπρὰν ἀπεργάσῃται καὶ ὠραίαν*. Για τον Ισίδωρο Γλαβά (1380-1396) σε Dennis, *Metropolitans*, 257-258· *PLP* 4223.

⁴⁹ Ενδεικτικά βλ. Γλαβάς, Επιστολή 5, 376.9-15: *Γραφὴν τῆς σῆς ἀγιότητος ἐδεξάμεθα Νοεμβρίου ιθ', ἀφ' ἧς ἤσθημέν τε ὁμοῦ καὶ ἡνιάθημεν, τὸ μὲν διὰ τὸ τοῦ πλοῦς ἄπονόν τε καὶ ἄλυπον, ὅτι τὴν φίλην ἐμοὶ καὶ ἱερὰν κεφαλὴν κατ' οὐδὲν ὁ πλοῦς παρελύπησε, καὶ ἄλλως ὅτι καὶ γράμμασιν αὐτῆς ἐνετύχομεν καθ' ὑπερβολὴν ἡμῖν φιλουμένοις, τὸ δὲ διὰ τὴν τῶν αὐτόθι πραγμάτων ἀνωμαλίαν τε καὶ δυσχέρειαν καὶ ἔτι τὴν ἐνσκήψασαν τῷ σῷ ἱερῷ σώματι νόσον, ἣν ἡμῖν ἐμήνυε τὰ σὰ τίμια γράμματα*. Ο Γρηγόριος Αντίοχος αναρωτιέται αν η κατάσταση των πλοίων είναι η αιτία της αγραφίας του μητροπολίτη Αθηνών, Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη. Βλ. Επιστολή σ. 406.21-31 (έκδ. Λάμπρος). Loukaki, *Grégoire*, 148, 152.

⁵⁰ Τζέτζης, Επιστολή 102, σ. 148, 6-14 (έτος 1155). Grünbart, *Beiträge*, 220-221. Ο Τζέτζης αναφέρει ότι βράχηκε από πλημμύρα του Έβρου.

⁵¹ Χωνιάτης, Επιστολή 117.2-13 (σχ. Κολονου, 121*). Για την δεύτερη περίπτωση βλ. σ. 51, υπ. 124. Για τον Βαρδάνη βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 165, υπ. 61.

και, συνεπώς, αναγκάσθηκε να συντάξει νέα, την οποία απέστειλε μαζί με την παλαιά για του λόγου το αληθές⁵². Σε άλλη περίπτωση, το φθινόπωρο του 1294, ο Πλανούδης αναρωτιέται για την αίτια της σιγής του μοναχού Μελχισεδέκ και υποθέτει ότι ίσως δυσκολευόταν να εξασφαλίσει κομιστήν ή ότι καθυστερεί η διακίνηση των επιστολών λόγω της μικρής διάρκειας της ημέρας⁵³.

Στην εσωστρέφεια της εποχής συντέινει ο κίνδυνος από τις ποικίλες ασθένειες, ειδικά για τους γηραιούς αλληλογράφους. Οι γέροντες «παλεύουν με τον χειμώνα» έγραψε ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος σε κάποιον πρωτοσέβαστον, τον οποίο ενισχύει, στέλνοντας γούνες από την Λήμνο⁵⁴.

Χαρακτηριστική εικόνα της μεγαλύτερης ανάγκης των γηραιότερων για ζεστασιά διασώζεται σε επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου. Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου γράφει προς τον δεσπότη Θεόδωρο Κομνηνό ότι λόγω του χειμώνα παραμένει αδρανής, κυρτωμένος, σαν σε χειμερία νάρκη, όχι μόνο λόγω του γήρατος αλλά και λόγω του κρύου. *Χειμών γαρ καὶ ὁ γέρων τροχοῦται*, τονίζει παρενθετικά ο Απόκαυκος⁵⁵, δήλωση που συνοδεύει την φαντασία μας, μεταφέροντας όλη την ατμόσφαιρα από την εικόνα ενός γέροντα να ανακουφίζεται από το κρύο, κυρτωμένος κοντά στη φωτιά.

Ο Θεόδωρος Υρτακηνός ζήτησε *ιάματα, χειμῶνι μὲν χλαίνης· παγετοῦ δε, σισύρας· γήρει δέ, ἀμφοτέρων*, τονίζοντας εύγλωττα την μεγάλη ανάγκη των

---

⁵² Πλανούδης, Επιστολή 48.9-12· Επιστολή 69.2-3 προς τον μαθητή του Μερκούριο, όπου και πάλι δυσκολεύεται με τους γραμματοκομιστές. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 101-102, 118.

⁵³ Πλανούδης, Επιστολή 116.2-6: *καὶ γὰρ καὶ χειμῶν ἠνώχλει καὶ τὸ τῆς ὥς ὑμᾶς ὁδοῦ μῆκος χειμερινῆς ἡμέρας ἐπέκεινα*. Για σχολιασμό και χρονολόγηση της επιστολής βλ. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 86· Pascale, *Planude*, 88-92. Ως γνωστόν, στις επιστολές αναφέρονται πολλά προβλήματα με τους αγγελιαφόρους και συχνά η αδυναμία εξεύρεσης μεταφορέα δικαιολογούσε την *ἀγραφία*. Τον κόπο και τις δυσχέρειες της σύνταξης και αποστολής μίας επιστολής επισημαίνει ο Ιωσήφ Βρυέννιος (1350 - ca. 1431/38), Επιστολή 25, 346-347 (έκδ. Τωμαδάκης). Για τους γραμματοκομιστές βλ. Τωμαδάκης, *Εισαγωγή Γ΄*, 68-79. Πρβλ. Hunger, *Literatur* 1, 215-216/ *Λογοτεχνία Α΄*, 343-344· Karlsson, *Idéologie*, 17-21. Ενδεικτικά για τον Βρυέννιο βλ. *PLP* 3257.

⁵⁴ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 2.15-17 (σχ. Dennis, 6): *Ἀλλ' ἐπεὶ τὰ τῇ νόσῳ συμβαίνοντα ἔκει μοι παρὰ σοῦ ἤδη καὶ αὐτῷ σοὶ παρ' ἡμῶν τὰ γινόμενα ἔκει γέροντί τε ὄντι καὶ προσπαλαίοντι χειμῶνι*. Loenertz, *L'exil*, 116-140.

⁵⁵ Απόκαυκος, Επιστολή 35, σ. 123: *Ἐγὼ δὲ νόσῳ μὲν καὶ γήρᾳ παλαιῶν, οὐχ ἥττον δὲ καὶ κατὰ τοὺς ὄφεις ὅποσα καὶ φωλεῶ τῇ κέλλῃ μου ἐνείργόμενος καὶ ὡς ἐκεῖνοι πρὸς κύκλον τῷ χρόνῳ καμπτόμενος, ἀλλὰ δῆτα καὶ τῷ καιρῷ (χειμῶν γαρ καὶ ὁ γέρων τροχοῦται) καὶ τὸ τῆς κωμωδίας εἶπεῖν «πέντε σισύραις» διὰ τὸ ψῦχος «έγκεκορδυλημένος» (...). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 192-193.*

γηραιών για προστασία⁵⁶. Μάλιστα, σε άλλη περίπτωση, ο Υρτακηνός έλαβε 12 χρυσά νομίσματα (*χρυσίνους*) από τον Κωνσταντίνο Λουκίτη στην Τραπεζούντα και γράφει ότι σκόπευε με αυτά να αγοράσει δερμάτινο παλτό για τον χειμώνα⁵⁷.

Οι χαμηλές θερμοκρασίες και η υγρασία επιδεινώνουν νοσήματα που κατεξοχήν συνοδεύουν τους γηραιότερους, όπως αρθρίτιδες και λοιμώδεις ασθένειες, που βρίσκονται σε έξαρση αυτήν την εποχή. Η αρθρίτιδα επηρεάζεται έντονα από τις καιρικές εναλλαγές και ταλαιπωρεί πολλούς από τους επιστολογράφους που εξετάζουμε.

Ο μητροπολίτης Νέων Πατρών Ευθύμιος Μαλάκης, γράφοντας στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και αναλύοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπισε, *τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ζάλην ἐκείνην*, δηλώνει, επιπλέον, ότι ανέκτησε την υγεία του, έπειτα από ασθένεια που τον είχε επιπροσθέτως ταλαιπωρήσει⁵⁸.

Από το ίδιο νόσημα έπασχε και ο Ιωάννης Απόκαυκος, ο οποίος συνέταξε πλήθος επιστολών με τα θέματα της υγείας του. Τον χειμώνα του 1224-1225, γράφει προς τον ανιψιό του Μιχαήλ Χωνιάτη, Νικήτα, ότι είναι δυσκίνητος και ασθενής⁵⁹. Η νόσος τον ταλανίζει και τον επόμενο χειμώνα, όταν γράφει προς τον Νικόλαο Βονδίτζης και λίγο αργότερα προς τον μοναχό Άνθιμο ότι έχει γίνει *ὀκνηρὸς ἐπιστολογράφος*, επειδή *οἱ συνεχεῖς ἀρρώστιαί, χειρῶν ποδῶν ἄλγημα καὶ τὰ τοῦ βίου περιστατικά* τον έχουν συντρίψει, σημειώνοντας ότι από τους πόνους αναγκάστηκε να μεταβεί στην Άρτα με φορείο⁶⁰. Τον χειμώνα του 1218, ο Ιωάννης Απόκαυκος έφθασε στον Άγιο Γεώργιο στα περίχωρα του Μεσολογγίου, για να συναντήσει τον Θεόδωρο Κομνηνό. Βγήκε *από την φωλιά του*, όπως γράφει χαρακτηριστικά, όμως κατά την μακριά και επίπονη διαδρομή εκτέθηκε στο κρύο, το οποίο πιστεύει ότι του προκάλεσε δριμεία καταρροή με

---

⁵⁶ Υρτακηνός, Επιστολή 43, σ. 12. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 176.

⁵⁷ Υρτακηνός, Επιστολή 56, σ. 22. Fatouros, *Chronologie*, 224. Για την παραγωγή ρούχων και δερματίνων της Τραπεζούντας βλ. Bryer, *Trebizond*, 387-388. Για τον Κωνσταντίνο Λουκίτη σ. 176, υπ. 115.

⁵⁸ Μαλάκης, Επιστολή 30, σ. 69.2-6. Για την νόσο που τον ταλαιπωρούσε βλ. και Επιστολή 29, σ. 68.2-17. Tiblalex, *Medizinisches*, 93. Για τα νοσήματα του Αποκαύκου βλ. σ. 101, υπ. 323.

⁵⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 95, σ. 259. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 231-232.

⁶⁰ Απόκαυκος, Επιστολές 102, σ. 272· 103, σ. 274. Ο Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 236 τοποθετεί το 1225, η Σταυρίδου-Ζαφράκα (*Χρονολόγηση*, 151-152) τον Φεβρουάριο του 1227.

αποτέλεσμα να μην δύναται ούτε να εξέλθει από τον *οίκισκον*, όπου διέμενε⁶¹. Επίσης, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης έγραψε στον Νικηφόρο Κομνηνό για κρυολόγημα που εξελίχθηκε άσχημα και του προκάλεσε πυρετό και έντονη καταρροή⁶². Όπως είδαμε σε άλλο σημείο, το κρύωμα του Πλανούδη, τον χειμώνα του 1293/94, κράτησε πολλούς μήνες και ανάμεσα σε άλλα στάθηκε η αιτία για την ματαίωση της μετάβασής του στην Ιωνία⁶³. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης πάλι δηλώνει ότι επιβαρύνει την υγεία του στην Κέα *τὸ τῆς ὥρας κρυμῶδες*⁶⁴.

Επομένως, ο χειμώνας είναι περιοριστικός, οδηγεί σε εσωστρέφεια και είναι περίοδος γεμάτη κινδύνους και δυσκολίες. Για την ανθρώπινη δραστηριότητα είναι γενικά ήρεμη και ειρηνική περίοδος και, ουσιαστικά, με την ευρεία έννοια, πρόκειται για εποχή σύνεσης και περισυλλογής. Οι διάφορες αλληγορίες στις επιστολές ενέχουν την συνολική αποτίμηση των εποχών στην ανθρώπινη συνείδηση. Ο χειμώνας, η πιο ταραγμένη εποχή του έτους, δεν παραλληλίζεται μόνο με τις δύσκολες καταστάσεις και τα προβλήματα της ζωής, αλλά και με ο,τιδήποτε φθείρει και προβληματίζει τους συγγραφείς, όπως η πάλη με τον πειρασμό, ο πόνος από τον θάνατο, η ταλαιπωρία από τις ασθένειες και γενικά οι θλίψεις.

Η βυζαντινή σκέψη συνέδεσε κάθε εμπόδιο και πρόβλημα, τις δυσάρεστες εναλλαγές της τύχης και τις δύσκολες συνθήκες της ζωής με την κατάσταση του χειμώνα. Πρόκειται για ρητορική αλληγορία πολύ συνηθισμένη στα κείμενα και κυρίως στις επιστολές, όπου κατεξοχήν εκτίθενται προβλήματα και δυσκολίες του βίου⁶⁵. Η δύσθυμη διάθεση που προκαλεί ο καιρός είναι ένα ακόμη θέμα που

---

⁶¹ Απόκαυκος, Επιστολή 27, σ. 13. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 187. Αναλόγως και ο Γρηγόριος Β' (Επιστολή 140, σ. 131, έκδ. Ευστρατιάδης) υπαγορεύει την επιστολή από την κλίνη του, λόγω λοιμώδους ασθένειας, ίσως κατά την διάρκεια του χειμώνα. Tiblalexī, *Medizinisches*, 88. Ο *πρωτέκδικος* Γεώργιος Γαλησιώτης ταλαιπωρήθηκε από νόσο *ἐκ ψυχροῦ ρεύματος* (Επιστολή 1.5). *PLP* 3528.

⁶² Ευστάθιος, Επιστολή 28.8-16 (1173 *terminus ante quem*) (σχ. Κολονου, 135*-136*). Για τον Κομνηνό σ. 150, υπ. 2.

⁶³ Πλανούδης, Επιστολή 86.23-45. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 174.

⁶⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 86.7-8 (σχ. Κολονου, 101*).

⁶⁵ Πρβλ. Πλανούδης, *Σύγκρισις*, 334-335. Το θέμα του χειμώνα ως σύμβολο στις επιστολές είναι ανεξάντλητο. Βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης, Επιστολές 144.1-4· 2.13-15 (σχ. Κολονου, 49*-50*, 133*)· Λακαπηνός, Επιστολή 12, 5.1-4· Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, Επιστολή 33.29-30 (σχ. Dennis, 92-93)· Μιχαήλ Γαβράς, Επιστολές 85.7-9· 114.15-19· 87.113-116 (σχ. Fatouros, 1, 85-86, 91-92)· Γλαβάς, Επιστολή 1, σ. 354.25 (μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 1380/84 - 1386/96, βλ. *PLP* 4223)· Θεόληπτος, Επιστολή 3.29 κ.ά.

διαπλέκεται ρητορικά σε σχέση με τα ίδια θέματα. Ἡ ῥαθυμία, ἡ σχόλη, τὸ βαθὺ σκότος ἢ ὁ ζόφος του χειμῶνα αποτελούν ρητορικά σύμβολα, ως προς την παρουσίαση ποικίλων προβλημάτων και στις επιστολές⁶⁶.

Στον αντίποδα κάθε «χειμῶνα προβλημάτων» βρίσκεται η άνοιξη. Η διαδοχή των εποχών παρουσιάζεται συνεκδοχικά με τις διαθέσεις της τύχης, που σηματοδοτεί μεταπτώσεις στην ανθρώπινη ζωή. Η παραμυθητική επιστολή του Γρηγορίου, ηγουμένου της μονής Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην νήσο Οξεία, προς τον Βασίλειο Τρίψυχο, γύρω στα 1170, εκφράζει επακριβώς αυτό το νόημα. Εκείνος τον είχε προηγουμένως ενημερώσει ότι οι ασθένειες που έπληξαν αγαπημένα του πρόσωπα τον είχαν επηρεάσει βαθιά. Ο Γρηγόριος παρηγορεί τον καλό του φίλο γράφοντας ότι τα προβλήματα και οι θλίψεις εναλλάσσονται με ευτυχισμένες στιγμές σύμφωνα με το θεϊκό σχέδιο, όπως ακριβώς και οι εποχές: Ἐννόει μοι, γράφει, χειμῶνα μὲν συμπιλοῦντα τὴν γῆν καὶ ἀπονεκροῦντα πᾶν τὸ ἐκ ταύτης ζωογονούμενον, φυτὰ καὶ δένδρα (...). Μετὰ δὲ ταῦτα ἔαρ ἐνέτειλε καὶ τὴν μὲν πύκνωσιν ἔλυσεν (...) καὶ οὐρανὸν ἔστιν ἰδεῖν δοξαζόμενον, τὸν πρὶν ὡς εἰκὸς ἐν χειμῶνι ἀτιμαζόμενον τῇ γνοφώδῃ περιβολῇ τῆς τῶν νεφῶν ἀχλυώδους συστάσεως (...). Μετὰ μικρὸν ἦκει τὸ θέρος καὶ προσβαλὼν καυστικώτερον τὴν πᾶσαν εὐπρέπειαν τῆς γῆς (...). Ἦκει γὰρ τὸ μετόπωρον δεύτερον ἔαρ τοῖς σώμασι, πρῶτον μὲν τὸν οἶον ἀποτεφρωθέντα ἀέρα τοῖς καύμασιν θαυμασίως ζωογονοῦν (...)⁶⁷.

Ο χειμῶνας λογίζεται ως μέρος της αέναης εναλλαγής που προσδιορίζει την φυσική εξέλιξη του κύκλου της ζωής και στα ανθρώπινα πράγματα. Η τύχη,

---

⁶⁶ Ο Γεώργιος Λακαπηνός (Επιστολή 6, 8.7-9, σχ. Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, 13, 22) παραπονεῖται ὅτι ὁ ἀλληλογράφος του δεν ἀπέστειλε καμία ἐπιστολή ὅλο το φθινόπωρο του 1298 και ἀναρωτιέται, με κάποια διάθεση ειρωνείας, πῶς θα μποροῦσε ὁ χειμῶνας να τον παρακινήσει να του γράψει. Ἀνάλογα ἐκθέτει τὸ θέμα και ὁ διάκονος και νομοφύλαξ Ἰωάννης Εὐγενικός (14ος-15ος αἰ.) (Επιστολή 6, 160.7-13, ἐκδ. Λάμπρος) σε ἐπιστολή προς τὸν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο, για να τονίσει ὅτι βρίσκεται σε βαθὺ σκότος ὡς ἐν χειμῶνι και ἡ ἐλευση τῆς ἐπιστολῆς του τὸ πολὺ τῆς ἀθυμίας νέφος διέλυσε. Βλ. και Κυδώνης (ca. 1324 - ca. 1398), Επιστολή 121.3-7. Tinnefeld, *Kydones* I.2, 597-600. Ο Πλανούδης στο ἔργο *Σύγκρισις χειμῶνος καὶ ἔαρος* (*Σύγκρισις*, σ. 311) συνοψίζει τὸ θέμα με τὴν φράση *χειμῶν γὰρ καὶ χειμῶνος τὸ ἀκμαιότατον*, με τὴν ευρεία ἐννοια ὅτι ὁ χειμῶνας συνδέεται με τὴς πιο δύσκολες συνθήκες. Για τὸ ἔργο του Λακαπηνοῦ σε σχέση με τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς εποχῆς βλ. Constantinides, *Higher education*, 83- 87. Πρβλ. *PLP* 14379. Για τὸν Σχολάριο σ. 289, υπ. 190.

⁶⁷ Γρηγόριος Οξείας (μέσα 12ου αἰ.), 4.36-61 (σχ. Gautier, 203-208). Πρβλ. Janin, *Les églises*, 66. Βλ. και Επιστολή 5, σ. 14-15 του *μυστικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Νικηφόρου Χούμνου (1250/55 - 1327) (ἐκδ. Boissonade), καθὼς και του πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανασίου Β', σ. 67.37-42 (ἐκδ. - σχ. Failler, 51).

όπως συμβαίνει με τις εποχές του χρόνου, κινείται εν τροχῷ, ὥστε ο ἄνθρωπος να βιώνει ὅλες τις αποχρώσεις της ζωῆς και να διατηρεῖ πάντα την ἐλπίδα τοῦ ἔαρος.

2. Εαρινή και θερινή περίοδος: επικοινωνία και δραστηριότητα

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε το θερινό εξάμηνο του έτους, το οποίο διαρκεί τυπικά από την εαρινή μέχρι την φθινοπωρινή ισημερία (21 Μαρτίου - 21 Σεπτεμβρίου). Στην περίοδο αυτή, συμπεριλαμβάνεται και η εποχή της άνοιξης, δηλαδή το χρονικό διάστημα από την εαρινή ισημερία ως το θερινό ηλιοστάσιο (21 Μαρτίου - 21 Ιουνίου)⁶⁸.

Η άνοιξη, ἡ βασιλίςσα τῶν ἐποχῶν⁶⁹, θεωρεῖται η καλύτερη και ωραιότερη περίοδος του έτους. Η ζωνηρή κίνηση της φύσης προκαλεί αισιοδοξία και ανάταση και τα συναισθήματα διεγείρονται μετά την φαινομενικά ατέρμονη μονοτονία και στατικότητα του χειμῶνα. Στις επιστολές, η αναπτέρωση του συναισθήματος έγινε αφορμή για την σύνθεση εξαιρετικών ρητορικών σχημάτων και εικόνων. Ο Ιωάννης Απόκαυκος χαρακτηρίζει τὸ ἔαρ θυμοτερπές και ἄξιο περισκίρτησεως⁷⁰, ενώ ο Μιχαήλ Γαβράς ἡδιστον, γεμάτο από «αμύθητες χάρες»⁷¹, εφόσον προσφέρει την πολυπόθητη γαλήνη μετά τους κλυδωνισμούς του, πάντα προβληματικού, χειμῶνα.

Άλλα ρητορικά μοτίβα στρέφονται γύρω από το θέμα της επιστροφής των αποδημητικών πουλιών, με την μορφή αγαπημένων προσώπων ή την λήψη ευχάριστων ειδήσεων, γύρω από το ζωνρό κελάηδισμα των πουλιών, την

---

⁶⁸ Βλ. την εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου σ. 298-299.

⁶⁹ Χωνιάτης Νικ., Σύγκρισις, 115.22-25: οὐκ ἂν τὸ ἔαρ βασιλεύοι τῶν τεσσάρων ὥρῶν, ποικίλην στολὴν ἀμπεχόμενον καὶ βλέπον ὑψηλὸν καὶ μετέωρον, κατὰ τοὺς ἀδίκῳ ψήφῳ τῶν ὀθνείων ἐπειλημμένους τὰ τοῦ χειμῶνος ἐξιδιούμενον καὶ τὰ τῆς ὥρας ἀφαρπάζον τῆς συνέγγυς. Πρβλ. Μανουήλ Β΄, Επιστολή 45.175, 215 (σχ. Dennis, 134).

⁷⁰ Το 1222, ο Ιωάννης Απόκαυκος (Επιστολή 79, σ. 231) γράφει στον Δοκειανό, μητροπολίτη Δυρραχίου, για να τον ενημερώσει ότι ο διοικητής της περιοχής Κωνσταντίνος Δούκας, με τον οποίο βρέθηκαν σε πολλές αντιδικίες κατά το παρελθόν, φρόντισε για την κατάσταση της υγείας του. Πρόκειται για αλληγορική αναφορά. Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος, 223, 225.

⁷¹ Ο Μιχαήλ Γαβράς (Επιστολή 85, 10-16, σχ. Fatouros, 1, 85) περιγράφει σε αλληγορικό τόνο προς τον ὀρφανοτρόφον Κεδρηνό τις δύσκολες συνθήκες της ζωῆς του, εκφράζει νοσταλγία για το πρόσωπό του και τον παρακαλεί για ενίσχυση.

ποικιλία των ανθέων, την αναζωογόνηση της φύσης, το ξύπνημα των αισθήσεων και γενικά με την βελτίωση της διάθεσης⁷². Ρητορικότερος όλων θα μπορούσε να αναδειχθεί ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, ο οποίος σε επιστολή προς τον *κριτήν* της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Ιβάγκο, συνέθεσε *έγκώμιον* στην άνοιξη, εμπνευσμένο από την ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης και με κίνητρο την παρακίνηση για συνάντηση⁷³.

Οι επιστολογράφοι χαιρετούν με μεγάλο ενθουσιασμό την εποχή και εστιάζουν στις ομορφιές της. *Τὸ ἔαρ* θεωρείται η *έρασμιωτέρα* περίοδος και, κατά τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη είναι *λίαν έρασμιωτάτη*, όταν συνοδεύεται από επιστολές και ειδήσεις από αγαπημένα πρόσωπα⁷⁴. Αντίθετα, στην

---

⁷² Το θέμα της άνοιξης παρουσιάζεται συχνότατα στις επιστολές. Οι επιστολογράφοι το χρησιμοποιούν σε σχέση με διάφορα θέματα. Το θέμα της άνοιξης είναι, επίσης, γνωστό και στην ρητορική. Διασώζονται ξεχωριστές, σχεδόν ποιητικές εικόνες, συχνά άξιες ζωγραφικής αποτύπωσης. Ο θεολόγος και μοναχός Πρόχορος Κυδώνης (ca. 1333 - 1369/70) συσχετίζει την εναλλαγή των εποχών με την φυσική εξέλιξη και τα στάδια της ζωής του ανθρώπου. Με την ευρύτερη έννοια, η άνοιξη είναι η παιδική ηλικία του έτους, δηλαδή η ζωή, το μέλλον και ό,τι συνοδεύει το πρώτο στάδιο της ζωής. Βλ. Επιστολή 138, 2.3-6. Beck, *Kirche*, 737-739. Για άλλα ανάλογα παραδείγματα βλ. Χωνιάτης, Επιστολή 111, 177.192 (σχ. Κολονου, 117* πρβλ. Της ίδιας, *Χωνιάτης*, 88-89). Πλανούδης, Επιστολές 51.22-34· 110.7-24 (Ταξίδης, *Πλανούδης*, 75-76). Απόκαυκος, Επιστολή 15, σ. 77-78, (Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 181). Γρηγοράς, Επιστολή 118, 38-45. Ραούλ, Επιστολή 5, σ. 14-15. Για το θέμα της άνοιξης στη ρητορική των επιστολών βλ. Karlsson, *Idéologie*, 57-58, 106-111. Hunger, *Literatur* 1, 226/ *Λογοτεχνία Α΄*, 338. Τωμαδάκης, *Είσαγωγή Γ΄*, 130-133. Για τον Πρόχορο Κυδώνη βλ. Beck, *Kirche*, 737-739 και συνοπτικά *PLP* 13883.

⁷³ Μανουήλ Β΄, Επιστολή 45.173-225 (μεταξύ 1404-08, σχ. Dennis, 134). Θαυμάσια περιγραφή της άνοιξης περιλαμβάνεται στο έργο του Μανουήλ Β΄, *Έαρος είκων έν ύφαντῶ παραπετάσματι ρηγικῶ*, σ. 411-412, την οποία συνέθεσε μεταξύ 1399 και 1402, κατά την περίοδο της παραμονής του στο Παρίσι. Για τον Κωνσταντίνο Ιβάγκο, *κριτή* στην Θεσσαλονίκη (ca. 1402-1420), βλ. *PLP* 7973.

⁷⁴ Η αναφορά του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (Επιστολή 135.1-9) είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική: *Ὡρῶν τεττάρων οὐσῶν, αἷς ὁ ένιαυτὸς συμπεραίνεται, τήν τοῦ ἔαρος έρασμιωτέραν ήγούμεθα τῶν λοιπῶν· έμοι δ΄ ή έπιοῦσα χειμῶνος -μοι καί γάρ έγκεχειρίσται ή έπιστολή ή μετ΄ οὐ πολὺ τήν σήν έπαγγελλομένη πρὸς ήμᾶς άφίξιν- τὸ μετ΄ οὐ πολὺ δ΄ ως ψήθην ταύτην έμήνυε καί λίαν έρασμιωτάτη γεγένηται, οὐχ ὅτι περ έκ σκυθρωποτέρου τοῦ περιέχοντος καί ταῖς συννεφεῖαις οἷον έπιστυγνάζοντος είς αίθριον διαπετάσας τὰ βλέφαρα ήδίονος άπολαύσω φωτός, άλλ΄ ὅτι σε τὸν ποθούμενον ὄψομαι τὸ γλυκὺ περιλάλημά μοι καί ὄραμα*. Βλ. και Επιστολή 136. Διασώζονται διάφορες σχετικές αναφορές. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης *ένεαρίζει*, γιατί έλαβε επιστολή από κάποιον Λέοντα Γουδέλη (Επιστολή 36.2-8, σχ. Κολονου, 152*, 154*). Ο Μιχαήλ Γαβράς συντάσσει αλληγορία, σχετική με την άνοιξη, για να εγκωμιάσει το πρόσωπο του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (Επιστολή 421.49-58, σχ. Fatouros, 1, 156).

περίπτωση που παρεμποδίζεται η επικοινωνία, οι αλληλογράφοι δηλώνουν στερημένοι από την αναψυχή των επιστολών⁷⁵.

Η εποχή αναδεικνύεται μέσα από τις ρητορικές περιγραφές των αλληλογράφων, που επιθυμούν να υπερτονίσουν την θετική επίδραση της επικοινωνίας, την ανάταση και την μεταβολή των πραγμάτων προς το ευνοϊκότερο, τὸ ἔαρ τῆς εὐπαθείας, όπως τονίζει επιγραμματικά ο Θεόληπτος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας⁷⁶. Ωστόσο, στο επίπεδο της επικοινωνίας, μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ, κατά την παροιμιακή δήλωση κάποιων επιστολογράφων, οι οποίοι εκφράζουν μεν ικανοποίηση από τα νέα προσφιλών τους προσώπων, τονίζουν δε την ανάγκη για συχνότερη επικοινωνία⁷⁷.

Μολονότι η άνοιξη στη ρητορική συνδέεται πάντοτε με την ευχαρίστηση και περιγράφεται με μεγάλη γλαφυρότητα στις επιστολές, στην πραγματικότητα σε σχέση με την ανθρώπινη εξέλιξη είναι πολύπλοκη περίοδος εφόσον πυροδοτεί την δράση. Το θερινό εξάμηνο είναι η εποχή ακμής για την γεωργική παραγωγή, την προώθηση των εξελίξεων και την πραγματοποίηση των σχεδίων: ἀκονεῖ τὴν δρεπάνην ὁ γεωργός, ὀπλίζει τὴν ναῦν ὁ πρῶρεϋς, στίλβει τὴν σπάθην ὁ στρατιώτης, οἰκονομεῖ τὰ πρὸς χρείαν ὁ δοῦλος. ἀλλὰ καὶ θάνατος ἤδη, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι⁷⁸. Με την άποψη αυτήν θα συμφωνούσε και ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος για να υπερασπισθεί την ειρήνη

---

⁷⁵ Χαρακτηριστική αναφορά σε επιστολή του διδασκάλου Μανουήλ Καλέκα († 1410) από το Πέραν προς έτερο διδάσκαλο Μανουήλ Χρυσολωρά στην Φλωρεντία, στα τέλη του θέρους του 1398 (Επιστολή 48.1-10, 30-34, έκδ. - σχ. Loenertz, 129). Ο Καλέκας ήλπιζε ότι η άνοιξη θα διευκόλυνε την επικοινωνία τους, όμως η παρουσία τουρκικών σκαφών στον Βόσπορο εμπόδιζε, εκτός των άλλων, και την διακίνηση της αλληλογραφίας. Για το ίδιο θέμα βλ. και Καλέκας, Επιστολή 59.2-9 (έκδ. - σχ. Loenertz, 134-135). Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος (Επιστολή 62, σ. 44, έκδ. Ευστρατιάδης) ζήτησε από τον μαθητή του Μανουήλ Νεοκαισαρίτη να του επιστρέψει χειρόγραφο, το οποίο εκείνος είχε δανεισθεί επί μακρόν, τονίζοντας ότι, λόγω της καλοκαιρίας, η κίνηση θα ήταν ευχερέστερη.

⁷⁶ Μεταξύ Δεκεμβρίου 1321 και άνοιξης 1322, ο Θεόληπτος γράφει στην πνευματική του θυγατέρα Ειρήνη-Ευλογία Χούμναινα (Επιστολή 3.22-25), σχολιάζοντας την ψυχική ανάταση από την επαφή με τους οικείους της. Sinkewicz, *Theoleptos*, 20.

⁷⁷ Ενδεικτικά βλ. επιστολή του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης προς τον Ιωάννη Δούκα, πανσέβαστο, σεβαστό και μέγα έταιρειάρχη, στην οποία δηλώνει ότι η επιστολή του, αν και σύντομη, υπήρξε χελιδόνι που έφερε την άνοιξη (Ευστάθιος, Επιστολές 10.2-17· 42.1-8, σχ. Κολονου, 108*-109*, 158*-159* για τον Ιωάννη Δούκα 160*, όπου σχετική βιβλιογραφία). Ο Θεόδωρος Πρόδρομος [Επιστολή Α΄, 1239-1240Α (έκδ. Migne)] συνέθεσε μοναδική περιγραφή αυτού του σχήματος, με αφορμή την αγραφία του αλληλογράφου του. Πρβλ. Γρηγόριος Β΄, *Παροιμίες*, 3.11.

⁷⁸ Θεόδωρος Β΄, *Κοσμική Δήλωση*, Γ΄, 30.10-13.

του χειμώνα, επίσης αποκαλύπτει μία ενδιαφέρουσα και άκρως ρεαλιστική, όπως θα δούμε στη συνέχεια, άποψη της θερινής περιόδου σε σχέση με τον άνθρωπο: το θέρος οδηγεί *εἰς ἀφάνισιν καὶ φθοράν*⁷⁹.

Το πλέον εμφανές επιχείρημα είναι η ενεργοποίηση των πολεμικών επιχειρήσεων. Η θερινή περίοδος είναι η εποχή της αναζωπύρωσης και δραστηριοποίησης του στρατού, η ώρα που τίθενται σε εφαρμογή τα μεγαλόπνοα πολιτικά και στρατιωτικά σχέδια· είναι *καιροὶ ὠρισμένοι εἰς ὅπλα καὶ πόνους*, σύμφωνα με την δήλωση του Νικηφόρου Γρηγορά προς τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό, με έμφαση στην κρισιμότητα των καιρών αλλά και σχόλιο για την ατέρμονη, αδιάκοπη δραστηριοποίηση του αυτοκράτορα, που, κατά τα γραφόμενα, δεν γνωρίζει εποχές⁸⁰.

Επίσης, το θερινό εξάμηνο είναι περίοδος πόνου και κόπου για τους αγρότες, που βρίσκονται σε μεγάλη κίνηση. Την άνοιξη ασχολούνται με την άροση, την εαρινή σπορά λαχανικών και το φρόντισμα των δένδρων⁸¹, για να ακολουθήσει ο θερισμός, ο τρύγος, η συγκομιδή των φρούτων, η νέα σπορά σιτηρών, δημητριακών, ενώ κατά το φθινόπωρο ασχολούνται με τις εργασίες στους ελαιώνες.

Η καλοκαιρία συνεισφέρει στην εξέλιξη όλων των εργασιών, όμως η θερινή περίοδος έχει και άσχημες προεκτάσεις. Ακραία καιρικά φαινόμενα, ανεμοθύελλες, βροχοπτώσεις, χαλαζόπτωση, καύσωνες κ.ά.⁸² μπορούν να συντελέσουν σε οικονομική καταστροφή και, κατ' επέκταση, διακυβεύουν την επιβίωση. Το θέρος είναι η εποχή της σοδιάς και, στην περίπτωση που δεν

---

⁷⁹ Χωνιάτης Νικ., *Σύγκρισις*, 114.20-29: (...) τὸ δὲ θέρος ἀποφάνηται ἂν ἀφάνισιν καὶ φθοράν (...).

⁸⁰ Η επιστολή συντάσσεται μετά το 1341, με αφορμή τον θάνατο κάποιου Ξανθόπουλου, γεγονός που προξένησε μεγάλη θλίψη στον Γρηγόρα. Επιστολή 130.1-8, 22-35: (...) ὅθεν οὐ θέρος καὶ ἔαρ καιροὺς ὠρισμένους εἰς ὅπλα καὶ πόνους περιμένετε, ἀλλὰ πάντων καιρῶν καὶ στοιχείων καινοτομεῖτε τὰς φύσεις. θέρος γὰρ καὶ ἔαρ τοὺς βαρεῖς ποιεῖτε χειμῶνας καὶ ἡμέρας αὐτὰ τῶν νυκτῶν βαθύτατα, καὶ ἀγρυπνεῖτε μέν, ἵνα αἱ πόλεις ἀφόβως ὑπνώττωσιν (...).

⁸¹ Η βαθιά άροση γίνεται τους μήνες Σεπτέμβριο - Δεκέμβριο, για να εμπλουτιστεί το χώμα, και στη συνέχεια την άνοιξη για την σπορά λαχανικών. Κλάδεμα διενεργείται στο τέλος του χειμώνα ή στις αρχές της άνοιξης. Για τις γεωργικές εργασίες κατά την εαρινή και θερινή περίοδο (μήνες Απρίλιος - Σεπτέμβριος) βλ. *Γεωπονικά*, 3.4-12. Πρβλ. Dalby, *Georonica*, 104-110. Για την γεωργική παραγωγή βλ. M. Caplan, *The producing population*, στο J. Haldon (έκδ.), *The Social History of Byzantium*, Oxford 2009, 157-158.

⁸² Για τέτοια περιστατικά από άλλες πηγές, κατά την Ύστερη περίοδο βλ. το σχετικό κεφάλαιο. Πρβλ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β'*, 680-681, 647-648, 696.

ευοδωθούν οι ελπίδες των αγροτών, όπως στην σφαίρα της ρητορικής, και κάθε λογής κοπιαζόντων, σηματοδοτεί μοιραίες εξελίξεις⁸³. Στον λόγο του Νικήτα Χωνιάτη σχετικά με την υπεράσπιση του χειμώνα, το επιχείρημα αυτό, δίκαια, κατέχει ιδιαίτερη θέση⁸⁴. Μία φυσική καταστροφή έχει μεγάλες επιπτώσεις στις κοινωνίες και πυροδοτεί αλυσιδωτές αντιδράσεις⁸⁵.

Η ισχυρή ανεμοθύελλα του 1218-1219 στην περιοχή της Βαράσοβας στην νότια Αιτωλία είχε ως αποτέλεσμα να καταστραφούν μεστωμένα σιτηρά⁸⁶. Το ίδιο έτος σφοδρή χαλαζόπτωση, η οποία ακολούθησε στρατιωτική επίθεση Λατίνων και πειρατών, συνέτεινε στην αδυναμία συντήρησης του πληθυσμού και επηρέασε τα δημογραφικά δεδομένα της περιοχής⁸⁷. Σφοδροί άνεμοι και βροχοπτώσεις, ειδικά στις αρχές του θέρους, αποβαίνουν ολέθριοι για τις καλλιέργειες, όπως είδαμε στην περίπτωση που μνημονεύει ο Απόκαυκος το 1220⁸⁸.

Σε σχέση με τον άνεμο στην αγροτική παραγωγή και την ανθρώπινη δραστηριότητα, επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον μαθητή του Γεώργιο Βαρδάνη παρέχει αξιόλογα στοιχεία. Η επιστολή, με την μορφή ρητορικού προγυμνάσματος, εξαντλείται με το θέμα της αντίθεσης Βορρά-Νότου. Ο Χωνιάτης, με μεγάλη υπερβολή, καταδικάζει τον Βόρειο άνεμο, στον οποίο αποδίδει κάθε ολοκληρωτική καταστροφή, αποσιωπώντας σε μεγάλο βαθμό,

---

⁸³ Ένα φειδωλό θέρος προκαλεί μεγάλη απογοήτευση. Ενδεικτικό παράδειγμα από επιστολή του Μιχαήλ Γαβρά (Επιστολή 267.29-34, σχ. Fatouros, 1, 125), ο οποίος παραπονείται προς τον *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων* Φίλιππο Λογαρά (PLP 14990) ότι δεν εμπόδισε την λεηλασία κάποιου κοινού τους αγαθού. Ο Γαβράς δηλώνει απογοητευμένος, επειδή *τοῦ νῦν παρόντος θέρους ἐκ τῆς ὥρας μόνον ἦσθημένῳ*, εξαιτίας της *ἐρημίας σίτου* και επειδή στερείται βασικά αγαθά. Ο Νικηφόρος Χούμνος διεκτραγωδεῖ αλληγορικά ένα «κακής ποιότητας» θέρος (Επιστολή 147.15-18, έκδ. Boissonade). Για άλλη χαρακτηριστική αναφορά βλ. Πεδιάσιμος Θεός, *Ἐγκώμιον*, 29.33 - 30.17, 29-37.

⁸⁴ Χωνιάτης Νικ., *Σύγκρισις*, 116.19-29.

⁸⁵ Είναι ενδιαφέροντα τα συμπεράσματα της Antoniadou-Bibicou (Villages, 407-410) για την εγκατάλειψη περιοχών, λόγω του ανθρώπινου παράγοντα και των φυσικών καταστροφών.

⁸⁶ Απόκαυκος, *Σημείωμα*, σ. 360. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 264-265. Βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία» σ. 86.

⁸⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 30, σ. 111-112. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 189-190. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 162. Για άλλα περιστατικά χαλαζόπτωσης, κυρίως από την Μέση περίοδο βλ. I. Telelis, *Weather and climate as factors affecting land transport and communications in Byzantium*, *Byz 77* (2007) 458-459.

⁸⁸ Απόκαυκος, Επιστολή 43, σ. 139-141. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 198. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 163 κ.ε.

προφανώς λόγω της μεροληψίας που επιβάλλει η άσκηση, ότι και οι θερινοί νοτιάδες είναι δυνατόν να αποβούν καταστροφικοί για την γεωργία. Πάντως, ο Χωνιάτης θεωρεί την ανεμοφθορία *στρατοπέδων ακρίδων πολεμιοτέραν* και καταστροφικότερη και από την χαλαζόπτωση, εφόσον από τις ακρίδες ή το χαλάζι οπωσδήποτε κάτι θα γλύτωνε, ενώ από τον άνεμο συντελείται, όπως γράφει, ολοκληρωτικός αφανισμός⁸⁹.

Τέτοιες φυσικές καταστροφές επηρεάζουν καίρια την επιβίωση του πληθυσμού και αποτελούν βασικούς συντελεστές για την διαμόρφωση της δημογραφικής εικόνας⁹⁰. Η εξασφάλιση της επιβίωσης απαιτεί ενίοτε την μετανάστευση, όπως συνέβη λ.χ. για όσους βρέθηκαν χρεωκοπημένοι την εποχή του Μιχαήλ Χωνιάτη, όπως και του Ιωάννη Αποκαύκου, όπως είδαμε σε περιστατικά από τις επιστολές⁹¹.

Στο θέμα που μας αφορά εδώ, τέτοιες εξελίξεις ορίζονται κατά την θερινή περίοδο, εποχή διαμόρφωσης της πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής ζωής, κυρίως εξαιτίας της ευκολίας των μετακινήσεων ως προς την εξέλιξη υποθέσεων και σχεδίων, την αναζήτηση του κέρδους ή καλύτερων συνθηκών ζωής⁹². Τέτοιες όψεις της πραγματικότητας φαίνεται ότι συμπυκνώνει ο

---

⁸⁹ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης (Επιστολή 111, σ. 174.91-94· σ. 176.134-141, 150-152· σ. 177.167-171, 188-196, σχ. Κολονου, 117*· πρβλ. Της Ίδιας, *Χωνιάτης*, 88-89) χαρακτηρίζει τον νότιο άνεμο *ειρηνικώτερον, προσηνέστερον, μελιχρότερον, χαριέστερον καὶ μουσικώτερον, ἀλγεεινὸν πνεῦμα καὶ ζωογόνον φυτοῖς τε καὶ θρέμμασι*. Αντιθέτως, ο βοριάς χαρακτηρίζεται *ἐπαρίστερος, ὠλεσίκαρπος, φθόρος ληΐων, ἀσταχύων καταρρακτήρ*. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 160 κ.ε. Για την δράση των ανέμων βλ. και σύντομο σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά, Επιστολή 40.43-59. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 1.11. Dalby, *Georponika*, 63-64. Για τους ανέμους στην *Ιστορία* του Γρηγορά βλ. Βλαχάκος, *Γρηγοράς*, 90-98. Για άλλες καταστροφές από νότιους ανέμους την περίοδο που εξετάζουμε βλ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β΄*, 659-660, 677-678.

⁹⁰ Α. Ε. Λαΐου, Το έμψυχο δυναμικό, στο *Οικονομική Ιστορία Α΄*, 120-123.

⁹¹ Βλ. κεφ. «Αττική» και «νότια Αιτωλία» σ. 32, 41-42, 83.

⁹² Διπλωματικές επισκέψεις, στρατιωτικές, φορολογικές ή άλλες αποστολές καθορίζουν τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και πυροδοτούνται με την έναρξη του θερινού εξαμήνου. Άλλοι κινούνται για εμπορικούς και γενικά οικονομικούς λόγους ή προς αναζήτηση εργασίας, ακόμα και επαγγελματίες, όπως περιφερόμενοι ζωγράφοι, οι οποίοι προσκαλούνταν ή προσελκύνονταν από την οικοδομική δραστηριότητα των πόλεων (βλ. Απόκαυκος, Επιστολή 31 σ. 113. Βλ. κεφ. «Εύριπος» σ. 70). Για την συλλογή των φόρων κατά την διάρκεια της περιόδου αυτής βλ. Θεόδωρος Β΄, *Κοσμική Δήλωση*, Γ΄, 30.16-23. Για τους λόγους των μετακινήσεων βλ. McCormick, *Origins*, 67-77, 123-127, 445-468· Harris, *Greek Emigres*, 9-24. Για τις μετακινήσεις και άλλων λαών βλ. K. N. Ciggaar, *Western travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204. Cultural and political relations* [The Medieval Mediterranean 10], Leiden 1996, 21-27, 45-77, 322-354· D. Jacoby, *Migrations familiales et strategies commerciales venitiennes aux XII et XIII siecles*, στο M. Balard – A. Ducellier (επιμ.), *Migrations et diasporas*

Νικήτας Χωνιάτης, όταν γράφει ότι το θέρος *ἀποφάναιτ' ἂν ἀφάνισιν καὶ φθοράν*⁹³, καθώς ο άνθρωπος αντιμετωπίζει ολέθριες καταστάσεις που επηρεάζουν την ζωή του.

Επιστρέφοντας, ωστόσο, σε πιο «ειρηνικές» όψεις του θέρους, αξίζει να σημειωθεί ότι στις επιστολές γίνεται λόγος και για άλλα, πρακτικά ζητήματα σχετικά με τις μετακινήσεις, που δεν ήταν πάντα εύκολες στην αποπνικτική ζέστη του καλοκαιριού⁹⁴. Οι υψηλές, όπως και οι χαμηλές, θερμοκρασίες αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο, ως οδυνηρές καταστάσεις.

Ο Ιωάννης Απόκαυκος είναι σαφής: *θέρος δὲ καὶ χειμῶν τὸ σῶμα παραλυπεῖ*⁹⁵. Το πολύ κρύο και η μεγάλη ζέστη είναι *ἀφόρητα*⁹⁶ για τον άνθρωπο. Ο Απόκαυκος γράφει στον δεσπότη Θεόδωρο Κομνηνό ότι κατά τις υψηλές θερμοκρασίες τα σώματα γίνονται *διψαλέα* και στη συνέχεια παρουσιάζει μια χαρακτηριστική εικόνα της εποχής: *τρέχομεν ὑπὸ σκιὰν καὶ πηγὴν καὶ ψυχάζομεν ὑπὸ δένδρων καὶ τῆς πηγῆς ἀρυόμεθα καὶ τὸ τῆς ἀλέας πολὺ ἐκκρουόμεθα*⁹⁷.

Κάθε κοπιαστική εργασία εν μέσω καύσωνα δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ο Νικηφόρος Χούμνος αντιμετωπίζει με διακριτική, άκακη ειρωνεία την έλλειψη επιστολών από τον αλληλογράφο του, κληρικό Θεόδωρο Ξανθόπουλο, σχολιάζοντας με κάποια έκπληξη το γεγονός ότι μάλλον θα ήταν

---

méditerranéennes (Xe - XVIe siècles). Actes du Colloque de Conques (octobre 1999) [Byzantina Sorboniensia 19], Paris 2002, 355-373 (= *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries* [Variorum Collected Studies Series, 914], Ashgate, 2009, III). E. Kislinger, Sightseeing in the Byzantine empire, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 464.

⁹³ Βλ. παραπάνω υπ. 79.

⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της εκστρατείας του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως το 1255, κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 166. Για άλλα περιστατικά καύσωνα που υπονόμευσαν την νίκη του Βυζαντινού στρατού, την περίοδο που εξετάζουμε βλ. Χωνιάτης Νικ., *Χρονική διήγησις*, σ. 505, 6-14. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β'*, 624. Του Ίδιου, *Weather and climate*, 458.

⁹⁵ Ο Ιωάννης Απόκαυκος σχολιάζει την ακαταπόνητη αντοχή του Θεοδώρου Κομνηνού. Επιστολή 129, σ. 312-313. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 250-251.

⁹⁶ Γλαβάς, Επιστολή 1, σ. 357.4-7.

⁹⁷ Απόκαυκος, Επιστολή 129, σ. 312-313: *Θέρος δὲ καὶ χειμῶν τὸ σῶμα παραλυπεῖ μηδενὶ τῶν κακούντων. ὅτε γοῦν καύσων ὁ ἥλιος καὶ θερμὸν ἀέρα εἰσπνέομεν καὶ τρέχομεν ἐντεῦθεν ὑπὸ σκιὰν καὶ πηγὴν καὶ ψυχάζομεν ὑπὸ δένδρων καὶ τῆς πηγῆς ἀρυόμεθα καὶ τὸ τῆς ἀλέας πολὺ ἐκκρουόμεθα (...).*

απασχολημένος, λανθάνοντας πρὸς μύρμηγκας, και εργάζεται ὅλο το καλοκαίρι⁹⁸.

Ἡ ἔνταση του καύσωνα, ἡ ἀνακούφιση ἀπὸ τὴν δροσερὴ αὐρά και το κρὺο νερό υπήρξαν συνηθισμένο ἀλληγορικό σχήμα, ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καταστάσεων, τὴν καταπράυνση, τὴν μείωση των σωματικών και ψυχικῶν πόνων⁹⁹. Οἱ επισκέψεις σε ορεινὲς ἐξοχικὲς περιοχὲς προσέφεραν μεγάλη ἀναψυχή τους καλοκαιρινούς μήνες. Ορισμένοι ἀπὸ τους ἐπιστολογράφους ἀναπαριστοῦν νοσταλγικά ἰδιαίτερα ευχάριστες στιγμὲς στὴν σκιά δένδρων, συχνά σε ἀλληγορικό τόνο, οἱ οποίες, ὡστόσο, ἀποδίδουν παραστατικά μία προσφιλή τακτικὴ ἀναψυχὴς στὴν καθημερινότητα κατὰ τὴν ἀκμὴ του θέρους.

Το 1220-21, ὁ Ἀπόκαυκος, ἐξόριστος στὴν Βελλά, ἀρεσκόταν, τους καλοκαιρινούς μήνες, να ἀπολαμβάνει τὴν δροσιά των δένδρων¹⁰⁰. Σε ἓνα τέτοιο σημεῖο, ἐξέτασε τὴν περίπτωσι τοῦ διαζυγίου τῆς Εἰρήνης Ἀγιοαγαθίτου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, λόγω δὴθεν ἐγκατάλειψις συζυγικῆς στέγης¹⁰¹. Ὁ Χωνιάτης γράφει ὅτι ἐμπνεύστηκε το ποῖημα *Θεανῶ* στὴ σκιά μιᾶς συκιάς στὴν Κέα¹⁰². Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς περιγράφει ἀλληγορικά ἓναν δροσερό πλάτανο, ἐπιλέγοντας γιὰ τὸν εαυτό του, ὅπως γράφει, *διπλὴν τὴν ῥαστώνην* του

---

⁹⁸ Χούμνος, Ἐπιστολή 147. 1-10 (ἐκδ. Boissonade).

⁹⁹ Βλ. ἐνδεικτικά ἐπιστολή τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά πρὸς τὸν τότε *μέγα δομέστικο* τότε Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνό (πρὶν το 1341), ὅπου γίνεται σχόλιο ὅτι δεν δαπανᾶται ἀπὸ τις *πυρκαϊαὶ τοῦ θέρους* (Ἐπιστολή 82,44-45). Σε ἄλλῃ περίπτωσι (Γρηγοράς, Ἐπιστολή 130, 27-32, μετὰ το 1341), ἐξαίρει το ἥθος και τις ηγετικές του ικανότητες γράφοντας: *πάντες γὰρ χειμῶνος κρύσταλλοι καὶ πάντες θέρους καύσωνες τῆς ὑμετέρας ἡττους φαίνονται σπουδῆς*. Ἀλλοῦ, ὁ Γρηγοράς (Ἐπιστολή 53.9-11), περιορισμένος στὴν Μονὴ τῆς Χώρας, γράφει στὸν Ἰωάννη Χρυσολωρά (PLP 31159) ὅτι τα λόγια τοῦ υπήρξαν καταπραϋντικά, ὅπως το κρὺο νερό γιὰ τους καταπονημένους ἀπὸ τους κόπους ἢ τους ταλαιπωρημένους ἀπὸ τὴν ζέστη (βλ. και Ἐπιστολή 100b.41-44, πρὸς τὸν ηγούμενο τῆς Μονῆς τοῦ Χορταΐτου στὴν Θεσσαλονίκη Μάξιμο, και Ἐπιστολή 130.4-8 πρὸς τὸν Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνό). Πρβλ. Kazdan – Franklin, *Aspects*, 268.

¹⁰⁰ Ἀπόκαυκος, Ἐπιστολή 62, σ. 183: (...) *ἐγὼ θέρους μὲν ὑπὸ δένδρῳ κάθημαι καὶ σκιᾷ, κατὰ τοὺς σφύρα μικρᾷ καὶ ὀλίγῳ τῷ ἄκμονι τὰ τῶν χαλκωμάτων ὑπόσθαρα θεραπεύοντας καὶ ταῖς τούτων πληγαῖς τὸν κασσίτερον ὑποτήκοντας* (...). Λαμπρόπουλος, *Ἀπόκαυκος*, 210-211. Γιὰ τὴν θέση τῆς Βελλάς βλ. κεφ. «νότια Αἰτωλία» σ. 81, υπ. 236.

¹⁰¹ Το ἔτος 1212, ὁ Ἀπόκαυκος γράφει στὸν μητροπολίτη Λαρίσης Καλοσπίτη ἐκθέτοντας το περιστατικό. Ἡ συνάντησι τῆς γυναίκας με τὸν Ἀπόκαυκο ἐγίνε καθ' ὁδόν πρὸς ἢ ἀπὸ (;) το *τῆς μητροπόλεως βουνόν*. Ἐπιστολή 1α, σ. 43 (γιὰ τὴν ὑπόθεσι αὐτὴ βλ. και *Ἀπόφασις* 2, σ. 349-353). Λαμπρόπουλος, *Ἀπόκαυκος*, 171-172, 260-262.

¹⁰² Βλ. κεφ. «Ἀττική» σ. 50, υπ. 116 και σ. 58, υπ. 155.

καλοκαιριού, απολαμβάνοντας παράλληλα και την επιστολή που έλαβε από τον μέγαν λογοθέτην Θεόδωρο Μετοχίτη σχετική με φιλοσοφικά ζητήματα¹⁰³.

Ο λόγιος από την Πελοπόννησο, Μανουήλ Ραούλ, χρησιμοποιεί συχνά αυτό το αλληγορικό σχήμα για να συγκρίνει την αναψυχή από την επίσκεψη αγαπημένων φίλων και την έλευση επιστολών. Σε μία περίπτωση, εγκωμιάζει την σκιά *εύσκιοφύλλων καὶ ὑψικόμων δένδρων*, που παρείχαν μεγάλη απόλαυση, αναψυχή *εὐκράτης αὔρας*, σε όσους βρίσκονταν εκεί¹⁰⁴. Μάλιστα, το θέμα αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα *ἐκφράσεως* του Ιωάννη Ευγενικού, η οποία περιγράφει την ξεγνοιασιά της ζωής στην ύπαιθρο¹⁰⁵.

Επιστολή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου διασώζει μία εξαιρετικής ρητορικότητας εικόνα ξεκούρασης σε ειδυλλιακό τοπίο. Ο Μανουήλ γράφει στον μυστικὸν Νικόλαο Καβάσιλα, κατά την διάρκεια της παραμονής στην Λέσβο και «σκηνοθετεί» μια ιδεατή φιλοσοφική συζήτηση, η οποία εκτυλίχθηκε στον ίσκιο μιας βελανιδιάς, σχετικά με το ηθικό ερώτημα της υπέρτατης δυστυχίας στην ζωή. Στην καρδιά του καλοκαιριού, ο Μανουήλ και οι *σὺν αὐτῷ* παρουσιάζονται να συζητούν κάτω από την βελανιδιά, που έσφυζε από ωδικά πουλιά, ενώ μία παρακείμενη πηγή με δροσερό νερό και ψάρια συμπλήρωνε την σκηνή και επέτεινε το αίσθημα της απόλαυσης¹⁰⁶. Τέτοια ειδυλλιακά σκηνικά, ακόμη και ως

---

¹⁰³ Το ρητορικό μοτίβο της σκιάς του πλατάνου θίγεται αλληγορικά σε επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά προς τον μέγαν λογοθέτην Θεόδωρο Μετοχίτη (μετά το 1328). Βλ. Επιστολή 27. 3-17. Ας σημειωθεί ότι το σχήμα είναι ρητορικό με βάση πρότυπα της Αρχαιότητας. Βλ. ενδεικτικά *ἔκφρασιν* του Ιωσήφ Βρυεννίου για την Νάξο (στ. 20-22, έκδ. Τωμαδάκης), όπου μνημονεύεται η προέλευση του ρητορικού αυτού σχήματος (ή *Ξερξική πλατάνος ἢ θρυλουμένη*). Βλ. και παρακάτω, υπ. 104.

¹⁰⁴ Ραούλ, Επιστολή 6.37-45 (σχ. Loenertz, 149-150, 160), (για την αναψυχή της φιλίας): *καὶ τάπης ἦν θαυμαστός ὃν οὐκ ἀγνοεῖς ἠπλωμένος καὶ προσμένων ὑμᾶς, πολλῶ τῆς Ξέρξου πολυθρυλήτου χρυσῆς ἐκείνης πλατάνου βελτίων καὶ τιμιώτερος, παρ' ὅσον ἢ μὲν ἐκείνῳ μόνῳ τῷ Ξέρξῃ, κενὴν θηρωμένῳ δόξαν, ἐξαρκεῖν ἐδόκει, τοῖς δὲ λοιποῖς οὐδὲ καύσωνι φλεγόμενοις ἐλυσιτέλει· ὁ δὲ γε πᾶσι τοῖς ὀρεγομένοις τὴν τέρψιν ἱκανὴν δίδωσιν ἀφειδῶς παρεχόμενος, εὐκράτου πιπλάμενος ἀεὶ τοῦ ἀέρος, τῷ εὐτυχεῖν εὐσκιοφύλλων καὶ ὑψικόμων τῶν ἐπισκιαζόντων καὶ ἐπιρριπιζόντων, οὗ χρησίμου δηλαδή γε μέρους οὐ μικρὸν οὐ μέγα παρῆν ἐκείνῃ. Βλ. και Επιστολή 10.10-14 (με αφορμή την επίσκεψη κάποιου φίλου του, ονόματι Χορτάτζης): *τίς καύσων ὑμᾶς συνήλαυνεν; ὅσπερ εἰ καὶ παρὼν ἐτύγχανεν ἦν παρ' ἡμῖν ὃν οὐκ ἀγνοεῖς τάπης θαυμαστός ἠπλωμένος πρὸς ἀναψυχὴν, εὐσκιοφύλλων εὐτυχῶν καὶ ὑψικόμων τῶν ἐπισκιαζόντων, εὐκράτοις αὔραις ὑπορριπίζων τοὺς ἐντυγχάνοντας.**

¹⁰⁵ Ευγενικός Ιω., *Ἐκφρασις πλατάνου*, σ. 331-335. Το θέμα της σκιάς του πλατάνου είναι εμπνευσμένο από εικόνες παραδείσιων τοπίων. Λεοντσίνη, Πτηνά, 291-294.

¹⁰⁶ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή 67.140-149 (σχ. Dennis, 204-205). Βλ. και κεφ. «Λέσβος» σ. 144. Για την ρητορική γλώσσα του Μανουήλ βλ. ενδεικτικά E. Trapp,

επινοημένα ρητορικά σχήματα, αποδίδουν αναμφίβολα μία συνηθισμένη επιλογή αναψυχής. Συνεπώς, στην καρδιά του καλοκαιριού ορισμένοι λόγιοι θα προτιμούσαν να μετοικήσουν σε πιο δροσερές περιοχές στην ύπαιθρο. Μερικοί ίσως συνδύαζαν να παραθερίσουν σε εξοχικές περιοχές, να *ένεαρίσουν* ή να *ένθερίσουν* μακριά από τὸ πνῖγος των πόλεων¹⁰⁷.

Ο Γεώργιος Οιναιώτης, που διέθετε κτήμα κοντά στην Κωνσταντινούπολη, συντάσσει επιστολή, βρισκόμενος ήδη σε αυτό, με σκοπό να ζητήσει από τους διοικητικούς πράκτορες πιο επιεική φορολογία κατά την εισαγωγή των κηπευτικών του στην πρωτεύουσα¹⁰⁸. Ο Ιωάννης Απόκαυκος τονίζει ότι, την περίοδο του θέρους, ο Κωνσταντίνος Δούκας *ἐπὶ ποταμὸν κατέξεται τὸν Βελούχοβον*, υπονοώντας κάποιο είδος εξοχικής διαμονής για τον, κατά τα γραφόμενα, τυραννικό διοικητή της Ναυπάκτου¹⁰⁹.

Οι επιστολές δεν διασώζουν σαφείς, σχετικές μαρτυρίες, όμως, δεν είναι δύσκολο να αναλογισθεί κανείς ότι τους θερινούς μήνες, απαλλαγμένοι από πολλαπλά καθήκοντα, ορισμένοι λόγιοι μάλλον θα προτιμούσαν την ησυχία και την δροσιά της υπαίθρου από τον θόρυβο της πόλης. Ο Μιχαήλ Ψελλός (11ος αι.) ψέγοντας τους μαθητές του που δεν εμφανίζονταν στο μάθημα, διασώζει, μεταξύ άλλων, μία ζωντανή σκηνή από την καθημερινότητα της Κωνσταντινούπολης, όταν η συγκέντρωση πολλών ατόμων στο κέντρο της

Der Sprachgebrauch Manuels II. In den Dialogen mit einem "Perser", *JÖB* 16 (1967) 189–198.

¹⁰⁷ Βλ. σ. 303, υπ. 29. Βέβαια, το *χλιαρόν* θέρους, που προσέφερε στον Μιχαήλ Χωνιάτη η Κέα (Επιστολή 90, 119. 58-66, βλ. κεφ. «Κέα» σ. 55-56) ήταν διόλου προτιμητέο, όπως και γενικότερα η διαμονή σε ψυχρότερες, ορεινές περιοχές. Το 1225, ο Ιωάννης Απόκαυκος, δανειζόμενος ρήση του Ησιόδου, θεωρεί *ἐπίπονον* και *ἀργάλεον* το θέρους στα ορεινά, για να τονίσει τις δυσχέρειες της απόστασης από την Ναύπακτο στην Λάρισα, που επηρέαζαν την συχνότητα της αλληλογραφίας του με τον παραλήπτη της επιστολής μητροπολίτη Λαρίσης Καλοσπίτη (Επιστολή 98, σ. 263, Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 233).

¹⁰⁸ Οιναιώτης, Επιστολές 70-71 (έκδ. Karisson – Fatouros). Βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 270.

¹⁰⁹ Απόκαυκος, Επιστολή 62, σ. 182-188: *χειμῶνος γὰρ ἐπέρχεται μυωξίαν ὡς τὰ τῶν ζώων κατάδειλα, θέρους δέ, ἐπὶ ποταμὸν κατέξεται τὸν Βελούχοβον· ἡδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρὸς καὶ μεταβαλεῖν πρὸς τὴν ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ ὁπώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά, ἐξ ὧν ἔσθιν καὶ πίνων, ἐκ τούτων λεόντειον τὴν ἐρυγὴν ἀναπέμπεται*. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 210-211. Σημειωτέον ότι η έκφραση περί *μυωξίας* απαντά και στις επιστολές του Γρηγορίου Θεολόγου. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Καθημερινή ζωή, 276.

πόλης δημιουργούσε συνωστισμό και εμποδίζε την ομαλή διέλευση, ενώ οι πεζοί συχνά συμπαρασύρονταν από τους ίππους και πιέζονταν από το πλήθος¹¹⁰.

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης σχολιάζει την μετάβαση του αλληλογράφου του στη μονή του Χορταΐτου στη Θεσσαλονίκη, συνοδεύοντας με το σχόλιο ότι βρίσκεται μακριά από τον θόρυβο και την πολυκοσμία της πόλης¹¹¹. Ο Ιωάννης Απόκαυκος έφυγε από την Ναύπακτο, για να αποφύγει, όπως γράφει, την οχλαγωγία¹¹². Ο κληρικός Θεόδωρος Ξανθόπουλος διέθετε αμπελώνα και, όπως αποκαλύπτει επιστολή του Νικηφόρου Χούμνου, διέμενε συχνά για μεγάλα χρονικά διαστήματα στον εκεί αγρό, απασχολούμενος με την αμπελουργία¹¹³. Συνεπώς, για κάποιους λογίους η φυγή, ακόμα ίσως και με την μορφή της μοναχικής απομόνωσης, υπήρξε επιβεβλημένη. Πρόκειται για μία ιδιαίτερη παράμετρο της κινητοποίησης για δραστηριότητα, την περίοδο που εξετάζουμε.

Σκηνές από την καθημερινή ζωή, όπως οι παραπάνω, και κυρίως οι απόψεις, ακόμα και οι συναφείς αλληγορίες που χρησιμοποιούν οι αλληλογράφοι, καταδεικνύουν ότι το θερινό εξάμηνο είναι πολύπλοκο χρονικό διάστημα. Οι επιστολές διασώζουν ποικίλες πτυχές αυτής της περιόδου σε σχέση με τα προσωπικά περιστατικά από την ζωή των επιστολογράφων και τις αντιλήψεις ή τις επιλογές τους - έστω μέσα από ποικίλες αλληγορίες και συμβολισμούς - και αποκαλύπτουν διαχρονικές συνδέσεις της εποχής που αξιολογούνται σε σχέση με τα ευρύτερα ιδεολογικά πλαίσια του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού χώρου.

Αναμφίβολα το θερινό εξάμηνο είναι η εποχή που διαμορφώνονται οι οικονομικές συνθήκες της εξέλιξης του ανθρώπινου βίου και η εποχή πραγματοποίησης επαφών. Η περίοδος αυτή καθορίζεται από τους μεγάλους αγώνες για την επιβίωση και την διαμόρφωση της γεωγραφικής επικράτειας, κυρίως σε σχέση με την κοινωνία ως αποτέλεσμα της επικρατούσας πολιτικής ή ατομικής συνείδησης κάθε εποχής. Δικαίως ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις σημειώνει ότι κατά το θέρος καὶ πάντες, ἢ μᾶλλον πᾶσα ἡ φύσις, πρὸς τοὺς ἀγῶνας· ἐκστρατεῖται καὶ μάχαι, περὶ ἃ οἱ προὔχοντες καταγίνονται, ἀναβολαὶ τε καὶ

---

¹¹⁰ Ψελλός (11ος αι.), Λόγος, 383.55-67.

¹¹¹ Ακροπολίτης Κων., Επιστολή 93.6-15.

¹¹² Βλ. κεφ. «Ναύπακτος» σ. 95.

¹¹³ Χούμνος, Επιστολή 131.1-9 (έκδ. Boissonade). Για τον Ξανθόπουλο συνοπτικά βλ. PLP 20816.

ἀναδήσεις, περὶ ἃ ὁ ἰδιώτης ἐγγράφεται· ἐκεῖνοι τῷ χρέει, καὶ ὁ ἕτερος τῷ ἰδιωτικῷ· οἱ ἔμποροι πρὸς τὴν ἀπεμπόλησιν, οἱ πρέσβεις πρὸς τὰς ἀποκρίσεις, ὁ ἰατρὸς πρὸς τοὺς ἐκ τοῦ καύσωνος τηκομένους, καὶ πάντες εἰς πάντα τὰ τῷ καιρῷ δεξιὰ. ἔστι δὲ νόμος κοινὸς τοῖς πᾶσιν ἰσορρεπῆς ἢ συνείδησις¹¹⁴.

Γενικές διαπιστώσεις

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάσαμε την χειμερινή περίοδο του έτους, δηλαδή το χρονικό διάστημα από την φθινοπωρινή ισημερία (21 Σεπτεμβρίου) έως το θερινό ηλιοστάσιο (21 Μαρτίου). Ακολούθησε η θερινή περίοδος, δηλαδή το εξάμηνο από την εαρινή μέχρι την φθινοπωρινή ισημερία (21 Μαρτίου – 21 Σεπτεμβρίου). Βασικότερος άξονας της μελέτης είναι η παρατήρηση και καταγραφή των συνθηκών που διαμορφώνουν οι εποχές, ως προς την εξέλιξη και διαμόρφωση της ανθρώπινης δραστηριότητας, μέσα από στοιχεία που προσφέρουν οι επιστολές σε συνδυασμό με άλλα έργα.

Ο χειμώνας θεωρείται πολύπλοκο και επικίνδυνο διάστημα, που παρουσιάζει πολλά προβλήματα εξαιτίας των κλιματικών συνθηκών. Στις επιστολές εκφράζονται απόψεις και δίνονται όψεις της καθημερινότητας κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου. Η γενική εικόνα που δίνεται για την εποχή είναι ότι κατευθύνει προς την εσωστρέφεια, λόγω της έντασης των καιρικών φαινομένων, τα οποία επιβάλλουν διάφορους περιορισμούς. Σε σχέση με την εξέλιξη των ανθρώπινων πραγμάτων, ο χειμώνας μπορεί να θεωρηθεί ως η πλέον ειρηνική περίοδος του έτους, εφόσον γενικά περιστεύεται η δραστηριότητα, με συνέπεια τα γεγονότα να εξελίσσονται με αργούς ρυθμούς. Στην αλληλογραφία μνημονεύονται πλείστες περιπτώσεις αδυναμίας μετάβασης, λόγω κωλυμάτων που οφείλονται στα ειδικά κλιματολογικά χαρακτηριστικά της περιόδου. Καταγράφονται περιπτώσεις καιρικών φαινομένων, οι οποίες προκάλεσαν προβλήματα στην ύπαιθρο και τις πόλεις, καθώς και μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων, εν όψει της έλευσης του χειμώνα, όπως και πολλών αλληλογράφων με διάφορες αφορμές.

---

¹¹⁴ Θεόδωρος Β΄, *Κοσμική Δήλωση*, Γ΄, 31.20-32.5.

Κατά το θέρος, ο άνθρωπος διεγείρεται μετά από μακρά περίοδο απραξίας και πραγματοποιεί εργασίες και σχέδια. Πρόκειται γενικά για την εποχή των μετακινήσεων. Ταξίδια για διπλωματικές, οικονομικές ή ιδιωτικές επαφές, πολεμικές κινήσεις, μετοικεσίες και γενικά μεταφορές πυροδοτούνται με την έναρξη του θερινού εξαμήνου λόγω της ευκολίας που προσφέρει η καλοκαιρία. Επιπλέον, το θέρος απαιτεί την μεγιστοποίηση του αγροτικού κόπου και της οικονομικής προσπάθειας. Είναι η εποχή κατά την οποία διασφαλίζεται το κέρδος και, κατά συνέπεια, εξασφαλίζεται η επιβίωση.

Σε συμβολικό επίπεδο, ο άνθρωπος φοβάται τον χειμώνα. Οι βυζαντινοί λόγιοι συνέδεσαν κάθε πολυπλοκότητα ή επικινδυνότητα του βίου, τα εμπόδια, τα προβλήματα, την θλίψη και την φθορά, επεκτείνοντας γνωστούς συμβολισμούς. Στον ρητορικό αντίποδα, τίθεται πάντα η άνοιξη, η μεταστροφή των πραγμάτων και η εναλλαγή κάθε δυσάρεστης τύχης, όταν η κακοτυχία συνδέεται με την ελπίδα της ευνοϊκής εξέλιξης. Στις επιστολές διασώζονται ποικίλες ρητορικές συνθέσεις για την αναψυχή που προσέφερε ο ερχομός της άνοιξης. Το θέμα συνδέθηκε με την έλευση της επιστολής από φιλικά πρόσωπα. Τέτοιες εικόνες αποδίδουν την γενική άποψη για την εποχή, ως την ωραιότερη του έτους, ενώ το θέρος συνδέθηκε με την παραγωγή και την φλόγα της έντασης. Τα ρητορικά σχήματα με κεντρικό άξονα τις εποχές του έτους απαντούν στο σύνολο της βυζαντινής γραμματείας, ενέχουν διαχρονικότητα και διατηρήθηκαν στην ανθρώπινη συνείδηση μέχρι τις μέρες μας.

II. Ο χώρος. Το παράδειγμα των θαλασσών

Η κυριαρχία στη θάλασσα υπήρξε βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση της διάρκειας της Αυτοκρατορίας στα βάθη των αιώνων¹. Ωστόσο, κατά την Ύστερη περίοδο, εποχή της αργής αποσύνθεσης του κράτους μέχρι την μοιραία απώλεια της πρωτεύουσας, η βυζαντινή κυριαρχία στη θάλασσα υπονομεύτηκε και σταδιακά εκμηδενίσθηκε από τους Τούρκους.

Η έντονη παρουσία δυτικών ναυτικών δυνάμεων, η εκχώρηση πολλαπλών δικαιωμάτων για την παροχή υπηρεσιών, ο ολοένα αυξανόμενος, ασφυκτικός κλοιός της Οθωμανικής παρουσίας, σε απόσταση αναπνοής από την πρωτεύουσα, και κυρίως οι πολιτικές επιλογές των Παλαιολόγων, με αποκορύφωμα την διάλυση του στόλου επί Ανδρονίκου Β΄, υπήρξαν επιγραμματικά οι βασικότεροι λόγοι για την έλλειψη ελέγχου της θαλάσσιας επικράτειας, τόπος μεγάλης πλέον επικινδυνότητας, ίσως της μεγαλύτερης από κάθε άλλη χρονική περίοδο². Η κατάσταση αυτή θα μπορούσε εύκολα να εξηγήσει την τάση των λογίων της εποχής να μην ανοίγονται προς τις

---

¹ Σε σχέση με την πολεμική θαλασσοκρατία του Βυζαντίου βλ. T. G. Kolias, *Die byzantinische Kriegsmarine. Ihre Bedeutung im Verteidigungssystem von Byzanz*, στο E. Chrysos – D. Letsios – H. A. Richter – R. Stupperich (έκδ.), *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996. Akten des Internationalen wissenschaftlichen Symposions. Frankfurt/M, 7.-8. Dezember 1996* [Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 4] Mannheim - Möhnsee 1999, 133-139. K. A. Αλεξανδρής, *Η θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήναι 1956, 499-514. Είναι ενδιαφέροντα τα γενικά συμπεράσματα της H. Arhweiler (*Byzance et la mer*, 394-395), η οποία διαπιστώνει ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αναπτύχθηκε κυρίως σε ηπειρωτική βάση και η θαλάσσια δύναμή της υπήρξε πάντα δευτερεύουσα, ενισχυτικό όπλο του στρατού.

² Η ταλάντευση του Βυζαντίου μεταξύ Γένοβας και Βενετίας, με την παραχώρηση εμπορικών προνομίων, η αντιπαλότητα των δύο Ιταλικών πόλεων, ήδη από την εποχή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καθώς και η διάλυση του στόλου από τον διάδοχό του Ανδρόνικο Β΄ αποτέλεσαν βασικούς λόγους για την αποδυνάμωση της θαλάσσιας ισχύος της Αυτοκρατορίας. Η πιο σημαντική συνέπεια της διάλυσης του στόλου ήταν η ανάπτυξη της δράσης των Γενουατών, της ναυτικής δύναμης των Τούρκων και της εδαφικής επέκτασής τους στον Ευρωπαϊκό χώρο. Το Βυζάντιο σταδιακά έχασε τον έλεγχο σημαντικών κτίσεων. Όλες οι μετέπειτα προσπάθειες για αναδιοργάνωση του στόλου δεν απέδωσαν καρπούς, προσκρούοντας στην έλλειψη οικονομικών πόρων. Μετά το 1204, το Βυζάντιο δεν αποτέλεσε ποτέ ξανά ναυτική δύναμη. Γενικά βλ. Arhweiler, *Byzance et la mer*, 301-388.

θάλασσες³, εκτός κι αν αυτό κρίνεται απαραίτητο. Ωστόσο, η μαρτυρία των επιστολών αποκαλύπτει πολλούς ακόμα λόγους.

«Οι ναυτιλλόμενοι γειτονεύουν με τον θάνατο και τον Άδη» δήλωσε ανάμεσα σε άλλα ο Γρηγόριος, ηγούμενος της νήσου Οξείας, σε παραμυθητική επιστολή προς την *πορφυρογέννητον* Θεοδώρα με θέμα τον θάνατο του συζύγου της Μανουήλ Ανεμά το 1157 ⁴, ιδέα που συνοψίζει επιγραμματικά τον τρόπο, με τον οποίο πολλοί λόγιοι αντιλαμβάνονται και αντιμετωπίζουν τις θάλασσες και όχι μόνο κατά την Ύστερη περίοδο.

Στο έργο *Σύγκρισις ναυτιλίας καὶ γεωργίας*, ο Λιβάνιος (4ος αι.), αξιοποιώντας ίσως σχετικές αντιλήψεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου⁵, δίνει το προβάδισμα στην γεωργία εξαιτίας της μεγάλης επικινδυνότητας των θαλασσών, αν και επισημαίνει το ασυγκρίτως μεγαλύτερο οικονομικό κέρδος για όσους επιλέγουν την πλεύση⁶. Το πέλαγος αξιολογείται ως πηγή αγωνίας, δεινών και οδυνηρών καταστάσεων για τους επίδοξους ταξιδευτές, άποψη που απέκτησε αλληγορικό νόημα⁷.

---

³ Koder, *Νησιωτική επικοινωνία*, 445. Το θέμα θίγει και ο Vryonis (Travelers, 285–286) με κάποιες γενικές παρατηρήσεις.

⁴ Ο Γρηγόριος, ηγούμενος της νήσου Οξείας (ca. 1146 – 1169/70) (Επιστολή 5, σ. 223.46, σχ. Gautier, 203–205, 209), περιγράφει στην Θεοδώρα τρίτη κόρη του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118–1143) την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής και την προσπάθεια των ανθρώπων να εξασφαλίσουν την επιβίωση. Η παραπάνω φράση συσχετίζεται αλληγορικά με το θέμα που εξετάζουμε.

⁵ Ηθικά ζητήματα σε σχέση με την επαφή με την θάλασσα έχουν γίνει αντικείμενο φιλοσοφικού διαλόγου από την Αρχαιότητα. Ο Πλάτων είχε τονίσει τον κίνδυνο για τον ιδανικό πολίτη από *τὸ νεωτερίζειν* που επιφέρει η επαφή με το υγρό στοιχείο [βλ. *Νόμοι*, σ. 705a, σ. 952.d– 953.a]. Αναλόγως και ο Αριστοτέλης, αν και παρουσιάζεται ελαφρώς πιο συμβιβαστικός [βλ. *Πολιτικά*, 1327a–b]. Ο «διάλογος» επεκτάθηκε και σε έργα της λατινικής γραμματείας με την κυρίαρχη τάση να κατακρίνει γενικά την επαφή με την θάλασσα για διάφορους λόγους [βλ. ενδεικτικά Cicero (106–43 π.Χ., *De officiis*, 150–151), ο οποίος εξυμνεί την γεωργία καθώς και τον Columella (ca. 50), ο οποίος θεωρεί την επαφή του ανθρώπου με την θάλασσα παραβίαση των νόμων της φύσης (βλ. *De Re Rustica*, pref. 8, σ. 7–9. Για σχετικές αναφορές από άλλους συγγραφείς της Αρχαιότητας βλ. Morton, *The role*, 270–271· R. J. Clare, *Epic itineraries: the sea seafaring in the Odyssey of Homer and the Argonautica of Apollonius Rhodius*, στο *Sea in Antiquity*, 1–12.

⁶ Λιβάνιος, *Σύγκρισις ναυτιλίας καὶ γεωργίας*, 10.4, 1.1–3: *Τερπέσθω μὲν ὅστις ἐθέλει ναυτιλίᾳ καὶ πλείτω καὶ κινδυνεύετω, ἐμοὶ δὲ γεωργίαν τε ἔπεισιν ἐπαινεῖν καὶ τοὺς ἐν τῷ γεωργεῖν εὐδαιμονίζειν*. Βλ. και 10.4, 12.1: *Κερδαλέον ἢ θάλαττα καὶ τὸ πλεῖν (...)*. Το θέμα του κέρδους από την ναυτιλία επισημαίνει συνοπτικά και Γρηγόριος Β' ο Κύπριος, *Ἐγκώμιον*, 411.B. Για το ίδιο θέμα βλ. και παρακάτω υπ. 8.

⁷ Βλ. ενδεικτικά επιστολή από την Έφεσο του μητροπολίτη Γεωργίου Τορνίκη, ο οποίος χρησιμοποιεί το ρητορικό σχήμα μάλλον για να δηλώσει νοσταλγία, αναπολώντας την εποχή που βρισκόταν μακριά από τα προβλήματα της μητρόπολης,

Βέβαια, στον ρητορικό αντίποδα διατυπώθηκαν και άλλες γνωστές απόψεις. Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος σε μία εποχή μεγάλης ανασφάλειας στα πελάγη συντάσσει στα πλαίσια παλαιότερων προτύπων *Ἐγκώμιον εἰς τὴν θάλασσαν* και δίνει ιδιαίτερη σημασία σε μία άλλη πτυχή της θαλάσσιας επικοινωνίας, την επαφή με νέες ιδέες και την διεύρυνση του πνεύματος⁸. Όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στην πράξη εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις, ως προς την πλεύση.

Παρ' όλα αυτά, η γρήγορη και σαφώς ευκολότερη μετάβαση, σε σύγκριση με την οδοιοπορία, όπως και η επιλογή ενός κατά τα άλλα συνηθισμένου μέσου μεταφοράς, διατήρησαν ανοικτούς τους υδάτινους δρόμους και για το λόγιο τμήμα της βυζαντινής κοινωνίας⁹. Η ανάγκη, κατά την δήλωση του Μιχαήλ Γαβρά¹⁰, ή η επιθυμία για την οικογένεια και τα αγαπημένα πρόσωπα, κατά τον

στην Κωνσταντινούπολη, όπου διαβιούσε ως διδάσκαλος και υπήρξε, όπως γράφει, ασφαλής, *πόρρω τῶν κυμάτων*. Τότε απολάμβανε την ευχάριστη πλευρά της ζωής και παρατηρούσε με απάθεια όσους αναγκάζονταν να υπομένουν προβληματικές καταστάσεις και αυτό γιατί, όπως τονίζει σε άλλη περίπτωση και με ελεύθερο νόημα «είναι πάντα πιο εύκολο να παρατηρεί κανείς από την ασφάλεια της στεριάς όσους παλεύουν με τα κύματα». Βλ. Επιστολές 24, σ. 163.1-5· 29, σ. 179.6-9 (έτος 1156, σχ. Darrouzès, 17). Για αλληγορικά σχήματα με κεντρικό άξονα την θάλασσα και την πλεύση βλ. παρακάτω σ. 350 κ.έ. Για τον Γεώργιο Τορνίκη βλ. Angold, *Church and society*, 82-83, 176-178· Magdalino, *Manuel I*, 129, 282-283/ *Μανουήλ Α΄*, 418-419· ODB 3, 2097.

⁸ Γρηγόριος Β΄, *Ἐγκώμιον*, 411C: Ἄπαντα συλλέγομεν κατὰ μικρόν, πολλοῖς δὲ ἥθεσιν ὁμιλοῦντες καὶ καινότερα αἰεὶ μανθάνοντες ἐκ τοῦ καινοτέροις ἐντυγχάνειν αἰεὶ καὶ ἀνδράσι καὶ πόλεσι καὶ νομίμοις καὶ πᾶσι πράγμασιν, ἐξ ὧν ὡς ἐμπειρικώτατοι οἱ τῇ θαλάσῃ κεχρημένοι γινώσκονται. Για το έργο αυτό βλ. Constantinides, *Higher education*, 45. Την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται ο Γρηγοράς σε επιστολή προς τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου αναφέρεται αλληγορικά στη συνεισφορά της γης στον πολιτισμό και της θάλασσας στο κέρδος, χρησιμοποιώντας γνωστούς ομηρικούς στίχους. Γρηγοράς, Επιστολή 23.94-99. Πρβλ. και Γρηγοράς, Επιστολή 46.29-31: (...) οὐδὲ θάλαττα ἐαυτῆς εἵνεκα τὸ ὕδωρ ἀπλοῖ, ἀλλ' ὅσοι τούντεϋθεν διώκουσι κέρδος.

⁹ Koder, *Νησιωτική επικοινωνία*, 446-455, για την μέση ταχύτητα που ανέπτυσαν τα πλοία σ. 447-455. Για συγκρίσεις σε σχέση με τις μεταφορές ξηράς βλ. K. Belke, *Verkehrsmittel und Reise- Bzw. Transportgeschwindigkeit zu Lande im Byzantinischen Reich*, στο *Handels Güter und Verkehrswege*, 45-57. Για τα δρομολόγια των πλοίων E. Kislinger, *Verkehrsrouten zur See im byzantinischen Raum*, στο *Handels Güter und Verkehrswege*, 149-174. Γενικά για την τεχνολογία των πλοίων βλ. σε Harris, *Greek Emigres*, 169-188.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Γαβράς, Επιστολή 232, 41-43, σχ. Fatouros, 1, 118. (...) ἴσθι τοίνυν παραζεύξαντας ἡμᾶς τῷ θεοδώρῳ καὶ τὸν παραβοηθήσοντα οἰκέτην εἰς τοὺς ἐξ ἀνάγκης πόνοὺς ἐπὶ τοῖς ἀγροῖς εἰς τοῦπιόν, περιεργαζομένους μὲν οὐδὲν ἔτι ἐπὶ τούτοις, ἥνικα δ' ἂν τὸ πνεῦμα πρὸς τῆς χρείας πνεύσῃ ἀναγκάσοντας αὐτοὺς εὐθὺς εἰς πλοῦν ἰδεῖν, μόνον οὐχὶ συνεμβάντας εἰς τὴν ναῦν καὶ τοὺς λέγοντας ἡμᾶς.

Δημήτριο Κυδώνη¹¹, και κυρίως η επιμέλεια διάφορων υποθέσεων καθήκοντος εξωθούσαν σε μεταφορές διά θαλάσσης καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Άλλωστε, κανείς δεν ταξίδευε για λόγους αναψυχής. Σύμφωνα με τον J. Koder, μόλις στις αρχές του 15ου αιώνα διασώζονται πληροφορίες για ταξίδια με κίνητρο την φιλομάθεια και συνεπώς την αναψυχή, αν και πρόκειται για σπάνιες και μάλλον μεμονωμένες περιπτώσεις¹².

Στις επιστολές οι λόγιοι διασώζουν με γλαφυρή πολλές φορές παραστατικότητα διάφορες από τις εν πλώ εμπειρίες τους. Είτε εμπνευσμένοι από την ρητορική παράδοση σχετικά με τις ταξιδιωτικές περιγραφές¹³, είτε λόγω της δραματικότητας του γεγονότος καταγράφουν και διηγούνται με ενάργεια τις εντυπώσεις που αποκόμισαν από την επαφή με την θάλασσα.

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναζητήσουμε την εικόνα της θάλασσας όπως αποτυπώνεται στην βυζαντινή σκέψη μέσα από διηγήσεις πραγματικών περιστατικών, τα οποία διασώζονται στις επιστολές. Θα παρουσιάσουμε τους λόγους για τους οποίους συχνά αποφεύγεται ή και παρεμποδίζεται η πλεύση με βάση μνείες σε διάφορες ρεαλιστικές πτυχές της που σκιαγραφούν όχι μόνο τις συνθήκες στις θάλασσες αλλά και την γενικότερη τάση των λογίων ως προς τα ταξίδια. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τις δυσκολίες που προέβαλε ο φυσικός χώρος ως προς την εξωστρέφεια των λογίων, δηλαδή την δια ζώσης επικοινωνία και τις μετακινήσεις τους.

---

¹¹ Κυδώνης, Επιστολή 47.13-15. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 274-278. Πρβλ. Γρηγόριος Β', *Εγκώμιον*, 460.D: (...) νυνὶ δὲ διὰ θαλάττης ἀλλήλοις τὰ πρὸς ἀλλήλων διδῶσι καὶ θαυμασία τις κοινωνία τοῖς ἀνθρώποις ἐντεῦθεν, καὶ ἀφθονία βίου, ἐπεὶ καὶ τὰ συνεκτικὰ τῆς ἡμετέρας ζωῆς ἀπανταχοῦ διὰ τοῦδε τοῦ στοιχείου κομίζεται, καί γε μὴ διαιρεῖν, μηδὲ ἀποδιεστᾶν ἀλλήλων τὰς ἡπείρους νομίζειν προσήκει τὴν θάλασσαν.

¹² Κυρίως πολιτικοί, οικονομικοί ή στρατιωτικοί λόγοι κινητοποιούσαν τις μετακινήσεις. Koder, *Νησιωτική επικοινωνία*, 445. Για τους λόγους που ταξίδευαν βλ. Vryonis, *Travelers*, 286-287· Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, 51-54, 237 κ.ε.

¹³ Η καταγραφή της ταξιδιωτικής εμπειρίας, που προχώρησε δειλά από τον 12ο αιώνα και εξής, στρέφεται κυρίως γύρω από την περιπέτεια. Οι λόγιοι παρουσιάζουν την τάση να καταγράφουν ταξιδιωτικές εμπειρίες συχνά με βάση παλαιότερα πρότυπα. Οι ταξιδιωτικές περιγραφές καθιερώνονται ως ρητορικό είδος κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Η Mullett (*In peril*, 260) διακρίνει πέντε επιμέρους είδη ταξιδιωτικών περιγραφών· πρβλ. Καρπόζηλος, *Περιγραφές*, 523-524, 539· Galatariotou, *Travel and perception*, 221. Για την συνεισφορά των βυζαντινών πηγών στην πληροφόρηση για τα θαλάσσια ταξίδια στο Βυζάντιο βλ. την συνοπτική επισκόπηση του M. McCormick, *Byzantium on the move: imagining a communication history*, στο *Travel in the Byzantine world*, 10-11.

Επίσης, θα χρησιμοποιήσουμε γνωστές αλληγορίες από τον θαλάσσιο κόσμο, με τις οποίες διανθίζονται συχνότατα τα κείμενα των Βυζαντινών συγγραφέων, σε μία απόπειρα να αναζητήσουμε βαθύτερους συμβολισμούς και παραστάσεις, που εγκαταστάθηκαν στο συλλογικό ασυνείδητο, ώστε συνέδεσαν συνειρμικά διαχρονικές έννοιες στην ρητορική και την έκφραση.

Πλεύση στις βυζαντινές θάλασσες

Το γενικό συναίσθημα που κυριαρχεί στις μνείες που σχετίζονται με τον διάπλου είναι ο φόβος. Απαιτείται πάντα ιδιαίτερο θάρρος και τόλμη για να διασχίσει κανείς τις θάλασσες. *Τὸ διὰ μέσου μυρίων φόβων πλήρες διάστημα* μεταξύ αγαπημένων προσώπων, κατά την χαρακτηριστική έκφραση του πολυμαθούς λογίου Γρηγορίου Χιονιάδη¹⁴, οι ταλαιπωρίες και οι πολλαπλοί κίνδυνοι *τοῦ πλοῦ* εκφράσθηκαν με διάφορους τρόπους στις επιστολές, τόσο σε κυριολεκτικό όσο και μεταφορικό επίπεδο¹⁵.

---

¹⁴ Ο ιατρός, αστρονόμος και επίσκοπος Ταυρίδος στην Αρμενία, Γρηγόριος Χιονιάδης (1250 – ca. 1320), συντάσσει αλληγορική αναφορά σχετικά με τις δυσκολίες της ζωής του. Βλ. Επιστολή 9.46-54: (...) *πρὸς οἷς ἢ τε δολιχὸς καὶ διαπόντιος κέλευθος, τό γε διὰ μέσου μυρίων φόβων πλήρες διάστημα, ὑφ' ὧν γε ἡμεῖς περιδεεῖς τε καὶ ἀνατεταραγμένοι τὴν τῆς σχετλίου ἡμῶν βιοτῆς διανηχόμεθα θάλατταν* (...). Για το πρόσωπο αυτό βλ. D. Pingree, Gregory Chioniadēs and Palaeologan Astronomy, *DOP* 18 (1964) 135-160· *PLP* 30814.

¹⁵ Υπάρχουν χαρακτηριστικά σχόλια στις επιστολές που αναφέρονται στην τόλμη που απαιτείται για να διασχίσει κανείς την θάλασσα. Ο Αθανάσιος Β΄ πατριάρχης Αλεξανδρείας (1275/6 – ca. 1315) απευθυνόμενος προς την Εκκλησία της Ρωσίας κατά την διάρκεια επίσκεψης στην Κωνσταντινούπολη, γύρω στο 1283, τονίζει την σημασία της συνάντησης μνημονεύοντας στην απόσταση μεταξύ Αλεξάνδρειας και Κωνσταντινούπολης και τον κόπο που κατέβαλε να μεταβεί στην πρωτεύουσα. Επιστολή σ. 63.57-64 (έκδ. - σχ. Failler, 57-58) (...) *τοιούτου πελάγους κατετολμήσαμεν* (...) *τοσοῦτον πόντον ὑπεμείναμεν* (...). Βλ. και Κυδώνης, Επιστολή 47.43-44: *ἀνάγκη γὰρ ἡμᾶς, εἰργομένους ἡπείρου, εἰς τὰς νήσους λοιπὸν βλέπειν, ἀντὶ τειχῶν τὰ πελάγη προβαλλομένους*. Βλ. και Επιστολές 43.17-23· 77. 20-21. Tinnefeld, *Kydonēs*, I.1, 155-158· I.2, 514-519· Γλαβάς, Επιστολή 5, σ. 376.10-12· Ιταλικός, Επιστολή 19, σ. 161.6-10 (μεταξύ 1137-38, έκδ. - σχ. Gautier, 160): *Πολλὴ δὴ σοι χάρις καὶ ἀμφοτέρωθεν, τὸ μὲν ὅτι τοιαύτης ὁδοῦ καὶ πελάγους ἄθλον οὐκ ἠξίωσας μόνος αὐτὸς ἀπενέγκασθαι, τὸ δὲ ὅτι δωρεᾶς μακρόθεν ἡκούσης μόνος οὐκ ἀπολέλαυκας*. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανδρεία, που απαιτείται στην αντιμετώπιση του υδάτινου στοιχείου, είναι θέμα που έχει επισημανθεί από την Αρχαιότητα. Ενδεικτικά βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1115a-b.

Ο χειρότερος εφιάλτης είναι φυσικά οι τρικυμίες και οι πειρατές. Λόγω του κλίματος «των έτησίων» (ενν. μελεμιών) κατά το θέρος, των κατά τόπους ισχυρών ρευμάτων και της υποθαλάσσιας φυσιολογίας κοντά στις ακτές¹⁶, τα ταξίδια στην Μεσόγειο εγκυμονούν δυσάρεστες εκπλήξεις¹⁷. Σκόπελοι, ύφαλοι, τρικυμίες και ξαφνικά ακραία καιρικά φαινόμενα είναι δυνατόν να προκαλέσουν βύθιση, προσάραξη ή συντριβή του πλοίου με μοιραία κατάληξη για τους επιβάτες ¹⁸ . Επιπρόσθετα, η πειρατεία, ο βασικότερος παράγοντας παρεμπόδισης των θαλάσσιων ταξιδιών, συνέτεινε καθοριστικά στην εσωστρέφεια του λόγιου κόσμου.

Ακόμα και σχετικά κοντινές αποστάσεις θεωρήθηκαν από ορισμένους επικίνδυνες. Σε επιστολή προς τον μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη, ο διάκονος Ευθύμιος Τορνίκης εξέφρασε δυσφορία να πλεύσει, πιθανόν λόγω προηγούμενης άσχημης εμπειρίας. Στο μακροσκελές κείμενο ο Τορνίκης συνοψίζει τους φόβους αυτούς για να δικαιολογήσει την άρνηση να μεταβεί ακόμα και προς γειτονικούς προορισμούς. Κάνει λόγο για *τοὺς αἰμοχαρεῖς καὶ ληστρικοὺς δαίμονας* της θάλασσας και τις φοβερές τρικυμίες που ξεσηκώνουν

---

¹⁶ Είναι γνωστό ότι τα πλοία απέφευγαν την ανοικτή θάλασσα. Η πλεύση κατά μήκος των ακτών εξασφάλιζε καλύτερη ορατότητα, ασφαλέστερη καθοδήγηση του σκάφους και άμεση δυνατότητα ελλιμενισμού και προστασίας σε λιμάνια και όρμους, αν άλλαζε ξαφνικά ο καιρός. Η επιλογή αυτή έλυνε και άλλα πρακτικά προβλήματα. Πέρα από το γεγονός ότι τα κλιματικά φαινόμενα είναι ηπιότερα κοντά στις ακτές, η παράκτια πλεύση υπαγορευόταν από την διαρκή ανάγκη ανεφοδιασμού, εξυπηρετώντας την εμπορική δραστηριότητα. Επιπλέον, κατά την διάρκεια του χειμώνα διευκολύνει τον καπετάνιο να αντιμετωπίσει προβλήματα ορατότητας, που δημιουργούν οι βαρομετρικές μεταπτώσεις της εποχής, παρέχοντας άμεση προβολή της θέσης του πλοίου με βάση την ξηρά. Για τους λόγους αυτούς υπήρξε προσφιλή επιλογή από την Αρχαιότητα (βλ. Beresford, *Sailing season*, 134-138, 171-172, 181-185, 212, 248-255· Morton, *The role*, 143-159, 255 κ.ε.). Για την Βυζαντινή περίοδο βλ. McCormick, *Origins*, 450-468· TIB 10, 101-105· Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι*, 438-439. Για την χαρτογραφική απεικόνιση των αέριων και θαλασσίων ρευμάτων στο Αιγαίο βλ. Laiou – Morrisson, *Economy*, 14.

¹⁷ Για το κλίμα, τους ανέμους και τα ρεύματα του Αιγαίου βλ. αναλυτικά Morton, *The role*, 37-45, 48-51. Beresford, *Sailing season*, 68-69. Για την βυζαντινή περίοδο βλ. Makris, *Studien*, 185-192· Κουκουλές, *BBΠ* 5, 371-375. Για τις κλιματολογικές μελέτες της Αρχαιότητας βλ. TIB 10, 69-70.

¹⁸ Για την γεωφυσικότητα των ακτογραμμών και του θαλάσσιου περιβάλλοντος του Αιγαίου κατά την Αρχαιότητα καθώς και για τους κινδύνους από την φυσιολογία της περιοχής, τοπογραφικά, ωκεανογραφικά και μετεωρολογικά βλ. Morton, *The role*, 13-29, 74-75, 103-105, 233-236, 266-269· Beresford, *Sailing season*, 54-63. Για την Βυζαντινή περίοδο βλ. McCormick, *Origins*, 450-468.

οι άνεμοι και δηλώνει αδυναμία, ίσως και ως προσποιητή δικαιολογία, να μεταβεί από τον Εύριπο στην Κέα, κοντά στον δάσκαλο και φίλο του¹⁹.

Βέβαια, μεταφορές πραγματοποιούνταν καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Ακόμα και τον χειμώνα η επικοινωνία δεν διακόπτονταν εντελώς²⁰. Η ανάγκη εξασφάλισης εποπτείας του χώρου πολιτικά και κυρίως στρατιωτικά, επείγουσες διπλωματικές αποστολές, φιλόδοξοι επαγγελματίες, αλιείς ελκόμενοι από την εποχικότητα των ειδών και διάφοροι άλλοι διακινδύνευαν ακόμα και στην περίοδο του χειμώνα, εφόσον το δέλεαρ ήταν σημαντικό.

Οι αλκυονίδες μέρες παρουσιάζονται ως μεγάλη ανακούφιση και ένα ευχάριστο διάλειμμα από τις δυσχέρειες της εποχής. Ο διάκονος και νομοφύλαξ Ιωάννης Ευγενικός αποκαλύπτει με επιδεικτικό ύφος την τέρψη που προκαλούσαν οι μέρες αυτές σε επιστολή προς τον ιατρό Δημήτριο Πεπαγωμένο. Η άφιξη ειδήσεων από τον αγαπημένο του φίλο περιγράφεται ως *ἡμέρα λαμπρὰ καὶ ὑπὲρ τὰς ἀλκυωνίτιδας καὶ χαρὰ καὶ γαλήνη καὶ θυμηδία καὶ λιμὴν εὖδιος καὶ πανήγυρις ἀτεχνῶς*²¹.

Το σύντομο αυτό διάστημα φαίνεται ότι δραστηριοποιούνταν κάπως οι θαλάσσιες επικοινωνίες. Το 1358, ο Δημήτριος Κυδώνης γράφει προς τον μελογράφο Κωνσταντίνο Ασάνη και σχολιάζει την στάση του φίλου του σε σχέση με τα θαλάσσια ταξίδια. Ο Κυδώνης ξαφνιάστηκε με την μεταστροφή της γνώμης του Ασάνη στο θέμα αυτό και σημειώνει με έντονη περιπαικτική διάθεση ότι παλαιότερα θα μετακινούσε πιο εύκολα τον Καύκασο παρά θα τον έπειθε να συμφωνήσει για ένα ταξίδι με πλοίο, ούτε καν την περίοδο των αλκυονιδών²². Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διάπλου των θαλασσών κατά την διάρκεια του χειμώνα, όταν φυσικά επέτρεπε ο καιρός.

Ιδιαίτερα η πλεύση κατά την χειμερινή περίοδο τυγχάνει αποθαρρυντικών σχολίων στις πηγές²³. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε επιστολή προς τον *χαρτοφύλακα*

---

¹⁹ Τορνίκης Ευθ., Επιστολή, 106–129, 145–153 (έκδ. - σχ. Κολονου, 53–65): *πεφόβηνται δὲ τὰ πολλὰ καὶ οἱ ναυτικοὶ καὶ ἐπὶ τοῖς τοιούτοις ὡς ἐπίπαν παραφυλάττονται. παρατήρημα δέ τι καὶ τοῦτο κέκτηνται ἀρχαῖόν τι καὶ λῆρον καὶ ὄντως δὴ ναυτικόν, τὸ μὴ τισιν ὡς ἀτυχοποιοῦντα τὸν ἀπόπλουν ἀποθαρρεῖν.* Για το ίδιο θέμα βλ. κεφ. «Εύριπος» σ. 64. Για το πρόσωπο αυτό βλ. σ. 62, υπ. 167.

²⁰ Πρβλ. την άποψη των Laiou – Morrisson, *Economy*, 15.

²¹ Ευγενικός Ιω., Επιστολή 4, 158.3–7 (έκδ. Λάμπρος). *PLP* 6189.

²² Κυδώνης, Επιστολή 3.4–8. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 267.

²³ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση*, Γ΄, 24.3–11: *τίς δὲ καὶ περὶ πελάγη τὸ ἱστίον τῆς νηὸς ἐφορμήσει ἐν χειμῶνι, καὶ ναυτιλίας λάβη τιμὴν; ἢ γὰρ ὥρα δείκνυσιν*

Γεώργιο Βαρδάνη γράφει ότι εντυπωσιάζεται από το θάρρος του να ταξιδέψει από τον Εύριπο προς την Κωνσταντινούπολη, αυτή την δύσκολη εποχή, όταν *πᾶς σωφρονῶν ναυτίλος ὑπὲρ καπνοῦ τίθησι τὸ πηδάλιον*²⁴ και είχε δίκιο, γιατί αργότερα, στις αρχές Οκτωβρίου 1236, ο Βαρδάνης ως μητροπολίτης Κερκύρας σε μία εξίσου παράτολμη, όπως αποδείχθηκε, απόπειρα ναυάγησε έξω από τον Υδρούντα της Ν. Ιταλίας²⁵. Αναλόγως, ο Μάξιμος Πλανούδης τονίζει με παροιμιολογική διάθεση στον φίλο του μοναχό Μελχισεδέκ ότι δεν αποπλέει από την πρωτεύουσα για την Μ. Ασία, λόγω του χειμώνα, για τον οποίο επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι *τοὺς ἀπειθοῦντας οὐκ αἰδεῖσθαι φιλεῖ*²⁶. Στο ίδιο πνεύμα και ο Δημήτριος Κυδώνης, ο οποίος, το 1371, επαινεί τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο για την τόλμη που επέδειξε να διασχίσει το Ιόνιο προς την Βενετία στην καρδιά του χειμώνα, προκειμένου να επιμεληθεί τις επείγουσες τότε υποθέσεις του κράτους²⁷.

Βέβαια, όπως είδαμε και παραπάνω με την περίπτωση του Ευθυμίου Τορνίκη, οι δυσκολίες μετακίνησης θα μπορούσαν σε πολλές περιπτώσεις να είναι ίσως προσποιητή δικαιολογία, κυρίως όταν το ταξίδι ήταν μεγάλο και επικίνδυνο. Χωρίς να είναι βέβαιο τί είχε κατά νου ο διδάσκαλος Μανουήλ Καλέκας, γνωρίζουμε πάντως ότι, γύρω στο 1401, γράφει από την Ιταλία προς τον Μανουήλ Ραούλ στην Κύπρο, ισχυριζόμενος ότι ο επικείμενος χειμώνας θα απέτρεπε ένα τέτοιο ταξίδι και συνεπώς την συνάντησή τους²⁸.

ἀληθῶς τὸν οὕτως ποιοῦντα ἀνεπιστήμονα.

²⁴ Χωνιάτης, Επιστολή 160.2-5 (σχ. Κολονου, 140*-141*): *Βαβαὶ τῆς τόλμης ὅτι καὶ νῦν χειμῶνος ἤδη προσέρποντος ὅτε πᾶς σωφρονῶν ναυτίλος ὑπὲρ καπνοῦ τίθησι τὸ πηδάλιον, αὐτὸς θαλάσσης καταθαρσεῖς καὶ τὸν ἐξ Ἑλλάδος ἄχρι καὶ Προποντίδος ἀνάπλουν οὔμενον οὐκ ὀκνεῖς. Τίς σοι τοσοῦτον μένος καὶ θάρσος ἐνέπνευσεν, ὦ γενναῖε; (...).* Η έκφραση *ὑπὲρ καπνοῦ τὸ πηδάλιον* αναφέρεται στην εποχική συνήθεια της τοποθέτησης του τιμονιού επάνω από το τζάκι, κατά την διάρκεια του χειμώνα, πρακτική που απέκτησε παροιμιακή έννοια. Βλ. ενδεικτικά Καλέκας, Επιστολή 48.1-10 (έκδ. - σχ. Loenertz, 129)· Ναζιανζηνός, Επιστολή 11.3-4.

²⁵ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 165 κ.ε.

²⁶ Πλανούδης, Επιστολή 73.2-3. Για το θέμα της επιθυμίας του Πλανούδη να μεταβεί στην Μ. Ασία την ίδια περίοδο βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 174-175.

²⁷ Κυδώνης, Επιστολή 21.10-14: (...) *τοῦτό σε πέπεικεν ὑπερβάντα τὰς ἀπάντων ἐλπίδας, τοσούτων μὲν ὄντων τῶν κωλυμάτων χειμῶνος δὲ μεσοῦντος, ὑπεριδεῖν μὲν πέλαγος ἐπισφαλῶς δὲ πλεύσαντα τὸν Ἰόνιον, πρὸς τοῖς ἐκείνου μυχοῖς τὸν πατέρα ζητεῖν, καὶ αὐτὸν αὐτόθι ζητοῦντά τινα τοῖς ἀρχομένοις βοήθειαν, καὶ τοῖς αὐτοῦ πόνοις ἀνεσιν ἡμῖν μηχανώμενον.* Tinnefeld, *Kydones* 1.2, 433.

²⁸ Καλέκας, Επιστολή 77.56-58 (έκδ. - σχ. Loenertz, 144-145, για το πρόσωπο του παραλήπτη σ. 17-46, 39-43, 77-78 και PLP 10289): *ἐμὲ δὲ τότε εὐθὺς ὑποστρέφειν ὃ τε περὶ τὸν πλοῦν καὶ τὴν ὁδὸν πόνος ἔτι συνέχων, ὃ τε χειμῶν ἐπικείμενος, οὐκ ἐπέτρεπε.* Η

Τέτοιες δικαιολογίες προβλήθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, όπου επικαλούνται ασθένεια που, κατά τα γραφόμενα, εξανάγκασε σε αναβολή της πλεύσης στο πλαίσιο σημαντικών γεγονότων. Το 1365, κάποιος ανώνυμος αντιπαλαμίτης συνέταξε επιστολή προς τον γιό του Ιωάννη Στ', Ματθαίο Καντακουζηνό, για να δικαιολογηθεί, επειδή δεν τον επισκέφθηκε εν όψει της στέψης του. Επικαλείται ασθένεια ως την βασική αιτία που τον κράτησε μακριά από το πλοίο που θα αναχωρούσε για τους Επιβάτες της Σηλυμβρίας, όπου βρισκόταν ο Ματθαίος, καθώς επίσης και το γεγονός ότι, εξαιτίας της νόσου του, κάποιος μοναχός δεν του επέτρεψε να ταξιδέψει²⁹. Η διαπλοκή γύρω από την διαδοχή του θρόνου και η κλιμακούμενη έριδα μεταξύ του Ιωάννη Ε' με τον Ιωάννη Στ', ασφαλώς θα υπήρξαν αποτρεπτικοί παράγοντες για ορισμένους, που μάλλον επιθυμούσαν να διατηρήσουν ουδέτερη στάση, γεγονός που θα μπορούσε να εξηγήσει ακόμα και την ανωνυμία του γράμματος. Φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή ο συντάκτης δεν δύναται να επικαλεσθεί την γνωστή δικαιολογία περί φόβου για τα θαλάσσια ταξίδια, καθώς το κίνητρο της επίσκεψης, η στέψη του διαδόχου, κρίνεται ιδιαίτερος ισχυρός.

Όπως προαναφέρθηκε, ο κίνδυνος από την πειρατεία υπήρξε βασικός λόγος για την αποφυγή του ταξιδιού³⁰, όμως τα καθήκοντα, η ανάγκη και η νοσταλγία για τα αγαπημένα πρόσωπα εξωθούν σε διάφορες μετακινήσεις. Ο Δημήτριος Κυδώνης, βρισκόμενος στην Θράκη το 1346, εκφράζεται με ενάργεια για το θέμα αυτό³¹. Σε μία περίοδο που η παρακώλυση της επικοινωνίας ήταν

επιστολή χρονολογείται μεταξύ 1401-1403, όταν ο Καλέκας βρισκόταν στην Ιταλία. Η αποφυγή της μετακίνησης λόγω του χειμώνα είναι γνωστή δικαιολογία. Αναλυτικότερα βλ. κεφ. «Εποχές» σ. 300 κ.έ. Για τον Μανουήλ Ραούλ βλ. σ. 238, υπ. 160.

²⁹ Ανώνυμος 1, Επιστολή. Για το πρόσωπο του μοναχού ονόματι Αθανάσιος βλ. Constantinides-Hero, Unknown letter, 282 υπ. 8. Για τον Ματθαίο βλ. PLP 10983.

³⁰ Makris, *Studien*, 193-206· Arhweiler, *Byzance et la mer*, 377-378. Ειδικότερα για την πειρατεία την περίοδο που εξετάζουμε βλ. P. Charanis, Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950) 127-136· S. Karpov, Hunting for people: Black Sea piracy in the XIVth-XVth centuries, στο *Πειρατές και κουρσάροι*, 66-78· D. A. Zakythinos, Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque, *L'Hellenisme Contemporain* 3 (1939) 605-738.

³¹ Κυδώνης, Επιστολή 48.15-25: Ἐμοὶ δὲ καὶ τῶν ἐν Ἰδίου κολαζομένων οὐκ ἐλάττω γέγονε τὰ δυσχερῆ διὰ τὴν ἀποδημίαν. οὐ λέγω τὰ ναυάγιον καὶ τὸν πολλάκις ὀφθέντα τάφον, καὶ τοὺς σκοπέλους, καὶ τοὺς πολλάκις συναντήσαντας πειρατάς, οἷς καὶ τῶν κυμάτων πλείοσι παρὰ πάντα τὸν πλοῦν ἐνετύχομεν. ἀλλὰ τοὺς μετὰ τὸν λιμένα χειμῶνας, τὴν πλάνην, τὰς ἐπιβουλὰς, τοὺς κινδύνους, τὴν ἀπορίαν, τὰς νόσους, τὸ μὴδὲ τὸν συναλγοῦντα γοῦν ἔχειν ταῖς δυστυχίαις. τὴν δὲ τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἀδελφῶν μνήμην

αδιαμφισβήτητη, επειδή «οι πειρατές ήταν περισσότεροι από τα κύματα της θαλάσσης»³² και οι χερσαίοι δρόμοι εξαιρετικά επικίνδυνοι, ο Κυδώνης τονίζει ότι τέτοια προβλήματα δεν εμπόδισαν στο παρελθόν την διάθεση για αλληλογραφία³³ και συνεπώς την επικοινωνία.

Ειδικά για την πειρατεία, το ακανθώδες πρόβλημα και στις θάλασσες του Αιγαίου, οι επιστολές προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες³⁴. Ο κίνδυνος υπήρξε βασική δικαιολογία για την αποφυγή της μετακίνησης και μάλιστα στο πλαίσιο πολιτικών εξελίξεων. Στις αρχές του 1232, ο Μανουήλ Δούκας της Θεσσαλονίκης (1230-1237) προέβαλε άρνηση για την μετάβαση στη Νίκαια αρχιερέων προς χειροτονία με βασικό αιτιολογικό τον κίνδυνο της πειρατείας, προβάλλοντας ενισχυτικά το παράδειγμα του Νικήτα Χωνιάτη και του μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ανδρέα (ή Ιωάννη) Τζίρου, οι οποίοι συνελήφθησαν από τους πειρατές³⁵. Τον Ιανουάριο του 1233, ο πατριάρχης Γερμανός Β΄ απάντησε σε αυστηρούς τόνους, θεωρώντας ότι ο Μανουήλ προβάλλει προφάσεις, εφόσον τέτοιοι κίνδυνοι υπήρχαν πάντα και δεν εμπόδισαν άλλες αποστολές³⁶. Οι κίνδυνοι του διάπλου μάλλον δεν θεωρούνται ικανοποιητική δικαιολογία ενώπιον σημαντικών γεγονότων.

Ορισμένες περιπτώσεις μετακινήσεων που διασώζονται στις επιστολές, αποκαλύπτουν ότι ο ανθρώπινος παράγοντας στάθηκε εμπόδιο μετακινήσεων, όμως υπάρχουν πάντα και εκείνοι που επιχείρησαν τον διάπλου παρ' όλο τον φόβο και την μεγάλη ένταση της πειρατικής δράσης, την οποία καταγράφουν στις επιστολές τους. Το 1332, ο μητροπολίτης Φιλαδέλφειας, Θεόκλητος, αν και

ὥσπερ τι πῦρ ἐν τοῖς σπλάγχνοις τυφόμενον φέρω, ὅπερ ἐκίνησε μὲν λογισμὸν, ἠΐξῃσε δὲ νόσους, μόνην δ' ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν ἔπεισε νομίζειν τὴν τελευτήν. Tinnefeld, *Kydones* I2, 591-596.

³² Κυδώνης, Επιστολή 43.19-20. Tinnefeld, *Kydones* I1, 155-158.

³³ Κυδώνης, Επιστολή 225.3-15 (1380): *νῦν δὲ κέκλεινται μὲν λιμένες, ἔχονται δὲ ὁδοί. καὶ πλέουσι μὲν [ἐπιτίθενται] πειραταί, πεζῇ δὲ διουῖσι λησταί, καὶ πάντας οἴκοι τὸ δέος εἴργει. εἰ δέ τις καὶ θανατῶν κινηθείη, ἢ πέπονθεν ὃ προσεδόκησεν ἀλούς, ἢ μόλις ζῆν συνεχωρήθη γυμνός. τὰ δὲ γράμματα σπεῖρεται πανταχοῦ, καὶ παρὰ τοῖς ἐχθίστοις πολλάκις ἀναγινώσκεται. ἀπόρρητον δὲ οὐδέν, ἀλλ' ὃ τις φίλῳ μόλις ἐθάρρησεν ἐξειπεῖν τοῦτ' ἐν τριόδοισι τὸ τῆς παροιμίας ἀκούει.* Ανάλογη δήλωση περί των μεγάλων κινδύνων της θάλασσας και της ξηράς έκανε και το 1346 από την Θράκη. Κυδώνης, Επιστολή 19.7-15. Tinnefeld, *Kydones* I1, 137-139.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά κεφ. «Αττική» σ. 31, 33-34, 52 και «νότια Αιτωλία» σ. 83.

³⁵ Μανουήλ Δούκας, *Πιττάκιον*, έκδ. ΜΜ III, 59.1-60.18. Για τον Τζίρο βλ. κεφ. «νότια Αιτωλία», σ. 83, υπ. 245.

³⁶ Γερμανός Β΄, *Αντίγραμμα*, 62.21-24.

ασθενής, ταξίδεψε προς την πρωτεύουσα, χωρίς να παραλείψει να αναφέρει στην πνευματική του θυγατέρα, Ευλογία Χούμναινα, την επικίνδυνη δράση των πειρατών στην θαλάσσια περιοχή μεταξύ Φώκαιας και Φιλαδέλφειας, για την οποία γράφει ότι επιλέγει να μην επεκταθεί καλύτερα, μια και κατάφεραν τελικά να διαφύγουν τον κίνδυνο³⁷. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1339, η εγκατάσταση του Μανουήλ Γαβαλά στην τουρκοκρατούμενη Έφεσο συνοδεύτηκε από επεισοδιακό ταξίδι που τον καθυστέρησε για ένα μήνα στην Χίο. Ο Γαβαλάς δεν είχε την δυνατότητα να διαπεραιωθεί στην Σμύρνη από τον φόβο των πειρατών και της παρουσίας των Τούρκων στη Μ. Ασία³⁸. Η παρακώλυση της επικοινωνίας πρέπει να ήταν μεγάλη, όπως υπονοεί σχόλιο του Γαβαλά για μία χαμένη επιστολή την οποία είχε αποστείλει προηγουμένως στον *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων* Φίλιππο Λογαρά, η οποία αφορούσε το ίδιο θέμα, δηλαδή τα της μετάβασης στην Έφεσο. Ο μητροπολίτης αναγκάστηκε να αποστείλει νέο κείμενο με το ίδιο περιεχόμενο, εφόσον είχε παραλείψει να τηρήσει αντίγραφο³⁹.

Ανάλογα περιστατικά σώζονται για διάφορες περιοχές την περίοδο που εξετάζουμε, όχι μόνο στην Ανατολή αλλά και στη Δύση. Ο μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης έγραψε στον επίσκοπο Υδρουντος (Ortonto), Ιωάννη σχετικά με την τεταμένη εκκλησιαστική κατάσταση στην Κάτω Ιταλία, μετά το διάταγμα του Νοεμβρίου του 1231, με το οποίο ο πάπας Γρηγόριος Θ' έκρινε ως ανεπαρκές το Ορθόδοξο Βάπτισμα. Στα πλαίσια αυτά, ο Βαρδάνης τονίζει στον επίσκοπο ότι θα εξακολουθήσει την αλληλογραφία τους, υπό την προϋπόθεση ότι οι έμποροι θα βρίσκουν ελεύθερο τον δρόμο προς την περιοχή, *primo quoque tempore*, υπονοώντας περαιτέρω προβλήματα, που ίσως προέκυπταν από την εχθρική στάση του Πάπα προς τους Ορθοδόξους της νότιας Ιταλίας⁴⁰. Σε άλλη επιστολή προς τον Ιωάννη, ο Βαρδάνης σημειώνει και πάλι

---

³⁷ Θεόληπτος, Επιστολή 2. 36-44. Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 336-339. Στον θαλάσσιο χώρο της Φώκαιας, εκτός από την παρουσία μουσουλμανικών δυνάμεων δρούσαν και δυτικές δυνάμεις. Arhweiler, *Byzance et la mer*, 378-379. Πρβλ. Ε. Ράγια, *Η κοιλάδα του Κάτω Μαιάνδρου στη Βυζαντινή εποχή, ca 600-1300. Γεωγραφία και ιστορία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 51], Θεσσαλονίκη 2009, 390-397. Για τον Θεόληπτο βλ. παρακάτω σ. 346, υπ. 77.

³⁸ Arhweiler, *L'histoire*, 172.

³⁹ Γαβαλάς, Επιστολή B55. 15-29 (έκδ. Reinsch). Κουρούσης, *Γαβαλάς*, 262-263, 291. Καρπόζηλος, Περιγραφές, 537-538. Vryonis, *Decline*, 343-348. Για το ίδιο θέμα βλ. και την Επιστολή B54 από την Έφεσο (έκδ. - σχ. Reinsch, 173-174).

⁴⁰ Βαρδάνης, Επιστολή 8.31-33 (1230-31, Χειμώνας;). Σχετική με το θέμα είναι και άλλη επιστολή του Βαρδάνη προς τον επίσκοπο Υδρουντος, Ιωάννη (Johannes Grasso).

την δυσκολία προσέγγισης της περιοχής, ενημερώνοντας τον επίσκοπο ότι, παρ' όλο που είχε την πρόθεση να μεταβεί στην Ιταλία, το ταξίδι ματαιώθηκε, επειδή οι Κερκυραίοι ναυτικοί δεν ήταν βέβαιοι ότι θα κατάφερναν να πλησιάσουν στην περιοχή. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κείμενο εκφράζεται φόβος ακόμα και για την τύχη της ίδιας της επιστολής που γραφόταν. Ο Βαρδάνης ελπίζει ότι το γράμμα θα φτάσει τελικά στα χέρια του Ιωάννη, όμως εκφράζει και επιφυλάξεις, μήπως τελικά καταλήξει σε άλλη πόλη. Το ενδεχόμενο μιας τέτοιας απώλειας θα τον λυπήσει, παρ' όλο που το θεωρεί κατανοητό, εφόσον εκτίθεται σε πελάγη και τρικυμίες, όπως ακριβώς και τα εμπορεύματα⁴¹.

Ανάλογα παραδείγματα σώζονται και από άλλους συγγραφείς, όχι μόνο για τον κίνδυνο που διατρέχουν πρόσωπα αλλά και πολύτιμα αντικείμενα. Ο Μάξιμος Πλανούδης φοβόταν μήπως χειρόγραφο, που είχε μεταφράσει στα λατινικά και είχε δανείσει στην Έφεσο, χωρίς όμως να λάβει πίσω, πέσει στα χέρια πειρατών και συνεπώς δίσταζε να διεκδικήσει την επιστροφή του⁴². Ανάλογο περιστατικό συνέβη και στον Δημήτριο Κυδώνη. Το 1382/83, ο Μανουήλ Β' έλαβε από τον Άθω για λογαριασμό του Κυδώνη κώδικα του Πλάτωνα, τον οποίο απέστειλε δια θαλάσσης στην πρωτεύουσα. Αν και το πλοίο συνελήφθη από πειρατές, το χειρόγραφο, βρεγμένο και σε κάκιστη κατάσταση έφτασε τελικά στα χέρια του⁴³. Τέτοιες περιπτώσεις μνημονεύονται συχνά στα κείμενα, καταδεικνύοντας τις δυσκολίες της επικοινωνίας καθώς και το ριψοκίνδυνο της θαλάσσιας μετάβασης, καταστάσεις που πάντα αξιολογούσαν οι συγγραφείς, χωρίς ωστόσο να ανακόπτουν πλήρως την δράση τους.

Ορισμένοι πάλι που έπεσαν θύματα της πειρατικής δράσης, διασώζουν γλαφυρά περιστατικά από την επαφή με τους ληστές. Η ταξιδιωτική επιστολή του 1208 από τον Νικόλαο Μεσαρίτη προς τους μοναχούς της μονής Ευεργέτιδος στην Νίκαια, παρουσιάζει ένα ταξίδι με έμφαση σε πλήθος άτυχων

Επιστολή 9.14-20, 25-29 (σχ. Hoek – Loenertz, 187, 189). Πρβλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, 210-211.

⁴¹ Βαρδάνης, Επιστολή 12.4-14 (σχ. Hoek – Loenertz, 197-198).

⁴² Πρόκειται για έργο του Βοηθίου. Η επιστολή απευθύνεται στον *ὀρφανοτρόφον* Λέοντα Βαρδάλη. Πλανούδης, Επιστολή 5.67-80. Β. Καλογεροπούλου-Μεταλληνού, Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία (με βάση τις επιστολές του), *Παρνασσός* 24 (1982) 578-580.

⁴³ Κυδώνης, Επιστολή 259.4-10. Βλ. και Μανουήλ Β', Επιστολές 4 και 13.

περιστατικών, ανάμεσα σε αυτά και πειρατείας⁴⁴. Άλλοι παρέχουν πιο λιτές αναφορές, ίσως γιατί οι καταστάσεις αυτές υπήρξαν συνηθισμένο τμήμα της καθημερινότητας και για τον λόγο αυτόν επικεντρώνουν σε άλλα γεγονότα. Πέρα από το παράδειγμα του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου, που εξετάσαμε παραπάνω, υπάρχουν κι άλλοι που στις επιστολές τους δεν δίνουν έκταση στο θέμα. Ο Μάξιμος Πλανούδης, ο οποίος το 1296/97 έπεσε θύμα πειρατείας στην Αδριατική κατά την επιστροφή από την Βενετία επικεφαλής διπλωματικής αποστολής του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου⁴⁵, αρκείται σε μία σύντομη μνεία και επιλέγει να δώσει έκταση στην ταλαιπωρία της επιστροφής, σημειώνοντας ότι η αναγκαστική εξαιτίας της σύλληψης επιλογή του χερσαίου δρόμου προς την πρωτεύουσα μέσω Αυλώνα, είχε ως αποτέλεσμα να επιστρέψει ασθενής στην πρωτεύουσα⁴⁶. Ασφαλώς, η οδοιπορία παρουσίαζε ανάλογους κινδύνους, όμως, ανάμεσα στην επιλογή του χερσαίου ή του θαλάσσιου δρόμου, η ταχύτητα της μεταφοράς ασφαλώς έγειρε την προτίμηση στην δεύτερη επιλογή.

Όπως φαίνεται, η παρακώλυση της ναυτικής επικοινωνίας, λόγω της πειρατείας, είναι θέμα που αναφέρεται συχνά στις επιστολές. Όχι μόνο ο Πλανούδης αλλά και πολλοί άλλοι αποφάσισαν να επιλέξουν χερσαίες οδούς αξιολογώντας τους κινδύνους της μετακίνησης, ειδικά όταν μετέφεραν πολύτιμα αντικείμενα. Τέτοια είναι η περίπτωση που περιγράφεται σε επιστολή του μαθητή του Πλανούδη, γραμματικού και διδασκάλου Μανουήλ Μοσχόπουλου. Μεταξύ 1305/06, ο Μανουήλ, ενημερώνει τον θείο του, μητροπολίτη Κρήτης και Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1283-1325/16), ο οποίος είχε φύγει από την νήσο λόγω της λατινικής κατάκτησης, πήγε στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια αναγκάστηκε να μετοικήσει

---

⁴⁴ Βλ. κεφ. «περιοχή Νίκαιας» σ. 113.

⁴⁵ Πλανούδης, Επιστολή 5.20-24· Η Mergiali (*Enseignement*, 37, 136) συνδέει με το έτος 1296. Ο Ταξίδης (*Πλανούδης*, 30-31) μεταθέτει ένα έτος αργότερα. Για την επικινδυνότητα της περιοχής του Βοσπόρου βλ. H. Ahrweiler, *Course et piraterie en Méditerranée orientale aux XIVème – XVème siècles* (= Privateering and piracy in the eastern Mediterranean, IV – IX centuries), στο M. Mollat (έκδ.), *Course et piraterie, Études présentées à la Commission Internationale d'Histoire Maritime à l'occasion de son XIVe Congrès International des sciences historiques (San Francisco, août 1975)*, τ. I, Paris 1975, 11-12.

⁴⁶ Για το θέμα αυτό βλ. Πλανούδης, Επιστολή 29.9-60, όπου αναφέρει τα της πειρατείας σε κάποιον Δημήτριο Σγουρόπουλο που τον φιλοξένησε στον Αυλώνα και Επιστολή 12.19-20, όπου μνεία για το συμβάν. Ταξίδης, *Πλανούδης*, 111-112, 114-115.

στον Μυστρά⁴⁷, για την μεταφορά χειρογράφων του Νικηφόρου από την πρωτεύουσα στον Άθω και την Λήμνο με την βοήθεια δύο μοναχών, φιλικά προσκείμενων στο πρόσωπο του Μανουήλ, και εντεταλμένων για την μεταφορά⁴⁸. Οι μοναχοί επέλεξαν τον χερσαίο δρόμο, τουλάχιστον όσο ήταν δυνατόν, μέχρι το ύψος της Λήμνου, εφόσον η θαλάσσια οδός ενέπνεε κινδύνους, όχι μόνο λόγω του καιρού αλλά και των *Σικελῶν* πειρατών, πιθανότατα δηλαδή των Καταλανικών πληρωμάτων, που δρούσαν στην περιοχή⁴⁹. Τελικά, όπως ενημερώνει ο Μανουήλ, οι δύο μοναχοί αποφάσισαν να μισθώσουν επτά άλογα, τέσσερα από τα οποία μετέφεραν τα πολύτιμα χειρόγραφα⁵⁰.

Παρ' όλα αυτά, οι λόγιοι έχουν την τάση να παραμένουν στη βάση τους και να επιχειρούν μετακινήσεις μόνο όταν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι. Ακόμα και οι επισκέψεις σε μεγάλες πόλεις της Δύσης, που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο αυτή για την εξασφάλιση χρημάτων, δεν αποτελούν θέμα για το οποίο οι λόγιοι απεσταλμένοι κρίνουν αναγκαίο να ενημερώσουν τον παραλήπτη της επιστολής τους. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Δημητρίου Κυδώνη.

Με τον τίτλο του *μεσάζοντος* (1355-1386), ο Κυδώνης ταξίδεψε συχνά στην Δύση. Αν και επισκέφθηκε την Βενετία τρεις φορές (1369-71, 1389-91, 1396-97) δεν δίνει καμία περιγραφή των ταξιδιών του, για τα οποία διασώζει λίγες μνείες για τα δύο πρώτα και καμία για το τρίτο⁵¹. Στις 8 Μαρτίου 1370, ο Ιωάννης Ε' μαζί με τον Δημήτριο Κυδώνη και την συνοδεία τους έφυγαν από την Νεάπολη με κατεύθυνση προς την Βενετία. Ο Κυδώνης σημειώνει την λαμπρή υποδοχή στην πόλη και εστιάζει στον σκοπό του ταξιδιού, δηλαδή ότι δεν

---

⁴⁷ Η μετοικεσία ίσως οφείλεται σε ρήξη με τον πατριάρχη Αθανάσιο Α'. Angelon, *Imperial ideology*, 315. Για τον Μανουήλ Μοσχόπουλο (ca. 1265) σε σχέση με τους πνευματικούς κύκλους της εποχής βλ. Constantinides, *Higher education*, 103-105. Mergiali, *L'enseignement*, 34, 50-56. Πρβλ. PLP 19373 για τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1285-1311/12), 19376.

⁴⁸ Μοσχόπουλος Μαν., Επιστολή 3, σ. 60-61 (έκδ. Levi). Ševčenko, *The Imprisonment*, 134, 146-147.

⁴⁹ Για την πειρατεία τον 14ο αιώνα, στην περιοχή του Αγίου Όρους, μέσα από Αθωνικά πρακτικά βλ. P. Kyriil, *Mount Athos and the peril from the sea*, στο *Καπετάνιος και Λόγος*, 220-222. Για την δράση των Καταλανών στην περιοχή βλ. Arhweiler, *Byzance et la mer*, 380-381.

⁵⁰ Όπως απέδειξε ο εκδότης της Ševčenko (145-147) η επιστολή συνδέεται με τις υπ. αρ. 1-3, σχετικές με την σύλληψη και φυλάκιση του Μοσχόπουλου και χρονολογείται λίγους μήνες πριν την φυλάκισή του, το 1304 ή 1305. Για τους σωζόμενους κώδικες του Μοσχόπουλου βλ. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 22-23.

⁵¹ Κυδώνης, Επιστολή 71 για το πρώτο ταξίδι στην Βενετία. Tinnefeld, *Kydones* 12, 419-423. Πρβλ. Loenertz, *Cydonès* I, 55-65.

αποκόμισαν μεγάλα οικονομικά οφέλη. Στα πλαίσια αυτά παρουσιάζει πολύ συνοπτικά την εικόνα της Βενετίας με την *θαυμαστήν θέσιν, τὸ τῶν οἰκίῳν κάλλος, τὰ ἱερά, (...)* (τὴν) *τῆς ἀγορᾶς ἀφθονίαν* και την μεγάλη εμπορική κίνηση (*αἱ τριῆρεις αἱ μὲν καταίρουσαι αἱ δ' ἀναγόμεναι αἱ δ' ὑπὸ τὸν ὄροφον ναυπηγούμεναι, καὶ ὅλως ἡ διὰ πάσης τεταμένη τῆς πόλεως, γράφει χαρακτηριστικά*)⁵², υπερτονίζοντας παράλληλα τα μειονεκτήματα της αποστολής. Ο Κυδώνης δεν φαίνεται ιδιαίτερα εντυπωσιασμένος από την επίσκεψη αυτή. Προφανώς, η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε ιδανικό τόπο κατοικίας για τον μεγάλο λόγιο. Μάλιστα, λίγα χρόνια αργότερα το 1380 σχολιάζει την επιλογή του Ιωάννη Λασκάρεως Καλόφερου να εγκατασταθεί στην πολύ ασφαλέστερη Πελοπόννησο⁵³, και σε άλλη επιστολή της ίδιας περιόδου, γράφει ότι, αν και πολλοί φεύγουν για την Ιταλία, προφανώς λόγω της ασφυκτικής πίεσης από τους Τούρκους, εκείνος προτιμά να «επισκέπτεται» την πόλη νοητά, από την κατοικία του⁵⁴.

Στις επιστολές αυτές ο Κυδώνης διατύπωσε διάφορες ιδέες για τις μετακινήσεις. Σχετικά με την οδοιπορία, τονίζει ότι λόγω των πολιτικών συνθηκών δεν ήταν εύκολη αλλά και η πλεύση είναι δυσχερής, λόγω της κατάστασης στις θάλασσες και σχολιάζει ότι, όσοι φεύγουν, νομίζοντας ότι στη Δύση επικρατούν καλύτερες συνθήκες, απατώνται καθώς και εκεί συντρέχουν οι ίδιοι κίνδυνοι. Όπως φάνηκε και παραπάνω, ο Κυδώνης δεν εξετάζει την πιθανότητα να μεταβεί στην Ιταλία. Άλλωστε, δεν υπάρχει κανένας λόγος που θα μπορούσε να τον παρακινήσει να μετοικήσει *πατρίδα πατρίδος ἀλλαξάμενος νέας Ρώμης τὴν πρεσβυτέραν*⁵⁵.

---

⁵² Κυδώνης, Επιστολή 24.3-46. Tinnefeld, *Kydones* 12, 491-494. Για τα ταξίδια του Κυδώνη πρβλ. Dennis, *Reality*, 406-410· Του Ίδιου, *Demetrios Kydones and Venice*, στο *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, 496-502.

⁵³ Κυδώνης, Επιστολή 223.122-129 (1381/82). Για τον Καλόφερο βλ. *PLP* 10732.

⁵⁴ Κυδώνης, Επιστολή 226.180-183 (1380/81): *ἐγὼ δὲ ὧν μὲν εἵνεκα σχεδὸν πάντες ἐπὶ τὸν Τίβεριν τρέχουσιν, τούτων ὀλίγος μοι λόγος· ὃ γὰρ ἔξεστιν τῶν ὄντων ἀπολαύειν οἴκοι καθημένῳ καὶ τιμωμένῳ, οὗτος πῶς ἂν τῶν ἐλαττόνων χάριν ἔλοιτο κινδυνεύειν; Σαφῶς, ἡ επιλογή του Κυδώνη πιθανότατα αφορμάται και από άλλους λόγους σχετικούς με τις σχέσεις με τη Δύση την περίοδο αυτή.*

⁵⁵ Κυδώνης, Επιστολή 226.132-167: *ὁδοιπορεῖν τε γὰρ οὐ ῥάδιον διὰ τοσούτων ἐθνῶν καὶ ταῖς φωναῖς καὶ ταῖς γλώσσαις μεμερισμένων, ἄλλως τε καὶ Τούρκοις ἐντυγχάνειν μέλλοντα πανταχοῦ (...)* ἀλλὰ καὶ τὸ πλεῖν δυσχερέστερον γίνεται, *τῆς τῶν ἐμπόρων φιλονεικίας [νῦν] ἄβατον [καὶ] τοῖς ναύταις ποιούσης τὴν θάλασσαν (...)* ὥστε τοῖς οἴκοθεν κινουμένοις πανταχοῦ μείζω συναντήσῃ κακὰ. (...) [*καὶ μάλισθ' ὅταν τοὺς νῦν περὶ τῆς τοῦ Ποσειδῶνος ἀρχῆς φιλονεικοῦντας ἴδωμεν ἀλλήλοις συμβάντας*], τότε καὶ

Η άποψη του Κυδώνη, ασφαλώς, υπονοεί το εύρος των πολιτιστικών συνδέσεων και της δογματικής διαφοράς με την Δύση αυτή την εποχή, στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψιν σχετικά με το θέμα των «εντυπώσεων» των λογίων από ξένες μεγάλες μητροπόλεις, πλην της Βυζαντινής πρωτεύουσας. Πέρα από αυτά, τέτοιες μαρτυρίες μπορούν να ληφθούν ως δείγμα της μεγάλης επικινδυνότητας των θαλασσών λόγω του καιρού και του ανθρώπινου παράγοντα για την εποχή που εξετάζουμε, όπως βέβαια και διαχρονικά στην Ιστορία, όπως και της τάσης να ξεπερνώνται τα όποια εμπόδια, όταν είναι απαραίτητο.

Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον όσο και αναμενόμενο, ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών σε θαλάσσια ταξίδια στις επιστολές καταλαμβάνουν περιπτώσεις τρικυμίας. Ο κίνδυνος που διέτρεξε ο αποστολέας αντιμέτωπος με τα στοιχεία της φύσης, ο φόβος του θανάτου και η οργή του Θεού αποτελούν βασικούς παράγοντες για την καταγραφή του γεγονότος, πολύ περισσότερο από την πειρατεία ή άλλους λόγους.

Η μακροσκελής επιστολή του ρήτορα Θωμά Μαγίστρου για ένα ταξίδι μετ' επιστροφής από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη καταδεικνύει τις πολλαπλές δυσχέρειες της πλεύσης, κυρίως λόγω της αδυναμίας πρόβλεψης του καιρού⁵⁶. Η επιστολή παρουσιάζει ένα ταξίδι, το οποίο έλαβε μεγάλη χρονική έκταση, ενείχε πολλές ήδη γνωστές δυσχέρειες κατά την μετάβαση και, πέρα από κάθε λογοτεχνική ή ρητορική απόχρωση που επισημαίνει τα όποια κίνητρα του συγγραφέα ως προς την καταγραφή της ταξιδιωτικής αυτής περιπέτειας, τα συμβάντα είναι αληθινά και ενδεικτικά των πολλαπλών δυσχερειών στις θάλασσες. Ο Μάγιστρος ταλαιπωρήθηκε από την τρικυμία, τις παλινδρομήσεις και τις καθυστερήσεις στα νησιά λόγω της εναλλαγής του καιρού, σημειώνοντας

αὐτὸς καιρὸν ἔχειν μοι νομῶ τὴν Ὀδυσσέως μιμήσασθαι πλάνην, ὅτε καὶ ἱστορίας, οὐ δειλίας χάριν δόξω τὴν ἀποδημίαν ἐλέσθαι. διανοοῦμαι δὲ Ῥώμην ἰδεῖν, ἂν καὶ αὐτὸς συμβουλευῇς. τῷ τε γὰρ μεγέθει καὶ τῷ κάλλει καὶ τῇ λοιπῇ περιφανείᾳ τῆς πόλεως ἦσθην, ὅτ' αὐτοῦ διετρίβομεν μετὰ βασιλέως, τῆς τε μεταβολῆς οὐκ ἄγαν αἰσθήσομαι, πατρίδα πατρίδος ἀλλαξάμενος νέας Ῥώμης τὴν πρεσβυτέραν, ἐν ᾗ πάντων ἂν τις ἀπολαύσειεν ὧν καὶ ἐνταῦθα, καὶ πρόσεστι τὸ τῆς ἐκκλησίας, πρᾶγμα τοσοῦτον, ἧς τοὺς ἐπιθυμοῦντας καλῶς ἂν εἶχε καὶ ὑπὲρ τὸν Ὀκεανὸν πλεῖν, εἶγε ἐκείνην ἔμελλον ὄψεσθαι.

⁵⁶ Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 177 κ.ε. Οι πολλαπλές καθυστερήσεις οφείλονται κατεξοχήν στην δυσκολία πρόβλεψης των μετεωρολογικών φαινομένων. Morton, *The role*, 240-243, 284 κ.ε. Για περιπτώσεις μνείας σφοδρής τρικυμίας από τους βυζαντινούς χρονογράφους για την περίοδο που εξετάζουμε βλ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά Β'*, 621, 629, 673, 675-676, 677-678, 700-701, 705.

εύστοχα ότι κινούνταν με το πλοίο ὥσπερ ὑφαίνοντες ἐν θαλάττῃ τὴν Πηνελόπης ἱστόν⁵⁷. Τελικά, ἀπὸ ἑνὰ σημεῖο καὶ ὕστερα, ἐπέλεξε νὰ ἐπιστρέψει οἰκτικῶς στὴ Θεσσαλονίκη ἐξαιτίας, ὅπως δηλώνει, τῆς ἐκ θαλάττης ἀηδίας⁵⁸. Κατὰ τὰ γραφόμενα, ἡ ἐμπειρία τοῦ πληρώματος διέσωσε τὸ πλοῖο ἀπὸ τοὺς κινδύνους, ἐγχείρημα ποὺ ἔλαβε μεγάλες ρητορικές διαστάσεις⁵⁹.

Επομένως, ἐπιβεβαιώνονται τὰ παραπάνω ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Β΄ πρὸς τὸν *μυστικὸν* Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό, ἀν καὶ σὲ ἀλληγορικὸ τόνο, ὅτι δηλαδὴ εἶναι *εὖ πάσχοντες* ὅσοι *ἐξ οὐρίας πλέουσιν*⁶⁰. Ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ αυτοκράτορας βίωσε ἀνάλογη δραματικὴ ἐμπειρία ἀπὸ σφοδρὴ θαλασσοταραχὴ. Σύμφωνα με τὰ γραφόμενα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1416, ὁ *βίαιος ἀπόπλους ἐκεῖνος* ἀποδείχτηκε *μήκιστος*, ἐξαιτίας τοῦ χειμῶνα. Καταιγίδα, ἀνεμοθύελλα καὶ χιονόπτωση προκάλεσαν σύγχυση στοὺς ναυτικούς, οἱ οἱποῖοι ἀναγκάσθηκαν νὰ καταπλεύσουν σὲ παρακείμενο λιμάνι, γιὰ νὰ σωθοῦν. Τὰ κύματα χτυπούσαν με βία τὸ κατὰστρωμα τοῦ πλοίου καὶ, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Μανουὴλ, ὑπῆρξαν θέαμα «φοβερό νὰ το ἀκούς, ἀλλὰ καὶ νὰ το βλέπεις» καὶ τονίζει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐξανέμισε κάθε ἐλπίδα ποὺ γέννησε ἡ ἐνίσχυση τοῦ φρουρίου γιὰ ἀντίσταση στοὺς Οθωμανούς⁶¹.

Ὁ φόβος τῆς πλεύσης λαμβάνει τὸ μέγεθος ἐπιθανάτιας ἀγωνίας, ὅταν, ἐν καιρῷ τέτοιων δυσάρεστων ἐξελίξεων, ἡ μόνη ἐλπίδα γιὰ σωτηρία ἀνάγεται στὸν Θεό. Τὸ 1335, ὁ μητροπολίτης Τραπεζούντας Ἀνδρέας Λιβαδηνὸς ἐνίωσε τὸ χρέος νὰ συντάξει τὸ ἔργο *Περιήγησις* ἀφιερωμένο στὸν Ἰησοῦ καὶ τὴν Θεοτόκο, ὅπου ἐξιστορεῖ γεγονότα ἀπὸ τὴν ζωὴ του, κατὰ τὰ ὁποῖα ἔλαβε ἀμεση βοήθεια σὲ παρόμοιες δυσχερεῖς καταστάσεις. Στὸ ἔργο περιγράφεται τὸ ταξίδι τοῦ νεαροῦ, δωδεκαετὴ τὴν περίοδο ἐκείνη, *ὑπογραμματέως* Λιβαδηνοῦ, ὁ ὁποῖος συμμετέσχε σὲ διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἀλεξάνδρεια.

---

⁵⁷ Μάγιστρος, *Επιστολή*, σ. 15.24 (ἐκδ. Treu).

⁵⁸ Μάγιστρος, *Επιστολή*, σ. 17.37 (ἐκδ. Treu).

⁵⁹ Γιὰ τὴν ἐμπειρία τῆς θαλάσσιας καὶ μετεωρολογικῆς εἰκόνας τῆς ἐκάστοτε περιοχῆς, ὡς κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν πλεύση, βλ. ἀναλυτικότερα Morton, *The role*, 244-254· Καρπόζηλος, *Περιγραφές*, 512-513· Ἀβραμέα, *Χερσαῖες καὶ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες*, 158-159· Koder, *Νησιωτικὴ ἐπικοινωνία*, 445-455. Γιὰ περιπτώσεις χρήσης τοῦ συμβόλου τοῦ κυβερνήτη ἀπὸ τὶς ἐπιστολές βλ. παρακάτω υπ. 89.

⁶⁰ Ὁ Μανουὴλ Β΄ παραλληλίζει με τὸ θέμα τοῦ κωμικοῦ στοιχείου στὴν τραγωδία. *Επιστολή* 67.86-90 (σχ. Dennis, 204-205). Γιὰ τὸν Καβάσιλα παραπάνω σ. 150, υπ. 502.

⁶¹ Βλ. κεφ. «Φυσικὰ φαινόμενα» σ. 190.

Το ιστιοφόρο αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη και διέσχισε το Αιγαίο, βρίσκοντας προστασία τα βράδια σε λιμάνια των νησιών που συναντούσε και γενικά προσέφερε εύκολη μετακίνηση ⁶². Ωστόσο, επιφυλασσόταν επεισοδιακή επάνοδος. Σφοδροί άνεμοι και θαλασσοταραχή δημιούργησαν άγριο σκηνικό στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου⁶³. Ο Λιβαδηνός συνέταξε *ἔκφρασιν τοῦ κλυδωνίου*, όπου η ρητορικότητα των αναφορών αποδίδει παραστατικά τον φόβο του επικείμενου θανάτου⁶⁴.

Αντιστοίχως, ο νομοφύλαξ και διάκονος Ιωάννης Ευγενικός συνέταξε Λόγο, για να περιγράψει ένα ταξίδι στην Αδριατική, το οποίο στάθηκε μοιραίο για το πλήρωμα και τους επιβάτες⁶⁵. Είναι πιθανό ότι το ατυχές περιστατικό θίγεται σε επιστολή του Ευγενικού προς τον φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό. Εκεί τονίζεται μόνο η αίσθηση *ἀμηχανίας* που απέκτησε, όπως γράφει, σε σχέση με τα θαλάσσια ταξίδια⁶⁶. Στον Λόγο σημειώνει ότι, επιστρέφοντας από την Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, στα μέσα του φθινοπώρου του 1438 με τόπο αναχώρησης την Βενετία, έκαναν στάση στην Αγκώνα, λόγω θαλασσοταραχής. Σε μία νέα απόπειρα να διασχίσουν την Αδριατική, ναυάγησαν στην θαλάσσια περιοχή της Ιαπυγίας (Ν. Ιταλία). Ο Ιωάννης, μιμούμενος παλαιότερα πρότυπα, σε μία συγκλονιστική περιγραφή απέδωσε όλη την σκηνή του ναυαγίου: η μανία του ανέμου κατέστρεψε τα ιστία του πλοίου, τα αφρίζοντα κύματα περιρράντιζαν την κουπαστή, καταπτοώντας τους άπειρους και δυστυχείς επιβάτες. Τελικά, το πλοίο ναυάγησε κοντά στην ακτή και οι περισσότεροι πνίγηκαν. Με μία μικρή λέμβο, κατάφεραν με κόπο να προσεγγίσουν την Αγκώνα στις 26 Οκτωβρίου 1439, όπου παρέμειναν μέχρι τον ερχόμενο Μάιο, όταν και πραγματοποιήθηκε με μεγαλύτερη ασφάλεια το ταξίδι της επιστροφής⁶⁷.

Άλλα χαρακτηριστικά περιστατικά παραδίδονται από επιστολές του λογίου και αντιγραφέα χειρογράφων Μιχαήλ Αποστόλη (ca. 1420-1474/86), οι

---

⁶² Λιβαδηνός, *Περιήγησις*, σ. 39 κ.ε. (έκδ. - σχ. Λαμψίδης, 138-142). Το έργο συντάχθηκε μετά το 1355. Makris, *Studien*, 288 κ.ε.· Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι*, 440-442. Για τον Λιβαδηνό συνοπτικά βλ. *PLP* 14864.

⁶³ Λιβαδηνός, *Περιήγησις*, σ. 50.22-23.

⁶⁴ Λιβαδηνός, *Περιήγησις*, σ. 51.1-14.

⁶⁵ Ευγενικός Ιω., *Λόγος*, σ. 271-322. Για το πρόσωπο αυτό σ. 312, υπ. 66.

⁶⁶ Ευγενικός Ιω., *Επιστολή 1* (έκδ. Λάμπρος), σ. 154.10 – σ. 155.4.

⁶⁷ Ευγενικός Ιω., *Λόγος*, σ. 278.18 – σ. 302.12. Η περιγραφή μιμείται τον Συνέσιο. Κουρούσης, *Αποστόλη και Ευγενικός*, 439-441.

οποίες παρέχουν δείγματα που ενισχύουν πολλές από τις προηγούμενες διαπιστώσεις και συνοψίζουν, θα λέγαμε, όλες τις εμπειρίες της πλεύσης. Ο Αποστόλης μετακινήθηκε δια θαλάσσης πολλές φορές στη ζωή του και διασώζει ιδιαίτερες λεπτομέρειες από τα ταξίδια του.

Μετά την άλωση έφυγε για την Κρήτη, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του και από όπου ταξίδεψε συχνά προς την Ιταλία και την Κωνσταντινούπολη για επαγγελματικούς λόγους. Το 1455, σε μία αποτυχημένη, όπως τελικά αποδείχθηκε, απόπειρα να ιδρύσει διδασκαλείο κοντά στον δάσκαλό του Βησσαρίωνα, ταξίδεψε προς την Ιταλία, με ενδιάμεση στάση το Δυρράχιο στις Δαλματικές ακτές⁶⁸. Το 1463/64, επιστρέφει για σύντομο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη από την Κρήτη, ταξίδι για το οποίο γράφει προς τον διδάσκαλο Ιωάννη Αργυρόπουλο, επισημαίνοντας μόνο την ευτυχή συγκυρία, ότι δηλαδή είχε ένα καλό ταξίδι με ούριο άνεμο⁶⁹.

Στα τέλη του 1466 ή στις αρχές του 1467, ταξίδεψε εκ νέου στην Ιταλία πάλι από την Κρήτη. Με την ευκαιρία του ταξιδιού, συντάσσει επιστολή προς τον φίλο του Γεώργιο Ζεβεδαίο στην Κύπρο, κατά την διάρκεια στάσης στην Κέρκυρα, με τελικό προορισμό την Βενετία. Στην επιστολή περιγράφει με έντονη ρητορική ευφράδεια τον φόβο από σφοδρή τρικυμία κοντά στην Ιθάκη. Χαλάζι, ανεμοθύελλα και κεραυνοί έθεσαν σε κίνδυνο το πλοίο. Ο Αποστόλης εύχεται να μην είχε γνωρίσει ποτέ την θάλασσα και γράφει χαρακτηριστικά: *Ὡς ὄφελόν γε μὴ εἶην παράλιος, ἀλλὰ που τῆς μεσογείας, ὥστε καὶ αὐτὴν τὴν θάλασσαν ἀγνοεῖν!*⁷⁰.

Όπως βλέπουμε, οι περιγραφές της κατάστασης του καιρού και οι μοιραίες καταστάσεις αποτελούν σημαντικό μέρος των ταξιδιωτικών περιγραφών, άξιες να μνημονευθούν επί μακρόν στις επιστολές προς αγαπημένα πρόσωπα. Μάλιστα, φαίνεται γεγονόςς επίσης άξιο επισήμανσης, όταν η μετάβαση ολοκληρώνεται χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, όπως είναι βεβαια και απόλυτα

---

⁶⁸ Αποστόλης, Επιστολή 7.1-15 (έκδ. - σχ. Noiret 34, 57). Για το ταξίδι αυτό βλ. και την Επιστολή 7 (έκδ. Legrand). Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 192.

⁶⁹ Αποστόλης, Επιστολή 32.1-6 (έκδ. Legrand, σχ. Noiret, 66-67, 35): *Ἐσπέρας ὅτε ἤδη συνεσκόταζεν, ἄραντες ἐκ Βυζαντίου, τὸ τῆς Προποντίδος διεπλέομεν πέλαγος, γαληνιαῖον ἡμῖν ἄνεμον τοῦ Ποσειδῶνος ἐμπνεύσαντος, ἅτε νέον αὐτὸν ἐγνωκόσι καὶ τὸν αὐτοῦ γε πατέρα, μηδέν τι τοιοῦτον, νῆ Δία, πρῶτον ἰδοῦσιν, ὅτε τούτων ἤμεν ἐν ἀγνωσίᾳ. Καὶ πρὶν τέτταρας ἡμέρας ἐκτελεσθῆναι, μηδενός του τῶν ἐν τῇ θαλάττῃ πειραθέντες δεινῶν (...)*. Για τον Αργυρόπουλο συνοπτικά βλ. PLP 1267.

⁷⁰ Βλ. κεφ. «Φυσικά Φαινόμενα» σ. 193.

φυσικό. Ο Δημήτριος Κυδώνης ανησυχεί συχνά για την τύχη των φίλων του. Προς τον Ραδηνό εκφράζει φόβο, γιατί η Τένεδος στην οποία βρισκόταν ήταν βάση πειρατών⁷¹. Το ίδιο και για τον Ιωάννη Πόθο, ο οποίος σε ταξίδι προς την Πελοπόννησο, το 1352, ναυάγησε στη Βοιωτία, επειδή το πλοίο προσέκρουσε σε ύφαλο⁷².

Η κατάσταση της τρικυμίας με κίνδυνο ναυαγίου είναι βέβαια το πιο ακραίο ενδεχόμενο κατά την πλεύση. Εκτός αυτού όμως υπήρχαν πολλές άλλες αιτίες για την αποφυγή ενός ταξιδιού. Ο συγχρωτισμός με διάφορους ανθρώπους και γενικά οι δυσκολίες παραμονής στα πλοία είναι επιπρόσθετος λόγος για την έκφραση αδυναμίας μετακίνησης⁷³. Το πλοίο που μετέφερε τον Θωμά Μάγιστρο κατά την επιστροφή από την πρωτεύουσα φιλοξένησε περισσότερα από εκατό άτομα με αποτέλεσμα μαζί με το πλήρωμα να υπάρξει μεγάλος συνωστισμός, που επέβαλε πολλές διαδοχικές στάσεις για ανεφοδιασμό τροφίμων, συνεπώς και επιπλέον καθυστερήσεις⁷⁴.

Στην επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Ασάνη, την οποία περιγράψαμε παραπάνω, ο Δημήτριος Κυδώνης ζωντανεύει τις συνθήκες παραμονής στα πλοία, όταν σχολιάζει την μεταστροφή του φίλου του προς τα θαλάσσια ταξίδια. Θυμίζουμε ότι, σύμφωνα με τα γραφόμενα, και μόνο η νύξη του θέματος κάποτε προκαλούσε στον Ασάνη μεγάλη απέχθεια, ώστε να έχει ορκιστεί αποχή από τις θαλάσσιες μετακινήσεις. Ο Κυδώνης, με ευδιάκριτο αστεϊσμό, περιπαίζει τον Ασάνη για την αλλαγή της γνώμης. Όλα πλέον πρέπει να φαίνονται στον φίλο του πολύ ευχάριστα: το κατάστρωμα μαλακότερο του κρεβατιού του, τα αμπάρια στοές των ανακτόρων, *τὰ σκόροδα καὶ ἡ μάζα* Συβαριτικά γεύματα. Όσο για τις φωνές των βωμολοχούντων ναυτικών, φαίνονται πιο μελωδικές κι από το κελάηδημα των αηδονιών⁷⁵.

---

⁷¹ Κυδώνης, Επιστολή 352.7-28. Για την σχέση των δύο ανδρών βλ. G. T. Dennis, Rhadenos of Thessalonica, correspondent of Demetrios Cydones, *Byz* 12 (1985) 261-272. Πρβλ. *PLP* 23986.

⁷² Κυδώνης, Επιστολή 51.4-16. Για τον Ιωάννη Πόθο βλ. *PLP* 23447.

⁷³ Αναλυτικότερα βλ. Galatariotou, *Travel and perception*, 226-228. Για τις συνθήκες παραμονής στα πλοία βλ. και Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, 73-78.

⁷⁴ Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 5.25 - σ. 6.1, σ. 14.4 κ.ε. (έκδ. Treu). Δημητρούκας, *Το ταξίδι*, 177. Αναλυτικότερα βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα» σ. 177 κ.ε.

⁷⁵ Κυδώνης, Επιστολή 3.8-16: (...) *καὶ ὁ κύνας καὶ ἵππους ἐπὶ τὰ θηρία πρότερον ἐλαύνων Ασάνης, καὶ μηδ' ἀπὸ τῶν ὁρῶν τὴν θάλατταν ἀνεχόμενος βλέπειν, ἐξαίφνης ἡμῖν τὸν Ἀνθηδόνιον ἐμιμήσατο Γλαῦκον, ἐν τῇ θαλάττῃ τὴν οἰκίαν πηξάμενος. καὶ τρέχει μὲν ἐπὶ τὸν λιμένα, ἀνάγεται δὲ ἐκεῖθεν ἥδιον ἢ οἱ μετὰ χειμῶνα καταίροντες. καὶ κλίνης*

Μεταξύ των ετών 1361-62, ο Κυδώνης συντάσσει νέα επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Ασάνη, ο οποίος βρισκόταν σε κάποιο νησί. Αναρωτιέται για τους λόγους που επιλέγει την λακωνικότητα και υποθέτει με ευτράπελο τόνο ότι ή συνεχής βωμολοχία των ναυτών του στέρησε την γλωσσική ευφράδεια. Στην επιστολή σχολιάζει *τὰ ἀήθη τινὰ καὶ φρικώδη ναυτικά* ήθη που παλαιότερα κρατούσαν τον Ασάνη *πόρρω τῆς ναυτικῆς μοχθηρίας*⁷⁶.

Ο Θεόληπτος μητροπολίτης Φιλαδελφείας (1284-1322) δίνει μία ακόμα ρεαλιστική πτυχή των ταξιδιών σε επιστολή προς την Ευλογία Χούμναινα. Περιγράφει τις δυσχέρειες της παραμονής στα πλοία εξαιτίας *τῆς στενοχωρίας ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων, τῆς δυσωδίας καὶ τῆς ἀνακοπῆς τῶν τῆς φύσεως ἀναγκαίων ἔργων*, αν και παρ' όλα αυτά ταξίδεψε, όπως είδαμε παραπάνω, προς την Κωνσταντινούπολη, όντας ασθενής και υπέργηρος⁷⁷.

Τέτοιες συνθήκες, εκτός των άλλων, ενέπνεαν μολυσματικούς κινδύνους, ειδικά κατά τις περιόδους έξαρσης της πανώλης, τον 14ο και 15ο αιώνα. Η μετάδοση νοσογόνων ασθενειών διά μέσου των ακτοπλοϊκών γραμμών επισημαίνεται με το παράδειγμα επιστολής, μεταξύ των ετών 1363-64, από τον

μὲν αὐτῷ πάσης μαλακώτερον τὸ κατάστρωμα, ἡ δὲ κοίλη ναῦς σεμνότερον καὶ τῶν ἐν βασιλείοις στοῶν. Σύβαρις δὲ τὰ σκόροδα καὶ ἡ μάζα, καὶ πρὸ τῶν ἀηδόνων αἱ τῶν ἔρεττόντων ὥδαί, καὶ βωμολοχοῦντων ἥδιον ἢ ῥητορευόντων ἄλλων ἀκούειν, καὶ πᾶσα ἐπὶ τὰς τριῆρεις ἡδονὴ μετενήνεκται. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 280· Makris, *Studien*, 282-283. (Βλ. και παραπάνω σ. 332). Ο Θωμάς Μάγιστρος περιέγραψε την ακατάληπτη γλώσσα των ναυτικών. Μάγιστρος, Επιστολή, σ. 5.29 - σ. 6.2 (έκδ. Treu). Τα ήθη των ναυτικών θίγονται και στο έργο του Λιβανίου, *Σύγκρισις ναυτιλίας και γεωργίας*, 10.4, 9.1-6. Για τους ναυτικούς Makris, *Στο Ίδιο*, 102-127, για την κοινωνική και πολιτική τους θέση σ. 128-147.

⁷⁶ Κυδώνης, Επιστολή 109.4-42. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 280. Ίσως ο Ασάνης επέλεξε να φύγει από την πρωτεύουσα λόγω της επιδημίας πανώλης. Αναλυτικότερα βλ. Tiblalex, *Medizinisches*, 104-107· Congourdeau, *Peste*, 154· Κωστής, *Καιρός*, 311, οι οποίοι εντάσσουν την μαρτυρία σε συνδυασμό με τις επιστολές του Κυδώνη και άλλων στην επιδημία πανώλης των ετών 1362/63.

⁷⁷ Ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας υπήρξε πνευματικός πατέρας της κόρης του Νικηφόρου Χούμνου, Ειρήνης Παλαιολογίνας (για την Ειρήνη βλ. κεφ. «περιοχή *Βροντίτζης*» σ. 119· για τον Θεόληπτο βλ. συνοπτικά Α. Constantinides-Hero, *Theoleptos of Philadelphia* (ca. 1250-1322): from solitary to activist, στο S. Ćurčić – D. Mouriki (έκδ.), *Twilight of Byzantium, aspects of cultural and religious history in the late Byzantine empire. Papers from the colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989*, Princeton University 1991, 27 κ.ε., για τη σχέση του με την Ειρήνη σ. 35-37). Σε επιστολή μεταξύ Δεκεμβρίου 1321 και Ιανουαρίου 1322, την πληροφορεί ότι δεν ανέβαλε το ταξίδι για την πρωτεύουσα - το οποίο γνωρίζουμε ότι, τελικά, πραγματοποιήθηκε, με απόπλου τον Απρίλιο 1321 και επιστροφή στην Φιλαδέλφεια τον Νοέμβριο του 1321 - παρά την δυσεντερία, από την οποία επλήγη και παρ' όλο τον κίνδυνο των πειρατών, ειδικά μεταξύ Φώκαιας και Φιλαδέλφειας. Επιστολή 2. 19-50 (έκδ. Constantinides-Hero). Βλ. και παραπάνω υπ. 37.

μυστικὸν Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό προς τον Δημήτριο Κυδώνη. Ο Καβάσιλας χρειάστηκε να μετακινηθεί από την Κωνσταντινούπολη στη γενέτειρά του Θεσσαλονίκη για οικογενειακούς λόγους. Η κακοκαιρία κατά την διάρκεια του πλου από την Κωνσταντινούπολη τον είχαν αναγκάσει να επιλέξει τον χερσαίο δρόμο, ενώ, κατά την επιστροφή, ο Καβάσιλας δεν δίστασε να ταξιδέψει, όντας ήδη ασθενής από πανώλη και μάλιστα με έντονα συμπτώματα⁷⁸.

Οι επιστολές του Κυδώνη, από το 1348 και εξής, αναφέρονται συχνότατα στην επιδημία. Γράφοντας το 1386/87, προς τον Ιωάννη Λάσκαρι Καλόφερο, ο οποίος βρισκόταν στην Ιταλία, ο Δημήτριος Κυδώνης δηλώνει αδυναμία να συναντηθούν, επειδή ο κίνδυνος από την νόσο απέτρεπε τον συγχρωτισμό στα πλοία, ειδικά, εφόσον πολλοί ναυτικοί είχαν ήδη προσβληθεί και χάσει την ζωή τους⁷⁹. Τον χειμώνα του 1387-88, ο Κυδώνης στην Κωνσταντινούπολη γράφει πάλι στον Ιωάννη Λάσκαρι Καλόφερο ότι δεν δύναται να μετακινηθεί με πλοίο, λόγω της πανώλης⁸⁰.

Τον Μάιο του 1402, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, κατά την επιστροφή από την μακρά αποδημία στην Δύση προς ενίσχυση, κάνει στάση στη Μεθώνη, όπου είχε εξαπλωθεί επιδημία πανώλης και για τον λόγο αυτόν οι Βενετοί αποφάσισαν να μην επιτρέψουν στα πλοία του αυτοκράτορα να

---

⁷⁸ Καβάσιλας, Επιστολή 19 (έκδ. - σχ. Congourdeau, 210). Πρβλ. Αγγελόπουλος, *Καβάσιλας*, 58-61. Για την περίπτωση του λοιμού που περιγράφεται εδώ βλ. Tiblalexī, *Medizinisches*, 106· Congourdeau, *Peste*, 153-155· Κωστής, *Καιρός*, 310-311.

⁷⁹ Κυδώνης, Επιστολή 331.30-36: (...) καὶ [νῦν] ἦν ἂν αὐτόθι, εἰ μὴ με λοιμὸς ἐπέσχε, σφόδρα τότε ταῖς τριήρεσι μεθ' ὧν ἐχρῆν στέλλεσθαι λυμαινόμενος (...). Ανάλογος φόβος εκφράζεται και σε επιστολή του Φιλέφου, (29.7-9, σχ. Legrand, 59-60), η οποία χρονολογείται την 1η Δεκεμβρίου του 1451 και αποστέλλεται στην Παβία της Ιταλίας και στην οποία συμβουλεύει τον παραλήπτη να επιχειρήσει να τον επισκεφθεί, εφόσον ο φόβος από τον λοιμό έχει παρέλθει. Για το θέμα του λοιμού στις επιστολές του Κυδώνη βλ. Επιστολές 345.62-67· 371.14-23· 222.114. Tinnefeld, *Kydones III*, 278-281, 293-297. Tiblalexī, *Medizinisches*, 108-109· Congourdeau, *Peste*, 156· Κωστής, *Καιρός*, 313-314. Για την μετάδοση της πανώλης μέσω των θαλάσσιων δρόμων βλ. M. McCormick, *Bateaux de vie, bateaux de mort. Maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au moyen âge*, στο *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo* [Settimane di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 45], τ. 1, Spoleto, 1998, 52-65· Του Ιδίου, *Rats, communcations, and plague: toward an ecological history*, *Journal of Interdisciplinary history* 34 (2003) 1-25. Πρβλ. το παράδειγμα του 6ου αι. D. Stathakopoulos, *Invisible protagonists: the justinianic plague from a zoocentric point of view*, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 89-95.

⁸⁰ Κυδώνης, Επιστολή 371.32-36: τί γὰρ ἂν ἄλλο με πλεῖν ἐπὶ Βενετίαν ἠνάγκασεν, οὐ μέλλοντα τῷ δι' ὃν ἂν εἰλόμην πονεῖν αὐτόθι συνέσεσθαι; οὐ γὰρ δὴ προξενία γε ἢ γεωργία, ἀλλ' οὐδ' ἐμπορία μοί τις ἦν παρὰ Βενετίκοις, οἷς ἔδει με προσέχειν αὐτόθι καθήμενον.

προσορμισθούν στην περιοχή⁸¹. Η καραντίνα που επεβλήθηκε προκαλούσε επιπλέον καθυστερήσεις. Το 1437-38, ο θαλάσσιος αποκλεισμός της πρωτεύουσας εξαιτίας της πανώλης μνημονεύεται από τον Πέρο Ταφούρ, Ισπανό ταξιδιώτη στην περιοχή, ο οποίος αναφέρει γενική απαγόρευση ελλιμενισμού στην Κωνσταντινούπολη και το Πέραν για περισσότερο από 60 ημέρες⁸².

Βέβαια, κάποιιοι θα επέλεγαν να ταξιδέψουν από τις πόλεις προς την ύπαιθρο, ακριβώς για να προστατευθούν από την ασθένεια. Κατά την νέα έξαρση της επιδημίας, το 1384-87, στην Κωνσταντινούπολη, ο Δημήτριος Κυδώνης αναφέρεται σε *μακράν άποδημίαν* των οικείων του⁸³. Είναι πιθανόν η μεταστροφή του Κωνσταντίνου Ασάνη, που περιγράψαμε παραπάνω, να οφειλόταν στον φόβο του Μαύρου Θανάτου, αν και ο Κυδώνης δεν εξηγεί τους λόγους στις επιστολές του⁸⁴. Πάντως, η πανώλη υπήρξε βασικός λόγος για την αποφυγή της μετακίνησης και επιμέρους κίνδυνος κατά την πλεύση, ειδικά την περίοδο που εξετάζουμε.

Πέρα από αυτά, επιπρόσθετη σωματική και ψυχική κούραση και καθόλου αμελητέος λόγος για την αποφυγή της μετακίνησης, είναι βέβαια η ναυτία. Ακόμα και ο πλέον ανεπαίσθητος κλυδωνισμός ήταν ικανός να διαταράξει την

---

⁸¹ Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Η Μεθώνη, σταθμός στα ταξίδια Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Δύση, *Πελοποννησιακά* 16 (= *Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον για τα 50 χρόνια επιστημονικής του παρουσίας*) (1985-1986) 102, υπ. 2. Πρβλ. Barker, *Manuel II*, 194.

⁸² Tafur, *Travels*, 138· Κωστής, *Καιρός*, 326-327. Barker, *Manuel II*, 294-295. Το 1454, ο Μιχαήλ Αποστόλης δηλώνει ότι περιπλανήθηκε στον Εύξεινο Πόντο για τουλάχιστον 37 ημέρες, για λόγους που δεν προσδιορίζει (Επιστολή 4.16-34, έκδ. Legrand). Εάν δεν οφείλεται σε περιορισμούς στην ναυσιπλοΐα, που επιβλήθηκαν από τους Τούρκους ή και στην αιχμαλωσία του Αποστόλη στην Κωνσταντινούπολη, ίσως ο φόβος της πανώλης οδήγησε σε νέα επιβολή καραντίνας στην ναυσιπλοΐα. Πρόκειται για γνωστό μέτρο υγειονομικής προστασίας. Για μαρτυρίες λοιμού την περίοδο 1435-38 βλ. Θεόδωρος, Επιστολή 1, σ. 78.2-5 (σχ. Darrouzès, 111-112)· Σχολάριος, Επιστολή 4, τ.4.4, σ. 412.11-21, σ. 413.29-32· Επιστολή 5, τ. 4.5, σ. 416.23-29 (1435) (σχ. Ζήσης, 70-71). Tiblalexī, *Medizinisches*, 111-113· Κωστής, *Καιρός*, 271, 327, 335· Congourdeau, *Peste*, 160-161.

⁸³ Κυδώνης, Επιστολή 337.4-10. Tinnefeld, *Kydones* I.1, 38, 212. Πρβλ. E. Stanescu, *Autour d'une lettre de Démétrios Kydonès expédiée en Valachie*, *RESEE* 7 (1969) 221-230.

⁸⁴ Την περίοδο αυτή (β' μισό 14ου αιώνα) μαρτυρείται μεγάλο κύμα μετανάστευσης από την πρωτεύουσα προς την Ιταλία ή τα νησιά κυρίως για πολιτικούς λόγους. Αναλυτικότερα βλ. Ν. Νεράντζη-Βαρμάζη, Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη στο β' μισό του 14ου αιώνα, *Βυζκ* 1 (1981) 89-97. Ο φόβος της πανώλης δεν μνημονεύεται ως αιτία φυγής από τις πόλεις προς την ύπαιθρο, αν και αποτελούσε γνωστό λόγο. Για την μεταστροφή του Ασάνη βλ. παραπάνω σ. 332.

στομαχική ηρεμία των επιβατών. Ο μέγας έκκλησιάρχης Σίλβεστρος Συρόπουλος δηλώνει ότι κατά την αποστολή στη Φλωρεντία για την Ένωση έμειναν αρχικά λίγες μέρες στα σταθμευμένα πλοία, προκειμένου να συνηθίσουν το διαρκές κούνημα⁸⁵.

Υπάρχουν πολλές ακόμα μνείες σε αυτό το δυσάρεστο χαρακτηριστικό κατά την πλεύση. Ο μητροπολίτης Αχρίδος Θεοφύλακτος υπερτόνισε το γεγονός ότι, στην επιστροφή από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, υπέφερε από την συνεχή ναυτία και, βέβαια, δεν είναι ο μόνος⁸⁶. Τον Μάιο του 1222, ο Ιωάννης Απόκαυκος γράφει ότι είχε ένα επικίνδυνο ταξίδι από την Άρτα προς την Βόνιτσα, το οποίο σχολιάζει σε επιστολή προς τον μητροπολίτη Κερκύρας, Γεώργιο Βαρδάνη, και προς τον επίσκοπο Βονδίτζης, Νικόλαο. Η τρικυμιώδης θάλασσα και ο άνεμος δημιούργησαν μεγάλο κίνδυνο για το πλοίο και τους επιβάτες. Τελικά, εξαιτίας του τρόμου και της ναυτίας, διαπεραιώθηκαν σε περιοχή της Βόνιτσας μετά από μεγάλη ταλαιπωρία⁸⁷. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος διασώζει ανάλογο περιστατικό όταν δηλώνει ότι κατά την επιστροφή στην πρωτεύουσα από το Αδραμύττιο η άπνοια είχε ως αποτέλεσμα να αναγκασθούν να επιστρέψουν κωπηλατώντας με δυσκολία στα αντίθετα ρεύματα του Βοσπόρου με αποτέλεσμα οι επιβαίνοντες να ταλαιπωρηθούν επιπροσθέτως και από το στομάχι τους⁸⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η τεχνολογία των πλοίων μόλις στις αρχές του 20ου αιώνα κατάφερε να αντιμετωπίσει τις δυσχέρειες από το «μπότζι», όπως ονομάζεται, κατά το κοινώς λεγόμενο, η ταλάντευση των πλοίων, η οποία κόστιζε πάντα σε επιβατικό κοινό. Επομένως, ακόμα και δευτερεύοντες, υποκειμενικοί λόγοι, είναι ικανοί να συντελέσουν στην αποφυγή του διάπλου.

Πέρα από αυτά, είναι αδύνατον να παραβλέψουμε ότι οι επιστολές είναι μεστές εικόνων από «πελάγη» διάφορων μορφών. Οι εντυπώσεις και η

---

⁸⁵ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, 4.4.1 σ. 196. Για την αντιμετώπιση της ναυτίας χρησιμοποιούσαν *δρύκαρπον*. Βλ. κεφ. «Χλωρίδα» σ. 282, υπ. 156.

⁸⁶ Θεοφύλακτος, Επιστολή 120.14-28 (άνοιξη 1108, σχ. Mullett, *Letters*, 341). Της Ίδίας, *In peril*, 274. Ο μητροπολίτης απευθύνεται στον ιατρό Ιωάννη Παντεχνή στον οποίο εκφράζει φόβους για την ασθένεια, η οποία του προκάλεσε τόσο έντονη ναυτία. Σχ. και για το πρόσωπο του ιατρού μέσα από την αλληλογραφία τους σε Gautier, 104-109.

⁸⁷ Απόκαυκος, Επιστολές 74, σ. 224-76, σ. 226. Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 221-222. Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα», σ. 163-164.

⁸⁸ Γρηγόριος Β΄, Επιστολή 146, σ. 138-139 (έκδ. Ευστρατιάδης). Βλ. κεφ. «Φυσικά φαινόμενα», σ. 173-174.

συγκίνηση από την επαφή με το θαλάσσιο στοιχείο γέννησαν ρητορικές παραβολές τα πρότυπα των οποίων χάνονται στα βάθη του βυζαντινού παρελθόντος. Η λειτουργία αυτών των συμβόλων, πέρα από τα ρητορικά πλαίσια της σύνταξης της επιστολής, αποτυπώνει με ιδιαίτερη έμφαση πολλές ρεαλιστικές πτυχές της ναυσιπλοΐας και, το κυριότερο, υπογραμμίζει το βαθύτερο συναίσθημα απέναντι σε ένα στοιχείο της φύσης που πάντα ξεπερνάει το ανθρώπινο μέτρο.

Η εικόνα του ηγέτη, καπετάνιου στο σκάφος της πολιτείας σε ταραγμένες θάλασσες εξελίξεων, το συναίσθημα του ναυαγού, η ανάγκη για την ρίψη άγκυρας, δικλίδας ασφαλείας στα τρικυμισμένα πελάγη της ζωής, η αγωνιώδης αναζήτηση καταφυγίου, ασφαλούς λιμένα, αναδεικνύονται σύμβολα για την απόδοση της ταραγμένης ψυχικής κατάστασης, της διανοητικής σύγχυσης, της ανάγκης και της ευθύνης, που προκαλούν καταστάσεις και προβλήματα. Η θάλασσα συνδέεται κατεξοχήν με φοβικές καταστάσεις της ζωής.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο τέτοιες ρητορικές εικόνες που σώζονται στα βυζαντινά έργα. Το αίσθημα της απεραντοσύνης, του βάθους και της τέρψης στη θέαση του θαλάσσιου μεγαλείου και η εικόνα της γαλήνης, ιδιαίτερα της γαλήνης εντός του λιμένα, γίνονται σύμβολα για την ανάδειξη ανώτερων ψυχικών χαρακτηριστικών και βαθύτερων συναισθημάτων, όπως η αγιότητα, η αρετή, η ανακούφιση και η ελπίδα, πάντα με την αίσθηση υπερβολής που, άλλωστε, ενέχεται στον όγκο και στην έκταση, που καταλαμβάνει στον χώρο το υγρό στοιχείο. Αυτός ο διττός συμβολισμός αποκαλύπτει διαχρονικότητες της εικόνας της θάλασσας στην ανθρώπινη σκέψη⁸⁹.

---

⁸⁹ Ρητορικές αλληγορίες σχετικά με ταραγμένα πελάγη, κλύδωνες και ναυτία απαντώνται σε διάφορες επιστολές, όπως επίσης γίνεται εκτενής χρήση ως συμβόλου του κυβερνήτη πλοίου. Οι λόγιοι παρουσιάζονται με διάφορους τρόπους ως *υποβρύχιοι, καταβαπτισμένοι έν σάλω, πλέοντες έν ζάλη, άπειροθάλαττοι* κ.λπ. και αναζητούν *άγκυρας ή σωτηρίους λιμένας* για τα προβλήματά τους. Τέτοια σύμβολα απαντούν σε πολλά από τα κείμενά τους. Ο Γεώργιος Τορνίκης (Επιστολές 25, σ. 168.1-10· 15, 138.3-7, έτος 1155-56), παρουσιάζεται ως ιχθύς που εντρυφεί στα βάθη των βιβλίων. Ο Ιωάννης Απόκαυκος (Επιστολή 50, σ. 155) παρουσιάζεται σε *άχανη βυθόν άπογνώσεως* που του προκαλεί *κλυδώνιον λογισμοῦ* σε σχέση με το μέλλον της Εκκλησίας (βλ. και Επιστολή 32.113-114, για το πέλαγος της γενναιοδωρίας του Θεοδώρου Β΄ Κομνηνού). Ο Ιωσήφ Βρυέννιος (Επιστολές Γ΄, σ. 289.39-43· Θ΄, σ. 305.1 – σ. 306.17, έκδ. Τωμαδάκης) παρουσιάζει μία θαυμάσια περιγραφή του σχήματος του κυβερνήτη, της θαλάσσιας τρικυμίας, της πλεύσης *έξ ούρίας* κ.λπ. Ο Δημήτριος Κυδώνης, ο οποίος επιλέγει συχνότατα το αλληγορικό σχήμα του σκάφους της πολιτείας ή του κυβερνήτη που πλέει σε τρικυμώδη νερά, (κυρίως για το έργο του Μανουήλ Β΄), (βλ. ενδεικτικά

Επομένως, οι λόγιοι είχαν διάφορους λόγους, υποκειμενικούς και αντικειμενικούς, ώστε να αποφεύγουν λόγω φόβου τα θαλάσσια ταξίδια⁹⁰. Αν και οι περισσότεροι ταξίδευαν εξαιτίας διάφορων υποχρεώσεων και οι λόγοι αυτοί δεν φαίνεται ότι ανέκοπταν την μετακίνηση για σοβαρούς λόγους, οι λόγιοι διασώζουν στα κείμενά τους κυρίως επικίνδυνα και περιπετειώδη περιστατικά τρικυμίας, όχι μόνο γιατί παρουσίαζαν ρητορικό ενδιαφέρον αλλά και κατ' απόλυτο τιμή ενδιαφέρον. Επίσης, τα πολλαπλά σχόλια για άλλες ταλαιπωρίες κατά την πλεύση, ο συγχρωτισμός, οι μολυσματικοί κίνδυνοι,

---

Επιστολές 23.4-11· 28.4-10· 43.8-9· 72.23-24· 96.35-39· 107.9-10· 284.4-13, 24-28· 289.13-14· 299.29-30· 329.14-16· 383.3-7· 387.21-24, στις οποίες παρουσιάζονται διάφορες πτυχές της ναυσιπλοΐας. Πρβλ. F. Tinnefeld, *Die Briefe des Demetrios Kydones, Themen und literarische Form* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 11], Wiesbaden 2010, 67-75, 171-173). Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (Επιστολή 31.29-36) συνθέτει μία θαυμάσια αλληγορική εικόνα για την απότομη εναλλαγή των πραγμάτων, όταν η είσοδος στο λιμάνι αποτρέπεται την τελευταία στιγμή από επικίνδυνη θαλασσοταραχή. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς επιλέγει επίσης συχνότατα τα σχήματα αυτά (βλ. Επιστολές 10.22-26· 21.35-39). Ορισμένα από τα σχήματα του Γρηγορά είναι χαρακτηριστικά και για άλλους. Βλ. την Επιστολή 23.37-42, όπου ο Γρηγοράς συνθέτει μία καταπληκτική απεικόνιση της ηρεμίας της θάλασσας την νύκτα υπό το φως των άστρων, την Επιστολή, 62.53-59, όπου παρουσιάζει την ειδυλλιακή εικόνα της θάλασσας για να εκφράσει ανακούφιση από την άφιξη επιστολής, την Επιστολή 108.70-71, όπου επισημαίνει τον κίνδυνο από την έλλειψη γνώσης της θαλάσσιας συμπεριφοράς και, τέλος, την Επιστολή 129, 4-6, για τις *άβύσσους έσχατιάς* φιλοσοφικών συζητήσεων, τις οποίες στερείται από τον Ισίδωρο Γλαβά, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (1336-1341). Ανάλογα σχήματα και σε άλλους. Γενικά παραθέτουμε: Χωνιάτης Νικ., Επιστολή 10.20-22· Γρηγόριος (β' μισό 13ου – β' μισό 14ου αι.), Επιστολή 7.6-12 (έκδ. Χατζηδημητρίου)· Λιβαδηνός, Επιστολή 2.4-13, 34-35· Πλανούδης, Επιστολές 1.99-100· 73.18-20· Ζαρίδης, Επιστολή 26.4.5-7 (έκδ. Lindstam)· Ακίνδυνος, Επιστολή 60.2, 15-16· Αθανάσιος Α', Επιστολή 6.10· Γαβράς, Επιστολές 169.2-7· 128.2-25· 338.24· 232.5-11, 44-50· Γαβαλάς, Επιστολή 56.34 (έκδ. Reinsch)· Μανουήλ Ραούλ, Επιστολή 4.56-59· Δεξιός, Επιστολή Β', σ. 130-131· Βησσαρίων, Επιστολή 36, σ. 486.21 (έκδ. Mohler) κ.ά. Συνεπώς, πρόκειται για κοινό τόπο στη ρητορική. Ειδικά για τον συμβολισμό του πλοίου σε καταιγίδα βλ. Kazdan – Franklin, *Aspects*, 263-278, σ. 265 για την θετική όψη της θάλασσας στον Νικηφόρο Γρηγορά καθώς και για το αστάθμητο της ζωής (το θέμα της Τύχης) με συμβολική απόδοση στο έργο των Νικ. Χωνιάτη και Νικηφόρου Γρηγορά τις σ. 270-275. Για άλλες χρήσεις των συμβόλων αυτών βλ. H. Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Viiter*, Salzburg 1964, 304-405, 432-503. Αναλυτικά ορισμένα χαρακτηριστικά μοτίβα στη ρητορική στο έργο του F. Cairns, *Generic composition in Greek and Roman poetry*, Edinburg 1972· πρβλ. A. Fowler, *Kinds of literature. An introduction to the theory of genres and modes*, Oxford 1982, 191-212 για την προέλευση ορισμένων από τους τύπους που εξετάζουμε εδώ με βάση πηγές της Αρχαιότητας. Για τον διττό συμβολισμό της θάλασσας βλ. Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι*, 435-436, 438.

⁹⁰ Το θέμα συνοψίζει ο J. Pryor, *Shipping and seafaring*, στο E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (έκδ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Oxford University press 2008, 482-491. Για την άποψη ότι οι Βυζαντινοί φοβούνται γενικά την θάλασσα βλ. A. Kazhdan – G. Constable, *People and power in Byzantium: an introduction to modern Byzantine studies*, Washington D.C. 1982, 42-43.

ακόμα και η ναυτία, όπως και οι ποικίλοι συμβολισμοί, σκιαγραφούν με ενάργεια μία γενικά ταραγμένη σχέση με την θάλασσα.

Γενικές διαπιστώσεις

Στις επιστολές διασώζονται πλείστες εικόνες από τα ταξίδια των αλληλογράφων. Οι πιο χαρακτηριστικές αφορούν απρόοπτα συμβάντα που έφεραν τους λογίους αντιμέτωπους με τον κίνδυνο αλλά και τους συγκίνησαν έντονα. Η όλη αντιμετώπιση της πλεύσης αποτυπώνεται κυρίως μέσα από περιστατικά στα πλαίσια μιας αποστολής ή της επιμέλειας άλλων υποθέσεων. Ο περιπετειώδης χαρακτήρας του ταξιδιού αποτέλεσε το βασικό κίνητρο για την διάσωση του γεγονότος, στην παρουσίαση του οποίου συχνά ανιχνεύονται γνωστά ρητορικά πρότυπα. Επίσης, καταγράφονται και άλλες μαρτυρίες άρνησης, παρουσίας πολλαπλών εμποδίων ως προς την μετάβαση, οι οποίες αποκαλύπτουν όψεις της σχέσης που ανέπτυξε ο βυζαντινός κόσμος με το υδάτινο στοιχείο.

Παρ' όλη την μεγάλη κίνηση των θαλασσών και το γεγονός ότι πολλοί μετακινήθηκαν για διάφορους λόγους καθηκόντων, οι σχετικές αναφορές των λογίων στις επιστολές τους αποκαλύπτουν ότι δεν επέλεγαν με ευκολία να ταξιδέψουν. Η κατάσταση στις βυζαντινές θάλασσες την περίοδο που εξετάζουμε, η παρουσία ξένων δυνάμεων, επίβουλων των συμφερόντων της Αυτοκρατορίας και η ανεξέλεγκτη πειρατική δράση αποτελούν χώρο προβληματισμού για τους συγγραφείς.

Στα σχόλια των λογίων διακρίνεται έντονα η αίσθηση φόβου, κυρίως εξαιτίας του ενδεχομένου τρικυμίας ή ληστείας. Σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζονται απόψεις, επιφυλάξεις ή άρνηση για την μετακίνηση, λόγω της γενικότερης ταλαιπωρίας της μετάβασης, των πολλαπλών κινδύνων από τον συγχρωτισμό και των συνθηκών παραμονής στα πλοία, που προκαλούσαν διαρκή σωματική και ψυχική κούραση και απειλούσαν με μολυσματικούς κινδύνους.

Τα ιδιαίτερα αυτά σχόλια επισημαίνουν την ψυχική αναστάτωση που προκαλούσαν τα ταξίδια, αν και όσα προαναφέρθηκαν στην συγκεκριμένη μελέτη σχετικά με τις αιτίες για την αποφυγή της πλεύσης ισχύουν *mutatis*

mutandis για όλες τις ιστορικές περιόδους, τουλάχιστον μέχρι την σύγχρονη εποχή, όμως φαίνεται ότι δεν εμπόδισαν γενικά τις μετακινήσεις, όταν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι, ακόμα και κατά την διάρκεια της χειμερινής περιόδου.

Πέρα από αυτά, γεγονός παραμένει ότι οι βυζαντινοί λόγιοι επιλέγουν να κινούνται πληθωρικά στις θάλασσες κυρίως στη σφαίρα της ρητορίας. Η γοητεία του υδάτινου στοιχείου παρέμεινε ζωντανή, μέσα από εικόνες μεγάλης εκφραστικής επιδεξιότητας στις επιστολές. Το πέλαγος, άγνωστος τόπος που μπορεί να επιφέρει μεγάλα δεινά και οδυνηρές καταστάσεις αλλά και μεγαλείο της φύσης πέρα από το ανθρώπινο μέτρο, αποκτά έντονες ρητορικές διαστάσεις στα κείμενα. Η ανασφάλεια ενώπιον δύσκολων καταστάσεων και ανυπέρβλητων εμποδίων, η ελπίδα για την παρέλευση αυτών ή οι πλείστες ψυχικές αρετές του χαρακτήρα συνδέθηκαν με διάφορες όψεις αυτής της εικόνας. Τέτοιοι αλληγορικοί συσχετισμοί και η ποικιλία της χρήσης τους στα κείμενα σε συνδυασμό με αναφορές από πραγματικά περιστατικά που καταγράφονται στις επιστολές υπογραμμίζουν την διττή σχέση των λογίων με το υγρό στοιχείο και αποκαλύπτουν αντιθετικές όψεις: το αποτρεπτικό δέος που εμπόδισε, ως ένα βαθμό, την εξωστρέφεια του βυζαντινού λόγιου κόσμου και, ταυτόχρονα, την ελκτική ακτινοβολία της θάλασσας, που αποτυπώνεται στην σύνθεση γοητευτικών εικόνων στα βυζαντινά έργα.

Γενικά συμπεράσματα

Στο τέλος κάθε θεματικής ενότητας έχουν διατυπωθεί επιμέρους διαπιστώσεις και, συνεπώς, εδώ θα επικεντρωθούμε στην εξαγωγή ορισμένων γενικών συμπερασμάτων ως προς την θεώρηση της φύσης στην βυζαντινή σκέψη μέσα από το υλικό των επιστολών.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην εξέλιξη των σχετικών αντιλήψεων, οι οποίες εκφράζονται στα κείμενα αυτά, ο συγκερασμός αρχαιοελληνικών προτύπων και της διδασκαλίας του Χριστιανισμού, αναλύθηκαν συνοπτικά στην γενική εισαγωγή του παρόντος καθώς και στα επιμέρους κεφάλαια, όπου κρίθηκε αναγκαίο να αποσαφηνισθούν ορισμένα ζητήματα με αναγωγές στη φιλοσοφική σκέψη της περιόδου.

Στο ξεκίνημα της αναζήτησης του τρόπου με τον οποίο οι λόγιοι αντιλαμβάνονται και αντιμετωπίζουν το περιβάλλον πρακτικά, εφαρμόζοντας τα διδάγματα της επιστήμης και της θεολογίας, εστιάζουμε αρχικά στην διερεύνηση της βαθύτερης πρόθεσης, για την καταγραφή σχετικών εντυπώσεων στα κείμενα. Ο σκοπός για τον οποίο παρουσιάζονται τα στοιχεία που μας ενδιαφέρουν αποκαλύπτει τις εσωτερικές διαστάσεις που έλαβε η σχέση με την φύση καθώς και τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι λόγιοι το περιβάλλον στην καθημερινότητα.

Οι επιστολές είναι κείμενα που, όπως έχει επισημανθεί σε διάφορα σημεία αυτής της εργασίας, αποτελούν ιδιαίτερο είδος της βυζαντινής φιλολογίας, καλύπτουν πλήθος θεμάτων, όχι απαραίτητα επιστημονικών, που θα έδιναν μια ορισμένη διάσταση στα πορίσματα που αναζητούμε. Πρόκειται για έργα που συντάχθηκαν κυρίως για λόγους ενημέρωσης σχετικά με την ζωή του αποστολέα. Επομένως, δεν αποτελούν πεδίο ανάδειξης των στοιχείων του περιβάλλοντος ορθολογικά και μεθοδικά, αλλά παρουσιάζουν κυρίως την πρακτική διάσταση της σχέσης με τον άνθρωπο, η οποία διαμορφώνεται, βεβαίως, μέσα από τις σχετικές αντιλήψεις της εποχής.

Μία συνολική θεώρηση του υλικού που προσφέρουν τα κείμενα καθιστά φανερό ότι στις επιστολές απαντώνται μαρτυρίες, οι οποίες αποδίδουν τα συγκεκριμένα, οικονομικά δεδομένα του χώρου, δηλαδή όψεις της περιβαλλοντικής πραγματικότητας των περιοχών που επισκέφθηκαν και

έζησαν οι επιστολογράφοι. Οι λόγιοι αναφέρονται εκτενώς στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, στα προϊόντα διατροφής, στην διακίνηση και εξυπηρέτηση του εμπορίου, στις φυσικές καταστροφές, οι οποίες επηρέασαν τα επίπεδα της παραγωγής. Επιπλέον, σχολιάζουν τις αυξομειώσεις της οικονομίας και την δημογραφική εικόνα, παρατηρούν τα κτίσματα και την αμυντική διάρθρωση των οικισμών κ.ά. Οι προσφερόμενες πληροφορίες αποτελούν αξιοποιήσιμα στοιχεία, που καταγράφονται συνήθως με αφορμή την ειδική πολιτική, δημοσιονομική ή στρατιωτική συγκυρία της περιόδου.

Επομένως, τα στοιχεία για το περιβάλλον προσφέρονται κατά κύριο λόγο έμμεσα, στα πλαίσια μιας ευρύτερης θεματικής, η οποία καθορίζεται από την επικαιρότητα ή τα ιδιαίτερα γεγονότα της ζωής του συγγραφέα, τα οποία τις περισσότερες φορές αποτελούν το βασικό κίνητρο για την σύνταξη της επιστολής. Οι λόγιοι εστιάζουν το ενδιαφέρον τους περισσότερο στις οικονομικές, κοινωνικές ή ακόμα και στις υποκειμενικές επιπτώσεις των περιβαλλοντικών συνθηκών, και λιγότερο στην καταγραφή και ερμηνεία των στοιχείων με άξονα το ίδιο το περιβάλλον.

Συχνά η πραγματικότητα αναπλάθεται μέσω της ρητορικής, στα πλαίσια της ιδιαίτερης τεχνικής και της ικανότητας του συγγραφέα να κυριαρχεί στο συναίσθημα αποκλειστικά και μόνο με τον λόγο. Στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες τα στοιχεία αποτελούν πεδίο ρητορικής επίδειξης, αντιμετωπίζονται ως κατάλληλη θεματολογία με βαθύτερο σκοπό το εγκώμιο και την ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρίσματος κάθε λογίου και, συνεπώς, επενδύονται με την χαρακτηριστική ρητορική υπερβολή.

Είναι αυτονόητο ότι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις επιστολές, ειδικά όσες αφορούν στην οικονομική αξία και στην παραγωγική δύναμη ενός τόπου, συνεπικουρούν την προσπάθειά μας να ανασυστήσουμε το φυσικό τοπίο και να εξετάσουμε τις γενικές περιβαλλοντικές παραμέτρους, που συνέβαλαν στην ανάδειξη ή την υποβάθμιση μιας περιοχής στη διαδρομή της Ιστορίας. Συνεπώς, η μαρτυρία των συγγραφέων αποδεικνύεται άκρως διαφωτιστική για την μελέτη του περιβάλλοντος. Είναι γεγονός ότι οι βυζαντινές επιστολές διασώζουν ποικίλες όψεις του περιβάλλοντος των πόλεων και της υπαίθρου κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο (13ος-15ος) και σκιαγραφούν την σχέση

που ανέπτυξε ο άνθρωπος με την φύση τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο.

Η γενική εντύπωση που σχηματίζεται από τα παραπάνω είναι ότι οι λόγιοι δεν έχουν την πρόθεση να παρουσιάσουν το περιβάλλον ως σύνολο. Οι συγγραφείς των επιστολών δεν ενδιαφέρονται να αναπαραστήσουν το φυσικό τοπίο των τόπων στους οποίους βρέθηκαν, αλλά περιγράφουν μόνο παραμέτρους και διατυπώνουν σχόλια, τις περισσότερες φορές υποκινούμενοι από άλλα κίνητρα, την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό ή έστω την ψυχαγωγία της ρητορικής, ώστε η ανάγνωση να γίνει πιο ενδιαφέρουσα, συνεπώς και η αλληλογραφία.

Μοιραία, λοιπόν, απουσιάζουν από τις επιστολές ενδελεχείς περιγραφές με κύριο σκοπό την απεικόνιση του φυσικού περιβάλλοντος. Ακόμα και στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι λόγιοι ταξίδεψαν μακριά από την βάση τους, στο εσωτερικό ή το εξωτερικό, δεν διασώζουν εκτενείς περιγραφές της γενικής εικόνας του φυσικού περιβάλλοντος. Ο διάσπαρτος και αποσπασματικός χαρακτήρας των πληροφοριών υπογραμμίζει την δευτερεύουσα θέση που καταλαμβάνει το περιβάλλον στις περιγραφές.

Από τις επισκέψεις των αλληλογράφων σε άλλους τόπους, ενδιαφέρει περισσότερο από την καταγραφή στοιχείων οδοιπορικού, η κριτική, συγκριτική προσέγγιση μεταξύ Βυζαντίου και άλλων λαών ή μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου. Οι σχετικές παρατηρήσεις και τα σχόλια των αλληλογράφων για το φυσικό τοπίο στρέφονται γύρω από την εξέλιξη του ταξιδιού, την απομάκρυνση από το οικείο περιβάλλον και από τις γενικότερες δυσχέρειες σε ορεινές και τραχείες διαδρομές ή επικίνδυνες θάλασσες. Συνεπώς, επιστρέφοντας στην αναζήτηση της γενικής σχέσης των λογίων με το περιβάλλον, πρέπει να τονίσουμε ότι ακόμα και στις ταξιδιωτικές επιστολές τα βαθύτερα κίνητρα για την καταγραφή της μαρτυρίας είναι «ανθρωποκεντρικά», δηλαδή στρέφονται γύρω από τον κυρίαρχο άξονα άνθρωπος και φύση, με ιδιαίτερη έμφαση στο πρώτο σκέλος.

Βέβαια, δεν λείπουν κάποιες φωτεινές, αλλά μεμονωμένες εξαιρέσεις, όπως ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο οποίος, αν και κινείται στις ίδιες γενικές γραμμές ως προς την αποτύπωση μιας συνολικής εικόνας, στέκεται περισσότερο και επιλέγει να αποδώσει με ακρίβεια και χαρακτηριστική εμβάθυνση ορισμένες

όψεις του περιβάλλοντος και του φυσικού χώρου, χρησιμοποιώντας τις επιστημονικές, συστηματοποιημένες γνώσεις της εποχής και την αυτοψία, αποκαλύπτοντας την τάση για νέες κατευθύνσεις, οι οποίες, ωστόσο, δεν βρίσκουν αντίστοιχο παράλληλο, τουλάχιστον στις επιστολές άλλων.

Καταλήγουμε, λοιπόν, ότι ο φυσικός χώρος φαίνεται ότι αποτελεί πλαίσιο που δεν επιδέχεται αμφιβολίας ως προς την σύστασή του, δεν προκαλεί ειδικό ενδιαφέρον για νέες ορθολογικές και μεθοδικές παρατηρήσεις και, κατά συνέπεια δεν αποτέλεσε θεματικό κέντρο βάρους στις επιστολές.

Εξαίρεση αποτελούν οι αναφορές στο κλίμα. Οι περισσότεροι συγγραφείς δίνουν ιδιαίτερη έμφαση και αξιολογούν τις ατμοσφαιρικές και μετεωρολογικές συνθήκες ενός τόπου με κριτήριο την υγεία και την ομαλή διαβίωση, ειδικά όταν πρόκειται για ορεινούς και δύσβατους τόπους. Οι ιδιαίτερες και πολλαπλές μνείες σε όψεις του κλίματος περιοχών, στις οποίες έδρασαν οι αλληλογράφοι καταδεικνύουν ότι αποτελούσε τον πλέον καθοριστικό παράγοντα για την αξιολόγηση ενός τόπου διαμονής. Πρόκειται για στοιχεία που σπανίως παραλείπονται, ειδικά στις ταξιδιωτικές επιστολές. Η κλιματική ποιότητα ενός τόπου αναδεικνύεται ως ο σημαντικότερος παράγοντας διαβίωσης, πολλές φορές ανεξάρτητα από το επίπεδο της οικονομίας.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι στην βυζαντινή επιστολή, η βασική πληροφόρηση που παρουσιάζεται με κεντρικό άξονα το φυσικό περιβάλλον συμπυκνώνεται νοηματικά σε όσα αφορούν στο κλίμα. Τα υπόλοιπα δεδομένα φαίνεται ότι αποτελούν από λίγο έως πολύ περιττές περιγραφές ενός τοπίου, γενικά γνωστού στον παραλήπτη. Μόνο η διαφορετικότητα προκαλεί σχολιασμό, ωστόσο, ως προς τα γενικά περιβαλλοντικά δεδομένα της Μεσογείου και του χώρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις καλλιέργειες, την αγροτική ζωή κ.λπ., χωρίς να σημειώνονται εντυπωσιακές, καταλυτικές διαφορές από τόπο σε τόπο, παρά μόνο στο μικροκλίμα, το οποίο και επιλέγουν να παρουσιάσουν οι λόγιοι. Τα υπόλοιπα στοιχεία αρύονται, όπως είπαμε προηγουμένως, έμμεσα από αναφορές στην οικονομία και ειδικά στην διατροφή.

Παρ' όλα αυτά, ακόμα και ως έμμεση πληροφόρηση, οι περιγραφές του φυσικού περιβάλλοντος στις επιστολές αποδεικνύονται αξιόπιστες μαρτυρίες, σε συνδυασμό με στοιχεία από άλλες πηγές. Από την αναλυτική και συνθετική

εξέταση των αναφορών προκύπτουν συμπεράσματα, τα οποία σχετίζονται με την οικονομική διαχείριση και την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου· θέματα, τα οποία, βεβαίως, ανταποκρίνονται σε μία διαχρονική αντιμετώπιση του χώρου. Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να εστιάσουμε στην ανάγκη ανάπτυξης περαιτέρω έρευνας, ιστορικής και διεπιστημονικής, ώστε να διατυπωθούν σαφή συμπεράσματα, τα οποία να καλύπτουν το θέμα συνολικά και σε σχέση με άλλες πηγές της περιόδου.

Οπωσδήποτε, και στα κείμενα που μας απασχολούν, αποκαλύπτεται η κυρίαρχη τάση που απαιτεί την προσαρμογή της παραγωγής στα ιδιαίτερα περιβαλλοντικά δεδομένα του χώρου. Χωρίς βέβαια να αγνοήσουμε τον ανθρώπινο παράγοντα που, εκμεταλλευόμενος τις περιβαλλοντικές προδιαγραφές, άσκησε συχνά οξείες πιέσεις, μέσω λ.χ. της πειρατείας, είδαμε ότι οι αδυναμίες του φυσικού χώρου σε σχέση με την ασφάλεια ή η έλλειψη προστασίας από τον καιρό υπήρξαν παράγοντες που σε δεδομένες χρονικές συγκυρίες επηρέασαν την απρόσκοπτη ανάπτυξη των κοινωνιών.

Σε μία εποχή που η οικονομία βασίζεται αποκλειστικά στην αγροτική δύναμη, ο φυσικός χώρος αναδεικνύεται σε κυρίαρχο, ουσιώδη παράγοντα ανάπτυξης και πολιτικοστρατιωτικής επέκτασης. Η γεωγραφική θέση, η γονιμότητα του εδάφους, η ποσότητα του τρεχούμενου νερού, η παροχή ασφάλειας αποτελούν βασικούς αναπτυξιακούς συντελεστές που καθορίζουν την εξέλιξη. Είναι αυτονόητο ότι ο άνθρωπος εξαρτάται ολοκληρωτικά από τα φυσικά δεδομένα του τόπου που ζει και είναι επόμενο ότι η γεωργική ζωή εναρμονίζεται πλήρως στα αντίστοιχα, καθορισμένα πλαίσια. Πρόκειται, ασφαλώς, για διαχρονικές κατευθύνσεις της οικονομίας.

Ωστόσο, το υλικό των επιστολών προσφέρεται για νέες προεκτάσεις. Η προσαρμοστικότητα και η αξιοποίηση των ιδιαίτερων κλιματικών δεδομένων των περιοχών οδηγεί, όπως είναι γνωστό, στην παραγωγή προϊόντων που είναι σε θέση να αναδείξουν το φυσικό περιβάλλον. Σε σχέση με τα στοιχεία αυτά, η συμβολή των κειμένων αποδείχθηκε καθοριστική, εφόσον μέσα από τις ανταλλαγές δώρων μεταξύ των αλληλογράφων διασώθηκαν μνείες για τοπικά προϊόντα, πολλά από τα οποία υπήρξαν ευρέως γνωστά. Η τάση καταγραφής των συνοδευόμενων δώρων, που αποστέλλονταν μαζί με τα κείμενα, κυρίως από τον φόβο της απώλειας και γενικά των κινδύνων κατά την μεταφορά, όπως και

οι ευχαριστήριες επιστολές ανταπόδοσης, διέσωσαν πληροφορίες για τοπικά προϊόντα σε βαθμό που δεν απαντά σε άλλα έργα. Τέτοια δώρα υπογραμμίζουν τη σχέση μεταξύ των αλληλογράφων, αλλά κυρίως και σε σχέση με το θέμα μας συνεισφέρουν στην ανάδειξη των δομών του μικροκλίματος διάφορων περιοχών, θέμα το οποίο θα ήταν ενδιαφέρον να εξετασθεί ευρύτερα με εξειδικευμένες σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους.

Πέρα από αυτά, στις επιστολές, κείμενα που φωτίζουν επιμέρους όψεις της ζωής των αλληλογράφων, διακρίνεται η σχέση των Βυζαντινών με τα ζώα και τα φυτά. Γενικά, τα κείμενα βρίθουν πληροφοριών, πρακτικών και συμβολικών, που επεξηγούν την σχέση με τα ζώα και τα φυτά μέσα από σκηνές της καθημερινότητας, την διατροφή, καθώς και μέσα από ποικίλα στιγμιότυπα του βίου. Το υλικό των επιστολών προσφέρει στοιχεία ικανά για μία συνολική θεώρηση της σχέσης του ανθρώπου με την χλωρίδα και την πανίδα. Επιπρόσθετα, το πλήθος των πληροφοριών αυτών και τα σχόλια των αλληλογράφων επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η επαφή με τα ζώα δεν είχε αποκλειστικά χρηστικό χαρακτήρα για την κάλυψη βιοτικών αναγκών, αλλά καλλιεργούνταν σαφώς και σχέσεις συνεκτικές.

Επιπλέον, πολλά από τα θέματα αυτά στάθηκαν αφορμή για την διατύπωση της προσωπικής άποψης των συγγραφέων, στα πλαίσια της φιλοσοφικής και θεολογικής παιδείας της εποχής. Είναι γνωστό ότι η χριστιανική κοσμοθεωρία επέβαλε όρια στη θέση του ανθρώπου στο περιβάλλον, ως προς την συντήρηση και αξιοποίηση της φύσης. Τα ζώα νοούνται ως κτίσματα του Θεού, με προορισμό να συνοδεύσουν, στην πορεία προς την τελείωση. Παράλληλα, κυριαρχεί και η ειδοποιός διαφορά με τον άνθρωπο, ότι δηλαδή τα ζώα παραμένουν πάντα *άνοητα κτήνη*, καθηλωμένα στη φύση τους. Η θέση και η προσφορά των ζώων αξιολογείται με κριτήριο τον άνθρωπο.

Πέρα από τις τελεολογικές διαστάσεις της σχέσης αυτής, όπως διατυπώθηκε στα χριστιανικά κοσμολογικά έργα, ο άρρηκτος βιολογικός δεσμός του ανθρώπου με τα ζώα κινητοποίησε τον φιλοσοφικό ορθολογισμό της Αρχαιότητας που μεταλαμπαδεύτηκε εποικοδομητικά στη μεσαιωνική σκέψη. Το πολιτιστικό περιεχόμενο της Αρχαιότητας, βαθιά αναζωογονημένο κατά την Ύστερη περίοδο, αποτελεί κοινή συνείδηση, αποκαλύπτεται στα έργα των

Βυζαντινών λογίων και, φυσικά, δεν θα μπορούσε να λείπει από τις επιστολές τους.

Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τάσεις εναρμόνισης με τους χριστιανικούς κανόνες, εμβαθύνοντας παράλληλα στην παρατήρηση, προβάλλοντας αξιοσημείωτη πολλές φορές ευαισθησία απέναντι στα ζώα και τελικά εκφράζοντας ενίοτε τολμηρές, για την εποχή, πνευματικές συνδέσεις, αντιμετωπίζοντας τα πλάσματα αυτά ως ανεξάρτητες και μοναδικές αξίες στο σύνολο του φυσικού περιβάλλοντος και απορρίπτοντας παραδοσιακές συμβολικές κρίσεις απέναντι σε κάποια είδη, ενώ, παράλληλα, διασώζονται και μνείες γενικού αξιολογικού τύπου για τα ζώα.

Ειδικά σε σχέση με τα φυτά, το θεματικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην διατροφή και στην φαρμακευτική. Στις επιστολές αναδεικνύονται φυτικά προϊόντα ως προς την ποιότητα και την περιβαλλοντική προέλευση καθώς και ως προς την συμβολή στον πολιτισμό. Επιπρόσθετα, η αναψυχή από το θαύμα της βλάστησης και οι σκηνές από τον αγροτικό βίο, θέματα που εντάσσονται στα καλολογικά στοιχεία των κειμένων, ενέχουν την βασική θεώρηση του φυτικού διακόσμου και αποτελούν ρητορικούς τόπους, θέματα που αξιοποιούνται με ιδιαίτερες εγκωμιαστικές συνθέσεις στις επιστολές.

Στην παρούσα εργασία, εξετάσαμε μνείες που σκιαγραφούν την σχέση που διαμορφώθηκε με τον χώρο και τον χρόνο. Τα στοιχεία αυτά μελετήθηκαν με στόχο την ανίχνευση των ιδιαίτερων παραμέτρων που ανέπτυξαν οι λόγιοι με στοιχεία του περιβάλλοντος, υπό το πρίσμα της ιστορικής στιγμής και της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας του Βυζαντίου κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Ο φυσικός χρόνος, το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται συνεχώς η ανθρώπινη δραστηριότητα, παρουσιάσθηκε μέσα από αναφορές στις δυσκολίες ή τις διευκολύνσεις στην διαδοχή των γεγονότων. Από την μελέτη αυτή προέκυψαν ενδιαφέροντα συμπεράσματα, ικανά να ανατρέψουν παραδοσιακές απόψεις της σύγχρονης επιστήμης σε σχέση με τον χρόνο των μετακινήσεων ή την αντιμετώπιση άλλων συχνά ανυπέρβλητων εμποδίων, όπως λ.χ. ο διάπλους στα πελάγη. Είναι γεγονός ότι ο χώρος και ο χρόνος προέβαλαν φραγμούς στην ελευθερία, ωστόσο, η τάση του ανθρώπου να φτάνει πέρα από το υποκειμενικό μέτρο παρουσιάζεται με σαφήνεια και στις επιστολές.

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, λοιπόν, ότι, κατά τον χειμώνα, περίοδο επιβράδυνσης των δραστηριοτήτων και κατά γενική ομολογία αυστηρού περιορισμού, αρκετοί λόγιοι αποτολμούσαν να ταξιδέψουν και επιχειρούσαν μετακινήσεις παρά την τάση για απομόνωση, αξιοποιώντας καιρικές ανάπαυλες ή αξιολογώντας την κλιματική εικόνα και τις ατμοσφαιρικές συνθήκες της εποχής, που συχνά επέτρεπαν την μετακίνηση. Οι απόψεις και κρίσεις που εξέφρασαν οι συγγραφείς των επιστολών για τον χρόνο των μετακινήσεων, ακόμα και οι δικαιολογίες ή η εμφανής αναβλητικότητα ορισμένων, καταδεικνύουν, εκτός των άλλων, τα όρια της ελευθερίας στην επικοινωνία και κατ' επέκταση, σε θεωρητικό επίπεδο, την επιτάχυνση ή αντίθετα την επιβράδυνση των εξελίξεων σύμφωνα με τον ετήσιο κύκλο.

Με ανάλογο τρόπο, ο φυσικός χώρος οριοθετεί και διαμορφώνει την επικοινωνία και την εξέλιξη. Η εξέταση του ζητήματος αυτού και η επικέντρωση στο παράδειγμα της θάλασσας επιβλήθηκε από την πληθώρα των σχετικών αναφορών των λογίων στα ταξίδια τους. Τηρουμένων των αναλογιών, η σχέση που αναπτύχθηκε με την θάλασσα υποδηλώνει ανάλογες δυσκολίες και στην ξηρά, όχι μόνο ως προς την οδοιπορία αλλά και ως προς την αντιμετώπιση των δύσβατων και δυσπρόσιτων ορεινών όγκων, που χαρακτηρίζουν τον Μεσογειακό χώρο. Είτε σε ρεαλιστικό είτε σε αλληγορικό επίπεδο, οι λόγιοι μνημονεύουν συχνά τον κόπο και τις ταλαιπωρίες της μετακίνησης καθώς και την έκθεση στους πάσης φύσεως κινδύνους.

Στα κείμενα, το δέος απέναντι στο θαλάσσιο στοιχείο εκφράζεται με διάφορους τρόπους. Η σχέση απόστασης που αναπτύχθηκε οφείλεται αφενός στους ποικίλους ανθρωπολογικούς παράγοντες, που επικρατούσαν στις θάλασσες, αφετέρου στη φύση του στοιχείου αυτού, το οποίο προκαλεί μεγάλη ανασφάλεια. Χωρίς αμφιβολία, η κατάσταση στις θάλασσες, το γενικό αίσθημα αβεβαιότητας, η αγωνία μπροστά στο ενδεχόμενο συμφοράς και η τραγωδία του ναυαγίου, περιστατικά που έζησαν και περιέγραψαν γλαφυρά οι αλληλογράφοι, υπήρξαν λόγοι σοβαροί για τον περιορισμό των μετακινήσεων και σκιαγραφούν την σχέση με ένα βασικό στοιχείο του φυσικού περιβάλλοντος, ξένο στην ανθρώπινη φύση. Πρόκειται για μία σχέση που διαμορφώνεται λόγω της αδυναμίας πρόγνωσης των μετεωρολογικών φαινομένων, της τεχνολογίας των πλοίων και της ευρύτερης έλλειψης προφύλαξης και αντιμετώπισης

πολλαπλών κινδύνων για την ακεραιότητα του ταξιδιώτη. Βρισκόμαστε στην εποχή, κατά την οποία ο διάπλους των θαλασσών υποκινείται αποκλειστικά από την ανάγκη και όχι ακόμα από την περιέργεια ή την αναψυχή.

Οπωσδήποτε και εδώ τα συμπεράσματα δεν διαφοροποιούν την γενική εικόνα που επικρατούσε μέχρι τουλάχιστον την σύγχρονη εποχή παρά μόνο ίσως σε επιμέρους ζητήματα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά την κατάσταση στις θάλασσες κατά την περίοδο που εξετάζουμε, οι μετακινήσεις με πλοία προτιμώνται και η επικοινωνία δεν διακοπτόταν ούτε κατά την διάρκεια του χειμώνα, ανεξάρτητα από τις όποιες επιφυλάξεις που, βέβαια, εκφράζονται από το λόγιο τμήμα του πληθυσμού, που αναμφίβολα θα απέφευγε τις θαλάσσιες εξορμήσεις, αν ήταν δυνατόν, και, όπως φαίνεται, προτιμούσε περισσότερο να εμβαθύνει θεωρητικά στους ξένους τόπους και λαούς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα θέμα, το οποίο, λόγω της φύσης των κειμένων, κατέχει πολύ χώρο στις επιστολές είναι οι ρητορικές συνθέσεις και τα σχήματα λόγου σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον. Στις περιπτώσεις αυτές, η φύση έρχεται σε πρώτο πλάνο. Άλλοτε γνωστοί τόποι, άλλοτε παραλλαγές νέας φιλόδοξης εμπνεύσεως, οι ρητορικές αποτυπώσεις του περιβάλλοντος αποτελούν τα σημεία εκείνα των επιστολών που παρουσιάζουν παραμέτρους μιας αισθητικής προσέγγισης του Κόσμου, αποτυπώνουν το βαθύτερο νόημα, την εσωτερική, ηθική και ψυχική αντοχή του συγγραφέα, όπως και αντιλήψεις που εγκαταστάθηκαν στην ανθρώπινη σκέψη διά μέσου των αιώνων.

Εικόνες ειδυλλιακές ή εικόνες καταστροφής, αισθαντικές, σχεδόν ποιητικές περιγραφές ειδών της χλωρίδας και έντεχνες, συχνά παροιμιακού και συμβολικού τύπου προσεγγίσεις για μέλη της πανίδας προσφέρουν μία διεισδυτική ματιά στις εκδηλώσεις της συναισθηματικής και ψυχολογικής σχέσης με το περιβάλλον. Χωρίς αμφισβήτηση, η φύση υπήρξε αφετηρία στοχασμού, πηγή ψυχικής αγαλλίασης και πρότυπο ομορφιάς. Συστατικά στοιχεία της φύσης και περιβαλλοντικά φαινόμενα αποτελούν σύμβολα αντιλήψεων, τα οποία ολοκληρώνουν την εικόνα που σχηματίσθηκε για την σχέση του ανθρώπου με την φύση, προβάλλοντας επί μέρους προεκτάσεις που αφορούν όχι μόνο την υλική ζωή, αλλά υποστηρίζουν παράλληλα και την πνευματική και ψυχική υπόσταση του ανθρώπου σε όλο τον κοινωνικό βίο.

Συνοψίζοντας, επιχειρήσαμε να συλλάβουμε, στο μέτρο του δυνατού, πτυχές όλων των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ του ανθρώπου της εποχής του Βυζαντίου με το φυσικό περιβάλλον, αξιοποιώντας το υλικό των επιστολών. Το βαθύτερο νόημα, η ουσία της σχέσης που περιγράφηκε, φτάνει απaráλλαχτη μέχρι τις μέρες μας. Η φύση, η διάφανη συνολικότητα που καλύπτει την γη, αναδεικνύεται ως απόλυτος ζωοδότης όπως και μοιραίος καταλύτης κάθε ύπαρξης. Ο άνθρωπος εμπλέκεται με τα στοιχεία της φύσης σε έναν αέναο αγώνα «επικράτησης», επιχειρεί να καθυποτάξει αλλά και καθυποτάσσεται διαρκώς. Η βασικότερη διάσταση της ανθρώπινης ζωής στο φυσικό της περιβάλλον, ένας τραγικός ύμνος στο ανθρώπινο πνεύμα, είναι αυτή ακριβώς η αιώνια «διαπραγμάτευση» με τη φύση, η οποία έχει περιγραφεί με ενάργεια και όχι μόνο στις επιστολές.

Παράθεμα

Πολλά τὰ δεινὰ κούδεν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει·
τοῦτο καὶ πολιοῦ πέραν
πόντου χειμερίῳ νότῳ
χωρεῖ, περιβρυχίοισιν
περῶν ὑπ' οἷδμασιν, θεῶν
τε τὰν ὑπερτάταν, Γᾶν
ἄφθιτον, ἀκαμάταν ἀποτρύεται,
ἰλλομένων ἀρότρων ἔτος εἰς ἔτος,
ἱππεῖω γένει πολεύων.

κουφονόων τε φῦλον ὀρ-
νίθων ἀμφιβαλὼν ἄγει
καὶ θηρῶν ἀγρίων ἔθνη
πόντου τ' εἰναλίαν φύσιν
σπείραισι δικτυοκλώστοις,
περιφραδῆς ἀνήρ· κρατεῖ
δὲ μηχαναῖς ἀγραύλου
θηρὸς ὀρεσσιβάτα, λασιαύχενά θ'
ἵππον ὀχμάζεται ἀμφὶ λόφον ζυγῶ
οὔρειόν τ' ἀκμῆτα ταῦρον.

καὶ φθέγμα καὶ ἀνεμόεν φρόνημα καὶ
ἀστυνόμους
ὀργὰς ἐδιδάξατο καὶ δυσάυλων
πάγων ὑπαίθρεια καὶ
δύσομβρα φεύγειν βέλη
παντοπόρος· ἄπορος ἐπ' οὐδὲν ἔρχεται
τὸ μέλλον· Ἄιδα μόνον
φεῦξιν οὐκ ἐπάξεται·
νόσων δ' ἀμηχάνων φυγὰς
ξυμπέφρασται.

Πολλά γεννούν το δέος·
το μέγα δέος ο ἄνθρωπος γεννά·
περνά τον αφρισμένο πόντο
με τις φουρτούνες του νοτιά,
στη μέση σκάβει το βαθύ
και φουσκωμένο κύμα·
και την υπέρτατη θεά, τη Γη,
την ἀφθαρτη παιδεύει την ἀκάματη
οργώνοντας με τα καματερά
χρόνο το χρόνο φιδοσέροντας τ' αλέτρι.

Και των αστοχάστων πτηνῶν
τις φυλές κυνηγά με τα βρόχια,
των αγρίων θηρίων τα έθνη,
των βυθών την υδρόβια φύτρα
με δίχτυα πλεγμένα στριφτά,
ο τετραπέρατος· τ' αγρίμι της
βουνοκορφής
δαμάζει με τεχνάσματα· φορεῖ
στων αλόγων την πλούσια χαίτη ζυγό
και στον ταύρο, που βαρβάτος βοσκάει
στα όρη.

Ένας τον άλλον δίδαξε λαλιά,
τη σκέψη, σαν το πνεύμα των ανέμων,
την όρεξη να ζει σε πολιτείες·
πώς να γλιτώνει το χαλάζι μες στ' αγιάζι,
την άγρια δαρτή βροχή μέσα στον κάμπο,
ο πολυμήχανος· αμήχανος δε θ' αντικρίσει
τα μελλούμενα· τον χάρο μόνο να ξεφύγει
δεν μπορεί·
μόλο που βρήκε ψάχνοντας και γιατρείς
σ' αγιάτρευτες αρρώστιες.

Σοφοκλής, *Αντιγόνη* (5ος αι. π.Χ.)¹

¹ Α' στάσιμο, στ. 332-364 (έκδ. H. Lloyd-Jones - N.G. Wilson, *Sophoclis fabulae*, Oxford 1990, 182-238).

Χάρτης/ Ψηφιακές απεικονίσεις

Παρουσιάζεται ένας γενικός χάρτης του χώρου των Βυζαντινών συγγραφέων της Ύστερης περιόδου που τα κείμενά τους τροφοδότησαν αυτή την μελέτη. Ανάλογα με την πυκνότητα και το είδος των αναφορών που απαντούν στις επιστολές, τα τοπωνύμια διαχωρίζονται χρωματικά, ώστε να διακρίνονται οι τόποι για τους οποίους γίνεται λόγος στα κείμενα.

Ακολουθούν ψηφιακές απεικονίσεις μέσω δορυφόρου (σύστημα Google Earth) του γεωφυσικού τοπίου ορισμένων περιοχών, για τους οποίους κρίθηκε σκόπιμο να δοθεί επιμέρους εικόνα. Σημειωτέον ότι η τρισδιάστατη απεικόνιση που παρέχει το σύστημα αυτό είναι δυνατόν να υπερβάλλει ως προς το ύψος του ορεινού χώρου, αποδίδει όμως την διαβάθμιση και θέση των ορεινών όγκων.

Με την σειρά που ερευνώνται οι τόποι στην παρούσα διατριβή παρουσιάζουμε εκτός από τον γενικό χάρτη τις κάτωθι γεωφυσικές ψηφιακές απεικονίσεις:

Εικόνα 1: Η διαδρομή από την κοιλάδα του Έβρου προς την Σόφια (Σαρδική) μέσω των Πυλών του Τραϊανού.

Εικόνα 2: Γεωφυσική απεικόνιση του χώρου μεταξύ Σόφιας (Σαρδικής) και Nis (Ναϊσσού).

Εικόνα 3: Το λεκανοπέδιο της Αττικής.

Εικόνα 4: Η θέση της Κέας στους θαλάσσιους δρόμους της περιοχής.

Εικόνα 5: Γεωφυσική απεικόνιση και γεωγραφική θέση της Κέας.

Εικόνα 6: Άποψη της Κέας από τα ΒΑ και του λιμανιού του Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 7: Η θέση της Χαλκίδας (Εύριπος) μεταξύ Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου.

Εικόνα 8: Η θέση της Τερεβίνθου στο Σύμπλεγμα των Πριγκηποννήσων.

Εικόνα 9: Γεωφυσική απεικόνιση της Αιτωλοακαρνανίας.

Εικόνα 10: Άποψη της νότιας Αιτωλίας και της θέσης της Ναυπάκτου.

Εικόνα 11: Ο χώρος της Λάρισας.

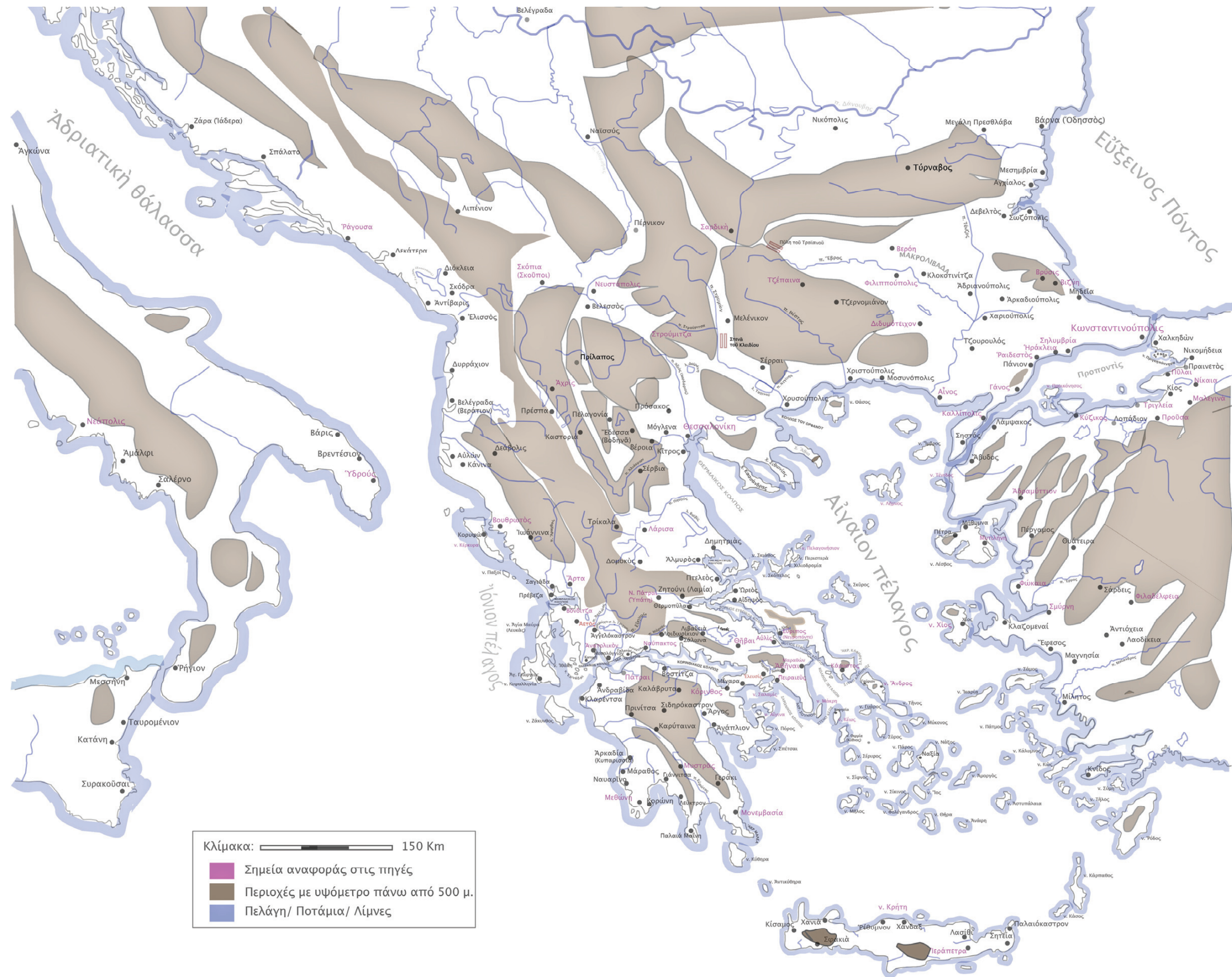
Εικόνα 12: Η κοιλάδα του Στρυμόνα. Σημειώνεται η λίμνη Κερκίνη.

Εικόνα 13: Σημειώνεται η περιοχή *Ἀπέρατος* στα περίχωρα του Γάνους (Θράκη).

Εικόνα 14: Γεωφυσική απεικόνιση της ανατολικής Θράκης. Σημειώνεται η περιοχή Βρύσεως.

Εικόνα 15: Γεωφυσική απεικόνιση της νήσου Λέσβου.

Εικόνα 16: Απεικόνιση του υποθαλάσσιου χώρου του Βόρειου Αιγαίου

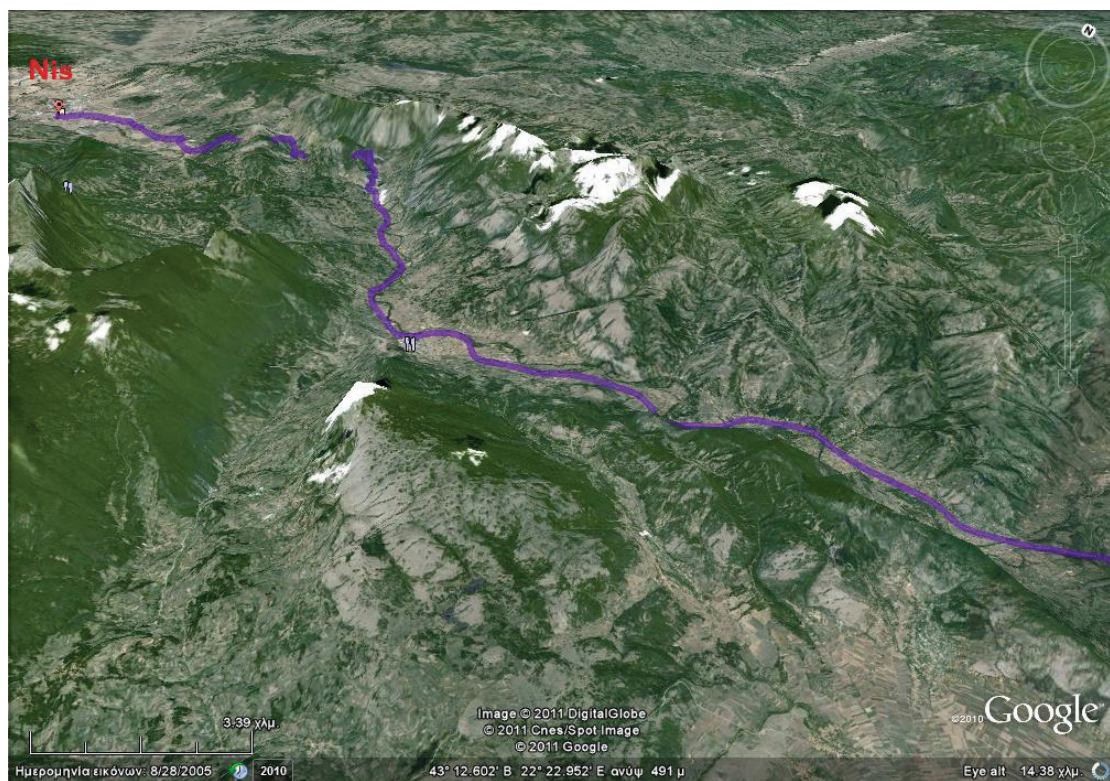

Ο χώρος των Βυζαντινών επιστολογράφων της Υστεροβυζαντινής περιόδου

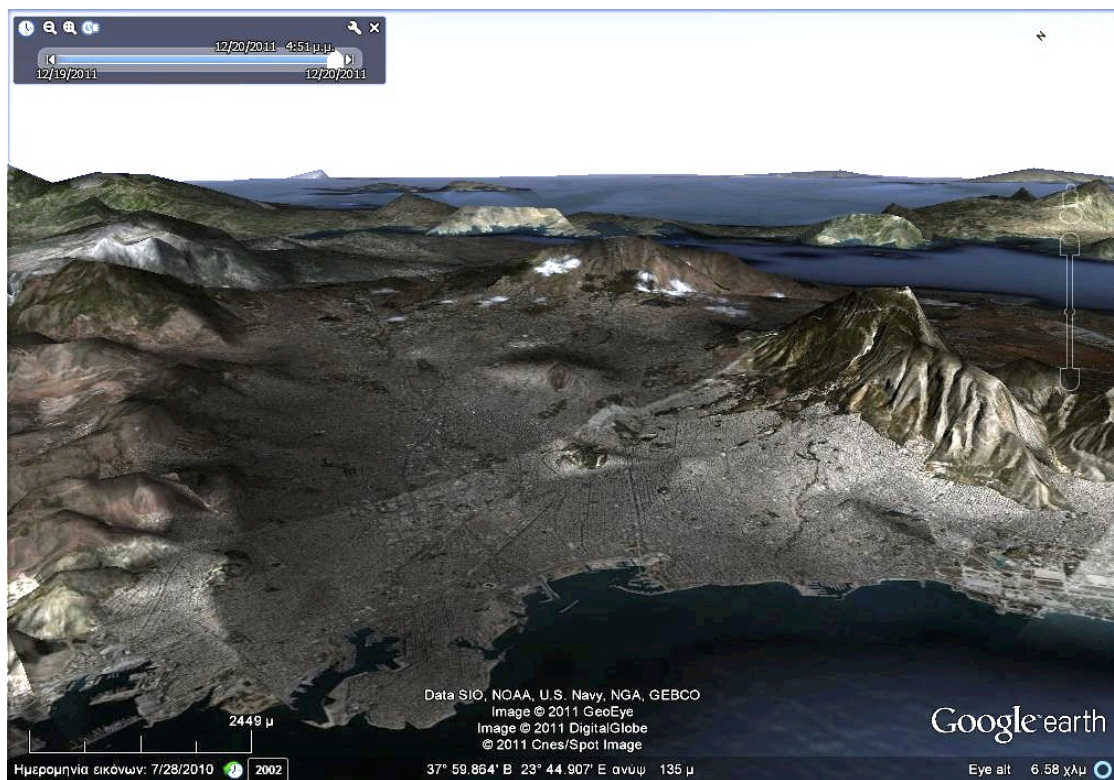

Εικόνα 1: Η διαδρομή από την κοιλάδα του Έβρου προς την Σόφια (Σαρδική) μέσω των Πυλών του Τραϊανού

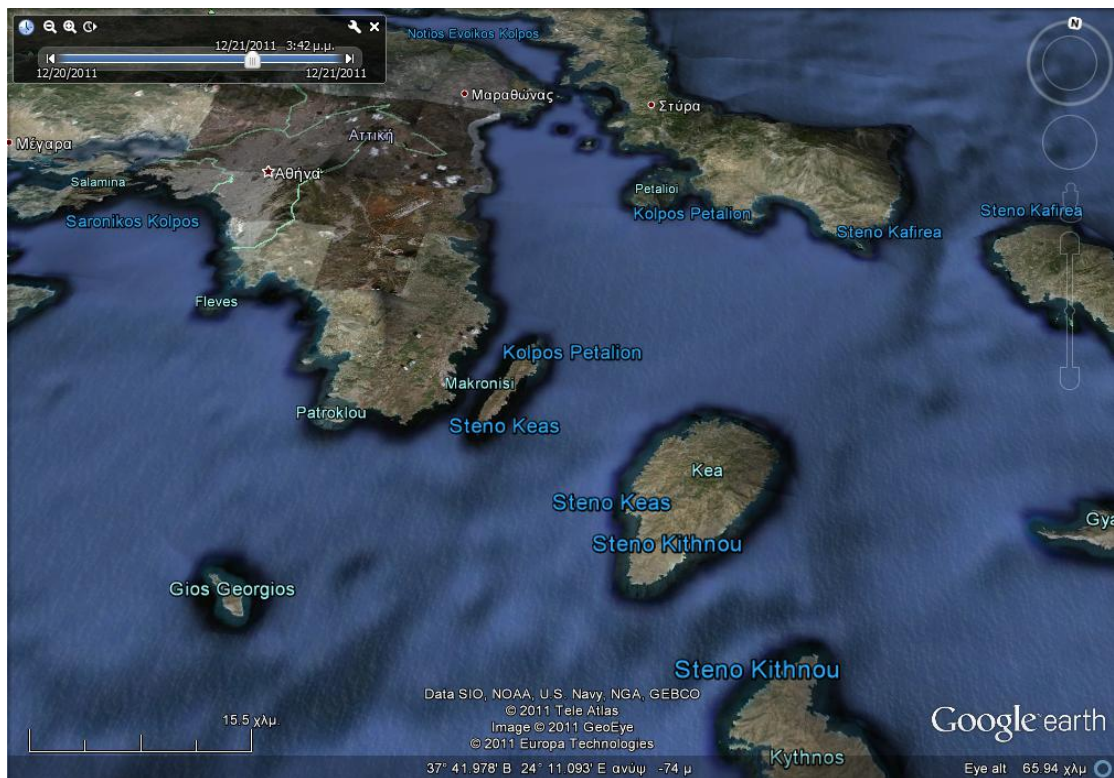

Εικόνα 2: Γεωφυσική απεικόνιση του χώρου μεταξύ Σόφιας (Σαρδικής) και Nis (Ναϊσσού)

Εικόνα 3: Το λεκανοπέδιο της Αττικής

Εικόνα 4: Η θέση της Κέας στους θαλάσσιους δρόμους της περιοχής

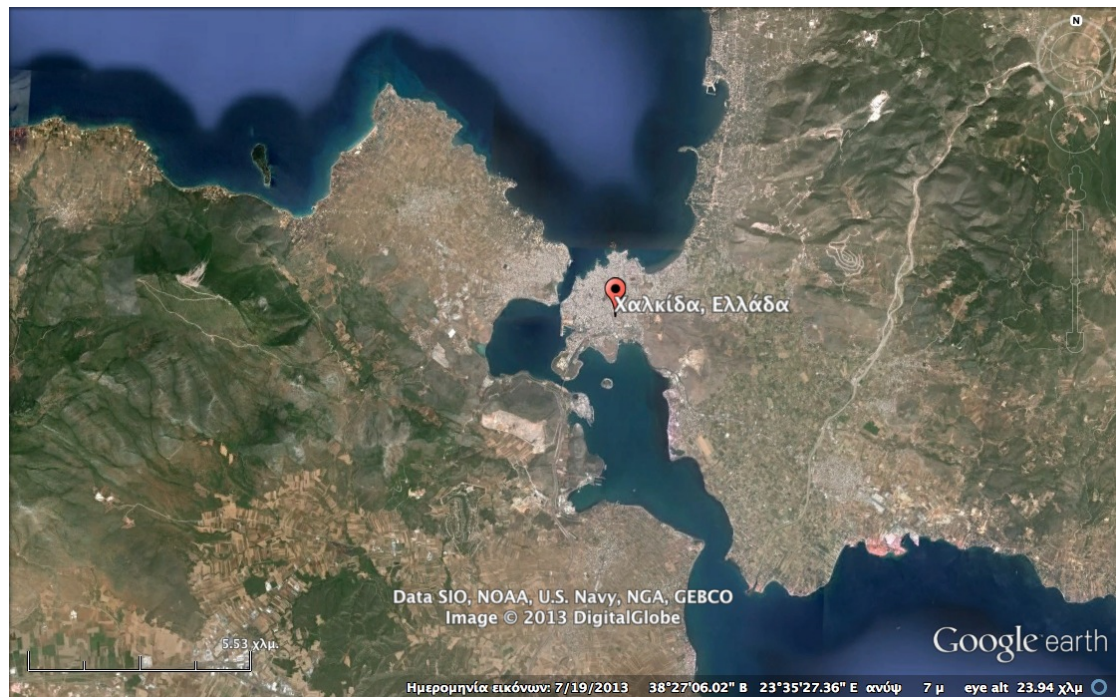

Εικόνα 5: Γεωφυσική απεικόνιση και γεωγραφική θέση της Κέας

Εικόνα 6: Άποψη της Κέας από τα ΒΑ και του λιμανιού του Αγ. Νικολάου

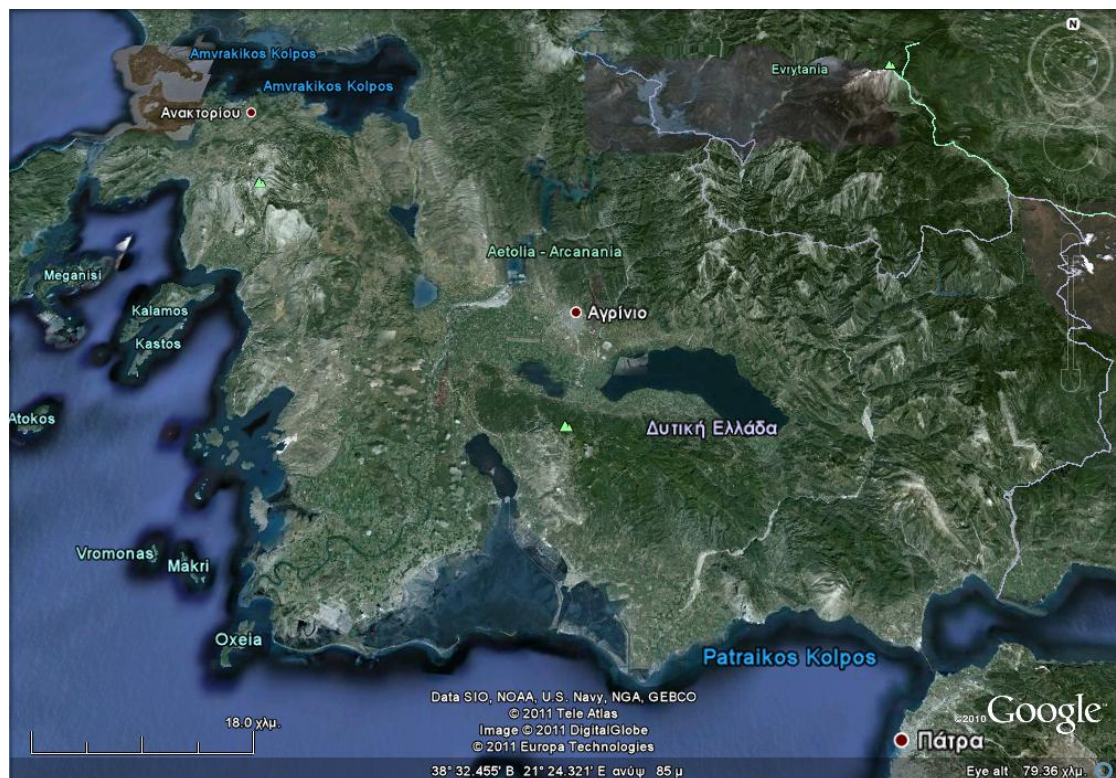

Εικόνα 7: Η θέση της Χαλκίδας (Εύριπος) μεταξύ Βόρειου και Νότιου Ευβοϊκού κόλπου.

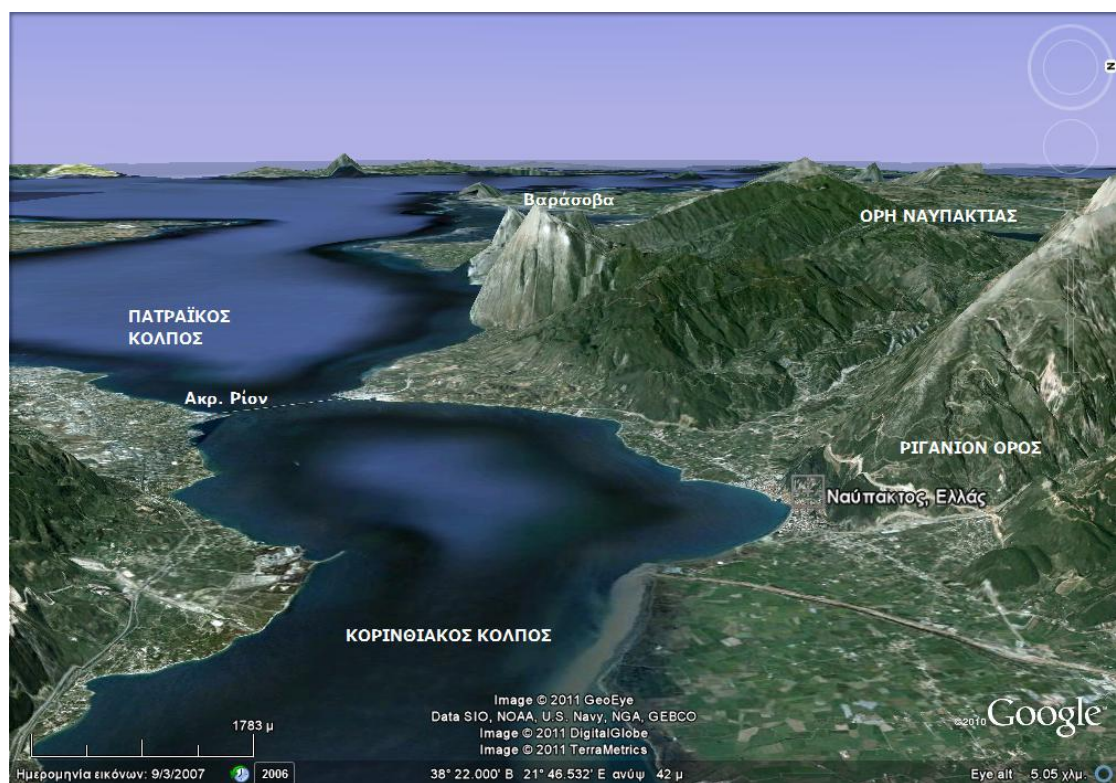

Εικόνα 8: Η θέση της Τερεβίνθου στο Σύμπλεγμα των Πριγκηποννήσων

Εικόνα 9: Γεωφυσική απεικόνιση της Αιτωλοακαρνανίας

Εικόνα 10: Άποψη της νότιας Αιτωλίας και της θέσης της Ναυπάκτου

Εικόνα 11: Ο χώρος της Λάρισας

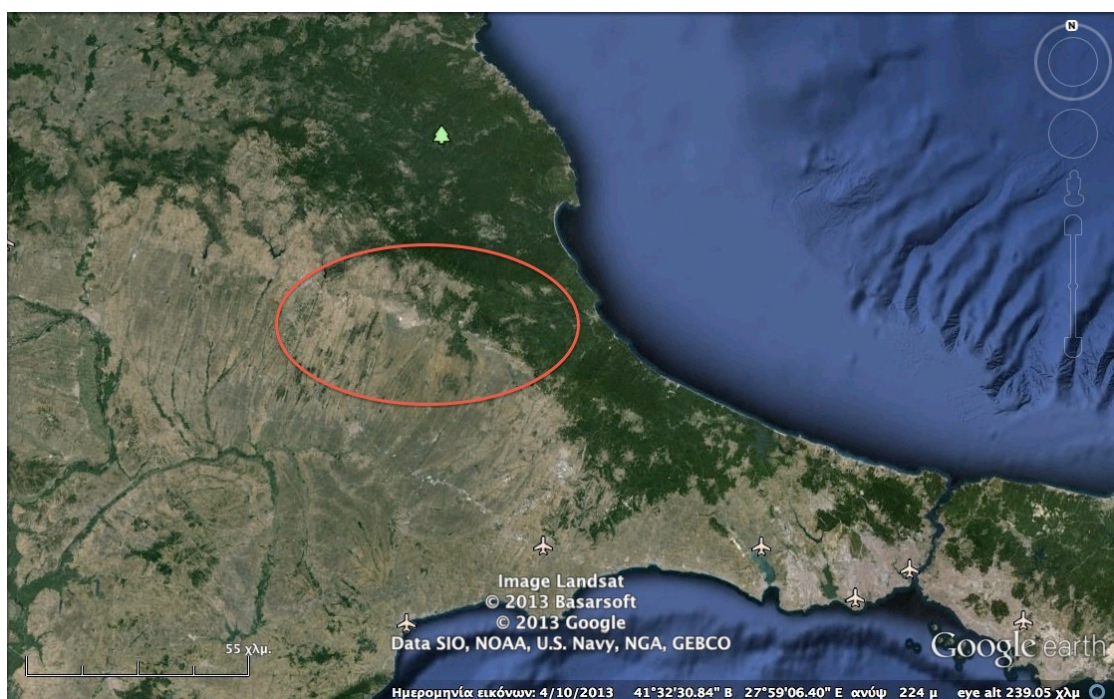

Εικόνα 12: Η κοιλάδα του Στρυμόνα. Σημειώνεται η λίμνη Κερκίνη

Εικόνα 13: Σημειώνεται η περιοχή *Άπέρατος* στα περίχωρα του Γάνους (Θράκη)

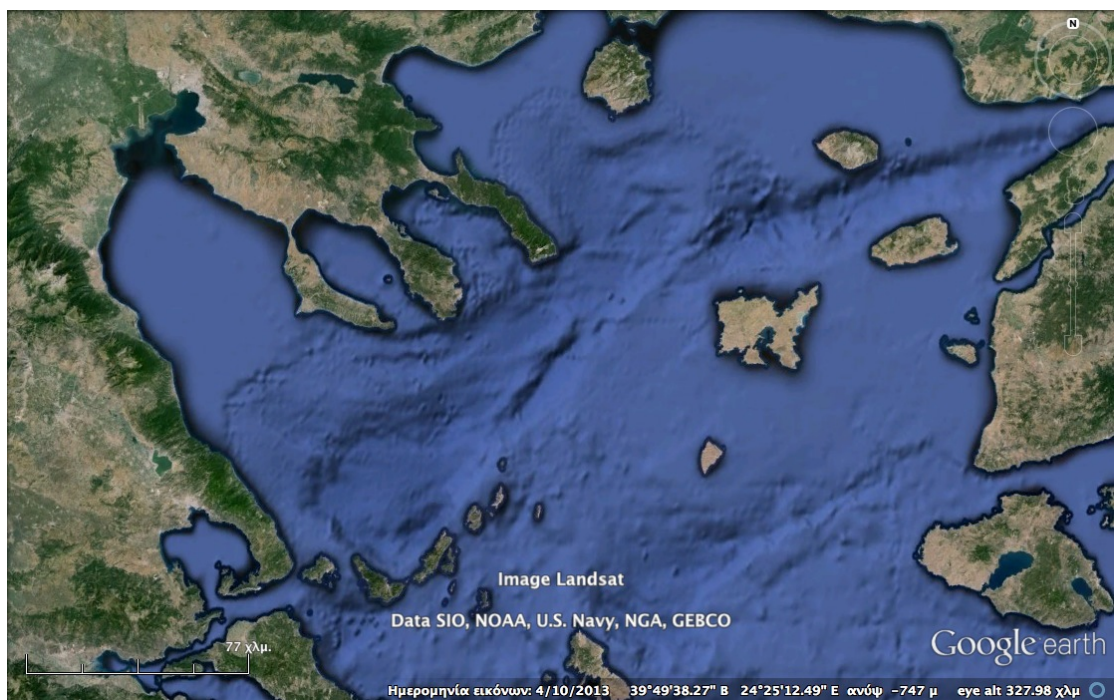

Εικόνα 14: Γεωφυσική απεικόνιση της Ανατολικής Θράκης. Σημειώνεται η περιοχή *Βρύσεως*

Εικόνα 15: Γεωφυσική απεικόνιση της νήσου Λέσβου

Εικόνα 16: Απεικόνιση του υποθαλάσσιου χώρου του Βόρειου Αιγαίου

Βραχυγραφίες

<i>AEM</i>	Αρχείο Ευβοϊκών Μελέτων
<i>Aθ</i>	Αθηνά
<i>ΑΠ</i>	Αρχαίον Πόντου
<i>ΒΔ</i>	Βυζαντινός Δόμος
<i>Βυζ</i>	Βυζαντινά
<i>Βυζκ</i>	Βυζαντιακά
<i>ΒυζΜ</i>	Βυζαντιναι Μελέται
<i>ΒυζΣυμ</i>	Βυζαντινά Σύμμεικτα
<i>ΔΙΕΕΕ</i>	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
<i>Δίπτυχα</i>	Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μελετών
<i>Δωδώνη</i>	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
<i>ΕΑ</i>	Εκκλησιαστική Αλήθεια
<i>ΕΕΒΣ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
<i>ΕΕΘΣΑΠΘ</i>	Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
<i>ΕΕΚΜ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
<i>ΕΕΦΣΑΠΘ</i>	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
<i>ΕΙΕ</i>	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
<i>Εκκλησία</i>	Επίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος
<i>Ελλ</i>	Ελληνικά
<i>ΕΦ</i>	Εκκλησιαστικός Φάρος
<i>ΗΧ</i>	Ηπειρωτικά Χρονικά
<i>Θεολ</i>	Θεολογία
<i>ΘΗΕ</i>	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 12, Αθήνα 1962-8.
<i>ΙΒΕ</i>	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
<i>ΙστΓεωγρ</i>	Ιστοριογεωγραφικά
<i>ΚΧ</i>	Κρητικά Χρονικά
<i>ΜΒ</i>	Κ. Σάθας (έκδ.), <i>Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη</i> , τ. 7, Paris- Venice 1872-94.
<i>ΜΧ</i>	Μικρασιατικά Χρονικά
<i>Ναυ</i>	Ναυπακτικά
<i>ΝΕ</i>	Νέος Ελληνομνήμων
<i>ΠΑΑ</i>	Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών
<i>Πελ/κά</i>	Πελοποννησιακά
<i>ΠΠ</i>	Σπ. Λάμπρος (έκδ.), <i>Παλαιοιολόγια καὶ Πελοποννησιακά</i> , τ. Α'-Δ', Αθήναι 1912-1938.
<i>Φιλοσοφία</i>	Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας
<i>ACIEB</i>	Actes du Congrès International des Études Byzantines
<i>AFP</i>	Archivum Fratrum Praedicatorum
<i>AOC</i>	Archives de l'Orient Chrétien

<i>Bbul</i>	Byzantinobulgarica
<i>BF</i>	Byzantinische Forschungen
<i>BNJ</i>	Byzantinische-Neugriechischer Jahrbücher
<i>BollGrott</i>	Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata
<i>BSL</i>	Byzantinoslavica
<i>Byz</i>	Byzantion
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>CCAG</i>	Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum
<i>CCSG</i>	Corpus Christianorum. Series Graeca
<i>CFHB</i>	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>CSHB</i>	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>EO</i>	Échos d'Orient
<i>FM</i>	Fontes Minores
<i>IRAIK</i>	Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>MM</i>	F. Miklosich – J. Müller (έκδ.), <i>Acta et Diplomata Graeca Sacra et Profana</i> , τ. 6 (Bienna 1860-90, ανατ. Athens 1968)
<i>OChr</i>	Oriens Christianus
<i>ODB</i>	A. P. Kazhdan (έκδ.), <i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , τ. 3, New York 1991.
<i>OCP</i>	Orientalia Christiana Periodica
<i>PG</i>	J.-P. Migne (έκδ.), <i>Patrologia Graeca</i> , τ. 161, Paris 1857-1866 (ανατ. Brepols, Turnhout 1981)
<i>PL</i>	J.-P. Migne (έκδ.), <i>Patrologiae cursus completus, series Latina</i> , Paris 1844.
<i>PLP</i>	Erich Trapp – H.V. Beyer – R. Walther – Katja Sturm-Schnabl – E. Kisliger (έκδ.), <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , τ. 12, Wien 1976-1995.
<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientalis</i> , έκδ. R. Graffin – F. Nau, Paris 1903.
<i>RE</i>	<i>Paulys Real - Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> . 1893-1978.
<i>REB</i>	Revue des Études Byzantines
<i>RSBS</i>	Rivista di Studi Bizantini e Slavi
<i>ST</i>	Studi e Testi
<i>TIB</i>	Tabula Imperii Byzantini
<i>TM</i>	Travaux et Memoire
<i>VR</i>	Variorum Reprints/ Variorum collected studies series
<i>VV</i>	Vizantijskij Vremennik

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Ι. Επιστολές

- Αγαλλιανός, Επιστολή S. Eustratiades - Spyridon, *Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Laura on Mount Athos* [Harvard Theological Studies 12], Cambridge, 1925 (ανατ. 1969), κείμενο 412-421.
- Αθανάσιος Α΄, Επιστολή A.-M. Talbot, *The correspondance of Athanasius I patriarch of Constantinople. Letters to the emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials* [CFHB 7], Washington D.C. 1975.
- Αθανάσιος Β΄, Επιστολή (έκδ. Failler) A. Failler, *Le séjour d'Athanase II d' Alexandrie à Constantinople*, *REB* 35 (1977) 43-71, κείμενο 58-62.
- Ακίνδυνος, Επιστολή A. Constantinides-Hero, *Letters of Gregory Akindynos* [CFHB 21], Washington 1983.
- Ακροπολίτης Κων., Επιστολή R. Romano, *Costantino Acropolita epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici* [Speculum, contributi di Filologia classica collana diretta da A. Garzya], Neapel 1991.
- Αντίοχος, Επιστολή (έκδ. Λάμπρος) Βλ. παρακάτω Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος), τ. Α΄, κείμενο 400-409.
- Αντίοχος, Επιστολή 1 (έκδ. Darrouzès 1) J. Darrouzès, *Deux lettres de Gregoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173*, *BSL* 23 (1962) 276-284.
- Αντίοχος, Επιστολή 2 (έκδ. Darrouzès 2) J. Darrouzès, *Deux lettres de Gregoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173 [suite]*, *BSL* 24 (1963) 65-86.
- Αντίοχος, Επιστολή (έκδ. Sideras 1) A. Sideras, *Der unedierte Brief des Gregorios Antiochos an Eustathios von Thessalonike*, *BSL* (2005) 153-186.
- Αντίοχος, Επιστολή (έκδ. – σχ. Sideras 2) A. Sideras, *Der unedierte Brief des Gregorios Antiochos an Demetrios Tornikes (Brief 1)*, *BZ* 100 (2007) 785-817.
- Ανώνυμος 1, Επιστολή A. Constantinides-Hero, *An Unknown Letter to Matthew Kantakouzenos*, στο *Okeanos*, 280-288.
- Ανώνυμος 7, Επιστολή V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l' union de Lyon (1273-1277)* [AOC 16], Paris 1976, κείμενο 458-461.
- Ανώνυμος 8, Επιστολή S. G. Mercati, *Gli aneddoti d' un codice Bolognese*, *BZ* 6 (1897) 126-143.
- Ανώνυμος 9 (ιατρός), Επιστολή G. Schmalzbauer, *Medizinisch-diätetisches über die Podagra aus spätbyzantinischer Zeit*, *JÖB* 23 (1974) 229-243.
- Απόκαυκος, Επιστολή I. Δελημάρης, *Ἄπαντα Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Συλλογὴ τῶν μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων τοῦ ἐπιφανοῦς καὶ λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης (ἄρχες 13ου αἰῶνος)* [Πατέρες της Εκκλησίας και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδας 1], Ναύπακτος 2000.
- Αποστόλης, Επιστολή (έκδ. Legrand) É. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, Paris 1885 (ανατ. 1962).
- Αποστόλης, Επιστολή (έκδ. Noiret) H. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 54], Paris 1889.
- Αργυρόπουλος, Επιστολή Σπ. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, Ἀθῆναι 1910, κείμενο 68-141.

Βαρδάνης, Επιστολή (σχ. Hoeck - Loenertz)	I. M. Hoeck - R.-J. Loenertz, <i>Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.</i> [Studia patristica et byzantina 11], Ettal 1965.
Βαρδάνης, Επιστολή (έκδ. Vasiljevskij)	V. Vasiljevskij, <i>Epirotica saeculi XII.</i> , VV 3 (1896) 233-299, κείμενο 248-250, 256-258.
Βαρλαάμ, Επιστολή (έκδ. Schirò)	S. G. Schirò, <i>Epistole greche i primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste</i> [Testi e Monumenti 1], Palermo 1954.
Βασιλάκης, Επιστολή	A. Garzya, <i>Nicephori Basilacae orationes et epistolae</i> [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig 1984.
Βησσαρίων, Επιστολή (έκδ. Mohler)	L. Mohler, <i>Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen</i> [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 24] τ. III, Paderborn 1942 (ανατ. 1967).
Βλεμμύδης, Επιστολή (έκδ. Munitiz)	J. A. Munitiz, <i>Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon epistula universalior</i> [CCSG 13], Brepols - Turnhout - Leuven 1984, κείμενο 91-94.
Βλεμμύδης, Επιστολή (έκδ. Westerink)	L. G. Westerink, Some unpublished of Blemmydes, <i>BSL</i> 12 (1951) 43-55 (= <i>Texts and studies in Neoplatonism and byzantine literature</i> , Amsterdam 1980, II).
Βλεμμύδης, Επιστολή (έκδ. Festa)	N. Festa, <i>Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII</i> , Firenze 1898, κείμενο 290-329.
Βρυέννιος, Επιστολή (έκδ. Τωμαδάκης)	N. Τωμαδάκης, Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου ἐπιστολαὶ Α' καὶ αἱ πρὸς αὐτὸν Γ', <i>ΕΕΒΣ</i> 46 (1983-1986) 279-364.
Γαβαλάς, Επιστολή (έκδ. Gouillard)	J. Gouillard, Après le schisme Arsénite la correspondance inédite du Pseudo-Jean Cheilas, <i>Academie Roumaine, Bulletin de la section historique</i> 27 (1944) 174-213, κείμενο 194-211.
Γαβαλάς, Επιστολή (έκδ. Reinsch)	D. R. Reinsch, <i>Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174</i> , Berlin 1974.
Γαβράς, Επιστολή (σχ. Fatouros, 1)	G. Fatouros, <i>Die Biefe des Michael Gabras (ca. 1290 - nach 1350)</i> [WBS 10.1-2], τ. 10.1-2, Wien 1973.
Γαλησιώτης, Επιστολή	Σ. Ι. Κουρούσης, Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρώϊμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἴτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80 - 1357/;), <i>Αθηνᾶ</i> 75 (1974-75) 335-374.
Γερμανός Β', Επιστολή (έκδ. MM)	MM III, 62-65.
Γλαβάς, Επιστολή	Σπ. Λάμπρος, Ἰσιδώρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὀκτὼ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, <i>NE</i> 9 (1912) 231-233, 343-414.
Γρηγοράς, Επιστολή	P. A. M. Leone, <i>Nicephori Gregorae Epistulae. Accedunt epistulae ad Gregoram missae</i> , τ. I: <i>Prolegomena et Indices continens</i> , τ. II: <i>Epistulas continens</i> , Le Martino 1982-1983.
Γρηγόριος Β', Επιστολή (έκδ. Rapp)	C. Rapp, Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Zypern an Johannes II. Sebastokrator von Thessalien, <i>BZ</i> 81 (1988) 12-28.

Γρηγόριος Β΄, Επιστολή (έκδ. Ευστρατιάδης)	Σ. Ευστρατιάδης, <i>Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι</i> , Αλεξάνδρεια 1910.
Γρηγόριος Γ΄, (έκδ. Boissonade)	J. Fr. Boissonade, <i>Anecdota Graeca e codicibus regiis</i> , τ. V, Paris 1833 (ανατ. Hildesheim 1962), κείμενο 427-434.
Γρηγόριος Οξείας, Επιστολή (σχ. Gautier)	P. Gautier, Les lettres de Grégoire, higoumène d'Oxia, <i>REB</i> 31 (1973) 203-227.
Γρηγόριος, Επιστολή (σχ. Χατζηδημητρίου)	Σ. Κ. Χατζηδημητρίου, Μια συλλογή ἐπιστολῶν τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, <i>Βυζ</i> 19 (1998) 95-155.
Δεξιός, Επιστολή	J. Polemis, <i>Theodori Dexii opera omnia</i> [CCSG 55], Turnhout - Brepols 2003, κείμενο 189-223, 245-328.
Δημήτριος, Επιστολή (σχ. Darrouzès)	J. Darrouzès, Lettres de 1453, <i>REB</i> 22 (1964) 72-127, κείμενο 90-92.
Ευγενικός Ιω., Επιστολή (έκδ. Λάμπρος)	<i>ΠΠ</i> τ. Α΄, 315-323.
Ευγενικός Μάρ., Επιστολή (έκδ. Λάμπρος)	<i>ΠΠ</i> τ. Α΄, 33-34, 259-264.
Ευγενικός Μάρ., Επιστολή (έκδ. Mercati)	S. G. Mercati, <i>Scritti d' Isidoro il carinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana</i> [ST 46], Roma 1926, κείμενο 154-156.
Ευστάθιος, Επιστολή (σχ. Kolovou)	F. Kolovou, <i>Die Briefe des Eustathios von Thessalonike</i> [Beiträge zur Altertumskunde 239] Munich-Leipzig 2006.
Θεόδωρος Β΄, Επιστολή (έκδ. Tartaglia)	A. Tartaglia, <i>Theodorus II Ducas Lascaris</i> , München 2000, κείμενο 2-22.
Θεόδωρος Β΄, Επιστολή (έκδ. Festa)	Βλ. Βλεμμύδης, Επιστολή (έκδ. Festa).
Θεόληπτος, Επιστολή	A. Constantinides-Hero, <i>The life and letters of Theoleptos of Philadelphia</i> [The archbishop Iakovos library of ecclesiastical and historical sources 20], Brookline - Massachusetts 1994.
Θεοφάνης Γ΄, Επιστολή (έκδ. Migne)	<i>PG</i> 150.287-349.
Θεοφύλακτος, Επιστολή (σχ. Gautier)	P. Gautier, <i>Theophylacte d'Achrida. Lettres</i> [CFHB 16.2], Thessalonique 1986.
Ιταλικός, Επιστολή (έκδ. – σχ. Gautier)	P. Gautier, <i>Michel Italikos. Lettres et Discours</i> [AOC 14], Paris 1972.

Ιωάννης Η΄, Επιστολή	Λ. Γ. Μπενάκης, Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, <i>Πρὸς ἡρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις</i> (γιά τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως καὶ γιά τὴ σύνθετη φύση τοῦ ἀνθρώπου). Πρώτη ἔκδοση με νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ εἰσαγωγή, <i>Φιλοσοφία</i> 4 (1974) 330-376.
Ιωάννης Ι΄, Επιστολή (ἐκδ. Papadakis – Talbot)	A. Papadakis - A. M. Talbot, John X Camaterus confronts Innocent III: an unpublished correspondence, <i>BSL</i> 33 (1972) 26-41.
Ιωάννης ΙΓ΄, Επιστολή (ἐκδ. Κουρούσης)	Σ. Κουρούσης, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ΄ ὁ Γλυκύς, <i>ΕΕΒΣ</i> 41 (1974) 297-405.
Καβάσιλας, Επιστολή	M.-H. Congourdeau, <i>Correspondance de Nicolas Cabasilas</i> , Paris 2010.
Καλέκας, Επιστολή (ἐκδ. - σχ. Loenertz)	R.-J. Loenertz, <i>Correspondance de Manuel Calécas</i> [ST 152], Vaticano 1950.
Καλόθετος, Επιστολή	Δ. Τσάμης, <i>Ἰωσήφ Καλοθέτου συγγράμματα</i> [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980.
Κυδώνης, Επιστολή	R.-J. Loenertz, <i>Démétrius Cydonès, Correspondance</i> [ST 186, 208], Vatican City 1956-1960.
Κυδώνης Πρόχ., Επιστολή	H. Hunger, <i>Prochoros Kydones, Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus</i> [WS, Beiheft 9], Wien 1984.
Λακαπηνός, Επιστολή	S. Lindstam, <i>Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae, epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni</i> , Göteborg 1924.
Λιβαδηνός, Επιστολή	Ο. Λαμψίδης, <i>Ανδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα</i> [ΑΠ. Παράρτημα 7], Αθήνα 1975.
Μάγιστρος, Επιστολή (ἐκδ. Treu)	M. Treu, Die Gesandtschaftsreise des Rhetors Theodulos Magistros, <i>Jahrbücher für klassische Philologie Supp.</i> 1. 27 (1902) 5-30.
Μάγιστρος, Επιστολή (ἐκδ. Migne)	<i>PG</i> 145. 403-446.
Μαλάκης, Επιστολή	Κ. Μπόνης, <i>Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Υπάτης), τὰ σωζόμενα</i> [Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 2], τ. 1-2, Αθήνα 1937-1949.
Μανασσής, Επιστολή (ἐκδ. - σχ. Horna)	K. Horna, Eine unerdierte Rede des Konstantin Manasses, <i>WS</i> 28 (1906) 171-204.
Μανδρομηνός, Επιστολή	Βλ. Δημήτριος, Επιστολή (σχ. Darrouzès), κείμενο 85-86, σχόλια 113-114.
Μανουήλ Α΄, Επιστολή (ἐκδ. Criscuolo)	U. Criscuolo, Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno, <i>BollGrott</i> 31 (1977) 103-119.
Μανουήλ Β΄, Επιστολή (σχ. Dennis)	G. Dennis, <i>The letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation and notes</i> [CFHB 8], Dumbarton Oaks 1977.
Μεθόδιος, Επιστολή (ἐκδ. - σχ. Darrouzès)	Βλ. Δημήτριος, Επιστολή (σχ. Darrouzès), κείμενο 96-100.
Μεσαρίτης, Επιστολή (ἐκδ. Heisenberg)	A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, στο

- Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. Jahrgang 1923, 2. Abhandlung, München 1923, 3-56 [= Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von H. - G. Beck [VR], London 1973, II].*
- Μετοχίτης, Επιστολή
(έκδ. Ševčenko) I. Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora, and the intellectual trends of his time, στο P. A. Underwood (έκδ.), *The Kariye Djami*, τ. N: *Studies in the art of the Kariye Djami and its intellectual background*, Princeton-New Jersey 1975, 17-91.
- Μιχαήλ Δ', Επιστολή
(έκδ. Oikonomidès) N. Oikonomidès, Cinq actes inédits du Patriarch Michel Autoreianos, *REB* 25 (1967) 113-145 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance, 7e-15e siècles* [VR], London 1976, XV].
- Μοδηνός, Επιστολή M. Treu, Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant, στο *Programm des Victoria - Gymnasiums zu Potsdam, Potsdamiae* 1899, κείμενο 41-43.
- Μοσχόπουλος Μαν.,
Επιστολή
(έκδ. Ševčenko) I. Ševčenko, The imprisonment of Manuel Moschopoulos in the year 1305 or 1306, *Speculum* 27 (1952) 133-157 [= *Society and Intellectual Life in Late Byzantium* [VR], London 1981, IX].
- Μοσχόπουλος Μαν.,
Επιστολή (έκδ. Levi) L. Levi, Cinque lettere inedite di Emanuele Moscopulo (Cod. Marc. Cl. XI, 15), *Studi Italiani di Filologia Classica* 10 (1902) 55-72.
- Ναζιανζηνός, Επιστολή P. Gallay, *Saint Grégoire de Nazianze. Lettres*, τ. 1-2, Paris 1964-1967.
- Νομικόπουλος,
Επιστολή (έκδ. - σχ.
Καρπόζηλος) A. Καρπόζηλος, Ἰωάννου Νομικόπουλου ἔκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαιπωρημένου, *Δωδώνη* 9 (1980) 285-297.
- Νοταράς, Επιστολή *ΠΠ* τ. Β', 182-185, 189, 193-197, 198-199.
- Οιναιώτης, Επιστολή
(έκδ. - σχ. Karisson -
Fatouros) G. H. Karisson - G. Fatouros, Aus der Briefsammlung des anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes), *JÖB* 22 (1973) 207-218.
- Οιναιώτης, Επιστολή
Επιστολή,
(έκδ. Loenertz) R.-J. Loenertz, Un Pachymère, auteur des lettres du San Marco 356?, *BZ* 53 (1960) 290-299.
- Ουρανός, Επιστολή J. Darrouzès, *Épistoliers Byzantins du Xe siècle* [AOC 6], Paris 1960.
- Παλαμάς, Επιστολή,
(έκδ. - σχ. Χρήστου) Π. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1988, κείμενο 77-147, 379-389.
- Πεδιαδίτης, Επιστολή
(έκδ. Μανάφης) K. Μανάφης, Ἐπιστολή Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν Ἰννοκέντιον Γ' καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ τοῦ Αὐτωρειανοῦ, *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976) 429-440.
- Πεδιαδίτης, Επιστολή,
(έκδ. - σχ. Καρπόζηλος) A. Καρπόζηλος, Βασιλείου Πεδιαδίτη ἔκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων, *HX* 23 (1981) 284-298.
- Πεδιαδίτης, Επιστολή
(έκδ. Diethart) J. Diethart, *Der Rhetor und Didaskalos Konstantinos Stilbes*, Wien 1971.
- Πεδιάσιμος Θεόδ.,
Επιστολή Βλ. Μοδηνός, Επιστολή.
- Πλανούδης, Επιστολή P. A. M. Leone, *Maximi Planudis Epistulae* [Classical and Byzantine Monographs 18], Amsterdam 1991.
- Πλήθων, Επιστολή
(έκδ. Μπενάκης) Βλ. Ιωάννης Η', Επιστολή, κείμενο 350-359.

Πρόδρομος, Επιστολή (έκδ. Papadimitriu)	S. D. Papadimitriu, <i>Feodor Prodrom</i> , Odessa 1905.
Πρόδρομος, Επιστολή (έκδ. Migne)	PG 133.1239–1292.
Ραβδάς, Επιστολή	P. Tannery, Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (texte grec et traduction), στο <i>Mémoires scientifiques publiés par J.-L. Heiberg</i> , τ. IV: <i>Science exactes chez les Byzantins 1884-1919</i> , Toulouse - Paris 1920, 61-198.
Ραούλ, Επιστολή	R. J. Loenertz, Emmanuelis Raul epistulae XII, <i>EEBΣ</i> 26 (1956) 130-163.
Σάβ(β)ας, Επιστολή	Βλεμμύδης, Επιστολή (έκδ. Festa), κείμενο 330-332.
Σίμων 1, Επιστολή	H. Laemmer, <i>Scriptorum Graeciae Orthodoxae Bibliotheca Selecta</i> , τ. I, Freiburg 1864, κείμενο 121-125.
Σίμων 2, Επιστολή (σχ. Darrouzès)	Βλ. Δημήτριος, Επιστολή (σχ. Darrouzès), κείμενο 92-95.
Τζέτζης, Επιστολή	P. L. M. Leone, <i>Ioannis Tzetzae epistulae</i> , Leipzig 1972.
Τορνίκης Γεώ., Επιστολή (σχ. Darrouzès)	J. Darrouzès, <i>Georges et Dèmétrios Tornikès. Lettres et discours</i> [Le monde byzantin], Paris 1970, κείμενο 107-180, 204-219, 324-335.
Τορνίκης Ευθ., Επιστολή (έκδ. Kolovou)	F. Kolovou, Euthymios Tornikes als Briefschreiber. Vier unedierte Briefe des Euthymios Tornikes an Michael Choniates im Codex Buc. Gr. 508, <i>JÖB</i> 45 (1995) 53-74.
Υρτακηνός, Επιστολή	F. J. G. La Porte-Du Theil, Notice et extraits d' un vollume de la Bibliothèque Nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Théodôre l' Hyrtacênien, <i>Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques</i> 5 (1798) 709-744· 6 (1799) 1-48.
Φίλελφος, Επιστολή	É. Legrand, <i>Cent-dix lettres grecques de François Filelfe publiées intégralement pour la première fois d' après le codex Trivulzianus 873</i> , Paris 1892.
Χιονιάδης, Επιστολή	I. B. Παπαδόπουλος, Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί, <i>ΕΕΦΣΑΠΘ</i> 1 (1927) 151-204.
Χορτασμένος, Επιστολή (σχ. Hunger)	H. Hunger, <i>Johannes Chortasmenos (ca. 1370- ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text</i> [WBS 7], Wien 1969.
Χούμναινα, Επιστολή	A. Constantinides-Hero, <i>A Woman's quest for spiritual guidance: the correspondence of princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina</i> [The archbishop Iakovos library of ecclesiastical and historical sources 11], Brookline-Massachusetts 1986.
Χούμνος, Επιστολή, (έκδ. Boissonade)	J. Fr. Boissonade, <i>Anecdota nova</i> , Paris 1844 (ανατ. Hildesheim 1962), κείμενο 1-46, 48-52, 57-190.
Χούμνος, Επιστολή, (έκδ. - σχ. Leone)	P. A. M. Leone, Le epistole di Niceforo Chumno nel cod. Ambros. gr. C 71 sup., <i>EEBΣ</i> 39-40 (1972-1973) 75-95.

Χωνιάτης, Επιστολή (σχ. Κολονου)	F. Kolovou, <i>Michaelis Choniatae epistulae</i> [CFHB 41], 2001.
Χωνιάτης Νικ., Επιστολή	J. - A. van Dieten, <i>Nicetae Chonatae, orationes et epistulae</i> [CFHB 3], Berlin 1971.
II. Λοιπές πηγές	
Ακροπολίτης Γεώ., <i>Χρονική Συγγραφή</i>	A. Heisenberg, <i>Georgii Acropolitae opera</i> , τ. 1, Leipzig 1903.
Απόκαυκος, <i>Απόφασεις· Ερώτησις· Σημείωμα· Σιγίλλιον ήγουμενείας.</i>	Βλ. Απόκαυκος, Επιστολή στο Ι) Επιστολές.
Αποστόλης, <i>Συλλογή Παροιμιών</i>	E.L. von Leutsch, <i>Corpus paroemiographorum Graecorum</i> , τ. 2, Göttingen 1851 (ανατ. 1958), κείμενο 233-744.
Αποστόλης, <i>Λόγος</i>	<i>Λόγος συμβουλευτικός πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστὴν μηνυθέντα, ὅτε ἐς δευτέρους ἀφίκετο γάμους· καὶ περὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς</i> : R. Stefec, Michael Apostoles, Rede an den Schwiegervater, <i>Römische Historische Mitteilungen</i> 51 (2009) 144-147.
Αριστοτέλης, <i>Ἠθικὰ Νικομάχεια</i>	I. Bywater, <i>Aristotelis ethica Nicomachea</i> , Oxford 1894 (ανατ. 1962).
Αριστοτέλης, <i>Πολιτικά</i>	W.D. Ross, <i>Aristotelis politica</i> , Oxford 1957 (ανατ. 1964).
<i>Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν</i>	F. Drexl, <i>Achmetis Oneirocriticon</i> , Leipzig 1925.
Βλεμμύδης, <i>Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως</i>	PG 142, 1213–1280.
Βραχύ Χρονικό (έκδ. Schreiner)	P. Schreiner, <i>Die byzantinischen Kleinchroniken</i> [CFHB 12], τ. 1, Wien 1975–1979.
Βραχύ χρονικό, (έκδ. Loenertz)	R.-J. Loenertz, La chronique brève de 1352, texte, traduction et commentaire, <i>OCP</i> 29 (1963) 336–372.
<i>Γαδάρου, λύκου κι άλουποῦς διήγησις ώραία</i>	G. Wagner, <i>Carmina Graeca Medii Aevi</i> , Lipsiae 1874, κείμενο 124-140.
<i>Γεωπονικά</i>	H. Beckh, <i>Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae</i> , Leipzig 1895.
Γεώργιος Χιμάρας, <i>Πιττάκιον</i>	N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), <i>BNJ</i> 21 (1971-1974) 1-243.
Γρηγοράς, <i>Ρωμαϊκή Ιστορία</i>	I. Bekker - L. Schopen, <i>Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae</i> [CSHB], τ. 1-3, Bonn 1829-1830-1855.
Γρηγοράς, <i>Εγκώμιον</i>	P. Leone, <i>Nicephori Gregorae opuscula</i> , τ. II, Ρώμη 1971, κείμενο 745-751.

Γρηγόριος Β΄, Έγκώμιον	Έγκώμιον εἰς τὴν θάλασσαν: PG 142, 433-444.
Γρηγόριος Β΄, Παροιμίαι	Βλ. Αποστόλης, Συλλογὴ Παροιμιῶν, τ. 1-2.
Γλυκάς, Βίβλος Χρονική	I. Bekker, <i>Michaelis Glycae annales</i> [CSHB], Bonn 1836.
Ευγενικός Ιω., Λόγος	ΠΠ τ. Α΄, 271-322.
Ευγενικός Ιω., Έκφρασις Κώμης	ΠΠ τ. Α΄, 47-55.
Ευγενικός Ιω., Έκφρασις πλατάνου	Βλ. Χούμνος, Επιστολή (έκδ. Boissonade) στο Ι) Επιστολές, κείμενο 329–335, 340–346.
Ευστάθιος, Επίσκεψις	Έπίσκεψις βίου μοναχικοῦ: K. Metzler, <i>Eustathii Thessalonicensis Demedanda vita monachica</i> [CFHB 45], Berlin – New York 2006.
Ευστάθιος, Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδαν	M. van der Valk, <i>Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes</i> , τ. 1-4, Leiden 1971, 1976, 1979, 1987.
Ευστάθιος, Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν	G. Stallbaum, <i>Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam</i> , τ. 1-2, Leipzig 1825- 1826 (ανατ. Hildesheim 1970).
Ευστάθιος, Λόγος	Λόγος κατηχητικὸς ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ: P. Wirth, <i>Eustathii Thessalonicensis opera minora</i> (magnam partem inedita) [CFHB 32], Berlin 1999.
Θεόδωρος Β΄, Κοσμικὴ Δήλωσις	N. Festa, Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι Κοσμικὴ Δήλωσις, <i>Giornale della Società Asiatica Italiana</i> 11 (1897) 97-114· 12 (1899) 1-52.
Θεοφάνης, Χρονογραφία	C. de Boor, <i>Theophanis Chronographia</i> , τ. 1, Leipzig 1883 (ανάτ. Hildesheim 1963).
Θεοφύλακτος, Πρὸς τοὺς μαθητὰς	Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἀτακτήσαντας: P. Gautier <i>Theophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies</i> [CFHB 16.1], Thessalonique 1980.
Ιωάννης Στ΄, Ἱστορίαι	L. Schopen, <i>Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv</i> [CSHB], τ. 1-3, Bonn 1828-1831-1832.
Κίνναμος, Έπιτομή	A. Meineke, <i>Joannis Cinnamos Epitome</i> [CSHB], Bonn 1836.
Λέων ἰατροσοφιστής, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου	R. Renehan, <i>Leonis Medici, De natura hominum sinopsis</i> [Corpus Medicorum Graecorum 10/4], Berlin 1969.
Λιβαδηνός, Περιήγησις	Βλ. Λιβαδηνός, Επιστολή.
Λιβάνιος, Έγκώμιον βοδὸς συγγραφικῶ χαρακτήρι	R. Foerster, <i>Libanii opera</i> , τ. 8, Leipzig 1915 (ανατ. Hildesheim 1997).
Μανασσής, Έκφρασις 1	Έκφρασις κυνηγεσίου γεράνων: E. Kurtz, Έτερα δύο ἀνέκδοτα πονήματα Κωνσταντίνου Μανασσῆ, <i>VV</i> 12 (1906) 69-98.
Μανασσής, Έκφρασις 2	Έκφρασις κυνηγιοῦ σπίνων καὶ ἀκανθίδων: K. Horna, <i>Analekten zur byz. Literatur</i> , στο <i>Programm des Sophiengymnasiums</i> , Wien 1905, 3-35.
Μανουήλ Β΄, Ὀνειροκριτικὸν	Delatte, <i>Anecdota Atheniensia</i> , τ. I, Liège – Paris 1927, κείμενο 511–524.

Μανουήλ Β΄, <i>Ἑαρος εἰκὼν ἐν ὑφαντῶ παραπετάσματι ῥηγικῶ</i>	J. Davis, Manuel II Palaeologus' <i>A depiction of spring in a dyed, woven hanging</i> , στο <i>Porphyrogenita</i> , 411-422, κείμενο 411-412.
Μέγα Ἑτυμολογικὸν	T. Gaisford, <i>Etymologicum Magnum</i> , Oxford 1848 (ανάτ. Amsterdam 1967).
Μέγας Βασίλειος, <i>Ἐξαήμερος</i>	S. Giet, <i>Basile de Césarée. Homélie sur l'hexaéméron</i> [Sources Chrétiennes 26], Paris 1968.
Μεσαρίτης, <i>Λόγος Κατηχητικὸς</i>	Βλ. Μεσαρίτης, <i>Επιστολή</i> (έκδ. Heisenberg) στο I) <i>Επιστολές</i> , 2-96 [II].
Μετοχίτης, <i>Πρεσβευτικὸς</i>	L. Mavromatis, <i>La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin</i> [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται 16], Θεσσαλονίκη 1978.
<i>Ὅψαρολόγος</i>	H. Winterwerb, <i>Porikologos</i> [Neograeca Medii Aevi VII], Köln 1992, κείμενο 252-253.
<i>Παιδιόφραστος διήγησις</i>	V. Tsiouni, « <i>Παιδιόφραστος διήγησις των τετραπόδων</i> » <i>critical edition</i> [Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität], München 1972.
Παντέχνης, <i>Ἐκφρασις</i>	<i>Ἐκφρασις κυνηγεσίου περδίκων καὶ λαγῶν</i> : M. E. Miller, <i>Description d'une chasse a l'once par un écrivain byzantin du XIIe siècle de notre ère</i> , <i>Annuaire de l'association pour l'encouragement des études Grecques en France</i> 6 (1872), 28-52.
Παχυμέρης, <i>Ἐπιτομή</i>	<i>Ἐπιτομή τῶν Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν</i> : A. Failler, <i>Le version brève des Relations Historiques de Georges Pachymérès</i> , τ. 1-2, Paris 2001-2002.
Παχυμέρης, <i>Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι</i>	A. Failler - V. Laurent, <i>Georges Pachymérès. Relations historiques</i> [CFHB 24.1-2], τ. 1-2, Paris 1984.
Πεδιάνιος, <i>Περὶ Ὑλης Ιατρικῆς</i> ,	<i>Πεδιανίου Διοσκουρίδου Αναζάρβεως, Περὶ Ὑλης Ιατρικῆς Λόγοι Πέντε (αποσπάσματα)</i> , Ε. Α. Βαρελλά (εισ. – ταξ. – σχ.) - Θ. Γ. Μαυρόπουλος (μετ. – φιλ. σχ.) [Αρχαίοι Συγγραφεῖς], Αθήνα 2006.
Πεδιάσιμος Ιω., <i>Σύνοψις περὶ μετρήσεως καὶ μερισμοῦ γῆς</i>	G. Friedlein, <i>Die Geometrie des Pediasimus</i> , στο <i>Programm Ansbach</i> , 1866, κείμενο 7-40.
Πεδιάσιμος Θεόδ., <i>Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἥλιον· Ἐγκώμιον θέρους</i>	<i>Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἥλιον· Εἰς τὴν τοῦ θέρους ὥραν ἐγκώμιον</i> : Βλ. Μοδηνός, <i>Επιστολή</i> στο I) <i>Επιστολές</i> , κείμενο 25-30.
Πλανούδης, <i>Σύγκρισις</i>	<i>Σύγκρισις χειμῶνος καὶ ἔαρος</i> : βλ. Γρηγόριος Γ΄ Μελισσηνός Στρατηγόπουλος (έκδ. Boissonade) στο I) <i>Επιστολές</i> , τ. II, κείμενο 310–339.
Πλάτων, <i>Κριτίας</i>	J. Burnet, Oxford 1902 (ανατ. 1968).
Πλάτων, <i>Νόμοι Πουολόγος</i> (σχ. Τσαβάρη)	J. Burnet, <i>Platonis opera</i> , τ. 5, Oxford 1907 (ανατ. 1967). Ισ. Τσαβάρη, <i>Ο Πουολόγος</i> [Βυζαντινή και Νεοελληνική βιβλιοθήκη 5], Αθήνα 1987.
Πορφυρογέννητος, <i>Περὶ Θεμάτων</i>	I. Bekker, <i>Constantinus Porphyrogenitus De Thematibus et De Administrando imperio</i> [CSHB 18], τ. III, Bonnae 1830.

Πρακτικόν	E. Granstrem – I. Medvedev – D. Papachryssanthou, Fragment d'un Praktikon de la region d'Athènes (avant 1204), <i>REB</i> 34 (1976) 5-44.
Πρόδρομος, Κατομνομαχία	H. Hunger, <i>Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg</i> [Byzantina Vindobonensia 3], Vienna, Cologne, Graz 1968.
Πτολεμαίος, Γεωγραφική ύφήγησις	K. Müller, <i>Claudii Ptolemaei geographia</i> , τ. 1.1, Paris 1883.
Πτωχοπροδρόμος	H. Eideneier, <i>Ptochoprodromos</i> [Neograeca Medii Aevi 5], Cologne 1991.
Πωρικολόγος	Βλ. Όψαρολόγος
Σήθ, Σύνταγμα	Σύνταγμα κατὰ στοιχείον περὶ τροφῶν δυνάμεων: B. Langkavel, <i>Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus</i> , Leipzig 1868.
Σημείωμα	Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, <i>Συλλογή χρονολογημένων «Σημειωμάτων» ελληνικών κωδίκων 13^{ος} αι.</i> , Αθήνα 1984.
Συρόπουλος, Άπομνημονεύματα	V. Laurent, <i>Les «Mémoires» du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)</i> , Paris 1971.
Σούδα	A. Adler, <i>Suidae lexicon</i> [Lexicographi Graeci 1.1-1.4], τ. 1.1, Leipzig 1928.
Τιμαρίων	R. Romano, <i>Pseudo-Luciano, Timarione</i> [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 2], Naples 1974.
Τζέτζης, Χιλιάδες	P. L. M. Leone, <i>Ioannis Tzetzae historiae</i> , Naples 1968.
Τὸ συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου	U. Moennig, Das Synaxáριον του τιμημένου γαδάρου: Analyse, Ausgabe, Wörterverzeichnis, <i>BZ</i> 102.1 (2009) 109–166, κείμενο 138-148.
Υρτακηνός, Έκφρασις	Βλ. Γρηγόριος Γ΄ Μελισσηνός Στρατηγόπουλος (έκδ. Boissonade) στο I) Επιστολές, τ. III, κείμενο 59-70.
Φιλής, Περί ζώων ιδιότητος	F. Dübner - F.S. Lehrs, <i>Poetae bucolici et didactici</i> , Paris 1862.
Χρυσόβουλλον	Βαρδάνης, Επιστολή (έκδ. Vasiljevskij) στο A) Πηγές I) Επιστολές, κείμενο 296-299.
Χρυσοκέφαλος, Παροιμίες	Βλ. Αποστόλης, <i>Συλλογή Παροιμιών</i> , τ. 2.
Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος)	Βλ. Σπ. Λάμπρος, <i>Μιχαήλ Άκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα</i> , τ. Α΄, Ἀθήναι 1879–1880 (ανατ. Groningen 1968).
Χωνιάτης, Κατηχήσεις	Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Διαδικτυακός τόπος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών: http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr , επιμ. Εργαστήριο Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών, κατηγορία: Μιχαήλ Χωνιάτης (Κατηχήσεις).
Χωνιάτης Νικ., Σύγκρισις	Σύγκρισις δεικνύουσα τὸν χειμῶνα κρείττονα τοῦ θέρους: Βλ. Χωνιάτης Νικήτας, Επιστολή στο I) Επιστολές, κείμενο 113-120.
Χωνιάτης Νικ., Χρονική διήγησις	Βλ. Χωνιάτης Νικ., Επιστολή στο I) Επιστολές.

Ψελλός, <i>Αποκρίσεις</i>	L.G. Westerink, <i>Michael Psellus, De omnifaria doctrina</i> , Utrecht 1948.
Ψελλός, <i>Εγκώμια</i>	A. R. Littlewood, <i>Michaelis Pselli Oratoria Minora</i> [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig 1985, κείμενο 94-97· 97-101· 102-106· 107-110.
Ψελλός, <i>Ερμηνεία</i>	<i>Ερμηνεία περί τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων</i> : J.M. Duffy, <i>Michaelis Pselli philosophica minora</i> , τ. 2, Leipzig 1992.
Ψελλός, <i>Κανὼν</i>	L.G. Westerink, <i>Michaelis Pselli poemata</i> , Stuttgart 1992.
Ψελλός, <i>Ὀνειροκριτική</i>	Βλ. Ψελλός, <i>Αποκρίσεις</i> .
Ψελλός, <i>Λόγος</i>	Ὅταν ἔβρεξε καὶ οὐκ ἀνῆλθον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὴν σχολήν: M. J. Kyriakis, Student life in eleventh-century Constantinople, <i>Βυζ</i> 7 (1975) 375-338.
Ψελλός, <i>Ποίημα</i>	<i>Ποίημα περί τῆς κινήσεως τοῦ χρόνου, τῶν κύκλων τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, τῆς ἐκλείψεως αὐτῶν καὶ τῆς τοῦ πάσχα εὐρέσεως</i> : G. Redl, Chronologie appliquée de Michel Psellos, <i>Byz</i> 4 (1927-28) 197-236.
<hr/>	
Alessandro Pini	A. Μάλλιαρης, <i>Alessandro Pini, Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)</i> [Ελληνολατινική Ανατολή 5], Βενετία 1997.
Αρχεὶα της Βενετίας	Σπ. Λάμπρος, <i>Ἱστορικὰ Μελετήματα (τὰ Ἀρχεὶα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περί Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ)</i> , Ἀθῆναι 1884.
<i>Benjamin de Tudela</i>	M. N. Adler, <i>The Itinery of Benjamin of Tudela</i> , New York 1907.
Cicero, <i>De officiis</i>	W. Miller, <i>Cicero in twenty-eight volumes</i> , τ. II, Cambridge (Mass.) – London 1913.
Columella, <i>De Re Rustica</i>	H.B. Ash, <i>Lucius Junius Moderatus Columella On Agriculture in three volumes</i> , τ. I, Cambridge (Mass.) – London 1941.
Εκθέσεις Βενετῶν <i>προνοητῶν</i>	Σπ. Λάμπρος, Ἡ περί Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ βενετοῦ προνοητοῦ Γραδενίγου καὶ ἐκθέσεις τῶν βενετῶν προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐν Βενετία Ἀρχείων ἐκδιδόμεναι, <i>ΔΙΕΕΕ</i> 5 τευχ. 18, 19, 20 (1897-1900), 228-251, 425-567, 605-823.
Enliljah Celebi (μετ. - σχ. Γιαννόπουλος)	I. Γ. Γιαννόπουλος, Ἡ περιήγησις τοῦ Εβλιγιά Τσελεμπί ἀνά τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, <i>ΕΕΣΜ</i> 2 (1969-70) 139-198.
Odo of Deuil	V. G. Berry, <i>Odo of Deuil, De profectioe Ludovici VII in Orientem</i> [Records of Civilization, Sources and Studies 42], New York 1948.
<i>Partitio Terrarum Imperii Romaniae</i>	A. Carile, <i>Partitio Terrarum Imperii Romaniae</i> , <i>Studi Veneziani</i> 7 (1965) 125-305.
<i>Περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις</i>	Σπ. Λάμπρος, Ἡ περί Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ βενετοῦ προνοητοῦ Κορνέρ, <i>ΔΙΕΕΕ</i> 2 (1885), 282-317.
Tafur, <i>Travels</i>	Pero Tafur, <i>Travels and adventures, 1435-1439</i> , London 1926.
<i>TTh</i>	G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas (ἐκδ.), <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf</i>

William of Tyre

R. B. C. Huygens, *William of Tyre. Willelmi Tyrensis Chronicon* [Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis 63-63A], Turnhout 1986.

Β. Σύγχρονη Βιβλιογραφία

Χ. Αγγελίδη, *Η γη και το σύμπαν. Ελληνική επιστήμη και χριστιανικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996.

Χ. Αγγελίδη – Η. Αναγνωστάκης, Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος-12ος αι.), στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 199-210.

*Άγιος Νικόλαος
Ορφανός*

Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003.

*Αχελώος χθές,
σήμερα, αύριο;*

Αχελώος χθές, σήμερα, αύριο; Συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ι. Π. Μεσολογγίου, 17 Μαΐου 2009, Αθήνα 2009.

*Ahrweiler, Byzance et
la mer*

H. Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966.

*Ahrweiler, Voyage d'
Oinaiôtès*

H. Ahrweiler, Le récit du voyage d' Oinaiôtès de Constantinople à Ganos (Texte du lettre d'Oinaiôtès, établi par G. Fatouros), στο *Geschichte und Kultur*, 9-27.

H. Ahrweiler, Course et piraterie en Méditerranée orientale aux XIVème – XVème siècles (= Privateering and piracy in the eastern Mediterranean, IV – IX centuries), στο M. Mollat (έκδ.), *Course et piraterie. Études présentées à la Commission Internationale d'Histoire Maritime à l'occasion de son XIVe Congrès International des sciences historiques (San Francisco, août 1975)*, τ. I, Paris 1975, 7-29.

Κ. Α. Αλεξανδρής, *Η θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Αθήναι 1956.

*Αλεξανδροπούλου,
Νότια Αιτωλία*

Σ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993.

Αλυγιζάκης, Μέλισσα

A. E. Αλυγιζάκης, Χαρακτηριστικές αναφορές των εκκλησιαστικών συγγραφέων για τη μέλισσα, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 145-148.

*Αναγνωστάκης,
Βυζαντινή μελωνυμία*

H. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11ο αιώνα, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 161-189.

H. Αναγνωστάκης, Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείες: Το εύνοστον Βυζάντιον ανάμεσα στην αρχαία και στην νεοελληνική γαστρονομία, στο *Καθημερινή, Επτά Ημέρες. Κουζίνα και Πολιτισμός*, 19 Απριλίου 1998, 9-13.

*Αναγνωστάκης,
Οινικός πολιτισμός*

H. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός, Το παράδειγμα της Βιθυνίας* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 6], Αθήνα 2008.

I. Anagnostakis, Graos Gala: une légende Byzantine des jours de la vielle (Pastoralisme au féminin et destruction de l'environnement à Byzance,

- στο Ζώα και περιβάλλον, 475-505.
- Αναγνωστάκης,
Κουκούβαι
Αναγνωστάκης, Οίνος
στην ποίηση
Αναγνωστάκης –
Παπαμαστοράκης,
Άγραυλοῦντες
Angold, *Church and
society*
Antoniades-Bibicou,
Villages
Από τον Εγριπο στο
Νεγροπόντε
Asdracha, La région
Asdracha,
Les Rhodopes
- Η. Αναγνωστάκης, Κουκούβαι και τριγέρων οίνος, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ III, Τ' αμπελανθίσματα, Επιστημονικό Συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανομή Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2004, 75-109.
- Η. Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός. Ἡ ἄμπελος και ο οἶνος στη βυζαντινή ποίηση και υμνογραφία* [Ο οἶνος στην ποίηση], τ. 2.1/2, Αθήνα 1995.
- Η. Αναγνωστάκης, Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η ἄρκτος, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 195-233.
- Η. Αναγνωστάκης, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.), στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 92-93.
- Η. Αναγνωστάκης – Τ. Παπαμαστοράκης, "...and Radishes for appetizers". On banquets, radishes, and wine, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 147-174.
- Η. Αναγνωστάκης – Τ. Παπαμαστοράκης, Άγραυλοῦντες καὶ ἀμέλγοντες, στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 211-238.
- Π. Ανδρούδης, Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο, στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο εργασίας Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ – Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 2000, 138-152.
- Π. Ανδρούδης, Το μέλι και το κερί στη μοναστηριακή ζωή των βυζαντινών χρόνων, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 211-220.
- D. Angelon, *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press 2007.
- D. Angelon, Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk inden Grenzen des byzantinischen Reiches in IX.-XII. Jahrhundert (1018-1185) (Sozial-ökonomische Verhältnisse), στο J.M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman (έκδ.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford 5-10 September 1966, London - New York - Toronto 1967, τ. 5, 151-166.
- M. Angold, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995.
- Η. Antoniades-Bibicou, Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire, στο *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècle* [Les Hommes et la Terre XI], Paris 1965, 343-417.
- Χ. Α. Μαλτέζου – Χ. Ε. Παπακώστα (επιμ.), *Βενετία – Εύβοια, Από τον Εγριπο στο Νεγροπόντε, Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, Βενετία - Αθήνα 2006.
- C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* [Texte und Forshungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 49], Athen 1976.
- C. Asdracha, Les Rhodopes aux XIVe s.: histoire administrative et prosopographie, *REB* 34 (1976) 115-209.
- Α. Ασδραχά – Σ. Ασδραχάς, Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενιτίας, στο *Πρακτικά Συμποσίου*, 239-246.

Ασωνίτης, Ανδηγαυική	Σ. Ν. Ασωνίτης, <i>Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)</i> , Κέρκυρα 1999.
Ασωνίτης, Ηπειρωτικά παράλια	Σ. Ν. Ασωνίτης, <i>Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)</i> , Θεσσαλονίκη 2009.
Ασωνίτης, Η Κέρκυρα	Σ. Ασωνίτης, Η Κέρκυρα ως εμπορικό κέντρο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, στο <i>Χρήμα και αγορά</i> , 59-80.
Ασωνίτης, Νότιο Ιόνιο	Σ. Ν. Ασωνίτης, <i>Το νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία</i> , Αθήνα 2005. Δ. Χ. Αθανασούλης – Π. Ανδρούδης, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του «Βυζαντινού λουτρού» του κάστρου Ναυπάκτου, στο <i>Β΄ Διεθνές</i> , τ. Β΄, 515-534.
Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, Παντάνασσα	Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Μ. Εμμανουήλ, <i>Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα</i> [Σειρά Δ΄ Βυζαντινά Μνημεία], Αθήνα 2005.
Αβραμέα, Θεσσαλία	Α. Π. Αβραμέα, <i>Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν</i> , Αθήνα 1974.
Αβραμέα, Επικοινωνίες	Α. Αβραμέα, Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4ος-15ος αιώνας), στο <i>Οικονομική Ιστορία Α΄</i> , 125-167.
Αβραμέα, Η Πελοποννησος	Α. Αβραμέα, <i>Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances</i> , Sorbonne 1997 (= <i>Η Πελοποννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια</i> , μετ. Μ. Κρεμμυδά, Αθήνα 2012). Α. Αβραμέα, Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων, <i>Αρχαιολογία</i> 35 (1990) 34-35.
Β΄ Διεθνές	<i>Β΄ Διεθνές ιστορικό και αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002</i> , Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος - Υπουργείο Πολιτισμού, Αγρίνιο 2004. E. A. Babcock - A. C. Krey, <i>A History of deeds beyond the sea</i> , τ. 1, New York 1943.
Βαβρίτσας, Στρυμών	Α. Κ. Βαβρίτσας, Ο ποταμός Στρυμών και η περιοχή του, στο <i>Νιγρίτα – Βισαλτία</i> , 71-80 M. Balard, <i>La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)</i> , τ. 2, Rome 1978. Α. Δ. Βακαλούδη, Αποτροπαϊκά φυλακτά της πρώτης βυζαντινής περιόδου: η λειτουργία των απεικονίσεων και των επωδών. Ο ρόλος των χριστιανών αγίων, <i>Βυζ</i> 19 (1998) 207-224. J. Baker, Monete, monetazione e zecche nelle Cicladi medievali, 13ο-15ο secolo, στο <i>Δουκάτο του Αιγαίου</i> , 333-358/359-385. C. Barber, Reading the garden in Byzantium: nature and sexuality, <i>BMGS</i> 16 (1992) 1-19.
Barker, Chronology	J.W. Barker, On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Morea in 1415, <i>BZ</i> 55 (1962) 39-55.

- Barker, *Manuel II* J.W. Barker, *Manuel II Paleologus (1391–1425): a study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick – New Jersey 1969.
- J. W. Barker, Late Byzantine Thessalonike: a second city's challenges and responses, *DOP* 57 (= *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*) (2003) 21–23.
- Βασιλάτος, Κάστρα Ν. Γ. Βασιλάτος, *Θαλασσινά Κάστρα, Μυτιλήνη – Μόλυβος – Πέτρα – Σκύρος – Παλαιό Ναυαρίνο*, Αθήνα 1996.
- Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 20α], τ. Α', Θεσσαλονίκη 1984.
- H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich* [Byzantinische Handbuch], München 1959.
- N.A. Bees, Zu προσφάγιον (=«Käse») in einem Brief des Metropoliten Michael Choniatis von Athen, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Mélanges Émile Boisacq)* 5 (1937) 31–35.
- K. Belke, Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period, στο *Travel in the Byzantine world*, 73–90.
- K. Belke, Verkehrsmittel und Reise- Bzw. Transport- geschwindigkeit zu Lande im Byzantinischen Reich, στο *Handelsgüter und Verkehrswege*, 45–58.
- Βενετοκρατούμενη Ελλάδα Χ. Μαλτέζου (επιστ. διευθ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα προσεγγίζοντας την ιστορία της* [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη 30], τ. Α'-Β', Αθήνα - Βενετία 2010.
- Beresford, *Sailing season* J. Beresford, *The ancient sailing season*, Boston 2013.
- Beyer, Die Chronologie H.-V. Beyer, Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und dessen Umgebung, *RÉB* 51 (1993) 111–137.
- M. V. Bibikov, On the social and pshycological analysis of Gregory of Cyprus, letters: poverty, calamities, illness, *VV* 56 (81) (1995) 57–62.
- Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco C. A. Maltezou – P. Schreiner (επιμ.), *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)/Βυζάντιο, Βενετία και ο ελληνοφραγκικός κόσμος (13ος - 15ος αιώνας)*. *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymund-Joseph Loenertz o.p., Venezia, 1-2 dicembre 2000* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia Centro Tedesco di Studi Veneziani – Convegni 5], Venezia 2002.
- Βλαχάκος, Γεωγραφικά στοιχεία Π. Βλαχάκος, Γεωγραφικά στοιχεία από την περιοχή της Βισαλτίας και των Σερρών στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, στο *Νιγρίτα – Βισαλτία*, 121–132 (= *Ο Βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοουμένου στο Βυζάντιο του 14ου αιώνα*, Αθήνα 2008, 118–130).
- Βλαχάκος, Γρηγοράς Π. Κ. Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς, φυσική γεωγραφία και ανθρωπογεωγραφία στο έργο του* [διδακτορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 2003.
- Β. Ν. Βλυσίδου, Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του Βυζαντινού ανθρώπου, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 39–50.

- R. Bolgar, The classical tradition: legend and reality, στο *Byzantium and the classical tradition*, 7-19.
- A. Bon, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204* [Bibliothèque Byzantine Études 1], Paris 1951.
- C. Bouras, Byzantine Athens, 330-1453, στο *Heaven and earth*, 168-179.
- C. Bouras, Byzantine cities in Greece, στο *Heaven and earth*, 45-73.
- Μπούρας, Πόλεις M. Μπούρας, Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από την σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής, στο *Βυζαντινές πόλεις*, 1-14.
- C. Bourbou, Fasting or feasting? Consumption of meat, dairy products and fish in Byzantine Greece, evidence from chemical analysis, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 97-114.
- I. Božilov, L' administration Byzantine en Bulgarie (1018-1186). Le cas de Paristrion – Paradounavon (Paradounavis), στο *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 91-97.
- Browning, Speeches R. Browning, The speeches and letters of Georgios Tornikes, metropolitan of Ephesos (twelfth century), στο *Acts of the XII International Congress of Byzantine Studies*, τ. II, 1964, 421-427.
- Browning, Patriarchal school R. Browning, The patriarchal school at Constantinople in the twelfth century, *Byz* 32-33 (1962-1963), 167-202/11-40 (= *Studies on Byzantine history, literature and education* [VR], London 1977, X).
- Bryer, Trebizond A. A.M. Bryer, The estates of Empire in Trebizond. Evidence for their resources, products, agriculture, ownership and location, *ΑΠ* 35 (1979) 370-477 (= *Papers given at the Twelfth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1978*) (= *The empire of Trebizond and the Pontos* [VR] London 1980, VII).
- B. Bydén, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the study of natural philosophy and mathematics in early Palaiologan Byzantium* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 66], Göteborg 2003.
- A. Bryer, Τα μέσα της αγροτικής παραγωγής: μυϊκή δύναμη και εργαλεία, στο *Οικονομική Ιστορία Α'*, 181-204.
- Byzantine gardens and beyond H. Bodin – R. Hedlund (έκδ.), *Byzantine gardens and beyond* [Studia Byzantina Upsalianensia 13], Uppsala 2013.
- Byzantine garden culture A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (έκδ.), *Byzantine garden culture*, Washington D.C. 2002.
- Βυζαντινή Μακεδονία Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992 [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995.
- Βυζαντινές πόλεις T. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8ος-15ος αιώνας, προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.
- Βυζαντινή Εφραλωμένη Κεραμεική Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινή Εφραλωμένη Κεραμεική. Η τέχνη των εγχαράκτων, Κατάλογος Έκθεσης Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 1999.
- Βυζάντιο και Βούλγαροι K. Νικολάου - K. Τσικνάκης (έκδ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 18], Αθήνα 2008.

<i>Βυζάντιο ως Οικουμένη</i>	<i>Το Βυζάντιο ως Οικουμένη</i> [Ωρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Μυστράς], Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων – Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο – Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα 2001.
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο	Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Υπουργείο Πολιτισμού - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2004.
<i>Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία</i>	Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), <i>Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού 4 Νοεμβρίου 2001</i> , Αθήνα 2005.
<i>Byzantium 300-1453</i>	R. Cormack – M. Vassilaki (επιμ.), <i>Byzantium 300-1453</i> , Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη – London: Royal Academy of Arts 2009.
<i>Byzantium and the Classical tradition</i>	M. Mullett – R. Scott (έκδ.), <i>Byzantium and the Classical tradition. Thirteenth spring symposium of Byzantine studies University of Birmingham</i> , Birmingham 1981.
<i>Byzanz - das Römerreich im Mittelalter</i>	F. Daim – J. Drauschke (έκδ.), <i>Byzanz - das Römerreich im Mittelalter – Byzantium - the Roman Empire in the middle ages – Byzance - l'Empire Romain au moyen age</i> [Monographien Römisch-Germanisches Zentralmus], τ. 3, Mainz 2010. F. Cairns, <i>Generic composition in Greek and Roman poetry</i> , Edinburg 1972.
<i>Calder, Cruelty and sentimentality</i>	L. Calder, <i>Cruelty and sentimentality: Greek attitudes to animals, 600-300 BC</i> [BAR International Series 2225/ Studies in Classical Archaeology V], Oxford 2011. M. Caplan, <i>The producing population</i> , στο J. Haldon (έκδ.), <i>The Social History of Byzantium</i> , Oxford 2009, 157-158. G. Cavallo, <i>Lire à Byzance</i> , Paris 2006 [= <i>Η ανάγνωση στο Βυζάντιο</i> [Βυζαντινά Μαθήματα], μετ. Σ. Τσοχανταρίδου – P. Odorico, Αθήνα 2008). Χ. Χαραλαμπίδης, <i>Η σηροτροφία-μεταξουργία ως βασικός παράγοντας της οικονομικής ζωής της επαρχίας Ναυπακτίας από τους βυζαντινούς μέχρι τους νεώτερους χρόνους</i> , στο <i>Πρακτικά Β'</i> , 937-957. Χ. Δ. Χαραλαμπίδης, <i>Δάφνος ή Μόρνος το ποτάμι της Ναυπακτοδωρίδας</i> , <i>Ναυ</i> 9 (1999) 321-341. P. Charanis, <i>Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus</i> , <i>Annuaire de l'Istitut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves</i> 10 (1950) 127-136.
<i>Charanis Studies</i>	A. Laiou-Thomadakis (έκδ.), <i>Charanis Studies, Essays in Honor of Peter Charanis</i> , New Brunswick – New Jersey 1980.
Χατζηδάκης – Σοφριανός, <i>Μεγάλο Μετέωρο</i>	M. Χατζηδάκης – Δ. Σοφριανός, <i>Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη</i> , Αθήνα 1990. Γ. Δ. Α. Χατζηκώστας, <i>Η Χαλκίς κατά τον 12ο αιώνα (βάσει της μαρτυρίας Μιχαήλ Ακομινάτου)</i> , <i>ΑΕΜ</i> 6 (1959) 180-193.
Χατζηφώτης, <i>Η προστασία</i>	I.M. Χατζηφώτης, <i>Η προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο</i> [Περιβάλλον και κοινωνικές επιστήμες 6], Αθήνα 2001.

- J.-C. Cheynet, La valeur marchande des produits alimentaires dans l' Empire byzantin, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 41-42.
- Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ανδρέας ο επικαλούμενος Τζίρος, *ΘΗΕ* 2 (1963) 693-695.
- Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β'2* Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β'2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1997.
- Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Γ'1* Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ'1: 1081-1204, Αθήνα 2001.
- Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία. Σχεδιάγραμμα για την εποχή από τα τέλη του 5' μέχρι τα μέσα του 9' αιώνα, *Βυζ* 12 (1983) 9-63.
- Χρόνη, *Η πανίδα* Μ. Χρόνη, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2012.
- Χρόνη-Βακαλοπούλου, Χριστιανικός συμβολισμός Χρόνη-Βακαλοπούλου, Ο χριστιανικός συμβολισμός των ζώων σε υμνογραφικά κείμενα και στον Φυσιολόγο, στο Α. Δήμητρα - Λ. Ζία - Α. Πηλοριάδη (έκδ.), *Πρακτικά της 4ης Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Πανεπιστήμιο Αθηνών ΕΚΠΑ*, 1-3 Ιουνίου 2007, Αθήνα 2009, 631-645.
- Χρήμα και αγορά Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά την εποχή των Παλαιολόγων* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 4], Αθήνα 2003.
- Κ. Ν. Ciggaar, *Western travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204. Cultural and political relations* [The Medieval Mediterranean 10], Leiden 1996.
- R. J. Clare, Epic itineraries: the sea seafaring in the *Odyssey* of Homer and the *Argonautica* of Apollonius Rhodius, στο G. J. Oliver - R. Brock - T. J. Cornell - S. Hodkinson (έκδ.), *The sea in Antiquity* [BAR International Series 899], Oxford 2000, 1-12.
- Congourdeau, Peste Μ.-Η. Congourdeau, *Pour une etude de la peste noire à Byzance, στο Ευψυχία Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], τ. 1, Paris 1998, 149-163.
- Μ.-Η. Congourdeau, La société byzantine face aux grandes pandémies, στο E. Patlagean (έκδ.), *Maladie et société à Byzance* [Collectanea 3], Split 1993, 21-41.
- D. Constantelos, Η «ιερά» και η «θύραθεν» παιδεία του Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνών, στο *Realia Byzantina*, 25-34.
- Constantinides, *Higher education* C. N. Constantinides, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204 - ca. 1310)* [Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982.
- Constantinides, Gardens C. N. Constantinides, Byzantine gardens and horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453. The Secular Sources, στο *Byzantine garden culture*, 87-103.
- Constantinides, Some C. N. Constantinides, Some notes on the correspondence of Gregory of

- notes Cyprus, *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* 18 (1991) 105-115.
- A. Constantinides-Hero, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, abbess of the convent of Philanthropos Soter in Constantinople, *BF* 9 (1985) 119-157.
- A. Constantinides-Hero, Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): from solitary to activist, στο S. Ćurčić – D. Mouriki (έκδ.), *Twilight of Byzantium, aspects of cultural and religious history in the late Byzantine empire. Papers from the colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989*, Princeton University 1991, 27-38.
- Constantinople and its hinderland* C. Mango – G. Dagron (έκδ.), *Constantinople and its hinderland. Papers from the twenty-seventh spring symposium of Byzantine studies, Oxford, April 1993* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 3], Great Britain 1995.
- L. Couloubaritsis, Platonismes et aristotélismes à Byzance dans l'empire de Nicée et sous les Paléologues, στο *Philosophie et sciences*, 143-156.
- Dagron, Poissons G. Dagron, Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople, στο *Constantinople and its hinderland*, 57-73.
- Dalby, *Feasts* A. Dalby, *Siren Feasts, A history of food and gastronomy in Greece*, London – New York 1996.
- Dalby, *Flavours* Dalby, *Flavours of Byzantium*, London – New York 2003.
- N. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2009.
- J. Darrouzès, *Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople* [Le patriarcat byzantine. Recherches de diplomatique, d'histoire et de géographie ecclésiastiques publiées par l'intitute français d'Études Byzantines. Série 1], τ. I: *Les actes des patriarches. Fasc. VI: Les régestes de 1377 à 1410*, Paris 1979.
- I. Δημητρούκας, Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνας), *ΒυζΣυμ* 12 (1998) 1-36.
- Δημητρούκας, Το ταξίδι του ρήτορα Θωμά Μάγιστρου (1310). Μία επανεξέταση, *Σύμμεικτα* 10 (1996) 163-188.
- R. Dennell, *Early farming in south Bulgaria from the VI to the III millennia B.C.* [British Archaeological Reports (Supplementary) 45], Great Britain 1978.
- G. T. Dennis, Demetrios Kydones and Venice, στο *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, 495-502.
- G. T. Dennis, The Byzantines as revealed in their letters, στο *Gonimos*, 155-165.
- Dennis, Metropolitans G. T. Dennis, The late Byzantine metropolitans of Thessalonike, *DOP* 57 (= *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*) (2003) 255-264.

- Dennis, Reality G. T. Dennis, Reality in the letters of Demetrius Cydones, στο *Porphyrogenita*, 401-410.
- G. T. Dennis, Rhadenos of Thessalonica, correspondent of Demetrios Cydones, *Byz* 12 (1985) 261-272.
- Μ. Δ. Δερμιτζάκης – Χ. Ντρίνια, Παλαιογεωγραφική εξέλιξη και μεταβολές της σχετικής στάθμης της θάλασσας της παράκτιας ζώνης της Ακαρνανίας κατά το Ολόκαινο, στο *Αχελώος χθές, σήμερα, αύριο*; 57-80.
- Θ. Δετοράκης, Αμπελουργική και οινολογική ορολογία στα νοταριακά έγγραφα της βενετοκρατίας, στο *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, 237-247.
- Dimitrijevic, Serbian Coins S. Dimitrijevic, *Medieval Serbian Coins*, Belgrade 1997.
- M. D. Donaldson, *The domestic cat in Roman civilization* [Studies in Classics 9], Lewiston – Queensland – Lampeter 1999.
- Δουκάτο του Αιγαίου Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ.Γ. Στυλιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος – Αθήνα 2007)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 20 – Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Δημοσιεύματα ΚΕΕΚ/12], Αθήνα 2009.
- Δυοβουνιώτης, Κατηχήσεις 1 Κ. Δυοβουνιώτης, Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, *NE* 21 (1927) 411-420.
- Δυοβουνιώτης, Κατηχήσεις 2 Κ. Δυοβουνιώτης, Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν* 3 (1928) 296-315.
- A. Dunn, The Byzantine topography of Southeastern Macedonia: a contribution, στο *Μνήμη Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, 307-332.
- Eat, drink, and be Merry* L. Brubaker – K. Linardou (έκδ.), *Eat, drink, and be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium, Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A.A.M. Bryer* [Society for the Promotion of Greek Studies 13], U.K. 2007.
- Ελιά και λάδι Π. Καμηλάκης - Α. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η Ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο, Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000, Θεοφάνειος Σχολή* [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας – Ακαδημία Αθηνών 20], Αθήνα 2003.
- Επικοινωνία στο Βυζάντιο Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ ΕΙΕ], Αθήνα 1993.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά, Καθημερινή ζωή Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Καθημερινή ζωή και περιβάλλον στις Επιστολές Γρηγορίου του Θεολόγου, στο *Μνήμη Αγίων Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, 259-282.
- Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Η Μεθώνη, σταθμός στα ταξίδια Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Δύση, *Πελ/κά* 16 (= *Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον για τα 50 χρόνια επιστημονικής του παρουσίας*) (1985-86) 97-107.

- Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μορφές επικοινωνίας
Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Μορφές επικοινωνίας στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 303-322.
Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Πληροφορίες για την Ήπειρο σε σημειώματα κωδίκων, *ΗΧ* 27 (1985) 115-121.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά, Σεισμοί
Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13^ο μέχρι και τον 15^ο αιώνα, Ιστορική Εξέταση* [Περιοδικό «Παρουσία» - Παράρτημα 24], Αθήνα 1993.
Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί – κτήτορες – δωρητές σε Σημειώματα κωδίκων Παλαιολόγειοι χρόνοι* [Περιοδικό «Παρουσία», Παράρτημα 49], Αθήνα 2000.
- Ευτυχιάδης, Είσαγωγή
Α. Ευτυχιάδης, *Είσαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήναι 1983.
- Ευτυχιάδης, Φύση και πνεύμα
Α. Χ. Ευτυχιάδης, *Φύση και πνεύμα. Συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*, Αθήνα 1995.
Α. Failler, Les sources de Nicéphore Grégoras pour le règne des premiers Palaiologoi, *REB* 69 (2011) 219-234.
- Fatouros, Chronologie
G. Fatouros, Zur Chronologie der Briefe des Theodoros Hyrtakenos, *JÖB* 43 (1993) 221-231.
- Feast, Fast or Famine*
W. Mayer – S. Trzcionka (έκδ.), *Feast, Fast or Famine, Food and Drink in Byzantium* [Byzantina Australiensia 15], Brisbane 2005.
Σ. Φιλιάνης, Περί φαρμάκων. Από τον κορυφαίο φαρμακογνώστη Διοσκουρίδη έως τον Βυζαντινό Νικόλαο Μυρεψό, *Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κυριακή* 12 Οκτωβρίου 1997, 20-22.
C. Foss, Byzantine Malagina and the lower Sangarius, *Anatolian Studies* 40 (1990) 161-183 (= *Cities, fortresses and villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, VII).
Δ. Β. Φούρλας, Σατιρικά και παροιμιακά της Αιτωλίας, *Ναυ* 9 (1999) 213-264.
Α. Fowler, Kinds of literature. An introduction to the theory of genres and modes, Oxford 1982.
E. Fryde, *Early Palaeologan Renaissance (1261 – c.1360)* [The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 27], Leiden – Boston – Köln 2000.
- Galatariotou, Travel
C. Galatariotou, Travel and perception in Byzantium, *DOP* 47 (1993) 221-241.
- Γαλάβαρης, Ζωγραφική
Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων* [Ελληνική Τέχνη], Αθήνα 1995.
- Γαλώνη, Γεώργιος Βαρδάνης
Αικ. Γαλώνη, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 46], Θεσσαλονίκη 2008.
- Γάσπαρης, Βενετική κυριαρχία
Χ. Γάσπαρης, Η Βενετική κυριαρχία στα Βυζαντινά εδάφη, στο *Venetiae quasi alterum Byzantium*, 119-172.
Χ. Γάσπαρης, Η ελιά και το λάδι. Παραγωγή και εμπόριο στην μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αιώνας), στο *Ελιά και λάδι*, 151-158.
Χ. Γάσπαρης, Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων, στο

- Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, 253-275.*
- Χ. Γάσπαρης, Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204, στο *Τέταρτη Σταυροφορία*, 269-286.
- Χ. Γάσπαρης, Παραγωγή και εμπόριο κρασιού στην Μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αιώνας), στο Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (έκδ.), *Οίνος παλαιός ηδύποτος. Το Κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης 1], Ηράκλειο 2002, 225-236.
- Gaul, Thomas Magistros
N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 10], Wiesbaden 2011.
- B. I. Gaydarska, *Landscape, material culture and society in prehistoric south east Bulgaria* [British Archaeological Reports 1618], Great Britain 2007.
- Geanakoplos, Interaction D. J. Geanakoplos, *Interaction of the "Sibling". Byzantine and western cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, London 1976.
- Georgiades-Arnakis, Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources, *Speculum* 26 (1951) 104-118.
- S. Georgiopolou, *Theodore II Dukas Laskaris (1222-1258) as an author and an intellectual of the XIIIth century* [Diss], Cambridge-Massachusetts 1990.
- M. Georgopoulou, *Venice's Mediterranean colonies, architecture and urbanism*, Cambridge 2001.
- Geschichte und Kultur W. Seibt (έκδ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. November - 3 Dezember 1994)* [Österreichische Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Klasse. Denkschriften, 241], Wien 1996.
- Γερολυμάτου, Αγορές M. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος- 12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008.
- M. Γερολυμάτου, Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, στο Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος οίνος - Μονοβασ(ι)α - Malvasia* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17, Οἶνον ιστορῶ V], Αθήνα 2008, 53-69.
- Θ. Δ. Γιαννακόπουλος, Αἱ δημοσιονομικοὶ θεωρίαι τοῦ Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Πρακτικά του Εκτάκτου Πνευματικού Συμποσίου (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988) [Πελ/κά, Παράρτημα 16], Αθήνα 1990, 273-360.
- Γιαννακοπούλου, Καλλιέργειες E. Γιαννακοπούλου, Καλλιέργειες - παραγωγή και διακίνηση δημητριακῶν στη Ναύπακτο και την περιοχή της (15ος-19ος αι.): τεκμήρια και υποθέσεις, *Ναυ* 10 (1998-9) 375-424.
- E. Γιαννακοπούλου, Η ληστροπειρατεία στις κλειστές θάλασσες. Η περίπτωση του Αμβρακικού και του Πατραϊκού Κόλπου (τέλη 17ου - αρχές 19ου αι.), στο *Πειρατές και κουρσάροι*, 124-162.
- Γιαρένης, Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12], Αθήνα 2008.

- Γκιολές, Αθήνα Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2005.
- Glory of Byzantium* H. C. Evans – W. D. Wixom (έκδ.), *The glory of Byzantium. art and culture of the Middle Byzantine era A.D. 843-1261. Catalogue accompanying an exhibition at the Metropolitan Museum of Art, March 11 - July 6, 1997*, New York 1997.
- Gonimos* J. Duffy – J. Peradotto (έκδ.), *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo N.Y. 1998.
- Γουματιανός, Στοιχεία Α. Α. Γουματιανός, Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας της Λήμνου στην επιστολογραφία του Δημητρίου Κυδώνη, *Βυζ* 29 (2009) 267-288.
Π. Γουναρίδης, Η εικόνα των Λατίνων, στο *Τέταρτη Σταυροφορία*, 43-60.
- Grémois – Lefort, *Géorponiques* J-P. Grémois – J. Lefort, *Géorponiques* [Monographies 38], Paris 2012.
- Grierson, *Catalogue* P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Volume 5: Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453, τ. 5.2, Washington D.C. – Dumbarton Oaks 1999.
- Grumel, Chronologie* V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958.
M. Grünbart, *Alpha-Omega, Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie CCXXIV. Epistularum Byzantinarum Initia*, Hildesheim-Zürich-New York 2001.
- Grünbart, Beiträge Grünbart, Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes, *JÖB* 46 (1996) 175-226.
- Grünbart, Store M. Grünbart, Store in a cool and dry place: perishable goods and their preservation in Byzantium, στο *Eat, drink, and be Merry*, 39-50.
M. Grünbart, Prologomena zu einem Verzeichnis der byzantinischen Briefanfänge *Epistularum byzantinarum initia* [EBI], *JÖB* 50 (2000) 1-4.
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αι. κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Guilland, *Correspondance* R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras* [Collection byzantine], Paris 1927.
R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras (l'homme et l' oeuvre)* Paris 1926.
- Handelsgüter und Verkehrswege* E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer (έκδ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert). Akten des internationalen Symposions Wien, 19.-22. Oktober 2005* [Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 388], Wien 2010.
- Harris, *Greek Emigres* J. Harris, *Greek Emigres in the West 1400-1520*, Camberley 1995.
- Heaven and earth* J. Albani – E. Chalkia (έκδ.), *Heaven and earth. Cities and countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013.
- Harvey, *Expansion/ Ανάπτυξη* A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989 (= *Οικονομική ανάπτυξη στο βυζάντιο 900-1200*, μετ.

- E. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997).
- H. M. Hāssan, Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία, *ΕΕΦΣΠΑ* 38 (2008) 513-553.
- P. Hatlie, Critical studies. Redeeming byzantine epistolography, *BMGS* 20 (1996) 213-248.
- Hatlie, Life P. Hatlie, Life and artistry in the 'publication' of Demetrius Kydones' letter collection, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 37 (1996) 75-102.
- Hendy, *Studies* M. F. Hendy, Studies in the Byzantine monetary economy c. 300- 1450, Cambridge 1985.
- Herrin, The ecclesiastical organization J. Herrin, The ecclesiastical organization of Central Greece at the time of Michael Choniates: new evidence from the Codex Atheniensis 1371, στο *XVe Congrès International d' Études Byzantines, Athènes – Septembre 1976, Athènes 1980*, 131-137.
- Herrin, Provincial government J. Herrin, Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29 (1975) 253-287.
- Ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του, Ι' τριήμερο εργασίας Εάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς – Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Αθήνα 2008.
- Hunger, *Literatur/ Λογοτεχνία* H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 1-2, München 1978 (= *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α': μετ. Α. Γ. Μπενάκης – Ι. Β. Αναστασίου – Γ. Χ. Μακρής, τ. Β': μετ. Τ. Κόλιας – Κ. Συνέλλη – Γ. Χ. Μακρής – Ι. Βάσσης, τ. Γ': μετ. Γ. Χ. Μακρής – Ι. Οικονόμου-Αγοραστού – Τ. Κόλιας – Ε. Παπαγιάννη - Σπ. Τρωιάνος – Δ. Γιάννου, Αθήνα 2000-2001)
- H. Hunger, Athen in Byzanz. Traum und Realität, *JÖB* 40 (1990) 43-61.
- K. Ierodiakonou, The anti-logical movement in the fourteenth century, στο K. Ierodiakonou (έκδ.), *Byzantine philosophy and its ancient sources*, Oxford 2002, 119-236.
- D. Jacoby, Italian privileges and trade in Byzantium before the Fourth Crusade: a reconsideration, *Anuario de estudios medievales* 24 (1994) 349-369 [= *Trade, commodities and shipping in the Mediterranean*, [Variorum Collected Studies], Great Britain – USA 1997, II].
- Jacoby, La consolidation D. Jacoby, La consolidation de la domination de Venise dans la ville de Négrepont (1205-1360). Un aspect de sa politique coloniale, στο *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, 151-187.
- D. Jacoby, Migrations familiales et strategies commerciales venitiennes aux XII et XIII siecles, στο M. Balard – A. Ducellier (επιμ.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe - XVIe siècles). Actes du Colloque de Conques (octobre 1999)* [Byzantina Sorboniensia 19], Paris 2002, 355-373 (= *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries* [Variorum Collected Studies Series, 914], Ashgate, 2009, III).
- Jacoby, Silk D. Jacoby, Silk in Mediaeval Andros, στο *Καπετάνιος και Λόγος*, 137-150.
- D. Jacoby, Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade, *BZ* 84/85 (1991-1992) 452-500 [= *Trade, Commodities and Shipping in the Mediterranean*, [Variorum Collected Studies], Great Britain – USA 1997,

VII].

- Janin, *Les églises* R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique* [Geographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantine], Paris 1975.
- H. J. de Jonge, La bibliothèque de Michel Choniates et la tradition occidentale des testaments des XII Patriarches, *Nederlandsche Archief voor Kerkgeschiedenis* N. S. 53 (1972-73) 171-180.
- Kariye Djami, τ. 2 P.A. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami* [Bollingen series 70], τ. 2, New York 1966-1975.
- A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007.
- B. Καλογεροπούλου-Μεταλληνού, Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία (με βάση τις επιστολές του), *Παρνασσός* 24 (1982) 558-599.
- Καπετάνιος και Λόγος E. A. Ζαχαριάδου – E. Χρυσός (επιμ.), *Καπετάνιος και Λόγος, Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη / Captain and Scholar, Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, Άνδρος 2009.
- M. Kaplan, L'activité pastorale dans le village Byzantin du VIIe au XIIe siècle, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 407-420.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, Η Ναύπακτος και η περιοχή της στα χρόνια του Απόκαυκου, *Ναυ* 5 (1990-1991) 77-118.
- G. Kapriev, *Philosophie in Byzanz*, Würzburg 2005.
- S. Karpov, Hunting for people: Black Sea piracy in the XIVth-XVth centuries, στο *Πειρατές και κουρσάροι*, 66-78.
- A. Av. Καραπασχαλίδου, *Η θρυλική Αρέθουσα*, Χαλκίδα 2007.
- Καραπιδάκης, Οικονομία N. E. Καραπιδάκης, Οικονομία και εμπόριο (εισαγωγή), στο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, 227-251.
- Αικ. Καραπλή, Το σιτάρι, το ψωμί και ο βυζαντινός στρατός, στο «Ο άρτος ημών», από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' τριήμερο εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1994, 100-111.
- D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts* [Phil. Diss], München 1936.
- Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, *Η τέχνη του ψωμιού στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Το σιτάρι, οι χώροι, οι άνθρωποι*, Αθήνα 2009.
- Καρθαία άλλοτε και τώρα*, ΥΠΠΟ Επιτροπή Συντήρησης και Ανάδειξης Αρχαίας Καρθαίας Κέας, Αθήνα 2004.
- Karlsson, *Idéologie* G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Uppsala 1959, 106-111.
- Karpozelos, *Realia* A. Karpozelos, *Realia in byzantine Epistolography X-XIIc.*, BZ 77 (1984) 20-37.
- Karpozelos, Hyrtakenos A. Karpozelos, The correspondence of Theodoros Hyrtakenos, *JÖB* 44 (1990) 275-294.
- Karpozilos, *Controversy* A. D. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1233)* [Βυζαντινά Κείμενα

και Μελέται 7], Θεσσαλονίκη 1973.

- Karpozilos, Realia 13-15 A. Karpozilos, Realia in byzantine Epistolography XIII-XVc., *BZ* 88 (1995) 68-84.
- Καρπόζηλος, Περιγραφές A. Καρπόζηλος, Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 511-541.
- Καθημερινή ζωή *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομείς και συνέχεις στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988* [ΕΙΕ/ΙΒΕ], Αθήνα 1989.
- Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002* [Ωρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο], Αθήνα 2002.
- Κατσαρός, Το πρόγραμμα B. Κατσαρός, Το πρόγραμμα έρευνας της βυζαντινής τοπογραφίας στην κοιλάδα του Αχελώου, πρόταση για μια μέα θεώρηση του χώρου, στο *Πρακτικά Α'*, 315-332.
- Κατσαρός, Απόκαυκος B. Κατσαρός, Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, στο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (έκδ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών [Σειρά Συμποσίων 1], Ιωάννινα 2001, 123-150.
- Κατσαρός, Η «κατά την Ελλάδα» B. Κατσαρός, Η «κατά την Ελλάδα» βυζαντινή Μονή του Προδρόμου τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη, *Βυζκ* 1 (1981) 101-137.
- Κατσαρός, Καθημερινή ζωή B. Κατσαρός, Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου, στο *Καθημερινή ζωή*, 631-674.
- B. Κατσαρός, Ιωάννης Απόκαυκος ο «σύγχρονος» βυζαντινός λογοτέχνης, *Ναυ Ι*₂ (2001) 515-552.
- Κατσαρός, Συμβολή B. Κατσαρός, Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δ. Στερεά Ελλάδα (12ος-13ος αι.). Πηγές και δεδομένα, *Βυζ* 13.2 (1985) 1503-1539.
- Καζανάκη-Λάππα, Αθήνα M. Καζανάκη-Λάππα, Μεσαιωνική Αθήνα, στο *Οικονομική Ιστορία Β'*, 385-395.
- Kazhdan, Polis A. Kazhdan, Polis kai Kastron in Theophanes στο H. Ahrweiler (έκδ.), *Ευψυχία Melanges offerts a Helene Ahrweiler* [Publications de la Sorbonne Série Byzantina S] τ. Β', Paris 1998, 345-360.
- A. Kazhdan – G. Constable, People and power in Byzantium: an introduction to modern Byzantine studies, Washington D.C. 1982.
- Kazhdan - Epstein, Change/ Αλλαγές A. P. Kazhdan – A. W. Epstein, *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley – Los Angeles – London 1985 (= *Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Α. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης (μετ.), Αθήνα 1997).
- Kazdan – Franklin, Aspects A. Kazdan – S. Franklin, Nicetas Choniates and others: aspects of the art of literature, 256-286, στο *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries* [Past and Present], Great Britain 1984, VII.
- M. Kiel, Population and settlement of the sandjak of Karli-Illi –

- Aetolia/Akarnania – during the Turkokratia. According to unpublished or little-known Ottoman-Turkish administrative records from the years 1489, 1521, 1562, 1642, 1732 and 1810, στο *Πρακτικά Β΄* 705-727.
- T. Κιουσοπούλου, Λουκάς Νοταράς: ψήγματα μιας βιογραφίας, στο *Κλητόριον*, 161-176.
- E. Kislinger, Being and well-being in Byzantium: the case of beverages, στο M. Grünbart - E. Kislinger - A. Muthesius - D. Ch. Stathakopoulos (έκδ.), *Material culture and well-being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001)* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 356. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, XI], Wien 2007, 151-153.
- Kislinger, Cats E. Kislinger, Byzantine cats, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 165-178.
- E. Kislinger, Dall'ubriacone al krasopateras. Il consume del vino a Bisanzio, στο G. Archetti (έκδ.), *La civiltà del vino. Fonti, temi e produzioni vitivinicole dal Medioevo al Novecento* [Atti delle Biennali di Franciacorta 7], Brescia 2003, 139-164.
- E. Kislinger, Sightseeing in the Byzantine empire, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 457-468.
- Kislinger, Τρώγοντας E. Kislinger, Τρώγοντας και πίνοντας εκτός σπιτιού, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 47-60.
- Τρώγοντας E. Kislinger, Verkehrsrouten zur See im byzantinischen Raum, στο *Handelsgüter und Verkehrswege*, 149-174.
- Κλητόριον Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά - Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον είς μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005.
- J. Koder, Fresh vegetables for the capital, στο *Constantinople and its hinterland*, 49-55.
- Koder, Gemüse/ O κηπουρός J. Koder, *Gemüse in Byzanz: die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 3], Wien 1993 (= *O κηπουρός και η καθημερινή κουζίνα στο Βυζάντιο* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας 2], Αθήνα 1992).
- J. Koder, Handelsgüter und Verkehrswege Problemstellung, Quellenlage, Methoden, στο *Handelsgüter und Verkehrswege*, 13-24.
- Koder, Καθημερινή διατροφή J. Koder, Η Καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 17-30.
- Koder, Negroponte J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973.
- Koder, Νησιωτική επικοινωνία J. Koder, Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 445-455.
- Koder, Το Βυζάντιο ως χώρος J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2004.
- J. Koder, Παρατηρήσεις για τη χρήση βοοειδών στο Βυζάντιο, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 23-38.

- Κόλια-Δερμιτζάκη,
Η εικόνα
- A. Κόλια-Δερμιτζάκη, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα, στο *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 59-89.
- T. G. Kolias, Die byzantinische Kriegsmarine. Ihre Bedeutung im Verteidigungssystem von Byzanz, στο E. Chrysos – D. Letsios – H. A. Richter – R. Stupperich (έκδ.), *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996. Akten des Internationalen wissenschaftlichen Symposions. Frankfurt/M, 7.-8. Dezember 1996* [Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 4] Mannheim - Möhnsee 1999, 133-139.
- T. G. Kolias, Die Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten, στο *Handels Güter und Verkehrswege*, 179-188.
- T. G. Kolias, The Horse in the Byzantine World, στο S. Lazaris (έκδ.), *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude* (Strasbourg, 6-7 novembre 2009) [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22], Turnhout - Brepols 2012, 87-97.
- Κόλιας,
Ο άνθρωπος
- T. Γ. Κόλιας, Ο άνθρωπος και τα ζώα στο Βυζάντιο, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 15-22.
- F. Kolovou, Quellenforschung zu den Briefen des Michael Choniates, *Ελλ* 51 (2001) 75-99.
- Κολοβού, Χωνιάτης
- Φ. Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν* [Πονήματα, Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας 2], Αθήναι 1999.
- J. Konidaris. Ein γράμμα des Patriarchen Gregorios III aus dem Jaghre 1446, στο *FM IV* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 7], Frankfurt 1981, 346-356.
- G. Kontis, The impact of plague pandemics on the Byzantine empire, στο *XVIIIe Congrès International des Études Byzantines. Résumés des communications*, τ. I, Moskau 1991, 241-242.
- Κοντογεωργοπούλου, Αττική
- Χ. Γ. Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική κατά την Πρώιμη και Μέση Βυζαντινή Περίοδο (324-1204)* [διατριβή επί διδακτορία], Αθήνα 2011.
- Κορδώσης,
Η κατάκτηση
- Μ. Κορδώσης, Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και Τοπογραφικά προβλήματα, *ΙστΓεωγρ* 1 (1985-1986) 53-194.
- Μ. Σ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 159], Αθήνα 1981.
- Κωστής, Καιρός
- Κ. Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος*, Ηράκλειο 1995.
- Σ. Κοτζάμπαση, *Περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ' ἄλλου προσώπου. Παρατηρήσεις στην αυτοβιογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Β' Κυπρίου*, *Ελλ* 58 (2008) 279-290.
- S. Kotzabassi, Gregorios Kyprios as reader and critic, στο *Realia Byzantina*, 75-88.
- S. Kotzabassi, The correspondence of Gregory of Cyprus to Theodora Raoulaina Palaiologina, *Parekbolai* 1 (2011) 115-170.
- Κουκουλές,
ΒΒΠ 2.1-2/5/6
- Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός* [Collection de l'Institut Francais d'Athenes], τ. 2.1, 5, 6, ἐν Ἀθήναις 1948-1955.

- Κουκουλές,
Η μελισσοκομία Φ. Κουκουλές, *Ἡ μελισσοκομία παρὰ Βυζαντινοῖς*, BZ 44 (1951) 347-357.
- Κουκουλές,
Λαογραφικά Φ. Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά* [Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Επιστημονικαὶ Πραγματεῖαι 5-6], τ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1950.
- Κουκουλές, Παροιμῖαι Φ. Κουκουλές, Αἱ παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ δημῶδεις παροιμῖαι καὶ παροιμιῶδεις φράσεις, *ΕΕΒΣ* 8 (1931) 3-29.
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Σ. Σαμαρτζίδου - Α. Duhn - R. Catling - Χ. Τζιάβος - Χ. Αναγνώστου, Αρχαιολογικὲς καὶ γεωμορφολογικὲς ἐρευνες στο δέλτα του Στρυμόνα. Το αρχαιολογικὸ ἔργο στη Μακεδονία καὶ Θράκη, *ΑΕΜΘ 10Β* (1996) 639-661.
- Κουράκου-Δραγώνα,
Κάπνειος ἄμπελος Σ. Κουράκου-Δραγώνα, Η κάπνειος ἄμπελος καὶ ὁ κάπνειος οἶνος, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ, Ἀμπελοοινική ἱστορία καὶ αρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου, Επιστημονικὸ Συμπόσιο*, Ἀθῆνα 2001, 17-24.
- Κουρούσης,
Αποστόλης καὶ
Ευγενικός
Κουρούσης, Γαβαλάς Ι. Κουρούσης, Μιχαὴλ Αποστόλης καὶ Ἰωάννης Ευγενικός μιμούμενοι τον ἐπιστολογράφο Συνέσιο, Ἀθηνά 81 (1996) 431-441.
Σ. Ι. Κουρούσης, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Εφέσου (1271/2 – 1355/60)* ["Ἀθηνᾶ" Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 12], τ. Α': Τα βιογραφικά, Ἀθῆναι 1972.
- Κουρούσης,
Ἐπιστολάριον Σ. Ι. Κουρούσης, *Τὸ Ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ-Ανδρόνικου Ζαρίδου (1295-1315ca.) καὶ ὁ ἱατρὸς ἄκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.- 1328/;)*. Μελέτη φιλολογικὴ [«Ἀθηνᾶ» Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 23], Ἀθῆναι 1984-1988.
Β. Koutava-Delivoria, Quatre termes énigmatiques relatifs aux tissus byzantins: Ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀραχνίου νήματα εἰς λεπτότητα - Ὑπὸ κάλαμον Ναρθήκια – Μαλλωτά, *Byz* 74 (2004) 17-24.
- Κουταβά-Δεληβοριά,
Γεωγραφικὸς κόσμος Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος του Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου* [Παρουσία, Παράρτημα 22], τ. Α': Τα Γεωγραφικά. Στοιχεῖα φυσικῆς γεωγραφίας, βιογεωγραφίας καὶ ἀνθρωπογεωγραφίας, τ. Β': Ἡ εἰκόνα, οἱ ἀνθρώποι, οἱ τόποι καὶ ἡ χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσή τους, Ἀθῆνα 1993.
Β. Κουταβά-Δεληβοριά, Φυτὰ στολισμοῦ στο Βυζάντιο καὶ ἡ ονειροκριτικὴ τους σημειολογία, στο *Κλητόριον*, 261-282.
- Koutrakou,
"Animal farm" Ν. Koutrakou, "Animal farm" in Byzantium? The terminology of animal imagery in middle Byzantine politics and the eight "deadly sins", στο *Ζῶα καὶ περιβάλλον*, 319-377.
- Kravari, Villes V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989.
Δ. Κραβαρτόγιαννος, Η νομισματοκοπία τῆς Ναυπάκτου στον Μεσαίωνα, στο *Συμπόσιο Β'*, τ. Β', 249-255.
Ε. Κριαράς, *Βυζαντινά ἱπποτικά μυθιστορήματα*, Ἀθῆνα 1959.
Κ. Π. Κύρρης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τον ΙΔ' αἰῶνα. Ἡ πρώτη φάση του ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ἀνδρονίκων (1321)*, Λευκωσία 1982.
W. Lackner, Die erste Auflage des Physiklehrbriefes des Nikephoros Blemmydes, στο F. Paschke (ἐκδ.), *Überlieferungsgeschichtliche*

- La Bithynie* B. Geyer – J. Lefort (έκδ.), *La Bithynie au Moyen Âge* [Réalités Byzantines 9], Paris 2003.
- Laiou, *Constantinople* A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Massachusetts 1972.
- Laiou, Correspondence A. Laiou, The correspondence of Gregorios Kyprios as a source for the history of social behavior in Byzantium or, on government by rhetoric, στο *Geschichte und Kultur*, 91–108.
- Λαΐου, Ανταλλαγές A. E. Λαΐου, Οι Ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, στο *Οικονομική Ιστορία Β'*, 471–559.
- Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αιώνας) Aγγ. E. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αιώνας), στο *Οικονομική Ιστορία Α'*, 495–574.
- Laiou – Morrisson, *Economy* A. E. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy* [Cambridge Medieval Textbooks], Cambridge 2007.
- Lameere, *La tradition* W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, Patriarche de Constantinople (1283-1289)* [Études de Philologie, d' Archéologie et d' Histoire Anciennes 2], Bruxelles - Rome 1937.
- Σ. Λαμπάκης, Απάνθισμα περί αμνοεριφίων και άλλα συναφή αγροτοποιμενικά, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 63–69.
- Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982.
- Λαμπρόπουλος, Απόκαυκος K. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του* [Ιστορικές Μονογραφίες 6], Αθήνα 1988.
- Φ. Θ. Λαμπροπούλου, Λέων Σγουρός, ο βίος και η πολιτεία του Βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα, Αθήνα 2002.
- A. Λαμπροπούλου – A. Πανοπούλου, Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως, στο *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)* [ΕΙΕ, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις], Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, 59–87.
- Σπ. Λάμπρος, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1878.
- Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ* Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα*, Ἀθῆναι 1882, 45–49.
- Σπ. Λάμπρος, Τὰ τεῖχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς Μέσους αἰῶνας, *NE* 2 (1905) 435–484· *NE* 4 (1907) 20–26, 240–243· *NE* 5 (1908) 115–116.
- A. L. Laudano, Un univers sphérique ou voûte? Survivance de la cosmologie antiochène à Byzance (XIe et XIIe s.), *Byz* 78 (2008) 66–86.
- Lefort, Communications J. Lefort, Les communications entre Constantinople et la Bithynie, στο *Constantinople and its hinterland*, 207–220.

Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας)	J. Lefort, Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας), στο <i>Οικονομική Ιστορία Α'</i> , 377-494.
Lefort, Routes	J. Lefort, Les grandes routes médiévales, στο <i>La Bithynie</i> , 461-472.
Lemerle, <i>Phillipes</i>	P. Lemerle, <i>Phillipes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine</i> , Paris 1945.
Leone, La corrispodenza	P. Leone, La corrispodenza di Nicefo Gregora, <i>Studi di Filologia Bizantina</i> 2 (1980) 183-232.
<i>Les villages</i>	J. Lefort – C. Morrisson – J. P. Sodini (έκδ.), <i>Les villages dans l'empire byzantine</i> [Réalités byzantines 11], Paris 2005, 289-299 (= <i>Société rurale et histoire du paysage à Byzance</i> [Bilans de Recherche 1], Paris 2006, XX, 489-500).
Λεοντάρης, Σ. Ν.	Σ. Ν. Λεοντάρης, <i>Εισαγωγή στην Ωκεανογραφία</i> , Αθήνα 1995.
Λεοντσίνη, Πτηνά	Μ. Λεοντσίνη, Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος-11ος αι.), στο <i>Ζώα και περιβάλλον</i> , 285-317. Μ. Κ. Λεοντσίνη, Ποιμένες και ποίμνια: αντιλήψεις σχετικά με την κτηνοτροφία και τα προϊόντα της στο Βυζάντιο, στο <i>Ιστορία του ελληνικού γάλακτος</i> , 169-191. Α. R. Littlewood, The byzantine letter of consolation in the Macedonian and Komnenian periods, <i>DOP</i> 53 (1999) 19-41. Α. Littlewood, Gardens of the Byzantine world, στο <i>Byzantine gardens and beyond</i> , 31-113.
Littlewood, Vegetal and animal	Α. Littlewood, Vegetal and animal imagery in the History of Niketas Choniates, στο Μ. Grünbart (επιμ.), <i>Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter</i> [Millenium-Studien 13], Berlin - New York 2007, 223-258.
Loenertz, Cydonès I	R.-J. Loenertz, Démétrius Cydonès I. De la naissance à l'année 1373, <i>OCP</i> 37 (1970) 47-72.
Loenertz, Cydonès II	R.-J. Loenertz, Démétrius Cydonès II. De 1373 à 1375, <i>OCP</i> 37 (1971) 5-39.
Loenertz, Epître 1	R.-J. Loenertz, Epître de Manuel II Paléologue aux moines David et Damien, 1416, <i>Studi bizantini e neoellinici</i> 9 (= <i>Silloge bizantina in onore di S.G. Mercati</i>) (1957) 294-304.
Loenertz, Épître 2	R.-J. Loenertz, Manuel Paléologue, épître à Cabasilas, <i>Μακεδονικά</i> 4 (1956) 38-46.
Loenertz, L'exil	R.-J. Loenertz, L'exil de Manuel II Paléologue à Lemnos 1387-1389, <i>OCP</i> 38 (1972) 116-140.
Lonsdale, Attitudes	St. H. Lonsdale, Attitudes towards animals in ancient Greece, <i>Greece and Rome, Second series</i> 26.2 (1979) 146-159. Τ. Λουγγής, Παραδείγματα έργων οδοποιίας στο Βυζάντιο, <i>Δίπτυχα</i> 6 (1994-1995) (= <i>μνήμη Bruno Lavangini</i>) 37-48.
Λουγγής, Περί ιχθύων	Τ. Κ. Λουγγής, Περί ιχθύων και αλιείας διάφορα, στο <i>Ζώα και περιβάλλον</i> , 51-62.
Loukaki, Grégoire	Μ. Loukaki, <i>Grégoire Antiochos éloge du patriarche Basile Kamatèros</i> [Byzantina Sorbonensia 13], Paris 1996.

- Λουϊζίδης, Λέσβος Κ. Λουϊζίδης, *Η Βυζαντινή Λέσβος (330-1355)*, Ιωάννινα 2003.
Α. Λούβη-Κίζη, Θήβα, στο *Οικονομική Ιστορία Β΄*, 375–383.
- Macrides, Akropolites R. Macrides, *George Akropolites 'The History'*, Oxford 2007.
- Magdalino, Manuel/Μανουήλ P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 (ανατ. 2002) (= *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, μετ. Α. Κασδαγλή, Αθήνα 2008).
P. Magdalino, The grain supply of Constantinople ninth-twelfth centuries, στο *Constantinople and its Hinterland*, 35–47.
H. Maguire, "A fruit store and an aviary". Images of food in house, palace, and church, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι*, 133–146.
H. Maguire, Gardens and parks in Constantinople, *DOP* 54 (2000) 251–264.
E. D. Maguire – H. Maguire, *Other icons. Art and power in Byzantine secular culture*, Princeton - Oxford 2007.
H. Maguire, Paradise withdrawn, στο *Byzantine garden culture*, 23–35.
- Makris, Studien G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt* [Collana storica di fonti e studi 52], Genova, 1988.
- Makris, Thessalonike – Konstantinopel G. Makris, Thessalonike – Konstantinopel und zurück. Die Schiffsreise des Thomas Magistros im 14. Jahrhundert, στο H.–D. Blume - C. Lienau (επιμ.), *Der fremde und der eigene Blick – Reisen und Reisende in Griechenland* [Choregia, Münstersche Griechenland-Studien, 4], Münster 2006, 131–138.
- Maksimović, Provincial administration L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.
- Malamut, Les îles E. Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin, VIIIe-XIIe siècles*, τ. 1–2, Paris 1988.
X. Α. Μαλτέζου, Ένας φωτισμένος Βυζαντινός δάσκαλος στη Φλωρεντία: Μανουήλ Χρυσολωράς, στο *Ορθοδοξία και Οικουμένη*, 531–540.
I. Μαμαλάκης, Η επίδραση των συγχρόνων γεγονότων στις ιδέες του Γ. Γεμιστού, στο Σ. Κυριακίδης – Α. Ξυγγόπουλος – Π. Ζέππος (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)*, τ. Β΄, Αθήνα 1956, 498–532.
Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων, στο *Χρήμα και αγορά*, 219–236.
Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ΙΓ΄ αιώνα. Δύο υποθέσεις φόνου, στο *Πρακτικά Α΄*, 297–306.
Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο Βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* [διδαστορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 1990.
Α. Μαρκόπουλος, Η επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου, στο *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, σ. 163–168.
Α. Markopoulos, Problèmes relatifs à l'épistolographie byzantine.

- L'absence de commentaires, στο *L'epistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16e Table ronde org. par Wolfram Hörandner et Michael Grünbart dans le cadre du XXe Congrès international des études byzantines* [Dossiers byzantins 3], Paris 2003, 55-61.
- K.-P. Matschke, Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνας) στο *Οικονομική Ιστορία Β΄*, 561-612.
- K.-P. Matschke, Η οικονομία των πόλεων κατά την Υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-15ος αιώνας), στο *Οικονομική Ιστορία Β΄*, 141-191.
- K. N. Mavrommati, The 12th century physical landscape and climate of Bulgaria: the case of Gregorios Antiochos, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012) 95-107.
- Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις Κ. Μαυρομμάτη, Οι Κατηχήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση, *ΒυζΣυμ* 20 (2010) 39-66.
- Μαυρομμάτης, Βησσαρίων Λ. Μαυρομμάτης, Ο Καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου, *Σύμμεκτα* 9 (= *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*) (1994) τ. Β΄, 41-50.
- Μαυρομμάτης, Παλαιολόγοι Λ. Μαυρομμάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι (προβλήματα πρακτικής πολιτικής και ιδεολογίας)*, Αθήνα 1983.
- M. McCormick, Bateaux de vie, bateaux de mort. Maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au moyen âge, στο *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo* [Settimane di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 45], τ. 1, Spoleto, 1998, 35-122.
- M. McCormick, Byzantium on the move: imagining a communication history, στο *Travel in the Byzantine world*, 3-29.
- McCormick, *Origins* M. McCormick, *Origins of the European economy, Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2001.
- M. McCormick, Rats, communications and plague: towards an ancient and medieval ecology, *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003), 1-25.
- M. McCormick – P. E. Dutton – P. A. Mayewski, Volcanoes and the climate forcing of Carolingian Europe, A.D. 750-950, *Speculum* 82 (2007) 865-895.
- Κ. Μέντζου, Συμβολαί εις τήν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου [διατριβή ἐπὶ διδακτορίᾳ], Ἀθῆναι 1975.
- Μέντζου-Μεϊμάρη, Βιογραφία Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βυζαντινή αγιολογική βιογραφία. Η αγιολογική βιογραφία στο Βυζάντιο και η σημασία της στην πολιτιστική ιστορία της Ν.Α. Ευρώπης* [Περιοδικό «Παρουσία» – Παράρτημα 52], Αθήνα 2002.
- Μέλισσα και προϊόντα Η Μέλισσα και τα προϊόντα της. Στ' Τριήμερο εργασίας Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ – Κοινότητα Νικήτης Χαλκιδικής – Μελισσοκομικός Συνεταιρισμός Νικήτης «Σίθων», Αθήνα 2000.
- Μέριανος, Ευστάθιος Γ. Μέριανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* [ΕΙΕ/ΙΒΕ,

- Μονογραφίες 13], Αθήνα 2008.
- Γ. Α. Μέριανος, Ο ρόλος του δώρου στη βυζαντινή διπλωματία, *Τεκμήριον* 7 (2007) 199-222.
- Μενδώνη, Κέα
Λ. Γ. Μενδώνη, Κέα, *Οι επιγραφές και οι άλλες γραπτές μαρτυρίες για το νησί, προσωπογραφία – τοπογραφία – παραδόσεις – ιστορία* [διδακτορική διατριβή], τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1988.
- Μενδώνη, Κείος ή Κύθνιος
Λ. Μενδώνη, Κείος ή Κύθνιος ο τυρός, στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 127-138.
- Mergiali, *L'enseignement*
S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261 – 1453)* [Εταιρεία των Φίλων του Λαού 5 – Κέντρο Ερεύνης Βυζαντίου], Αθήνα 1996.
- Μήλλας, Αναδρομή
Σ. Μεργιαλή-Σαχά, Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας: ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στο ρόλο του πρεσβευτή τον 14ο και 15ο αι., *Βυζκ* 25 (2005-2006) 235-259.
Α. Μήλλας, *Αναδρομή στα Πριγκηπόννησα. The princes islands A petrospective journey*, Αθήνα 2002.
Α. Μήλλας, *Πρώτη Αντιγόνη. Τα Πριγκηπόννησα*, Αθήνα 1992.
Δ. Μιτάκης, Εύηνος, Βαράσοβα, Κλόκοβα, *Ναυ* 3 (1986-87) 37-120.
- Μονή Βατοπεδίου
Μorton, *The role*
Ιερά Μεγίστη, Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη, τ. Α΄-Β, Άγιον Όρος 1996.
J. Morton, *The role of the physical environment in ancient Greek seafaring*, Leiden – Boston – Köln 2001.
Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντισησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά (1293-1361)*, Αθήνα 1988.
- Μουγιάρης, *Σεισμική Ιστορία*
Ν. Μουγιάρης, *Σεισμική Ιστορία της Αιγαίας Χώρας (από 2400 π.Χ. – 1990 μ.Χ.)* [διδακτορική διατριβή], Πάτρα 1994.
- Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι*
Θ. Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι: δυνατότητες και δυσκολίες στη θαλάσσια επικοινωνία σε βυζαντινά λόγια κείμενα, στο Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 435-443.
Θ. Μπαζαίου-Barabas – Κ. Νικολάου, *Ελληνικός χώρος και πρώϊμοι Σλάβοι (6ος-15ος αι.). Αναλυτική βιβλιογραφία (1945-1991)*, Αθήνα 1992.
Χ. Μπαλόγλου - Ν. Νικολούδης, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζκ* 21 (2001) 378-379 (= Ν. Γ. Νικολούδης, *Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία, άγνωστες σελίδες της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, 5).
Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας (15ος-19ος αι.)* [Ανθρώπων Άστεα], Αθήνα 1997.
Ν. Γ. Μοσχονάς, Εύριπος, κέντρο βενετικού εμπορίου, στο *Από τον Εγριπο στο Νεγροπόντε*, 157-171.
M. Mullett, Byzantium and the Slavs: the view of Theophylact of Ochrid, στο *Annuaire de l'université de Sofia "St. Kliment Ohridski" de recherches Slavobyzantines "Ivan Dujčev"* 87/6 (1994) 55-70.
M. Mullett, Dancing with deconstructionists in the gardens of the Muses: new literary history vs?, *BMGS* 14 (1990) 258-275.
- Mullet, *In peril*
M. E. Mullet, *In peril on the sea: travel genres and the unexpected*, στο

- Travel in the Byzantine world*, 259–284 (= *Letters, literacy and literature in Byzantium* [Variorum Collected Studies], Ashgate 2007, XIV).
- M. Mullet, Originality in the byzantine letter: the case of exile, στο *Originality*, 39–58 (= *Letters, literacy and literature in Byzantium* [Variorum Collected Studies], Ashgate 2007, IV).
- M. Mullett, The classical tradition in the Byzantine letter, στο *Byzantium and the classical tradition*, 75–93 (= *Letters, literacy and literature in Byzantium*, Aldershot 2007, II).
- M. Mullett, The Madness of the genre, *Homo Byzantinus*, *DOP* 46 (1992) 235–243.
- Mullett, *Letters* M. Mullett, *Theophylact of Ochrid: reading the letters of a Byzantine archbishop*, Birmingham 1997.
- Μυστράς *Η πολιτεία του Μυστρά, Μυστράς Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002* [Όρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς], Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων – 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2001.
- C. Niarchos, The philosophical background of the eleventh-century revival of learning in Byzantium, στο *Byzantium and the classical tradition*, 127–135.
- B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Αγροτική οικονομία στην πεδιάδα του Στρυμόνα την εποχή των Παλαιολόγων, στο *Νιγρίτα – Βισαλτία*, 467–476.
- B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998.
- N. Νεράντζη-Βαρμάζη, Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη στο β' μισό του 14ου αιώνα, *Βυζκ* 1 (1981) 89–97.
- B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, στο *Διεθνές Συνέδριο*, 229–237 (= *Βυζ* 18 (1995–6) 197–203).
- Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών* I. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών (συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωσης)* [διδακτορική διατριβή], Αθήνα 2001.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Το οδικό δίκτυο M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Το οδικό δίκτυο της χερσονήσου του Αίμου και η σημασία του κατά τους Μέσους χρόνους (γενικές επισημάνσεις και πρόταση έρευνας), στο *Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής*, 155–159, [= *Βυζάντιο και Σλάβοι – Ελλάδα και Βαλκάνια (6ος-20ος αι.)*, Αθήνα 2001, 3].
- S. T. Newmyer, *Animals in Greek and Roman thought. A sourcebook*, London - New York 2011.
- Νέζης, *Τα βουνά* N. Νέζης, *Τα βουνά της Αττικής, γεωγραφία – φύση – μνημεία – τοπωνύμια – βιβλιογραφία*, Αθήνα 2002.
- Νιγρίτα – Βισαλτία* «*Η Νιγρίτα – Η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*». Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου, Νιγρίτα 17–20 Οκτωβρίου 1996, Δήμος Νιγρίτας, Θεσσαλονίκη 2000.
- D. M. Nicol, Constantine Acropolites, a prosopographical note, *DOP* 19 (1965) 249–256.
- Nicol, Despotate / Δεσποτάτο D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479: a contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984 (= *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου: μία συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας κατά τον*

- Μεσαίωνα, Αθήνα 1991).
- D. M. Nicol, Refugees, Mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade, στο *ACIÉB XV, Athènes - Septembre 1976*, 4. *Histoire. Communications*, Athènes 1980, 1-33 (= *Studies in late Byzantine history and prosopography* [VR], London, 1986, IV).
- D. M. Nicol, *The byzantine lady. Ten portraits, 1250-1500*, Cambridge 1994, 59-70.
- Ε. Νικολαΐδης, Η κοσμολογία των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας. Μέγας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης, *Βυζκ* 11 (1991) 203-230.
- Νικολούδης, Μελένικο Ν. Γ. Νικολούδης, Το βυζαντινό Μελένικο, *Βυζκ* 18 105-107 (= *Μεσαιωνική Μακεδονία, Θράκη και Μικρά Ασία, προσεγγίσεις και αντιπαραθέσεις Βυζαντινών, Σλάβων και Τούρκων*, Αθήνα 2006, 6).
- Νταγιούκλας, Προσωπογραφία Σ.Α. Νταγιούκλας, Διοικητική προσωπογραφία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1343 έως την πρώτη άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1387, *Βυζ* 23 (2002-2003) 161-180.
- Ορθοδοξία και Οικουμένη Η. Βουλγαράκης - Κ. Δελικωνσταντής - Γ. Κρουσταλάκης - Μ. Μακράκης - Γ. Μαντζαρίδης - Ν. Ματσούκας - Η. Μουτσούλας - Σ. Πάνου - Θ. Παπακωνσταντίνου - Χ. Παπαστάθης - Γ. Πατρώνος - Γ. Πλουμίδης - Σ. Τρωιάνος - Ι. Φουντούλης (έκδ.), *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χριστήριος τόμος προς τιμήν του οικουμενικού πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Αθήνα 2000.
- Οι Σέρρες και η περιοχή τους Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1998.
- S. M. Oberhelman, *Dreambooks in Byzantium, Six "Oneirocritica" in translation with commentary and introduction*, Great Britain 2008.
- D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, London 1971 (ανατ. 1974) (= *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τ. Α΄-Β΄, μετ. Γ. Τσεβρεμές, Θεσσαλονίκη 1991).
- Obolensky, Commonwealth/ Κοινοπολιτεία S. N. Oikonomidès, Contribution à l'étude de la pronoiia au XIIIe siècle, une formule d'attribution de la parèques à un pronoiiaire, *REB* 22 (1964) 158-175 [= *Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VIIe - XVe s.)* [VR], London 1976, VI).
- Μ. Οικονομίδου, Ανασκόπηση της νομισματοκοπίας του «δεσποτάτου της Ηπείρου», στο *Πρακτικά Συμποσίου*, 95-99.
- Οικονομική Ιστορία Α. Ε. Λαΐου (γεν. εποπτ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα 2006 [= αναθ. έκδ. του *The economic history of Byzantium from the seventh through the fifteenth century* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], τ. 1-3, Washington D.C. 2002].
- Οἶνον ιστορῶ VIII Η. Β. Οικονόμου, *Θεολογική οικολογία, θεωρία και πράξη*, Αθήνα 1994.
- Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ιστορῶ VIII, Πότνια οἴνου. Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα*, Βόλος 2009.
- Οἶνος παλαιός Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Οἶνος παλαιός ηδύποτος. Το κρητικό*

- ηδύποτος κρασί από τα Προϊστορικά ως τα Νεότερα χρόνια. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κούναβοι: Δήμος «Ν. Καζαντζάκης», 24-26 Απριλίου 1998 [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης 1], Ηράκλειο 2002.
- Okeanos* C. Mango - O. Pritsak (έκδ.), *Okeanos, Essays Presented to I. Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* [Harvard Ukrainian Studies vol. 7], Harvard 1983.
- Originality* A.R. Littlewood (έκδ.), *Originality in byzantine literature art and music*, Oxford 1995.
- A. Παλιούρας, Αχελώος: αναζητώντας μια χαμένη πόλη και μια επισκοπή, στο *Β' Διεθνές*, 503-514.
- A. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αγρίνιο 2004.
- Πάλλης, *Τοπογραφία* Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο* [Μεταβυζαντινά Κείμενα 1], Θεσσαλονίκη 2009.
- Πάλλης, *Τοπογραφικά* Γ.Ν. Πάλλης, *Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αι.)*, *ΒυζΣυμ* 23 (2013) 105-182.
- N. Παναγής – Α. Πολυβίου, Ιστορική αναδρομή της μέλισσας μέσα από την Αγία Γραφή, στο *Μέλισσα και προϊόντα*, 149-154.
- Πανδής, *Νότια Κέρκυρα* Τ. Χ. Πανδής, *Η μεσαιωνική νότια Κέρκυρα 1204-1814. Βαϊλαρχία Αλευχίμμου «Bandiera Melichia»*, Κέρκυρα 2006.
- A. Πανοπούλου, Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση, στο *Venetiae quasi alterum Byzantium*, 277-370.
- A. Παντελίδου-Αλεξιάδου – Σ. Μαμαλούκος, Το φρούριο της γέφυρας του Ευρίπου, στο *Από τον Εγριπο στο Νεγροπόντε*, 293-318.
- I. Αθ. Παπάγγελος, Ελαία και έλαιον στη μεσαιωνική Χαλκιδική, στο *Ελιά και λάδι*, 174-201.
- Σ. Παπαδόπουλος, *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 2002.
- I. Β. Παπαδόπουλος, *Θεόδωρος Β' ο Λάσκαρις αυτοκράτωρ της Νικαίας*, Αθήναι 1909.
- Παπαγεωργίου, *Ναύπακτος* Β. Παπαγεωργίου, *Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος*, στο *Πρακτικά Β'*, 459-472.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Γεράκια* Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Γεράκια και Γερακάρηδες σε κυπριακά μεσαιωνικά εφυσωμένα αγγεία*, στο Θ. Παπαδόπουλος – Β. Εγγλεζάκης (έκδ.), *Πρακτικά Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982), τ. Β', Λευκωσία 1986, 567-575.
- Papanikola-Bakirtzis – Maguire – Maguire, *Ceramic art from Byzantine Serres* [Illinois Byzantine Studies 3], Urbana-Chicago 1992.

- Βυζαντινή Κεραμεική* Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Φ.Ν. Μαυρικήου – Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή Κεραμεική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυσταλωμένη κεραμική της Κύπρου τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Ι. Α. Πάσχος, Η κρεατοφαγία εις το Βυζάντιον, *ΒυζΜ* 5 (1993) 285-291.
- Μ. Παπαθανασίου, Εβραϊκό ημερολόγιο και εορτασμός του Πάσχα, στο *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, τευχ. 8ης Απριλίου 2001, γεν. επιμ. Δ. Παυλόπουλος – Σ. Κάραλης, 32-37.
- Θ. Φ. Παπαθανασίου-Σπύρου, Η κοινωνία και οικονομία της Χαλκίδας μέσα από τις αφηγήσεις των ταξιδιωτών (1630-1815), στο *Πόλη της Χαλκίδας*, 253-261.
- Ν. Παπαζώτου, Μεσαιωνική τοπογραφία του Νομού Πιερίας, *ΙστΓεωγρ* 1 (1985-6) 29-42.
- Πειρατές και κουρσάροι* Χ. Καλλιγά – Α. Μάλλιαρης (επιμ.), *Πειρατές και κουρσάροι. Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Ι΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, 20-22 Ιουλίου 1997, Αθήνα 2003.
- Θ. Πετανίδου, Η γεωγραφία της παραγωγής άλατος στον ελληνικό κόσμο, στο *Το Ελληνικό Αλάτι, Η΄ τριήμερο εργασίας Μυτιλήνη*, 6-8 Νοεμβρίου 1998, Υπουργείο Αιγαίου – Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, 67-85.
- Philippidis-Braat, *La Captivité* A. Philippidis-Braat, *La Captivité de Palamas chez les Turcs. Dossier et commentaire*, *TM* 7 (1979) 109-221.
- D. Pingree, Gregory Chionides and Palaeologan Astronomy, *DOP* 18 (1964) 135-160.
- Κ. Πιτσάκης, Το ζώο οιονεί υποκείμενο δικαίου. Μία περιήγηση στην νομική ιστορία, στο *Η προστασία των ζώων και το δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή 2004, 29-56.
- Γ. Σ. Πλουμίδης, Έγγραφα για τη Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510), *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-3) 493-501.
- Πόλη της Χαλκίδας* Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Η Πόλη της Χαλκίδας», Χαλκίδα 24-27 Σεπτεμβρίου 1987 [Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών], Αθήνα 1990.
- Popova, *Plant environment* T. Popova, *Plant environment of man between 6000 and 2000 B.C. in Bulgaria* [British Archaeological Reports 2064], Great Britain 2010.
- Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Το λάδι ως συντηρητικό των τροφίμων στην παραδοσιακή οικιακή οικονομία, στο *Ελιά και λάδι*, 193-203.
- Πρακτικά* Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988, Αιτωλοακαρνανία 1991, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – Υπουργείο Πολιτισμού – Στ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αγρίνιο 1991.
- Πρακτικά Β΄* Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002, Ιστορική – Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, τ. 1-2, Αγρίνιο 2004.

- Πρακτικά Συμποσίου Ε. Χρυσός (επιμ.), «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου». *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992.
- V. Prigent, Le rôle des provinces d'Occident dans l'approvisionnement de Constantinople (618-717). Témoignages numismatique et sigillographique, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen âge* 118/2 (2006) 269-299.
- Πριόβολος, Αιτωλοακαρνανία Ε. Α. Πριόβολος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αθήνα 2004.
- Προβατάκης, Ό διάβολος Προβατάκης, *Ό διάβολος εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980.
- J. Pryor, Shipping and seafaring, στο E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (έκδ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Oxford University press 2008, 482-491.
- Ψύλλας, Κέα Ι. Ν. Ψύλλας, *Ίστορία τῆς νήσου Κέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Αθήναι 1920.
- Ε. Ράγια, *Η κοιλάδα του Κάτω Μαιάνδρου στη Βυζαντινή εποχή, ca 600-1300. Γεωγραφία και ιστορία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 51], Θεσσαλονίκη 2009.
- H. Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Viiter*, Salzburg 1964.
- Ramsey, *Geography* W.M. Ramsey, *The historical geography of Asia Minor* [Royal Geographical Society, Suppl. IV], London 1890.
- Ρανουτσάκη, Ιατρικά Χ. Ρανουτσάκη, Ιατρικά βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα ως πηγή για τη φαρμακευτική χρήση του οίνου, στο *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, 217-223.
- Realia Byzantina* S. Kotzabassi – G. Mavromatis (επιμ.), *Realia Byzantina* [Byzantinisches Archiv 22], Berlin – New York 2009.
- Rhetoric in Byzantium* E. Jeffreys (έκδ.), *Rhetoric in Byzantium. Papers from the thirty-fifth symposium of byzantine studies, Exeter college, University of Oxford, March 2001* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 11], Ashgate 2003.
- A. Riehle, Epistolography as autobiography remarks on the letter-collections of Nikephoros Choumnos, *Parekbolai* 2 (2012) 1-22.
- A. Rhoby, Bemerkungen zur κώμης ἔκφρασις des Johannes Eugenikos, *JÖB* 51 (2001) 321-335.
- Rhoby, Miscellanea A. Rhoby, Miscellanea zu den Briefen des Michael Choniates, *JÖB* 55 (2005) 209-220.
- A. Rhoby, Studien zur Antrittsrede des Michael Choniates in Athen, *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie* 2 (2002) 83-111.
- A. Rhoby, Zur Bedeutung von λοιμός bei Michael Choniates ep. 25, *Byz* 74.1 (2004) 210-212.
- A. Rhoby – M. Grünbart, Epistolarum Neograecarum Initia, στο E. Jeffreys (έκδ.), *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006*, τ. I, Great Britain 2006, 153-156.
- G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris, der natürliche Zusammenhang, ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13.*

- Jahrhunderts*, Amsterdam 1989.
- S. Runciman, *The last Byzantine renaissance*, Cambridge 1970.
- Α. Γ. Σαββίδης, Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ΄ - αρχές του ΙΓ΄ αι. μ.Χ., *AEM* 24 (1981-2) 313-323.
- Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία* Δ. Κ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976.
- H. G. Saradi, The Byzantine cities (8th-15th centuries): old approaches and new directions, στο *Byzantine cities*, 25-45.
- N. Γ. Σβορώνος, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004.
- J. Scarborough, Herbs of the field and herbs of the garden in Byzantine medicinal pharmacy, στο *Byzantine garden culture*, 177-188.
- E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970.
- Setton, Athens K. M. Setton, Athens in the later twelfth century, *Speculum* 19 (1944) 179-208 [= *Athens in the Middle Ages* [VR], Λονδίνο 1975, III].
- Setton, *The Papacy and the Levant* K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1-2, Philadelphia 1976-1978.
- I. Ševčenko, Nicolaus Cabasilas' correspondence and the treatment of late byzantine literary texts, *BZ* 47 (1954) 45-59.
- N. Ševčenko, Eaten alive: animal attacks in the Venice *Cynegetica*, στο *Ζώα και περιβάλλον*, 115-135.
- Ševčenko, Wild animals N. P. Ševčenko, Wild animals in the Byzantine park, στο *Byzantine garden culture*, 69-86.
- J. Shepard, Tzetzes' letters to Leo at Distra, *BF* 6 (1979) 191-239.
- A. Sideras, Textkritisches und Exegetisches zur Lobrede des Gregorios Antiochos an den Patriarchen Basileios Kamateros, *RSBN* 45 (2008) 191-195.
- Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες* K. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1700*, τ. 1-4, Αθήνα 1972.
- A. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην Πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος - 6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003.
- A. Κ. Σινάκος, Το κυνήγι κατά τη Μέση Βυζαντινή εποχή (7ος-12ος αι.), στο *Ζώα και περιβάλλον*, 71-86.
- Sinkewicz, *Theoleptos* R.E. Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelpheia. The monastic discourses*, Toronto, Ontario, Canada 1992.
- Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος* Σ. Κ. Σκαλιστής, *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του*, ΕΕΘΣΑΠΘ παράρτημα 48, Θεσσαλονίκη 1984.
- Slot, *Archipelagus* B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus: les Cyclades entre colonization latine et occupation ottomane, c.1500-1718*, τ. I-II, Leiden 1982.
- P. Speck, A Byzantine depiction of ancient Athens, Eine byzantinische Darstellung der antiken Stadt Athen, στο S. Takács (έκδ.), *Understanding Byzantium. Studies in Byzantine historical sources* [Variorum Collected Studies], Aldershot 1999, V, 29-32.
- P. Squatriti, The floods of 589 and climate change at the beginning of the Middle Ages: an italian microhistory, *Speculum* 85.4 (2010) 799-

- E. Stanescu, Autour d'une lettre de Démétrios Kydonès expédiée en Valachie, *RESEE* 7 (1969) 221-230.
- D. Stathakopoulos, Between the field and the plate: how agricultural products were processed into food, στο *Eat, drink, and be Merry*, 27-38.
- D. Stathakopoulos, Death in the countryside: the effects of famine and pestilence, *Antiquité tardive* 20 (2012) 105-114.
- D. Stathakopoulos, Invisible protagonists: the justinianic plague from a zoocentric point of view, στο *Ζωά και περιβάλλον*, 87-95.
- D. Stathakopoulos, Reconstructing the climate of the byzantine world. State of the problem and case studies, στο J. Laszlovsky - P. Szabó (έκδ.), *People and nature in historical perspective* [CEU Medievalia 5], Budapest 2003, 247-261.
- A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα, στο *Πρακτικά Συνεδρίου*, 313-333.
- A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Στοιχεία του διεθνούς εμπορικού και ναυτικού δικαίου σε συμφωνίες του 13ου αι., *Βυζκ* 14 (1994) 375-392.
- A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7], Θεσσαλονίκη 1991.
- A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Αποκαύκου, «Εγνατία» *ΕΕΦΣΑΠΘ* 4 (1993-1994) 143-168.
- A. Stavridou-Zafraka, The Relations between Secular and Religious Authorities in the State of Epiros after 1204, στο D. G. Angelov (έκδ.), *Church and Society in Late Byzantium* [Studies in Medieval Culture XLIX], Kalamazoo 2009.
- E. Συγκέλλου, Αιτωλοακαρνανία: Γεωγραφία και πόλεμος στο Μεσαίωνα, στο *Πρακτικά Β', τ. Β'*, 559-567.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Χρονολόγηση P. Stephenson, *Byzantium's balkan frontier. A political study of the Northern Balkans 900-1204*, Cambridge 2000.
- Stavridou-Zafraka, Relations P. Stephenson, Manuel I Comnenus, the hungarian crown and the "feudal subjection" of Hungary 1162-1167, *BSL* 57 1 (1996) 33-59.
- Συγκέλλου, Αιτωλοακαρνανία P. Stephenson, Political authority in Dalmatia during the reign of Manuel I Comnenus (1143-1180), στο G. Prinzing - M. Salamon (επιμ.), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3], Wiesbaden 1999, 127-150.
- Στέφας, Κέα X. I. Στέφας, *Κέα Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία, Βουρκαριανή* 1999.
- Γ. Στουρνάρας - Γ. Γιόξας, Το υδατικό δυναμικό της Αιτωλοακαρνανίας, στο *Αχελώος χθές, σήμερα, αύριο*; 195-232.
- Strangers to themselves* D. C. Smythe (έκδ.), *Strangers to themselves: the Byzantine outsider* [Society for the Promotion of Byzantine Studies 8], Aldershot - Burlington 2000.
- Splendour of heaven* *The splendour of heaven. Sacred treasures from Byzantine Collections and Museums in Greece. Exhibition September 2001-January 2002 Frankfurt, Dommuseum/Der Glanz des Himmels. Sakrale Schätze aus*

- byzantinischen Sammlungen und Museen Griechenlands, Athens Hellenic Ministry of Culture – English Heritage, Frankfurt – Athens 2001.
- Συμπόσιο Β' *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή (325-1820), Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Ναύπακτος 17-18-19 Οκτωβρίου 1997*, τ. 1-2, Αθήνα 2000.
- J. Sykutris, Epistolographie, στο *RE*, Suppl. 5. 185-220.
- J. Sykutris, Probleme der Byzantinischen Epistolographie, στο A. C. Orlandos (έκδ.), *ACIEB* III (12-18 Octobre) Athènes 1930, Athènes 1932, 295-310.
- A.-M. Talbot, Bluestocking nuns: Intellectual life in the convents of Late Byzantium, στο *Okeanos*, 604-618 [= *Women and religious life in Byzantium* [Variorum Collected Studies], Great Britain-USA 2001, XVIII].
- A.-M. Talbot, Byzantine monastic horticulture: the textual evidence, στο *Byzantine garden culture*, 37-67.
- B. N. Tatakis, *La philosophie Byzantine*, Paris 1949.
- Ταξίδης, Πλανούδης *Η. Ταξίδης, Μάξιμος Πλανούδης: συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του [διδασκαλική διατριβή]*, Θεσσαλονίκη 2006.
- J. L. Teall, The grain supply of the Byzantine empire, 330-1025, *DOP* 13 (1959) 89-139.
- I. G. Telelis, Historical-climatological information from the time of the Byzantine empire (4th-15th centuries AD), *History of Meteorology* 2 (2005) 41-50.
- I. G. Telelis, Medieval warm period and the beginning of the little Ice Age in eastern Mediterranean. An approach of physical and anthropogenic evidence, στο K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal (έκδ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, 7], Wien 2000, 223-243.
- I. Telelis, Weather and climate as factors affecting land transport and communications in Byzantium, *Byz* 77 (2007) 432-462.
- Τελέλης, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο [Πονήματα, Συμβολές στην έρευνα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας 5/1]*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2004.
- Τέταρτη *Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός κόσμος [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 5]*, Αθήνα 2008.
- Σταυροφορία *Γ. Θεοχαρίδης, Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Θησαυροί *Σ. Μ. Πελεκανίδης - Π.Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ.Ν. Καδάς - Α. Κατσαρού, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις-επίτιτλα-αρχικά γράμματα [Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών]*, τ. Α-Δ, Αθήνα 1973- 1975-1979-1991.
- Θωμόπουλος, *Μελέτη τοπωνυμική* *Ι. Α. Θωμόπουλος, Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω, ΕΕΚΜ 3 (1963) 167-345.*
- TIB 1 *J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalia [TIB 1], Wien 1976.*
- TIB 10 *J. Koder, Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis) [TIB 10], Wien 1998.*
- TIB 10 *P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia [TIB 3], Wien 1991.*

TIB 3 TIB 6	P. Soustal, <i>Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)</i> [TIB 6], Wien 1991.
Tiblalexi, <i>Medizinisches</i>	P. Tiblalexi, <i>Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100 – 1453)</i> [Europäische Hochschulschriften Reihe VII, 9], München 2001.
Tinnefeld, <i>Kydones</i>	F. Tinnefeld, <i>Demetrios Kydones, Briefe, übersetzt und erläutert</i> [Bibliothek der Griechischen Literatur 12, 16, 33, 50], Stuttgart τ. I.1 1981· τ. I.2 1982· τ. II 1991· τ. III 1999. F. Tinnefeld, <i>Die Briefe des Demetrios Kydones, Themen und literarische Form</i> [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 11], Wiesbaden 2010.
<i>Travel in the Byzantine World</i>	A. Touwaide, The development of palaeologan renaissance. An analysis based on Dioscoride's <i>De Materia Medica</i> , στο <i>Philosophie et sciences</i> , 189-224. R. Macrides (έκδ.), <i>Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000</i> [Society for the Promotion of Byzantine Studies 10], Birmingham 2002. E. Trapp, Der Sprachgebrauch Manuels II. In den Dialogen mit einem "Perser", <i>JÖB</i> 16 (1967) 189-198.
<i>Trésors de Byzance</i>	<i>Trésors de Byzance. Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale de France</i> , Bibliothèque Nationale de France [Cahiers d'une exposition 37], Paris 2001. B. Ι. Τσιότρας, Η εξηγητική παράδοση της γεωγραφικής υφηγήσεως του Κλαύδιου Πτολεμαίου, οι επώνυμοι σχολιαστές, Αθήνα 2006. Θ. Α. Τσουλιάς, <i>Η Πιερία και οι επισκοπές της, Κίτρους ή Πύδνης, Δίου, Πέτρας, Πλαταμώνος και Λυκοστομίου (από της ιδρύσεως μέχρι σήμερα)</i> , Κατερίνη 2010. Δ. Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι στα βυζαντινά χρόνια, στο <i>Ελιά και λάδι</i> , 100-109. Δ. Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, κάστρον ή πόλις; στο Α. Νικηφόρου (επιμ.), <i>Κέρκυρα μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, νησιωτικά περιβάλλοντα 16ος-18ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996, Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα»</i> , Κέρκυρα 1998, 215-228.
Τριανταφυλλίδης, «Βρωμιάριν»	Κ. Τριανταφυλλίδης, Το φρούριο «Βρωμιάριν» στο Βενέτικο Ναυπακτίας. Συμβολή στη μελέτη των παραποτάμιων οχυρώσεων, στο <i>Πρακτικά Α΄</i> , 340-361. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Άνθρωπος και περιβάλλον στη βυζαντινή τέχνη, η Εκκλησία ως έμπρακτη οικολογία, στο <i>Ορθοδοξία και Οικουμένη</i> , 629-668.
Τριανταφυλλόπου- λος, Χαλκίδα	Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Χριστιανική και Μεσαιωνική Χαλκίδα. Ανασκόπηση της Νεότερης Αρχαιολογικής Έρευνας, στο <i>Πόλη της Χαλκίδας</i> , 163-228.
Τρωιάνος, Η μαγεία	Σπ. Τρωιάνος, Η μαγεία στα Βυζαντινά νομικά κείμενα, στο <i>Καθημερινή ζωή</i> , 549-572.

Τρωιάνος, Τα ζώα	Σπ. Ν. Τρωιάνος, Τα ζώα στο βυζαντινό δίκαιο, <i>Εκκλησιαστικός Φάρος</i> 65 (2004) 77-83.
Τωμαδάκης, Είσαγωγή Γ΄	Σπ. Τρωιάνος - Α. Λιαρμακόπουλος, Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο Βυζαντινό δίκαιο, στο <i>Ζώα και περιβάλλον</i> , 435-452. Ν. Β. Τωμαδάκης, <i>Είσαγωγή εις την Βυζαντινήν φιλολογίαν. Ανατύπώσεις τῆς Γ΄ ἐκδόσεως (1969-1970) μετὰ προσθηκῶν</i> , τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1993. C. Tyerman, <i>God's war: a new history of the Crusades</i> , London 2006. Π. Αρ. Υφαντής, Η χρήση του ελαίου στην ορθόδοξη θεολογία, λατρεία και λαϊκή ευσέβεια, στο <i>Ελιά και λάδι</i> , 121-138.
Veikou, Epirus	M. Veikou, <i>Byzantine Epirus. A topography of transformation, settlements of the seventh–twelfth centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece</i> [The Medieval Mediterranean 95], Leiden–Boston 2012.
Venetiae quasi alterum Byzantium	<i>Venetiae quasi alterum Byzantium, Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού Αρχαιακά Τεκμήρια</i> , Αθήνα 1993.
Vryonis, Travelers	Sp. Vryonis Jr., Travelers as a source for the societies of the Middle East: 900–1600, στο <i>Charanis Studies</i> , 284–311. E. A. Zachariadou, Manuel II Palaeologus on the strife between Bāyezīd I and Ḳādī Burhān al-Dīn Ahmad, <i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> 43.3 (1980) 471–481 (= <i>Romania and the Turks (c. 1300 – c. 1500)</i> , Aldershot 1985, IV). Ε. Ζαχαριάδου, <i>Ιστορία καὶ θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων</i> , Αθήνα 1991.
Ζαχαριάδου, Παραγωγή	Ε. Ζαχαριάδου, Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου, στο <i>Πρακτικά Συμποσίου</i> , 87-93. Ε. Ζαχαριάδου, Πολίχνη και πολίχνιον, στο Β. Κρεμμύδας – Χ. Μαλτέζου, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), <i>Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο</i> , τ. Α΄, <i>Ρέθυμνο</i> 1986, 242-247. Ν. Ι. Ζαγανιάρης, Οι θηρευτικοί κύνες της Πελοποννήσου, στο <i>Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980</i> [Πελ/κά, Παράρτημα 8], τ. Β΄, Αθήνα 1981-1982, 113-118.
Zakythinos, Le Despotat	D. A. Zakythinos, Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque, <i>L'Hellenisme Contemporain</i> 3 (1939) 605–738. D.A. Zakythinos, <i>Le Despotat grec de Morée</i> , τ. 2: <i>Vie et institutions</i> , επαν., αναθ. και επέκταση από Ch. Maltézou, [Variorum], London 1975. Θ. Ν. Ζήσης, <i>Ἄνθρωπος καὶ κόσμος ἐν τῇ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον</i> [Ανάλεκτα Βλατάδων 9], Θεσσαλονίκη 1971. Ν. Γ. Ζιάγκος, <i>Φεουδαρχική Ἡπειρος καὶ Δεσποτάτο της Ελλάδας. Συμβολή στο Νέο Ελληνισμό</i> , Αθήνα 1974.
Ζώα και περιβάλλον	Η. Αναγνωστάκης – Τ. Γ. Κόλιας – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), <i>Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)</i> [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 21], Αθήνα 2011.

Βάσεις δεδομένων/ διαδικτυακοί τόποι:

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών
<http://diocles.civil.duth.gr>.

Εθνικό Θαλάσσιο Πάρκο Αλοννήσου Βορείων Σποράδων, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας & Κλιματικής Αλλαγής: <http://www.alonissos-park.gr>.

ITIA: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Υδατικών Πόρων & Περιβάλλοντος, Ερευνητική ομάδα: [http:// itia.ntua.gr](http://itia.ntua.gr).

Λιμενοσκόπιον, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Πολιτικών Μηχανικών, (www.limenoscope.ntua.gr).

Natura: Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας & Κλιματικής Αλλαγής, (<http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=432>). Βάση δεδομένων του Ευρωπαϊκού Οικολογικού Δικτύου Natura 2000. (http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/access_data/index_en.htm).

Φιλότης-Τράπεζα στοιχείων για την Ελληνική φύση, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Τομέας Υδατικών Πόρων & Περιβάλλοντος: <http://filotis.itia.ntua.gr>.

Παράρτημα 1: Οι Βυζαντινοί Επιστολογράφοι (12ος-15ος αι.)

Παρακάτω παρουσιάζεται ένας κατάλογος των Βυζαντινών επιστολογράφων από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα μαζί με τις εκδόσεις των κειμένων τους, με σκοπό να χρησιμεύσει επικουρικά στη σύγχρονη έρευνα. Περιλαμβάνονται μόνο τα ελληνικά κείμενα.

Αγαλλιανός Θεόδωρος	(Θεοφάνης Μηδείας): Βλ. Αγαλλιανός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Αδραμυτηνός Εμμανουήλ	Βλ. Φίλελφος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 351-358.
Ακίνδυνος Γρηγόριος	Βλ. Ακίνδυνος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Αθανάσιος Α΄	Βλ. Αθανάσιος Α΄ στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (Σημ. σχόλια στις επιστολές υπ. αρ. 94 και 103 από Α. Ρ. Kazhdan, <i>Two letters of Athanasius I, patriarch of Constantinople: an attempt at reinterpretation</i> , στο <i>Charanis Studies</i> , 79-83). Πρβλ. από τον κωδ. Paris, 1351 A, f. 324v-328r: Σ. Ν. Τρωιάνος, Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ προς τους νεοχειροτονούμενους αρχιερείς, στο <i>Ορθοδοξία και Οικουμένη</i> , 455-466, κείμενο 456-460.
Αθανάσιος Β΄	(1) Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 338-345, σχόλια 41-45. (2) Βλ. Αθανάσιος Β΄ στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ακροπολίτης Γεώργιος	A. Heisenberg, <i>Georgii Acropolitae opera</i> , τ. I-II, Leipzig 1903 (ανατ. Ρ. Wirth, Stuttgart 1978), κείμενο τ. II, 67-69.
Ακροπολίτης Κωνσταντίνος	Βλ. Ακροπολίτης Κων. στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Αμοιρούτζης Γεώργιος	(1) Βλ. Αγαλλιανός στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, κείμενο 412-416. (2) Βλ. Γρηγόριος Γ΄ (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, τ. V, κείμενο 389-401 [βλ. και Σπ. Λάμπρος, Ἡ περὶ ἀλώσεως Τραπεζοῦντος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμυρούτζη, <i>NE</i> 12 (1915) 476-478· <i>NE</i> 14 (1917) 108]. (3) Ν. Τωμαδάκης, Γεωργίου φιλοσόφου τοῦ Ἀμυρούτζη πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον ἀπορήσαντα, <i>ΕΕΒΣ</i> 22 (1952) 114-134, κείμενο 118-131 [βλ. και Α. Ν. Οικονομίδης, Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ λόγος πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην Η΄ ἀπορήσαντα, ἐκδιδόμενος ἐξ Ἀθηναϊκῶν κωδίκων, <i>ΜΧ</i> 8 (1958) 3-32, ὅπου η ἐπιστολὴ ἀποδίδεται στον Μάρκο Ευγενικό. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκης, Ἀμυρούτζεια, <i>Αθηνᾶ</i> 57 (1953) 60-68]. (4) M. Jugie, La lettre de Georges Amiroutzès au duc de Nauplie Demetrius sur le Concile de Florence, <i>Byz</i> 14 (1939) 77-93· L. Mohler, Eine bisher verlorene Schrift von Georgios Amirutzes über das Konzil von Florenz, <i>OChr</i> 9 (1920) 20-35, κείμενο 24-35 [πρβλ.

	J. Gill, A Tractate about the Council of Florence attributed to Georges Amiroutzes, <i>JEcclH</i> 9 (1958) 30-37· Του Ίδιου, Personalities of the Council of Florence, London 1962, 204-12, όπου η επιστολή αποδίδεται στον Γεώργιο Κορέσιο (α΄μισό 17ου αι.)].
Άνθιμος Αθηνών	I. Δυοβουνιώτης, Άνθίμου Άθηνων λόγος ανέκδοτος περὶ τῶν τοῦ ἁγίου πνεύματος προόδων, <i>EEBΣ</i> 8 (1931) 30-41, κείμενο 33-41.
Αντίοχος Γρηγόριος	(1) Βλ. Αντίοχος, Επιστολή 1 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) Βλ. Αντίοχος, Επιστολή 2 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (3) A. P. Kazhdan, Grigorij Antioh, <i>VV</i> 26 (1965) 77-99. (4) Βλ. Αντίοχος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. [Πρβλ. Loukaki, <i>Grégoire</i> , 148-49, η οποία θεωρεί ότι το κείμενο δεν απευθύνεται στον Μιχαήλ Χωνιάτη]. (5) Ε. Δρακοπούλου - Μ. Λουκάκη, Άνέκδοτη έπιστολή τοῦ Γρηγορίου Αντιόχου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Καστοριάς στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα. Παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλης, <i>Βυζκ</i> 9 (1989) 121-137. (6) A. Sideras, Ein Unedierter Brief des Gregorios Antiochos an Eustathios von Thessalonike (Über die verspätete Rückgabe eines geliehenen Buches), <i>Göttinger Beiträge zur Byzantinischen</i> 3 (2003) 79-116. (7) Βλ. Αντίοχος (έκδ. Sideras 1) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (8) Βλ. Αντίοχος (έκδ. Sideras 2) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Αντίοχος Δημήτριος	Βλ. Δημήτριος (σχ. Darrouzès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 87-90, σχόλια 114-146.
Ανώνυμος 1	Βλ. Ανώνυμος 1 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ανώνυμος 2 (Ιγνάτιος Ησυχαστής)	Βλ. Χούμναινα στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 28-29, 32-33, 38-39, 44-47, 56-59, 62-63, 68-71, 78-101.
Ανώνυμος 3	Βλ. Δημήτριος (σχ. Darrouzès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 80-84, σχόλια 112-113.
Ανώνυμος 4	J. Darrouzès, Lettre anonyme au patriarche contre Akindynos (1341-1342), <i>Δίπτυχα</i> 4 (1986-1987) 1-4.
Ανώνυμος 5	P. Gautier, Un recueil de lettres faussement attribué à Michel Psellos, <i>REB</i> 35 (1977) 99-106, κείμενο 102-106.
Ανώνυμος 6	Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 376-423, σχόλια 52-59.
Ανώνυμος 7	Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ανώνυμος 8	Βλ. Ανώνυμος 8 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.

Ανώνυμος 9	Βλ. Ανώνυμος 9 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ανώνυμος 10	ΠΠ τ. Δ', κείμενο 88-89.
Ανώνυμος 11	Βλ. Μαλάκης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. 1, κείμενο 72-75.
Απόκαυκος Ιωάννης	<p>Βλ. Απόκαυκος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. Οι παλαιότερες εκδόσεις:</p> <p>(1) N. A. Bees, α) Περιγραφή τοῦ κώδικος τοῦ Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου (Petrogr. gr. 250) β) Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), <i>BNJ</i> 21 (1971-1976) 1-243 (βλ. και σχόλια, προσθήκες και παρατηρήσεις της Ε. Βέη-Σεφερλή που επιμελήθηκε την έκδοση).</p> <p>(2) Βαρδάνης, Επιστολή (έκδ. Vasiljevskij) στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, κείμενο 248-250, 256-258 (πρβλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Παρατηρήσεις εἰς τὰ Epirotica saeculi XII., <i>VV</i> 11 (1905) 849-866)</p> <p>(3) S. Pétrides, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, <i>IRAIK</i> 14 (1909) 69-100.</p> <p>(4) E. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II., <i>BZ</i> 16 (1907) 120-142, κείμενο 140-141.</p> <p>(5) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, <i>Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας</i>, S. Petersburg, τ. II, 1894, κείμενο 361-362· τ. V, 1897, κείμενο 119-125.</p> <p>(6) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ IB' καὶ ΙΓ' αἰ., <i>Ἀρμονία</i> 3 (1902) 209-293</p> <p>(7) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Δυρραχινά, <i>BZ</i> 14 (1905) 568-574.</p> <p>(8) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἰασίτης, μητροπολίτης Ἐφέσου, <i>Bessarione</i>, serie 2. 9 (1905) 295-298.</p> <p>(9) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης, στο <i>Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου</i>, Αθήνα 1909, 373-382.</p> <p>(10) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κανονικαὶ πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη καὶ Ἰωάννου Ἀπόκαυκου, <i>ΕΦ</i> 4 (1909) 62-67.</p> <p>(11) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης, <i>VV</i> 13 (1906) 334-351.</p> <p>(12) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, <i>Noctes Petropolitanae</i>, S. Petersburg 1913, κείμενο 208-235, 249-294.</p> <p>(13) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀπόκαυκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, <i>Βυζαντίς</i> 1 (1909) 3-30.</p>
Αποστόλης Μιχαήλ	<p>(1) Β. Λάουρδας, Μιχαήλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα, <i>ΕΕΒΣ</i> 20 (1950) 172-208, κείμενο 173-174.</p> <p>(2) Βλ. Αποστόλης (έκδ. Legrand) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(3) Βλ. Αποστόλης (έκδ. Noiret) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p>

Αργυρός Ισαάκ	S. G. Mercati, <i>Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuel Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV</i> [ST 56], Vaticano 1931, κείμενο 270-275.
Αργυρόπουλος Ιωάννης	Βλ. Αργυρόπουλος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Αρσένιος Αυτωρειανός	L. Pieralli, Una lettera del Patriarca Arsenios Autorianos a Papa Alessandro IV sull'unione delle chiese, <i>JÖB</i> 48 (1998) 171-188.
Βαβουσκωμίτης Γεώργιος	V. Laurent, La correspondance inédite de Georges Babouscomitès, στο <i>Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου</i> , έκδ. Ἐπιτροπὴ ἐκδόσεως τῶν καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, 83-110.
Βαλσαμών Θεόδωρος	K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, <i>WS</i> 25 (1923) 165-217, κείμενο 48-51.
Βαλσαμών Στέφανος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. II, κείμενο 403-404.
Βαρδάλης Λέων	(1) Βλ. Γρηγόριος Γ' (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, τ. I, κείμενο 402-403. (2) Κ. Δυοβουνιώτης, Λέοντος πρωτασηκρήτις ὑπόμνησις πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον τὸν νέον, <i>ΠΑΑ</i> 9 (1934) 295-298.
Βαρδάνης Γεώργιος	(1) Βλ. Βαρδάνης (σχ. Hoeck - Loenertz) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές (2) R.-J. Loenertz, Lettre de Georges Bardanès, métropolite de Corcyre, au patriarche oecuménique Gémân II 1226-1227 c. [1228c.], <i>ΕΕΒΣ</i> 33 (1964) 87-118, κείμενο 104-118 [πρβλ. Του Ἰδίου, <i>Byzantina et Franco-Graeca, articles parus de 1935 à 1966 réédités avec la collaboration de P. Schreiner</i> [Storia e letteratura 118], Rom 1970, 467-501]. (3) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κερκυραϊκά, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης, <i>VV</i> 13 (1906) 334-351, κείμενο 340-342. (4) J. B. Pitra, <i>Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata, juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena</i> , τ. VI (VII), Paris-Rom 1891 (ανατ. Farnborough 1967), κείμενο 138. (5) Βλ. Βαρδάνης (έκδ. Vasiljevskij) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Βαρλαάμ Καλαβρός	(1) Βλ. Βαρλαάμ (έκδ. Schirò) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές (2) Α. Fyrigos, <i>Barlaam Calabro Opere contro i Latini</i> [ST 348], τ. 2, Vatican 1998, κείμενο 482-490.
Βασιλάκης Νικηφόρος	Βλ. Βασιλάκης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές
Βασίλειος Πεδιαδίτης	Βλ. Πεδιαδίτης Βασίλειος

Βέλτανδρος	<i>Codex Upsaliensis Graecus 28. Geschichte und Beschreibung der Handschrift nebst einer Nachlese von Texten. Erne Gemeinschaftsarbeit von Mitgliedern des byzantinisch-neugriechischen Seminars an der Freien Universität Berlin unter Leitung von G. H. Karlsson, Uppsala 1981, κείμενο 35-36.</i>
Βησσαρίων Ιωάννης	(1) Βλ. Αργυρόπουλος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 219-221. (2) Σπ. Λάμπρος, Τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος ἐν τῇ δημῳδῇ γλώσσῃ, <i>NE</i> 5 (1908) 19-39. (3) R. Mercier - A. Tihon, <i>Georges Gémiste Pléthon. Manuel d'Astronomie [Corpus des Astronomes Byzantins 9]</i> , Louvain-La-Neuve 1998, κείμενο 118-123. (4) Βλ. Βησσαρίων (έκδ. Mohler), στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Βλεμμύδης Νικηφόρος	(1) Βλ. Βλεμμύδης (έκδ. Festa) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) S. G. Mercati, Blemmidea: 3.- Una lettera del Blemmida a Giovanni II Duca sulla processione dello Spirito Santo contro i Latini, <i>Bessarione</i> 3. 31 (1915) 226-238. (3) Βλ. Βλεμμύδης (έκδ. Munitiz) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (4) Βλ. Βλεμμύδης (έκδ. Westerink) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Βρυέννιος Γρηγόριος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. II, κείμενο 404-405.
Βρυέννιος Ιωσήφ	(1) Βλ. Βρυέννιος Ιωσήφ, έκδ. Τωμαδάκης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) Ν. Τωμαδάκης, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, <i>ΕΕΒΣ</i> 19 (1949) 130-154, κείμενο 136-154.
Γαβαλάς Μανουήλ (Ματθαίος Εφέσου)	(1) Βλ. Γαβαλάς (έκδ. Gouillard) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, (2) Βλ. Γαβαλάς (έκδ. Reinsch) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (3) Πρβλ. Κουρούσης, <i>Γαβαλάς</i> , 140-158. Του Ἰδίου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τινων ἐπιστολῶν τοῦ πρωτονοταρίου Φιλαδελφείας Μανουήλ Γαβαλά, <i>ΕΕΒΣ</i> 39-40 (1972-73) 114-127, όπου η υπ. αρ. 19 επιστολή από τον κώδικα Paris. gr. 2022 f. 181r-187v θεωρείται ότι έχει εσφαλμένα αποδοθεί στον πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' Γλυκύ.
Γαβράς Μιχαήλ	Βλ. Γαβράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Γαβριηλόπουλος Γεώργιος	Βλ. Κυδώνης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 173.
Γαζής Θεόδωρος	(1) <i>ΠΠ</i> τ. Δ', 46-48. (2) Βλ. Αργυρόπουλος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 307-311. (3) Βλ. Φίελφος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 329-340.
Γαλησιώτης	Βλ. Γαλησιώτης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές
Γεώργιος Γεμιστός	(1) Βλ. Ιωάννης Η' στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) R. Mercier - A. Tihon, <i>Georges Gémiste Pléthon. Manuel</i>

(Πλήθων)	<i>d'Astronomie [Corpus des Astronomes Byzantins 9]</i> , Louvain-La-Neuve 1998, κείμενο 124-25.
Γερμανός Β΄	<p>(1) Σ. Π. Λαγοπάτης, <i>Γερμανός ὁ Β΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως - Νικαίας (1222 - 1240). Βίος, συγγράμματα καὶ διδασκαλία αὐτοῦ. Ἀνέκδοτοι ὁμιλίες καὶ ἐπιστολαὶ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμεναι</i>, Τρίπολη 1913, κείμενο 350-60.</p> <p>(2) G. Ficker, <i>Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters</i>, Leipzig 1908, κείμενο 113-25.</p> <p>(3) J. Gill, An Unpublished Letter of Germanus, Patriarch of Constantinople (1222-1240), <i>Byz</i> 44 (1974) 138-51, κείμενο 142-51 [= <i>Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453)</i> [VR], London 1979, III].</p> <p>(4) E. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II., <i>BZ</i> 16 (1907) 120-42, κείμενο 136-39.</p> <p>(5) <i>MB</i> II, 5-46.</p> <p>(6) Βλ. Γερμανός Β΄ (έκδ. ΜΜ) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(7) A. Schminck, Drei Patriarchalschreiben aus der ersten Hälfte des 13. Jh., <i>FM</i> 5 (1982) 193-214, κείμενο 206-14.</p> <p>(8) Βλ. παραπάνω Απόκαυκος Ιωάννης, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, <i>Ἀνάλεκτα</i>, τ. 1, κείμενο , 465-467.</p> <p>(9) G. Prinzing, Die Antigraphe des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäischepirotischen Konflikt 1212-1233, <i>RSBS</i> 3 (1983) 21-64, κείμενο 34-36 (=Miscellanea A. Pertusi, τ. III, 1984) [πρώτη έκδοση από J. B. Pitra, <i>Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata</i>, τ. VI (VII) <i>Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena</i>, Paris - Rom 1891 (ανατ. Farnborough 1967), 483-86].</p>
Γεώργιος Τραπεζούντιος	A. Pertusi, <i>La caduta di Costantinopoli L'eco nel mondo</i> , Verona 1976 (ανατ. 1999), κείμενο 72-78.
Γεώργιος Χιμάρας	N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), <i>BNJ</i> 21 (1971-74) 1-243, κείμενο 242-243.
Γρηγοράς Νικηφόρος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Γρηγόριος	Βλ. Γρηγόριος (σχ. Χατζηδημητρίου) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Γρηγόριος Ακίνδυνος	Βλ. Ακίνδυνος Γρηγόριος
Γρηγόριος Βουλγαρίας	<p>(1) Σ. Κουρούσης, Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ' - ιδ' αι.) ἐπιστολαὶ μετὰ τινων βιογραφικῶν ἑξακριβώσεων, <i>ΕΕΒΣ</i> 45 (1981-1982) 516-558, κείμενο 537-539.</p> <p>(2) G. Prinzing, Eine kanonistische Quelle zur Geschichte Pelagoniens im 14. Jh., στο L. Burgmann - M.-T. Fögen - A. Schmink (έκδ.), <i>Cupido Legum</i>, Frankfurt – Main 1985, 179-193, κείμενο</p>

	180.
Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος	<p>(1) Βλ. Γρηγόριος Β΄ (έκδ. Ευστρατιάδης) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(2) S. Kugeas, Zur Geschichte der Münchener Thukydideshandschrift Augustanus F., <i>BZ</i> 16 (1907) 588-609.</p> <p>(4) Lameere, <i>La tradition</i>, 193-194.</p> <p>(5) Βλ. Γρηγόριος Β΄ (έκδ. Rapp) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(6) M. Treu, Die Briefe des Georgios Kyprios an Joannes Staurakios, στο E. Kurtz (έκδ.), <i>Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg</i>, VIIIe série, Classe historico-philologique, τ. VI, no. I, St. Pétersbourg 1902, 94-107.</p>
Γρηγόριος Γ΄ Μελισσηνός Στρατηγόπουλος (Μάμμης)	<p>(1) Βλ. Γρηγόριος Γ΄ (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(2) J. Konidaris, Ein γράμμα des Patriarchen Gregorios III. aus dem Jahre 1446, <i>FM</i> 4 (1981) 346-356, κείμενο 349-350.</p>
Γρηγόριος Οξείας	Βλ. Γρηγόριος Οξείας στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Γρηγόριος Παλαμάς	Βλ. Παλαμάς Γρηγόριος
Δεξιός Θεόδωρος	Βλ. Δεξιός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Δημήτριος	Βλ. Δημήτριος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Δημήτριος Β΄ Παλαιολόγος (Δαυίδ)	<i>ΠΠ</i> τ. Δ΄, 198-202.
Δημήτριος Χωματηνός	Βλ. Χωματηνός (Χωματιανός) Δημήτριος
Δοκειανός Ιωάννης	<i>ΠΠ</i> τ. Α΄, 241-248.
Ευγενικός Ιωάννης	<p>Βλ. Ευγενικός Ιω. στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές (πρβλ. και S. Pétridès, <i>Les oeuvres de Jean Eugénicos</i>. X lettres, <i>EO</i> 13 (1910) 276-281.</p> <p>Βλ. Φίλελφος, στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 291-310.</p>
Ευγενικός Μάρκος	<p>(1) L. Petit, Documents relatifs au concile de Florence: II. Oeuvres anticonciliaires de Marc d'Éphèse, Documents VII-XXIV, στο <i>PO</i> 17/2.83, Paris 1923 (ανατ. Turnhout 1974), 449-483 [πρβλ. και Α. Α. Γλαβινάς, Η επιστολή του Μητροπολίτη Μάρκου του Ευγενικού προς τον Γεώργιο Σχολάριο (1440), <i>Σερραϊκά Ανέκδοτα</i> 1 (1992) 100-104].</p> <p>(2) Βλ. Ευγενικός Μάρ. (έκδ. Λάμπρος) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(3) Βλ. Ευγενικός Μάρ. (έκδ. Mercati) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.</p> <p>(4) Ι. Καρμίρης, Ἐκ τῶν ἀνεκδότων τοῦ Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, <i>Ἐκκλησία</i> 32 (1955) 16-17.</p>
Ευθύμιος	Βλ. Μανουήλ Β΄ (σχ. Dennis) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο

221.

- Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης (1) Βλ. Ευστάθιος (έκδ. Κολονου), στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
(2) K. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861 (ανατ. 1965), κείμενο 201-407.
- Ευθύμιος
Μαλάκης Βλ. Μαλάκης Ευθύμιος
- Ζαρίδης
Ανδρόνικος (1) Βλ. Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, κείμενο 529-534.
(2) Βλ. Γρηγοράς, Επιστολή στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. II, κείμενο 384-387.
(3) Βλ. Λακαπηνός, Επιστολή στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 88-93, 99-103, 108-112, 119-120, 124-125, 139-144, 150-154, 164-168.
- Ζαχαρίας Ιωάννης Βλ. Μοδηνός, Επιστολή στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, κείμενο 39 (βλ. και αντίγραφο της επιστολής από τον Κουρούση, *Ἐπιστολάριον*, κείμενο 536-541).
- Ζωναράς
Χριστόφορος Ε. Θ. Τσολάκης, Χριστοφόρου Ζωναρά, Ι. Λόγος παραινετικός εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ κυρὸν Δημήτριον, II. Ἐπιστολές, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 20 (1981) 385-407, κείμενο 403.
- Θεόδωρος Βλ. Δημήτριος (σχ. Darrouzès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 78-79, σχόλια 110-112.
- Θεόδωρος
Αγαλλιανός Βλ. Αγαλλιανός Θεόδωρος
- Θεόδωρος
Ειρηνικός (1) A. Papadopoulos-Kerameus, Θεόδωρος Εἰρηνικός, πατριάρχης οἰκουμενικός ἐν Νικαίᾳ, *BZ* 10 (1901) 182-192.
(2) A. Cataldi Palau, Una "Lettera al papa" di Irenico, cartofilace della Grande Chiesa (Teodoro Irenico, patriarca di Constantinopoli 1214-1216), *BollGrott* 48 (1994) 23-87, κείμενο 76-87.
- Θεόδωρος Α΄
Παλαιολόγος *ΠΠ* τ. Δ΄, 3.
- Θεόδωρος Β΄
Παλαιολόγος *ΠΠ* τ. Δ΄, κείμενο 110-111.
- Θεόδωρος Β΄
Δούκας Λάσκαρις (1) Βλ. Θεόδωρος Β΄ (έκδ. Festa) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
(2) Βλ. Θεόδωρος Β΄ (έκδ. Tartaglia) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
- Θεόληπτος
Φιλαδελφείας Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας τοῦ Ὁμολογητοῦ βίος καὶ ἔργα* (1250-1322), τ. Α΄-Β΄, Κατερίνη 1996.
- Θεοφάνης Γ΄
Νικαίας (1) Βλ. Θεοφάνης Γ΄ (έκδ. Migne) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
(2) *MM* τ. I, 560-564.
- Θεοφιλόπουλος
Μιχαήλ Βλ. παραπάνω Βαβουσκωμίτης Γεώργιος, κείμενο 95-96.

Θεοφύλακτος Αχρίδος (Ήφαιστος)	(1) Βλ. Θεοφύλακτος (έκδ. Gautier) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) P. Gautier, <i>Theophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies</i> [CFHB 16.1], Thessalonique 1980, κείμενο 169-175, 335-343, σχ. 47-49, 117.
Θεωριανός	R.-J. Loenertz, L' épître de Théorien le philosophe aux prêtres d' Oreiné, στο <i>Mémorial Louis Petit</i> [AOC 1], Bukarest 1948, 317-35, κείμενο 326-333.
Ιάκωβος	(1) M. J. Jeffreys, Iakovos Monachos, Letter 3, στο A. Moffatt (έκδ.), <i>Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning</i> [Byzantina Australiensia 5], Canberra 1984, 241-257. (2) M. & E. Jeffreys, Immortality in the Pantokrator?, <i>JÖB</i> 44 (1994) 193-201, κείμενο 195.
Ιβάγκος Κωνσταντίνος	Έ. Legrand, <i>Lettres de l'empereur Manuel Paléologue publiées d' après trois manuscrits</i> , Paris 1893 (επαν. Amsterdam 1962), κείμενο 109-112.
Ιερόθεος	P. Gautier, Précisions historiques sur le monastère de τὰ Ναρσοῦ, <i>REB</i> 34 (1976) 101-110, κείμενο 102.
Ισίδωρος Γλαβάς	Βλ. Γλαβάς Ισίδωρος
Ισίδωρος Νικόλαος	Βλ. Δημήτριος (σχ. Darrouzès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 100-102, σχόλια 121-124.
Ιταλικός Μιχαήλ	Βλ. Ιταλικός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές [πρβλ. και P. Gautier, <i>Nicéphore Bryennios. Histoire</i> [CFHB 9], Bruxelles 1975, 371-377 και 370, υπ. 1].
Ιωάννης	R.-J. Loenertz, Ioannis de Fontibus ord. Praedicatorum epistula ad abbatem et conventum monasteri nescio cuius Constantinopolitani, <i>AFP</i> 30 (1960) 163-195, κείμενο 175-195.
Ιωάννης Απόκαυκος	Βλ. Απόκαυκος Ιωάννης
Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος	Βλ. Ιωάννης Η΄ στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ιωάννης Ι΄ Καματηρός	(1) <i>PL</i> 214.756-758 (2) Βλ. Ιωάννης Ι΄ (έκδ. Papadakis – Talbot) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος	(1) <i>PG</i> 141. 275-82. (2) Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 478-485, σχόλια 78-79.
Ιωάννης ΙΓ΄ Γλυκός	(1) H. Hunger - O. Kresten, <i>Das Register des Patriarchats von Konstantinopel</i> , τ. 1. Edition and Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331 [CFHB 19.1], Wien 1981, κείμενο 208-213. (2) Βλ. Ιωάννης ΙΓ΄ (έκδ. Κουρούσης) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ιωάννης Στ΄	(1) J. Darrouzès, Lettre inédite de Jean Cantacuzène relative à la

Καντακουζηνός	controverse palamite, <i>REB</i> 17 (1959) 7-27. (2) E. Voordeckers - F. Tinnefeld, <i>Iohannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo Patriarcha latino epistulis septem tradita nunc primum editae</i> [CCSG 16], Brepols - Turnhout - Leuven 1987, κείμενο 173-189, 191-212, 215-239.
Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος	H. Hunger, Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg. Drei inedita aus seiner Handschrift der Österreichischen Nationalbibliothek (Phil. gr. 241): c) Brief des Kaisers Johannes V. Palaiologos an den Metropolititen von Trapezunt und Exarchen von Lazika die Lavra betreffend, <i>BZ</i> 45 (1952) 375-379 [= <i>Byzantinistische Grundlagenforschung</i> [VR], London 1973, VIII].
Ιωσήφ Α΄ Γαλησιώτης	Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 322-323, σχόλια 26-28.
Ιωάννης Πλουσιαδηνός	Βλ. Πλουσιαδηνός Ιωάννης (Ιωσήφ Μεθώνης)
Ιωσήφ Καλόθετος	Βλ. Καλόθετος Ιωσήφ
Καβάσιλας Νείλος	C. F. de Matthaei, <i>Varia Graeca</i> , Moskau 1811, κείμενο 246-249.
Καβάσιλας Νικόλαος Χαμαετός	Βλ. Καβάσιλας στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Καλέκας Μανουήλ	(1) Βλ. Καλέκας (έκδ. Loenertz) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) <i>MM I</i> , 199-201.
Καλόθετος Ιωσήφ	Βλ. Καλόθετος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Καλοφρενάς Μιχαήλ	(1) Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης, <i>NE</i> 1 (1904) 43-56, κείμενο 52-56. (2) Μιχαήλ Καλοφρενᾶ ἐπιστολαὶ αὐτόγραφοι, στο <i>Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως ὑπὸ Φ. Γρηγορόβιου</i> , μετ. Σπ. Λάμπρος, τ. 2, Ἀθήναι 1904, κείμενο 747-752. (3) Ν. Τωμαδάκης, Μιχαήλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἑνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, <i>ΕΕΒΣ</i> 21 (1951) 110-144, κείμενο 142-144 (βλ. καὶ Του Ἰδίου, <i>Μεταβυζαντινά φιλολογικά</i> , Αθήνα 1965, 1-35).
Καμαριώτης Ματθαίος	Βλ. Φίλελφος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 311-312.
Κουτάλης Θεόδωρος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. II, κείμενο 401-403.
Κριτόβουλος Μιχαήλ	D.R. Reinsch, <i>Critobuli Imbriotae historiae</i> [CFHB 22], Berlin 1983, κείμενο 3-9.
Κυδώνης Δημήτριος	Βλ. Κυδώνης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.

Κυδώνης Πρόχορος	Βλ. Κυδώνης Πρόχ. στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Κυρτός Μάρκος	S. Apostolopulu, <i>Markos Kyrtos. Leben und Briefen</i> (Diss.), Wien 1987.
Λάζαρος	Βλ. Ανώνυμος 7 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 538-553.
Λακαπηνός Γεώργιος	Βλ. Λακαπηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Λαμπάρδος Πέτρος	(1) Β. Λάουρδας, Κρητικά παλαιογραφικά, <i>KX</i> 2 (1948) 539-545, κείμενο 543-545. (2) S. G. Mercati, Di Giovanni Simeonachis protopapa di Candia, στο <i>Miscellanea G. Mercati</i> , τ. 3 <i>Litteratura e storia bizantina</i> [ST 123], Vaticano 1946, κείμενο 312-341 (βλ. και Του Ίδιου, <i>Collectanea Byzantina</i> , Bari 1970, τ. 2, 24-53, κείμενο 49-50).
Λιμπιδάρης Κωνσταντίνος Δούκας	H. Constantinidi-Bibikou, Documents concernant l' histoire byzantine déposés aux archives nationales de France, στο <i>Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l' occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce</i> [Collection de l' Institut Français d' Athènes 92], Athène 1956, τ. 1, 119-132, κείμενο 127.
Λαμπηνός Νικόλαος	(1) Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. ΙΙ, κείμενο 383-384 [πρβλ. και P. A. M. Leone, A proposito di una lettera del protonotario Nicola Lampeno a Niceforo Gregora, <i>Byz</i> 43 (1973) 344-59, κείμενο 346]. (2) Ι. Δ. Πολέμης, <i>Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον</i> [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Διπτύχων - Παράφυλλα 4], Αθήνα 1992, κείμενο 107-109.
Λαπίθης Γεώργιος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. ΙΙ, κείμενο 406-411.
Λεπεντρηνός Αθανάσιος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. ΙΙ, κείμενο 414-416.
Λάσκαρις Αθανάσιος	<i>ΠΠ</i> τ. Δ΄, κείμενο 203-204.
Λάσκαρις Ιωάννης	Ρυνδακηνός ή Ρεντακηνός (Ιανός): Βλ. Φραγκίσκος Φίλελφος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 361-362.
Λάσκαρις Κωνσταντίνος	Βλ. Αργυρόπουλος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 304-306.
Λιβαδηνός Ανδρέας	Βλ. Λιβαδηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Λιβδίκης	Βλ. παραπάνω Βαβουσκιώτης Γεώργιος, κείμενο 91.

Λογαράς Φίλιππος	(1) Σ. Λαμπάκης, Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Γ' ἀφορῶσα εἰς τὴν δίκην τῶν «καθολικῶν κριτῶν» (1337), <i>ΕΕΒΣ</i> 42 (1975-1976) 391-407. (2) Σ. Κοτζάμπαση, Τρεῖς ἀνώνυμες ἐπιστολές τοῦ Πατριακοῦ κώδικα 377, <i>Ελλ</i> 40 (1989) 103-112.
Μάγιστρος Θωμάς (Θεόδουλος)	(1) Βλ. Μάγιστρος (ἐκδ. Migne) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές (πρβλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. ΙΙ, κείμενο 388-389). (2) Βλ. Μάγιστρος (ἐκδ. Treu) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (3) E. Martini, Una lettera del retore Teodulo (Thomas Magistros) al monaco Ierotheo, στο <i>Miscellanea Ceriani</i> , Mailand 1910, 433-47.
Μακάριος Πισιδίας	(1) Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, <i>Varia Graeca sacra: sbornik grečeskich neizdannych bogoslovskich tekstov IV-XV vekov, Sankt Petersburg</i> 1909 (ανατ. Leipzig 1975), 285-289. (2) Σ. Ευστρατιάδης, Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος Αὐτωρειανός (1255-1260 καὶ 1261-1265), <i>Ελλ</i> 1 (1928) 78-94. (3) Ι. Συκουτρής, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, <i>Ελλ</i> 2 (1929) 267-332, κείμενο 312-331].
Μακάριος Σερρών	V. Laurent, Mélanges. II. La métropole de Serrès contre le concile de Florence, <i>REB</i> 17 (1959) 195-200, κείμενο 198-199.
Μακρὴς Μακάριος (Ἀσπρόφρυς)	A. Argyriou, <i>Macaire Makrès et la polémique contre l'Islam</i> [ST 314], Vatican City 1986, κείμενο 309-326.
Μακρωτός	Βλ. παραπάνω Βαβουσκωμίτης Γεώργιος, κείμενο 92.
Μαλάκης Ευθύμιος	Βλ. Μαλάκης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μανασσής Κωνσταντίνος	Βλ. Μανασσής στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μανδρομηνός Δημήτριος Δουκάς	Βλ. Μανδρομηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μανουήλ Α΄ Καραντηνός (Σαραντηνός)	(1) Βαρδάνης (ἐκδ. Vasiljevskij) στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, κείμενο 264, 268-269. (2) Βλ. Μανουήλ Α΄ (ἐκδ. Criscuolo) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος	Μανουήλ Β΄ στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μανουήλ Γαβαλάς	Βλ. Γαβαλάς Μανουήλ (Ματθαίος Εφέσου)
Μάξιμος Νεαμονίτης	Σ. Κουρούσης, Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ'- ιδ' αι.) Ἐπιστολαὶ μετὰ τίνων βιογραφικῶν ἐξακριβώσεων, <i>ΕΕΒΣ</i> 45 (1981-1982) 516-558, κείμενο 531.

Ματθαίος Καμαριώτης	Βλ. Καμαριώτης Ματθαίος
Μάρκος Ευγενικός	Βλ. Ευγενικός Μάρκος
Μεθόδιος	Βλ. Δημήτριος (σχ. Darrouzès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 96-100, σχόλια 118-121.
Μελιτηνιώτης Θεόδωρος	R. Walther, Weitere Briefe an Makarios, den Metropolit von Philadelphiea (1336-1382), <i>JÖB</i> 23 (1974) 215-227.
Μεσαρίτης Νικόλαος	(1) Β. Γεωργιάδης, Δύο έπιστολαὶ τῶν μεταγενέστερων Βυζαντινῶν χρόνων, στο <i>Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς</i> , Κωνσταντινούπολη 1885, κείμενο 181-183. (2) Βλ. Μεσαρίτης (έκδ. Heisenberg) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μετοχίτης Θεόδωρος	(1) Βλ. Χούμνος, Επιστολή (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 46-48, 157-59. (2) Βλ. Μετοχίτης (έκδ. Ševčenko) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μητροφάνης Β΄	(1) Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης, <i>NE</i> 1 (1904) 43-56, 51-52. (2) Ν. Τωμαδάκης, Μιχαήλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἑνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, <i>ΕΕΒΣ</i> 21 (1951) 110-144, κείμενο 141-142.
Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός	(1) Βλ. Μιχαήλ Δ΄ (έκδ. Oikonomidès) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) A. Schminck, Drei Patriarchalschreiben aus der ersten Hälfte des 13. Jh., <i>FM</i> 5 (1982) 193-214, κείμενο 193-205.
Μιχαήλ Ιταλικός	Βλ. Ιταλικός Μιχαήλ
Μιχαήλ Χωνιάτης	Βλ. Χωνιάτης Μιχαήλ
Μοδηνός Θεόδωρος	Βλ. Μοδηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μονομάχος Ιωάννης	Βλ. παραπάνω Λιμπιδάρης Κωνσταντίνος Δούκας, τ. 1, κείμενο 126.
Μοσχόπουλος Μανουήλ	(1) Βλ. Μοσχόπουλος Μαν. (έκδ. Levi) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) Βλ. Μοσχόπουλος Μαν. (έκδ. Ševčenko) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Μοσχόπουλος Νικηφόρος	Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, <i>BZ</i> 12 (1903) 215-223.
Μουζάλων Θεόδωρος (Βοΐλας)	Βλ. Γρηγόριος Β΄ (έκδ. Ευστρατιάδης) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 37, 93-94, 95-96, 150-151, 193-197.
Καντακουζηνός Παλαιολόγος Γεώργιος	<i>ΠΠ</i> τ. Δ΄, 29-30.
Κωνσταντίνος Στιλβής	Βλ. Στιλβής Κωνσταντίνος

Νείλος Καβάσιλας	Βλ. Καβάσιλας Νείλος
Νικηφόρος Μοσχόπουλος	Βλ. Μοσχόπουλος Νικηφόρος
Νικόλαος Μεσαρίτης	Βλ. Μεσαρίτης Νικόλαος
Νικόλαος (Νεκτάριος) Υδρουντός	J. M. Hoeck - R.-J. Loenertz, <i>Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole, Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.</i> [Studia patristica et byzantina 11], Ettal 1965.
Νομικόπουλος Ιωάννης	Βλ. Νομικόπουλος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Νοταράς Λουκάς	ΠΠ τ. Β', 182-185, 189, 193-197, 198-199.
Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιστος	(1) R. Browning, A Young Man in a Hurry – Two Unpublished Letters of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, στο <i>Δώρημα στὸν Ἱ. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά</i> 13.1 (1985) 143-153 [= <i>History, Language and Literacy in the Byzantine World</i> [VR], Northampton 1989, X]. (2) J. M. Featherstone, Three more letters of Nicephorus Callistus Xanthopoulos, <i>BZ</i> 91 (1998) 20-31. (3) A. Mai, <i>Nova Patrum Bibliotheca</i> , τ. VI/II, Rom 1853, κείμενο 418-419. (4) J. Συκουτρής, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, <i>Ἑλληνικά</i> 3 (1930) 15-141, κείμενο 17-26. (5) I. Vassis, Ein alter Zeuge von zwei Briefen des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, <i>JÖB</i> 46 (1996) 265-274, κείμενο 272-274.
Οιναιώτης Γεώργιος	(1) Σπ. Λάμπρος, Διορθώσεις εἰς τὸ ποίημα τοῦ Μελιτηνιώτου εἰς τὴν Σωφροσύνην, <i>NE</i> 12 (1915) 7-24, κείμενο 8-11. (2) Βλ. Οιναιώτης (έκδ. Loenertz) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (3) Βλ. Οιναιώτης (έκδ. Karisson - G. Fatouros) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. [πρβλ. H. Ahrweiler, Le récit du voyage d' Oinaiôtès de Constantinople à Ganos (Texte du lettre d'Oinaiôtès, établi par G. Fatouros), στο <i>Geschichte und Kultur</i> , 9-27]
Ολόβωλος Μανουήλ	J. N. Barry - M. J. Share - A. Smithies - L. G. Westerink, <i>Mazaris' Journey to Hades or Interviews with Dead Men about Certain Officials of the Imperial Court</i> [Arethusa Monographs 5], New York-Buffalo 1975, κείμενο 90-92.
Παλαιολόγος Ασάνης Ματθαίος	ΠΠ τ. Δ', 265.
Παλαιολόγος Δούκας Μαλάκης Νικηφόρος	Βλ. παραπάνω Ολόβωλος Μανουήλ, κείμενο 94-96.
Παλαμάς Γρηγόριος	Βλ. Παλαμάς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.

Παραδεισός Μακάριος	R. Walther, Weitere Briefe an Makarios, den Metropolit von Philadelphiea (1336-1382), <i>JÖB</i> 23 (1974) 215-227, κείμενο 218-223.
Παύλος Καλαβρίας	E. Voordeckers - F. Tinnefeld, <i>Iohannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo Patriarcha latino epistulis septem tradita nunc primum editae</i> [CCSG 16], Brepols-Turnhout - Leuven 1987, κείμενο 190, 213.
Παχυμέρης Γεώργιος	Βλ. Αθανάσιος Β' (έκδ. Failler), στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 62-71.
Πέτρος	D. Bassi - E. Martini, <i>Codices Italici</i> [CCAG 4], Brussels 1903, 156-158.
Πεδιαδίτης Βασίλειος	(1) Βλ. Πεδιαδίτης (έκδ. Diethart) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές (Η έκδ. Diethart βασίζεται στην παλαιότερη έκδ. του Σπ. Λάμπρου, <i>Κερκυραϊκά</i> , 42-49). (2) Βλ. Πεδιαδίτης, έκδ. Μανάφης, στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (3) Βλ. Πεδιαδίτης, έκδ. Καρπόζηλος, στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Πεδιάσιμος Θεόδωρος	Βλ. Πεδιάσιμος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Πεδιάσιμος Ιωάννης (Πόθος)	Βλ. Μοδηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 44-48.
Πεπαγωμένος Νικόλαος	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. II, 421-422 [βλ. και P. A. M. Leone, Un' epistola di Nicola Pepagomeno a Niceforo Gregora, <i>Byz</i> 42 (1972) 523-531].
Πλανούδης Μάξιμος	Βλ. Πλανούδης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Πλουσιαδηνός Ιωάννης (Ιωσήφ Μεθώνης)	(1) Μ. Ι. Μανούσακας, Ίωάννου Πλουσιαδηνού έγκύκλιος έπιστολή πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος, <i>KX</i> 11 (1957) 302-307. (2) Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, <i>Πελ/κά</i> 3-4 (1958-1959) 95-147, κείμενο 136-137. (3) Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, <i>Αθ</i> 68 (1965) 49-72, κείμενο 68.
Ποτάμιος Θεόδωρος	G. T. Dennis, The Letters of Theodore Potamios, στο <i>Byzantium and the Franks 1350-1420</i> [VR], London 1982 XII, κείμενο 5-19 [βλ. και Του Ίδιου, <i>The Letters of Manuel II. Palaeologus. Text, Translation and Notes</i> [CFHB 8], Dumbarton Oaks 1977, Appendix III. 224-27].
Πρόδρομος Θεόδωρος	(1) R. Browning, Unpublished correspondence between Michael Italicus, archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos, <i>Bbul</i> 1 (1962) 279-297, κείμενο 287-288 [= <i>Studies on Byzantine History, Literature and Education</i> [VR], London 1977, VI].

	(2) Βλ. Γρηγόριος Οξείας (σχ. Gautier) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 226-227.
	(3) M. Grünbart, Zwei Briefe suchen ihren Empfänger: Wem schrieb Theodoros Prodromos (epp. 10 und 11 PG)? <i>JÖB</i> 51 (2001) 209-223.
	(4) W. Horandner, <i>Theodoros Prodromos historische Gedichte</i> [WBS 11], Wien 1974, κείμενο 522-524.
	(5) P. Lazzari, <i>Miscellanea ex mss. libris bibliothecae collegii Romani Societatis Jesu</i> , τ. II, Rom 1757, κείμενο 562-564.
	(6) Βλ. Πρόδρομος (έκδ. Migne) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
	(7) Βλ. Πρόδρομος (έκδ. Papadimitriu) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ραβδάς (Νικόλαος Αρτάβασδος)	Βλ. Ραβδάς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Ραούλ Μανουήλ	Βλ. Ραούλ στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Σάβ(β)ας	Βλ. Σάβ(β)ας στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Σάββας Σερβίας	G. Ostrogorsky, Der Brief des Demetrios Chomatianos an den hl. Sabbas, στο <i>Sveto-Savski Zbornik</i> II, Sofia 1938, 112-113.
Σεναχειρήμ Μιχαήλ	Βλ. Βλεμμύδης (έκδ. Festa) στο Α) Πηγές Ι) Επιστολές, κείμενο 271-276.
Σίμων	Βλ. Σίμων 1 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Σίμων	Βλ. Σίμων 2 στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Σκάρανος Δημήτριος	Βλ. Καλέκας (έκδ. - σχ. Loenertz) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 335-337.
Σοφριανός	R. Walther, Ein Brief an Makarios, den Metropolit von Philadelphieia, <i>JÖB</i> 22 (1973) 219-232.
Στυλβής Κωνσταντίνος	U. Criscuolo, Due epistole inedite di Costantino Stilbes, <i>RSBS</i> 3 (1983) 11-19 (= <i>Miscellanea A. Pertusi</i> , τ. III, 1984).
Στίσσοι Σέργιος	Βλ. Φίλελφος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 363-366.
Συμεών Θεσσαλονίκης	(1) D. Balfour, <i>Politico-historical works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical greek text with introduction and commentary</i> [WBS 13], Wien 1979, κείμενο 77-82, 91-97, σχόλια 201-205, 211-228. (2) D. Balfour, <i>Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1416/7- 1429). Έργα θεολογικά. Κριτική έκδοσις μετ' εισαγωγῆς</i> [Ανάλεκτα Βλατάδων 34], Θεσσαλονίκη 1981, κείμενο 81-184, 195-242.
Σχολάριος Γεώργιος Κουρτέσης (Γεννάδιος Β')	(1) L. Petit - X. A. Sideridès - M. Jugie, <i>Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὕρισκόμενα. Oeuvres complètes de Gennade Scholarios</i> , τ. IV, Paris 1935, κείμενο 116-172, 198-207, 211-235, 295-300, 398-503. (2) C. J. G. Turner, Another anti-latin work attributed to Gennadius Scholarius, <i>BZ</i> 58 (1965) 337-347.

Σωφ(ρ)ονίας	(1) Βλ. παραπάνω Λιμπιδάρης Κωνσταντίνος Δούκας, τ. Ι, κείμενο 125-126. (2) S. G. Mercati, Lettera del monaco Sofonia al filosofo Giuseppe, <i>Studi Bizantini</i> I (1924) 116-172 (βλ. και Του Ίδιου, <i>Collectanea Byzantina</i> , Bari 1970, τ. Ι, 343-347, κείμενο 346-347).
Ταρχανειώτης Λαμπηνός	Βλ. Γρηγοράς στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, τ. ΙΙ, κείμενο 411- 414.
Τζέτζης Ιωάννης	(1) P. L. M. Leone, <i>Ioannis Tzetzae Historiae</i> [Pubblicazioni dell' Istituto di Filologia Classica, Università degli Studi di Napoli I], Neapel 1968, Chil. IV., σ. 146-156.471-779. (2) Βλ. Τζέτζης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Τορνίκης Γεώργιος	Βλ. Τορνίκης Γεώ. (σχ. Darrouzès), στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Τορνίκης Δημήτριος	Βλ. Τορνίκης Γεώ., (σχ. Darrouzès), στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 188-201, 336-353.
Τορνίκης Ευθύμιος	(1) Βλ. Χωνιάτης (έκδ. Λάμπρος) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 399-400. (2) Βλ. Τορνίκης Ευθ. (έκδ. Κολονου) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Υρτακηνός Θεόδωρος	Βλ. Υρτακηνός στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Φιλάργιος Ιωσήφ	(1) Γ. Κ. Παπάζογλου, <i>Ίωσήφ Φιλάργης ή Φιλάργιος</i> , Θεσσαλονίκη 1978, κείμενο 112, 117, 149, σχόλια 100-110, 125-129, 230-234, 291-292. (2) Ν. Τωμαδάκης, <i>Ο Ίωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη τὸ 1400. Μελέτη φιλολογική καὶ ἱστορική</i> , Ἀθῆναι 1947, κείμενο 138 [βλ. και Βρυέννιος Ιωσήφ, Επιστολή (έκδ. Τωμαδάκης) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 362].
Φιλόθεος Κόκκινος	Γ. Τριανταφύλλης - Α. Γραπούτος, <i>Συλλογή ἑλληνικῶν ἀνεκδότων</i> , τ. Α΄, τεύχ. 1, Βενετία 1874, κείμενο 35-46.
Φιλόθεος Σηλυβρίας	<i>Codex Upsaliensis Graecus 28. Geschichte und Beschreibung der Handschrift nebst einer Nachlese von Texten. Eine Gemeinschaftsarbeit von Mitgliedern des byzantinisch-neugriechischen Seminars an der Freien Universität Berlin unter Leitung von G. H. Karlsson</i> , Uppsala 1981, κείμενο 36-38, 52-67.
Χαλκίτζης Αθανάσιος	A. Fagherazzi, <i>Modelli epistolari di Atanasio Chaltzikis</i> [Studi Bizantini e Neogreci, diretti da Filippo Maria Pontani, Quaderni 19], Padova 1981, κείμενο 33-51.
Χιονιάδης Γρηγόριος (Γεώργιος)	Βλ. Χιονιάδης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.

Χορτασμένος Ιωάννης	Βλ. Χορτασμένος στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Χούμναινα Ειρήνη (Ευλογία)	Βλ. Χούμναινα στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Χούμνος Ιωάννης	Βλ. Χούμνος, Επιστολή (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές, κείμενο 52-56, 203-222.
Χούμνος Μακάριος	V. Laurent, <i>Écrits spirituels inédits de Macaire Choumnos</i> († 1382), fondateur de la "Nea Moni" à Thessalonique, <i>Έλλ</i> 14 (1955) 40-86, κείμενο 71.
Χούμνος Νικηφόρος	(1) Βλ. Χούμνος (έκδ. Boissonade) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές. (2) Βλ. Χούμνος (έκδ. Leone) στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Χριστόφορος Αγκύρας	E. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II, <i>BZ</i> 16 (1907) 120-142, κείμενο 141-142.
Χρυσολωράς Δημήτριος	F. Conti Bizzaro, <i>Demetrio Crisolora, Cento epistole a Manuele II Paleologo</i> [Speculum, contributi di filologia classica collana diretta da A. Garzya], Napoli 1984, κείμενο 39-65.
Χωματηνός (Χωματιανός) Δημήτριος	(1) J. B. Pitra, <i>Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata</i> , τ. VI (VII) [Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena], Paris-Rom 1891 (ανατ. Famborough 1967). (2) G. Prinzing, <i>Die πονήματα διάφορα des Demetrios Chomatenos (Chartophylax and Erzbischof von Ohrid 1215-1236). Einleitung zum Gesamtkorpus, kritische Edition der Akten Nr. 1-77 sowie Auswertung im Rahmen der Verwaltungsgeschichte von Epeiros 1205-1230</i> , Münster 1980. (3) Βλ. παραπάνω Γερμανός Β' έκδ. Prinzing, κείμενο 21-64.
Χωνιάτης Μιχαήλ	Βλ. Χωνιάτης στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.
Χωνιάτης Νικήτας	Βλ. Χωνιάτης Νικ. στο Α) Πηγές, Ι) Επιστολές.

Παράρτημα 2: Εικόνες

Από όσα παρουσιάσθηκαν στην παρούσα εργασία καταδεικνύονται ποικίλοι τρόποι με τους οποίους το φυσικό περιβάλλον αποτέλεσε ανεξάντλητη πηγή για τον ανθρώπινο πολιτισμό και θέμα που απασχόλησε τη φιλοσοφική σκέψη. Μία άλλη ενότητα θα αποτελέσει η προσπάθειά μας να εντοπίσουμε τους τρόπους που αυτό αποτυπώνεται στην τέχνη.

Εκείνο που δεν μπορεί να αποκαλυφθεί με λόγια είναι το εύρος της αξιοποίησης των στοιχείων του περιβάλλοντος εικαστικά, ειδικά κατά την Παλαιολόγια περίοδο. Πρόκειται ίσως για την πιο αισθαντική φάση της βυζαντινής τέχνης που κυριαρχείται από έντονη συναισθηματικότητα, όταν τα γεγονότα κατά την τελευταία αναλαμπή της Αυτοκρατορίας δοκιμάζουν, προκαλούν ανησυχία και προβληματισμό και στρέφουν το ενδιαφέρον στην αποτύπωση της ανθρώπινης υπόστασης. Οι παραστάσεις αποκτούν ρεαλισμό, φυσιοκρατία στην απόδοση των μορφών που συμπληρώνουν την αφήγηση, έντονο ρυθμό, ζωηρότητα και τονισμό στα τοπία που πλαισιώνουν τις σκηνές.

Αναμφίβολα, η τέχνη αποδίδει μία πραγματικότητα της εποχής της. Ωστόσο, όταν γίνεται λόγος για τη Βυζαντινή περίοδο και ειδικά σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον, οι καλλιτεχνικές συμβατότητες, τα παραδοσιακά στερεότυπα, οι τάσεις της εποχής και οι κανόνες που κάθε φορά τίθενται από τον δημιουργό δεν επιτρέπουν ουσιαστική μελέτη. Οι μικρογραφίες που περιλαμβάνονται στα επιστημονικά εγχειρίδια, κυρίως φυτολογικού τύπου, ίσως μπορούσαν να αξιοποιηθούν με ιδιαίτερο τρόπο, καθώς είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις, αν όχι οι μόνες, που τα στοιχεία του περιβάλλοντος μονοπωλούν την εικόνα και θα ήταν ικανά να προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες στην περιβαλλοντική έρευνα.

Σχετικές με το θέμα μας απεικονίσεις είναι σε θέση να αποδώσουν την εργασία, την αναψυχή, όπως και την τραγικότητα της ζωής στη φύση μέσα από σκηνές που, αν και είναι εμπνευσμένες κυρίως από θεολογικά θέματα, διατηρούν για τον κόσμο της εποχής εκείνης ορισμένα οικεία στοιχεία από τον καθημερινό βίο, συνεισφέροντας στην ανάδειξη της σχέσης του περιβάλλοντος με τον άνθρωπο. Ακόμη, παραδοσιακοί ρητορικοί συμβολισμοί που απαντούν

στις πηγές αξιοποιούνται εικονιστικά, ώστε προσφέρουν χρήσιμες προεκτάσεις. Επομένως, αποτυπώσεις που ακολουθούν τις τάσεις και την παράδοση και γενικά δεν στερούνται ρεαλισμού μπορούν να συμβάλουν επικουρικά στο θέμα μας συνδυαστικά με τις ιστορικές πηγές.

Οι Βυζαντινοί λόγιοι επιστολογράφοι, «πρωταγωνιστές» αυτής της μελέτης, όπως και όλοι οι υπόλοιποι σύγχρονοί τους, έρχονται καθημερινά σε επαφή με την τέχνη της εποχής με διάφορους τρόπους. Από παραστάσεις μνημειακού χαρακτήρα στα εκκλησιαστικά και μοναστικά ιδρύματα στο πλαίσιο της αφήγησης και του διδακτικού χαρακτήρα της ζωής προσωπικοτήτων απόλυτης ιερότητας μέχρι τα χρηστικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, το περιβάλλον πρωτοστατεί κυρίως ως διακοσμητικό θέμα που πλαισιώνει τις μορφές και αποδίδει την γενικά αυταπόδεικτη εμπειρία των ανθρώπων σχετικά με το θέμα μας, μέσα από τον καλλιτεχνικό τρόπο που συλλαμβάνει και επιλέγει ο δημιουργός των έργων αυτών. Πώς όμως θα μπορούσε κανείς να παρουσιάσει σύντομα και περιεκτικά το μεγαλείο της φύσης στη βυζαντινή τέχνη;

Το ερώτημα είναι σύνθετο και προβληματίζει τόσο ως προς τα χρονικά όρια που πρέπει να τηρηθούν, καθώς η ποικιλία τέτοιων σκηνών είναι μεγάλη και ξεπερνά τα προκαθορισμένα όρια αυτής της μελέτης, αλλά και ως προς το εύρος των θεματικών επιλογών που είναι ανεξάντλητο. Επιλέξαμε, λοιπόν, ένα μικρό δείγμα από παραστάσεις και αντικείμενα που περιγράφουν πολλά από τα θέματα που συζητήθηκαν στην παρούσα μελέτη. Επειδή ανάλογο υλικό που εξυπηρετεί τους σκοπούς μας δεν ανευρίσκεται πάντα μέσα στα χρονικά περιθώρια που έχουμε θέσει, παρουσιάζονται και ορισμένες απεικονίσεις από άλλες περιόδους, όχι πολύ μακριά από την περίοδο που εξετάσαμε, κυρίως γιατί είναι ικανές να συμπληρώσουν εικαστικά τη θεματολογία που μας απασχόλησε. Άλλωστε, όπως έχει τονισθεί και σε άλλα σημεία αυτής της μελέτης, η θεωρητική και πρακτική σχέση με το φυσικό περιβάλλον παρουσιάζει διαχρονικές τάσεις και κατά τη Βυζαντινή περίοδο.

Σκοπός μας εδώ είναι να χρησιμοποιήσουμε τη δύναμη της εικόνας για να καταδείξουμε ορισμένους τρόπους και μέσα με τα οποία σκιαγραφούνται κάποιες περιβαλλοντικές όψεις των πόλεων, η ζωή στην ύπαιθρο και η δραστηριότητα στη θάλασσα, η αξιοποίηση στοιχείων από το περιβάλλον στην καθημερινότητα και την διατροφή μέσα από διδακτικά θεολογικά θέματα αλλά

και κοσμικά, καθώς επίσης να παρουσιάσουμε κάποια διακοσμητικά μοτίβα με ζώα και φυτά, πτυχές της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση που παρουσιάζονται μέσα από την οικειότητα που προσέφερε στον καλλιτέχνη η καθημερινή εμπειρία· αναζητήσεις που άμεσα ή έμμεσα αποτέλεσαν θέματα αυτής της διατριβής.

Ακολουθούν ορισμένες ενδεικτικές απεικονίσεις από τη φιλοσοφική και θεολογική διάσταση του θέματος, τον καθημερινό βίο και την συμποσιακή ζωή ανθρώπων διαφορετικών κατηγοριών, όπως αυτές παραδίδονται μέσα από την τέχνη της εποχής. Η μνημειακή ζωγραφική, οι μικρογραφίες χειρογράφων, τα έργα μικροτεχνίας, εργαλεία της καθημερινής ζωής ακόμα και θέματα από την νομισματική περιλαμβάνουν περίτεχνες διακοσμητικές σκηνές και μοτίβα φυσιοκρατικού χαρακτήρα. Μέσα από αυτά αποκαλύπτεται το εύρος της αξιοποίησης της φύσης στην καλλιτεχνική δημιουργία, η οποία δεν εξυπηρετεί μόνο τους σκοπούς της τέχνης και το έργο αυτό καθαυτό, αλλά κυρίως ανταποκρίνεται στο ανθρώπινο ενσυναίσθημα με την υιοθέτηση διαχρονικών προτύπων και συμβόλων, που βρίσκονται σε συμφωνία τόσο με τη θεωρητική και πρακτική διάσταση του περιβάλλοντος, όπως αφέθηκε να διαφανεί και στα κείμενα που εξετάσαμε, όσο και με την γενική φιλοσοφική και θεολογική κατεύθυνση της εποχής.

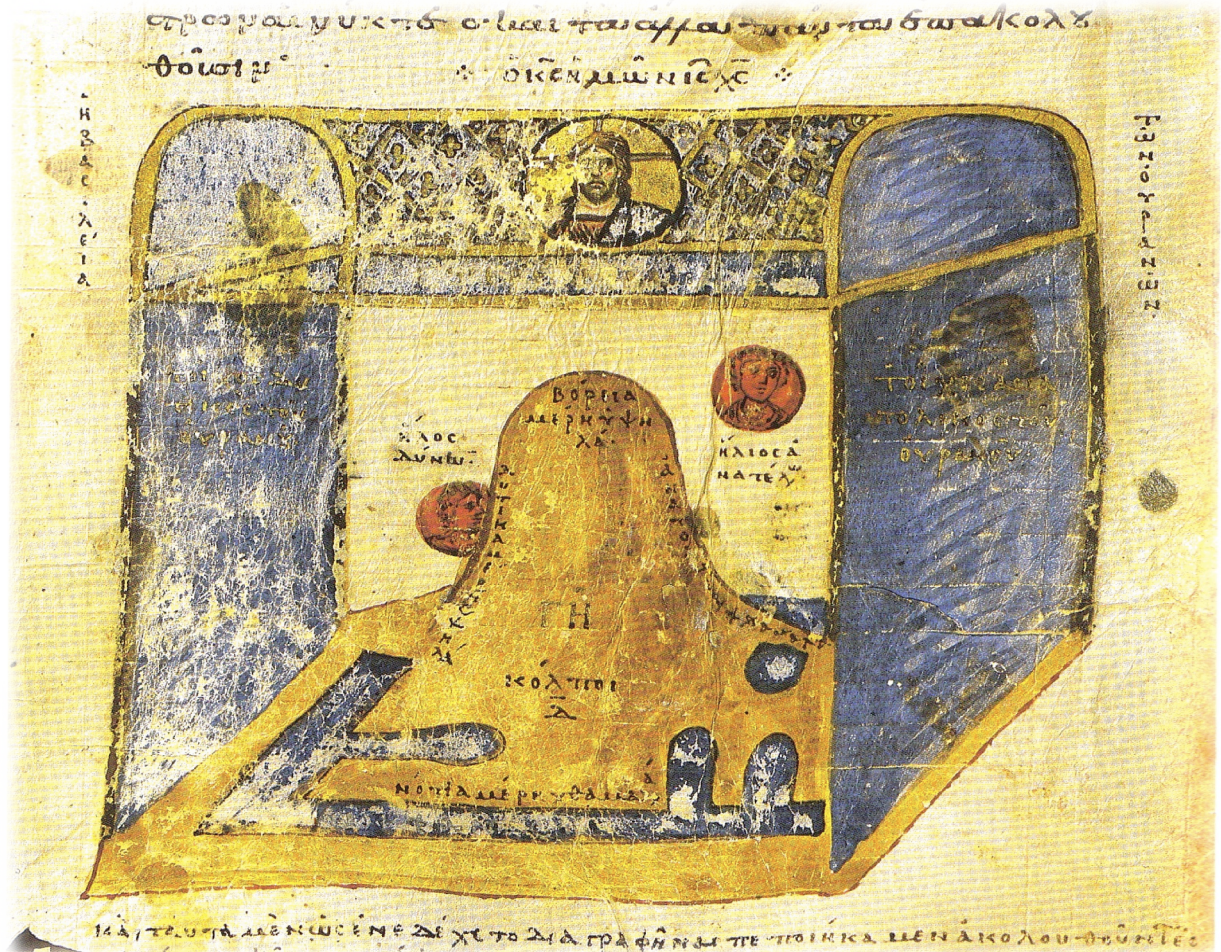
Εικ. 1. Άγιον Όρος, Μονή Σταυρονικήτα.
Μικρογραφία. Ελάφι πίνει νερό από πηγή σπηλιάς.

Η ΕΙΚΟΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Η χριστιανική κοσμοθεωρία επαναπροσδιόρισε την αρχαιοελληνική άποψη για την εξέλιξη του Κόσμου. Η Θεία Βούληση καθορίζει την δομή της Οικουμένης, πεποίθηση που διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Θεολογία και φιλοσοφία συμβαδίζουν γενικά στο Βυζάντιο, διαμορφώνοντας την ιδιαίτερη διάνοηση της εποχής, η οποία ως ένα βαθμό συνεχίζει αλλά και διαφοροποιείται από την Αρχαιότητα.

Εικ. 2. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης. Μικρογραφία. Η Οικουμένη

Η εικόνα της Οικουμένης όπως αποτυπώνεται σε χειρόγραφο της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (6ος αι.). Εδώ, ο Κόσμος φέρει τη μορφή της Κιβωτού της Διαθήκης. Ο Θεός και ο Υιός Του εποπτεύουν τη Γη που περικλύεται από τον Ωκεανό.

Εικ. 3. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Αλεπού και πετεινός εκατέρωθεν κοσμήματος.

Η βιβλική Εδέμ, ο τόπος που παραχώρησε ο Θεός στους Πρωτοπλάστους, ενέπνευσε τη σύνθεση θαυμάσιων εικονιστικών σκηνών παραδείσιων τοπίων με μεγάλη έμφαση στο φυσικό περιβάλλον. Με την απώλεια του Παραδείσου ο άνθρωπος βίωσε για πρώτη φορά τον πόνο και την θλίψη της ζωής και φέρει πλέον την ευθύνη να καταστεί άξιος κηδεμόνας του περιβάλλοντός του.

Εικ. 4. Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Ο Παράδεισος με τους τέσσερις ποταμούς και η έξωση των Πρωτοπλάστων.

Ο Κατακλυσμός, η πρώτη μεγάλη φυσική καταστροφή, που έχει καταγραφεί από διάφορους λαούς της Αρχαιότητας και, βέβαια, στη Βίβλο με κεντρικό πρόσωπο τον ενάρετο Νώε. Η πλημμύρα που αφάνισε ανθρώπους και ζώα θεωρήθηκε τιμωρία του Θεού για την ηθική κατάπτωση του κόσμου. Η ερμηνεία της *θεομηνίας* αποδίδεται και σε άλλες φυσικές διεργασίες, σεισμούς, λιμούς, εκλείψεις και συναφείς περιβαλλοντικές καταστροφές, συχνά χωρίς να παραγνωρίζεται η «επιστημονική» εξήγηση των φαινομένων, όπως είχαν ερμηνευθεί από την Αρχαιότητα.

Εικ. 5. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Ο Κατακλυσμός του Νώε.

Παράλληλα, η συστηματική, μεθοδευμένη μελέτη της φύσης με βάση εγχειρίδια της ελληνορωμαϊκής περιόδου συνεχίζεται, προσφέροντας υλικό στα αντιγραφικά εργαστήρια. Ιδιαίτερα ο φυτικός πλούτος αξιοποιήθηκε συστηματικά στην ιατρική και στην φαρμακολογία. Εκχυλίσματα, έλαια, ιατρικοί οίνοι, αλοιφές, έμπλαστρα κ.ά. συνιστώνται στην συνταγολογία της εποχής χωρίς ιδιαίτερους νεωτερισμούς από την Αρχαιότητα.

Το έργο του Πεδανίου Διοσκουρίδη, *Περὶ Ὑγῆς Ἰατρικῆς* (1ος αι.), θεωρείται από τα σημαντικότερα εγχειρίδια φαρμακολογίας κατά την Βυζαντινή περίοδο. Οι φυτικές παραστάσεις που συνοδεύουν το κείμενο βοηθούν τον αναγνώστη της εποχής να πιστοποιήσει και να αναγνωρίσει οικεία φυτά στο μεσογειακό περιβάλλον, ενώ για τον σύγχρονο ερευνητή ίσως μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο υλικό για την μελέτη της εξέλιξης των ειδών.

Εικ. 6. Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Ἑλυμος, εὖζωμον καὶ ἐλένιον. Κάτω: φωτογραφίες των φυτών.

Ὁ ἔλυμος (*Elymus triticoides*) είναι ένα είδος άγριας σίκαλης εξαιρετικά κοινό στη Μεσογειακή ύπαιθρο, τὸ εὖζωμον είναι η σημερινή ρόκα, ενώ τὸ ἐλένιον, με την ονομασία σήμερα ινούλη (*Inula helenium*), διαθέτει ποικίλες θεραπευτικές ιδιότητες.

Εικ. 7. Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Ανακτόρων, Τοπκαπί. Μικρογραφία. Φακή (*Ervum lens* L.).

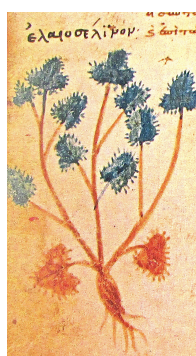
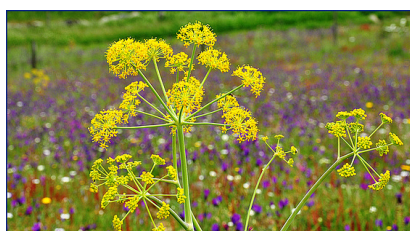
Εικ. 8. Άγιον Όρος, Μονή
Μεγίστης Λαύρας.
Μικρογραφία. Έρπυλλος,
έπίθυμον και έρυθρόδανον.
Κάτω: φωτογραφίες των
φυτών.

Ο έρπυλλος (το αγριοθυμάρι/*Thymus Serpyllum* L.) πέρα από μελισσοτροφικό φυτό χρησιμοποιείται στη θεραπευτική ως αιθέριο έλαιο με αντισηπτική, αντιμυκητιακή και αντιβακτηριακή δράση. Το έπίθυμον είναι παρασιτικό φυτό, που φύεται επάνω στο θυμάρι, πρόκειται για το κοινό αμπελοκλάδι ή μετάξι της αλεπούς. Το έρυθρόδανον ή ρούβια ή βαφική είναι το κοινό σήμερα στους αγρούς ριζάρι (*Rubia tinctorum*) από τη ρίζα του οποίου παραγόταν κόκκινη χρωστική ουσία για τη βαφή νημάτων.

Εικ. 9. Άγιον Όρος, Μονή
Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία.
Εύφόρβιον.
Δίπλα: φωτογραφία του φυτού.

Εικ. 10. Άγιον Όρος,
Μονή Μεγίστης Λαύρας.
Μικρογραφία.
Έλαισεέλιον.
Δίπλα: φωτογραφία
του φυτού.

Εικ. 11. Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Έλλέβορος μέλας και έρύσιμον.

Τα ιατρικά εγχειρίδια πληροφορούσαν και για δηλητηριώδη φυτά. Το εύφορβιον με την κοινή σήμερα ονομασία γαλατόχορτο (*Euphorbia helioscopia* L.) είναι φυτό με καθαρτικές ιδιότητες και σε μεγάλες δόσεις εξαιρετικά τοξικό, όπως επίσης και το έλαιοσέλινον καθώς και τα περισσότερα είδη της οικογένειας του έλλεβόρου.

Βεβαίως, αξιοποιούνταν και ο φλοιός, οι καρποί και τα φύλλα των δένδρων, στη φαρμακολογία αλλά και στην υλοτομία, στη βυρσοδεψία, στο εμπόριο και φυσικά στην διατροφή.

Εικ.12. Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Κυπάρισσος και κέδρος.

Η ζωή στην ύπαιθρο έκρυβε πολλούς κινδύνους. Το έργο *Θηριακά και άλεξιφάρμακα* του Νικάνδρου από την Κολοφώνα (2ος αι. π.Χ.) περιγράφει την δράση δηλητηρίων από ερπετά και φυτά προτείνοντας αντίστοιχα αντίδοτα. Οι πιο εκτεθειμένοι σε φίδια ήταν αναμφίβολα οι βοσκοί. Πολυτελές χειρόγραφο από την Κωνσταντινούπολη αξιοποιεί με μεγάλη επιμέλεια το θέμα αυτό.

Εικ. 13. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Τρεις βοσκοί και φίδι.

Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Το φυσικό περιβάλλον εντός των πόλεων περιορίζεται στις ελεύθερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, στη διαχείριση των υδάτων, στη συντήρηση πηγαδιών, δεξαμενών και κρηνών. Στις μεγάλες μητροπόλεις τεχνητά συντηρημένα άλση, κήποι, λουτρά και άλλοι φροντισμένοι χώροι εντός των τειχών εντάσσουν τις πόλεις σε αρμονία με τις φυσικές δυνατότητες του χώρου.

Εικ. 14. Η πόλη του Μυστρά. Σύγχρονη ζωγραφική απόδοση.

Εικ. 15. Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Πάπιες εκατέρωθεν αναβρυτηρίου.

Εικ. 16. Άγιον Όρος,
Μονή Μεγίστης Λαύρας.
Μικρογραφία. Παγώνια
εκατέρωθεν
αναβρυτηρίου.

Ο επίγειος κόσμος αποτυπώνεται με διάφορες μορφές στην τέχνη. Μνημειακές παραστάσεις από το Δωδεκάορτο, την Παλαιά και Καινή Διαθήκη και μικρογραφίες που συνοδεύουν το περιεχόμενο κωδίκων, πέρα από την γενικότερη συμβολική των θεμάτων αυτών, αναπαριστούν εικονιστικά σκηνές της καθημερινότητας που αποδίδουν την ευχαρίστηση από την επαφή με την φύση.

Εικ. 17. Μυστράς, Μονή
της Παντάνασσας.
Τοιχογραφία. Η
Βαϊοφόρος.

Κάτω δεξιά: Λεπτομέρεια
από την Βαϊοφόρο.

Η πιο ενδιαφέρουσα εικονογραφικά παράσταση στην Παντάνασσα θεωρείται η Βαϊοφόρος. Μέσα σε κλίμα γιορτής ο Ιησούς κατευθύνεται στην Ιερουσαλήμ, ενώ μέσα από τους λόφους προβάλλει η Βηθινία. Σκηνές με μικρά παιδιά που παίζουν, ορισμένες έξω από τις παραδοσιακές συμβατικότητατες που επιβάλλει η σκηνή, συνεισφέρουν στη ζωντάνια της παράστασης που ενισχύει το ζωηρά χρωματισμένο φυσικό τοπίο.

Χαρακτηριστικό στοιχείο των πυκνοκατοικημένων υστεροβυζαντινών πόλεων ήταν η άμυνα. Τα τείχη διαχωρίζουν τον κυρίως αστικό ιστό από την ύπαιθρο. Οχυρωμένα κάστρα ελέγχουν και προστατεύουν τις παρακείμενες αγροτικές περιοχές. Ποτάμια, χείμαρροι, λίμνες και πηγές αποτελούν φυσικά πλεονεκτήματα για την καταλληλότητα της θέσης οικισμών, οχυρών και μονών, σε μία εποχή που το νερό καθόριζε τα επίπεδα της παραγωγής.

Η δυνατότητα υδροδότησης των πόλεων αποτελούσε πάγιο μέλημα ουσιαστικό για την επιβίωση τόσο σε καιρό ειρήνης όσο και στον πόλεμο. Υπόγειοι αγωγοί μετέφεραν νερό στις πόλεις και εφοδίαζαν κρήνες, δεξαμενές, πηγάδια και λουτρά.

Εικ. 18. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας. Ψηφιδωτό. Η επιστροφή της Αγίας Οικογένειας από την Αίγυπτο (λεπτομέρεια της Ναζαρέτ).

Εικ. 19. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας. Ψηφιδωτό. Η αναγγελία στην Αγία Άννα.

Οι βυζαντινές κρήνες ήταν συνήθως ανοικτές. Το νερό έρρεε από ένα κάθετο στέλεχος σε ανοικτές λεκάνες ή δεξαμενές.

Εικ. 20 (επάνω). Πήλινος υπόγειος αγωγός διοχέτευσης νερού. Μυστράς (Κάτω πόλη).

Εικ. 21 (δεξιά). Δημόσια κρήνη σχήματος «Π», πιθανόν Βυζαντινή. Μυστράς (Άνω πόλη).

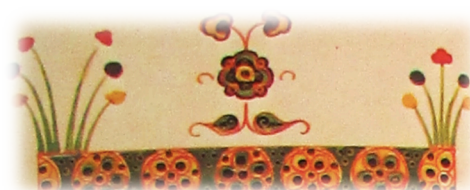
Τα μοναστικά ιδρύματα της Αυτοκρατορίας υπήρξαν χώροι λατρείας και απομόνωσης καθώς και ολοκληρωμένες οικονομικές μονάδες που διοχέτευαν το πλεόνασμα προς όφελος της κοινότητας. Οι αγροτικές εκτάσεις βρίσκονταν συνήθως έξω από τον χώρο της μονής, συχνά προστατευμένες από εχθρικές επιθέσεις. Οι μοναχοί ασχολούνται με αγροτικές και βιοτεχνικές εργασίες, αξιοποιώντας το περιβάλλον.

Εικ.22. Από τον κήπο της Μονής Βατοπεδίου.

Όπως φαίνεται από την παρακάτω χαλκογραφία του έτους 1767, η Μονή Βατοπεδίου διέθετε παραλιακούς κήπους προστατευμένους από εισβολείς από την θάλασσα. Από *Τυπικά* μονών του Αγίου Όρους φαίνεται ότι κάποιες τέτοιες μονάδες υπήρχαν και κατά την Βυζαντινή εποχή, λαμβάνοντας υπόψιν το τραχύ και πετρώδες του Αγίου Όρους.

Εικ. 23. Βιέννη.
Χαλκογραφία
(λεπτομέρεια). Η Μονή
Βατοπεδίου.

Εικ. 24. Άγιον Όρος, Μονή
Παντοκράτορος.
Μικρογραφία. Ταινιοειδές
κόσμημα με ρόδακες και
φυτικά κοσμήματα.

Οι αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες καθορίζονται από τους μήνες του έτους. Στα *Γεωπονικά* (10ος αι.) καταγράφονται οι ιδιαίτερες εργασίες κάθε μήνα στις οποίες πρέπει να προβαίνουν γεωργοί και κτηνοτρόφοι προκειμένου να εξασφαλίσουν το μέγιστο αποτέλεσμα. Δίνονται αναλυτικές οδηγίες που περιλαμβάνουν σχεδόν όλα τα στάδια της γεωργικής και κτηνοτροφικής οικονομίας. Στο *Τυπικόν* της μονής του Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα, ο εικονογράφος επιμελήθηκε ανάλογα θέματα από τον ετήσιο κύκλο, που παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Το φθινόπωρο, μετά τις πρώτες βροχές, διενεργείται βαθιά άροση και προετοιμασία του εδάφους για την σπορά σιτηρών που θα προκύψουν στις αρχές του θέρους. Βόδια, αλλά συνηθέστερα μουλάρια, αποτελούν κατεξοχήν ζώα για όργωμα.

Εικ. 25. Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο του Νοεμβρίου.

Εικ. 26. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Η Παραβολή του Σπορέα.

(...) καὶ ὅταν τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλῃ, ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται, καὶ τὰ πρόβατα αὐτῷ ἀκολουθεῖ, ὅτι οἶδασιν τὴν φωνὴν αὐτοῦ· ἄλλοτρίῳ δὲ οὐ μὴ ἀκολουθήσωσιν, ἀλλὰ φεύξονται ἀπ' αὐτοῦ, ὅτι οὐκ οἶδασιν τῶν ἄλλοτρίων τὴν φωνήν. (...)

ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός. ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων (Κατὰ Ἰωάννην, κεφ. 10).

Ἡ κτηνοτροφία αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της ζωῆς στην ὑπαίθρο. Ἡ παραβολὴ του Καλοῦ Ποιμένα αποτελεί αλληγορική απόδοση μιας αναμφίβολα γνωστῆς διαδικασίας της υπαίθρου.

Βουκολικὲς σκηνές, ἀφθονες σε μικρογραφίες χειρογράφων, συνοδεύοντας το σχετικὸ περιεχόμενο, καὶ κυρίως οἱ παραστάσεις με θέμα τὴ Γέννηση, ἀποδίδουν με ιδιαίτερους τρόπους τὴν κτηνοτροφία στὴν τέχνη.

Ἡ ζωϊκὴ παραγωγή προσέφερε βασικά ἀγαθὰ διαβίωσης ιδιαίτερης ἐμπορικότητας καὶ ἀξίας. Ἡ ζωὴ του βοσκού εἶναι μοιρασμένη ἀνάμεσα στο χωριὸ καὶ τὴν ὑπαίθρο. Πιστὸς σύντροφος ὁ ποιμενικὸς σκύλος καὶ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς σχετικὲς παραστάσεις, ὁ ποιμενικὸς αὐλός.

Εικ. 27 (αριστερά) Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Εσφιγμένου. Μικρογραφία. Βουκολικὲς σκηνές.

Εικ. 28 Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος. Μικρογραφία. Βουκολικὲς σκηνές.

Εικ. 29. Μυστράς, Μονή της
Παντάνασσας. Τοιχογραφία.
Γέννηση (λεπτομέρεια)

Η σύλληψη ζώων στο φυσικό τους περιβάλλον υπήρξε προσφιλής ασχολία για όλες τις κοινωνικές τάξεις, ακολουθώντας κανόνες σε σχέση με τον χρόνο του κυνηγιού.

Ο κυνηγός που εικονίζεται παρακάτω έχει κρεμασμένο στον ώμο λαγό, ενώ με το άλλο χέρι καθοδηγεί τους θηρευτικούς σκύλους. Το είδος των λαγωνικών που απεικονίζονται στη μικρογραφία είναι χαρακτηριστικό τέτοιων εκπαιδευμένων φυλών, κοινά βιολογικά χαρακτηριστικά των οποίων θα μπορούσαν να αναζητηθούν σε ανάλογες ποικιλίες ακόμη και σήμερα.

Εικ. 30. Άγιον
Όρος, Μονή
Βατοπεδίου.
Μικρογραφία.
Το ζώδιο του
Οκτωβρίου.

Όρνεοσόφια, ιερακοσόφια και κυνοσόφια πληροφορούσαν για πολύπλοκες τεχνικές διεξαγωγής του αθλήματος από τις ανώτερες τάξεις, που χρησιμοποιούσαν αρπακτικά πουλιά και λεοπαρδάλεις. Τους τοίχους πολυτελών κατοικιών κοσμούσαν περίτεχνες εικόνες *ἱππηλασίων καὶ κυνηγεσίων*.

Η τέχνη των *ιερακαρίων*, ειδικών εκπαιδευτών των όρνεων, αποτυπώθηκε σε αγγεία που σώζονται από την Κύπρο.

Εικ. 31. Πάφος. Αγγείο.
Παράσταση γερακάρη.

Για τις λαϊκές τάξεις, ιξόβεργες, παγίδες με πουλιά κράχτες, βρόχοι, φορητές ιξόβεργες και δεμένα πουλιά με *μήρινθον* υπήρξαν βασικά τεχνάσματα σύλληψης μικρών πτηνών, *άστρογλήνων*, *άκανθίδων*, *φλώρων*, *σπίνων*, *κοσσύφων* κ.ά.

Εικ. 32. Άγιον Όρος,
Μονή Αγίου
Παντελεήμονος.
Μικρογραφία. Ο
αγρότης επάνω
φροντίζει δένδρο, ενώ ο
άλλος κάτω στήνει
παγίδες.

Εικ. 33. Άγιον
Όρος, Μονή
Βατοπεδίου.
Μικρογραφία.
Το ζώδιο του
Φεβρουαρίου.

Στην καρδιά του χειμώνα, η ένταση του καιρού δεν επιτρέπει μεγάλες δραστηριότητες και μετακινήσεις. Είναι ήρεμη περίοδος για τους αγρότες που δεν έχουν σημαντικές εργασίες. Ο Φεβρουάριος απεικονίζεται ως ράθυμος γέροντας να ζεσταίνει τα πόδια του κοντά στη φωτιά. Ένας υπηρέτης σερβίρει κρασί, ενώ στο τραπέζι απεικονίζονται κρέας -άλλωστε, στις αρχές του χρόνου γεννούν τα κοπάδια- και λαχανικά που εκπροσωπούνται με το είδος της ραπάνης, που βοηθά στην αντιμετώπιση της μέθης. Τον χειμώνα όλοι προετοιμάζονται για την ζωηρή κίνηση του θερινού εξαμήνου. Τον Μάρτιο ξεκινούν γενικά και οι πολεμικές διαδικασίες.

Εικ. 34. Άγιον Όρος, Μονή
Βατοπεδίου. Μικρογραφία.
Μορφή ιππεία πολεμιστή σε
άλογο με ασπίδα και δόρυ,
σε φυσικό τοπίο. Συνδέεται
με το ζώδιο του Μαρτίου και
τον θεό Άρη.

Ο Μάιος, η αποκορύφωση της άνοιξης, είναι ο πιο ανθοφόρος μήνας του έτους. Περίοδος βλάστησης, εγρήγορσης και αναπτέρωσης της φύσης που, όπως είδαμε και στις επιστολές, αποθεώνεται ρητορικά με διάφορα σχήματα.

Εικ. 35. Άγιον Όρος,
Μονή Βατοπεδίου.
Μικρογραφία. Το
ζώδιο των
Διδύμων.

Ο Αύγουστος χαρακτηρίζεται από την γενική καλοκαιρία που ευνοεί όλες τις μετακινήσεις. Παράλληλα, η ανάγκη για δροσιά τον πιο ζεστό μήνα του χρόνου γίνεται διαρκής επιθυμία. Η ανάπαυση υπό σκιάν στην ύπαιθρο έχει αποδοθεί με χαρακτηριστικούς τρόπους στην τέχνη και την ρητορική. Στην σχετική μικρογραφία, ο γέροντας Αύγουστος ξεκουράζεται σε στρωμένη με προσκεφάλαιο, ενώ άνδρας με υδρία ετοιμάζεται να προσφέρει νερό.

Εικ. 36. Άγιον
Όρος, Μονή
Βατοπεδίου.
Μικρογραφία. Το
ζώδιο του
Αυγούστου.

Η επαφή με τη φύση γέννησε παραβολές, αλληγορίες και μύθους. Τα στοιχεία του περιβάλλοντος αποκτούν ανθρώπινες ιδιότητες και ενσαρκώνουν ρόλους ανάλογους με τον γενικότερο συμβολισμό που τους αποδόθηκε.

Σε κείμενο, που αποδίδεται στον Ιωάννη Δαμασκηνό και θεωρείται ότι έχει ανατολικές ρίζες, συμπεριλαμβάνεται και η παρακάτω μικρογραφία. Ο Όσιος Βαρλαάμ διηγείται την ιστορία που ακολουθεί, όπου ζώα και φυτά αποκτούν υπερφυσικές, ανθρωπομορφικές ιδιότητες. Το θέμα του λουλουδιού και του πουλιού αξιοποιήθηκε στη λογοτεχνία της σύγχρονης εποχής.

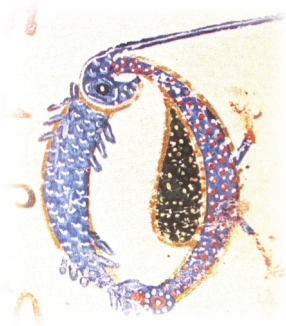
Εικ. 37. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Το αηδόνι και το λουλούδι.

«Ένας κυνηγός συνέλαβε ένα αηδόνι και ετοιμάστηκε να το σκοτώσει. Εκείνο του ζήτησε να του χαρίσει τη ζωή και σε αντάλλαγμα θα του έδινε τρεις νουθεσίες που, αν τις τηρούσε, ο κυνηγός θα ευνοούνταν σε όλη του τη ζωή. *Μην προσπαθήσεις ποτέ να πετύχεις το ανεπίτευκτο, μη μετανιώσεις για κάτι που έφυγε και χάθηκε και ποτέ μην πιστέψεις λέξη που ξεπερνά την πίστη.*

Αφού απελευθερώθηκε, το αηδόνι είπε τον κυνηγό ότι φύλασσε μέσα του ένα μεγάλο, πολύτιμο μαργαριτάρι. Εκείνος, κυριευμένος από πόθο, προσπάθησε να το συλλάβει ξανά. Τότε το αηδόνι του θύμιζε ότι μόλις είχε ξεχάσει και τις τρεις από τις συμβουλές του. Ο κυνηγός προσπάθησε να πετύχει το αδύνατο, να ξαναπιάσει το αηδόνι, μετάνιωσε για κάτι που πέρασε και χάθηκε και πίστεψε λόγο που ξεπερνά την πίστη, νομίζοντας ότι είναι δυνατόν ένα πουλί να κρατήσει μέσα του ένα μεγάλο μαργαριτάρι».

Εικ. 38. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Μονόκερος δεμένος με αλυσίδα και πουλί επάνω σε στυλιστικό άνθος.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Η ναυτιλία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη ζωή στην Μεσόγειο. Είτε ως βασική ενασχόληση είτε ως παραπληρωματική εργασία, ακόμα και ως μέσο αναψυχής, η αλιεία εξασφάλιζε εισόδημα και κυρίως εφοδίαζε τις τράπεζες με ένα πολύ αγαπητό έδεσμα, το ψάρι.

Εικ. 39. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Όμικρον.

Τεχνικές γνωστές μέχρι σήμερα, τὰ δίκτυα, τὸ ἀπόχι, ἡ πετονιά, ὁ κύρτος, τὸ καμάκιον κ.ά. εξασφάλιζαν διάφορες ποιότητες και είδη ιχθύων που αξιοπούνταν διατροφικά με ποικίλους τρόπους. Τα αλιευτικά ἀγάρια, αξιολογώντας τις καιρικές ανάπαυλες και την εποχικότητα των ειδών, ταξίδευαν όλες τις εποχές του έτους. Ιδιαίτερα δε κατά τις αλκυονίδες μέρες, στο μέσον του χειμώνα, η κίνηση θα ήταν οπωσδήποτε ζωηρότερη.

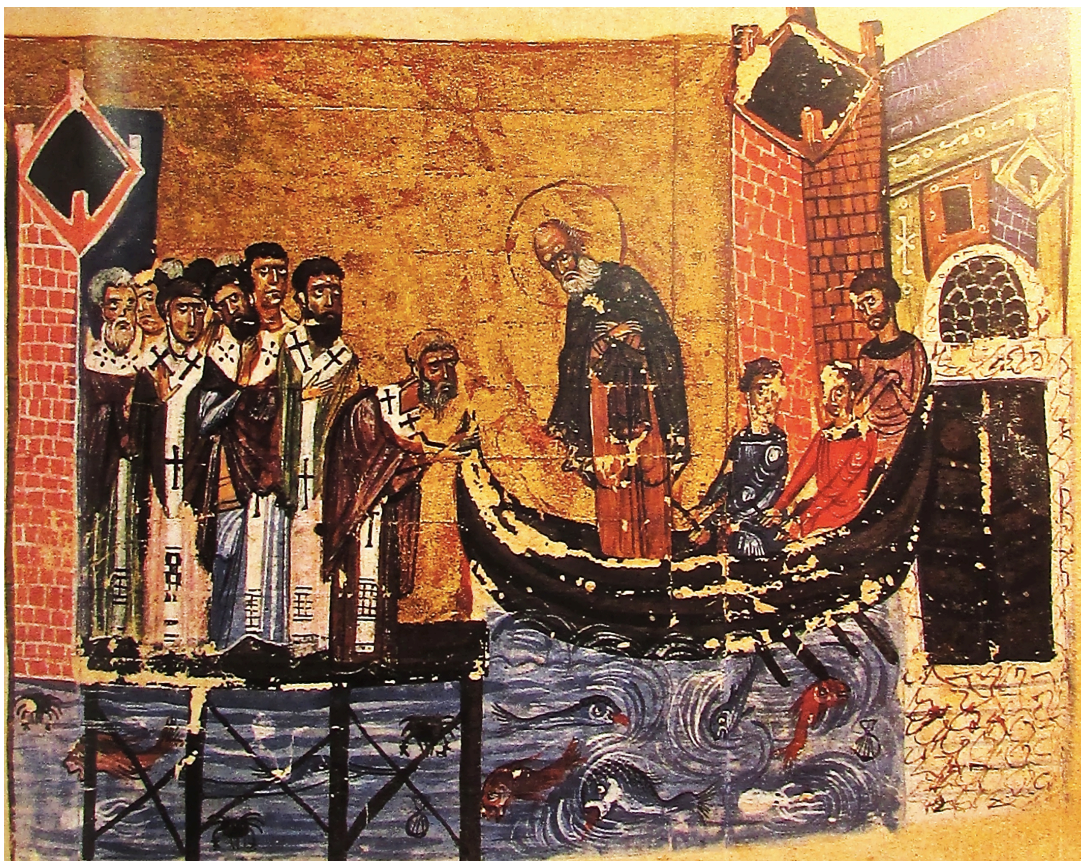

Εικ. 40. Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Μικρογραφία. Τέσσερις ψαράδες μαζεύουν τα δίκτυα. Ένας άλλος ψαρεύει με καλάμι.

Η προτίμηση των Βυζαντινών στα θαλασσινά ήταν μεγάλη. Τα ακριβά ψάρια, οἱ λευκοὶ ἰχθύες (λαβράκι, συναγρίδα, κέφαλος κ.ά.) ήταν προσιτά μόνο στους περισσότερο ευκατάστατους. Άλλες κοινωνικές ομάδες, κυρίως στα παραθαλάσσια μέρη, μπορούσαν να γευθούν φρέσκες θαλασσινές λιχουδιές, ενώ τα παστά ψάρια προσέφεραν σε όλους εύκολη πρόσβαση στο δημοφιλές προϊόν. Είδαμε ότι στις επιστολές οι λόγιοι διαμαρτύρονται έντονα για την έλλειψη αλιευμάτων από τη διατροφή τους, ενώ η προσφορά ιχθύων και ιχθυοπαραγώγων αποτελούσε ένα ιδανικό και ιδιαιτέρως καλοδεχούμενο δώρο.

Εικ. 41. Βενετία,
Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.
Μικρογραφία. Κύρτοι και
δίπλα αλιείς που ψήνουν
καβούρια στην παραλία.

Εικ. 42. Ιερουσαλήμ,
Βιβλιοθήκη Ελληνικού
Πατριαρχείου.
Μικρογραφία. Η
αναχώρηση του
Γρηγορίου Ναζιανζηνού
από την
Κωνσταντινούπολη.

Στον *ιχθυόεντα* Ελλήσποντο, κατά έναν χαρακτηρισμό του Ομήρου που υιοθέτησαν και οι Βυζαντινοί λόγιοι, βρίσκονταν ποικιλία αλιευμάτων ως θαλάσσιο πέρασμα από τον Εύξεινο Πόντο και τη Μαύρη θάλασσα. Η πρωτεύουσα αναδείχθηκε σε φημισμένο αλιευτικό τόπο. Στη μικρογραφία επάνω εικονίζεται ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός να αναχωρεί από την Κωνσταντινούπολη. Ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική συμβατικότητα που ακολουθεί ανάλογες σκηνές, η θάλασσα του Βοσπόρου απεικονίζεται μεστή θαλασσινών.

Ο ιχθύς είναι συνδεδεμένος με πλήθος εικονιστικών σκηνών από την Καινή Διαθήκη και ιδιαίτερα με το αρκτικόλεξο ΙΧΘΥΣ, σύμβολο του Ιησού. Στη λίμνη της Γαλιλαίας, οι ψαράδες πάσχιζαν όλο το βράδυ να βγάλουν ψάρια χωρίς επιτυχία. Ο Κύριος συμβουλεύει τον Σίμωνα να ξαναρίξει τα δίκτυα. Το θαύμα ήταν εντυπωσιακό. Τα ψάρια ήταν τόσα πολλά που το πλοίο κινδύνευε να

βυθιστεί. Ενδιαφέρουσα προσθήκη στην αριστερή άκρη της σχετικής παράστασης από το Μεγάλο Μετέωρο αποτελεί το ψάρι στη σχάρα μαζί με άρτο· εικόνα συμβολική και αναμφίβολα με οικείες προεκτάσεις από την λαϊκή καθημερινότητα.

Εικ. 43. Παλαιό Καθολικό, Μεγάλο Μετέωρο. Τοιχογραφία. Η Θαυμαστή Αλιεία.

Βέβαια, η ζωή στη θάλασσα έκρυβε μεγάλους κινδύνους. Τα πράγματα δεν πήγαιναν πάντα κατ' ευχήν. Στις πηγές σώζονται γλαφυρές, συγκινητικές περιγραφές τρικυμίας. Οι δαίμονες της θάλασσας καταβύθιζαν τα πλοία και έθεταν σε φοβερό κίνδυνο τους επιβαίνοντες. Ο Άγιος Νικόλαος καθιερώθηκε ως προστάτης των ναυτικών.

Εικ. 44. Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Τοιχογραφία. Το θαύμα της Αρτέμιδος (λεπτομέρεια).

Εικ. 45. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Φορητή εικόνα. Ο Άγιος Νικόλαος σώζει ναυαγό.

Εικ. 46. Νησί Ιωαννίνων, Μονή Φιλαθροπηγών, Καθολικό. Τοιχογραφία. Ο Χριστός επιτιμά τον άνεμο και την θάλασσα.

Εικ. 47. Μυστράς, Μητρόπολη. Τοιχογραφία. Η Δευτέρα Παρουσία (λεπτομέρεια: Άγγελος, αναγνώστης του βιβλίου της ζωής).

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Ο ζωϊκός και φυτικός πλούτος αξιοποιήθηκε κυρίως διατροφικά. Η ποικιλία της διατροφής των Βυζαντινών καθορίζεται από τη θέση, το κλίμα, την γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της περιοχής που ζούν και, βεβαίως, από την οικονομική τους κατάσταση.

Εικ. 48. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Κάππα.

Παραστάσεις γευμάτων σε τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες, μικρογραφίες χειρογράφων κ.ά. αποδίδουν εικονιστικά κυρίως περιστατικά της Πατερικής διδασκαλίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις απαντούν και κοσμικές απεικονίσεις συνεστιάσεων που διασώζουν στοιχεία από τον καθημερινό βίο, όπως εκφράζεται από τον μεσαιωνικό άνθρωπο σε σχέση με την συναναστροφή και την διασκέδαση.

Εικ. 49. Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Ο Μωυσής επιλέγει ποιά από τα ζώα είναι βρώσιμα και ποιά όχι.

Γεύματα με παραβολικό ή συμβολικό χαρακτήρα περιλαμβάνουν βασικά είδη διατροφής: άρτο, οίνο και κατά περίπτωση κρέας και ιχθύες, ως συμβολική απόδοση της Αγίας Τριάδος και του Υιού Του Θεού. Η Φιλοξενία του Αβραάμ, ο γάμος στην Κανά, το γεύμα στην οικία του Λαζάρου και ο Μυστικός Δείπνος απεικονίζουν γεύματα λιτά που προβάλλουν το ιδανικό της ασκητικής εγκράτειας.

Παραβολές και θαύματα του Ιησού υπογραμμίζουν τον διαχρονικό χαρακτήρα της Μεσογειακής διατροφής, καθώς επικεντρώθηκαν σε βασικά είδη: άρτο, οίνο και ιχθύες. Σχετικές παραστάσεις σε αντικείμενα της καθημερινότητας αποκαλύπτουν την προτίμηση στα ψάρια, καθώς συν τω χρόνω η χριστιανική θρησκεία παγιώθηκε και το θέμα αποδεσμεύθηκε εικονιστικά από την έντονη θρησκευτικότητα που το διακατέχει.

Το γνωστό από την *Γένεση* επεισόδιο του γεύματος με άρτο, οίνο και κρέας που παρέθεσε ο Αβραάμ στους τρεις Αγγέλους. Η παράσταση θα αποτελέσει διαχρονικά συμβολική απόδοση της Αγίας Τριάδος.

Εικ. 50. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Φορητή εικόνα. Το γεύμα του Αβραάμ.

Εικ. 51. Μονή Μεγάλου Μετεώρου. Παλαιό Καθολικό. Μυστικός Δείπνος (λεπτομέρεια)

Ὁ ἄρτος ἡμῶν ὁ ἐπιούσιος, βασικό στοιχείο της καθημερινής διατροφής, ὅπως και ὁ οἶνος, συνδεδεμένος με τὸ μυστήριο τῆς Θείας Ευχαριστίας, απεικονίζονται αδιάλειπτα στις παραστάσεις γευμάτων με θρησκευτικό χαρακτήρα. Ἡ παρασκευή ἄρτου και οἶνου αποτέλεσε μέρος τῆς οικιακῆς οικονομίας, ὅπως και προϊόν ειδικευμένων επαγγελματιῶν. Ειδικά ως προς τις ποικιλίες κρασιοῦ, οἱ πηγές διασώζουν προϊόντα ονομαστά για τὴν καταγωγή τους.

Εικ. 52. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Το Θαῦμα τῶν Ἀρτῶν και τῶν Ἰχθύων.

Στις μεγάλες εορτές και τις συνεστιάσεις ὁ οἶνος πάντα κατέχει τὴν πρώτη θέση. Στον Γάμο στην Κανά, ὅταν τελείωσε τὸ κρασί, οἱ παρευρισκόμενοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Ὁ Κύριος εὐλόγησε ἕξι πέτρινες υδρίες που γέμισαν θαυματουργικά με κρασί ενθουσιάζοντας τὸ πλήθος.

Εικ. 53. Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Ὁ Γάμος στην Κανά.

Εικ. 54. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Δείπνο στην οικία του Ἰώβ.

Το ελαιόλαδο επίσης απέκτησε συμβολικό, τελετουργικό χαρακτήρα. Ως λιπαρή ουσία χρησιμοποιήθηκε στη διατροφή και στη συντήρηση τροφών, ενώ χρησίμευε και στον φωτισμό. Επιπλέον, υπήρξε βασικό στοιχείο στην ιατρική και τον καλλωπισμό.

Εικ. 55. The Pierpont Morgan Library/NY. Μικρογραφία. Η επεξεργασία του λαδιού.

Στις κοσμικές παραστάσεις τραπεζών που είναι απαλλαγμένες από τον φόρτο του θρησκευτικού συμβολισμού, εκτός από άρτο και οίνο, εικονίζονται διάφορα εδέσματα, κρέατα, πουλερικά και ψάρια συνοδευόμενα από λαχανικά.

Εικ. 56. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Συμπόσιο αρχόντων.

Στην παραπάνω μικρογραφία με συμπόσιο αρχόντων, διακρίνεται γουρουνόπουλο σε μεγάλη πιατέλα στο κέντρο και σουβλιστό πουλερικό. Η σκηνή θυμίζει τις περιγραφές από τα ποιήματα του ταλαίπωρου μοναχού Πτωχοπροδρόμου (11ος – 12ος) που παρέμενε πάντα νηστικός, ενώ ηγούμενοι, καλόγεροι και άλλοι επιδίδονταν σε λουκούλεια γεύματα. Τα ποιήματά του εντυπωσιάζουν με τις περιγραφές τους και αντικατοπτρίζουν τις διατροφικές δυνατότητες ευκατάστατων και φτωχών, εκκλησιαστικών και λαϊκών. Η εγκράτεια δεν εφαρμοζόταν πάντα ανεξάρτητα από τις επιταγές της Εκκλησίας:

*Ὡ, τίς ὑποίσει καθορᾶν τὰ πλήθη τῶν ἰχθύων
τοῖς ἡγουμένοις ἔμπροσθεν βαλλόμενα συχνάκις,
τὰ μὲν εἰς τὸν ἐγκλειστιανόν, εἰς τὸν πατέρα λέγω,
τὰ δ' ἄλλα πάλιν ἀλλαχοῦ, πρὸς τὸν υἱὸν ἐκείνου.
Πρῶτον διαβαίνει τὸ ἐκζεστὸν ψησσοῦπον μπρουδάτον,*

Εικ. 57. Άγιον
Όρος, Μονή
Διονυσίου.
Μικρογραφία.
Άλφα.

καὶ τότε τὸ περέχυμαν, μαζὸς βαβαλισμένος,
καὶ τρίτον ὀξινόγλυκος κροκάτη μαγειρεία
ἔχουσα **στάχος, σύσγουδον, καρυόφαλον,**
τριψίδιν,

άμανιτάριν, ὄξος τε καὶ **μέλιν** ἐκ τὸ **άκάπνιν,**
καὶ ἀπέσω κεῖται κόκκινος μεγάλη φιλομήλα,
καὶ **κέφαλος** τρισπίθαμος ἀβγάτος ἐκ τὸ
Ῥήγιν,

καὶ **συναγρίδα πεπανή,** θεέ μου, μαγειρεία!
Καὶ νὰ ἔφαγα τὰ θρύμματα καὶ νὰ ἔπια τὸ ζωμίν
τῶν, καὶ **χιώτικον** νὰ ἐκότσωσα κὰν **τέσσερα**
μουχρούτια,

καὶ νὰ ἐρευξάμην εὖνοστα καὶ νὰ ὑπεκοιμήθην.
Καὶ τέταρτον **τὰ ὀπτούτσικα** καὶ πέμπτον **τὰ**
τηγάνου,

κομμάτια **συακοκόμματα, τριγλία μουστακάτα,**
καὶ **διπλοτήγανον** παχὺν **μεγάλης ἀθερίνας,**
καὶ **κιθαργὸς** ὀπτούτσικος ἀκέραιος μὲ **τὸ γάρος**
καὶ **καρναβάδιν** ἄνωθεν πασμένος ἕως κάτω
καὶ πάλιν ἀπολάκτισμαν **μεγάλου λαβρακίου.**

καὶ μέσα νὰ ἐκατάβηκεν εὐθύς ὡς ἀγουρίτσης
καὶ νὰ τοὺς ἐσυνέτριψε ὡς παλαμναῖος γίγας. (...)

Μετὰ γοῦν τὴν παράθεσιν ὧν εἴρηκα βρωμάτων
εἰσῆλθεν, ὦ τοῦ θαύματος, καὶ **τὸ μονοκυθρίτσιν**
ὑπερατμίζον ὀλιγὸν καὶ πέμπον εὐωδίαν.

Ὅμως, εἰ βούλει, μάθανε καὶ τὰ τοῦ μονοκύθρου·
κραμβὶν καρδίαι τέσσαρες, χονδραὶ καὶ χιονάται,
μουρήνας μεσοῦπόκοιλον καὶ ἀπὸ **τὸ σαλάχιν,**
καὶ **ξιφιοτράχηλον** παστόν, **κυπρίνου παξιμάδια,**
ἀκρόπαστα κὰν τέσσαρα γοφάρια ἐκ τὰ μεγάλα,
γλαύκους καλοὺς κὰν εἴκοσι **ἀπάκια βερζιτίκου,**
ὠὰ κὰν δεκατέσσαρα καὶ **κρητικὸν τυρίτσιν,**
ἀπότυρα κὰν δώδεκα καὶ **βλάχικον** τετάρτιν,

καὶ λίτραν μίαν **ἔλαιον, πεπέριν** φούκταν μίαν,
σκόρδα κεφάλια δώδεκα, **κρομμύδια** δεκαπέντε,
σκουμπριά παστὰ κὰν εἴκοσι καὶ **τσίρους** δεκαέξι
καὶ **ἀπαλαρέα** μουχρούτινος **γλυκὺν κρασὶν** ἐπάνω
καὶ **ἀνακομβώματα** πολλὰ, καὶ βλέπε τότε
ἀγούρους.

Εικ. 59. Άγιον
Όρος, Μονή
Διονυσίου.
Μικρογραφία.
Πελαργοὶ σε
στυλιστικό
άνθος.

Ἦε τσούκα, ὅπου τὰ
ἐχώρεσες καὶ πῶς οὐδὲν
ἐσχίσθης,
ἐκείνη βαπτιστήρα ἦτον,
ἐκείνη τσούκα οὐκ ἦτον.
Ἐκίνησαν τὰ σάλια μου,
Χριστέ, νὰ τὴν ἐπιάσα,

Χριστέ, νὰ τὴν ἐπέπεσα καθά ἦτον φουσκωμένη,
νὰ ἐκάθισα εἰς τὸ πλάγιν της, νὰ ἡρξάμην
ρουκανίζειν,

Εικ. 60. Άγιον
Όρος, Μονή
Διονυσίου.
Μικρογρα-
φία. Φοίνικας
σε στυλιστικό
άνθος.

Εικ. 58. Άγιον
Όρος, Μονή
Ιβήρων.
Μικρογραφία.
Άλφα.

νὰ ἐχρίσθην τὸ μουστάκιν μου, νὰ ἐκόλλησεν λιγδίτσα, (...)
 ἀφήνουσιν με νηστικὸν τὴν ὅλην τὴν ἡμέραν,
 καὶ πόσα μυξοκλήματα καὶ παρακαλεσίας
 ὁ ταπεινὸς παρακαλῶ, νάμωσ με βάλουν ἔσω.
 Τετράδα καὶ Παρασκευὴ ξηροφαγοῦντες ὅλως,
 ἰχθὺν γὰρ οὐκ ἐσθίομεν, ἄναξ, ποσῶς ἐν τούτοις,
 ἀμὴ **ψωμίτσια ἀστακούς**, ἀληθινὰ παγούρια,
ὀκταποδίτσια καὶ **σηπιὰς** καὶ τὰ **καλαμαρίτσια**
 καὶ **καριδίτσας** ἐκζεστὰς ἢ καὶ τηγάνου ἐκ τούτων
 καὶ **λαχανίτσιν** καὶ **φακὴν** με τὰ **ὀστρεοδομυδίτσια**,
 μετὰ τῶν ἄλλων, δέσποτα, **κτένια** καὶ **τὰς σωλήνας**
 καὶ **φαβατίτσιν** ἀλεστόν, **ὀρύζιν** με τὸ **μέλι**,
φασούλιν ἐξοφθαλμιστόν, **ἐλαϊτσας** καὶ **χαβιάριν**
 καὶ **πωρινὰ ἀβγοτάριχα** διὰ τὴν ἀνορεξίαν,
μηλίτσια τε καὶ **φοίνικας**, **ἰσχάδας** καὶ **καρύδια**
 καὶ **σταπιδίτσας** χιώτικας καὶ ἀπὸ τὸ **διακιτρίου**
 καὶ **καρυδάτον** ὀλιγὸν καὶ **κυδωνάτον** χύτραν,
γρανάτα σαχαράτα τε καὶ τὸ ἀπαλοδάτον,
 ἵνα καὶ τι χωνεύσωσιν ἐκ τῆς ξηροφαγίας,
κρασὶν γλυκὺν γανίτικον καὶ κρητικὸν καὶ ἐκ Σάμου,
 ἵνα χυμοὺς ἐκβάλωσιν ἐκ τῆς γλυκοποσίας.
 Ἡμᾶς δὲ προτιθέασιν **κυάμους** βεβρεγμένους,
 ἀκρώμους, ἀναλάτους τε καὶ μελανοὺς εἰς κόρον
 καὶ τὸν ἀτμὸν ἐκπέμπουσι δυσώδη τῇ ὀσφρῇσει,
 τὴν δέ γε δίψαν παύουσι με **τὸ κυμινοθέρμιν**.
 Οὕτως, φασί, τοὺς μοναχοὺς ἐνδέχεται ἐσθίειν,
 τὸ τυπικὸν φυλάττοντες καὶ νόμους τῶν πατέρων.

(Πτωχοπρόδρομος, 3, στ. 168-225, 314-339)

Η παρουσία ξένων στα εδάφη της Αυτοκρατορίας, Σλάβων, Δυτικών και αργότερα Οθωμανών επηρέασαν τις γαστρονομικές συνήθειες.

Σε παράσταση της Μονής Βατοπεδίου Βυζαντινοί, Τάταροι και Βάραγγοι συμποσιάζονται. Μουσικοί αποδίδουν το γιορτινό κλίμα, ενώ οινοχόοι σερβίζουν το κρασί. Μπροστά στους συνδαιτημόνες βρίσκεται κρέας, ψάρι και ποικίλα εδέσματα. Η θέση της παράστασης στον εξωνάρθηκα υπονοεί συμπεριφορά που καταδικάζεται από την Εκκλησία.

Εικ. 61. Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου, Καθολικό. Τοιχογραφία. Το αμάρτημα της Λαιμαργίας.

Εικ. 62. Άγιον Όρος, Μονή Παντοκράτορος. Μικρογραφία. Πέρδικες εκατέρωθεν αγγείου.

Η ΦΥΣΗ ΣΤΟΛΙΔΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γεωμετρικά και φυτικά θέματα, μορφές πτηνών, ζώων και ιχθύων, αλλά και μυθικών όντων, είτε μεμονωμένα είτε σε συμπλέγματα, ως διακοσμητικά μοτίβα συνεισφέρουν στο θεματολόγιο του καλλιτέχνη, που συνεχίζει την παράδοση, αξιοποιώντας επιρροές από τον Χριστιανισμό, την Αρχαιότητα, την Ανατολή και τη Δύση. Τέτοιες απεικονίσεις υποδηλώνουν την αγάπη και άμεση επαφή των ανθρώπων με τη φύση, που διαφαίνεται ακόμα και στην διακόσμηση αντικειμένων καθημερινής χρήσης.

Τα ζώα αποτελούν ιδιαίτερα αγαπητό θέμα. Εξωτικά ζώα, αιλουροειδή (γατόπαρδοι ή κυναίλουροι), τίγρεις και λιοντάρια, μόνα ή σε συμπλοκή, προσέδιδαν αίγλη, καθώς σχετίζονται με την αυτοκρατορική δύναμη.

Ενδεικτικό παράδειγμα της ευρείας αξιοποίησης των ζώων συμβολικά αποτελεί ο αετός και ιδιαίτερα ο δικέφαλος αετός που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα την εποχή των Παλαιολόγων και υπήρξε θέμα ιδιαίτερα διαδεδομένο σε υφάσματα και άλλα έργα, από κεραμικά μέχρι νομίσματα. Συχνά το ζώο απεικονίζεται σε συμπλοκή με φίδια και άλλα ζώα, συμβολίζοντας την πάλη με το Κακό.

Εικ. 63 (αριστερά). Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Ο αετός σύμβολο του Ευαγγελιστή Ιωάννη.

Εικ. 64 (δεξιά). Θωράκιο με τον δικέφαλο αετό.

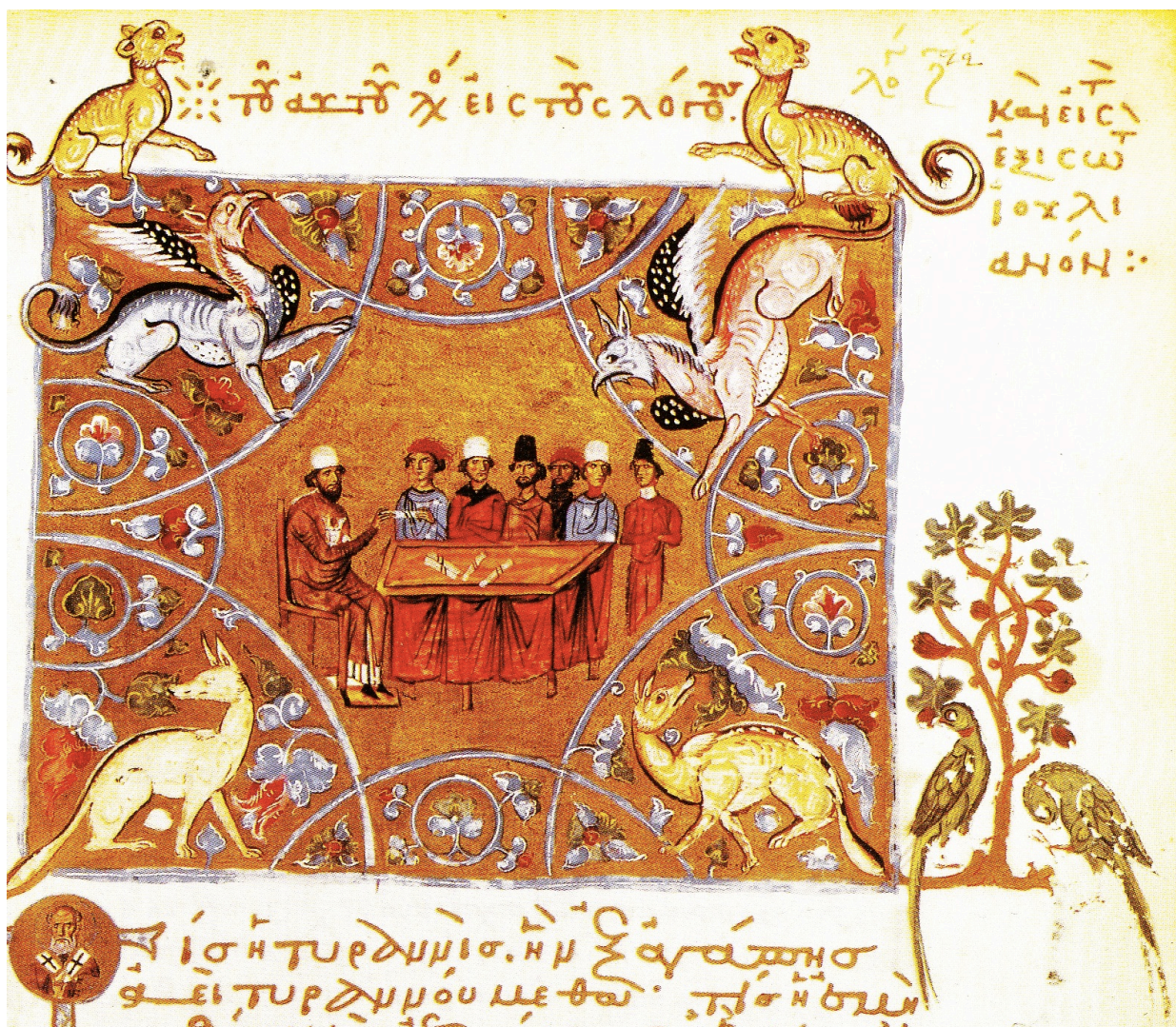
Εικ. 65. Θωράκιο με αετό και λαγό (11ος αι.)

Εικ. 66. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Λιοντάρια εκατέρωθεν κοσμήματος.

Διφυή όντα (Άρπυιες, Σφίγγες, Σειρήνες, Κένταυροι και Γρύπες) προέρχονται από την ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα. Ωστόσο, συνδέονται και με ανατολικές παραδόσεις, όπου προσέλαβαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Εικ. 67. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Όμιλαιο.

Στην Ομιλία 19 ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, απευθυνόμενος σε παλιό του φίλο που διορίστηκε φοροεισπράκτορας, τονίζει τη φιλόανθρωπη στάση που πρέπει να τον διακατέχει απέναντι στους φτωχούς. Η σκηνή πλαισιώνεται από τέσσερα ζώα, που διακοσμούν την εικόνα και προσδίδουν ζωντάνια στη σκηνή.

Εικ. 70.
Άγιον Όρος, Μονή
Ιβήρων.
Μικρογραφία.
Λιοντάρι και
λεοπάρδαλη
εκατέρωθεν αγγείου.

Εικ. 71. Άγιον
Όρος, Μονή
Ιβήρων.
Μικρογραφία.
Έψιλον.

Ήμερα ζώα, πτηνά και ιχθύες απαντώνται ως διακοσμητικό θέμα σε όλες τις εκφάνσεις της τέχνης. Τα πτηνά αποτελούν από τα πιο συνηθισμένα είδη διακόσμησης. Ειδικά το περιστέρι, ως σύμβολο του Αγίου Πνεύματος απαντά σε πλήθος θρησκευτικών σκηνών.

Το παγώνι, σύμβολο της αθανασίας στα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά, είναι επιφορτισμένο με έναν ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα συνδεδεμένο με την έννοια του Παραδείσου. Απαντά και σε κοσμήματα που ίσως αποτέλεσαν δώρα γάμου.

Εικ. 72.
Κωνσταντινούπολη,
Μονή της Χώρας.
Ψηφιδωτό.
Παγώνι (λεπτομέρεια).

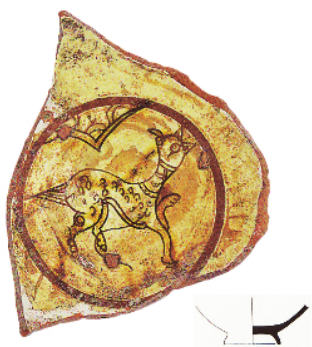

Η πέρδικα, σύμβολο της οικογενειακής ζωής, αξιοποιείται σε πλήθος σχετικών σκηνών.

Εικ. 73. Μυστράς, Μονή της Παντάνασσας.
Τοιχογραφία. Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου
(λεπτομέρεια με πέρδικες εκατέρωθεν
αναβρυτηρίου).

Σκεύη της καθημερινής ζωής αποκαλύπτουν την εξοικείωση με ήδη γνωστά διακοσμητικά θέματα που συνεχίζουν την βυζαντινή παράδοση. Τò πινάκιον (ρηχό πιάτο), η αβαθής κούπα (ως σκεύος πόσης ή αγγείο για υδαρή φαγητά), η μικρή βαθιά κούπα για νερό και κρασί, κύπελλα και κανάτια αποτελούν βασικά είδη επιτραπέζιων κεραμικών για το σερβίρισμα του φαγητού.

Η εισαγωγή του κεραμικού κλιβάνου τον 13ο αιώνα απογείωσε την παραγωγή και ως εκ τούτου την καλαισθησία των αγγείων. Τα διακοσμημένα σκεύη της Υστεροβυζαντινής περιόδου καινοτομούν ως προς την απόδοση και διαβάθμιση των χρωμάτων, που ποικίλλει ειδικά στον εγχάρακτο εφυσωμένο τύπο.

Εικ. 74. Πυθμένας αγγείου. Σε μετάλλιο περικλείεται ζώο, πιθανόν κατσίκι (α' μισό 13ου αι).

Το αγγείο που εικονίζεται δίπλα είναι αντιπροσωπευτικό της πολυσυζητημένης «κεραμικής του Ζευξίππου». Πρόκειται για κεραμικά από βαθυκόκκινο λεπτόκοκκο πηλό, λεπτά τοιχώματα, επιμελημένο διάκοσμο και στιλπνή εφυάλωση.

Εικ. 75. Από αριστερά: Δύο πινάκια με εγχάρακτο διάκοσμο που εικονίζουν πουλιά εντός μεταλλίου να ραμφίζουν βλαστό και οξυκόρυφο φύλλο αντίστοιχα. Μεγάλη κούπα διακοσμημένη με πουλί, το οποίο ραμφίζει σχηματισμένο δένδρο ή φύλλο (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.)

Εικ. 76. Αγγεία Υστεροβυζαντινής περιόδου.

Επάνω εικονίζονται διάφορα χρηστικά αγγεία της εποχής. Στο βάθος βλέπουμε βαθιές εφυαλωμένες κούπες της Υστεροβυζαντινής περιόδου. Από αριστερά προς τα δεξιά, κούπα με μορφή λέαινας που περιβάλλεται από σχηματοποιημένους βλαστούς (β' τέταρτο του 12ου αι.)· πινάκιο με αρπακτικό πουλί που συλλαμβάνει δορκάδα, η οποία κρατά στο στόμα σχηματοποιημένο κλαδί με ελικοειδείς αποφύσεις, που περιβάλλεται από ελικοειδή βλαστό με ανακαμπτόμενα φύλλα (μέσα 12ου αι.)· μικρή κούπα διακοσμημένη με σκύλο με

δικτυωτό κόσμημα στα τοιχώματα (τέλη 12ου - αρχές 13ου αι.)· πινάκιο με πτηνό μεταξύ δύο γρυπών (τέλη 12ου – αρχές 13ου αι.)· μικρή κούπα με πουλί σε μετάλλιο από τρεις ομόκεντρους κύκλους, χαλαρός πλοχμός με δικτυωτό κόσμημα στα τοιχώματα (14ος αι.)· πινάκιο με ελάφι που περιβάλλεται από λαγούς και πουλιά (1180-1200). Μπροστά βλέπουμε μικρή πήλινη, εφυσωμένη κούπα διακοσμημένη με πτηνό με στικτό σώμα, εντός μεταλλίου (τέλη του 13ου ή 14ος αι.).

Παράλληλα με τα παραπάνω θέματα, χρησιμοποιούνται ευρύτατα παραπληρωματικά μοτίβα, βλαστοί (κισσού ή αμπέλου), βλαστόσπειρες, ανθέμια και ρόδακες, φυλλόμορφα κοσμήματα και σχηματοποιημένα δένδρα· θέματα με ρίζες στην ελληνορωμαϊκή και ανατολική παράδοση. Αναμφίβολα πρόκειται για καλλιτεχνικές απεικονίσεις εμπνευσμένες από φυτά και άνθη που απαντούν ιδιαίτερα σε είδη μικροτεχνίας ακόμη και νομίσματα.

Σε έργα κοσμικού χαρακτήρα συναντούμε ως προσφιλείς απεικονίσεις άγρια ζώα και θηριομαχίες αλλά και μεμοωνέννα ζώα και πτηνά ως σύμβολα αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Το βέβαιο είναι ότι τέτοια θέματα μπορούν να ερμηνευθούν με βάση την αγαπητή ενασχόληση των Βυζαντινών, το κυνήγι. Ανάλογα θέματα απαντούν και σε έργα χρυσοχοΐας και αργυροχοΐας.

Εικ. 77. Δακτυλίδια Βυζαντινής περιόδου.

Στην παραπάνω εικόνα με δακτυλίδια Βυζαντινής περιόδου βλέπουμε από αριστερά ένα ασημένιο, που στην επιφάνεια της στρογγυλής σφενδόνης βρίσκεται σχέδιο άνθους (14ου-15ου αι.). Στο επόμενο, πάλι ασημένιο, το θέμα καταλαμβάνει Ορφέας ή Δαβίδ που παίζει την λύρα, περιστοιχισμένος από ζώα (Μέσης περιόδου). Στο τρίτο, επίσης ασημένιο, στην επιφάνεια της στρογγυλής σφενδόνης έχει χαραχθεί πουλί σε κίνηση (14ου-16ου αι.). Στο τέταρτο, στην επιμήκη, οκταγωνική σφενδόνη έχει χαραχθεί λιοντάρι (ασημένιο, 15ου αι.). Το πέμπτο είναι μπρούντζινο και στην επιφάνεια της σφενδόνης έχει χαραχθεί οκτάφυλλος ρόδακας (15ου-16ου αι.). Στο τελευταίο από αριστερά, ασημένιο επίσης, στην στρογγυλή σφενδόνη έχει χαραχθεί λιοντάρι, ενώ στον δακτύλιο φυτική διακόσμηση (14ου-15ου). Σε όλες τις περιπτώσεις, στις χαράξεις ανευρίσκεται νιέλλο, υλικό που αναδεικνύει τα θέματα.

Είναι γνωστό ότι στο βυζαντινό νόμισμα αποκρυπτογραφούνται μηνύματα, που διέπουν την αυτοκρατορική εξουσία και αντανakλούν την οικονομική δύναμη του κράτους. Από τα μέσα του 14ου αιώνα το χρυσό νόμισμα αποτελεί ιδεατό τύπο. Κυριαρχεί το υποτιμημένο διαδοχικά αργυρό: το κοίλο *ἄσπρον* (1261-1294;), το επίπεδο *βασιλικόν* με τις υποδιαιρέσεις του (1304 - ca. 1367), νόμισμα δυτικών επιρροών, και το επίπεδο *σταυράτον* με τις υποδιαιρέσεις του (1367-1453).

Για πρώτη φορά στην ιστορία του, ο χαρακτήρας του νομίσματος παύει να είναι καθαρά βυζαντινός, καθώς κατά την Ύστερη περίοδο η αργή αποδυνάμωση της Αυτοκρατορίας οδήγησε στην επικράτηση δυτικών νομισμάτων στις διεθνείς συναλλαγές. Η επαφή και η κυριαρχία της Δύσης επηρέασε τα εικονογραφικά πρότυπα. Παρ' όλα αυτά, η βυζαντινή παράδοση διατηρήθηκε, τουλάχιστον αρχικά, κυρίως σε νομίσματα ευρείας κυκλοφορίας, όπως τα χάλκινα. Ο εμφανής συμβολισμός αποκτά επιμέρους ρεαλιστικά στοιχεία με την χρήση εικαστικών θεμάτων, εμπνευσμένων από γνωστά πρότυπα, συχνά απόλυτα διακοσμητικών.

Εικ. 78: Χάλκινα *τραχέα* από την Θεσσαλονίκη της εποχής του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328).

Εμπρ. Άνθος με τέσσερα πέταλα.
Οπίσθ. Ο αυτοκράτορας όρθιος μετωπικός, περιβάλλεται από δύο ζεύγη αστεριών.

Επί Ανδρονίκου Β' ξεκινά η οδυνηρή διαδικασία της νόθευσης του νομίσματος, δείγμα των ζοφερών οικονομικών δυνάμεων της Αυτοκρατορίας. Ενώ το *βασιλικόν* μιμείται το αργυρό δουκάτο της Βενετίας, το χάλκινο συνεχίζει την παράδοση, καθώς αυτή την περίοδο δεν κυκλοφορούσαν χάλκινα νομίσματα στη Δύση. Παρόλο που η διακόσμηση με άνθη θεωρείται ευρεία στην τέχνη, δεν θα περίμενε κανείς να απαντά και σε νομίσματα μεγάλης μάλιστα κυκλοφορίας, όπως τα χάλκινα.

Κουκίδες, αστέρια, ανάγλυφα σφαιρίδια και άλλα σχηματοποιημένα διακριτικά στοιχεία εισήχθησαν στα νομίσματα κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα από τους Βενετούς για την αντιμετώπιση της νοθείας.

Εικ. 79. Χάλκινα *τραχέα* από την Θεσσαλονίκη της εποχής του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328).

Εμπρ. Άνθος με έξι πέταλα
Οπίσθ. Ο αυτοκράτορας όρθιος μεταξύ αντεστραμμένου και ορθού Β.

Εικ. 80. Μισό σταυράτον της βασιλείας του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425).

Εμπρ. Άγιος Δημήτριος καλπάζοντας και κραδαίνοντας ξίφος. Επιγραφή ΣΠ και παλαιολόγειο μονόγραμμα.

Οπισθ. Στηθαίος, μετωπικός ο αυτοκράτορας φωτοστεφανωμένος, κρατά λάβαρο ή σκήπτρο στον ώμο. Επιγραφή: +Μ ...ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛ.

Τα τελευταία ογδόντα περίπου χρόνια της ζωής της Αυτοκρατορίας το αργυρό σταυράτον και κυρίως το μισό σταυράτον βρίσκονται στην κορυφή της νομισματικής κυκλοφορίας.

Ανεξάρτητα από τις έντονες δυτικές επιδράσεις, που δέχθηκε κατά τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής του, το Βυζάντιο δεν έπαψε να επηρεάζει τις αισθητικές προτιμήσεις άλλων λαών. Τα παραδείγματα από τη μνημειακή τέχνη Βαλκανικών λαών αποκαλύπτουν περίτρανα τον χαρακτήρα της οικουμενικής πολιτιστικής επιρροής της Αυτοκρατορίας και την περίοδο αυτή καθώς και την χρήση πανάρχαιων συμβόλων από τη φύση, που δεν στάθηκαν μόνο βυζαντινή έμπνευση.

Εικ. 81: Αργυρό δηνάριο της βασιλείας του Στεφάνου Β΄ Ούρος Μιλούτιν (1282- 1321).

Στο νόμισμα δίπλα, ο εμπροσθότυπος παρουσιάζει τον Σέρβο ηγεμόνα καθισμένο σε θρόνο με αμπελοειδείς απολήξεις να κρατά στα δεξιά προτεταμένο ξίφος και στα αριστερά λάβαρο με τρεις ταινίες. Επιγραφή: VROSIVS REX.

Το ενδιαφέρον εδώ είναι στον οπισθότυπο, όπου την θέση του ένθρονου Ιησού καταλαμβάνει μία ρομαντική απόδοση της μορφής της εστεμμένης ένθρονης κράλιενας στη στάση των τριών τετάρτων, να φορά βέλο, να κρατά κρίνο και με το αριστερό χέρι τον χιτώνα, που δένει στον λαιμό της. Η σκηνή πλαισιώνεται από πουλιά καθισμένα σε κλώνους αμπέλου.

Εικ. 82. Αργυρό δηνάριο της βασιλείας του Στεφάνου Δ' Ούρος Δουσάν (1345-1355).

Στο νόμισμα αυτό ο εμπροσθότυπος εικονίζει τον Σέρβο ηγεμόνα έφιππο με πολυτελή ενδύματα βυζαντινού τύπου, δηβιτίσιον, μανιάκιον και κορώνα με περπενδούλια. Στα δεξιά κρατά σταυροφόρο σκήπτρο. Παλαιοσλαβική επιγραφή επιβεβαιώνει την ταυτότητα της μορφής: CΦb ZP.

Ο οπισθότυπος καταλαμβάνεται από τον Ιησού μετωπικό, στηθαίο, να κρατά ειλητό και να ευλογεί.

Η λεπτομέρεια στη διακόσμηση της ράχης του αλόγου, η έμφαση στην κίνηση, εμφανώς σε στάση καλπασμού, υποδηλώνουν την ορμή και τον πλήρη έλεγχο από τον αναβάτη. Το έδαφος προσδιορίζεται από τρία άνθη που καλύπτουν το κενό κάτω από τα πόδια του αλόγου. Θεωρείται πολύ προσεγμένη κοπή, που θυμίζει επετειακό μετάλλιο.

Ο βλαστός της αμπέλου αποτέλεσε σύμβολο της αθανασίας της ψυχής που εμπεριέχει την έννοια του Χριστού (*έγώ είμι ή άμπελος ή άληθινή*). Εμφανίζεται ως διακοσμητικό θέμα ήδη κατά την ελληνιστική και την ρωμαϊκή εποχή, συχνά χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με πουλιά και ζώα και αποτέλεσε θέμα που φυσικά δεν περιορίσθηκε μόνο στο Βυζάντιο, αλλά επεκτάθηκε και στη σημειολογία άλλων χριστιανικών λαών.

Ένα μικρό παράδειγμα από τον πολιτισμό και τη νομισματική της Σερβίας, που ακολούθησε ένα ιδιότυπο μέσον μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αποκαλύπτει την αδιάκοπη γενικά επιρροή της βυζαντινής κουλτούρας και κατά την περίοδο της σταδιακής αποδυνάμωσής της και κυρίως επισημαίνει ότι η σημειολογία της φύσης μπορεί να επεκταθεί σε όλους τους πολιτισμούς ως θέμα άμεσα συνυφασμένο με τον άνθρωπο και το περιβάλλον του.

Εικ. 83. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Πτηνά εκατέρωθεν αναβρυτηρίου και περιστέρια επάνω σε ταινιοειδές κόσμημα.

Πίνακας Εικόνων

- Εικ. 1: Άγιον Όρος, Μονή Σταυρονικήτα. Λεπτομέρεια στην ώρα μικρογραφίας. Ελάφι πίνει νερό από πηγή σπηλιάς (Κωδ. 50, φ. 174α, *Κλίμαξ Ιωάννου*, 14ος αι.). *Θησαυροί*, Δ', εικ. 387.
- Εικ. 2: Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης. Μικρογραφία. Η Οικουμένη (Κωδ. 1186, φ. 69α, αρχές 11ου αι.). *Βυζάντιο ως Οικουμένη*, εικ. σ. 36.
- Εικ. 3: Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία (λεπτομέρεια από *Επίτιτλον*). Αλεπού και πετεινός εκατέρωθεν κοσμήματος (Κωδ. 5, φ. 219α, *Εύαγγέλιον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 26.
- Εικ. 4: Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Ο Παράδεισος με τους τέσσερις ποταμούς και η έξωση των Πρωτοπλάστων (Κωδ. Gr. 1162, φ. 35α, Ομιλίες Ιακώβου Κοκκινοβάφου, 1125-1150). Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*, εικ. 144.
- Εικ. 5: Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Ο Κατακλυσμός του Νώε (Κωδ. 463, φ. 25α, Ιστορία Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, 12ος-13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 72.
- Εικ. 6: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Έλυμος, εϋζωμον και έλένιον* (Κωδ. Ω 75, φ. 46α, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 155.
- Εικ. 7: Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Ανακτόρων, Τοπκαπί. Μικρογραφία. *Φακή* (*Ernvm lens L.*), (Κωδ. 2127/ Αχμέτ III, Διοσκουρίδου Βοτανική, 13ος αι.). *Πεδιανίου, Περί Υλης Ιατρικής*, εικ. σ. 480.
- Εικ. 8: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Έρπυλλος, επίθυμμον και έρυθρόδανον* (Κωδ. Ω 75, φ. 43α, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 152.
- Εικ. 9: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Εύφόρβιον* (Κωδ. Ω 75, φ. 48α, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 156.
- Εικ. 10: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Έλαιοσέλινον* (Κωδ. Ω 75, φ. 45β, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 154.
- Εικ. 11: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Έλλέβορος μέλας και έρύσιμον* (Κωδ. Ω 75, φ. 44β, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 153.
- Εικ. 12: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. *Κυπάρισσος και κέδρος* (Κωδ. Ω 75, φ. 172β, Διοσκουρίδου Βοτανική, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 163.
- Εικ. 13: Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Τρεις βοσκοί και φίδι (Κωδ. Suppl. Gr. 247, φ. 47β-48α, Νικάνδρου, *Θηριακά και άλεξιφάρμακα*, μέσα 10ου αι.). *Trésors de Byzance*, εικ. 19.
- Εικ. 14: Η πόλη του Μυστρά. Σύγχρονη ζωγραφική απόδοση. Έργο Μάρκου Καμπάνη. *Μυστράς*, εικ. 14.
- Εικ. 15: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Λεπτομέρεια από *Επίτιτλον*. Πάπιες εκατέρωθεν αναβρυτηρίου (Κωδ. Α 57, φ. 2β, *Τετραευάγγελον*, 11ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 38.
- Εικ. 16: Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας. Λεπτομέρεια από *Επίτιτλον*. Παγώνια εκατέρωθεν αναβρυτηρίου (Κωδ. Α 113, φ. 5α, *Εύαγγελιστάριον*, 14ος αι. - 1367;). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 56.

- Εικ. 17: Μυστράς, Μονή της Παντάνασσας. Τοιχογραφία. Η Βαΐοφόρος (15ος αι.). Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, *Παντάνασσα*, εικ. 49.
- Εικ. 18: Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας. Ψηφιδωτό. Η επιστροφή της Αγίας Οικογένειας από την Αίγυπτο (λεπτομέρεια της Ναζαρέτ), (αρχές 14ου αι.). *Kariye Djami*, τ. 2, εικ. 85.
- Εικ. 19: Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας. Ψηφιδωτό. Η αναγγελία στην Αγία Άννα (αρχές 14ου αι.). *Kariye Djami*, τ. 2, εικ. 111.
- Εικ. 20: Πήλινος υπόγειος αγωγός διοχέτευσης νερού. Μυστράς (Κάτω πόλη). *Μυστράς*, εικ. 40.
- Εικ. 21: Δημόσια κρήνη σχήματος «Π», πιθανόν Βυζαντινή. Μυστράς, (Άνω πόλη). *Μυστράς*, εικ. 31.
- Εικ. 22: Από τον κήπο της Μονής Βατοπεδίου. *Μονή Βατοπεδίου*, Α', εικ. 16.
- Εικ. 23: Βιέννη. Χαλκογραφία (λεπτομέρεια). Η Μονή Βατοπεδίου (1767). *Μονή Βατοπεδίου*, Β', εικ. 499.
- Εικ. 24: Άγιον Όρος, Μονή Παντοκράτορος. Λεπτομέρεια από *Ἐπίτιτλον*. Ταινιοειδές κόσμημα με ρόδακες και φυτικά κοσμήματα (Κωδ. 211, φ. 46β, Εκκλησιαστική μουσική, 15ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 240.
- Εικ. 25: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο του Νοεμβρίου (Κωδ. 1199, φ. 76β, *Τυπικόν*, 1346). *Θησαυροί*, Δ', εικ. 315.
- Εικ. 26: Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Η Παραβολή του Σπορέα (Κωδ. 463, φ. 20α, Ιστορία Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 68.
- Εικ. 27: Άγιον Όρος, Μονή Εσφιγμένου. Μικρογραφία. Βουκολικές σκηνές (Κωδ. 14, φ. 386α, *Μηνολόγιον*, 11ος-12ος αι.). Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*, εικ. 131.
- Εικ. 28: Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Μικρογραφία. Βουκολικές σκηνές (Κωδ. 6, φ. 37β, Γρηγόριος Θεολόγος Ομιλίες 3, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 300.
- Εικ. 29: Μυστράς, Μονή της Παντάνασσας. Τοιχογραφία. Γέννηση (λεπτομέρεια), (15ος αι.). Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, *Παντάνασσα*, εικ. 151.
- Εικ. 30: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο του Οκτωβρίου (Κωδ. 1199, φ. 65α, *Τυπικόν*, Τραπεζούντα, 1346). *Θησαυροί*, Δ', 314.
- Εικ. 31: Πάφος. Αγγείο. Παράσταση γερακάρη (13ος αι.). Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Γεράκια, εικ. 1· Πρβλ. Της Ίδιας, *Εφυαλωμένη κεραμική*, εικ. IV.
- Εικ. 32: Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Μικρογραφία. Ο αγρότης επάνω φροντίζει δένδρο, ενώ ο άλλος κάτω στήνει παγίδες (Κωδ. 6, φ. 37β, Γρηγόριος Θεολόγος Ομιλίες, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 75.
- Εικ. 33: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο του Φεβρουαρίου (Κωδ. 1199, φ. 134β, *Τυπικόν*, Τραπεζούντα, 1346). *Θησαυροί*, Δ', εικ. 318.
- Εικ. 34: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Μορφή ιππέα πολεμιστή σε άλογο με ασπίδα και δόρυ, σε φυσικό τοπίο. Συνδέεται με το ζώδιο του Μαρτίου (Κωδ. 1199, φ. 150β, *Τυπικόν*, Τραπεζούντα, 1346). *Θησαυροί*, Δ', 319.
- Εικ. 35: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο των Διδύμων (Κωδ. 1199, φ. 177β, *Τυπικόν*, Τραπεζούντα 1346). *Θησαυροί*, Δ', εικ. 321.

- Εικ. 36: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Το ζώδιο του Αυγούστου (Κωδ. 1199, φ. 202β, *Τυπικόν*, Τραπεζούντα 1346). *Θησαυροί*, Δ΄, εικ. 324.
- Εικ. 37: Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων. Μικρογραφία. Το αηδόνι και το λουλούδι (Κωδ. 463, φ. 31β, *Ιστορία Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β΄, εικ. 300.
- Εικ. 38: Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Λεπτομέρεια μικρογραφίας. Μονόκερος δεμένος με αλυσίδα και πουλί επάνω σε στυλιστικό άνθος, (Κωδ. 4, φ. 9β, *Εύαγγελιστάριον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α΄, εικ. 19.
- Εικ. 39: Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Πρωτόγραμμα Όμικρον (Κωδ. 105, *Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α΄, εικ. 152.
- Εικ. 40: Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Μικρογραφία. Τέσσερις ψαράδες μαζεύουν τα δίκτυα. Ένας άλλος ψαρεύει με καλάμι (Κωδ. 6, φ. 37β, *Γρηγόριος Θεολόγος Ομιλίες* 3, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Β΄, εικ. 300.
- Εικ. 41: Βενετία, Μαρκετινή Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Κύρτοι και δίπλα αλιείς που ψήνουν καβούρια στην παραλία (Κωδ. 479 φ. 61α, *Κυνηγετικά Ψευδο-Οπιαννού*, μέσα 11ου αι.). *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι*, εικ. σ. 94.
- Εικ. 42: Ιερουσαλήμ, Βιβλιοθήκη Ελληνικού Πατριαρχείου. Μικρογραφία. Η αναχώρηση του Γρηγορίου Ναζιανζηνού από την Κωνσταντινούπολη (Κωδ. Παναγίου Τάφου 14, 11ος αι.). *Splendour of heaven*, εικ. 4.
- Εικ. 43: Παλαιό Καθολικό, Μεγάλο Μετέωρο. Τοιχογραφία, Η Θαυμαστή Αλιεία. (15ος αι.). Χατζηδάκης – Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ., σ. 87.
- Εικ. 44. Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Τοιχογραφία. Το θαύμα της Αρτέμιδος (λεπτομέρεια), (αρχές 14ου αι.). *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 75.
- Εικ. 45: Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Φορητή εικόνα. Ο Άγιος Νικόλαος σώζει ναυαγό (Αρ. ευρ. T 1577, τέλος 15ου - αρχές 16ου αι.). *Καθημερινή ζωή*, εικ. 184.
- Εικ. 46: Νησί Ιωαννίνων, Μονή Φιλαθρωπηνών, Καθολικό. Τοιχογραφία. Ο Χριστός επιτιμά τον άνεμο και την θάλασσα (αρχές 16ου αι.). Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*, εικ. 171.
- Εικ. 47: Μυστράς, Μητρόπολη. Τοιχογραφία. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας: Άγγελος, αναγνώστης του βιβλίου της ζωής) (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.). Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*, εικ. 93.
- Εικ. 48: Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Μικρογραφία. Πρωτόγραμμα Κάππα (Κωδ. 105, *Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α΄, εικ. 151.
- Εικ. 49: Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Μικρογραφία. Ο Μωυσής επιλέγει ποιά από τα ζώα είναι βρώσιμα και ποιά όχι (Κωδ. 602 φ. 28β, *Όκτάτευχος*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Γ΄, εικ. 50.
- Εικ. 50: Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Φορητή εικόνα. Το γεύμα του Αβραάμ (Αρ. εκθ. T 90, 15ος αι.). *Splendour of heaven*, εικ. σ. 69.
- Εικ. 51. Μονή Μεγάλου Μετεώρου. Παλαιό Καθολικό. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας. Μυστικός Δείπνος (1483). Χατζηδάκης – Σοφιανός, *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σ. 77.
- Εικ. 52. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Το Θαύμα του Πολλαπλασιασμού των Άρτων και των Ιχθύων (Κωδ. Gr 54, φ. 55β,

- Εὐαγγέλιον*, αρχές 14ου αι.). *Byzantium 300-1453*, εικ. 261.
- Εικ. 53. Μονή Μεγίστης Λαύρας. Μικρογραφία. Ο Γάμος στην Κανά (Κωδ. Α 76, φ. 69β, *Τετραευάγγελον*, 14ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 43.
- Εικ. 54. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Δείπνο στην οικία του Ιώβ (Κώδ. gr. 135, φ. 9β, Βιβλίο του Ιώβ, 1361-62). *Μυστράς*, εικ. 108.
- Εικ. 55. The Pierpont Morgan Library/NY. Μικρογραφία. Η επεξεργασία του λαδιού (Κωδ. Μ 652, φ. 225β, Διοσκουρίδης, *Περὶ Ὑγῆς Ἱατρικῆς*, μέσα 10ου αι.). *Glory of Byzantium*, εικ. 161.
- Εικ. 56. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Συμπόσιο αρχόντων (Κωδ. gr. 135, φ. 18β, Βιβλίο του Ιώβ, 1361-62). *Βυζαντινὴ διατροφή και μαγειρεία*, εικ. σ. 48, 153.
- Εικ. 57: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Διονυσίου. Μικρογραφία. Πρωτόγραμμα Ἀλφα (Κωδ. 4, φ. 113α, *Εὐαγγέλιον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Δ', εικ. 21.
- Εικ. 58: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Ἰβήρων. Μικρογραφία. Πρωτόγραμμα Ἀλφα (αντεστραμμένο), (Κωδ. 55, φ. 70α, *Τετραευάγγελον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 46.
- Εικ. 59: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Διονυσίου. Λεπτομέρεια ἀπὸ *Ἐπίτιτλον*. Πελαργοὶ σε στυλιστικό ἀνθος (Κωδ. 4, φ. 279α, *Εὐαγγελιστάριον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α', εικ. 26.
- Εικ. 60: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Διονυσίου. Λεπτομέρεια ἀπὸ *Ἐπίτιτλον*. Φοίνικας σε στυλιστικό ἀνθος (Κωδ. 4, φ. 178α, *Εὐαγγέλιον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α', εικ. 27.
- Εικ. 61: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Βατοπεδίου, Καθολικό. Τοιχογραφία. Το ἀμάρτημα τῆς Λαιμαργίας (αρχές 14ου αι.). *Μονὴ Βατοπεδίου*, τ. 1, εικ. 231.
- Εικ. 62: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Παντοκράτορος. Λεπτομέρεια ἀπὸ *Ἐπίτιτλον*. Πέρδικες ἐκατέρωθεν αγγείου (Κωδ. 10, φ. 105α, *Εὐαγγελιστάριον*, 12ος αι.). *Θησαυροί*, Γ', εικ. 172.
- Εικ. 63: Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Ο αετός σύμβολο του Ευαγγελιστῆς Ἰωάννη (Κωδ. 2251, φ. 149β, Καινὴ Διαθήκη, τέλη 13ου αι.). Γαλάβαρης, *Ζωγραφικὴ*, εικ. 203.
- Εικ. 64: Θωράκιο με δικέφαλο αετό. *Μυστράς*, εικ. 49.
- Εικ. 65: Θωράκιο με αετό και λαγό (11ος αι.;). *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter - Byzantium*, σ. 339, εικ. 8.
- Εικ. 66: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Διονυσίου. Λεπτομέρεια ἀπὸ *Ἐπίτιτλον*. Λιοντάρια ἐκατέρωθεν κοσμήματος (Κωδ. 4, φ. 9β, *Εὐαγγελιστάριον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Α', εικ. 19.
- Εικ. 67: Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Μικρογραφία. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ὅμιλῳ* 19 (Κωδ. Gr 550, φ. 72α, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ὅμιλῳ*, αρχές 12ου αι.). *Trésors de Byzance*, εικ. 30.
- Εικ. 70: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Ἰβήρων. Λεπτομέρεια ἀπὸ *Ἐπίτιτλον*. Λιοντάρι και λεοπάρδαλη ἐκατέρωθεν αγγείου (Κωδ. 5, φ. 137α, *Εὐαγγέλιον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 18.
- Εικ. 71: Ἅγιον Ὅρος, Μονὴ Ἰβήρων. Μικρογραφία. Πρωτόγραμμα Ἐψιλον (Κωδ. 55, φ. 112α, *Τετραευάγγελον*, 13ος αι.). *Θησαυροί*, Β', εικ. 47.
- Εικ. 72. Κωνσταντινούπολη, Μονὴ τῆς Χώρας. Λεπτομέρεια ἀπὸ ψηφιδωτό. Παγώνι (14ος αι.). *Kariye Djami*, τ. 2, εικ. 90.
- Εικ. 73. Μυστράς, Μονὴ τῆς Παντάνασσας. Τοιχογραφία. Ο Ευαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, λεπτομέρεια: πέρδικες ἐκατέρωθεν αναβρυτηρίου). (15ος αι.). Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, *Παντάνασσα*, εικ. 39.

- Εικ. 74: Πυθμένας αγγείου. Σε μετάλλιο περικλείεται ζώο, πιθανόν κατσίκι (α΄ μισό 13ου αι.). *Βυζαντινή Εφυαλωμένη Κεραμική*, εικ. 73.
- Εικ. 75: Δύο πινάκια με εγχάρακτο διάκοσμο που εικονίζουν πουλιά εντός μεταλλίου να ραμφίζουν βλαστό και οξυκόρυφο φύλλο αντίστοιχα. Μεγάλη κούπα διακοσμημένη με πουλί που ραμφίζει σχηματοποιημένο δένδρο ή φύλλο (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.). *Βυζαντινή Εφυαλωμένη Κεραμική*, εικ. 279. Papanikola-Bakirtzis – Maguire – Maguire, *Ceramic art*, εικ. 41 και σ. 5. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, εικ. 374.
- Εικ. 76: Αγγεία Υστεροβυζαντινής περιόδου. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, εικ. 804, 805, 806, 807, 808. *Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική*, εικ. 5, 39, 86 και 140. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Μαυρικού – Μπακιρτζής, *Βυζαντινή Κεραμική*, εικ. 198. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικ. 318. *Glory of Byzantium*, εικ. 190.
- Εικ. 77: Δακτυλίδια Βυζαντινής περιόδου. Ιδιωτική συλλογή.
- Εικ. 78: Χάλκινα *τραχέα* από την Θεσσαλονίκη της εποχής του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Grierson, *Catalogue*, εικ. 821.
- Εικ. 79: Χάλκινα *τραχέα* από την Θεσσαλονίκη της εποχής του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Grierson, *Catalogue*, εικ. 792.
- Εικ. 80: Μισό *σταυράτον* της βασιλείας του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425). Grierson, *Catalogue*, εικ. 1311.
- Εικ. 81: Αργυρό δηνάριο της βασιλείας του Στεφάνου Β΄ Ούρος Μιλούτιν (1282- 1321). Dimitrijevic, *Serbian Coins*, εικ. 34-35.
- Εικ. 82: Αργυρό δηνάριο της βασιλείας του Στεφάνου Δ΄ Ούρος Δουσάν (1345-1355). Dimitrijevic, *Serbian Coins*, εικ. 76.
- Εικ. 83: Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου. Λεπτομέρεια από *Έπίτιπλον*. Πτηνά εκατέρωθεν αναβρυτηρίου και περιστέρια επάνω σε ταινιοειδές κόσμημα (Κωδ. 13, φ. 2α, *Εύαγγελιστάριον*, 14ος αι.). *Θησαυροί*, Β΄, εικ. 39.

